

PATANJALI'S
VYĀKARAṆA MAHĀBHĀṢYA

WITH
KAIYAṬA'S PRADĪPA

AND
NĀGEŚA'S UDDYOTA

Edited with Foot notes, collected from Chhāya Padamañjari
and S'abdakaustubha as well as supplied by
the Editors' own originality.

Vol. III

BY
VYĀKARAṆĀCHĀRYĀ PAṆḌIT RAGHUNĀTH KĀS'INĀTH S'ĀSTRĪ,

&

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌIT ŚIVADATTA D. KUDĀLA.

HEAD PAṆḌIT AND SUPERINTENDENT ORIENTAL COLLEGE LAHORE,

FELLOW OF THE PUNJĀB UNIVERSITY, SANSKRIT SCHOLAR OF

JAYAPUR SANSKRIT PĀTHAŚĀLĀ.

PUBLISHED

BY

PĀṆḌURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,

BOMBAY.

1937.

Price 8 Rupees.

[All rights-reserved by the publisher.]

Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, }
Publisher:-Pandurang Jawaji, }

'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

॥ श्रीदधिमयी जयति ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिनिर्मितं

पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् ।

एतद्व्याख्यानभूत उपाध्यायकैयटप्रणीतो भाष्यप्रदीपस्तद्व्याख्यानभूतो
नागेशभट्टविरचितो भाष्यप्रदीपोद्घोतः

तत्र

तृतीयाध्यायात्मकं

विधिप्रकरणरूपं तृतीयखण्डम् ।

जयपुरराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाधीतशास्त्रेण लवपुरीयप्राच्यविद्यालयसंस्कृत-
श्रेणिप्रधानाध्यापकेन महामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशर्मणा वलियामण्ड-
लान्तर्गतछाताग्रामवास्तव्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीपण्डितकाशीनाथशास्त्रि-
तनुजन्मना व्याकरणाचार्य श्री पं० रघुनाथशास्त्रिणा च वैद्य-
नाथप्रणीतभाष्यप्रदीपोद्घोतच्छायासारं पदमञ्जरी-
शब्दकौस्तुभौ समवलम्ब्य, विषमस्थलटिप्पण्या
पाठभेदादिपूरणेन च संभूष्य
संशोधितम् ।

तस्येदं प्रथममावर्तनम् ।

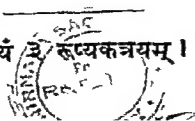
सुम्बच्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकाब्दाः १८५९, विस्ताब्दाः १९३७.

मूल्यं ३ रूप्यकत्रयम् ।

अथ किमपि प्रस्तुतसंवद्धमुच्यते तत्कर्णे कर्तव्यं कृतिभिः । प्रदीपोद्घोतसहितो महाभाष्यग्रन्थो मुद्रयितुमुपक्रान्तः पस्पशाह्निकादितृतीयाध्यायान्तो विश्वेशकृपया खण्डत्रयात्मना संपन्नः । अत्र च त्रिष्वपि ग्रन्थेषु त्रिष्वपि च खण्डेषु पूर्वपक्षादिग्रन्थविभागस्तत्संवद्धप्रदीपोद्घोतग्रन्थविभागश्च दाधीचेत्युपाधिधारिभिः काश्यामेव शिवसायुज्यमात्रैर्महामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशर्मभिः संपादितः । स एव चास्माभिः संशोधितो यथास्थानं यथौचित्यं यथामति परिवर्तितः स्वनामाङ्कितया टिप्पण्या परिवर्धितश्च । अस्य चैत्थं समुद्रितस्य ग्रन्थस्योपयोगे लोक एव साक्षीति नात्र किमपि वक्तव्यम् । तृतीयाध्यायात्परत्र च यद्यपि श्रीदाधीचसंपादितो ग्रन्थो नास्ति तथापि प्रयतिष्यामहे तादृशस्यैव संपादने यदीदृशस्तृतीयाध्यायान्तो ग्रन्थो विदुषां संमोदावहेत् । अत्र च यथाशक्ति बहुप्रयतमानस्य मम बुद्धिस्खलितं दृष्टिस्खलितं वा संशोद्ध्याध्यापयन्तु विद्वांसः सज्जनाः स्खलितसमाधानशीला इति मुहुः संप्रार्थयते—

आषाढ शुक्ला ५
वि० १९९४
काशी.

सुधियामनुग्राह्यः

पण्डित रघुनाथशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

बहुतिथकालात्प्राक् प्रारब्धमपीदं भाष्यप्रकाशनरूपं कार्यमद्यावधि तृतीयाध्यायान्तं भागत्रयात्मकं सम्पन्नं, तद् वाचकमहोदयेभ्यः समुपह्रियते । अतः परञ्च चतुर्थाध्यायमारभ्य आ अष्टमाध्यायरूपो भाष्यांशः सप्रदीपः सोद्घोतश्च मुद्रयितुमारब्धो नचिरादेव विद्वज्जनकरकमलान्यलङ्कारिष्यतीति सोत्सुकान् वाचकवृन्दान् समाश्वासयामः

निर्णयसागराधिपतयः ।

॥ तृतीयाध्यायस्थविषयानुक्रमणिका ॥

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
प्रत्ययसूत्रस्याधिकारत्वाक्षेपः	१	कष्टाद्येख्यस्य क्यङ्प्रत्ययान्तत्वचतुर्थ्यन्तत्वविचारः	४७-४८
समाधानम्	३	रोमन्यादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययविधिः	४८-४९
विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञापादनम्	४	कर्तृवेदनाग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनम्	४९
तन्निराकरणम्	५	नमसः क्यचि द्वितीयोपपादनम्	५०
परध्वेतिस्त्रयाक्षेपसमाधानभाष्ये	७	नयजादिषु, अर्थदेशावश्यकत्वानावश्यकत्वविचारः,	५१
सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिकम्	८	हलिकृत्योरत्वनिपातनसमर्थनम्	५१-५२
सूत्रावश्यकतासमर्थकवार्तिकम्	९	यङ्विधायके समभिहारशब्दार्थविचारः	५३
सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वसमर्थनम्	१०	धातुग्रहणकाज्जलादिग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनम्,	५४
प्रकृतिप्रत्यययोरेकतरनियमार्थत्वमाशङ्क्यो-		क्रियासमभिहारे यद्ये लोटा सह विप्रतिपेधवि-	
भयनियमार्थत्वसंसाधनम्	१२	चारः । नितलं कौटिल्ये-इति सूत्रे	५५
आयुदात्तध्वेतिस्त्रयस्य प्रयोजनाक्षेपतदुपपादन-		नित्यप्रहणप्रत्याख्यानं च सत्यापेतिनिपातन-	
भाष्ये ।	१३	विचारः	५६-५७
स्वरप्रकरणं विनाप्यत्र प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरविधान-		हेतुमतीत्यस्य प्रत्ययार्थविशेषणत्वप्रकृत्यर्थविशे-	
प्रयोजनाक्षेपसमाधानभाष्यवार्तिकानि । ...	१४	यणत्वविचारः	५७-६१
गुणादिष्वनुबन्धकरणाक्षेपसमाधानभाष्ये	२०	हेतुशब्दार्थविचारः	६२
मानवधेति सूत्रेऽभ्यासरूपसाधनम्	२१	लोहविषये णिजापत्तिवारणम्	६३
धातोः कर्मण इति सूत्रे धातुग्रहणाक्षेपसमाधान-		कृष्यादिषु णिचो वारणम्	६३-६४
भाष्यवार्तिकानि	२३	यय्यादिषु तत्समर्थनं च	६४
कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यसाधकवाचकभाष्यवा-		णिच्प्रत्ययविधायकवार्तिकद्वयम्	६५
र्तिकानि	२५	णिच्प्रतिपेधवार्तिकम्	६६
वाचचनप्रत्याख्यानम्, प्रयोगविशेषेषु सन् साधक-		णिज्प्रत्ययविधायकवार्तिकानि तत्प्रत्याख्यानं च	६७-६९
वार्तिकानि तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च	२८-२९	कण्ठादिभ्यो यकि ककारप्रयोजनविचारः वाग्रहणाव-	
सञ्ज्ञान्तात्सर्गः साधकवाचकभाष्याणि	३०-३१	इयकत्वानावश्यकत्वविचारश्च णिङि णकारप्रयो-	
क्यचि चित्त्वप्रयोजनाक्षेपसमाधानभाष्याणि ...	३१-३२	जननिरूपणम्	७०-७२
आत्मग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्	३२	वृद्धिप्रतिपेधाभावज्ञापकस्य	
सुप्रहणप्रयोजनविचारः	३३	मित्रप्रतिपेधस्य सार्थक्यानर्थक्यविचारभाष्यम्	७३-७४
वाक्यात्म्यलुप्तपक्षिणासमाधानभाष्याणि ...	३४-३५	आयादय आर्धधातुके वा इति सूत्रं किमायादीनां नि-	
क्यजन्तकारकनिर्णयाधिकरणम्	३५	वर्तकमुत तेषां विधायकमिति विचारः ...	७४-७७
उक्ते कर्मणि क्यचो विचारः	३८	सनाद्यन्ता इति सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम् ...	७७-७८
क्यचि मान्ताव्ययप्रतिपेधः, परिगणनवार्तिकं च	३९	विकरणानामुत्सर्गापवादत्वविचारः, ।	७९
काम्यचि चित्त्वप्रयोजनसंप्रधारणम्	४०	सिपो विकरणस्य सनादिप्रकृतिप्रकृतिफलनिरासः	
क्यङ्प्रत्ययसंनियोगादिष्टत्वान्वाचयशिष्टत्व-		पकारेकारानुबन्धप्रयोजनप्रदर्शनं च	८०-८१
विचारः, अवगल्भादिभ्यः क्तिविविधायक-		कास्प्रत्ययादित्यत्र कास्त्वेनेकाच इति न्यासस्थापनम्	८२
वार्तिकम्-सर्वेप्रातिपदिकेभ्यः क्तिविविधवार्तिकं च ४१-४२		इजादेश्यं शुक्रमत इत्यत्रौपदेशिकं शुक्रमत्त्वं सामा-	
भुवादिभ्यः क्यङ्को हलोलोपसंनियोगशिष्टत्वा-		न्यतो वेति विचारः, उर्णोदिराम् प्रतिपेधार्थ-	
न्वाचयशिष्टत्वविचारः, चित्त्वप्रतिपेधग्रहणाग्रहण-		प्रत्यक्षं	८३-८६
विचारः भृशोदपूपसर्गाणां प्रत्ययार्थविशेषण-		विदेराम् संनियोगेनादन्तत्वव्यवस्थापनम् ...	८७
त्वं प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं चेति विचारश्च	४२-४५	कृबानुप्रयुज्यते लीटीति सूत्रस्य प्रयोजन-	
लोहितादिभ्यः क्यचि ककारषकारयोः प्रयोजननिरूप-		प्रदर्शनम्	८७-९०
णम्-आदिग्रहणप्रत्याख्यानं च	४५-४७	क्लेरुसर्गत्वसमर्थनम्, इदिरवचित्त्वव्यव-	
		स्थापनं च	९१-९४

विषयः	पृष्ठसंख्या
सिचश्चित्तैवेदित्वसार्थक्यनिरूपणम्, ...	९४-९५
सूत्रादिभ्यो वैकल्पिकसिञ्चिविधिवार्तिकं, तद्व्याख्याभाष्यं च ...	९६-९७
इगुपधत्वादिद्वयोपपादनम् । ...	९८
श्लिष आलिङ्गने इति सूत्रस्य नियमार्थत्ववर्णनम्	९९-१००
णिश्चिद्विधुभ्य इति सूत्रे न्यूनतापूरकवार्तिकम्, तत्खण्डनवार्तिकम्, अङ्गविधायकम् अस्यतीत्यादिसूत्रं, जूस्त्वम्भादिसूत्रं च ...	१००-१०१
चिणादेशविधिसूत्रद्वयम्, कर्मणि लकारे द्विवचनबहुवचनानां भावे तु नियतैकवचनत्वस्योपपादनम्, ...	१०२-१०४
भावकर्मकर्तृणां सार्वधातुकार्थत्वं विकरणार्थत्वं चेति विचारः ...	१०५-१०७
कर्मकर्तारं यग्विधिवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च ...	१०८-१०९
यसोऽनुपसर्गादित्यत्रानुपसर्गग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्-श्रमि शकारप्रयोजनप्रदर्शनम् ...	११०-१११
तनादिसूत्रे पृथक् क्रमग्रहणप्रयोजनम् विन्मिहृण्योरित्यत्राकारफलोपपादनं च ...	११२
तत्रैव नुमग्रहणप्रयोजनम्-श्राप्रत्यये शिचवफलवर्णनं च, ...	११३-११४
ख्यस्यो बहुलमित्यत्र योगविभागप्रदर्शनम्, अङ्कप्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानि च, ...	११५
कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्य पदकृत्यप्रदर्शनम्, ...	११६-११७
परिसंख्यावार्तिकजन्यं, तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च कर्मवद्भावफलविचारश्च-सूत्रप्रयोजनविचारश्च ...	११७-१२०
सूत्रवैयर्थ्यवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च, ...	१२१
सकमेकाणां कर्मवद्भावप्रतिषेधाय वार्तिकद्वयम्, ...	१२२
कर्मवद्भावविकल्पवार्तिकं इयन्विधिवार्तिकं च, ...	१२३
फरणेन हुत्यक्रिये कर्तारं कर्मवद्भावविधिवार्तिकं, स्रवसादिपु कर्मवद्भावप्रतिषेधवार्तिकं, भूपादिपु यकृचिण्प्रतिषेधवार्तिकं च, ...	१२४
दुहादिशेत्तुमण्पादिपु यकृचिण्प्रतिषेधसूत्रवार्तिकानि, कृष्पादिपु कर्मवद्भावे इयन् परस्परपदविधिसूत्रं परिसंख्यानवार्तिकं च तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च ...	१२५-१२६
भातोरित्यस्याधिकाशयविनिर्णयः, सूत्रप्रयोजनोपदर्शनं च ...	१२७-१२८
तत्रोपपदं धाभीत्यमिति सूत्रस्य पदश्लेषप्रदर्शनम् उपपददर्शोपयोगिणामर्थविचारश्च ...	१२९-१३३
इदमित्यत्रादिद्वयप्रयोजनम् ...	१३४-१३५
पाञ्चरस्योऽग्निमां इत्यत्र योपपदार्थविनिर्णयसूत्र-	

विषयः	पृष्ठसंख्या
फलप्रदर्शनम् वाशब्देनोत्पत्तिविकल्पो बाधकत्वविकल्पो चेति विवेचनम्, ...	१३६-१३९
वाऽसुरूपोऽस्त्रियमित्यस्य परिभाषात्वाधिकाश्वविचारः, ...	१४०
कृसा इत्यस्याधिकाश्वविनिर्णयः, तद्व्यादिविधायकसूत्रवार्तिकानि, अथो यदित्यत्राज्ग्रहणप्रयोजनवर्णनम्, यत्प्रत्ययविधायकवार्तिकानि, १४१-१४२ यत्प्रत्ययविधायकसूत्राणि, अजर्थपदे कर्तारं यद्व्यवस्थापनम्, ...	१४३
क्यवृविधायकसूत्राणि-भुवोभावे इत्यत्र भावग्रहणफलप्रदर्शनम् क्यवृविधायकसूत्रवार्तिकानि, १४४-१४५ भृशोऽसंज्ञायामित्यत्रासंज्ञायामित्यस्य सार्थक्यप्रदर्शनम् ...	१४६-१४७
क्यपि ण्यति च निपातनीयरूपाणि, ...	१४८-१४९
ओरावश्यके इत्यत्रावश्यक इत्यस्योपपदत्वयोस्तवविचारः, ...	१५०
ण्यति तत्सदर्थेषु निपातनीयरूपाणि, ...	१५१
तृचश्चित्तप्रयोजनं, परिसंख्यावार्तिकद्वयं तत्प्रत्याख्यानवार्तिकद्वयं, पचादिपाठप्रयोजनं च, इगुपधेभ्यः के उपपदविचारश्च, ...	१५२-१५३
शान्-धुन्-धुन् प्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानि, १५४-१५५ परिसंख्यावार्तिकपरिगणनवार्तिकानि तत्प्रत्याख्यानवार्तिकं च अनुपपदकर्मोपपदयोरेकारयोर्वाध्यवाधकभावविचारः ...	१५६-१५८
भातोऽनुपसर्गं क इत्यत्र संप्रसारणिभ्यो ङविधायकवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च ...	१५९-१६१
कटगच्छप्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानि, ...	१६२-१६३
ट-ड-अच्-इन्प्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानि, तत्र निपातनानि च, ...	१६४-१६५
यश्च-खच्-डटक्प्रत्ययविधिसूत्रवार्तिकानि, लक्षणं जायापत्योरित्यत्र कर्तृविशेषणस्य लक्षणपदार्थस्य विचारश्च, ...	१६६-१६७
आव्यसुभागादिसूत्रे चित्रप्रतिषेधसार्थक्यसमर्थनम्	१६८
सिण्णुच इकारादित्वव्यवस्थापनम्, किञ्च-कृक्विधायकसूत्रवार्तिकानि निपातनानि च ...	१६९-१७१
विट्ण्वन्कप्रत्ययविधिसूत्रवार्तिकानि, ...	१७२-१७३
सुप्यजातावित्यत्र सुपीत्यस्य फलप्रदर्शनम्, तत्रे इत्यस्योदाहरणप्रदर्शनं च, ...	१७४
आत्ममाने इत्यत्र समासे षष्ठ्यर्थविनिर्णयः ...	१७५
भूतपदार्थविशेष्यविनिर्णयः ...	१७६
इतरेतराश्रयशब्दासमाधानभाष्यवार्तिकानि	१७७
भूताधिकारप्रयोजनवर्णनम् ...	१७८
प्रसङ्गूचित्सूत्रस्य नियमार्थोपपादनम्, ...	१७९
इतिविधिसूत्रे-निष्ठायामितरेतराश्रयशब्दासमाधानभाष्यवार्तिकानि, ...	१८०

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
आदिकर्मणि निष्ठाविधानवार्तिकं तत्प्रत्याख्यान- वार्तिकं भाष्यं च १८१-१८२		अन्येभ्योऽपि ददयते इति किप्प्रत्ययविधिसूत्रम्, तत्रैव वार्तिकानि च, २१२	
कानचक्रलोवीवचनफिलक्षणप्रयोजनवर्णनम् ... १८३		दुप्रत्ययविधिसूत्रम्, मल्लाद्यर्थेभ्यः कविधायक- सूत्रं च, २१३	
भाषायां सदवसश्रुव इति सूत्रे वाग्रहणस्यापरोक्षे नित्यमित्यस्य चोपसंख्यानतत्प्रत्याख्यानवार्ति- कभाष्याणि १८४		उणादयो बहुलमित्यत्र बहुलपदप्रयोजनवर्णनम् ... २१५	
उपेयिवानित्येतन्निपातनप्रयोजनोपपादनम् ... १८५-१८६		भविष्यतिगम्यादय इत्यत्र दूषणवार्तिकसमाधा- नवार्तिकानि २१६	
लुङ्लोटोर्लुङ्भ्यां सह वाध्यवाधकभावविचारः, अन्यतने लङ्लिङान्नयतनपदार्थविचारश्च ... १८७		यावत्पुरेति सूत्रे पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकं, तत्प्रत्या- ख्यानभाष्यं च लिप्स्यमानसिद्धौ चेति सूत्रप्र- योजनप्रदर्शनम्, २१७	
विभाषासाक्षाद् इत्यस्योदाहरणप्रदर्शनम् ... १८८		तुमुत्तुलुगिति सूत्रे तुलुगविधानप्रयोजननिरूप- णम्, भाववचनाश्वेति सूत्रफलोपदर्शनं च... २१८-२१९	
परोक्षे लिङ् इत्यत्र परोक्षपदार्थनिर्णयः, परोक्षपद- निपातनं च १८९		अण् कर्मणि चेति सूत्रफलोपपादनम्, २२०	
परोक्षपदार्थविशेष्यविचारः १९०		लृट्देशे चेति सूत्रे शेषग्रहणसार्थक्यसमर्थनं चकार- प्रत्याख्यानं च २२१	
परोक्षकालनिर्णयः, उत्तमपुरुषोपपादनम्, अस्य- न्तापन्हवे लिङ्गविधिवार्तिकं च १९१		लृट्: सदादेशविधिलुङ्गविधिवन्विधिसूत्रवा- र्तिकानि २२२	
लट्से इत्यारभ्य पञ्चसूत्र्यां कालविभागप्रतिपाद- नाय वार्तिकद्वयम्, तत्प्रत्याख्यानानाम् श्लोक- वार्तिकानि च... .. १९२-१९३		भावे इत्यत्रैकवचनपुंलिङ्गनिर्देशे दूषणमापाद्यतदु- द्धारः, २२३-२२४	
ननौ पृष्ठप्रतिवचने इत्येतत्प्रत्याख्यानवार्तिकम्, पुरिलुङ्वासे, इत्यत्र विप्रतिषेधवार्तिकद्वयम्, ... १९४		अकर्तरे च कारके इत्यत्र कारकग्रहणसंज्ञाग्रहणफल- प्रदर्शनम्, परिमाणारख्यायामिति सूत्रे सर्वपद- फलप्रदर्शनं च २२५-२२६	
प्रवृत्तस्याविरामे नित्यप्रवृत्ते च लङ्गविधायकं वार्ति- कद्वयम्, तत्प्रत्याख्यानवार्तिकानि तदुपोद्बल- कभाष्याणि च, १९५-१९७		षवोऽज्वविषयकलव्यवस्थापनवार्तिकम् अर्थ- विशेषनिर्देशवार्तिकद्वयं च २२७	
लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगायोगविचारः, १९८-१९९		इङ्गश्चेति घञ्विधायकसूत्रम्, इङ्गश्चेत्यपादान इत्या- दि श्वायुवर्णनिवृत्तेऽपि च वार्तिकद्वयम्, समिमुष्टाविति घञ्विधायकसूत्रं, समिमुष्टावि- त्यनर्थकमित्यादि, अपरिमाणार्थं त्रिविति, उद्ग्राभ- निग्राभौ चेत्यादि, इति वार्तिकानि २२८	
अप्रथमासमानाधिकरणपदे पयुदासः प्रसज्यप्र- तिषेधो चेति विचारः, प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारश्च २००-२०१		कर्मव्यतिहार इति सूत्रे त्रीग्रहणपृथग्रहणयोः अभिधिविधिवित्यत्र भावग्रहणस्य च फलप्रदर्श- नम् २२९	
लटः शतृ शानचावित्यत्र विभाषाग्रहणानुवृत्तिप्रद- र्शनम्, अप्रथमासमानाधिकरणे इत्यस्य सार्थ- क्यसमर्थनं च २०२		अञ्विधिसूत्रवार्तिकानि, ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति सूत्रे निश्चिग्रहणस्य प्रयोजनसमर्थनम्, वशिरण्योर- व्विधिवज्यैकविधिवार्तिके स्तम्भकचेत्यत्र क- प्रत्ययप्रकृतिनिर्णयः २३०-२३१	
लक्षणहेत्वोरिति सूत्रे वार्तिकानि सूत्रेणैव गतार्थत्वा- त्तत्प्रत्याख्यानं च, २०३		गजयाचेति सूत्रे नञो लित्वे दूषणाशङ्कासमाधाने, त्रियां किञ्चित्ति सूत्रे त्रियां किञ्चावादिभ्यश्चेति, निष्ठायां चेत्यादि च वार्तिकद्वयम्, २३२	
तौ सदित्यत्र तौग्रहणस्य प्रयोजननिरूपणम्, सूत्रस्य नियमार्थत्वोपपादनं च, इङ्गधार्योरिति, पृथ्व्योरिति, ताच्छील्यवय इति द्विहितानां शत्रानां ला- देशस्तालादेशलविचारः, २०४-२०६		स्यादिभ्यः किनः सर्वोपपादत्वमाशङ्क्य पुरस्ताद- पपादन्यायेन समाधानम्, क्यव्विधिशि विधि- सूत्रे श्रुयजीति, ग्लाम्भेत्यादि, क्यव्विधिरिति, कृत्वाः शचेतीत्यादि वार्तिकचतुष्टयम्, २३३	
तृप्तिरिति सूत्रे निपातनवार्तिकानि, ग्लाम्भित्यश्च कतु- रित्यत्र चत्वेन गकारप्रक्षेपसमर्थनम् धितुणि- लकारानुबन्धे दोषभाषाया पुनरुद्धारश्च, ... २०६-२०८			
निन्दादिभ्यो तुङ्गविधानस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनम् तुङ्गभ्योऽपि सूत्रे पदिग्रहणस्य च, २०९			
स्टुह्यादिभ्यो तुङ्गविधानशङ्का तत्समाधानं च, ... २१०			
किं किन् कुङ्कुक् कुक् प्रत्ययविधिसूत्रवार्तिकानि, २११			

विषयः	पृष्ठसंख्या
इच्छादीनां निपातनम्, पिङ्गिदादिभ्योऽङ्विधानम्, तत्तदर्थनिर्देशश्च युचि चकारप्रयोजन- निरूपणं च, २३४	२३४
सुच्प्रत्ययनिधायकं वार्तिकत्रयम्, धात्वर्थनिर्देशो इति, इङ्दित्पाविति, वर्णात्कार इति, रादिक इति, मत्वर्थोच्च इति, इणजादिभ्य इति, इल्- वपादिभ्य इति, इक् कृष्यादिभ्य इति, संपदा- दिभ्यः क्तिविति कृतो बहुलमिति च वार्ति- कानि गोचरादीनां निपातनं च २३५-२३६	२३५-२३६
हलधेति सूत्रेऽयद्वारादिषाधकार्त्तिकम्, उदङ्गोऽ- नुदङ्ग इति सूत्रप्रयोजननिरूपणम्, घसल् निधायकसूत्राणि, रत्तो दादिप्रत्ययविधायकत्वा- त्तिकम्, २३७	२३७
शास्त्रादिभ्यो यूपेथ युञ्जविधायकं वार्तिकद्वयम्- वर्तमानसामोप्य इत्यत्र चत्करणफलप्रदर्शनम्, वा लट् भवतीत्यनुक्त्वा वर्तमानवद्देश्युक्तेः शत्रा- द्विचित्रित्पप्रयोजनोपपादनम् २३८-२३९	२३८-२३९
धातुश्रयां भूतवशेति सूत्रे लट्छिटोः प्रतिषेधवार्ति- कम्, सप्तप्रत्याख्यानवार्तिकं च, धातांसासंभा- नयोरप्ययमाशङ्का भेदप्रदर्शनम् २४०	२४०
क्षिप्रगने लट् धातांसावचने लिट्वा सह विप्रतिषेध-	

विषयः	पृष्ठसंख्या
ग्रहणस्य कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वविचारः यथा, विध्यनुप्रयोग इति सूत्रखण्डनं च ... २५५-२५७	२५५-२५७
समुच्चये सामान्यवचनस्येति सूत्रस्य प्रत्याख्या- नम्, उपसंवादाशङ्कयोश्चैत्यस्यापि तुमर्थ इ- त्यादिसूत्रे तुमर्थनिरूपणम्, उदीचाम्मादीलत्र नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वपरिभाषा ज्ञापनञ्च... २५८-२५९	२५८-२५९
समानकर्तृकयोरिति सूत्रे पौर्वैकल्पास्य चोत्पत्तत्वा- च्यत्वविचारः समानकर्तृकयोरिति वचननिर्दे- शस्य तन्त्रत्वातन्त्रत्वविचारः, वहीपु क्रिया- सु क्त्वाप्रत्ययानामुपपादनम् व्यादाय स्वपिती- त्यस्योपपादनञ्च, २६०-२६१	२६०-२६१
विभाषाग्र इति सूत्रस्याग्राप्तविभाषात्वव्यवस्था- पनम् २६२	२६२
खादुगीति सूत्रे मान्तनिपातनफलप्रदर्शनम्, णमुलः तुमर्थकत्वव्यवस्थापनेन सर्वेष्टसाधनम् २६३-२६५	२६३-२६५
वपेप्रमाण इति सूत्रे ऊलोपधास्यान्यतरस्यां ग्रह- णप्रत्याख्यानम्, करणे हन इति सूत्रसार्थ- क्योपपादनं च, २६६	२६६
अधिकरणे बन्ध इत्यत्र संज्ञायामित्यस्य निवेदाः, तिर्यचीति निर्देशस्य सौत्रत्वोपपादनम्, ना- धार्थप्रत्यय इति सूत्रेऽर्थग्रहणप्रत्ययग्रहणप्र-	

॥ श्रीदधिमथी जयति ॥
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितम्
महाभाष्यम् ।

तद्ध्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः
तद्ध्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्घोतश्च प्रारब्धः ।
तत्र तृतीयाध्याये प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ।
[विधिप्रकरणे प्रत्ययप्रकरणमारभ्यते ।]

(३८० अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । १ आ. १ सूत्रम्)

६१७ प्रत्ययः ॥ ३ । १ । १ ॥

(अधिकारस्वस्यापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अधिकारेण्यं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते । सा प्रकृत्युप-
पदोपाधीनामपि प्राप्नोति । तस्याः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । प्रकृति गुतिञ्कितः । उपपद स्तम्भकर्णयोः ।
उपाधि हरतेर्दतिनाथयोः पशौ । पतेपां प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रत्ययः ॥ १ ॥ अधि-
कारिणेति । यदि तु प्रकारान्तरेण संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना
संज्ञा क्रियते ततो न स्यादतिप्रसङ्गः । यदा तु गौरवादिप्रसङ्ग-
परिहारायाधिकारेण क्रियते ततोतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तत्र यदि
सर्वे संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्येरन् ततो गौरवं स्यात् ॥ अथ
'सप् प्रत्यय' इति सनः सकारादारभ्य कपः प्रकारेण
प्रत्याहाराश्रयणेन संज्ञा विधीयेत तदानेकस्य प्रकारस्य संभ-
वात् संदेहः स्यात् ॥ ननु प्रतियोगमुपस्थानेपि वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् प्रकृतादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । तथा हि—
हरतेर्धातोर्दतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः पशौ
कर्तरीन्प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यम्, ते च हरतिह-
तिनाथपशवः प्रत्ययसंज्ञा इति द्वितीयं वाक्यम् । न
चैकवाक्यतायां संभवन्त्यां वाक्यभेदो युक्तः ॥ नैतदस्ति ।
सनादीनामपि वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया । नह्यसतः संज्ञि-
नस्संज्ञाविधानमुपपद्यते । तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः ।
अपरेण तेषामेव संज्ञाविधिः । ततश्च यथा सनादीनां वाक्य-
भेदेन संज्ञाविधिः, एवं प्रकृतादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसं-

ज्ञोपस्थानसामर्थ्यात् संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तियोगविभक्त्यन्त-
राध्याहारेण प्राप्नोति । सनाद्युत्पत्तिवाक्य एव प्रथममेतेषां
पारार्थ्यमवगतम् । द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपादनवाक्ये
संज्ञासंबन्धप्रतिपत्तौ स्वार्यता स्यात् । यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य
वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाऽधिकाराद्भवति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्रा-
प्नोति ॥ उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्यु-
च्यते । क्वचित्, तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते । यथा 'नोपाधे-
रुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति ॥

'अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः ।
अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छब्दावादि विशेषणं यद्वत् ॥'
इति ॥

(उद्घोतः) श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकारे-
णेत्यस्य प्रयोजनमाह—यदि त्विति ॥ अनेकस्येति । प्रत्यासत्त्या-
श्रये तिपः प्रकारेण, व्याख्याश्रये तद्वृत्तनसमन्यनाश्रये तनपः पका-
रेणेत्यर्थः ॥ एवं च गौरवातिव्याख्यादिदोषपरिहारायाधिकार एव
कर्तव्यः ॥ तथा च प्रकृत्यादिष्वतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ तमाक्षिपति—
नन्विति । विधीयमानस्य सनादेः प्रथमान्ततया प्रत्यय इत्यनेनैव
सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संज्ञासंबन्धः ॥ अन्येषां तु विविम-
क्तित्वाद्वाक्यभेदेनैव संज्ञासंबन्ध इति भावः ॥ संभवत्येकवाक्यत्व
एव वाक्यभेदो दोषो, नत्वसंभव इति समापत्ते—नैतदिति । ननु
विविक्तित्वात् कार्य प्रत्यय इत्यनेन तेषां संबन्ध इत्यत आह—
विभक्त्यन्तरेति । ननु सनादिविधानार्थत्वात्प्रकृतादेरप्रधानतया
संज्ञा न भविष्यतीत्यत आह—सनादीति । अन्यत्राप्रधानत्वेपि
अन्यत्र संस्कारार्थत्वलक्षणस्वार्थत्वेऽविरोध इति भावः ॥ ननु प्रकृतीनां
प्रत्ययविधाबुद्देश्यतया तासामेव संज्ञायामप्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु
प्रत्ययानामिति चेन्न समानविभक्तिकत्वेन प्रत्ययानां कृतोद्देश्यतया
विभक्त्यन्तराध्याहारेण प्रकृतादीनामपि तत्संभवादित्यभिर्मानः ॥

श्लाघादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्भाविष्यत्यत आह—उपाधि-
शब्देनेति ॥ तुल्यन्यायत्वादिति । प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या
तुल्यन्यायत्वमित्यर्थः । एवं नोपाधिपु तदुद्भावनैव विशेषणेषु उद्भा-
वितैवेति भावः ॥ तदन्तर्वाच्यः प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः ॥ समान-
शब्द इति प्रयोगे भिन्नशब्दबोध्यतादशायां समानाधिकरणशब्द-
बोध्यो बोद्धव्यो प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः स उपाधिस्त्वयति इत्यर्थः ॥
यथा पञ्चालानां विषयः पाञ्चाल इत्यत्र देशो, दृतिहरिरित्यादौ च
श्लाघादिः पशुः ॥ नानार्थत्वात्संदेहवारणाय दृतिहरिः श्लेषादौ विशेष-
नियमार्थो यस्परप्रतिपत्तये वा कचित्समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽपि ॥
आभ्यामपत्यकर्त्रादीनामुपाधित्वव्यावृत्तिः श्लाघादिव्यावृत्तिश्च ॥
श्लाघादीति आदिना 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादित्यादि ॥
अत एव तद्वैसमानाधिकरणमेव गार्ग्यकथा श्लाघते' इति पदान्तराभि-
धेयं च । तद्वैप्रयोगे च तु नोऽसाधुत्वमेव अर्थविशेष उपाधिरित्यादि
कालायनवचनमितिभ्यामवार्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

(तृतीयस्य प्रत्याक्षेपप्रश्नभाष्यम्)

किं च स्यात् यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) किञ्च स्यादिति । नहि संज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव
दोषो भवति । किन्तु तन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात् । न च प्रकृत्या-
दीनां किञ्चित्तन्निमित्तं कार्यं संभवति । परत्वं तावदवधिविशेषो-
पादानेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नम् । न च गुणादीनां सनादीनां
च परस्परपक्षेण परत्वं युज्यते, विरोधात् । उपपदस्यापि समासे
सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाभावः । उपाधेरपि
पूर्वार्थस्य लौकिके प्रयोगे नियमाभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य
शालिग्रामानुवादच्छात्रस्य विधायकत्वाभावादनुवादकत्वाद् अ-
र्थस्य नोपाधित्वात्तस्य च परत्वासंभवात्परत्वाभावः ॥ आद्यु-
दात्तत्वमपि न भविष्यति । यथास्वं लक्षणं तेषां खरस्य
विहितत्वात् । अन्नसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा । न च प्रकृत्या-
दयः कुतश्चिद्विहिता इति तेषु परतः सा नान्यस्य भविष्य-
तीति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) प्रकृत्यादीनामिति । न च प्रातिपदिकैर्वाभावः
फलम्, कृपाप्रप्रातिपदिकादित्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तैरेव
ज्ञापनात् ॥ ननु प्रतिसंधिपरश्चेत्युपसंज्ञानां प्रकृत्यादयोऽवधिविशे-
षानुपादानेपि संनिधानात् सनादेरेव परे भवन्वित्यत आह—
नचेति । युगपदिति शेषः ॥ समासे इति नित्यसमास इत्यर्थः ॥
लौकिके प्रयोगे पूर्वार्थस्य नियमाभावादुपाधेरपि परत्वाभाव इत्य-

न्वयः ॥ तत्र हेतुमाह—स्थितस्यैवेति । तदनूय साधुत्वस्यैव विधे-
यत्वमिति भावः ॥ विधायकत्वाभावादिति । परत्वादिविधायक-
त्वाभावादित्यर्थः ॥ तद्विधायकत्वेत्याह—अर्थस्य चेति ॥ यथा-
स्वमिति । तेषां मनवकाशत्वेन बाधकत्वमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः प्रसज्येरन् ॥

(प्रदीपः) परत्वमिति । प्रकृति प्रत्यययोः पर्यायेण
परस्परपक्षेण परत्वं स्यात् । शब्दान्तरापक्षे वा प्रकृतेः, प्रकृत्य-
पक्षे तु प्रत्ययस्य । उपपदस्यापि परैर्वाहुपसर्जनं पूर्वमित्ये-
तद्वज्रपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात् । भोक्तुं व्रज-
तीत्येव च नित्यं स्याद् न तु व्रजति भोक्तुमिति । उपाधि-
वाचिनोपि प्रयोगान्नियमे प्राप्ते परत्वेति नियमः स्यात् । यः
प्रत्ययः स पर इति परिभाषणात् ॥ आद्युदात्तत्वमपि स्वरीन्तरं
बाधित्वा स्यात् ॥ अङ्गसंज्ञेति । ननु विधानप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा,
न चेह प्रकृत्यादयो विधीयन्ते । नैव दोषः । सिद्धशब्दान्वा-
ख्यानाय तेषामपि शास्त्रेण विधानात् । परत्वेन च पूर्वस्या-
वधेराक्षेपात् ॥ ननु पूर्वपक्षेपि परत्वे तस्याद्विधिर्नास्तीत्यङ्ग-
संज्ञा न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्धोतः) पर्यायेणेति । योगपथे हि विरोध इति भावः ॥
सनादीनां परत्वबोधनैव सज्ञोपपत्तौ सति स्यादेवेति भक्तिविपरिणा-
मादिनाऽर्थान्तरवर्णनमनुपपन्नमित्यत आह—शब्दान्तरापक्षमि-
ति ॥ प्रकृत्यपक्षे च त्विति । तासां पञ्चम्यन्तत्वत्विति भावः ॥ ननु
राजादीनामपि प्रातिपदिकादिति निर्दिष्टत्वात् प्रत्ययसंज्ञायां परत्वेत्यस्य
प्राप्तौ कथमुपसर्जनं पूर्वमित्येतत्सावकाशमत आह—भोक्तुं व्रज-
तीति । अत्र समासाभावेन उपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः ॥ अर्थे
परत्वासंभवस्योक्तत्वादाह—उपाधिववाचिन इति ॥ स्वरान्तर-
मिति । योनवकाशस्तद्विषये मा भूत् सावकाशविषये तु स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ न च प्रातिपदिकादितोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशात्तदंशे
सावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यम्, स्वरान्तरगतं नित्यत्वं बाधित्वा
पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्योक्तः ॥ सिद्धेति । 'ढकि लोपः' इत्यनुवा-
देन द्योते विष्णुमानवदिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानानुमानमिति
भावः । ननु कुतश्चिद्विपूर्वस्याद्विधिर्नास्तीति कथमङ्गत्वमत आह—
आक्षेपादिति । तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः ॥
पूर्वपक्षेति परत्वे इति । अनुमितो विधिः सामान्यत एव, पूर्वो-
द्देशेन तु परत्वमात्रविधानम् वस्तुतो दगादेर्मानान्तरेणासिद्धता भवतु

१ उपपत्त्यर्थादीनां प्रत्ययवाच्यत्वं न तु तदन्तर्वाच्यत्वमिति भावः । (र. ना.)

२ गार्ग्यकथा श्लाघते इत्यादौ श्लाघादीनां समानाधिकरणशब्दबोधोपपत्वं
माद्यीति भावः । (र. ना.)

३ विशेषणबोधित्वमर्थः । (र. ना.)

४ तदिति व्यक्तं पदम् । श्लाघादिवमित्यर्थः । अयमानाधिकरणमित्यस्य
अयमानाधिकरणपदमपि वाच्यमित्यर्थः । (र. ना.)

५ पदान्तरप्रयोगे इत्यर्थः । (र. ना.)

६ 'वधेयमिति' ॥

७ लोपकृतमित्यर्थः । (र. ना.)

८ उपाधिविधायकपशुशब्दादेरपीत्यर्थः । (र. ना.)

९ विधिसंवेद्यत्वमर्थः । (र. ना.)

१० प्रत्ययपदद्वयेनेति शेषः । (र. ना.)

११ प्रातिपदिकत्वज्ञापनादित्यर्थः । (र. ना.)

१२ प्रतिपदोक्तमप्रकृत्यादिसारविधीनामित्यर्थः । (र. ना.)

१३ अस्य 'वाधित्वे'त्यत्र संयमः । (र. ना.)

१४ लोपतः—इत्यादिः । (र. ना.)

१५ वाच्यतामिति भावः । (र. ना.)

१६ 'पूर्वोद्देशेन परत्वेन' ।

तद्विध्यनुमानम्, प्रकृत्यादीनां तु मानान्तरेण सिद्धतया तद्विध्यनुमानमेव दुर्लभमिति भावः ॥ चिन्त्यमेतदिति । हत्यादयः प्रत्ययसंज्ञा भवन्ति, ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दान्तरेभ्यो वा परे भवन्तीत्यत्र परस्परस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव विधानं शाब्दम् ॥ प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रविधानम् ॥ अत एव सर्वोपि विशिष्टविधिरिव । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु कस्यचिद्गुणविधित्वमिति भीमांसकाः ॥ नहि यस्मात्प्रत्ययाविधिरित्यत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायलब्धविधेयत्वमेव गृह्यते इत्यत्र मानमस्तीत्यश-संज्ञा प्रयोजनमेव ॥ ननु विधिग्रहणसामर्थ्यान्त्यायलब्धविधेयत्वस्य ब्रह्मः, स्त्री इत्यतीत्यादौ इदम् निरूपितान्नत्वस्य दुर्वारत्वेन न्यायै-त्वाभावादिति चेन्न, भनन्तीत्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहणस्यावश्य-कत्वादित्याशयात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१६८१ अधिकारत्वे दूषणनिराकरणवार्तिकप्रथमखण्डम्)

॥ * ॥ प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधी-
नामप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारेणापि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रति-
षेधोऽप्रतिषेधः ॥

प्रत्ययसंज्ञा कस्यात्र भवति ? ।

(वार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वाद्-
न्यत्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमित्तानि हि निमित्तिकार्यार्थानि
भवन्ति ।

किं पुनर्निमित्तम् । को वा निमित्ती ? ॥

प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तम्, प्रत्ययो निमि-
त्ती ॥ अन्यत्रापि चैष न्यायो दृष्टः नावश्यमिहैव ।
कान्यत्र ? ॥

लोके । तद्यथा—बहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्यु-
च्छति—कतरो देवदत्तः, [कर्तमो यज्ञदत्त] इति ।
स आह—‘योश्चे, यः पीठे’ इति । योश्चे यः पीठ
इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वाद्ध्यवस्यति

अयं देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त इति । नेदानीमश्वस्य
पीठस्य वा ‘देवदत्त’ इति संज्ञा भवति ॥

किं पुनर्निमित्तम्, को वा निमित्ती ? ॥

निर्ज्ञातोऽर्थो निमित्तम् । अनिर्ज्ञातोऽर्थो निमि-
त्ती । इह च प्रत्ययोऽनिर्ज्ञातः, प्रकृत्युपपदोपाधयो
निर्ज्ञाताः ॥

कं ।

धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च ॥ ते निर्ज्ञाता
निमित्तत्वेनाश्रीयन्ते ॥

(प्रदीपः) निमित्तस्येति । प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या
निर्देशात् सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात् पारार्थात्
स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । तत्र वाक्यभेदेनापि
विधेयमाना प्रत्ययसंज्ञा सनादिमिरेव संवृद्धते, तेषामेव
निमित्तत्वात्तां प्रति प्रयोजकत्वात् । संज्ञासंबन्धप्रतिपत्तियो-
गविभक्तिनिर्देशाद् । द्वयोश्च परस्परकाङ्क्षायां संबन्धः, न
त्वन्त्यतरकाङ्क्षायां सीतारावणयोरिवेति सत्यामपि संज्ञाया
आकाङ्क्षायां प्रकृत्यादीनां विशेषणत्वादनकाङ्क्षात्वात् संज्ञा-
संबन्धाभाव इत्युक्तं भवति ॥ किं पुनरिति । निरुत्वाच्छ-
ब्दानां निमित्तनिमित्तिकाभावो नोपपद्यत इति प्रश्नः ॥ प्रकृ-
तीति । प्रतिपादकानां शब्दानामुपायभावेन शास्त्रेण व्यव-
स्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्ति निमित्तनिमित्तिकाभावः ॥
कतर इति । किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डत-
रच् वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमजिति सूत्रद्वय उपा-
धिप्रत्याख्यानान् बहूनामन्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दः प्रयुक्तः ॥

(उद्धृतः) भूतविभक्त्या सिद्धत्वबोधकविभक्त्या ॥ ननु
भिन्न वाक्ये स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकता स्यादेवेत्यत आह—वाक्य-
भेदेनापीति । द्वितीयवाक्यस्यापि ‘शुप्-तिज्-किङ्गयो यः सन्त
प्रत्ययः’ इत्येवंरूपस्यैव स्वीकारेण तत्रापि भूतविभक्त्या निर्देशात्पा-
रार्थ्यमेव प्रकृत्यादीनामिति भावः ॥ तेषामेव तां प्रति प्रयोजकत्वे
हेतुमाह—संज्ञासम्बन्धेति । न च द्वितीयवाक्ये योग्यविभक्त्या
विपरिणामः ॥ योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चारितार्थ्यादिति
भावः ॥ युक्तान्तरमप्याह—द्वयोश्चेति । प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन
प्रत्ययापेक्षावत् प्रकृत्यापेक्षायामपि प्रकृत्यादीनां प्रत्ययविधौ निमित्त-
भावेनोपक्षीणानां संज्ञां प्रत्येक्षाभावात्प्रत्ययसंज्ञा नेत्यर्थो निमित्त-
कार्यार्थत्वादित्यनेन प्रतिपादित इत्यर्थः । उभयाकाङ्क्षया सम्बन्धस्य
न्याय्यतरत्वादित्यभिमानः ॥ वस्तुतस्तु उपादिभ्यः सम्प्रत्ययः परो-
भवतीत्येवं विशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्यतया विधिसम्भवात् मित्र-

१ यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ दधिविशिष्टोमविधानेऽपि पूर्ववसाने दधि-
रूपगुणविधानमेवेति । (र. ना.)

२ अन्यथेत्यादिः । (र. ना.)

३ स्त्रीशब्दे इत्यादिः । (र. ना.)

४ विधिग्रहणेत्यादिः । (र. ना.)

५ नहि आकाराधिकपरत्वविशिष्टस्य श्रमो विधानमतो आकारस्य न तन्म-
द्वत्वमिति भावः । (र. ना.)

६ प्राचीनतरपुस्तके नोपलभ्यते ॥

७ निमित्तस्य, ज्ञापनकारणस्याश्वस्य पीठस्य वा, देवदत्तरूपस्य निमित्तिनः
कार्यार्थत्वाद् ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः । (र. ना.)

८ तस्मिन्प्राचीनतरपुस्तके नास्ति ॥

९ ‘जुन’ ॥

१० ‘च इह निमित्तत्वेना’ ॥

११ भूतार्थन्ययोभ्यामर्थोपकविभक्त्येत्यर्थः । (र. ना.)

वाक्यत्वे मानाभावात् प्रकृत्यादीनां संज्ञा ॥ न ह्युद्भिदा यजेते-
त्यादी नामधेयसम्बन्धलाभाय वाक्यभेदं मन्वते न्यायविदः । तत्रो-
द्भिसंज्ञाविशिष्टस्यैव यागस्य विधानात् । शब्दार्थयोरभेदाच्च नान्व-
यायोग्यता, नापि लक्षणा, अन्यथाऽसतः संज्ञानुपपत्तिवत् आद्युदा-
त्तस्यापि विधानासम्भवात् 'प्रत्ययस्वरश्च तासेवृत्तिसंनियोग-
शिष्टः' इति लुटः प्रथमस्येति सूत्रशेषस्याभाष्यविरोधः ॥ 'यदेव
तासिः प्रवर्तते तदेवोदात्तव्युत्तः' इति कैयटैः ॥ किञ्च संज्ञिन-
मुद्दिश्य संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्य संज्ञेत्यर्थस्य 'पूर्वाचारितः
संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा, सतो मांसिपण्डस्य देवदत्त इति
संज्ञा क्रियते । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्' इत्यादि
भाष्यसम्मतत्वेपि प्रकृते 'अस्य सूत्रस्य शाटकं चय' इत्यादिनैव
संज्ञाविशिष्टविधाने बाधकाभावात् । अयमेव निमित्तिकार्यार्थत्वात्
इति भाष्यस्यार्थः । अयं भावः—निमित्तिनोऽनिर्वातत्वात्तेनैकवाक्य-
तया विशिष्टविधिसम्भवः । निमित्तिकार्येण तु वाक्यभेद आपत्तौति
वाक्यभेदभिया न तैस्तस्याः सम्बन्ध इति ॥ प्रतिपादकानामिति—
अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके सिद्धानामित्यर्थः ॥ उपायभावेनेति ।
कार्त्तिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपायत्वेनाभिलान्नाख्यनादित्यर्थः ॥
तदनुगुणेति । तत्र निमित्तित्वानुगुणा प्रथमा अन्याः प्रायेण नि-
मित्तत्वानुगुणा इत्याहुः ॥ बहुषु निर्धारणे ढतरोनुपपन्न इत्यत आह—
किं यदिति ॥

(१६८२ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्) अथ वा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति ॥

किं च प्रधानम् ? ।

प्रत्ययः । तद्यथा—बहुषु यास्तु कश्चित्कञ्चित्
पृच्छति को यातीति । स आह—राजेति । राजेत्युक्ते
प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति, यश्च कथयति,
उभयोः संप्रत्ययो भवति ॥

किं कृतं पुनः प्राधान्यम् ? ॥

अर्थकृतम् । यथा पुनर्लोकैः अर्थकृतं प्राधान्यम् ॥

शब्दस्यैवानीं किं कृतं प्राधान्यम् ? । शब्दस्या-
पूर्वोपदेशः प्राधान्यम् । यस्यापूर्वोपदेशः स प्रधा-
नम् ॥ प्रकृत्युपपदोपाधयश्च निर्दिष्टाः ॥ क ? । धातू-
पदेशे प्रातिपदिकोपदेशश्च ॥

(प्रदीपः) प्रधान इति । प्रत्ययसंज्ञा स्वविषयप्रकृतये
प्रधानमपेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमित्यर्थः ॥ किंकृत-

मिति । भवतु राज्ञः प्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादन्वेषाम् ।
इह तु कथमिति प्रश्नः ॥ अर्थकृतमिति । प्रयोजनकृतमि-
त्यर्थः । यस्यापूर्वं इति । तदर्थत्वादन्वेषां तस्यैव प्राधान्य-
मित्यर्थः ॥

(उद्योतः) प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य निमित्तिकार्या-
र्थत्वादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—प्रत्ययसंज्ञेति । पूर्वं प्रत्य-
यसंज्ञाया आकाङ्क्षामङ्गीकृत्य प्रकृत्यादीनां निरपेक्षत्वात्संज्ञाभाव-
इत्युक्तम् । इदानीं तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतेषु आकाङ्क्षा ना-
स्तीति प्रतिपाद्यत इति विशेष इति भावः ॥ वाक्यभेदभिया तैस्तस्या
असम्बन्ध इति प्रायुक्तम् । अनेन तु वचनान्वयप्रसक्त्यभाव प्रवोच्यते
इति विशेष इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये को यातीति ढतरस्य वैकल्पिक-
त्वात् तदप्रयोगः ॥ उभयोः संप्रत्ययो भवतीति तत्र कथयितुः
संप्रत्ययः तन्मूलकप्रयोगः तथात्रापि आचार्यैस्तेनैव तात्पर्येण प्रयु-
क्तवान् शिष्याणां च तथैव बोध इति भावः ॥ प्रयोजनकृतमिति ।
प्रयोजकत्वकृतप्रेरणाकृतमित्यर्थः ॥ भाष्ये यथापुनरित्यव्ययमस्तु
पुनरित्यर्थः ॥ किं कृतमिति । प्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ अपूर्वो-
पदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह—तदर्थत्वादिति । तन्निष्पाद-
कत्वादित्यर्थः ॥

(विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञापादनभाष्यम्)

यद्येव निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वात् यद्वा
प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भव-
ति । विकारागमानां तु प्राप्नोति 'इनस्त च' 'त्रपु-
जतुनोः पुक्' एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यम्,
निमित्तित्वञ्चैवेति ॥

(प्रदीपः) यद्येवेति । ननु ये तावत् प्रकृतोर्विकारा-
गमाले प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रकृतिवत् संज्ञया न संभन्त्यन्ते ।
ये तु प्रत्ययस्य ते तद्वग्रहेण गृह्यन्त एवेति नास्त्यनिष्ठप्र-
सङ्गः । नैतदस्ति । प्रकृतिविकारागमानां तत्संबन्धित्वेपि
प्रयोजकत्वात् प्रधानत्वाच्च सादेव प्रत्ययसंज्ञा । प्रत्ययसंब-
न्धनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययसंज्ञा सादेव योग्य-
तासंभवात् ॥

(उद्योतः) प्रयोजकत्वादिति । प्रयुज्यते इति प्रयोजकः
प्रयोज्यतात्वात् निमित्तित्वादित्यर्थः ॥ प्रधानत्वाच्चेति । अपूर्वोप-
देशादित्यर्थः ॥ योग्यतासंभवादिति । समानविभक्तिकत्वरूप-
योग्यतासम्भवादित्यर्थः ॥

१ अथ शृष्टीत्यस्य मृत्तृणीत्यर्थ इति 'यदेव तासिः प्रवर्तते' इति कैयटव्याख्येति-
यते । (र. ना.)

२ यथागत्येवार्थं विशिष्टस्यैव विधानमिति सम्प्रतिज्ञात् मृत्तृनेऽपि विशिष्टस्यैव
उद्दिष्टो विधानमिति भावः । (र. ना.)

३ यथा ता संज्ञाविशिष्टस्य नानं तथाऽयं संज्ञाविशिष्टस्य विधानमिति

भावः । (र. ना.)

४ संज्ञाया इत्यर्थः । (र. ना.)

५ मलयस्त्वस्य शब्दस्येत्यर्थः । (र. ना.)

६ 'बोधोपदिष्टाः' ।

७ वायुलक्षणादपि श्रुत् । (र. ना.)

(१६८३ विकारागमनां प्रत्ययत्वापत्तिनिराकरण-
वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ विकारागमेषु च परविज्ञानात् ॥*॥

(भाष्यम्) विकारागमेषु च परविज्ञानात् प्रत्य-
यसंज्ञा न भविष्यति । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते ।
न च विकारागमाः परे [संभवन्ति] ॥

(प्रदीपः) विकारागमेष्विति । यः परः स प्रत्ययः,
न च विकारागमाः परे । तेन ते प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यन्ती-
त्येवं न व्याख्येयम् । नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा ॥ अपि
तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वम् । तथा च परत्वाभावेऽपि श्रम्
बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति ॥ तस्मादेवं व्याख्यायते—
प्रयोजनाभावाद्विकारागमनां प्रत्ययसंज्ञा न भवति । तथा
हि । परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलम् । तत् तेषां न संभवति । पृथ्वा
स्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्धस्य च प्रतिपादनादागमनां चातु-
दात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः ॥ विकारा अपि
यैऽनच्चास्ते न स्वरभाजः ये तु साच्चास्ते प्रवृत्तिकाल एवा-
न्तरङ्गत्वात् स्थानिस्वरगुणाः । अङ्गसंज्ञापि तन्निमित्ताऽन्यस्य
न प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययविधौ न परत्वनिवद्धा । प्रयोजनाऽभावे
तु श्रम आगमत्वेऽपि शकारस्येत्संज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत
एव ॥ परविज्ञानादिति । विभाषा गुण इति हेतौ
पञ्चमी । फलमपि प्रयोजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते । यथाध्ययनेन
वसतीति । तद्व्यायमर्थः । प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलम् । तच्चात्र
न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाभावाच्च भविष्यति ॥

(उद्घोतः) नहि परत्वनिमित्तेति । तदव्याख्येयार्थः । तथा
हि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिध्येदिति भावः ॥ अपि तु
प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति । इदं चिन्त्यम् । राजपुरुष इत्यादौ
प्रत्ययत्वाभावेऽपि पुरुषपदस्य परत्वदर्शनात् ॥ अकचामिति । अक-
चः प्रत्ययत्वफलं प्रत्ययस्थादितोच्यम् ॥ परविज्ञानमिति । पर-
श्चेति परिभाषा प्रत्ययसंज्ञा चास्याः लिङ्गम् प्रत्ययसंज्ञकः परो भवती-
त्यर्थ इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वात्स्थानीति । आन्तरित्वेनेत्यर्थः ॥
आद्युदात्तत्वं तु तस्यादौ चरितार्थमिति भावः ॥ साहीति । प्रत्यय-
विधानेन परत्वेन च प्रतिवर्द्धेत्यर्थः ॥ शकारस्येत्संज्ञार्थमिति ।

अत एव नृणह इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते ॥ श्रमः शकारस्तु श्रात्र-
लोप इति अत्र विशेषणार्थः इति भावः ॥ नन्वेवं परविज्ञानादिति
पञ्चमी अनुपपन्ना हेतुत्वाभावादत आह—फलमपीति । भाष्ये
न च विकारागमाः परे इत्येव पाठः ॥ तदुत्तरं संभवन्तीत्युपा-
ह इत्याशयः ॥ अत्राहुः—प्रत्यय इत्यादीनां त्रयीणामप्यधिकारत्वेन
प्रतिस्तरमुपस्थितौ एकवाक्यतया युगपदेव त्रयाणां विधानस्य न्याय-
त्वेन नान्योन्यं प्रत्यन्योन्यस्योद्देश्यता न्यायेति कथं प्रत्ययसंज्ञायाः
परत्वं फलं, कथं बाधुदात्तत्वमिति ॥ अत एव लुटः प्रथमस्येत्यादि-
सूत्रस्य भाष्याविरोधः ॥ तस्मादयमर्थः—स्थानपृथ्वादिभिर्देशाका-
ङ्क्षाया विर्कारादीनामभावेन पर इत्यस्यासंबन्धे सन्नियोगशिष्टिन्या-
येन प्रत्यय इत्यादीनामप्यसंबन्ध इति । परविज्ञानादित्यस्य तत्त-
न्नियोगशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ कच्चित् नृणह इमित्यादिनिर्देशाच्चयास-
योरिति घापकाच्च संनियोगशिष्टिन्यायानित्यत्वेन प्रवर्तत एव
संज्ञेति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं समाने अपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो,
न विकारागमाः परे ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञा-
प्रयोजनमिति भावः ॥

(उद्घोतः) एतदेव ध्वनयन्विकारागमेषु परश्चेत्यस्याप्रवृत्तिं
प्रश्नमुखेनोपपादयति—भाष्ये—किं पुनरिति ॥

(१६८४ विकारागमनां प्रत्ययत्वनिराकरणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ पृष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) पृष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं भवति ।
पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥

(प्रदीपः) पृष्ठीनिर्दिष्टस्येति । पृथ्वा च पूर्वोदितस्य
संबन्धस्य प्रतिपादनाद्विरोधात् परत्वाभाव इत्यर्थः ॥ पञ्च-
मीनिर्दिष्टाच्चेति । पञ्चमीनिर्देशे पर्यायेण पूर्वपरत्वयोः
प्राप्तयोः परश्चेत्यनेन परत्वं नियम्यत इति नास्ति कश्चिद्वि-
रोध इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पूर्वोदितस्येति । स्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्ध-
स्य चैत्यर्थः ॥

१ विकारागमेषु च प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति परविज्ञानादिति योजना । (र. ना.)

२ प्राचीनतरपुरुषकल्पे नैवोपलभ्यते ॥ गुस्वरश्चिवरामशर्मणां पुरुषके
'सन्ति' इत्युपलभ्यते ॥

३ प्रत्ययविधानपरत्वाभावां प्रयुक्तेत्यर्थः । (र. ना.)

४ प्रत्ययसंज्ञायाः फलं परविज्ञानमित्यर्थः । (र. ना.)

५ निमित्तपदस्य घापकनिमित्तपरत्वेन व्याख्यायेल्लभः । (र. ना.)

६ यद् 'प्रत्यय एव परः प्रयोक्तव्यः' इति नियमो दर्शितो भवेत् तदा
भवदुक्तं चिन्त्यत्वं संगतं भवेत् । किं तु 'असति विशेषपविधौ प्रत्ययः पर एव
प्रयोक्तव्यः' इत्येवं नियमे नैव समासपठकपदयोर्विरोधात् व्यवस्थेति राजपुरुषा-
दिपदानामन विचारलेखाप्राप्त्यर्थेयैव 'उपलब्धमभूतिरिति । 'नवीनेभ्योऽप्युत्पत्तत्वं
स्वस्य रूपापिभुं नवः । तदायमयमनुल्लेखैव खण्डने यतते गुणा ॥' इत्युक्तिः
फलान्ता भवतीति दायिमथाः ॥

७ अर्थप्रयुक्तान्तरित्वेनेत्यर्थः । (र. ना.)

८ संबन्धेत्यर्थः । संबन्धस्य प्रयोक्तव्यप्रयोजकभाव इति भावः । (र. ना.)

९ प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलम् । तत्रान न संभवतीति वैद्यदशनेन प्रकृत-
भाष्ये 'संभवती'ति पाठः प्रतीयते, नागेश्वर उक्तोऽयुक्तत्वं वदतीति स एव
प्रदध्यः । (र. ना.)

१० प्रत्ययः, परश्च, आद्युदात्तश्च, इत्येतेषां त्रयाणामित्यर्थः । (र. ना.)

११ विकारादीनां देशाकाङ्क्षाया अभावेन स्थानपृथ्वादिभिः पर इत्यस्या-
संबन्धे इत्यर्थः । (र. ना.)

१२ शयं यावः । अकचः परत्वाभावेन तत्सन्नियोगशिष्ट प्रत्ययसंज्ञाऽप्रवृत्तौ
प्रत्ययस्थादितित्वाप्राप्तौ न यास्योरिति निषेधो व्यर्थ एव स्यादिति । (र. ना.)

१३ 'परा' इति प्राचीनतरपुरुषके ।

(१६८५ बाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते ॥ क ? । यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते 'हनस्त च' 'त्रपुजतुनोः पुक्' इति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययेति । पृष्ठीनिर्देशेऽपि भावः ॥ केति । गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे पृष्ठीविज्ञानादुपपद्यत एव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः ॥ हनस्त चेति । श्रुतयोरेव स्थान्यादेशयोरगमागमिनोश्च संबन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आनन्तर्यसंबन्ध इति । धातोरिति पञ्चमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः ॥ ननु धातोरेल्लुप्तत्वा क्यपोनुवृत्त्या च वाक्यभेदेन प्रत्ययस्यापि विधानं स्यादत आह—श्रुतयोरेवेति ॥

(अनुपपत्तिकारणप्रश्नभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

(अनुपपत्तिकारणकथनभाष्यम्)

विकारागमयुक्तत्वात् । अपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च ॥

(१६८६ पञ्चमीकरणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(सूत्रव्याख्याकरणप्रश्नभाष्यम्)

[स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ॥]

(यथान्यासस्यापनभाष्यम्)

न कर्तव्यः । इह तावद् "हनस्त च" इति धातोरिति वर्तते । "त्रपुजतुनोः पुक्" इति प्रातिपदिकादिति वर्तते ॥

(प्रदीपः) इह तावदिति । प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसामर्थ्यात् प्रत्ययोपि विधास्यते विकारागमा अपील्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वनुवृत्तप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन पठ्यन्तविशेषणतया कथं प्रत्ययविधिरिति आह—प्रकृति प्रत्ययेति ॥

(भाष्यम्)

यद्येवं 'हनस्त च' 'धातोः क्यप् भवती'ति धातुमात्रात् क्यप् भवति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । हन्तेरादेशविधातुपयोगाद्विभक्तिव्याप्य धातोर्विशेषितत्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु हन्तिना धातुविशेषणत्वे धातुमात्रात्प्रसङ्गोत्त आह—हन्तेरिति ॥

(आपत्तिवारकभाष्यम्)

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति—'न धातु-

१ आचार्यप्रवृत्त्येन निन्नेत्यर्थः । (र. ना.)

२ धातुप्रवृत्तिरिति । (र. ना.)

मात्रात् क्यप् भवति' इति, यद्यप्यम् 'पतिस्तुशा-
स्वृहजुपः क्यप्' इति परिगणनं करोति ॥

अथ वा हन्तिरेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्यते
'हन्तेस्तो भवति' धातोः क्यप् भवतीति, कस्माद्
हन्तेरिति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । पूर्वं लिङ्गेन धातुश्रुतिर्हन्तातु-
पसंहता । इदानीं वाक्यभेदेन सञ्ज्ञिधानाद्धन्तिस्त्वनकारसंबन्धं
च प्रतिपद्यते, धातुं च विशिनष्टीत्युच्यते ॥

(१६८७ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्थाश्रयत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः, यः
स्वमर्थं प्रत्याययति स प्रत्ययः ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

न हि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः । कुत एतत् ? । लघ्वर्थे हि संज्ञा-
करणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयो-
जनम् अन्वर्थे संज्ञा यथा विज्ञायेत प्रत्याययतीति
प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) अर्थाश्रयत्वाद्देति । अन्वर्थे संज्ञाश्रयेणार्थ-
वतः संज्ञाविधानाद्विकारागमानां चानर्थकत्वात् प्रत्ययसंज्ञा न
भवतीत्यर्थः ॥ किं वक्तव्यमिति । पूर्वोपात्तार्थपरित्यागेन
स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायकः प्रत्यय
इत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ महतीति । महत्त्वात्
प्रत्ययशब्दस्यावृत्तिरनुमीयते । तेन यः प्रत्यायकः स प्रत्ययः ।
महत्त्वसूचितं प्रकारान्तरमपि यद्ववति तत्सर्वोदिसूत्रे
व्याख्यातं तत एवावधारणीयम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यः स्वमर्थमिति । प्रत्यायकत्वं च शब्दस्य
स्वार्थविषयमेव गृह्यते योग्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोपात्तेति योगिकार्यस्य
शब्दस्य संज्ञात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रवृत्तिरिति मत्वाङ्गी-
कारेण पूर्वोपात्तयोगिकार्यत्वादित्यर्थः । संज्ञानां कृत्रिमत्वात्तस्य
पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् । प्रकारान्तरम् अन्यत्र शब्दस्य प्रवृत्तिरिति-
चात्तेऽपि महासंज्ञा विषये तादृशार्थवच्छब्दस्यैव तत्त्वमित्यादि ॥

(अन्वर्थे संज्ञाङ्गीकारादुपपन्नभाष्यम्)

यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययः, अविकारिणां प्रत्यय-
संज्ञा न प्राप्नोति । न हि ते किञ्चित्प्रत्याययन्ति ॥

(प्रदीपः) नहि त इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कावीनां
वाच्योर्गो नावधार्यते । तदभावोपि केवलाया एव प्रकृतेस्तद-
र्थवगमात् । नापि तत्त्वादित्वकश्चिद् योलोर्थ इति भावः ॥

३ अक्षरप्रत्ययवस्थले इत्यर्थः । (र. ना.)

४ अविकारिपदकदाचीनामित्यर्थः । (र. ना.)

यद्व्युच्यते—‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति प्रकृत्यर्थ एव तेषामर्थ इति ॥ तदपि कल्पनामात्रम् । सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमिति अभिहिते तदभावे स्वार्थावगमोदर्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यत इत्युक्तस्य दुरुत्तरत्वात् ॥

(उद्घोतः) दुरुत्तरत्वादित्यादि । अन्यव्यतिरेकाभ्यां वाच्यद्योत्यार्थाभावनिश्चयेन तेषामर्थवत्त्वाभावे ज्ञप्तिरे प्रकृत्यर्थ एवासार्थ इत्यसदुत्तरमित्यर्थः ॥ स्वार्थे इत्यस्य चार्थराहित्ये तात्पर्यमिति भावः ॥

(कर्मसाधनताङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि—प्रत्याख्यत इति प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यत इति । अभिधेयधर्मस्याभिधान उपचारादेवमुक्तम् ॥ अयमत्रार्थः—यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याख्यते स प्रत्याख्यमानार्थत्वात् प्रत्याख्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति ॥

(उद्घोतः) कादीनां केनापि प्रत्याख्यमानत्वाभावात् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वम् । अर्थस्यैव तु तत्प्राप्तोत्पत्त्यत्वाद्—अभिधेयेति ॥ अभिधानं शब्दः ॥

(कर्मसाधनतायां दूषणभाष्यम्)

एवमपि सन्नादीनां न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याख्यमानार्था इति भावः । यो गुपादिसन् स प्रकृत्याप्रत्याख्यमानार्थ इतीच्छासनेवात्राभिप्रेतः ॥

(उभयसाधनाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि उभयसाधनोयम् कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । एक एव शब्दोनेकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोऽधिक्रियते । तत्र यथासंभवं निमित्तौश्रयणेन सन्नादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते ॥ प्यन्तस्य निपातनादपि णेर्लुक् ।

(उद्घोतः) एकस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह—एक एवेति । निपातनादिति वस्तुतोन्तर्भावितप्यर्थात्प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् ॥

(अर्थप्रत्यायनहेतुप्रश्नभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत् समाने अपूर्वोपदेशे त्रापुपं जातुपमित्यत्राकारत्तमर्थं प्रत्याययति, न पुनः पकार इति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । आगमस्यार्थवत्तां निराकर्तुमुपन्यासः ॥

(अर्थप्रत्यायनहेतुप्रतिपादनभाष्यम्)

अन्यत्राप्यकारेण तस्यार्थस्य प्रत्यायनान्मन्यामहे—अकारत्तमर्थं प्रत्याययति, न पुनः पकार इति ॥ कान्यत्र? । ‘बिल्वादिभ्योऽण्’ । चैल्वः ॥ प्रत्ययः ॥ १ ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रापीति । प्रत्ययस्यागममन्तरेणापि प्रयोगादर्थवत्तावगतिः । आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाभावादन्यव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नावधार्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययस्येति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्त्वं नागमानामिति भावः ॥ वैधनमविरङ्गाद्यादेशानामपि न स्वीयार्थप्रत्यायकता । किन्तु स्वान्यर्थप्रत्यायकतैव ॥ अत एव कोशादौ तेषां पृथगर्थोनिर्देशः ॥ अत एव च नभ्यशब्दादपि नाभिशब्दप्रकारकस्तदर्थवोचो ‘नाभिहितः’ इति, न तु कदाचिदपि ‘नभहितः’ इति ॥ येऽपि शास्त्रानभिज्ञास्तोऽपि बृहद्व्यवहारात् तथैव प्रतिपन्ति ॥ एतदर्थमेव भाष्ये स्वमर्थमित्यत्र स्वमिति पदोपादानम् । स्वानिनो नष्टत्वादन्त्येन प्रत्याख्यमानार्थकोपि नेति दिक् ॥ १ ॥

(३८१ अधिकारसूत्रम् ॥ ३।१।१२ आ. सूत्रम्)

६१९ परश्च ॥ ३।१।२ ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) परश्च ॥ २ ॥ किमर्थमिति । पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात् परत्वं सिद्धम् । षष्ठीनिर्देशेपि गापोष्टगित्यादावानन्तर्षयसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादिति भावः ॥

(उद्घोतः) परश्च ॥ २ ॥ पञ्चमीति । परशब्दाध्याहार एव व्याख्यास्यते न तु पूर्वशब्दाध्याहारः गापोष्टगित्यादावपि पठया आनन्तर्यार्थत्वेन धातोरिति पञ्चम्या पूर्ववदेव परशब्दाध्याहार इति भावः ॥ परशब्दाध्याहारेणेति । तदर्थवदितवाक्याधेऽस्य एकदेशस्य वृत्तिस्वीकारेणेत्यर्थः ॥ एवं पूर्वशब्दाध्याहारेणेत्यपि व्याख्येयम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

परो यथा स्यात्, पूर्वां मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) पर इति । पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पञ्चमीविधानात् पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनम् । तथा नन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात् षष्ठीनिर्देशेपि नियमार्थमित्यर्थः ॥

१ ‘उच्यते’ ॥

२ मङ्गला इत्यादिः । (र. ना.)

३ मङ्गलार्थे स्थास्यार्थे इत्येवं रूपस्येत्यर्थः । दुरुत्तरत्वादित्यस्य असदुत्तरत्वात् इत्यर्थः । (र. ना.)

४ अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इत्येति भावः । (र. ना.)

५ प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेनेत्यर्थः । (र. ना.)

६ ङुकि मल्यवल्गुनामेवेन वृत्त्यधिकं नेत्यर्थः । (र. ना.)

७ ‘हयो वा यद् वषध’ इति वार्तिकम् । ‘नाभि नगं वा’ इति गगनम् । (५।१।२) ‘विराज विरज च’ इति गगनम् । (५।१।२)

८ अदेऽय इति शेषः । (र. ना.)

(उद्घोतः) पूर्वशब्देति । व्याख्यानं दुर्ज्ञेयमिति भावः ॥
आनन्तर्यस्येति । ह्योनन्तरा इत्यादौ तस्या व्यवहितपर्यायत्वा-
दिलक्षः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति पूर्वम्, आह
तं 'विभाषा सुपो बहुच पुरस्तात्' इति ॥

(प्रदीपः) यमिच्छतीति । बहुजेव पुरस्ताद्भवति
नान्यः प्रत्यय इति बहुवि पूर्वदेशस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः
पर एव भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययनियमस्येषां परदेशनियमसालाभादस्मि-
नन्तं देशनियमं दर्शयति—बहुजेवेति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

मध्ये तर्हि मा भूदिति ।

(प्रदीपः) मध्ये तर्हि । षष्ठीनिर्देशेषु मध्यशब्दा-
ध्याहारेणापि षष्ठीविधानं स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) षष्ठ्यनीतिदेशे मध्यशब्दाध्याहारासम्भवादाह—
षष्ठीति ॥ ग्रीहिशाल्योर्द्वैगल्यदौ ॥

(समाधानान्तरवाचकभाष्यम्)

मध्येपि यमिच्छति, आह तम्—अव्ययसर्वना-
ज्ञामकचू प्राक् टे'रिति ॥ य इदानीमतोन्यः प्रत्ययः
शेषः सोन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः
परवचनेन ।

(प्रदीपः) मध्येपीति । अव्ययसर्वनाज्ञामिति म-
ध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकचू प्राक् टेः सिद्ध इवेति
प्राक्टेरेति नियमार्थम् 'अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति, नान्यः'
इति मध्यमात्रपरिग्रहेण च नियमो विज्ञायते, न तु 'अकजेव
प्राक् टेः' इत्येव मध्यविशेषाश्रयेण । अन्यथा मध्यान्तरे प्रत्य-
यान्तरं स्यात् । मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदा-
श्रयेण नियमे विज्ञायमाने नास्ति दोषः ॥

(उद्घोतः) अव्ययसर्वनाज्ञामित्यादौ प्राक्टेरेत्युपादानं
विना टेः प्राक् विधेरसिद्धेः कथं नियमोत्पत्तिरिति भावः—अव्ययेति । मध्यश्च
तत्र विप्राम्ब पत्र प्राखो व्याख्यानदिलभिमनः ॥ केचित्तु प्राक्टे-
रित्यावर्त्तनं नियमो व्याख्येय इत्याहुः—प्राक्टेरेत्युपादानात्कथं
मध्यमात्रापेक्षानियमोत्पत्तिरिति भावः—मध्यमात्रेति ॥ मध्यान्तरे इति
ग्रीहिशब्दे रेफकारयोरीकारहकारयोर्मध्ये च स्यादिति भावः ॥ सामा-
न्यनियमाश्रयेण तदुपस्थितिबीजमाह—यन्मध्यसामान्यमिति ॥

१ ननु व्याख्यानत एव पूर्वत्वव्यावृत्तिर्भविष्यतीति नार्थो नियमेत्येत-
दाह—व्याख्यानमिति ॥

२ यदुच्यते पुरस्तादेति रूपे इति भावः । (१. ना.)

३ मध्यसामान्यानुपस्थितिरूप इति भावः । (१. ना.)

४ अस्मिन्मोक्षोत्पत्तिं न तादृशमात्राध्याहाराध्याख्यानसालुपलब्ध्याऽमूल-
यत्नमिति । (१. ना.)

५ एतन्मोक्षेऽपि तत्तत्प्रमाणपरिग्रहेणैव नियमो विज्ञायते, अकजेव प्रकृतिमध्ये
गपति नाम इत्याचारः । (१. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते, त
एव नियतदेशाः स्युः । य इदानीमनियतदेशः स
कदाचित्परः कदाचित्पूर्वः कदाचित्मध्ये स्यात् ।
तद्यथा—मातुर्वर्त्तसः कदानिदग्रतः, कदाचित्पृष्ठतः,
कदाचित्पार्श्वतो भवति । पर एव यथा स्यादित्येव-
मर्थं परवचनम् ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । बहुजकवोर्विधेयतया प्राधान्या-
त्तावेव देशविशेषे नियम्येयाताम् । पुरस्तादेव बहुचू प्राक् टेरे-
नाकजित्येवमिति भावः ॥ देशो नियम्यत इति । प्रत्यय-
नियमेऽप्यनियतदेशप्रसङ्गे विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियम
इत्यभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥ मातुर्वर्त्तस इति । अनेन प्रकृतेः कार्य-
शब्ददर्शने मातृस्थानीयत्वमुच्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वत्र देशनियमे बहुजादीनां नियतदेशत्वं न
स्यात् । किं देशनियमासम्भवं प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्त-
त्वादित्यभिप्रेज भाष्ये एवमपीति ॥ तदाशयमाह—बहुजकचो-
रिति ॥ नन्वेवं देशो नियम्यत इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—
प्रत्ययनियमेपीति ॥ ननु देशनियमेऽप्रधानसंकोचः, प्रत्ययनियमे
प्रधानसंकोचस्तत्र प्रधानसंकोचापेक्षयाऽप्रधानसंकोचस्य न्याय्य-
त्वेन देशनियम एवोचित इति चेन्न । आगन्तूनामन्ते निवेश इति
न्यायेन तदप्येवकारनिवेशात् । कर्मणि द्वितीयेत्यादौ संस्कारस्य
प्रधानसंकोचकप्रत्ययनियम एव तात्पर्यार्थः । किञ्च लोकेपि प्रधानस्य
राजादेरेव स्थाननियमादि दृश्यते राशान्वेव स्थेयमित्यादिप्रकारेणेति
दिक् ॥ भाष्ये—स कदाचित्पूर्वः कदाचित्पर इति प्रतिलक्ष्यं
लक्षणमेदादिलिङ्गमनाविरहाद्वा ॥

(१६८८ सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परवचनमनर्थकं पञ्चमीनिर्दिष्टादि
परस्य [कार्यम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) परग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ।
पञ्चमीनिर्दिष्टादि परस्य कार्यमुच्यते । तद्यथा—
'अन्तरूपसर्गसंख्योऽप इदं' इति ।

(प्रदीपः) परवचनमिति । तस्मादित्युत्तरस्ये-
नैव नियमस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

(उद्घोतः) तस्मादिति । ते प्रागधातोर्त्यादौ उत्तरांश-
विकलाया इव परश्चेति कृतेपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एवो-

६ उक्तं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । (१. ना.)

७ 'मर्थमिदं वचनम्' ॥

८ कार्यः शब्द इति मते प्रकृतेः प्रत्ययहेतुत्वेन मातृगुणत्वमिति भावः ।
(१. ना.)

९ बहुजेव पुरस्ताद्, अकजेव प्राक्टेः इत्येवमिति भावः । (१. ना.)

१० प्रधानस्य सर्वान् विधातृसत्तद्वये एवैवकारस्यागन्तोर्विवेकोऽपि स्यादिति
भावः । (१. ना.)

११ 'परस्य कार्यम्' इति सर्वत्र नोपलभ्यते । बहुवचनं 'परस्य' इत्येतावदेवो-
पलभ्यते ॥

त्तरांशविकलाया इव च, सूत्राभावे षष्ठ्यंशविकलायाः प्रवृत्तिरिति गूढोभियायः ॥

(प्रत्याख्यानानुपपत्तिभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । सतस्तत्र परस्य कार्यमुच्यते । इहेदानीं कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) सतस्तत्रेति । यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तर-विधानार्थं कार्यित्वेन निर्दिश्यते तत्र तस्यादिति परिभाषा नियमार्थवतिष्ठते । अत्र तु सनादयोऽपूर्वा एवोत्पद्यन्त इति न तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ कस्य सत इति । असत्त्वे सनादिर्भाव्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) उक्तमभिप्रायमजानानः शङ्कते—भाष्ये सत-स्तत्रेति । कार्यशब्ददर्शनाश्रयेण वैषम्यमित्याह—यत्रेति । उत्तर-स्येति षष्ठीनिर्देशादिति भावः ॥

(प्रत्याख्यानोपपादकभाष्यम्)

इहापि सत एव । कथम् ? स्वाभाविकं परत्वम् ।

(प्रदीपः) इहापीति । नित्याः शब्दाः प्रयोगस्थास्तत्र स्वभावत एव शुपादिभ्यः परस्य सनादेः साधुत्वमात्रं प्रति-पाद्यत इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्युत्तरस्येत्वेने-त्यत आह—नित्या इति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ वाचनिके परत्वे सति परग्रहणेनार्थः स्यात् ।

(उत्तरभाष्यम्)

वाचनिके च नार्थः । एतद्वि परस्य कार्यम्—यदसौ परैतः स्यात् ॥

अथ वा—यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एतद्वीति । तस्मादित्युत्तरस्येत्वेतस्य प्रदेशेषु अर्थोभिव्यक्तिर्भवति । ततश्च यत्र सदेव कार्यित्वेनो-पादीयते तत्रोत्तरस्य कार्यं भवतीति कार्यापेक्षा संवन्धे षष्ठी । यत्र त्वसत एवोत्पत्तिः क्रियते तत्रोत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कर्तुः षष्ठी विज्ञायत इत्यर्थः ॥ परस्य कार्य-मिति । उत्पत्तिरिव कार्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवं सति सञ्जित्या-दिप्रथमानिर्देशः पृथीप्रकल्पने सति निरर्थकोऽकृतार्थत्वात् स्यात् । नैष दोषः । निर्देशमात्रार्था प्रथमा स्यात् । उत्तरकालं तु पृथी प्रकल्पते । यत्स्वन्यत्रोच्यते न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका इति, तदस्मिन् यत्र स्थित इति द्रष्टव्यम् ॥

अथ वेति । अयमर्थः—उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशा

भवतु । पश्चात्तु सत एव परस्य यत् कृतकृत्यप्रत्ययादिसंज्ञा-शास्त्रकार्यं विधीयते तन्नान्यदेशस्य । यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशस्यैव साधुत्वात् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरित्वं कथमित्यत आह—प्रदेशेष्विति । तत्रतत्रोपस्थितं भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थः ॥ उत्तर-स्य भावो भवतीति । भाष्ये परतः स्यादित्यनेन सूचितम् ॥ प्रत्ययः परो भवतीत्यनेनास्य समानार्थत्वादिति भावः ॥ निर्देशेति । लघुनिर्देशेत्यर्थः । ननु प्रत्ययस्यानियतदेशत्वे पूर्वमपि प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह—अयमर्थ इति । एवं च परस्य सतः प्रत्यय-संज्ञाविधानसामर्थ्यात्परशब्दाध्याहारे भावश्यकं अन्याध्याहारे मानाभावाच्चान्यदेशस्य साधुत्वमिति भावः ॥ अनियतदेशा-भवत्वित्यप्युपगमवादेनोक्तम् । भवत्वित्यस्य प्रसज्यतामिति वार्थः । परश्चेति सूत्राकरणलक्षणानुरोधात्परप्रत्ययसंज्ञा संभवत्यप्येकवाक्यत्वे वाच्यभेदेन विधेयेति तात्पर्यम् ॥

(सूत्रावश्यकताभाष्यम्)

यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः ॥

क [च] पञ्चमी नास्ति ?

यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते ॥

क च विकारागमाः शिष्यन्ते ? । 'हनस्त च' 'त्रु-जतुनोः पुक्' इति ॥

(१६८९ सूत्रप्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विकारागमेषु चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारागमेषु चोक्तम् ॥

किमुक्तम् ?

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनि-र्देशात्सिद्धम् ॥ इति ।

(प्रदीपः) विकारागमेष्विति । तदेवेहाप्यनुगन्तव्य-मित्यर्थः । गापोऽप्युगत्यादौ धातोः रित्यधिकाराद् धातोः पर-ष्टम् भवति । गापोऽस्त्वन्तर इति व्याख्येयम् ।

(उद्घोतः) तदेवेति । धातोः प्रातिपदिकादित्यापनुवृत्त-स्ततः पर एव भविष्यति ततः परस्यैव वा संज्ञेयादीत्यर्थः ॥

(१६९० सूत्रावश्यकतावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अत्यन्तापरहृष्टानां वा परभूत-लोपार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्यन्तापरहृष्टानां तर्हि परभूतलो-पार्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । य एतेऽत्यन्तापरहृष्टाः किवाद्यो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यात् । अपरभूतानां मा भूदिति ॥

१ कार्यः शब्द इति नाशयेत्यर्थः । (र. ना.)

२ 'परः' ॥

३ सत्त्वित्यादीं साधुत्वार्थं यथा कदाचित् विभक्त्या निर्देशन्यायवदस्यत्वे प्रथमा-विभक्तयेव प्राप्तिनिर्दिष्टागमोऽपि विरुद्धा प्रथमोपाश्रयतया च निर्देशो लाप्यन्तः, औपित्वाचेति भावः । (र. ना.)

४ परधेति कृते इत्यर्थः । (र. ना.)

५ तन्नादित्युत्तरस्येति षष्ठा इत्यर्थः । (र. ना.)

६ अर्थद्वयविवरणत्वात्परममित्यर्थः । सवृत्तपरिचय इति न्यायादिति भावः । (र. ना.)

७ परभूतानां लोपार्थमित्यर्थः । (र. ना.)

८ 'रुत्तरम्' ॥

किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम् ? ।

कितिणीति कार्यणि यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) अत्यन्तापरदृष्टानां वेति । चाशब्दस्त्वर्थे परेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न केचिद्दृष्टा ये किबादयः तेषां नित्यशब्ददर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावात्तस्यादित्युत्तरस्येत्यस्योपस्थानाभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम् अस्मिन् हि सति किबादयः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिरुपजायते । तत्रामिच्छित्वादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगादयः सिध्यन्ति न तु पूर्वभूतकिबादिलोपे इति भावः ॥ ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भाव इत्येव व्याख्यातत्वात्परभूताः किबादयो भविष्यन्ति ॥ नैतदस्ति । न हि तेषु भावबुद्धिरस्ति । लोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात् स्वरूपलाभो हि भावः । नैते कदाचिरस्वरूपं लभन्ते, क्षणविधानतुल्यत्वात् । अत एवात्यन्तापरदृष्टानामित्युक्तम् । केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्यमात्रं तेषामत्यन्तासत्त्वेऽपि विधीयते ॥

(उद्घोतः) पूर्व प्रयोजनौक्त्योशब्दं भाष्यकृतार्थे व्याचष्टे इत्याह—वेति । शास्त्रेण दृष्टानामेव लोपविधानात्कथमत्यन्तापरदृष्टैरेतत् आह—परेणेति ॥ ननु परतोत्पन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तवप्रयुक्त लोप इति पूर्वभूतानां न लोपो नापि साधुत्वमत आह—तेषामिति ॥ तर्तश्च ‘परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञा’ इति नियमाप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नस्यापि लोपादि सिध्यतीत्यर्थः ॥ अष्टकसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययवक्तोऽपीति भावः ॥ ननु पूर्वभूतेति । तथा चाग्निचीत्यपि कदाचित्स्यादिति भावः ॥ नहि तेष्विति । एवं चोत्तरस्येत्यस्य तत्रासन्नर्थ इति भावः ॥ परश्चेत्यस्य कारणे तु तत्ताममर्थ्यात् परत्वं बुद्धिर्विशिष्टो बौद्धः किवित्यर्थः इति तात्पर्यम् । सन्वत्यन्तासतामुत्पत्तिर्लोपो वा किमिति विधीयत इत्यत आह—केवलमिति ॥ प्रसक्तोदार्शनस्यैव लोपत्वेन प्रसक्तवद्बुद्धये उत्पत्तिबोधनमिति भावः ॥

(सूत्रावश्यकता निराकरणं भाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘अत्यन्तापरदृष्टाः परभूता एव लुप्यन्ते’ इति, यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

अनुबन्धासज्जन एतत्प्रयोजनम्—कितिणीति कार्यणि यथा स्युरिति । यदि चात्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते ततोऽनुबन्धासज्जनमर्थवद् भवति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । यदि पूर्वभूता लुप्येरन्

तदानुबन्धासज्जोऽनर्थकः स्यात् । सर्वस्यानुबन्धकार्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् ॥ नन्वनियतदेशात्वेऽपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासज्जस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । एवं पक्षेऽनुबन्धासज्जस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात् । स्पृशोऽनुदक इत्यादौ च सकृत्पक्षमी श्रुता सा किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवत्यथ परशब्दाध्याहारेणेति संदेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पक्षम्यां सत्यामानर्थक्यमेवानुबन्धासज्जस्येति कथं परभूतलोपेऽनुबन्धासज्जो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः ॥

(उद्घोतः) णित्कार्थं पृथौ ॥ परभूतेति । कितिणीतिपि लिङ्गीत्यादीनां परसप्तमीत्वादिति भावः ॥ यदेति । यद्विषये इत्यर्थः । एकविषये आहृत्वा नानादेशविधाने मानानावात्, युगपत्तु दिग्वाचकद्वयेनान्वयासम्भवः । एवं पक्षे इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थः । अन्यथाऽसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ अत एव स्पृश इत्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः ॥ प्रकरान्तरेण व्याख्यानं तदसङ्गतिः ॥ विषयविशेषमेवाह—स्पृश इति । अग्रेकस्य स्पृश एव लक्ष्यत्वात् लक्ष्यभेदो नापि लक्षणावृत्तिः ॥ एवं च किन्त्वसामर्थ्येनोत्तरस्य बौद्धो भावो भवतीत्यर्थं वक्तुं शक्यः परप्रदृष्टाभावेपीत्याशयः ॥

(१६९१ सूत्रावश्यकतावार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोगनियमार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोगनियमार्थं तर्हि परप्रदृष्टं कर्तव्यम् । परभूतानां प्रयोगो यथा स्यात् । अपरभूतानां मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) प्रयोगनियमार्थं वेति । पूर्व प्रयोजनं स्थितमिति वार्तिककारेण विकल्पायां वाशब्दः पठितः । भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणत्वात्तर्थां व्याख्यातः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अपरभूतानामिति । न परभूता अपरभूता इति न विद्यन्ते परभूता येषामिति चार्थः । तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनां चेत्यर्थः । तदेतदुक्तमप्रत्ययिकेलादिना ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अस्ति पुनः किञ्चिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह ॥

(१६९२ अप्रत्ययप्रकृतिर्दार्शिकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतेरर्थाभिधानेऽप्रत्ययदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिरर्थाभिधाने अप्रत्ययिका ह-

१ पूर्वतः परतो वेत्यर्थः । (र. ना.)

२ उद्युप्यार्थवद्वारागमकादिनि शेषः । (र. ना.)

३ किबादिनामिति शेषः । (र. ना.)

४ सत्ताया अभावादित्यर्थः । (र. ना.)

५ न तु सर्वदा सत एव प्रत्ययस्येति भावः । (र. ना.)

६ भगीनि शेषः । (र. ना.)

७ सूत्रावृत्तिरित्यर्थः । (र. ना.)

८ अनुपपन्नवक्ष्यमाणवार्तिके भाष्यकृता इति बोध्यम् ॥

९ किञ्चिदनिष्टं दृश्यतेऽस्ति पुनरिति संशयः । पुनरिति मन्त्रार्थः । दृष्टिः याऽस्ति क्रियायाः कर्म । किञ्चिदनिष्टकर्मैकं दर्शनमिति किमित्यर्थः ।

१० मत्स्या भावदर्शनादित्यर्थः । (र. ना.)

इत्येते—‘क स देवदत्तः क स यज्ञदत्तः वभ्रुः, मण्डुः, लमक’ इति । वाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयोक्तव्ये वभ्रुर्मण्डुर्लमक इति प्रयुज्यते ॥

(प्रदीपः) क स देवदत्त इति । देवदत्तादयस्तदपत्येषु वर्तमाना दृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते— न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति ॥ ननु सोयमित्यभिसंबन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात् कथमसाधुत्वम् ॥ नैतदस्ति । भृश्यादेरपि साहचर्यादिनिमित्ताभेदाध्यारोपदर्शनादपत्त्यार्थो नियमेन न प्रतीयेत । तदुक्तं हरिणा—

सोऽयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेन विना यदि ।

वभ्रवादयः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेदिति ॥

तस्मादभेदोपचाराद्दिनाऽपत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता वभ्रवादयो मा प्रयुज्येतेति नियमार्थं वचनम् ॥ क स देवदत्त इत्यत्र केचिदाहुः—क स इति यथा सुपो छन्दोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते । तथा वभ्रवादयोपीति दृष्टान्तोपपत्त्याः ॥

(उक्त्योतः) भाष्ये प्रकृतिरर्थाभिधानेऽप्रत्ययिकेति । प्रकृतिरर्थाभिधानेऽप्रत्ययिकापि प्रयुज्यमाना दृश्यत इत्यर्थः ॥ तथा च तेषां लोके दृश्यमानानामसाधुत्वप्रतिपादनाय परश्चेति चत्रमिति भावः ॥ भाष्ये यो वभ्रुर्मण्डुर्लमकः स देवदत्तः केल्यर्थः ॥ देवदत्तल्लु नोदाहरणम्, अन्यथा ‘वाभ्रव्यादिषु प्रयोक्तव्येषु वभ्रुरित्यादि प्रयुज्यन्ते’ इति कथनवत् ‘देवदत्तिरिति प्रयोक्तव्ये देवदत्त इति’ इत्यपि भाष्ये वक्तव्यं स्यात् ॥ क्वचित्तथा पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे देवदत्तादय इति । वभ्रुरित्यादौ प्रकृतिषु प्रत्यययोर्द्वयोरपि प्रयोगादस्यासाधुत्वमुच्यते इत्यत आह—तदपत्ये इति । नन्वभेदोपचाररूपलक्षणया प्रयोगे साधुत्वविधायकं कथमस्यासाधुत्वमिति शङ्कते—नन्विति । नायमभेदोपचारेण प्रयोगः भृश्यादेरपि प्रतिपद्यापत्तेरित्युत्तराशयः ॥ अभेदोपचारं विनोपसम्बन्धपत्यमित्यर्थः प्रतिपिपादयिष्या प्रयुक्ता केवला प्रकृतिस्तथा प्रयुक्तः केवलः प्रत्ययश्चासाधुरित्याह—तस्मादिति ॥ बहुवचनान्तवदित्यनेन तत्र वभ्रुसंबन्धपत्यमित्यर्थविषयलक्षणां दर्शयति—यत्रमण्डु गर्गादीति । लममोनदादिरूपकादिश्च ॥

(१६९३ अप्रकृतिकप्रत्ययदर्शिवातिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ द्वयसादीनां च केवलदृष्टत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) द्वयसादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते—किमस्य द्वयसम्, किमस्य मात्रम्, काद्यतिथीति ॥

(प्रदीपः) किमस्य द्वयसमिति । किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थेऽयं प्रयोगो दृश्यते । तत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते । काद्यतिथीति । काद्य व्यादिसंख्यायाः पूरणीत्यर्थः । बहुतिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुज्यते । यस्तु तिथिशब्दान्धीर्षिं कृते तिथीशब्दः स साधुरेव ॥

(उक्त्योतः) अनेनासाधुत्वमिति । उक्तरीत्याऽपत्यार्थबोधविवक्षायां वभ्रुरित्यस्य, प्रमाणमित्यर्थे द्वयसमात्रस्येत्यर्थः ॥ अयं भावः—समासेऽर्थेऽन्वाख्यातोनन्वाख्यातस्य निवर्तक इत्युक्तेः तत्रार्थे प्रत्ययपरस्य साधुत्वकथनात् केवलप्रकृत्यादेरसाधुत्वमिति ॥ रघूणामित्यादौ तु तदपत्ये रघुत्वारोपेण रघुत्वैव रूपेण तेषां बोधान्नासाधुत्वम् ॥ तत्संबन्धपत्यमित्यर्थे हि अण् समासयोरेव साधुत्वमिति चत्रार्थात् ॥ प्रायुक्तश्रुतिभिः परत्वे सिद्धे परश्चेत्येतत् प्रत्ययः परो भवत्येव इति नियमार्थम् । तेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगो नापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धम् ॥

(द्वयसादीनां प्रातिपदिकत्वदर्शिभाष्यम्)

द्वयसादयो वृत्तिजसदृशाः अवृत्तिजाः यथा बहुस्तथा ।

(प्रदीपः) द्वयसजादय इति । अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ यथा बहुरिति । ईषदसमाप्ते यो बहुचूप्रत्ययस्तसदृशो बहुशब्दः संख्यावेपुल्यवाची यथा लोके प्रयुज्यते, तथा द्वयसजादयोपीति केचिन्न्याचष्टे ॥

अन्ये त्वाहुः—केवल एवैषदसमाप्ते यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तोऽसाधुत्वे द्वयसजादीनामुपात्तः ॥

(उक्त्योतः) भाष्ये—असाधुत्वोपपादकं, परश्चेत्युदाहरणत्वोपपादकं च अवृत्तिजा इति । एकार्थीभावरूपवृत्तिविषयभावेऽपि जाता उच्चारिता वृत्तिर्द्वयसादिसदृशाः प्रमाणाधेका बहुचूतसदृश-

१ उपरास्तामोशयवन्ने इति भावः । (र. ना.)

२ ‘प्रमाणे द्वयसदृशान्मात्रम्’ इति सूत्रेण द्वयसादीनां प्रत्ययानां प्रमाणेऽर्थे विधानादिति भावः ॥

३ ‘तस्य पुरो ऽह’ इति वितिते ऽह ‘यदुपगमनं वयम् विभुः’ इति विभुगमने ऽहिराजदीपि वृत्तिर्भाष्येति नियमोपेति भावः ॥

४ ‘मनोऽतिवर्धमान’ इत्यनेन । ‘दीपि’ इति पाठे दीपिषावकमन्वेत्तनीयम् ।

‘वृत्तिराताप’ इति विभिरादृशोनादिकव्ये अभ्युत्पत्त्ये त्र्यं संशयतेति द्योतिनामा ॥

५ द्वयसदृशः प्रयोगो उपगमनमात्राविरुद्धस्या प्रत्यया स्वेति भाष्ये पूर्वपत्तिः । अत्र वृत्तिरानां प्रत्ययानां प्रयोगो दर्शितः । ‘अवृत्तिर’ एव प्रत्यय इति निमित्तेऽभिप्रायस्येति भावः ॥

६ वेगमस्य द्वयस इत्यर्थः । (र. ना.)

७ ‘दंते’ ‘द्वयसदृश’ इति स्त्रीलेशेनैवैव इति तत्रा पाठेऽह

प्रतीयते किन्तु संख्यादिनाविभक्त्युत्पत्तिर्वाहिकात्तस्य द्वयसादेरपि विधेयं माना-
मायादयुक्त इति बोध्यम् । (र. ना.)

८ वृत्तिजाः एकाधीनानामात्राणां ‘गोपजादयः स्वानादितु-’ ‘मंयते कटम्’
‘सितारे पटम्’ ‘द्विषे गोमुषम्’ ‘पदये पदयवम्’ ‘अहे सैलम्’ इत्यादि
वाग्विपरिणिता मत्स्या तत्तदृशाः एतादृशानि विद्वज्जना अपि निवेदयन्ते ।
तेषामेव यदि प्रयोगं विधेयं तदा तेषामुत्पत्तं मत्स्यतन्मात्रम् ‘परश्च’ इत्ये-
तद्विषयत्वाभावात् ॥ यदि तन्मात्रदेवेन स्वतन्मात्रातिरिक्तप्रमाणत्वात् प्रत्यया
अनुवन्दे तदा ‘परश्च’ इत्येति विषयेनामात्रात्तं मत्स्यम् । मातृशब्देन तदा
प्रयोगो दोषमात्रं योऽपि भाष्यकस्य लक्ष्यम् ॥ द्वयसादीनां प्रत्ययानां निवेद-
नम् ॥ ‘आदृशः’ इत्येतादृशान्ते ‘आदृशः’ इति परस्मैसत्तेः अन्त्य-
निर्देशेन ‘दृशं’ दृश्यते । स्वयमिदं मत्स्यम् इति नियमेन मत्स्येन दृश्यते-
न प्रत्ययानुवन्देन मत्स्येन मत्स्यस्येव द्वयसदृशानां वृत्तिरिति
वाच्यम् ॥

संवादिवाचि बहुशब्दवत् द्वयसादयोऽपि साधवः स्युरिति तद्वारणार्थं परश्चेति भाष्यार्थः ॥ बहुजपेक्षया भिन्नार्थत्वादस्तु बहुशब्दस्य साधुत्वम् । यदा त्वर्थान्तरवृत्तित्वाभावादसाधुत्वमेवेति भावस्तदाह—अवृत्तिज्ञा अपि भ्रान्त्येति । तत्सदृशानुपूर्वीकत्वात्तदर्थत्वभ्रान्त्यलेशेः ॥ 'प्रत्ययः पर एवे'ति नियमे 'अर्थतः शब्दतश्च यः प्रत्ययजातीयः स पर एव' इत्यर्थेनास्यासाधुत्वं बोध्यम् ॥ अन्यथास्य प्रत्ययत्वाभावेन कथं नियमेनासाधुत्वं बोध्येत ॥ एतेन प्रकृत्युद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानात्केवलप्रत्ययस्यासाधुत्वे सिद्धे कथमिदं परश्चेत्यस्य प्रयोजनमित्यपास्तम् ॥

अन्येतिविति । अत्र पक्षे बहोरपि द्वयसादितुल्यत्वेन दृष्टान्तत्वानुपपत्तिरित्यख्येति ॥

(१६९४ सूत्रावश्यकतावार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ वाचचने चानुत्पत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । वाचचने चानुत्पत्तिर्यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) वाचचने चेति । तस्मादित्युत्तरस्थेत्येव प्रत्ययस्य सिद्धे परत्वे, पुनः परवचनं वाचचनेन प्रत्ययस्य पक्षेऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयति—वा परः सन् भवति 'परत्वोपलक्षितः सन् पक्षे भवति । पक्षे तु नैवोपपद्यत' इत्यर्थः । न त्वत्र परत्वं विकल्प्यते—पक्षे पूर्वं भवतीति । परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात् तस्मादिति वचनाद्वा नियतत्वात् ॥

(उद्द्योतः) 'धातोरेच्छायां वा सन् प्रत्ययसंज्ञो भवतीत्यर्थे प्रधानवाक्यस्यान्याय्यत्वेनाप्रधानसंज्ञाया एव विकल्पः स्यात् । न च स इष्टः ॥ परग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्प्रधानन्यायाबाधेन सन एव विकल्प इति वाचचने चेत्वादिभाष्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ तनुपपादयति—तस्मादित्युत्तरेति । परश्चेत्यस्य सत्त्वेऽपि अप्रधानत्वात्परत्वस्यैव विकल्पः । साविदि दूषयति—न त्वत्रेति ॥ नियतत्वादिति । तथा च तदिकल्पो नेष्ट इति भावः ॥ तस्मादिति वचनाद्वेति । तेन सूत्रेण उत्तरस्थेनानुपपत्तितावैक्यार्थकशब्दद्वयेन तिल्यं परत्वस्य बोधनेन पश्चात्तद्विरुद्धो विकल्पस्तस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि वै परग्रहणे कथमिव वाचचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

क्रियमाणे परग्रहणे वाचचने 'वा पर' इत्येतदभिसंबध्यते । अक्रियमाणे परग्रहणे वाचचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदत्तः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते ॥

(प्रदीपः) अक्रियमाण इति । प्रतियोगं प्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्तस्या एव विकल्पः स्यात् । कृते त्वस्मिन् पराधिकारे प्रतियोगमुपस्थिते परो वा भवति परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संबध्यते ।

(उद्द्योतः) भाष्ये—वा पर इत्येतदभिसंबध्यते इति । यः परः स वा भवतीत्यर्थः ॥ तस्या एवेति । प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्यान्याय्यत्वादिति भावः ॥

(१६९५ सूत्रावश्यकतावार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ वाचचने चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [वाचचने चोक्तम्] किमुक्तम् ।

वाचचनानर्थक्यं च तत्रै नित्यत्वात्सन । इति ॥

(प्रदीपः) नित्यत्वात्सन इति । वृत्तिपक्षे नित्य एव सम्प्लियते । कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति ॥

(सिंहवलोकनभाष्यम्)

प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्याते वाचचने प्रयोगनियमार्थमिदम् ॥

(उद्द्योतः) प्रत्याख्यात इति । सत्त्वेपि न संज्ञाया विशेषणं तदिकल्पानिष्टेः ॥ परश्चेति सत्त्वेपि परत्वविकल्पाभाववत् तत्र सामर्थ्यात् वृत्त्या वाक्यवाधप्रमतिवृत्त्यर्थं सन एव विशेषणं वा ग्रहणम् ॥ ध्वनितश्चेदं समर्थानां प्रथमादिति । सत्त्वे भाष्ये इत्यपि बोध्यम् ॥ प्रयोगार्थमिति । प्रयोगनियमार्थमेवेदमित्यर्थः ॥ कच्चित्तु तथैव पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैतस्मिन् प्रयोगनियमार्थं किमयं प्रत्ययनियमः—प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, अप्रकृतिपरो नैति । आहोस्वित्यप्रकृतिनियमः—प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, अप्रत्ययपरा नैति । कश्चात्र विशेषः ? ॥

(१६९६ प्रत्ययनियमदूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति । क स देवदत्तः क स यज्ञदत्तः, बभूवुः, मण्डुलैमक इति ॥

(प्रकृतिनियमाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः ॥

(१६९७ प्रकृतिनियमदूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिनियमे प्रत्ययानियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययनियमो न प्राप्नोति । किमस्य द्वयसन्, किमस्य मात्रम्, काद्यतिथीति । अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति ॥

(१६९८ उभयनियमाङ्गीकारसिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनियमात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । उभयनियमात् । उभयनियमोयम्—प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

परग्रहणसामर्थ्याद् अन्तरेणापि परग्रहणं स्यादेवायं परः । पर एव स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् ॥ परश्च ॥ २ ॥

(प्रदीपः) तिद्धे तस्मादिति वचनात् परत्वे, नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्याद् मा कदाचित्परो न प्रयोजि इत्येवं सामर्थ्यादुभयनियमलाभः ॥ २ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्रत्ययपरैवेति । सामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्यं सदा परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थेनैतन्नियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु पर एव स्यादिति नियमे वध्नरित्यादेरपि साधुत्वं स्यादिति चेत्, न परः स्यादेवेत्यर्थात् तद्वध्नयन्त्याचष्टे—नित्यं पर इति ॥ मा कदाचित्परो न प्रयोजीति । तेनोभयनियमफल लाभ इति भावः ॥ २ ॥

(३८२ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । १ आ, ३ सूत्रम्)

६१९ आद्युदात्तश्च ॥ ३ । १ । ३ ॥

(उद्घोतः) आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ एते त्रयोप्यधिकाराः ॥ यत्तु 'परश्च' 'आद्युदात्तश्चैत्यनयोः परिभाषावमुक्तम् तत्र, लिङ्गाभावात्; न च प्रत्ययसंज्ञैव लिङ्गम् एकनाक्यतया त्रयाणामपि विधानेनान्यतरस्यान्यतरलिङ्गावयोगात् ॥ सहविधानं चात्रैव सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटतरम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ अस्वरकस्याच उच्चारणाभावात् खरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु नियतत्वापरिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति भत्वा अश्रः—किमर्थमिति ।

(समाधानभाष्यम्)

आद्युदात्तो यथा स्यात् । अन्तोदात्तो मा भूदिति ।

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्तोदात्तो मा भूदिति । अस्वरका च उच्चारणाभावेऽपि आद्युदात्तत्वनियमो न स्यादित्यर्थः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छत्यन्तोदात्तम्, करोति तत्र चकारमनुबन्धम् । आह च—'चितोन्तउदात्तः' इति ॥

(उद्घोतः) नैतदिति । अस्वरकोच्चारणाभावादनियतान्तोदात्तत्वाद्वा प्राप्ते चित् इत्यादि चित् एवेत्यादि नियमार्थमित्यर्थः ॥ प्रत्ययविषयैर्नियमैरन्येषु स्वरेषु प्रतिबद्धेषु अस्वरकोच्चारणासम्भवादाद्युदात्त एव भविष्यतीति किमनेन सूत्रेणेति भावः ॥ ननु लोके त्रैस्वर्यनियमाभावेनास्वरकस्याप्यच उच्चारणमस्त्येव उदात्तादीनामभावस्यैकश्रुतित्वात् । एकश्रुतेरतिरिक्तत्वे तु सापि स्यादिति कथमाद्युदात्तत्वसिद्धिः । न च दूरात्सम्बुद्धानेव सापि नियता, विभाषा छन्दसीत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः । तेनात्रापि पाक्षिक्यास्तस्या दुर्वारत्वमिति चेत् न लोके त्रैस्वर्यपक्षे, वेदे चाद्युदात्ताधीमिदं सूत्रं नियमैः तिद्धत्वाद् व्यर्थमिति भाष्याशयात् । पक्षे लोके एकश्रुतिरिधेवेत्याहुः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

मध्योदात्तस्तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

मध्योदात्तमपि यमिच्छति, तत्र रेफमनुबन्धं करोति । आह च—“उपोत्तमं रिति” इति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अनुदात्तमपि यमिच्छति, तत्र पकारमनुबन्धं करोति । आह च—“अनुदात्तौ सुषिप्तौ” इति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

स्वरितस्तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

स्वरितमपि यमिच्छति, करोति तत्र तकारमनुबन्धम् । आह च तित्स्वरितम्” इति ॥

(प्रयोजननिराकरणोपसंहारभाष्यम्)

य इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थ आद्युदात्तवचनेन ।

(प्रयोजनोपसंहारभाष्यम्)

एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वरः स्युः य इदानीमनियतस्वरः स कदाचिदाद्युदात्तः कदाचिदन्तोदात्तः कदाचिन्मध्योदात्तः कदाचिदनुदात्तः कदाचित्स्वरितः स्यात् । आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) येषामेवेति । चिदादीनामनियतस्वरप्राप्तवन्तोदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव नियतस्वरत्वं स्यात् । अन्येषां लनियतस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अनियतस्वरेति पूर्वनिगमे तु चितोन्यस्वरान्यावृत्त्या नियतशक्त्यानापत्त्या दृष्टानुरोधादवश्योभयविधिनियमे आनाभावाच्चातोदात्त एव चिदित्येव नियमः स्यादित्यन्वयनियमः स्यादित्यर्थः ॥

(स्वरप्रकरणं विनाप्यत्र प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरविधि-
प्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वम-
नुदात्तत्वं चोच्यते, न यत्रैवान्यः स्वरः, तत्रैवाय-
मप्युच्येत—“जिनित्यादिर्नित्यम्”—“प्रत्ययस्य च”—
“अदुषदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्”—“मुष्पितौ
च” इति । तत्रायमप्यर्थः—द्विराद्युदात्तग्रहणं द्वि-
श्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये संज्ञासन्नियोगेनेति । अत्र करणे त्रया-
णामप्यधिकारत्वादेकवाक्यतया त्रितयविशिष्टतव्यादेर्विधानात्, अ-
न्यत्र करणे तु प्रत्ययानुवादेन विधानात्र सन्नियोग इति भावः ॥
भाष्ये द्विराद्युदात्तग्रहणमिति । प्रत्ययस्य चेति । करणेऽपि तस्या-
द्युदात्तग्रहणादनुवर्तमिति भावेनेदम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१६९९ समाधानवार्तिकप्रथमखण्डम्)

॥ * ॥ आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नि-
योगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं
तस्याद्युदात्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगक-
रण एतत् प्रयोजनम्—यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्यु-
दात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(समाधानवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असन्नियोगे हि यस्मात्स विहित-
स्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानु-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियो-
गेनाद्युदात्तत्वे ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मान्स विहितस्तदा-
देस्तदन्तस्य ग्रहणं भवति’ इति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं
प्रसज्येत, तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥

(उद्द्योतः) तदादेराद्युदात्तत्वमिति । तदादेरिति तदु-
रुपः । तदन्तस्येति बहुव्रीहिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदा-
त्तत्वे अनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं
न भवति तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं
भवति नोत्पद्यमानः । तद्यथा—कृतो घटो घटाश्र-
याणां कार्याणां निमित्तं भवति, न क्रियमाणः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययाश्रयाणामिति । तदन्तग्रहणादीना-

मित्यर्थः । आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थाने सत्युत्प-
द्यमान एव तव्यादिराद्युदात्तो भवति । एवं तिवादिरेनुदात्त इति
दोषाभावः ॥ घटाश्रयाणामिति । उदकाहरणादीनामि-
त्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उत्पन्नः प्रत्यय इति । प्रत्ययग्रहणे यस्मा-
दिति परिभाषाया अनुवादविषयत्वादिति भावः ॥ तदध्वनयन् व्या-
चष्टे—उत्पद्यमान एवेति । तथा चेह करणे प्रत्ययस्यानुवाद्यत्वा-
भावात् परिभाषोपस्थितिरिति भावः ॥

(१७०० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं
तदादेरग्रहणस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैप दोषः । किं कारणम् ? । यदयं
“जिनित्यादिर्नित्यम्” इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति ।
तत्र ज्ञापयत्याचार्यः—‘न तदादेराद्युदात्तत्वं भव-
ती’ति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । ‘प्रत्ययस्य’ इत्यनेनाद्युदा-
त्तत्वे सिद्धे जिनित्यादिर्नित्यमित्यानारम्भणीयं स्याद् यदि
तदादेरग्रहणं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) जिनित्यादिरिति । जिनित्यस्य, जिनिति परे पूर्वस्य
वाऽऽद्युदात्तविधायकम् ॥ ननु प्रत्ययस्येत्यनेन सिद्धे जिनित्यादिरिति
सुत्रं स्वसिद्धेव तदादितदन्तग्रहणाभावस्य ज्ञापकं किं न स्यादिति
चेन्न । प्रथमे जिनित्यादिरिति सुत्रे विरोधोपस्थित्यभावेनौत्तरकालिके
प्रत्ययस्येत्यस्य बोध एव तदुपस्थित्या तत्रैव तदभावकल्पनेत्याशयात् ॥

(आपत्तिभाष्यम्)

तदन्तस्य तद्वानुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(१७०१ आपत्तिवारणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिस्वरविधानसामर्थ्यात्
प्रत्ययस्वराभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं धातोरेन्तः प्रातिपदिकस्य
चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति, तत्र ज्ञापय-
त्याचार्यः—‘न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवती’ति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः, प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयो-
जयति ।

(प्रदीपः) यत्र हीति । यातीत्यादौ पिति प्रत्यये धा-
तोर्नुदात्तत्वं भवति । यातो यान्तीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन
सति शिष्टत्वाद् वाच्यते । कृष्णतर इत्यादौ च प्रातिपदिकान्तो-
दात्तत्वं श्रूयते । यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्विपर्य-
धात्प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । आस्ते शेत् इत्यादौ
लसर्वधातुकाद्युदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सविषयत्वाद्ज्ञापक-
त्वमिति चेत् । तत्रापि तदन्तविधिप्रसङ्गाद् ज्ञापकत्वमेव ॥

(उद्घोतः) प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमिति । स्वरविधौ सं-
धातः कार्यीत्यर्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वादानुदात्तत्वं सर्वस्येति तात्पर्यम् ॥

(१७०२ अत्रसूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आगमानुदात्तार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसंज्ञा-
सन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासंनियोगे
नाद्युदात्तत्वे कृते आगमा अनुदात्ता यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) आगमानुदात्तार्थं वेति । वाशब्दस्त-
र्ह्यर्थः । लवितव्यमित्यादौ तव्यस्योत्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते
पश्चादिडागमः क्रियमाणः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति ।
अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्वत्त्वात् प्रत्ययप्रहणेन
प्रहणाद्याद्युदात्तत्वं क्रियमाणसिद्ध एव प्रसज्यतेत्यर्थः ।

(उद्घोतः) पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञापकेन खण्डनादाह—तर्ह्यर्थं
इति । अन्यथेति ॥ षष्ठे सूत्रकरणे इत्यर्थः । तस्मादागमानुदात्त-
त्वसिद्धये इह वचनमिति भावः ॥ एतदुत्तरं भाष्यमेकदेशयुक्तिः ॥

(१७०३ आगमानुदात्तत्वप्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वागमानुदात्तवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति ॥ किं
कारणम् ? आगमानुदात्तवचनात् । आगमा अ-
नुदात्ता भवन्तीति वक्ष्यामि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामि ज्ञापका-
दित्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति ? ।

(प्रदीपः) के पुनरिति । अन्योत्र प्रष्टा द्रष्टव्यः, न तु
येन नवेत्युक्तं स एव पृच्छति विरोधात् ॥

(उद्घोतः) अन्यत्रेति । शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वादी ॥
के पुनरित्यस्य शेषनिघातेन यत्र न स्थिति ते के इत्यर्थः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

इह—लविता ।

(प्रदीपः) लवितेति । छुद् । तिप् । डा । तासिः । इद् ।
अत्र यदीदोऽनुदात्तत्वं न स्यात् तदा तासिभक्तत्वादियुदात्तः
स्यात् । शेषनिघातेन च तास्याकारोनुदात्त इत्युदात्तलोपाभा-
वाद्युदात्तनिवृत्तिर आकारस्य न स्यात् । इद्वत्त्वनुदात्तत्वे सति
तास्याकार एषोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिरः स्थिति ॥

(उद्घोतः) वृत्तजन्तवे जिनतीति चित इति चोदात्तत्वे
शेषनिघातेन सिद्धेराह—छुडिति ॥ पञ्चाध्याये प्रत्ययस्य चेति
सूत्रकरणवादी उत्तरयति भाष्ये इह लवितेति ॥ तद् ध्वनयन्
स्याचष्टे—तासि भक्तत्वादियुदात्त इति ॥ एवं च लवितेत्यादां
उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धिरागमानुदात्तवचनस्य पाठसूत्र-
वादिमते फलमित्यर्थः ॥

(इडागमानुदात्तत्वस्य प्रयोजनस्वनिराकरणभाष्यम्)

इह तावन्न प्रयोजयति ॥

(उद्घोतः) अपरः फलं नास्तीत्याह—भाष्ये इह तावन्न
प्रयोजयतीति । षष्ठतृतीययोरन्यतरत्र पाठेऽपि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमे-
वाद्युदात्तत्वप्रवृत्त्या ततः शेषनिघातेनेयेनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्व-
रसिद्धेरित्यर्थः ॥

(इडागमे प्रयोजनोपपादकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्थम्—इह क्रियतामाद्युदात्तत्व-
मिति ॥ किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादिह ॥

नित्यमाद्युदात्तत्वम् । कृते पीटि प्राप्नोति अकृतेपि
प्राप्नोति ॥

इडपि नित्यः । कृतेप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अकृ-
तेपि ॥

अनित्य इह । अन्यथास्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे
प्राप्नोति । अन्यथास्वरस्याकृते प्राप्नोति । स्वरभि-
न्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥

आद्युदात्तत्वमपि अनित्यम् । अन्यस्य कृते इटि
प्राप्नोति । अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्वि-
धिरनित्यो भवति ॥ उभयोरनित्ययोः परत्वादि-
डागमः ॥

(प्रदीपः) स्वरभिन्नस्येति । रूपवत् स्वरपि श्रुतिमे-
दहेतुत्वात् शब्दान्तरत्वमेव करोतीति भावः ।

(उद्घोतः) परान्तरङ्गत्वमपश्यन् स्वमते परत्वेन पूर्वमिडागमं
स्वापयितुमाह—इदमिहेत्यादिना परत्वादिडागम इत्यन्तेन ॥

(इडागमे प्रयोजननिराकरणोपपादनभाष्यम्)

अन्तरङ्गं तर्हि आद्युदात्तत्वम् ॥ काऽन्तरङ्गता ? ।
उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । उत्पत्ते प्र-
त्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः ॥

आद्युदात्तत्वमपि नान्तरङ्गम् । यावता प्रत्यय
आश्रिते प्रकृतिरप्याश्रिता भवति ॥

अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम् ॥ कथम् ? । इदानीमेव
ह्युक्तं—न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवतीति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिरप्याश्रितेति । प्रत्ययप्रहणपरिभा-
षयेति भावः ॥ अन्तरङ्गमेवेति । तत इण न प्रयोजयती-
त्यर्थः ।

(उद्घोतः) अपरः स्वाशयं प्रकटयति—अन्तरङ्गं तर्हीति ।
षष्ठे सूत्रकरणेपि ज्ञापकात्तदादिविषयभावेनान्तर्गतत्वात्पूर्वं स्वरे पश्चा-
दिटि उदात्तनिवृत्तिस्वरे शेषनिघातसिद्धिरागमानुदात्तत्वं निष्फलमिति
भावः ॥ उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥
नेदं भाष्यं वृत्तये सूत्रमिति षष्ठे, उपक्रमोपसंसारनिरोधाच्च ॥ अत
एव लजितव्यमित्यपि न फलम् ॥ अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरवृत्तेः ॥ इद-
विधा प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयणे चीजमाह—अत्रस्येति । अत्रसंज्ञा-
निमित्तत्वेत्यर्थः ॥ एवं च तस्या उभयाश्रितत्वादस्यामिति तत्त्व-
मिति भावः ॥

(सीयुडागमे प्रयोजनभाष्यम्)

सीयुद् तर्हि प्रयोजयति ।

(१७०४ सीयुडागमे प्रयोजनोपपादनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि सीयुडादेराद्यु-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि आगमानुदात्तत्वे
क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे सी-
युडादेर्लिङ्ग आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । लविपीय
पविपीय ॥

(प्रदीपः) लविपीयेति । आशिपि लिङ् । अत्र विशेष-
विहितत्वाद्वा परत्वाद्वा पूर्वं सीयुद् क्रियते पश्चात्तद्देशः । तत्र
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुद् एव स्यात् । आगमा
अनुदात्ता इति तु वचनात्सीयुदोनुदात्तत्वे सति इटोदित्य-
कारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवं शेषनिघातेन आगमानुदात्तत्वमिति वादिना
पठे च्छारम्भवादिनं प्रति आगमानुदात्तत्ववचनस्यैतः प्रयोजनत्वा-
भावे उक्ते प्रयोजनान्तरमाह—सीयुद् तर्हि ॥ अनवकाशत्वे
सत्येव विशेषविहितत्वस्य बलवत्प्रयोजकत्वादाह—परत्वाद्वेति ।
छादेशनिमित्ताद्युदात्तत्वस्य यात इत्यादिरवकाशः ॥ शशिपीट्यादौ
लसार्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुद् सावकाशः ॥ प्रकृते उभयप्रसङ्गे
परत्वात्सीयुदित्यर्थः ॥ लावस्यायां तु न स्वरस्तस्यानच्कार्वात् । न च
पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमानत्वाच्च समुदायस्य, व्यवहितत्वाच्च निर्दि-
श्यमानस्येत्यादेशाप्रवृत्तिरवस्थादिति वाच्यम् । धातोर्ित्यस्य विहित-
विशेषणत्वाद्गीकारेण व्यवहितेति प्रवृत्तेः ॥ एवं च तृतीये एतत्स्व-
पाठेऽपि आगमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमित्याह—भाष्ये—क्रिय-
माणोपीति । यद्यपि तिवादीनां प्रत्ययत्वं स्थानिवच्चेन सिद्धं तथापि
अधिकृतस्यासंयमे मानाभाव इति प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनेत्युक्तम् ॥
परश्चेलस्याभ्यन्तर संयमे बाधकाभावः, धातोः परत्वस्यापि सत्त्वात् ॥
न च तृतीये सुक्ते लस्य स्थाने इदुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल
एव स्वरविधानादनुवादविषयाया यदागमा इति परिभाषाया अप्र-
वृत्तरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्योच्चारणमात्रेणैव एवाद्युदात्तत्वे सी-
युदः शेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यम् । आगमसंज्ञिषाने विपीय-
मानस्यापि तस्य प्रत्ययसंज्ञा विशिष्टे एव, आद्युदात्तत्वं च तत्सन्नि-
योगेन विशिष्टे एवेत्यभिमानात् ॥ अन्यथा तावत् एव पृथक् प्रत्य-
यत्वे सीयुटन्तस्याहत्वं स्यात् । तथा च तदन्तस्यापि लविपीध्वमि-
त्यादौ गुणः स्यात् ॥ इटोदित्यकारस्येति । अत्र स्वरितत्वं नाश-
ङ्गात् । औपदेशिक प्रत्ययत्वाभावात्, दित्वाच्च ॥

१ मध्यमसंज्ञा संनिधेर्नानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपीति संयमः । तृतीये एत-
त्स्वपाठेऽपीति भावः । (र. ना.)

२ एतेषु एताभ्यामभ्यन्तरसंयमे इति शेषः । (र. ना.)

३ सीयुदोऽनुदात्तस्यैव अट्त्वाभावात्पश्चात्तदिति भावः । (र. ना.)

४ आगमसंज्ञायां मध्यमसंज्ञा विहिते दोषेति बोधः । (र. ना.)

(वार्तिककरणानुयोगभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम्—आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ॥

(तद्वार्तिकस्य ज्ञापकसिद्धत्वकरणभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—“आगमा
अनुदात्ता भवन्ति” इति, यदयं ‘यासुद् परस्यैपदे-
पूदात्तो डिञ्चै’त्याह ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदयं यासुडिति । न च परस्यैपद-
निमित्तकत्वादस्यदेशोत्तरं प्रवृत्त्या पूर्वमेव अन्तरङ्गत्वात्परत्वाद्वा प्रत्य-
याद्युदात्तत्वे ततो यासुडस्वरको वा स्यात् शेषनिघातेनानुदात्तो वेति
चरितार्थमुदात्तग्रहणं कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् । परस्यैपदेऽवित्यस्य
विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य लावस्यायामेव यासुडि ततो लादेनो तन्नि-
मित्तकाद्युदात्तत्वे यासुडः सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्याशयात् ॥

(ज्ञापकत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्येत्येतत्—*यासुटो डि-
ङ्गचनं पिदर्थमुदात्तवचनं च ।* इति ॥

(प्रदीपः) पिदर्थमिति । चित्वादित्यादौ पिदभक्तत्वा-
यासुटोनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः ॥

(ज्ञापकतोपपादकभाष्यम्)

शक्यमनेनैवं वक्तुं यासुद् परस्यैपदेषु भवति,
अपिच लिङ् भवतीति । सोऽयमेवं लघ्वीयसा न्यासेन
सिद्धे सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते । तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः—“आगमा अनुदात्ता भवन्ति” इति ॥
शक्यमेवं लब्धुम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये शक्यमेवं लब्धुमिति ॥ एवं रीतेन लब्धुं
शक्यं नन्वपूर्ववचनमेवेत्यर्थः ॥

(आद्युदात्तत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

यद्येव वचनाद्, अथापि ज्ञापकाद् ‘आगमा
अनुदात्ता भवन्तीति । आगमैस्तु व्यवहितत्वादा-
द्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आगमैरिति । विच्छिन्नत्वादादित्वस्य लवि-
पीयेत्यादौ प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । आरब्धे तु तुल्ये
प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यागमा इति न
दोषः ॥

(उद्घोतः) यद्येववचनादिति ॥ तस्मिन्निति परिभाषा-
त्वेन विषयसप्तम्यनुचितेति भावः ॥ अथापीति उक्त आशयः ॥
आगमैस्त्वित्यर्थः दोषः पाठवादिमते इत्याह—आरब्धेत्येति तृतीये
आरब्धे त्वित्यर्थः ॥ प्रत्ययसंज्ञेति ॥ लावस्यायां सीयुडादावप्या-

५ अधिमानोक्तिर्विज्ञे ॥ आगमसंनिघाते विशिष्टस्य प्रत्ययसंज्ञाया विधा-
यकप्रवृत्त्याभावात् । यदागमपरिभाषायास्तु अनुदात्तविषयकत्वेन भवतु प्रवृत्त्य-
भाव इति । (र. ना.)

६ लादेनोत्तरं यासुडगमात्संयमेव चेत्त्यर्थः । (र. ना.)

७ लीकित्वे इति शेषः । (र. ना.)

द्युदात्तत्वं केवलस्यैवेति पूर्वं जाता अपि शेषनिधातेनानुदात्ता भव-
न्तीत्यर्थः ॥ एवं च तस्यानुदात्तत्वायागमानुदात्तत्ववचनमनावश्य-
कमिति तात्पर्यम् ॥ अङ्गसंज्ञा तु न, तस्यां यदागमा इतिन्यायेन
विशिष्टस्यैव प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात् । एवं च यासुटोऽपि शेषनिधा-
तेनानुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकासम्भवोऽपि
ध्वनितः । एवं च लविधीयेत्युदाहरणविधया क्रियमाणोऽपि प्रत्यय-
संज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे इत्यादिरेकदेशुक्तिरसङ्गतेति बोध्यम् ॥
ननु वृत्तीये सूत्रमतेऽपि अनुदात्तं पदमित्यस्य परिभाषात्वात्तैक-
वाक्यतायामाद्युदात्तत्वविधिकाले संनिहितानामेव तेन निधातविधा-
नात्पश्चात्सन्निहितैस्तेषां निधाताप्राप्तेरागमानुदात्तत्ववचनमावश्य-
कमिति चेन्न । त्विनुत इत्यादौ श्रोत्रनुदात्तत्वसिद्धयेऽसंनिहितस्यापि
तेन निधातावश्यभावेन पदग्रहणं परिमाणार्थमिति वक्ष्यमाणया
रीत्या न्यायसिद्धत्वेन च तन्मते वचनस्यानावश्यकत्वात् ॥ न चैक-
पदे विशेषविधिं विना द्वयोरेकदात्तयोरभावात् उदात्तस्वरितयोरभावा-
च्चास्वरकस्याच उच्चारणाभावादनुदात्तत्वमेवेति वाच्यम्, एकश्रु-
तिविषये उक्तस्वररहितस्याप्युच्चारणसत्त्वात्, एकश्रुतिशास्त्रस्य विध्य-
र्थत्वे संभवति नियमार्थत्वासंभवाच्च ॥ अत एव अनुदात्तं पदमि-
त्यस्य चारितार्थ्यम् ॥ त्विनुत—इत्यत्र शेषनिधाता प्रवृत्तितु हेरपरिव-
स्याक्षुहीत्यादौ चारितार्थ्येन प्रकृतेन्तरङ्गानपीति न्यायेन स्वरात्पूर्वं
लुक्, प्रवृत्त्या स्वरैकवाक्यतापन्नस्यानुदात्तं पदमित्यस्याप्रवृत्तेरिति
बोध्यम् ॥

(आद्युदात्तत्वसाधनत्वोपपादनभाष्यम्)

‘आगमा अविद्यमानवद्भवन्ति’ इति वक्ष्यामि ।

(उद्घोतः) ‘आगमा अनुदात्ता’ इति न कर्तव्यं किं तु ते
अविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह—पाठवादी भाष्ये आग-
मा इति ॥

(अविद्यमानवत्करणे दूषणभाष्यम्)

यदागमा अविद्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते, लविता
अवादेशो न प्राप्नोति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

स्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥

(पुनर्दूषणभाष्यम्)

एवमपि लविता—‘उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः’
इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपि लवितेति । वृजन्तत्वादाद्युदा-
त्तमेतत् ॥

(उद्घोतः) लवितेत्यस्य लुङन्तत्वे वृजन्तत्वे वाऽन्तोदात्तत्वे
न स्वरित प्राप्यभावादाह—वृजन्तत्वादिति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

‘पाष्टिके स्वरै’ इति वक्ष्यामि ॥

(पुनर्दूषणभाष्यम्)

एवमपि चिन्तितः “निष्ठा च छाजनाद्” इत्येष
स्वरः प्राप्नोति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

प्रत्ययस्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥

(अविद्यमानवद्भावस्य वाचनिकत्वे प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्त-
व्यम् ।

(ज्ञापकसिद्धत्वोपपादकभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—आगमा
अविद्यमानवद्भवन्तीति, यदयं ‘यासुट् परस्मैपदेपू-
दात्तो ङिञ्’ इत्याह ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये
आदित्वमागमा विहन्युः तदा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्र-
त्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तत्र कुर्यात् । कृतं तु प्रत्यया-
द्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमानामविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कृतं त्विति । सत्यविद्यमानवत्त्वे तद्वहितप्रत्य-
यस्यैवाद्युदात्तत्वे शेषनिधातेनागमानामनुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः ॥
शेषनिधातप्राप्त्यानुदात्तव्यवृत्त्ये उदात्तग्रहणं चरितार्थमिति दिह् ॥

(ज्ञापकत्वमण्डनभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् *यासुटो ङिञ्-
चनं पिदर्थमुदात्तवचनं च* इति ।

(ज्ञापकत्वमण्डनभाष्यम्)

शक्यमनेन वक्तुम्—‘यासुट् परस्मैपदेपु भवति,
अपिञ्च ङिञ्’ भवतीति । सोऽयमेवं लवीयसा न्या-
सेन सिद्धे सति यद्वरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः—“आगमा अविद्यमानवद्भवन्ति” इति ।

(१७०५ प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनस्वरविधिप्रयोजन-
वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आद्युदात्तस्य वा लोपार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसं-
ज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासंनि-
योगेनाद्युदात्तत्वे कृते लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः
सिद्धो भवति । सौगम्भी । माथुरी । अत्र हि परत्वा-
लोपः स्वरं वाधेत ॥

(प्रदीपः) सौगम्भीति । विमर्शान्वाख्याने सौगम्भ

१ अस्वरकस्याच उच्चारणाभावादनुदात्तत्वमेवेति पूर्वपक्षुक्तरीतिरेवभावादे-
वेत्यर्थः । (र. ना.)

२ अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययस्यानुपाधत्वेनेति भावः । (र. ना.)

३ आरब्धे तु सुरे इत्यादि कैयटोक्तरीतिस्वीकारे अनुपदोक्तरीत्या या शेष-
निधातेनानुदात्तत्वस्वीकारे इत्यर्थः । (र. ना.)

४ लविधीयेत्यादिवाङ्मनस्येत्यर्थः । (र. ना.)

५ आगमा अनुदात्ता इत्यस्य प्रयोजनाभावा इति शेषः । (र. ना.)

अ ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वात्परत्वाच्चेति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरङ्कारस्य न स्यात् । प्रत्ययसंज्ञासन्निधौ त्वाद्युदात्तविधाने न दोषः ॥

(उद्घोतः) एवं चागमानुदात्तत्वं न तर्तीयसूत्रफलम्, पाठेऽपि शापकेन सिद्धत्वादित्यभिमानेनैकदेशी उत्तरवार्तिकस्य वा शब्दं तर्ह्येव व्याचष्टे—आद्युदात्तस्य तर्हीति ॥ प्रायुक्तैयटध्व-
नितरीत्या शापकात्मनवे ॥ आगमानुदात्तत्वरूपं प्रयोजनं स्थित-
मेव ॥ ननु ङीवृत्पत्तेः प्रागेवाण आद्युदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्ति-
स्वरः सिद्धस्तथाह—ब्रिभज्येति ॥

(१७०६ प्रयोजनतिराकरणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥* ॥

(भाष्यम्) न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कार-
णम् ? बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणो लोपः ।
अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अवश्यं
चैषा परिभाषा आश्रयितव्या ।

(१७०७ परिभाषाभाष्ये वृण्वार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥*॥ अवचने हि ङित्किट्त्वतिप्रसङ्गः ॥*॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

अक्रियमाणायां ह्यस्यां परिभाषायां क्रियमाणेपि
प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे ङित्किट्सु अति-
प्रसङ्गः स्यात् । औत्सी कंसिकी आत्रेयीति । अत्र
हि परत्वाल्लोपो ङित्किट्स्वरान् वाधेत ॥

(प्रदीपः) बहिरङ्गलक्षण इति । स्वार्थादीनां क्रमेण
प्रतीतिरिति लीत्यनिमित्त ईकारो बहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो
बहिरङ्गः । अथ बाङ्गस्य भस्वेत्यौघपेक्षााल्लोपो बहिरङ्गः ॥
औत्सीति । उल्ले जातः । उत्सादिभ्योऽङ् औप् ।
यद्यचपरत्वालोप आद्युदात्तत्वं निवृत्तं वाधेत तदा प्रत्यय-
स्याद्युदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य स्यादेव ॥ कंसि-
कीति । नसेन क्रीता । कंसाट्टिनिति टिठनि जीपि च
ठकारस्याल्लोप इकादेशे उदात्तत्वं मन्यते ॥ आत्रेयीति ।
अत्रेपत्यं ली । इतश्चानिअ इति ङङ् । आयद्यादिपु
उपदेशिवद्भचनं स्वरस्त्वित्यर्थमिति पूर्वमेवादेशः औप् ।

अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याश्रीय-
माणे दोषाभावः ॥

(उद्घोतः) बहिरङ्ग इति ॥ तेन विभज्यान्वाख्यानेऽपि न
दोष इति भावः ॥ अथवाङ्गस्येत्यादि चिन्त्यम्, संज्ञाकृतबहिरङ्ग-
त्वस्य शास्त्रेनाश्रयणादित्युक्तम् ॥ पूर्वमेवादेशो ङीविति योपध-
त्वाङ्ग ङीपिति भावः ॥

(अन्तरङ्गपरिभाषानङ्गीकारेपि वृणोन्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । ङित्किट्स्वरः प्रत्ययस्वरस्याप-
वादाः । न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते ।
'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः' ।
प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते ।
न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति, अपवादान्
ङित्किट्स्वरान् प्रतीक्षते ॥

कंसिक्यां भूयान् परिहारः—अन्यस्यात्र उदात्त-
त्वम्, अन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वम् अन्यस्य
लोपः ॥

(प्रदीपः) कंसिक्यामिति । ठचश्चित्करणौत् पूर्व-
मिकादेशः ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोप इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न चापवादेति । ङित्स्वरमिव प्रत्यय-
स्वरमपि बाधित्वा परत्वादस्वरकालेव लोपे औत्सी कंसिकीत्यत्रोदात्त-
निवृत्तिस्वरो न प्राप्नोतीति भावः ॥ प्रतीक्षते इति । लोपोत्तरमपि
प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ ठच इति । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
अकारविशिष्टस्य प्रत्ययत्वे तस्यान्तरत्वादिनादेशे आद्युदात्ते प्राप्तेऽ-
न्तोदात्तार्थे तत्सार्धक्यम् ॥ व्यञ्जनमात्रस्य प्रत्ययत्वे तत्राद्युदात्त-
त्वामाप्त्या तदप्यस्याद्युदात्तत्वेत्यस्य सामर्थ्याच्चादेशे प्रवृत्त्यापत्तौ
तत्राभावात् तत्सार्धक्यं स्पष्टमेवेति कथमस्य शापकात्वम् ॥ प्रत्यया अकार-
विशिष्टाः तत्र व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनात् इकापादेश इति पक्षस्तु
ठस्येक इति सूत्रस्य माध्यम्यग्रन्थविरोधः ॥ नैपादकर्पुङ्ग इत्यत्र
ह्रस्वसिद्ध्याऽसंगतश्च गौरवप्रसिद्धः । किंचात्रापि व्यञ्जनस्य प्रत्ययत्वे
तदेकवाक्यतापक्षस्यै तत्र फलाभावादादेशोत्तरं तत्रैव स्वरप्रवृत्ति-
रुचिता । अकारविशिष्टस्यापि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वे तत्त्वाने
आन्तरत्वादापुदात्त पूर्वकादेश इति शापकोपन्यासे फलं चिन्त्य-
मिति दिक् ।

(परिभाषास्वीकारस्यावश्यकत्वेन प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाधु-
दात्तत्वस्वरविधेरनावश्यकत्वभाष्यम्)

इदं तर्हि आत्रेयी^१ परत्वाद्धोपः कित्स्वरं बाधेत ।
तस्मादेपां परिभाषाश्रयितव्या । एतस्यां च सत्यां
शक्यं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाधुदात्तत्वमवकुम् ।

(प्रदीपः) कित्स्वरमिति । तत उदात्तनिवृत्तिस्वरो
न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तत इति । कित्स्वरस्य यस्येति लोपेन बाधे
एतस्य प्रत्ययस्वरप्रवृत्ताप्रवृत्तौ च दोष इति भावः ॥ भाष्ये एतस्यां
च सत्यामिति । एवं च आधुदात्तस्य वा लोपार्थमिति खण्डितम् ॥

(१७०८ संनियोगस्वरविधौ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ १००)

॥ * ॥ प्रत्ययाधुदात्तत्वाद् धातोरन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययाधुदात्तत्वाद् धातोरन्त इत्ये-
तद्भवति विप्रतिपेधेन । प्रत्ययाधुदात्तत्वस्यावका-
शः—यत्रानुदात्ता प्रकृतिः—समत्वम् सिमत्वम् ।
धातोरन्त इत्येतस्यावकाशः—यत्रानुदात्तः प्रत्ययः
—पचति पठतीति । इहोभयं प्राप्नोति—गोपायति
धूपायति । धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) इदानीं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरविधौ
प्रयोजनमाह—प्रत्ययाधुदात्तत्वादिति । यदा जित्या-
दिनित्यमिलस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेत्युच्यते तदा परत्वाद्धा-
तुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत ॥ यथा न्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो
बाधेत ॥

(उद्घोतः) इदानीं प्रत्ययसंज्ञेति । अनेन हि पूर्वप्रयोज-
नानां खण्डितत्वान्मुख्यं प्रयोजनमिदानीमाहेत्यर्थो लभ्यते स तु
न युक्त एषामध्ये भगवता खण्डनात् ॥ यथा न्यासे त्विति ।
अत्र पाठे हि विप्रतिपेधो न्यायो भवति । पाठपाठे हि धातोरित्यस्य
पूर्वत्वात्पूर्वविप्रतिपेधो वक्तव्यः स्यादिति भावः ॥ भाष्ये यत्रानु-
दात्ताप्रकृतिः समत्वमिति । ननु प्रातिपदिकप्रत्यये सर्वत्र चारि-
तार्थ्याद्यत्रानुदात्तत्वादि व्यर्थमिति चेन्न, प्रकृतेरुदात्तस्वरितवर्त्ते
प्रत्ययोरप्यनन्तरं प्रकृतिस्वरनिमित्तकशेषनिपातप्राप्त्या तदपवाद-
त्वमस्य वाच्यम् ॥ एवं च बाध्यतामान्यचिन्तया धातोरित्यस्य-
प्यपवादः स्यादिति शङ्कावारणाय तदुक्तेः ॥

(१७०९ प्रासङ्गिकं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनस्वरान्तरविधि-
प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ पित्स्वरात्तित्स्वरप्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) पित्स्वरात्तित्स्वरप्रापि भवति विप्र-
तिपेधेन । पित्स्वरस्यावकाशः—पचति पठति ।
तित्स्वरस्यावकाशः—कार्यं हायम् । इहोभयं प्रा-

प्नोति—कार्यां हायां । तित्स्वरो भवति विप्रति-
पेधेन ॥

(प्रदीपः) पित्स्वरादिति । एतदत्रानुदात्तत्वविधाने
सिध्यति नान्यत्रेति भावः ॥ कार्येति । स्वरितत्वात् प्रागेकादेशं
मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्तित्स्वरः प्राप्नोति ।
परं प्रत्यादिबद्धावात् तु पित्स्वरप्रसङ्गः ।

(उद्घोतः) नान्यत्रेति । तथा च तित्स्वरात्पित्स्वर एव परः
स्यादिति भावः ॥ कार्येत्यत्रोभयप्राप्तिं दर्शयति—तत्रैकादेशस्येति ॥

(१७१० प्रत्ययसंज्ञासंनियोगशिष्टस्वरविधिप्रयोजन-
वार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पित्स्वराच्चित्स्वरश्चापि भवति विप्र-
तिपेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः कम्पनः ।
पित्स्वरस्य—सं एव । इहोभयं प्राप्नोति आम्बुध्या
सौवीर्या । चित्स्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(१७११ विप्रतिपेधरूपप्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ न वाधुदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञा-
सन्नियोगात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वार्थो विप्रतिपेधेन ॥ किं कार-
णम् ? । आधुदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् ।
प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाधुदात्तत्वे कृते सति शिष्ट-
त्वाद्धातुस्वरो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नवेति । प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तस्वरस्यान्तरङ्ग-
त्वान्नास्ति विप्रतिपेध इति भावः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययसंज्ञासन्नियुकेति ॥ ननु पाठन्यासेऽपि
आये कृतं धातुसंघातः परत्वात्पूर्वं विषयभेदात्तत्समकालमेव वा
प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवर्तमानस्य धातुस्वरस्य सति शिष्टत्वमस्येति
चेत्तत्त्वम् । संज्ञास्वरयोर्विषयभेदेन विरोधाभावात्परत्वात्प्रवृत्तेः ॥
योगार्थमपि न । ज्ञानयोगपचासंभवात् ॥

(विप्रतिपेधस्यायुक्तत्ववर्णनभाष्यम्)

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिपेधः पित्स्वरस्य तित्स्व-
रस्य च । किं कारणम् ? ।

(१७१२ विप्रतिपेधायुक्तत्वहेतुवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ टापि स्वरितेनैकादेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) टाप्यपि स्वरितेनैकादेशो भविष्यति ॥
इदं सिद्धं संप्रचार्यम्—स्वरितत्वं क्रियताम्, एका-
देश इति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वात्स्वरितत्वम् ॥
नित्य एकादेशः । कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अट्ट-
तेपि ॥

१ आत्रेयीः १

२ धातोरित्यस्य

३ धातोरित्यस्य

४ धातोरित्यस्य

५ धातोरित्यस्य

५ धातोरित्यस्य

६ धातोरित्यस्य

७ धातोरित्यस्य

स्वरितत्वमपि नित्यम् । कृतेप्येकादेशे प्राप्नोति अकृतेपि ॥

अनित्यं स्वरितत्वम् । अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोति अन्यस्याकृते 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥'

एकादेशोप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथास्वरस्याकृते 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ [उभयोरनित्ययोः परत्वात् स्वरितत्वम्] ॥

अन्तरङ्गस्तिर्हि एकादेशः । कान्तरङ्गता ? । वर्णा-वाश्रित्यैकादेशः, पदस्य स्वरितत्वम् ॥

स्वरितत्वमध्यन्तरङ्गम् ॥ कथम् ? । चक्ष्यत्येतत् — *पदग्रहणं परिमाणार्थम् * इति । उभयोरन्तर-ङ्गयोः परत्वात् स्वरितत्वम् । स्वरितत्वे कृते आन्त-र्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) परत्वात्स्वरितत्वमिति । अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्ष्यैतदुक्तम् । औत्वापेक्षटान्निमित्तो लोकादेशो बहिरङ्गः ॥ आन्तर्यत इति । स्वरिते त्वनुदात्तोपि विद्यत इति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितोन्तरतमः ॥

(उद्द्योतः) औत्वापेक्षेति । वस्तुतः शब्दशास्त्रत्वात् अर्था-भिप्रायेष्ठाकृतं बहिरङ्गत्वमप्रयोजकमिति आप्याशयः ॥ कार्यत्वस्य विभज्यान्वाख्यानं इदम् ॥ भाष्ये पदस्य स्वरितत्वमिति अनु-दात्तं पदमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः ॥ एवं च वर्णसमूहरूपपद-सापेक्षत्वात्स्वरितत्वं बहिरङ्गमित्यभिमानः ॥ परिमाणार्थमिति । पदत्वं यावद्भवति यावत्तश्च भवति तावच्चावति च सतिहितमेकवर्जं सर्वमनुदात्तं भवतीत्यर्थः इति भावः ॥ तेन पदसमुदायस्य न स्वर-प्रवृत्तिकालसंनिहितस्य च सिध्यतीति बोध्यम् ॥ अत एव धातो-रित्यादिनाऽस्यैकवाक्यत्वेति दिशु ॥

(पित्स्वरचित्स्वरविप्रतिषेधायुक्तत्वभाष्यम्)
अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य चित्स्व-रस्य च ॥ किं कारणम् ? ।

(१७१३ हेतुवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ चापि चित्करणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चापि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥ आयुदात्तश्च ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) चापीति । यदि सामान्यग्रहणविधातार्थत्वमेव नकारस्याभिव्याप्त्यै टाएप्रत्ययप्रकरण एव यण्टाए व्यधास्यतेति भावः ॥ ३ ॥

(उद्द्योतः) सामान्यग्रहणेति । अनुबन्धकत्वसम्पादन-द्वारेति भावः ॥ एवं च शेषनिषातद्वारागमानुदात्तत्वसिद्धये एवा-त्रास्य सूत्रस्य पाठः ॥ आगमानुदात्तार्थं वेत्येवोपक्रमोक्ता सिद्धा-न्त्युक्तिः, वचनान्तरकरणे गौरवम् । ज्ञापकं तु नास्तीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥ ३ ॥

(६८३ सन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । १ आ. ४)

६८२ गुप्तिर्जुकिद्भ्यः सन् ॥ ३ । १ । ५ ॥

(उद्द्योतः) गुप्तिर्जुकिद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ परक्षेत्रे चि-कित्स्य इति व्याधिप्रतिकारादावेव व्यवहाराद् जुगुप्सादेर्निन्दा-दावेव व्यवहारात् 'गुप नोपने' 'कित निकेतने' इति प्रयोगाच्च । विचिकित्सा तु संशय इत्यादिकोशवलाच्चाधेविशेषोपहितेभ्यः एव सक्रिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

गुपतिर्जुकितामाना अनुदात्ततः । गुपादिष्वनु-यन्धकरणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) गुप्तिर्जुकि ॥ ५ ॥ गुपेति । अनुक्रमप्र-दर्शनाय किति पठितो न लयमनुदात्तेत् ॥ गुपादिष्विति । नित्यसन्निवषयत्वात्केवलेभ्यो लडावनुत्पादात् प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) वेदे चिकित्सतीति परस्यैपदप्रयोगदर्शनादाह— अनुक्रमेति । अत्राग्रहणे सूत्रे एव तदभाव आशङ्क्यतेति तत्रिवार-णायैत्यर्थः ॥ भाष्ये—अनुदात्तेकरणं किमर्थमिति वक्तव्येऽनुबन्ध-करणमित्युक्तिर्दानशानोर्दृष्ट्युक्तस्वरितत्वबोधनाय ॥ यत्तु वृत्त्यादीं बधेरप्यनुदात्तेत्वमुक्तम्, तत्र मानं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधश्च ॥ एवं कितेः परस्यैपदत्वेपि भाष्यानुग्रहश्चिन्त्यः ॥ वैदिकपरस्यैपदिप्र-योगास्तु छान्दसत्वादिषु मुखाधाः ॥ लोके त्वात्मनेपदमेवोचितम् ॥ एवं च बधेरपि स्वरितत्वं परस्यैपदित्वमेव बोधितमिति वदन्ति ॥ केवलेभ्य इति । सन्नन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः ॥ तदर्थ-वृत्तीनमेवानुदात्तेत्वादिति भावः ॥ अत एवार्थान्तरे नानुबन्धक-त्वमिति वृत्त्यादायुक्तम् ॥

(१७१४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मने-पदार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते । आत्म-नेपदं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) आत्मनेपदार्थमिति । सन्नन्तेभ्य इति भावः ॥

१ म नन्तोदात्तार्थं बोधकमिति पाठः ॥

२ अभाष्येतिर्हि तु अङ्गत्वे पदमित्यत्र पदस्य विभक्त्येनानाम-कथनम् । (र. ना.)

३ अङ्गत्वं पदमित्यत्र पूर्वस्यार्थान्तरादेवार्थः । भाष्यभाष्योः पद-त्वान्तरं सन्तोदात्तमेव इति तदर्थवचनम् न भवदिति भावः । (र. ना.)

४ आगमा अनुदात्ता इति यथान्तरेत्यर्थः । (र. ना.)

५ अविट्प्राप्त्यप्रत्ययनाय 'इत्यट्' पूर्वाभ्याम्' इत्यत्र नलोप इय 'अण्' अण्ड' इत्यत्र णट्प्रतिषेधेन न नृत्वं नृत्वंनादाधारादिति बोध्यम् ॥

६ यत्तु वृत्तिरिति । (र. ना.)

७ नानुबन्धकमिति पाठो भाष्ये । (र. ना.)

(अनुबन्धवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? । सना व्यवहितत्वात् ॥

(आत्मनेपदार्थमनुबन्धसार्थक्यभाष्यम्)

“पूर्ववत्सनः” इत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पूर्ववदिति । लिङ्गातिदेशादिति भावः ॥

(आत्मनेपदानुपपत्तिभाष्यम्)

“पूर्ववत्सनः” इत्युच्यते । न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदम्, नापि परस्मैपदं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) न चैतेभ्य इति । कार्यातिदेशोऽसौ । लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न चैतेभ्य इति सन्नन्ते प्रतीयमानार्थे-वृत्तिभ्यः इत्यर्थः ॥ नापि परस्मैपदमिति वधदानुज्ञानभिप्रायेणोदम् ॥

(आत्मनेपदोपपादनभाष्यम्)

एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥

अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा—गोः सकथनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । सना व्यवधानेऽपीति भावः ॥ अथ वेति । यत्रावयवे लिङ्गासङ्गस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायार्थ एवासाविति भावः । शिष्टं भाष्यं पूर्ववत्सन इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥ ५ ॥

(उद्घोतः) यत्रावयवे इति । भाष्ये अवयवे कृतमित्यस्य निष्कर्षं चेदिति शेषो बोध्यः ॥ ५ ॥

(अवयवलिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वे दूषणभाष्यम्)

यदि अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तदा जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सन्नन्तमेव च न व्यभिचरति । णिजन्तं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सकथनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति, न गोमण्डलस्य ॥ गुप्तिज्ज किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥

(३८४ सन्विधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । १ भा. ५ सूत्रम्)

६२३ मान्वधदान् शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ । १ । ६ ॥

(अभ्यासरूपसाधनाधिकरणम्)

(१७१५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासदीर्घोऽवर्णस्य दीर्घ-प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासदीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति—मीमांसते

(प्रदीपः) मान्वध ॥ ६ ॥ सामान्यविधेर्विशेषविधिर्वाधक इत्याह—अभ्यासदीर्घ इति ॥

(उद्घोतः) मान् वध ॥ ६ ॥ ननु परत्वादित्त्वे दीर्घं प्राप्ते कथमवर्णस्य दीर्घत आह—सामान्येति ॥

(अभ्यासरूपसाधनाधिकरणम्)

ननु च इत्वे कृते दीर्घत्वं भविष्यति ॥

(अभ्यासरूपसाधनानुपपत्तिभाष्यम्)

कथं पुनरुत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्यं प्रतीक्षते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । ननु धातु-मात्रोद्देशेन सन्, सन्निमित्तकाभ्यासोद्देश्यकश्च दीर्घ इति कथं तयोः संनियोग—इति चेन्न बोधसंनियोगेन तदुत्पत्तिसंनियोगोपीत्यभिमानात् ॥

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते ॥

अथ कथमिति । यथाभ्यासस्येति वचनादीर्घत्वमभ्यासमपेक्षते तथा वचनान्तरविहितमित्यमपीति भावः ॥

(प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्)

वचनादभ्यासं प्रतीक्षते । अभ्यासस्य दीर्घत्वविधानात् । इत्वं पुनर्न प्रतीक्षते ॥

(उद्घोतः) वचनादभ्यासमिति । एवं च संनियोग एवासिद्ध इति भावः ॥ अत एव पूर्वं विशेषविधित्वेनैव वाधकत्वमुक्तं कैवर्त्तनेति केचित् ॥ परे तु तद्वोधसंनियोगेनानैमित्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं बोध्यत इति वदन्ति ॥ न प्रतीक्षते इति । किन्तु विशेषविधित्वादनन्तरङ्गत्वाद्वा वाधत एवेति भावः ॥

(१७१६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गावाधकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैष दोषः । किं कारणम् ? । अभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गावाधकत्वात् ।

त्वात् कर्मण इत्यादिनाऽन्यथायोग्यमितीच्छारूपेण धात्वन्तरार्थकर्म-
णत्वेन समानकर्तृकादपि सन् स्यादत आह—ते चेति । संनि-
धानादिभक्तिविपरिणामेन तयोरेपि सा विशेषणमिति भावः ॥ न
केवलं संनिधानादेव तयोरेच्छापेक्षत्वम्, किं तु प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
तयोः सामर्थ्यानुपपत्त्याऽपीत्याह—एवं हीति ॥ वार्तिकावता-
रणायेति । धातुपदस्य प्रयोजने दर्शिते तस्मिन्निस्तदन्तरेणापि भव-
तीति वार्तिकेन दर्शयितुं शक्यत इति भावः ॥ सोपसर्गव्यावृत्तिर्न
फलमित्यत आह—धातुरेवेति । प्रकृत्येच्छाविपर्ययत्वप्रतीतिविपर्य-
यसामानाधिकरण्यात्, कृतसामानाधिकरण्यात् भीष्मादेः कर्मत्व-
मिवेति भावः ॥

(आक्षेपवारणभाष्यम्)

प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) सोपसर्गादिति । संघातेन विशिष्टा क्रिया
प्रतिपाद्यत इति तत एव सनुत्पत्तिप्रसङ्गः । ततश्च संघातादेरेव
द्विवचनादिप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्राचिकीर्षदिति । यद्यपि लक्ष्यपि द्विव-
चने दोषः, तथाप्यद्भुतमपि दोषं वक्तुं लुब्धाहृतः ॥ संघाते-
नेति, धातुपदाभावे विशिष्टस्यैव इच्छाविपर्ययत्वेन कर्मत्वात्तद्वाच-
कादेव सन् प्रसङ्ग इति भावः ॥

(१७१७ धातुग्रहणानर्थक्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणा-
नर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणम-
नर्थकम् । 'कर्मणा समानकर्तृकादिच्छायां वा सन्
भवतीत्येव धातोर्दुत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कर्मग्रहणादिति । एतदुपलक्षणम् । तेन
समानकर्तृकग्रहणादिलिपि बोद्धव्यम् ॥

(उद्घोतः) उच्यते तार्थस्यापि कर्मत्वात्ततः सन् स्यादत
आह—एतदिति । तद्वचनयत्नाह—भाष्ये कर्मणः समान-
कर्तृकादिति ॥

(१७१८ आनर्थक्यबाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सोपसर्ग वै कर्म ॥ * ॥

(भाष्यम्) सोपसर्गकमिह वै कर्म । तत उत्पत्तिः
प्राप्नोति ॥

१ इच्छारूपेण सन् स्यादिति संबन्धः । (र. ना.)

२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति पाठः साधुः । प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोर्द्वययोधा-
लक्षणं सामर्थ्यं परस्परान्वयोपपादकं तदनुपपत्त्याऽपीत्यर्थः । (र. ना.)

३ तस्मिन्निष्ठमिति । उत्तरतः तत्सर्वं धातुपदपरम् । (र. ना.)

४ इत्याहेति पाठः साधुः । (र. ना.)

५ उपसर्गार्थस्येति शेषः । (र. ना.)

६ प्रकृत्यर्थस्येति । (र. ना.)

७ अमे 'यच्चातेतदुक्तम्'—इत्युत्तरं वार्तिकानामुपपत्त्यादेः स्योपपत्त्यादेः न
इत्यन्तेऽन्तेऽर्थं भाष्यकारस्यैव ग्रन्थः 'सोपसर्गं कर्मेति चेत्' इति वार्तिकस्य पूर्व-

(प्रदीपः) सोपसर्गमिति । संघातस्य क्रियाविशेषाभि-
धायित्वादिति भावः ॥

(१७१९ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेष-
कत्वात् उपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म ॥ * ॥

(भाष्यम्) सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषक
उपसर्गः अनुपसर्गमेव हि कर्म ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

(१७२० अनुपसर्गस्य कर्मत्वसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधि-
कारेपि सनोऽविधानमकर्मत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यो हि मन्यते सोपसर्गं कर्मेति क्रि-
यमाणेऽपि तस्य धातुग्रहणे सनोऽविधिः स्यात् ।
किं कारणम् ? । अकर्मत्वात् ॥

(प्रदीपः) कर्मविशेषक इति । अत एव वचनात्
पठोऽसमासप्रतिषेधोऽनित्यः । अयमर्थः—धातुरेव क्रियावाचीति
तदर्थस्यैव कर्मत्वम् । न तु उपसर्गार्थस्यापि । यथोक्तम्—कट
एव कर्म तत्सामानाधिकरण्यात्तु भीष्मादिभ्यो
द्वितीया भविष्यतीति । अथापि विशेषणस्य पृथक्कर्मत्वम् ।
यथोक्तम्—कटोऽपि कर्म भीष्मादयोपीति । तथापि
कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

सोपसर्गस्य हीति । यदि संघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वं
स्यात् तदा अवयवस्याकर्मत्वात्ततः सन्प्रत्ययो न स्यात् ।
कर्मण इत्येषा हि पक्षमी । पक्ष्यां तु सत्यां कर्मणोऽवयवाद्वातोः
सञ्जित्याश्रयमाणेऽनुपसर्गज्ञः स्यात् । तस्मात्—

अडादीनां व्यवस्थायै पृथक्त्वेन प्रकल्पनात् ।

धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः ॥

(उद्घोतः) प्रतिषेध इति । वृजकाभ्यामित्यादिः ॥ या-
जकादित्वात्समास इत्यन्ये ॥ धातुरेवेति संघातेन विशिष्टक्रियाव-
गतावपि विशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्राधान्यादिति भावः ॥ तत्र दृष्टान्त-
माह—यथोक्तमिति । प्रधानस्यैव कर्मत्वमित्यत्राह दृष्टान्तोऽयम् ॥
यद्यपि तत्र तद्विशेषणस्यैव सा शक्तिरिति तात्पर्यम्, तथापि समा-
नाधिकरणविशेषण एव तथा उपसर्गार्थस्तु व्यधिकरण इति दिक् ॥
अथापि विशेषणस्येति पाठः धात्वर्थगतविशेषणरूपस्योपसर्गार्थस्येत्यर्थः ॥
कचिन् विशेषणस्येति पाठः, तत्राप्यवयवार्थः ॥ समुदायस्याकर्म-

पक्षभूत इति वदन्ति ॥ अन्ये तु सूत्रघटकप्रत्याख्यानवार्तिकान्येव तत्र निर्दि-
ष्टानीति नास्य वार्तिकत्वं तद्विरुद्धमिति मन्यन्ते ॥ वार्तिकपाठोक्तं तु नैवोप-
लभ्यते येन निर्णयः स्यात् ॥ वस्तुतस्तु वार्तिकत्वेदेवम् । वार्तिकस्यैव वार्तिकपूर्व-
पक्षरूपत्वोपपत्त्यादिति त्वं वयम् । (र. ना.)

८ तथा च विपरिणतीत्यादि न सिद्धेदिति भावः । (र. ना.)

९ प्राचिकीर्षदित्यादौ अडादीनां व्यवस्थायै धातूपसर्गयोः पृथक्त्वेन सत्प्र-
त्ययस्यैव प्रकल्पनाद् धातुरेव क्रियावाची—उपसर्गतु तद्विशेषक इति
निर्णय इति योजना । (र. ना.)

त्वादिति । ननु प्रतिष्ठासत् इत्यादौ प्रसमभिव्याहारे गतेरेव प्रतीयमानत्वात् सैव कर्मेति भातुप्रदणभावे तत्प्रतिपादकात्सोपसर्गादेव स्यादिति चेन्न । तत्रापि आदिकर्मचोक्ततायाः प्रशब्दे भूवादिसुखे भाष्ये उक्तेः ॥

भाष्ये धात्वधिकारेपीति । नन्वस्या स्वरितत्वादधिकारपद-प्रयोगोऽयुक्त इति चेन्न; नेदमधिकारपदं स्वरितपरम्, किंतु करणं कारः अधिकः कारः अधिकारः भातोरित्यधिकस्य करणेऽपीत्यर्थः ॥ अवयवस्याकर्मत्वादिति । कर्मत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ अवयवपष्ठयां समुदायस्य कर्मेत्येति न दोष इत्यत आह—पष्ठयां त्विति ॥ अनुपसर्गाच्चेति । न च व्यपदेशिवद्भावः, अग्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः ॥ तस्मादिति । तेनाचार्येण तयोः पृथ-क्त्वेन कल्पनात् क्रियावाचिनां च धातुत्वादुपसर्गरहित एव क्रिया-वाचीति निर्णयः इत्यर्थः ॥ पार्थक्यकल्पनाफलं चाहदिव्यवस्था ॥ समानकर्तृकादित्यनेन क्रियावाचकादेव सनो विधानमिति न तदि-क्षिष्टासन्निति भावः ॥

(आनर्थक्यवाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुवन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् ॥

(प्रदीपः) सुवन्तादिति । विकल्पितत्वात्सनः पक्षे साधकाशाः क्यजादय इति भावः । प्रातिपदिकादिति तु नोक्तम् । कर्मण इति वचनात्कर्मत्वे च सति सुवन्तताया अपदर्थभावात् ॥

(उद्घोतः) कर्मत्वे च सतीति । कर्मत्वादिचोक्तत्वादिति भावः ॥

(१७२१ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सुवन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनाम-पवादत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुवन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः । किं कार-णम् ? । क्यजादीनामपवादत्वात् । सुवन्तात्क्यजा-दयो निष्पीयन्ते । ते अपवादत्वात् बाधका भवि-ष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) क्यजादीनामिति । कर्ममात्रात्मनिविधिः । कर्मविशेषात्सुवन्तात् क्यजादय इति भावः । यत्र चोत्तरार्ग-पवादो विभावा तत्रापवादो न भवति । अपि तु भावनेमेव ॥

(उद्घोतः) कर्मविशेषादिति । क्यजादीनामपवादार्थोपादेव प्रसङ्गः सनोऽपवादो न भवति । यत्र चोत्तरार्ग-पवादो विभावा तत्रापवादो न भवति । अपि तु भावनेमेव ॥

(१७२२ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनभिधानाया ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ या अनभिधानात्सुवन्ताच्चा-

तिर्न भविष्यति । नहि सुवन्तादुत्पद्यमानेन सना इच्छाभिधानमस्ति ॥

(आनर्थक्यवाधकभाष्यम्)

इयं तावदगतिका गतिः—यदुच्यते—‘अनभिधा-नादिति ॥

(प्रदीपः) इयं तावदिति । लक्षणाश्रया लक्ष्यस्य व्य-वस्था न्याय्या लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराभा-वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) लक्षणाश्रयेति । बोद्धूणां लक्षणैकचक्षुष्कत्वा-दिति भावः ॥

(आनर्थक्यवाधकभाष्यम्)

यदप्युच्यते *सुवन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामप-वादत्वाद्* इति, भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादिति आत्मेच्छायाम् । परेच्छायां तु प्राप्नोति राक्षः पुत्रमि-च्छतीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आत्मेच्छायामिति । कर्मभूतादिति शेषः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि इदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यप-दिशति । किम् ? । “समानकर्तृकादिच्छायां वा” इत्युच्यते । न च सुवन्तस्य समानः कर्तास्ति ॥

(प्रदीपः) व्यपदेश्यं सदिति । सच्छेभनं व्यपदे-शाहं तत्र व्यपदिशति ॥ न च सुवन्तस्येति । पुत्रादेः सत्त्वभूतायांभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनसंबन्धयोग्यत्वादिति भावः ॥ कर्तं करोतीत्यादावपि सुवन्तेन सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते, सन्धान्तरमभिधानानु साध्यता प्रतीयते । यथोक्तं हरिणा—“निषेत्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः । क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते” इति ॥

(उद्घोतः) साध्यस्येति । साध्यत्वेन प्रतीयमानस्ये-त्यर्थः ॥ साध्यता प्रतीयत इति । सा च न कारकान्वयिताप-च्छेदितेति भावः ॥ साधनाश्रय इति । कर्मत्वलक्षणसत्त्वाश्रय इत्यर्थः ॥ क्रियाणामेव साध्यत्वात् । साध्यत्वेन प्रतीयमान-त्वात् ॥ सिद्धरूपः । सिद्धरूपेण च प्रतीयत इत्यर्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एवमपि भवेत् कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यात्, यस्य कर्ता नास्ति । इह तु प्राप्नोति—आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति ॥

(प्रदीपः) आसितुमिच्छतीति । गुणान्तस्य भाष्य-मन्त्रानिर्वाहकस्यैव कर्मो योग इति भावः ॥ क्यचि मा-न्वाज्यप्रतिषेध इति क्यजय प्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) तुमनन्तस्येति ॥ अन्ययकृत । इति वचनान्तस्य साध्यरूपभावाभिधायित्वेन ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

इच्छायामर्थे सन् विधीयते इच्छार्थेण च तुमुन् । तत्र तुमुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य सन् न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तुमुनोक्तत्वादिति । तुमुन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः । न चेच्छतीत्यस्य प्रयोगं वाधित्वा सन् भवतीति शुज्यते वक्तुम् । उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावे अभावप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) तुमुन इच्छावाचकत्वाभावाद्—तुमुन्निमित्तेनेति । समानकर्तृकेषु तुमुन् इत्यनेच्छार्थेणैव तुमुन्नेत्यस्य तन्निमित्तत्वम् ॥ तदभावे इति । सन्तु नोपपदत्वं, मृदासंज्ञाविरोधात् ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एवमपीह प्राप्नोति—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति ॥

(प्रदीपः) आसनमिच्छतीति । ल्युट् भावमात्रे विधीयते, न त्विच्छार्थेषूपपदेष्ट्विति, भावः । धातुवाच्यक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमसि ॥

(उद्घोतः) नन्वनस्य सिद्धरूपभावाभिधायित्वेन कथं कर्तृसम्बन्ध इत्यत आह—धातुवाच्येति ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

इह यो विशेष उपादीयते उपाधिर्वा द्योले तस्मिन्नेन भवितव्यम् । यश्चेद्वाह्यो गम्यते—आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति—स्वयं तां क्रियां कर्तुमिच्छतीति । नासाविह गम्यते—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति=अन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्येवोऽर्थो गम्यते ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते—अद्योले तस्मिन्नेन भवितव्यमिति । क्रियमाणेऽपि हि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत—संगतमिच्छति यद्वा दत्तो देवदत्तेनेति ॥

(प्रदीपः) इह यो विशेष इति । समानशब्दस्तदन्तवाच्योऽर्थ उपाधिः अन्यस्तु विशेष इति भावः । कवित्वभेदेन व्यवहारः । आसितुमिच्छतीति । वृत्तिसमानार्थेन वाक्येन भवितव्यम् । आसिषितइत्यस्य चासितुमिच्छतीति समानार्थं भवतीति भवत्वासेः सन्प्रत्ययः । आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमात्मन आसनमिच्छति अथ परस्येति संदेहास्त-

मानकर्तृकत्वाप्रतिपत्तिरित्यासन्नशब्दात्सन्प्रत्ययो न भविष्यति । नह्यतः सनुत्पद्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमन्तर्भावयितुं शक्नोतीति भावः ॥ संगतमिच्छतीति । केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् कप्रत्ययोपादानं, धातोरेव तु सन्प्रसङ्ग इत्युच्यते । अत्र च किमात्मकर्तृकं संगतमिच्छति अथ परकर्तृकमिति संदेहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नावधार्यते तदा न भाव्यम् । यदा तु समानकर्तृकत्वं प्रतिपिपादयिषितं तदा भवितव्यमेव सना संजिगंसते वत्सो मात्रेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—द्योले तस्मिन्निति । वृत्त्या शब्दजन्यबोधविषये इत्यर्थः ॥ वृत्तीति; तुमुनन्ते विग्रहवाक्ये समानकर्तृकत्वे तुमुनो विधानात् समानकर्तृकत्वप्रतीतेस्तद्युक्तं समानकर्तृकत्वविषयसन्तो विग्रहवाक्यम्, भावविषयस्त्युद्घोते तु तदनिश्चयात् तत्सन्तो विग्रहवाक्यमिति नासनशब्दात्सनुत्पत्तिरिति भावः ॥ न ह्यत इति । विग्रहे तदप्रतीतिः । नह्यत्सन्नशब्दगर्भे समानकर्तृकत्वप्रतीतियोगं विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्ततः सनोत्पत्तिरेवानुमीयत इति भावः ॥ पक्ष्यामीच्छति देवदत्तः इत्यादौ तिङन्तात्स्यादिति तु नापाद्यम् ॥ कर्ममात्रबोधकत्वाभावात् अतिरिक्तस्य कर्त्रादेरपि भावादित्याहुः । अनन्तात् कान्तेऽविशेषं दृष्ट्वाह—केवलस्येति । यदात्विति । संगन्तुमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य सन्प्रकृतिधातुगर्भस्य संभवादिति भावः ॥

(कर्म—समानकर्तृकपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(१७२३ कर्म—समानकर्तृकप्रहणानर्थक्यवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यमिच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मसमानकर्तृकप्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? इच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् । इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते ॥

(१७२४ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वानभिधानात् ॥ * ॥

इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । न चाकर्मणोऽसमानकर्तृकाद्वा उत्पद्यमानेन सना इच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात् तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कर्मेति । इच्छायाः कर्मणावश्यं भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्यतिरिक्तमिति गमनेनेच्छतीति सन्न भविष्यति । प्रत्यासत्त्यैव च

१ 'इच्छार्थेण लिट् लोटौ' । ३।३।१५५० 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' ३।६।१५५० इति सूत्रपाठकमादिति भावः ॥

२ ल्युट् प्रकृतिवृत्त्यादिः । (र. ना.)

३ वृत्तिसमानार्थकः शब्दो विग्रहवाक्यं यस्येति फलितार्थः । अन्यत्वेन तदन्तावाच्योऽपि समन्विताहाररूपाकाङ्क्षावशात्तदन्ते प्रतीयमानः । प्रकृते तु समानकर्तृकत्वं विशेष एव न तूपाधिः । अतएव वक्ष्यत्यनुपदमेव 'समानकर्तृकत्व-

लक्षणं विशेषमिति—भाष्ये विशेष उपादीयते उपाधिर्वैयक्तिकस्तु तयोरनैकव्यवहारमाश्रित्य । (र. ना.)

४ इदं प्रतीत्यन्यपि । (र. ना.)

५ इदं विग्रहवाक्यविशेषणम्—तदभावादिति—समाधककर्तृकत्वप्रतीतियोग्यत्वं तत्पदार्थः । (र. ना.)

(पूर्वदत्तदूषणोद्धारभाष्यमेकदेशिनः)

ननु चोक्तम्—सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वाद्—इति ॥ नैप दोषः । कर्मण इति नैपा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी कर्मणो धातोरिति । किं तर्हि ? अवयवयोगे' एपा पष्ठी—कर्मणो यो धातुरवयव इति ॥

(प्रदीपः) किं तर्हीति । व्याप्तिग्रहणाय पष्ठीपक्ष आश्रीयते पञ्चम्यां हि सत्यामनुपसर्गादेवोत्पत्तिः स्यात्तु सोपसर्गात् । पष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति ॥

(उद्घोतः) व्याप्तिग्रहणायेति । व्याप्तिभाष्येत्यर्थः ॥ यदुल्लेखसम्बन्धलाभायेति यावत् ॥

परेतु गतिर्गताविति सूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यकैयटीत्योपपदमिति तिङ्शोक्तीत्या च पिपठिपतीति सिञ्चुरसुपसर्गयोगेन समसिद्धेः धातुग्रहणानर्थक्यमेव । युक्तं यत्सोपसर्गं कर्मति एव सिद्धान्त्युक्तिः । तस्य चोपसर्गार्थेति शिष्टप्रावर्धः कर्मत्यर्थः । समानकर्तृकादित्युक्त्वा सन्नतकारकेणास्य संबन्धे साध्यत्वप्रतीतावुपसर्गसम्बन्धात् ॥ अत एव न विशेष्यांशलाभेनेच्छातिष्ठतिः ॥

इतर इदमनुदध्वा शङ्कितवान्—सोपसर्गस्य कर्मत्वे इत्यादि ॥ तत्र एकदेशिनः कर्मण इत्यवयवपष्ठीत्युत्तरम् ॥ यदि कैयटीत्या सनुत्पत्तेः पूर्वमुपसर्गसंबन्धः स्यात्तदाग्रेव धातुपसर्गयोः समासो दुर्वार इति उपपदमिति तिङ्शोक्तीत्या भाष्यविरोध इत्याहुः ॥

(अवयवयोगपष्ठीभूषणभाष्यम्)

यद्यवयवयोगा पष्ठी । केवलानुत्पत्तिर्न प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति ॥

(अवयवयोगपष्ठीसमर्थनभाष्यम्)

एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति ॥

(प्रदीपः) एषोऽपीति । प्रयोगमेदाजानारूपस्य कर्माभिधायिनोऽवयवः सन्प्रकृतिरित्ये नाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः ॥

(व्यपदेशिवद्भावदूषणभाष्यम्)

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यञ्चपि कर्तव्यः—महान्तं पुत्रमिच्छतीति 'कर्मणो यत्सुबन्तमवयवः' इति ॥

(प्रदीपः) काममिति । इच्छेत्यर्थः । इच्छाया व्याघाताभावादित्यर्थः ।

(उद्घोतः) व्याघाताभावादिति । व्याघातः प्रतिबन्धः ॥

(व्यपदेशिवद्भावभूषणभाष्यम्)

न कर्तव्यः । असामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

कथमसामर्थ्यम् ? ।

सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) असामर्थ्यादिति । सुबन्ताव क्यञ्चविधा नात्पदविधित्वास्मर्थपरिमाणोपस्थानादिति भावः । सन्विधौ

तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिः ॥ अथवा धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तु योतक इति सापेक्षलाभावः ॥

(उद्घोतः) सन्विधावपि वावचनानर्थक्यं चेत्तन्नेन तदुपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वादाद्—अथवा धातुरेवेति ॥ पृथगुपस्थितस्य यत्रेतरापेक्षा स सापेक्ष इति भावः ॥ एवं चानुपसर्गस्य कर्मत्वमित्यन्तमसद्गतमिति भावः ॥

(१७२६ वावचनानर्थक्यवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥*॥ वा वचनाऽऽनर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा वचनं चाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? । तत्र नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चेत्तद्वृत्ति वाक्यं च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥

(प्रदीपः) वा वचनानर्थक्यं चेति । वृत्तेरेकार्थभावाविषयत्वाद् व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य निश्चार्थत्वाद् बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः ॥ न च संज्ञाया इति । अनर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) वृत्तेरिति । नन्वस्य पदविधित्वाभावास्मर्थपरिभाषाणुपस्थितौ कथमस्यैकार्थभावविषयत्वमिति चेन्नः भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थभाव एव प्रवृत्तेरिति भावात् ॥ प्रत्ययसंज्ञाया इति । परत्वस्यापीदमुपलक्षणम् ॥ आद्युदात्तश्चैत्यस्य त्वेति विषये न सन्बन्धः नित्त्वादिति बोध्यम् ॥

(१७२७ लघुन्यासप्रदर्शकपूर्तिवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ तुमुनन्ताद्वा तस्य च लृग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुमुनन्ताद्वा सन् वक्तव्यः तस्य च तुमुनो लृग्वक्तव्यः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षतीति ॥

(प्रदीपः) तुमुनन्तादिति लृग्वेवं लक्षणे भवतीति भावः ॥ वचनसामर्थ्याच्चोपपदध्वनं बाधित्वा पक्षे तदीयेऽर्थे सन्प्रत्ययो भवति । इच्छाग्रहणं प्रत्ययार्थनिर्देशायावश्यं कर्तव्यम् ॥ अत्र चोद्यन्ति—तुमुनन्तस्य पदत्वात्तुमुनो लुकि कृते जिघांसतीत्यादौ नलोपादीनि प्रामुवन्तीति ॥ नैप दोषः । तुमुनो लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाच्चलोपादीनि न भविष्यन्तीति । एतस्मिन्सु सूत्रन्यासे धातोरिति सनो विधानाभावादादेषादुक्तसंज्ञा न प्राप्नोतीति इको झलिति किञ्चविधानं ज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये ॥

(उद्द्योतः) अत्रापि समर्थपरिभाषोपतिष्ठते इत्यर्थे नार्ति-
कसम्भति दर्शयत्तामुदाहरति—भाष्ये तुमुनन्वाद्धेति ॥ वचन-
सामर्थ्याच्चेति । अत एव चोपपदाभावेपि तुमुन् वृत्तिविषये इति
बोध्यम् ॥ बहिरङ्गत्वादिति ॥ सन्तन्त्रियोनेन विधानात् बहिरङ्गत्वं
लुक् इति भावः ॥ वस्तुतस्तु तुमुनन्तेर्लुकि पदत्वे नैकदेशविकृत-
न्यायावतारः तत्त्वप्रत्यभिज्ञाभावात् अर्थविकारात् । नापि स्थानि-
वद्भावात् तुमुनन्तस्य पक्षो निर्दिष्टत्वाभावात् ॥ इष्टसिद्धये इति ॥
अनेन सर्वे शङ्काभासा निरस्ता इत्याहुः ॥

(१०२८ लघुन्यासप्रदर्शकपूर्तिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ लिङुत्तमाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङुत्तमाद्वा सन्वक्तव्यः । तस्य च
लिङो लुक् वक्तव्यः । कुर्यामितिच्छति चिकीर्षति ॥

(१०२९ न्यूनतापूर्तिवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आशङ्कायामचेतनेपूपसंख्या-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशङ्कायामचेतनेपूपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । अदमा लुलुठिपते । कूलं पिपतिपति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ॥

एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवतीच्छेति । कूलं
चाचेतनम् ॥

(प्रदीपः) आशङ्कावभावना तद्विशिष्टार्थाभिधायिनो
धातोः स्थायं प्रत्ययः ॥ लुलुठिपत इति । रुठ लुठ प्रती-
पात इति घुतादिषु पठ्यते । वर्तमानसामीप्य इति लट्-
प्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) आशङ्केति सा च प्रयोक्तृत्वमैः 'नङ्गे कूलं पति-
ष्यतीति अर्थाङ्गमात्र ॥ तद्विशिष्टेति । तद्विषयवत्प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥
व्यक्तनेपदप्रयोगे वीर्यमात्र—घुतादिस्थिति । रलोप्युपधादिति
निराहुताभावात् ॥ संभावनाभिपक्षोऽनेन मन्त्रिष्वत्प्रतीतिराह—
वर्तमानसामीप्य इति । भाष्ये एवं मन्यते चेतनावत इति
वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण सन्त्यत इत्युक्तिः ॥

(अचेतनप्रवृत्तौ नभाष्यम्)

अचेतनप्रवृत्तेन नार्थः, 'आशङ्कायाम्' इत्येव ।
इदमपि सिद्धं भवति—आशङ्कायाम् मुमूर्षतीति ॥

(प्रदीपः) आशङ्कायाम् मुमूर्षतीति । ह्यनर्थेनान्येऽपि जीवि-
तस्य भिदाशङ्कायाम् अभिप्रायेऽपि त्रिष्वङ्गान्मुमिच्छा नास्ति ॥

(१०३० आशङ्कायामिति वार्तिकप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया
हि प्रवृत्तित उपलब्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ।
तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं चेतनावति
देवदत्ते कूले चाचेतने ॥ किं कारणम् ? ।

इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । योऽप्यसौ
कटं चिकीर्षुर्भवति नासावाधोषयति कटं करिष्या-
मीति । किं तर्हि ? सन्नद्धं रज्जुकीलपूलपाणिं दृष्ट्वा
तत इच्छा गम्यते ॥ कूलस्यापि पिपतिपतो लोष्टः
शीर्यन्ते, भिदा उपजायते देशान्तरमुपसंक्रामति ॥
श्वानः खल्वपि मुमूर्षवः एकान्तशीलाः शूना-
क्षाश्च भवन्ति ॥

(प्रदीपः) न चेति । कार्येणेच्छानुमीयत इतीच्छानु-
मानकारणं कार्यं लिङ्गं तुल्यमिति वास्तवसदसत्त्वानपेक्षलोक-
व्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) कार्येणेति इच्छानुमितिजनकं कार्यरूपं लिङ्गं
तुल्यमित्यर्थः ॥ नचिच्छाया अचेतने बाधात् कथं बाधितविषयानु-
मितिरित्यत आह—वास्तवेति ॥ वास्तवं सद्ममम् । अवास्तव-
मसत्प्रपञ्चः, तदनपेक्ष्यव्यवहारमात्रेण सत इतरस्यैवास्या अपि
तेन सत्यकार्येणानुमानमिति भावः । बालकादेरनुक्तवृक्षाधारोष्टं
कुर्वतो 'ममुमिच्छल्यग' इति व्यवहरति लोक इति तात्पर्यम् ॥
भाष्ये शूनाक्षा इति । प्रवृत्ताक्षा इत्यर्थः ॥ शूनाक्षा इति पाठे
विषयमादिचक्षुष इत्यर्थः ॥

(१०३१ आशङ्कावार्तिकवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानाद्वासिद्धमेतत् । लुलुठिपत
इव लुलुठिपते । पिपतिपति इव पिपतिपति ॥

(प्रदीपः) उपमानाद्धेति । यदिच्छानिमित्तं कार्यं
तदचेतनेषु नास्ति । यथास्ति, न तदिच्छायाः कार्यमिति र्भक्षा
परिहारान्तरोपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) यदिच्छानिमित्तकमिति । इद्विशेषकमवधार-
यिकमित्यर्थः ॥

(आशङ्कावार्तिकसार्थव्यभाष्यम्)

न धै तिष्ठन्तेनोपमानमस्ति ॥

(प्रदीपः) न धै तिष्ठन्तेनेति । तिष्ठन्तार्थेनेत्यर्थः ।
क्रियायाः सापेक्षत्वाभावात्तदभिपन्नदपत्त्यादिदं तदिति परा-
मर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं तदिति पराम-
र्शभावादिति भावः । इदमप्यत्र प्रयोगे तु भाष्यारोपस्तु विद्यते ।
रोदितीय गार्थेति न्यूनत्वात् गच्छति देवदत्ता इति । परिपूर्णेन

च न्यूनस्योपमानं भवति । क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समासेति न्यूनत्वात्भवत्त्वस्याम् । तदुक्तम्—

येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।

आतो तस्य समासत्वादुपमार्थो न विद्यत इति ॥

मित्रजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यं नास्ति भुङ्क्ते इव गच्छतीति ॥

(उद्घोतः) तिङन्तार्थेनेति । क्रियेत्यर्थः ॥ भाष्यस्योपमानशब्दस्य सादृश्यमित्यर्थ इति भावः ॥ केचित्तु तिङन्तेनोपमानबोधो नास्तीति साध्याधर्माद्गुः ॥ तदुपपादयति—क्रियाया इति ॥ सिद्धरूपतया प्रतीयमानस्य वस्तुनः 'इदं तद्' इति परामर्शविषयत्वादुपमानत्वं भवति नान्यस्येत्यर्थः ॥ इदं तदिति परामर्शाभावादित्यस्योपमानत्वाभावः इति शेषेण संबन्धः ॥ तथापरामर्शाभावे हेतुमाह—साध्यैकेत्यादिना ॥ तथापरामर्शाभावे कुतो न स इत्यत आह—इदं तदिति—अत्र शब्दशक्तित्वभावे वस्तुशक्तित्वभाव एव वा बीजम् ॥ अत्रोपमानोपमेयभावस्येति । उपमेयग्रहणं चिन्त्यम् । क्षत्रियवदधीते इत्यादी क्रियाया उपमेयत्वस्येष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि रोदितीव गायतीत्यादिप्रयोगोऽत आह—इवशब्देति । अत्र वाक्ये तुशब्दद्वये फलं चिन्त्यम् ॥ अध्याशेष उपमेयत्वा । तिङन्ताधेयस्योपमानत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह—परिपूर्णनेति ॥ समासत्वादिति । पातस्य सम्पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ आतिः पक्षिविशेषः ॥ एवं चैकस्यां क्रियायां भेदासम्भवात् नोपमानोपमेयभावः ॥ मित्रजातीयास्तु तु साधारणधर्मरूपसादृश्यसांभवात्तदुपमानत्वम् ॥ तदाह—भिन्नेति । समानजातीयास्त्वयि यथा न तथोक्तम् ॥ यथा वै ज्ञेयो निपत्या दत्ते एवमयं आनृत्यं निपत्यादत्त इत्यादी यद्धर्मवच्छेदनकर्तृकमानं तद्धर्मवदेतत्कर्तृकमादानमिति वाक्यार्थेऽवगते यत्तस्मादेक्यमापन्नं तं धर्मं निमित्तीकृत्य ज्ञेयन्यागयोः पश्चात्सादृश्यबोध इति न तत्र क्रिययोरुपमानोपमेयभाव इति बोध्यम् ॥

(आशङ्कावार्तिकवैयर्थ्याभाष्यम्)

एवं तर्हि इच्छेवेच्छा ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूताभ्याभिधापित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं ततश्चेच्छासदृशेऽपि व्यापारे सन् भवति । गौणमुख्यन्यायश्च कनिलक्ष्यापेक्षया नास्तीक्रियते ॥

(उद्घोतः) इच्छासदृशेऽपीति । पूर्वं व्यवहारादिच्छां तत्राप्यस्तीकृत्यै प्रलय इत्युक्तम्, इदानींतु इच्छासदृशेऽर्थे प्रलय इति भेदः ॥

(१७३२ आशङ्कावार्तिकवैयर्थ्यावार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा सर्वं चेतनावत् ॥ एवं ह्याह—कंसकाः सर्पन्ति, शिरीषोयं स्वपिति, सुवर्चला आदित्यमनुपयंति । आस्कन्द कपिलकेत्युक्ते तुण्मास्कन्दति । अयस्कान्तमयः संक्रामति ॥ क्रैपिः पठति—शृणोत प्रावाणः ॥

(प्रदीपः) सर्वस्य वेति । आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः ॥ कृपिरिति । वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रातिपादयतीत्यर्थः । वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचैतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र नोद्भवनीयः ॥

(उद्घोतः) वैचित्र्येणेति । चैतनेषु मनुष्येष्वपि नानाजातीयव्यवहारदर्शनादिति भावः ॥ सर्वत्र परिणामदर्शनेन चैतनाधिष्ठानं विना च तदसम्भवात्सर्वस्य तदधिष्ठितत्वं ज्ञायत इति तात्पर्यम् ॥

(इपधातुनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इमे इपयो बहवः पठ्यन्ते । तत्र न ज्ञायते—'कस्यायमर्थे सन् विधीयते' इति ? ॥

(प्रदीपः) इम इति । शश्राद्यन्विकरणाल्प इत्यर्थः ॥ तत्रेति । इच्छेति निपातनं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते ॥

(उद्घोतः) मन्यत इति । छत्वमपि निपातनादिति तत्राहः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इषेष्टत्वभाविनः ॥

(प्रदीपः) छत्वभाविन इति । इच्छेति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । छत्वं लक्षणेनैव सिद्धम् । तच्च शविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यगभावश्चेति । भावे शस्य सत्त्वाद्यकः प्रातिरिति भावः ॥ शविकरणस्यैवेति । गमियमिसाहचर्येणाकारविकरणस्यैवेष्टत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेष्टणा अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । अन्विच्छतीति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निर्णायते ॥

१ स इत्यस्योपमानोपमेयभाव इत्यर्थः । (र. ना.)

२ क्रियायाः साध्यैकत्वावत्त्वादित्यादिना कैयटेनोक्तमित्यर्थः । (र. ना.)

३ अनुमयित्वार्थः । (र. ना.)

४ कंसकाः कंस इव प्रतिकृत्य इत्यर्थः । अनेन पाषाणादिप्रतिमानां चैतनत्वं दर्शितम् । शिरीषवृक्षो यदा स्लानपणोऽनुकुलितपुष्पो भवति तदेवमुच्यते । अनेन वृक्षानां तत्त्वं बोधितम् । सुवर्चलाऽऽदित्यपत्नी अन्वेति पर्येतीति वा । अनेनादित्यस्य तेजोमयपिण्डस्य चैतनत्वं ज्ञापितम् । कपिलकः कपिलरूपो गोवत्सः । अनेन पशुतु तत्त्वं सिद्धम् । (र. ना.)

५ 'क्रपिः पठति' इत्यपि उदाहरणमेव सर्वसंमतप्रयोगदर्शनात् । वेदस्य शब्दरूपस्यार्थरूपस्य वा चैतनमित्रत्वेपि पाठकर्तृत्वबोधनाय सर्वसंमतप्रयोगात् । अन्ये तु 'शृणोत प्रावाणः' इत्यादाहरणं वैदिकमिति दर्शयितुमेव—क्रपिः पठति इत्युक्तमिति वदन्ति ॥

६ परिणामासंभवादित्यर्थः । (र. ना.)

७ सञ्चिति शेषः । (र. ना.)

८ तदर्थे सञ्चिति शेषः । (र. ना.)

कस्य चैतन्निपात्यते ? ।

कान्तिकर्मणः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः ॥ कान्तिकर्मण इति । कान्तिः कामना-
इत्यापस्तत्क्रियेत्येत्यर्थः ॥ अन्विच्छतीत्यस्य गवेपयती-
त्यर्थः, न तु कामयत इति सञ्ज भवति ॥

(उद्योतः) तौदादिकस्यैव स्त्रियामिच्छेति निपातनात् कथं
यस्येत्यादिना समाधानमत आह—अर्थविशेष इति ॥ यस्येति
भाष्यस्य यदर्धकस्येत्यर्थः ॥ लोके कान्तिशब्दस्य शोभायां प्रसिद्ध-
त्वाद्वाह—कान्तिः कामनेति ॥

(क्रियाप्राधान्याधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म ? ।

(प्रदीपः) अथेहेति । क्रियाद्वयसन्निधानाच्चक्रमणादि-
कामस्य गमनमात्रेऽप्यासंभवदन्यास्य चोभयेऽप्यासंभवात्प्रश्नः ॥

(उद्योतः) ग्रामस्य गतिकर्मत्वं गमेरिषिकर्मत्वं च स्पष्टमेवेति
कथं सन्देहस्तादाह—क्रियाद्वयेति ॥ चक्रमणादिकामस्य अनुदे-
श्यकगमनादिकामस्य ॥ अन्यस्य ग्रामप्राप्तिकामस्य ॥

(समाधानभाष्यम्)

इपेरुमे कर्मणी ।

(प्रदीपः) इपेरुमे इति । यो हि ग्रामगमनमिच्छति
तस्मैषिक्रियोग्रामयनीधितं न केवलो ग्रामो नापि केवलं गम-
नमित्यर्थः ।

(उभयोरिषिकर्मत्वमाधकभाष्यम्)

यथेवं ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छ-
तीति । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां न प्राप्नुतः ॥

(प्रदीपः) यथेयमिति । इषिकर्मत्वे प्रागस्य गतिक-
र्मत्वभाषादिति भावः ।

(उद्योतः) इषिकर्मस्य इति । उभयोरिषिकर्मत्वे ग्रामस्य
गतिर्यथेयभाषां गत्यभाषां चोदमिति भावः ॥

(ग्रामस्य गतिकर्मत्वाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म । इपेर्गमिः कर्म ।

(ग्रामस्य गतिर्यथेयं वृण्वणभाष्यम्)

एतन्मर्षाप्यते ग्रामो गन्तुमिति । परसाधन उ-
त्पत्तमानेन तेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परसाधन इति । परमार्थेः साधनं नरकमं
स्य तत्कारणप्रयोगः । यथ गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) परमिति । परमार्थेऽप्येत्यर्थः ॥ यदर्धेति याति-
इति काले न किंचिदस्ति न चोभयोरनुवर्तमानेऽर्थेऽर्थः ॥

(ग्रामे उभयक्रियाकर्मत्वाङ्गीकारसिद्धान्तिभाष्यम्)

एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म, इपेरुमे कर्मणी ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र
गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्विन्नक्षयोः कर्मणोरेकेन शब्दे-
नाभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् ग्रामस्यैवामिधानं
लकारेण भवति । इषिक्रियायाश्चाख्यातवाच्यात्वात् प्राधान्य-
मिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने युगक्रियाशक्तैरभिहितवचका-
सनाद् गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवतः ॥

(उद्योतः) नन्विपेरुमयकर्मत्वे कदाचिद्गमनरूपे कर्मणि
प्रत्यये 'इष्यते' ग्रामं गन्तुमित्यपि स्यादत आह—इष्यते ग्राम
इति ॥ ग्रामार्थत्वादिति । ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः ॥ अत एव
गमनस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वादप्राधान्यं तदाह—अप्राधान्यादिति ॥
एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तम् ॥ भिन्नक्षयोरिति ।
प्रधानाप्रधानयोरित्यर्थः ॥ नन्वेवं कदाचिदप्रधाने एवस्यादत आह
—प्रधाने इति ॥ नन्वेवमपि गमिन्निरूपितकर्मत्वस्यानभिधानात्ततो
द्वितीया स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिदुर्गोरेत्यत आह—इषिक्रियाया
इति ॥ एतेन युगपदुभयस्य ग्रामस्य शाब्दान्वयासंभवाद् कदा-
चिदपि कदाचिद्गमो शाब्दान्वयः तत्र यदा यत्र शाब्दोऽन्वयः तदा
तत्र निमित्तिरिति 'इष्यते' ग्रामो गन्तुम् 'इष्यते' ग्रामं गन्तुमित्यु-
भयमपीष्यते' इति परास्तम् ॥ एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म, इपे-
रुमे कर्मणी इति भाष्यविरोधात् ॥ कस्य किं कर्मत्वाद्युपक्रमभा-
ष्यपरांलोचनयाऽस्यापि भाष्यस्य एकप्रयोगे उभयस्य ग्रामस्याख्या-
शाब्दान्वयपरत्वलाभात् ॥ तथाप्यपि कदाचिद्गमेर्ग्रामः कदाचिदु-
भाष्येतिरित्यत्र स्पष्टत्वाय यदेति दिक् ॥

(सञ्ज्ञातस्त्वन्वारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ सञ्ज्ञान्तरसना भवितव्यम्—चिकीर्षितुमि-
च्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति ॥

(प्रदीपः) अथेति । प्रयोगदर्शनादक्षणावगत्याप्य पृच्छति ॥

(आक्षेपमाधकभाष्यम्)

न भवितव्यम् । किं कारणम् ? । अर्थगत्यर्थः
शब्दप्रयोगः अर्थं प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयु-
ज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्सत्यांशस्याऽपरस्य प्रयोगेण
न भवितव्यम् । 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति ॥

(प्रदीपः) न भवितव्यमिति । एकतादिच्छायाः त-
स्याय पूर्वोक्तसंनानिहितत्वाद् परः सप्त भवतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) नन्वेकता इच्छाया उपायसि इच्छान्तरमिधा-
नापि द्वितीयाः यत् न भवितव्यम् आह—इच्छाया एकतादि ॥

तत्तद्व्यतिरिक्तविषयेच्छास्तेनैक्यादिति भावः ॥ इच्छाविषयेच्छायां तु न प्रत्ययः । इच्छाविषयेच्छाभावादित्यभिमानः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—एपितुमिच्छति ए-पिपिपतीति ॥

(प्रदीपः) न तर्हीति । इपिणैव धातुनेच्छाया अभिधानात् सन्न प्राप्नोतीति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः—एकस्यात्र इपेरिपिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य—बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) एकस्येति । इच्छतीत्यत्र य इपिस्तस्यैपितु-मित्येतत्पदवाच्य इपिः कर्मैत्यर्थः । तथा हि । कश्चिदालस्या-द्युपहतोऽध्ययनादिविषयामिच्छामेवेच्छति ॥ सर्वकाल इति । समानकर्तृकेषु तुमुनित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात् ॥

(उद्घोतः) नन्विच्छाविषयेच्छाभावात्कथमत्र सन्नित्यत आह—कश्चिदालस्यादीति । तुमुन्पुलुनामिति तुमुनो भविष्यति विधानात् कथं सर्वकालः प्रत्ययस्तत्राह—समानेति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इहापि तर्हीकस्येः करोतिविशिष्ट इपिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । येनैव खल्वपि हेतुना एत-द्वाक्यं भवति—चिकीर्षितुमिच्छतीति, तेनैव हे-तुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सन्नन्तात्सन्ः प्रति-षेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता इपि सन्न इति व-क्तव्यम् । भवति हि ब्रुगुप्तिषत्ते मीमांसिषत्ते इति ॥

(समाधानभूतेष्टिभाष्यम्)

‘शैषिकांमनुवर्थायाच्छैषिको मनुवर्धिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते’ इति ॥ धातोः कर्मणः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) शैषिकादिति । सन्प्रसङ्गेनान्योऽप्यनिष्टप्रत्ययो निर्वार्यते । प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः । आकृ-तिपक्षे तु सकलक्षणप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तेः प्राक्तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्य-संभवात्तदन्तात् प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादोऽयं संप-द्यते ॥ तत्र शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न भवति । शालायां भवः

शालीयो घटः तत्र भवमुदकमिति पुनश्चो न भवति । विरूपस्तु भवति—आहिच्छन्ने भव आहिच्छन्नः तत्र भव आहिच्छन्नीयः ॥ तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः सोऽस्यास्तीति पुनश्च भवति । विरूपस्तु भवति—दण्डिमती सेनेति ॥ सन्नन्तान्न सनि-ष्यत इति । सरूप इत्येकस्येते सारूप्येण चात्र सादृश्यं लक्ष्यते तच्चार्थद्वारकमिति इच्छासन्नन्तादित्यर्थो लभ्यते ॥ ७ ॥

इति जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्या-

ध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) तत्प्रवृत्तेः । तत्तद्व्यतिरिक्तविषयेच्छास्तेनैक्यादिति भावः ॥ न्यायानुवादोऽयमिति । अनु-वादफलं चान्यत्र व्यक्तियुक्तश्रयणेन त्वादितिदिः घटत्वमित्यादौ अनुवादेनान्नैव तदाश्रयणबोधनादित्याहुः ॥ परेतु आर्षधातुक इतिसुत्रभाष्योक्तरीत्या जातौ परत्वाश्रयत्वाभाववत् तदवधित्वाभा-वात् वृत्तादित्वादि जातिपक्ष आश्रयितुं न शक्यते इति वचनमेवेदम् अत एव त्वन्तात् त्वसिद्धिरित्याहुः ॥ शब्दकृतसादृश्यग्रहणे व्याव-र्त्यासंभवादाह—तच्चार्थेति ॥ ७ ॥

इति शिवभट्टसुवसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते प्रदीपोद्घोते

तृतीयस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(३८६ क्यजुविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १ सूत्रम्)

६२५ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३।१।८ ॥

(चकारानुबन्धप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ॥

(प्रदीपः) सुप आत्मनः ॥ ८ ॥ किमर्थ इति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(उद्घोतः) सुप आत्मनः क्यच् ॥ ५ ॥ वक्ष्यमाण इति । केवौ चित्रप्रयोजनानामसम्यक्तासिद्धिरूप इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवन्तीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह—चित-इति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयम् तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरणेन सि-द्धम् ॥

१ 'विचार्यते' ॥

२ शैषिकादिप्रत्ययेष्वेवैतन्मायाश्रयणबोधनादित्यर्थः । (र. ना.)

३ एवं च नित्यस्य 'हलन्ताश्च' इति सूत्रस्याभाष्यविरोधवत्सोक्तिविरोधोपि दुष्परिहरति आर्षधातुक इति सूत्रेऽल्लुक्कर्त्तुं विसरणीया ॥ 'नसाकृति-पदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थः । द्रव्यपदार्थस्य चाऽऽकृतिर्न पदार्थः' इति

विज्ञानानुसारेण जातिव्यक्तिपक्षयोरेकफलत्वे सिद्धे फलमेदकथनमेव कैयटस्य न युक्तिवद्भवति दाधिमयाः ॥ वस्तुतस्तु कचिद् आकृतिपदार्थेवादिनोऽपि लक्ष्य-तुरोधेन कचिद् द्रव्यं पदार्थः । तथा कचिद् द्रव्यपदार्थयादिनोऽपि लक्ष्य-वशादेव कचिदाकृतिः पदार्थ इत्येवैव पदार्थकाम्यतात्पर्यात् पदार्थमेव फलमेद-कथनं कैयटस्य युक्तमेवेति वक्ष्यते । (र. ना.)

(प्रदीपः) प्रत्ययस्वरैषैवेति । यद्यप्यत्र घातुखरेण भाव्यं तथापि पूर्वं प्रत्ययखरो भवति । पश्चात्सतिमिष्टो घातु-
खर इति क्रमः ॥

(उद्द्योतः) पश्चादिति । एवं चान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययस्वरङ्गै-
वान्यथासिद्धिरुक्तैः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

विशेषणार्थेऽस्तिर्हि ।

क विशेषणार्थेनार्थः ? ।

‘अस्य च्चौ’ ‘क्यन्ति च’ इति । क्य इति हुच्य-
माने अपि काकः श्येनायते अत्रापि प्रसज्येत ॥

(समाधानान्तरबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । ‘तदनुबन्धकग्रहणे अतदनुबन्धकस्य
ग्रहणं न’ इत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तदनुबन्धकेति । स एव यस्यानुबन्धः
तस्य ग्रहणम् । यस्य तु स चान्यथ तस्य न ग्रहणमित्येवमेत-
द्वचनसामर्थ्यादाधीयते ॥

(उद्द्योतः) ननु यत्किञ्चिदनुबन्धयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य
ग्रहणभावो वचनमन्तरापि सिध्यतीत्यत आह—स एवेति ॥
उपारित एवेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यात् सावधारणो बहुव्रीहिसाधो-
भूते ॥ अतद्विरहत्वादापि शब्दपठितश्च स आधीयत इति भावः ॥
यद्यपि यनुबन्धकत्वात् क्यग्रहणेन ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

सामान्यग्रहणाविधातार्थेऽस्तिर्हि ।

क च सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः ? ।

नः क्य इति ॥

(आत्मग्रहणप्रयोजनकथनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अधात्मग्रहणं किमर्थम् ।

(उद्द्योतः) अधात्मग्रहणं किमिति । इच्छापेक्षया कर्तारि
पठितप्रसङ्गः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आत्मेच्छायां यथा स्यात् परेच्छायां मा भूत्—
रागः पुत्रमिच्छतीति ॥

(प्रदीपः) आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति दोष-
पक्षाः समागताः, न तु कर्तृपक्षः । सुबन्तद्वारकधात्मन इच्छया
संबन्धः, न तु साक्षात् तेषामर्थः—आत्मनः सुबन्तार्थं यदे-
च्छति तदा यथा साक्षादिति । एवं परेच्छायामिति व्याख्येयम् ॥

(उद्द्योतः) न तु कर्तृमिति । तथा सति रागः पुत्रमिच्छती-

त्यादावपि प्रसङ्ग इति भावः ॥ शेषपक्षामपि साक्षात्सम्बन्धेनान्वये
दोषस्तदवस्य इत्यत आह—सुबन्तेति ॥ आत्मशब्दः स्वपर्याय
पणितुपरः । आत्मनः पुत्रं परस्य दासमिच्छतीत्यादौ तु न दोषः
इष्यमाणरूपस्यात्मसम्बन्धित्वाभावात् ॥ परेच्छेति । परसम्बन्धि-
सुबन्तार्थेच्छायामित्यर्थः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

क्रियमाणेऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छायां प्रा-
प्नोति । किं कारणम् ? । आत्मन ईतीयं कर्तरि पठौ ।
इच्छेत्यकारो भावे । स यद्येवात्मन इच्छति । अ-
थापि परस्य । आत्मन एवेच्छासौ भवति ।

(प्रदीपः) आत्मन इतीयमिति । क्रियाकारकसंब-
न्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः ।

(उद्द्योतः) कर्तरीयं पठौति । अनेनैव सम्बन्धेनेच्छायां
तदन्वयात् ॥ परम्परासम्बन्धस्तु न पठ्यर्थस्तदाह—क्रियाकारक-
सम्बन्धस्येति ॥ अन्तरङ्गत्वं साक्षात्सम्बन्धत्वम् । अत एव
सुबन्तविशेषणत्वेन परिहारः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबन्धयते ॥ किं
तर्हि ? । सुबन्तमभिसंबन्धयते—‘आत्मनो यत्सुव-
न्तम्’ इति ॥

(प्रदीपः) नात्मग्रहणेनेति । आत्मग्रहणोपादानसा-
मर्थ्यात् । नष्टोपितारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराभावा-
दिच्छाया विशेषणस्य निष्फलत्वात् ॥

(उद्द्योतः) उपितारमिति । स पवात्मपदार्थः इति भावः ॥

(अल्पग्रहणप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

यधात्मग्रहणं क्रियते, छन्दसि परेच्छायां न
प्राप्नोति—‘मा त्वा वृका अधायवो विदन्’ । तस्मा-
न्नार्थ आत्मग्रहणेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

‘कस्मात् भवति रागः पुत्रमिच्छतीति ।

(समाधानभाष्यम्)

असामर्थ्यात् ।

कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति—‘मात्वा वृका अधा-
यवो विदन्’ ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य
प्रयोगं परेच्छा गम्यते ॥

कथं पुनरन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते ? ।

(प्रदीपः) कश्चात्मन इति । जपं व्यवसं दुःखमुच्यते । तप्तात्मनो न कश्चिद्विच्छतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एवमात्मका हिंसा इति । एवंसमाभावि परस्मै दुःखमिच्छतीत्यर्थः ॥ दुःखमिति । पापवाचिनामशब्देन तत्कालं दुःखं लक्ष्यते इति भावः । “दुःखीयति सुखदेहोः” इत्यादिप्रयोगस्तु यावत्तदुःखस्य सुखत्वभ्रमेणेच्छायां बोध्यः ॥

(भातमग्रहणाप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

ते चैव हि वृत्ता एवमात्मका हिंसाः । कैश्चात्मनोऽद्यमेपितुमर्हति । अतोन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते ॥

यथैव तर्हि च्छन्दस्यशब्दात् परेच्छायां क्यञ् भवति । एवं भाषायामपि प्राप्नोति अवमिच्छतीति । तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् ॥

छन्दसि कथम् ? ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यशब्दात् छन्दसि परेच्छायां क्यजिति । यद्यमाह “अश्वाघस्यात्” इति, क्यचि प्रकृते ईत्ववाधनार्थमाकारं शास्ति ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । न च तदान्तरक्यजर्थम् । छन्दस्यशब्दादावारे क्यचः प्रयोगाभावादिति भावः ॥

(सुग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ सुग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् प्रातिपदिकान्मा भूदिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः । सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्रयोजनवाधकभाष्यम्)

ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते “नः क्ये” इति । तच्चावश्यं चकव्यं सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विधयर्थं भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये विध्यर्थं भविष्यतीति । ननु सुवन्ताभावे प्रातिपदिकादुत्पत्तादुत्पत्तव्यमिदोपात्तं तत्र ‘नः क्ये’ इत्यस्य नियमापेक्षे नान्तेभ्यः प्रातिपदिकौदुत्पत्तौ नलोपो न स्यात् ॥ विध्यर्थे तु याच्यतीत्यर्थः सुवन्तादुत्पत्तिपक्षे अनादिपदकार्यं स्यादिति चेन्न, ‘धातोः कर्मणः’ इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । तत्र च भातुरूपं कर्म परिनिष्ठितत्वं प्रयोजकप्रत्ययान्तरवतानाकान्तम् । अतस्तत्साधनार्थाच्चादृशस्यैव कर्मणो ग्रहणात् सुवन्तोऽप्राप्तेरिति भाष्याशयात् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्, धातोर्मा भूदिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये धातोर्मा भूदिति । तिङन्तादु न शङ्कितः, तस्य कर्मणामप्रतिपादकत्वाभावात् ॥

(प्रयोजनवाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । धातोः सन्विधीयते, स वाधको भविष्यति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अनवकाशा हि विधयो वाधका भवन्ति न सावकाशाः । सावकाशश्च सन् ॥ कोऽवकाशः ? । परेच्छा ॥

(प्रयोजनवाधकभाष्यम्)

न परेच्छायां सना भवितव्यम् ॥

किं कारणम् ? ।

समानकर्तृकादित्युच्यते । यावच्चेहात्मग्रहणम्, तावच्च तत्र समानकर्तृकग्रहणम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद् । वाक्यान्मा भूदिति—महान्तं पुत्रमिच्छति ॥

(प्रदीपः) महान्तं पुत्रमिच्छतीति । यद्यत्र सुवन्तसमुदायात् परः क्यच्प्रत्ययः स्यात् तदा प्रत्ययार्थान्निधाने पदद्वयस्य प्रवर्तनात्परस्परस्य समासाभावादुत्तरपदनिबन्धनमौत्त्वं न स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु महान्तं पुत्रमिति विग्रहेऽपि क्यचि सन्महदिति समासे आत्वे च महापुत्रीतीत्येव भाव्यमिति तदा न भवितव्यमिति कथमत आह—यद्यत्रेति ॥ परस्परस्येति । अन्यत्रैकार्थीभावमापन्नयोर्निष्कृष्य परस्परस्य सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु विशिष्यैकार्थीभावभावेऽप्येकार्थीभावमात्रेण समासस्य समर्थ्यज्ञादित्यभाष्यसम्मततया भावं भवत्येव । स्वरे तु भेदः सति-शिष्टतया समासस्वरेण पुत्रीतीकारोदात्तत्वरूप इति भाष्याशयः ॥

१ काको किम् न कोऽपीत्यर्थः ।

२ ‘इष इत्यस्य’ इत्येवोचितम् ॥

३ प्रातिपदिकादुत्पत्तिपक्षे नान्तेभ्यः क्यचि नलोपो न स्यादिति योजना ।

(इष्टापत्त्यभिप्रायेण प्रश्नभाष्यम्)

न वा भवति-महापुत्रीयतीति ॥

(इष्टापत्तिनिरासाभिप्रायेण समाधानभाष्यम्)

भवति, यदैतद्वाक्यं भवति,—महान् पुत्रो महापुत्रः, महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति ॥ यदा त्वेतद्वाक्यं भवति-महान्तं पुत्रमिच्छतीति, तदा न भवितव्यम् ॥ तदा च प्राप्नोति । तदा मा भूदिति ॥

(उद्द्योतः) तदा न भवितव्यमिति । भाष्ये वयचेति शेषः । तथा च स्वरेऽनित्यमिति भावः ॥ तदा च प्राप्नोतीति वयचेति शेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि सुवग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । सुवन्तं हेतुद् भवति वाक्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतत् सुवन्तम् । कथम् ? । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति' इति ॥

(उद्द्योतः) नैतत्सुवन्तमिति । समुदायः कमेति भावः । प्रत्ययः कमेत्ये कमेसमुदायस्याकर्मेत्यादेवाप्तसङ्ग इति बोध्यम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यदत्र सुवन्तं तस्मादुत्पत्तिः कस्मात् न भवति ? ।

(१०३३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समानाधिकरणानां सर्वत्रावृत्तिर-
योगादेकेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति ॥ कः सर्वत्र ? । समासविधौ प्रत्ययविधौ च । समासविधौ तावत्—क्रूरस्य राज्ञः पुरुषः, महत् कथं धित इति । प्रत्ययविधौ—क्रूरस्योपगोरपत्यम्, महान्तं पुत्रमिच्छतीति ॥ किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवतीति ? । अयोगादेकेन । न तत्र परेण पदेन योगो भवति । एव तावत् 'क्रूरस्य राज्ञः पुरुष' इति, पठ्यन्तस्य सुवन्तेन सामर्थ्यं सति समासो विधीयते । यथात्र पठ्यन्तम् न तस्य सुवन्तेन सामर्थ्यम् । यस्य च सामर्थ्यम् न तस्य पठ्यन्तम्, वाक्यं नम् । क्रूरस्योपगोरपत्यमिति पठ्यात्मनोऽप्येव योगे प्रत्ययो

विधीयते यथात्र पठ्यन्तं, न तस्यापत्येन योगः, यस्य चापत्येन योगो, न तत् पठ्यात्मनर्थम्, वाक्यं तत् ॥

(प्रदीपः) समानाधिकरणानामिति । समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन पदेनायोगात्समुदायेनैव योगाद् वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः । सगुणस्य हि पुत्रस्येपिणा संवन्धो न केवलस्येति भावः ॥

(उद्द्योतः) समानाधिकरणनामेकेन संवन्धिनाऽयोगादिति नार्थः । क्रूरत्वविशिष्टराज्ञः पुरुषेण संवन्धात् अत आह—सध्य इति । निर्धारणे पठ्याति भावः ॥ अयोगादिति । इच्छत्यादीनामिति शेषः ॥ न केवलस्येतीति । सविशेषणप्रयोगविषये इति भावः ॥ सर्वं च सामर्थ्यमिति । वाक्ये व्यपेक्षारूपमित्यर्थः । तदभावादेव तन्मूलक एकाधीभावो नेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

समानाधिकरणानामित्युच्यते । अथ कथं व्यधिकरणानाम्—राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि इदं पठितव्यम् 'सविशेषणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेन'—इति ॥

(१०३४ वाक्यकर्तृत्वे दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयानुपपत्तिस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति । किं कारणम् ? । न पुत्र इपिकर्म । यदि पुत्रो नेपिकर्म, न चावश्यं द्वितीयैव, किं तर्हि ? , सर्वा अत्र द्वितीयादयो विभक्तयो न स्युः, महता पुत्रेण कृतं, महते पुत्राय देहि, महतः पुत्रात् आनय, महतः पुत्रस्य स्वं, महति पुत्रे निवेहीति । तस्माद्वैतच्छक्यं यत् न पुत्र इपिकर्मेति । पुत्र एवेपिकर्म । तत्समानाधिकरणस्यान्महतोऽपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) द्वितीयानुपपत्तिरित्यति । यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थस्येव संवन्धो नेष्यते तदा कर्मत्वानावात् केवलस्य प्रातिपदिकस्य द्वितीया न प्राप्नोति, नापि समुदायात्, तस्या प्रातिपदिकत्वाद् शून्ये न संख्याया विवक्षिताया ॥ पुत्र एवेति । तस्यैवैवित्तमत्वाद् शून्यानां संप्राप्रकर्तृतायात् ॥ नृपदकर्मोऽपि तस्यामानाधिकरणस्यैवैवित्तमत्वात् प्रातिपदिकस्यैवैवित्तमत्वात् ॥

(उद्घोतः) गुणे चेति । इदं चिन्त्यम् । तस्मात्प्रातिपदिक-समुदायस्याप्रातिपदिकत्वेन समुदायाच्च स्यात् । किं च महान्तं पुत्रमित्युक्तमत्रेष्टद्वितीयानुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् ॥ भाष्ये यदि पुत्रो नेपिकमेति यतः पुत्रो नेपिकमेत्यर्थः ॥ ननुभयं कमेति वाच्ये पुत्र एवेत्यनुपपन्नमत आह—तस्यैवेति । प्रधानत्वादिति वक्तुं युक्तम् ॥ सामानाधिकरण्यनिबन्धनेति । समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सविशेषणानामिति । एकस्यैकदा व्यपेक्षैकार्थाभावविरोधादिति भावः ।

(उद्घोतः) एकस्येति । सुब्रह्मणेन पदविधित्वास्तमर्थ-परिभाषोपस्थितेति भावः ॥ व्यपेक्षेति । विशेषणेन व्यपेक्षा, विशेष्येणैकार्थाभाव इत्यर्थः । ईदमेव सुब्रह्मणस्य फलमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते' इति उच्यते, 'मुण्डयति माणवकम्' अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) सविशेषणानामिति सापेक्षोपलक्षणम् । अत एव 'क्रद्धस्य राशः पुरुष' इत्यत्र क्रद्धपदेनापि न समास इत्याशयेन शङ्कते—भाष्ये मुण्डयति माणवकमिति । एतेन 'मुण्डस्य शुण-शब्दत्वान्माणवकस्य द्रव्यशब्दत्वात्तस्यैव विशेष्यताया न्याय्यत्वेन मुण्डस्य कथं सविशेषणत्वमित्यापास्तम् ॥

(प्रतिप्रसवेन समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अमुण्डादीनामि'ति वक्तव्यम् ॥

(तृतीयस्याक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम्—'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्त-स्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते, अमुण्डादीनामि'ति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

(पूर्वपक्षिभाष्यम्)

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति—महान्तं पुत्रमिच्छ-तीति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

अगमकत्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवि-तव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेदर्थो वाक्येन गम्यते—

महान्तं पुत्रमिच्छतीति । नासौ जातुचित्प्रत्यया-न्तेन गम्यते—महान्तं पुत्रीयतीति । एतस्माद्धेतोर्भ्रमः अगमकत्वादिति । न ब्रूमः—अपशब्दः स्यादिति । यत्र च गमकं भवति, तत्र वृत्तिः, तद्यथा—मुण्ड-यति माणवकमिति ॥

(प्रदीपः) अगमकत्वादिति । लौकिके प्रयोगेऽनुमा-नादपि गवाद्यादिभ्यो गवाद्यर्थप्रतिपत्तिवद् महान्तं पुत्रमिच्छ-तीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः । सिद्धानां च शब्दानां संकरनिरासाय अन्वाख्यानं क्रियते, न त्वप्रयुक्तापूर्वशब्दव्युत्पादनाय ॥ न ब्रूम इति । अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च, अयं त्वप्रयुक्तत्वा-पशब्दव्यपदेशस्यापि न भाजनमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अनुमानादपीति । साध्वनुमानादित्यर्थः । अपिना साधुस्वरूपसंग्रहः । वस्तुतोऽपभ्रंशानामपि वाचकत्वमपिनां ग्राह्यम् ॥ भाष्ये—एतस्माद्धेतोरिति । अपशब्दः स्यादिति हेतोर्वृत्तिर्नैति न ब्रूमः, किं तर्हि अगमकत्वादिति हेतोरित्यन्वयः, तदेवाह—सिद्धानामिति । अर्थप्रत्यायनायासाधूनामिवाय प्रयोगा-भावात् । किं तत्रिवृत्त्यर्थेन वचनेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये यत्र च गमक-मिति । मुण्डयतीति प्रयोगे भोग्यत्वं क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्षतया गमकत्वमिति भावः ॥

(कथजन्तकारकनिर्णयधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथास्य कथजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भावः कर्ता च ॥

(प्रदीपः) भावः कर्ता चेति । कर्माभावप्रतिपादनपरमे-तत् । अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव । भावस्य च लकाराद्युत्पत्तिमिति ततया साधनव्यपदेशः ॥

(उद्घोतः) कर्माभावेति । लकाराद्यव्यसाधनानामेव प्रश्नादिति भावः ॥ नन्वेवं 'कानि साधनानि' इति प्रश्ने 'भावः' इत्युत्तरमसंगतम्, तस्य कियारूपस्य साध्यत्वेन साधनत्वाभावादत आह—भावस्य चेति । लकारनिमित्तमेव साधनशब्देनोच्यत् इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अथ कर्म ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

नास्ति कर्म ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चायमिषिः सकर्मकः, यस्यायमर्थं कथञ्चि-धीयते ॥

१ केनकादेव सुब्रह्माद यथा स्यात् सविशेषणत्वे मा भूदित्येतदेवेत्यर्थः । (र. ना.)

२ अव्योधकत्वादित्यर्थः । (र. ना.)

३ 'गमकत्वं' ॥

४ 'समानायासमर्थवसतौ शब्देन चापशब्देन च' इति भाष्योक्तेः 'वा-

चकत्वाविशेषेपि नियमः पुण्यपापयोः' इति हर्षिकेभ्यः ॥

५ 'कथजन्तधातोः कर्माभावात् कथं कर्मणि मल्यः संभवेत् ॥

६ कथञ्चिद्व्यञ्जावाचकस्य इमेः सकर्मकत्वेन कथजन्तस्यापि सकर्मकत्वमेति शङ्काशयः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नः, न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) अभिहितमिति । ततश्च जीवतीत्यादिव-
दिच्छाक्यजन्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि स्यादभावः । न चेदानी-
मिति । नियतविषयाया इच्छाया क्यजन्तेन प्रतिपादनात्-
स्याथ वस्तुनन्तरविषयीकरणाभावादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) नियतविषयाया इति । कर्मविशेषणकार्थ-
भावादित्यर्थः । अत एव कर्मान्तरेणानन्वयः । राजपुरुषो भार्याया
इतिवैदिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति—अपुत्रं पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति माणवकमिति ।

(प्रदीपः) कथं तर्ह्यिति । अत्रापि पुत्रैकर्मणोऽस्त्यन्त-
र्भाव इति प्रश्नः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः—हे ह्यत्र कर्मणी—उपमानक-
मोपमेयकर्म च, उपमानकर्मान्तर्भूतम्, उपमेयेन
कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा—‘अपि काकः
इयेनायते’ इति । अत्र द्वौ कर्तारौ । उपमानकर्ता
उपमेयकर्ता च । उपमानकर्तान्तर्भूतः, उपमेयकर्ता
सकर्मको भवति ॥

(प्रदीपः) हे इति । वाक्य एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षित-
मित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) वाक्ये एवेति । क्यजन्ताचारस्य नियमेनोप-
मानविषयत्वेऽपि उपमानस्योपमेयसापेक्षत्वात्कर्मद्वयसम्भाव इति
भावः ॥ तत्र मुख्यं कर्मोपमेयमेव, उपमाने तु उपमेयसमानशक्ति-
कारवात्कर्मत्वव्यवहार इति तस्यान्तर्भूतत्वेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् ।
उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमाणवककर्मक इति बोधः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति—मुण्डयति
माणवकमिति ? ॥

(प्रदीपः) मुण्डयतीति । मुण्डगुणविसिष्टद्रव्यकर्मणो
धात्वर्थेऽन्तर्भावोवादिता भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु मुण्डयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं मुण्डं
करोति माणवकमिति विमर्शदर्शनादिति कथमत्र प्रश्न इत्यत आह—
मुण्डगुणेति । मोण्ड्यस्य कर्मत्वे सति तस्याश्रयसापेक्षत्वेनासाम-
र्थ्यप्रसङ्गात्, मुण्डगुणविसिष्टद्रव्यस्यैव कर्मत्वमनुपेयम्, तस्य च
धात्वर्थेऽन्तर्भाव इति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यं कर्म, विशेषकर्म
च । सामान्यं कर्मान्तर्भूतम्, विशेषकर्मणा सक-
र्मको भवति ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । ण्यन्तो धातुर्द्रव्यमात्रमन्त-
र्भावयितुं शक्नोति, न तु विशेषं माणवकादिकमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च वृत्तैवात्र न भवितव्यम् । किं कारणम् ? ।
असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमस-
मर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यद्यप्येतच्चोदितं च परिहृतं
च, तथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुप-
न्यासः ।

(उद्द्योतः) विशेषस्यापि कर्मत्वस्वीकारेऽसामर्थ्यमिति शङ्कते
भाष्ये—ननु चेति ॥ विषयविभागेति । मुण्डशब्दादेर्गणि-
गमकत्वम्, क्यजन्तगमकत्वमिति—विषयविभागेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । नात्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माण-
वकश्च । नहि माणवकत्वं क्रियते ॥ यदा चोभौ क-
रोतियुक्तौ भवतः, न भवति तदा वृत्तिः । तद्यथा ।
बलीवर्दं करोति मुण्डं चैनं करोतीति ॥

(प्रदीपः) नात्रोभाविति । मौण्ड्यमेव करोतियुक्त-
मिति मौण्ड्यं करोतीत्यत्रैवार्थं मुण्डयतीति गिणुत्पद्यत इत्यर्थः ।
मुण्डं करोति माणवकमित्यत्र तु वाक्ये कर्मत्वमेकस्यैव तत्सा-
मानाधिकरण्यात् द्वितीयस्याद् द्वितीयोत्पत्तिः । गुणप्रधानभा-
वश्च विवक्षावशादनियत इति माणवकादयो मौण्ड्याधारविशे-
षप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्तीत्यर्थः ।
मुण्डयतेत्यत्र क्रियाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षं माणवकादिः कर्मत्व-
मिति माणवकं मुण्डयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ॥ तद्यथेति ।
बलीवर्दमेवामर्शवन्निष्ठत्वेन करोति तं च मुण्डं करोतीति
युगपदुभयोः करोतिकर्मत्वे विवक्षिते मुण्डयति बलीवर्दमिति
प्रयोगो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) मौण्ड्यमेवेति । वृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधानः ।
अत एव भाष्ये न हि माणवकत्वं क्रियते इत्युक्तम्, तस्य च
वृत्तौ साध्यत्वस्यैव भानात् क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्ष-
त्वाद् गमकत्वमित्यत्रोपपत्तिः । धर्मिपरत्वे हि गुणविसिष्टद्रव्यस्योत्पत्त्या-
नेनासामर्थ्यादुत्तिष्ठन्त्यादिति भावः ॥ वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वाभावेऽपि
गमकत्वे वृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम् ॥ एकस्यैवेति । मुण्डस्यैवेत्यर्थः ।
मौण्ड्यरूपतदर्थस्यैवोत्पद्यमानत्वादिति भावः ॥ माणवकपदार्थस्य

१ यथा पुरस्सिद्धेन संबन्धितं राशान्नेनेनप्रर्थाभावे गार्हयादपि स न
भवतीति भावः । (र. गा.)

२ ‘युग’द्वयमर्थः ॥

३ भाषा इति शेषः । (र. गा.)

४ गिणु न स्यादिति शेषः । (र. ना.)

५ मौण्ड्यस्यैवमर्थः । (र. ना.)

६ उत्पादनेन करोत्यर्थेन सह सामर्थ्याभावादित्यर्थः । (र. ना.)

सर्वथा करोत्यन्वयाद्योग्यत्वमेवेति बोध्यम् ॥ द्वितीयस्यात् । माण-
वकश्चात् ॥ ननु माणवको विशेषस्तत्सामानाधिकरण्यान्मुण्डाद्
द्वितीयेति युक्तम्, न तु विपरीतमत आह—गुणप्रधानेति । परि-
च्छेदपरिच्छेदकभाव इत्यर्थः । परिच्छेदसमानाधिकृतिकत्वं परिच्छेद-
कस्येति भावः ॥ एवं च वाच्येऽपि मुण्डस्यैव करोतियोग इति भावः ।
तदाह—माणवकादय इति । यपि वाक्ये मुण्डशब्दो धर्मि-
परस्तथापि तस्य सामान्यशब्दत्वाच्चद्विषेपाकाह्यायां तदन्वयेऽपि
माणवकस्य न साक्षात्करोति युक्तत्वमिति बोध्यम् । एवं चात्र वृत्तौ
'कटोऽपि कर्म, भीष्मादयोऽपीति न्यायो नास्त्विति तात्पर्यम् ॥
ननु तस्य करोति योगाभावे कथं वृत्तौ माणवकस्य कर्मत्वं कथं च
द्वितीयान्तत्वमत आह—मुण्डयत्येति । मौण्ड्यरूपक्रियाश्रयत्वा-
त्मकत्वमिति भावः । एवं च कृतपूर्वा कटपितिवद्भूतिरिति तत्त्वम् ।
ननु बलीवर्दस्य क्रियमाणत्वासंभवादाह—बलीवर्दमेवात्मसंव-
न्धित्वेनेति । बलीवर्दशब्दस्य चिन्नादिपरत्वे तु न शङ्कापि ॥
प्रयोगो न भवतीति । राजपुरुषो देवदत्तखेलादाविवासामर्थ्या-
दिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कामं तर्ह्येनैनैव हेतुना कयजपि कर्तव्यः—माण-
वकं मुण्डमिच्छतीति । नोभाविपियुक्ताविति ॥

(प्रदीपः) कामन्तर्हीति । अत्रापि मौण्ड्यमेवेष्ट्यते
माणवकस्तु तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

न कर्तव्यः । उभावत्रेपियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च ।
कथम् ? । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति
माणवकस्यमसौ मौण्ड्यमिच्छति ।

(प्रदीपः) उभावत्रेति । माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन
संस्कार्यत्वादुभयोः कर्मत्वे सापेक्षत्वादिकतरस्याप्रत्ययत्वोत्पत्तिर्न
भदतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उभयोः कर्मत्वे इति । इमि निरूपिते इति
शेषः । सापेक्षत्वादिति । मुण्डस्य माणवकः समानाधिकरणं
विशेषणमिति सापेक्षत्वमिति भावः ॥ यतावताप्यन्ते गमकत्वं कय-
च्यगमकत्वमिति दर्शितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि न प्राप्नोति मुण्डयति माणवक-
मिति । अत्रापि ह्युक्तौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणव-
कश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति । किं
तर्हि ? माणवकस्यमसौ मौण्ड्यं निर्वर्तयति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये माणवकस्यमसाविति । एवं च तद-
द्वारा माणवकस्येच्छाविषयत्ववत्करोलधेविषयत्वमपीत्यभिमानः ।
यद्यपि फलेच्छाश्रयत्वं तस्य वक्तुं युक्तम्, न तु करोतिफलेत्पत्त्या-
श्रयत्वं तस्येति उभयोः करोति युक्तत्वाभावस्तथापि विशिष्टेवेपेण
तस्यापि तदाश्रयत्वमित्यभिमानेनैकदेशिनः शङ्क्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः । गुणवचनाश्च
सापेक्षाः । तत्र वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भवत्यिति ॥

(प्रदीपः) गुणवचनाश्चेति । वचनसामर्थ्यात्सापेक्षे-
भ्योपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति, कयचप्रत्ययस्तु निरपेक्षेभ्यः
पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुण्डमिच्छतीत्यादौ सा-
पेक्षेभ्यो न भवति ॥ नन्वयमपि णिञ् गुणमात्रविवक्षायां
सावकाशो मुण्डयत्ययं नापितः प्रवीणो मौण्ड्यकरण इत्यर्थाव-
गमात् । ततश्च द्वयविशेषापेक्षायां प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥ नैव
दोषः । तत्करोतीति सिद्धे णिञि पुनर्विधानमिदं सापेक्षे-
भ्योऽपि मुण्डादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव ॥

(उद्घोतः) एवं च मुण्डपदार्थस्य विशेषापेक्षत्वेनासाम-
र्थ्यम् ॥ इत्याद्युभयत्रापि मुण्डशब्दो धर्मिपर इति तद्भावस्तमभ्युपेय
परिहरति—एवं तर्हीति । गुणवचना इत्यस्य गुणप्रवृत्तिमितिचका
इत्यर्थः । सापेक्षा इत्यस्य परिच्छेदविशेषसापेक्षा इत्यर्थः ॥ ननु
मुण्डो नित्यसापेक्षोऽन्यथा वा । नायः । राजपुरुषादौ सावकाशस्यापि
समासस्य गुरुकुलादौ प्रवृत्तिवदत्रापि वयजापत्तेः । नान्यः, णिञो-
ऽप्यनापत्तेः असापेक्षे चारितार्थादिति शङ्कते—नन्विति ॥ नैव
दोष इति । वचनादिति भाष्यस्य तत्करोतीति सिद्धे वचनसाम-
र्थ्यादित्यर्थः । इति भावः । न च तत्करोतीत्यनेन प्रातिप-
दिकादुत्पत्तेः सुशब्तादुत्पत्त्यर्थमिदमावश्यकम्, विशेषाभावात्
णिञि नैवात्वं ॥

(समाधानभाष्यम्)

अथ वा धातव एव मुण्डादयः ॥
न चैव ह्यर्था आदिभ्यन्ते क्रियावचनता च
गम्यते ॥

(प्रदीपः) धातव इति । सौत्रा धातवो मुण्डादयस्ते-
भ्यश्चुरादिवत्स्वार्थिको णिजित्यर्थः ॥

न चैवेति । यद्यपि क्रियाविशेषाभिधायित्वं मुण्डादीनां
नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थोभिधानस्य प्रयोगादेव तद-
वसीयत इत्यर्थः । यथै कण्डादयो द्विविधास्तथा मुण्डादय इति
भावः ॥

(उद्घोतः) सौत्रा इति । उत्तरदर्शयथासुग्रहणस्य पूर्वम-

१ यथाऽनाविधितकर्मकल्पकर्मकत्वमाश्रित्य पूर्वं भावे कर्मत्वमेवेति-
वृत्त्युत्तरं कटस्य संन्यस्तस्य चासुक्तात्वाद् द्वितीया तथा पूर्वं मुण्डयतीति वृत्तौ
सर्वो प्रश्नान्मौण्ड्यरूपक्रियाश्रयत्वेन माणवकस्य कर्मत्वमिति भावः । (र. ना.)

२ मौण्ड्यविशिष्टरूपतया माणवकस्यापि करोतिफलेत्पत्त्याश्रयत्वमित्यर्थः ।
(र. ना.)

३ अभिमानोक्तिसु माणवकस्य वस्तुतः उत्पत्त्याश्रयत्वाभावादिति । (र. ना.)

४ 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे मुण्डमहणसामर्थ्यादिति भावः ॥

५ प्रातिपदिकादुत्पत्त्यावपीत्यादिः । तथा च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सुशब्तादु-
त्पत्तौ वा न फले विशेष इति भावः । (र. ना.)

६ यद्यपि न चैव हि मुण्डादीनामर्थो आदिदवन्ते साक्षादुपादीयन्ते तथापि
च क्रियावचनता प्रयोगादेव गम्यते इति शेषपूर्तिपूर्वकं संन्यतः । (र. ना.)

७ 'यथा च' ॥

८ 'धातोरैकवि' इत्युत्तरदर्शयत्यर्थः ॥

प्राप्तुमेव तत्किमर्थेहेत्यनेनोच्यते इत्यत आह—इच्छा क्यज-
न्तादिति ॥ कर्मणोभिधानायेति । पुत्र इति प्रथमान्तस्येष्टशब्द-
सामानाधिकरण्यात्कर्मत्वसङ्गायेऽपि तस्य तद्वाचकत्वाभावात्ततः
नयन्ति तेन कर्मणोऽभिधानादिति भावः । एवं सर्वत्राभिधान-
विषये बोध्यम् ॥

(समाधाने मतान्तरभाष्यम्)

केचित्तावदाहुः—न भवितव्यमिति ॥ किं कार-
णम् ? । स्वशब्देनोक्तत्वात् ॥

(प्रदीपः) स्वशब्देनेति । इष्टशब्दसामानाधिकरण्या-
त्पुत्र इत्यनेन निर्मुक्तेपिक्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्य प्रतिपादना-
दित्यर्थः । अयमर्थः—यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रति-
पिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते 'पुत्र इष्ट' इत्यादि ।
न तु क्यजन्तः । तस्याकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् ॥

(उद्घोतः) इष्टशब्देति । एवं च तत्सामानाधिकरण्या-
त्तदर्थगतकर्मत्वस्य साक्षात्कर्मवाचिना केनाभिधानात् प्रातिपदिकार्थ-
मात्रपरत्वेन पुत्र इति सुवन्तस्य कर्मत्ववाचित्वाभावात् ततः क्य-
जितिभावः ॥ निर्मुक्तेति । इतरसामानाधिकरण्याज्जातकर्मभावस्य
सत् इत्यर्थः । निर्मुक्तेति पाठे स्ववाच्यतया लक्तकर्मभावस्येत्यर्थः ॥
स्वशब्देनोक्तत्वादिति भाष्यस्य स्वं कर्मत्वं तद्वाचकशब्देन केन
कर्मत्वेति । पुत्र इत्यस्य सुवन्तस्य कर्मत्ववाचकत्वाभावात् भवि-
तव्यं तदर्थं क्यचेत्यर्थः ॥ यदा क्रियाफलस्येति । तथा च विश्रु-
तस्य विशेष्यतया, पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थ-
त्वात् तदर्थं क्यच् किं तु पुत्रमिच्छतीत्यत्राथ एव । कर्मणि च
फलस्य विशेष्यत्वम् 'इष्टः पुत्रः' इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधे-
नावश्यमङ्गीकार्यमिति भावः ॥ कर्मण इति । कर्मसंज्ञाप्रयोज-
कस्येत्यर्थः । वस्तुत इयं व्याख्या इति इह भवन्त इति मते उचिता ।
कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्येत्यर्थः । श्लेषेनैतद्व्याख्योचिता ।
अग्रिममतद्वये तु वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टो यस्तद्वाचकादिति सूत्रार्थः
इत्याशयः ॥

(मतान्तरेण समाधानभाष्यम्)

अपर आहुः—भवितव्यमिति ॥ किं कारणम् ? ।
धात्वर्थेयं क्यज्जिबधीयते । स च धात्वर्थः केनचि-
देव शब्देन निर्देष्टव्य इति ।

(प्रदीपः) स च धात्वर्थ इति । इच्छायाः प्रत्यया-
र्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपादेशम् । तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयु-
ज्यतां कर्मप्रत्ययो वा । प्रत्यये लृप्तेऽकर्मकलात्कर्मप्रत्ययो न
भवति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

इह भवन्तस्तावदाहुः—न भवितव्यमिति । किं का-

रणम् ? । समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन
च । यश्चेहाथं वाक्येन गम्यते—इष्टः पुत्रः इष्यते
पुत्र इति । नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते ॥

(प्रदीपः) नासौ जातुचिदिति । प्रत्ययान्तस्या-
कर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये इह भवन्त इति । सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः
समानार्थत्वमेव । चित्रगुरिलादि विग्रहेऽपि विशेष्यविशेषणभाव-
व्यत्यासात्तत्त्वमिति तदाशयः ॥

(१७३५ आपत्तिनिवारणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ क्यचिमान्ताव्ययप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । इह मा भूत्—इदमिच्छति । किमिच्छति ।
उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छतीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये मान्ताव्ययानामिति । मान्तत्वं न
सुवन्तविशेषणम् । पुत्रीयतीत्यादेरसङ्ख्यापत्तेः । किं तु मान्तप्रकृति-
कैत्यर्थः । तेन कैमिच्छतीत्यादावपि नेति बोध्यम् ॥

(परिगणनेनापत्तिवारणवार्तिकम्)

॥ * ॥ गोसमानाक्षरानन्तात् ॥ * ॥

"इत्येके वक्तव्यमित्याहुः । [गो-] गामिच्छति
गम्यति । समानाक्षर—घटीयति दधीयति मधूयति
कत्रीयति । नान्तात्—राजीयति तक्षीयति ॥ सुप
आत्मनः ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) गोसमानाक्षरेति । अकारादयो दश स-
मानाः । तत्र लृवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवादकारान्तस्य
च सप्तानां ग्रहणम् । अस्तिस्तु न्यासेऽन्यासिः । वाच्यतीत्या-
वसिद्विप्रसङ्गात् । भाष्यकारेण तु मतमेदप्रदर्शनायोप-
न्यासि ॥ ८ ॥

(उद्घोतः) तत्र लृवर्णेति । यद्यप्यनुकरणे लृकारान्तं
लृङ्कारान्तं ऋकारान्तं च संभवति, तथापि तत्र क्यचः प्रयोगद-
शैनाभाव इत्यर्थः । ऋकारान्तस्य चेति । असंभवादित्यप-
कर्षः ॥ वस्तुतः साहाय्यानुकरणस्यैव लोके प्रयुज्यमानस्याभाव इति
तात्पर्यम् ॥ मतमेदेति । तथा चेदं मतमरुचिग्रस्तमिति भावः ॥
अन्ये तु अजन्तेभ्यो गोसमानाक्षरेभ्य एव अनुनासिकान्तेभ्यस्तु
नान्तेभ्य एवेत्यर्थः । अत एव रैशब्दाल्प्यच् छान्दस इत्युक्तं
स्थानेऽन्तरतमप्येते भाष्ये ॥ वाच्यतीत्यादौ च न दोषः । वाच्यति
सुच्यतीति च, नः क्ये इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमित्याहुः ॥ ८ ॥

१ पुत्रादिविषयकेच्छारूपक्रियायाः क्यजन्तवाच्यतायाः फलस्य इति क्रिया-
कर्मणः पुत्रादेरित्यर्थः । (र. ना.)

२ 'किन्तु कः' इत्यनेन कादेशे मान्तत्वविघातेऽपि प्रत्ययप्रकृतौ मान्तत्वेन
न वयवापत्तिरिति भावः ॥

३ अ वा ई ई उ ङ ञ क ङ लृ इति दशेत्यर्थः । (र. ना.)

४ लृकारान्तस्य लृकारान्तस्य चेत्यर्थः । एवं हि वक्ष्यमाणसतत्वोपपत्तिः ।
(र. ना.)

(३८७ काम्यच्च प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. २ सूत्रम्)

६२६ काम्यच्च ॥ ३।१।९ ॥

(काम्यचश्चित्करणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ? ।

(परिहारभाष्यम्)

स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुसुरेणाप्येतत्सिद्धम् ॥

(परिहारान्तरशङ्काभाष्यम्)

ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थ आदितश्चकारः कर्तव्यः ।

(प्रदीपः) काम्यच्च ॥ ९ ॥ आदित इति । अन्तेऽपि

कृत आदिकृतफलसंपादनादादितः संपद्यते । तथा हि । यदादौ क्रियते तदा ककारस्यानादित्वात्संज्ञा न भवति । एवमन्तेऽपि कृतश्चित्कार्येऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते—चिदेवायं व्यपदेश्यः,—न तनुबन्धान्तरेण किदिति ।

(उद्द्योतः) काम्यच्च ॥ ८ ॥ ननु च स्यादितः पठे वृज्-मेदेः स्यादत आह—अन्तेऽपीति । नियमार्थतयादिपाठफलं संपन्न-मित्रार्थः ॥

अत उत्तरं पठति ।

(१७३६ चकारप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ काम्यचश्चित्करणानर्थक्यं

कस्येदर्थभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) काम्यचश्चित्करणमनर्थकम् ककार-स्येत्संज्ञा कसान्न भवति ? । इदर्थभावात् । इत्कार्यभावादनेत्संज्ञा न भविष्यति ॥

(हेत्वसिद्धिप्रदर्शकभाष्यम्)

ननु च लोप एवेत्कार्यम् ॥

(हेतूपपत्तिभाष्यम्)

अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा स्या-
उपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । असति
कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यात् । उपदेशोऽनर्थकः
स्यात् ।

१ 'युप' अन्तः। यत् काम्यचो धृति पाठेति 'अनर्थ' च' इति वचनं
एव हिनेन श्रवणार्थे निर्देशः शब्दस्य मोहं वृत्तादिनेन जागृति मयोचापदिनि
वेगान्ति समप्यतिमिषाणि आधिकारिणि शु दधिगमसा विद्वाः ॥

२ भाष्ये परिहारान्तरशङ्का उक्तं पठितव्यम् । आपादित्वात्संज्ञाविमल-
कम्पः । (१. मा.)

३ उपपन्नं वचनं तेन निर्णयम् । (१. मा.)

(कित्करणप्रयोजनभाष्यम्)

इदमस्ति कार्यम्—अश्लिष्टिकाम्यति । कितीति
गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयो-
रङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष
आर्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । उपयङ्काम्यति । कितीति
संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं
विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति ॥ कश्च
यजादीनां कित् ? । यजादिभ्यो यो विहितः ॥

(प्रदीपः) यजादिभ्यो यो विहित इति । अयं तु
सुबन्ताद्विहितः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात् । एवमपि न
दोषः । क्रियते न्यास एव द्विवचनो निर्देशः—“सुप
आत्मनः क्यञ्च काम्यच्चे”ति ॥ अथ वा छान्दस-
मेतत् । दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति । न चान्न
संप्रसारणं दृश्यते ॥ काम्यच्च ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) अथापीति । यदा यजादिभिः किञ्च विशेष-
यते कार्यित्वेनैव यजादयो निर्देश्यन्त इति भावः ॥ अथ-
वेति । विजुपे छन्दसीति विचक्ष्छन्दसि विधानात् ॥ इह
वाक्यम्यतीति संप्रसारणं कित्कार्यमस्ति तस्मात् पूर्वं परि-
हार आश्रयणीयः अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये
कार्यविज्ञानम् ॥ ९ ॥

(उद्द्योतः) वाक्यम्यतीति । किञ्चचिप्रचरीति वार्तिकेन
किञ्चिदीर्घसंप्रसारणाणि ॥ अस्य प्रयोगस्य सत्त्वे दृढं मानं चिन्त्यम् ॥
पूर्वपरिहार इति । यजादिभ्यो विहित इतीत्यर्थः । वाच् अमित्य-
वसायां काम्यच्च प्रवृत्तेर्नोयं वच्चादिभ्यो विहितः ॥ काम्यचश्चि-
त्करणानर्थक्यमेति वार्तिकपरोपेन पुत्रकौम्यिष्यतीत्यादौ सति
शिर्षस्य सर बाधित्वा चित्तर एव यथा स्यादिति चित्रमिति
परदत्तोक्तमापास्तम् ॥ ९ ॥

३ काशीमुद्रितपदमञ्जरीजोषणशमोदरशाधिरु 'ययच् काम्यच्च' इति
निर्देशं दृश्यते। रसिगन् सत्यमेव शास्त्रान्तर दर्शितम् ॥ पूर्वपक्षिस्तद्विनि-
गोर्होमेदे वारणाभावात् ॥

४ शास्त्रान्तरादौ यजादिशेषोपपत्तिपदमञ्जरीमुद्रणेपि यकारो यकाररहित
प्रयोगः ॥ यत् 'ययच् इत्य' इत्यस्याङ्गानामिति सत्यं यकारस्य लोप इति
भाष्यमन्तोऽर्थं योपेयमात्रसा यकाररहित एव यकारः वापुति दाधितया ॥

५ 'यय' शिष्टमिति इति पदमञ्जरीमुद्रणम् ॥

(३८८ क्यच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ३ सूत्रम्)

६२७ उपमानादाचारे ॥ ३।१।१० ॥

(१७३७ न्यूनतापूर्वकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकरणाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—कुटीयति प्रासादे । प्रासादीयति कुट्याम् ॥ उपमानादाचारे ॥ १० ॥

(प्रदीपः) उपमाना ॥ १० ॥ कुट्यामिति । उपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षाया-
मेतत्प्रयोगासंभवात् वार्तिकारम्भः ॥ १० ॥

(३८९ क्यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ११ सूत्रम्)

६२८ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ३।१।११ ॥

(सलोपस्यान्वाचयशिष्टत्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

सलोपसन्नियोनेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात्—पयायते । इह न स्यात्—अपि काकः इयेनायते ॥

(प्रदीपः) कर्तुः क्यङ् ॥ ११ ॥ सलोपविधौ कर्तु-
रिति स्थानवष्टी । सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिसङ्गात्वाद्
हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः ॥ सलोपसन्नियोनेनेति ।
एकवाक्यतां संनियोगार्थं च चशब्दं मला नोद्यते ॥

(उद्घोतः) कर्तुः क्यङ् ॥ ११ ॥ एकवान्यतोपपादकं
संनियोगार्थं चेत्वादि । एतावतैकैकवाक्यतेति व्यवहारः ॥ एतेन
विधेयानेकत्वात्कथमेकवाक्यतेत्युपास्तम् ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैतदस्ति । प्रधानशिष्टः क्यङ्, अन्वाचयशिष्टः
सलोपः—यत्र च सकारं पश्यसीति । तद्यथा—
कश्चिदुक्तो 'ग्रामे भैक्षं चर देवदत्तं चानय' इति ।
स ग्रामे भैक्षं चरति, यदि च देवदत्तं पश्यति
तमप्यानयति ॥

(प्रदीपः) वाक्यमेदमन्वाचये च चशब्दमाश्रित्य परिहारः ॥

(१७३८ न्यूनतावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स लोपो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) सलोपो वेति वक्तव्यम् । पयायते
पयस्यते ॥

(१७३९ न्यूनतावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ओजसोप्सरसोर्नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओजसोप्सरसो नित्यं सलोपो वक्त-
व्यः । ओजायमानं योऽहिं जघान । अप्सरायते ॥

(मतान्तरभाष्यम्)

अपर आह—सलोपोऽप्सरस एव । ओजस्यत
इत्येव भवितव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—'ओजायमानं योऽहिं जघान' इति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

छान्दसत्वात्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अपर आहति । मतमेदप्रदर्शनाद्योप-
न्यासः न त्वयं स्थितः पक्ष इत्याहुः ॥

(उद्घोतः) इत्याहुरिति । अत एव उपक्रमभाष्ये पयायते
इत्यत्रैव क्यङ् स्यात् सलोपसंनियोगशिष्टत्वादिति शङ्कायां तत्प्रयोगा-
स्वरूपं समाधानमनभिधायान्यदेव समाधानं कृतम् ॥

(१७४० न्यूनतावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः

क्लिन्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्लिन्वा
वक्तव्यः । अवगल्भते । अवगल्भायते । विक्लीवते ।
विक्लीवायते । विहोडते । विहोडायते । किं प्रयोज-
नम् ? । क्रियावचनता यथा गम्यते ॥

(प्रदीपः) क्रियावचनतेति । आचारलक्षणक्रियाव-
चनतेत्यर्थो विवक्षितो, धातुपाठे हि पाठात्तेषां क्रियावचनता
सिद्धैव ॥

(उद्घोतः) क्रियावचनत्वस्य धातुगणमभ्ये तत्तदर्थेविशिष्टानां
पठितत्वादेव सिद्धत्वादाह—आचारेति ॥

(क्लिबिवधिवैयर्थ्यभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातव एवावच्छब्दादयः ॥

(शङ्काभाष्यम्)

नै चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) न चैव हीति । अनेकार्थत्वादातुनामाचार-
क्रियावृत्तित्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न चैव ह्यर्था इति । अस्य 'धातुपाठे'
इति शेषः । अर्था इत्यस्य सर्वे अर्था इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

क्रियावचनता च गम्यते ।

(उद्घोतः) क्रियावचनतेति । तादृशकियेत्यर्थः । गम्यत
इत्यस्य लोकत इति शेषः । अनिर्दिष्टार्थधातुनामेवानेकार्थत्वमित्ये-
तद्भाष्यार्थमन्ये ॥

(क्लिबविधिप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगल्भा विक्लीवा विहो-
डा । "अप्रत्ययात्" इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

मा भूदेवम् । "गुरोश्च हलः" इत्येवं भविष्यति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगमभाचक्रे चिह्नीवाचक्रे । विहोडाचक्रे । "कास्पत्ययादाममन्त्रे लिटि" इत्याम् प्रत्ययो यथा स्यात् ॥

अपर आह—

(१७४१ किटिवधिमतान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे किञ्चावक्तव्यः । अश्वति गर्दभतीत्येवमर्थम् ॥ * ॥

(प्रदीपः) अश्वतीति । प्रातिपदिकादेवायं किटिवधियते न सुबन्तात् । तेन पदवाभावादतोमुण इति पररूपत्वं भवति । एतच्च सर्वेभ्य इति वक्तव्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वचनाल्लभ्यते ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

न तर्हि इदानीं गवमाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । आत्मनेपदार्थाननुबन्धानासङ्क्षयामीति । गवम लीय होड । कर्तुः क्यङ् ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) आत्मनेपदार्थानिति । वाक्येऽकारस्यानुदात्तात्वानुदात्तिकात्वे प्रतिक्षेप्येते इति भावः ॥ ११ ॥

(उद्घोतः) वाक्ये इति । वार्तिके इत्यर्थः ॥ अकारस्येति ॥ ननु किप इकारस्यैवानुदात्तात्त्वमनुदात्तिकात्वं च प्रतिष्ठापयता किमनेवानुबन्धप्रत्ययकरणेनेति चेन्न । अश्वतीत्यादावप्यात्मनेपदापत्तेः । अतिरिक्तकिप्पदकरणे तु गौरवमिति भावः ॥ भाष्ये आत्मनेपदार्थानित्यादेरामपिपये किश्चनियोगेनेति शेषः ॥ आसङ्क्षयामीति । तद्वृणविशिष्टमवगन्तर प्रक्षेपेणोपदेक्षयामीत्यर्थः । अत एवेत्संज्ञा । अन्यथा ङीवादीनां पचावजन्तानां किन्धमनुवादेनोपदेशाभावास्ता न स्यात् । प्रक्षेपे तु तस्य मानान्तरेण सिध्यभावाधुपदेश एव । तद्विशिष्टस्य ङीवादेरप्युपदेश एवेति अनुबन्धानामेकान्तत्वे कणसापने उपदेशशब्दे च न दोषः । अतएव प्रत्यायान्तादामो मित्येव न विशेष इति हस्वनद्याप इति सूत्रस्य भाष्यं संगच्छते । अन्यथाऽवगमदिहलन्तप्रकृतिके विशेषः स्यात् । अन्यहलन्तेभ्यस्त्वाचारे किच्नेति तदाशयः ॥ ११ ॥

(३९० क्यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ० ५ सूत्रम्)

६२९ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च

हलः ॥ ३ । १ । १२ ॥

(हलोपस्यान्वाचयशिष्टत्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

हलो लोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते । तेन यत्रैव हलो लोपः, तत्रैव प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) भृशादिभ्यो ॥ १२ ॥ हल इति । हलाभृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ् लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भृशादिभ्यो ॥ १२ ॥ ननु भृशादीनां हलपटितानामेव सर्वत्राच्येव प्राप्नोतीत्यस्य व्यावर्त्तमान इत्यत आह—

हलेति । आहृत्या निभक्तिषेपरिणामेनेति भावः । अन्यथा हि सर्वत्र हलो लोपः स्यादित्यापादेयेति आशयः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । प्रधानशिष्टः क्यङ्, अन्वाचयशिष्टो हलो लोपः यत्र च हलं पश्यसीति ॥

(प्रदीपः) प्रधानशिष्ट इति । वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ् विधाय हलन्तानां लोपो विधीयत इत्यर्थः । अन्वर्थोऽनर्थकः पाठः स्याद् हलन्तानाम् ॥

(१७४२ न्यूनतावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्—क दिवा भृशा भवन्तीति ॥

(प्रदीपः) क दिवा भृशा भवन्तीति । ये रात्रौ भृशालोका नक्षत्रादयस्ते दिवसे क प्रदेशे भवन्तीत्यर्थः । अत्राभूततद्भावभावः ॥

(उद्घोतः) भृशालोका इति । अधिकालोका इत्यर्थः ॥

(१७४३ अचिप्रहणवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थं क्यङ्चचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) च्विप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । भवत्यर्थं क्यङ्चचनात् । भवत्यर्थं क्यङ्ङीयते ॥

(१७४४ वैयर्थ्यसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भवति योगे च्विविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवतिना योगे च्विविधीयते । तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ् न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) च्विनोक्तत्वादिति । च्विसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः ॥

१ 'प्रतिज्ञाति' ॥

२ अयमन्तरस्य प्रक्षेपेणोपदेशादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

३ अस्य, हलपट्टलेख्यार्थः । (र. ना.)

४ हलन्तेभ्य क्यङो विधानत्वात् इत्यर्थः । (र. ना.)

५ 'भृशा आलोका' इति पाठोऽपि कुचित् ॥

(उद्घोतः) भवत्यर्थे च्चेरविधानेन चिन्नोक्तत्वादित्यसंगत-
मित्यत आह—चिन्वसहचरितेनेति ॥

(डाजन्तात्क्यपोऽनुपपत्तिभाष्यम्)

डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति—पटपटायते ।
डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते । भविष्यत्यर्थे
क्यप् विधीयते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये डाजन्तादपीति । क्यपिति शेषः ॥

(१७४५ डाजन्तात्क्यपुपपत्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ डाचि वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) डाचि वचनप्रामाण्याद्भवति विष्यति ॥
किं वचनप्रामाण्यम् ? । “लोहितादिडाजभ्यः
क्यप्” इति ।

(प्रदीपः) डाचि वचनप्रामाण्यादिति । अप्रयुक्त
एव भवतौ भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्याद् डाचं विधाय
भवत्यर्थं क्यपिविधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वचनप्रामाण्यस्य क्यप्प्रवृत्तौ हेतुत्वे क्यपन्त-
समभिव्याहारे भवतेरपि प्रयोगः स्यादत आह—अप्रयुक्तेति ।
भवत्यर्थेति । कृन्वस्तिव्योग इत्यस्य डाजिषावनुवृत्तस्य तदर्थयोग
इत्यर्थः । चिन्विषी तु शब्दयोग इत्येवार्थे इति भावः । कृन्वस्ति-
व्योग इव क्यपयोगेऽपि डाजिति ज्ञाप्यते इति वृत्तिग्रन्थस्यापीदमेव
तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह किञ्चिदक्रियमाणं चोद्यते । किञ्चिच्च क्रिय-
माणं प्रत्याख्यायते । सूत्रभेदः कृतो भवति ।

(उद्घोतः) भाष्येऽक्रियमाणमिति । अभूततद्भावग्रहण-
मित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(प्रदीपः) यथान्यासमिति । अच्चेरिति पर्युदासा-
श्रयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—इह कस्मान्न भवति क दिवा भृशा
भवन्तीति ।

(परिहारभाष्यम्)

“नञिव्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थ-
गतिः” । नञ्युक्तमिव्युक्तं वा यत् किञ्चिदिह दृश्यते
ततः अन्यस्मिन्स्तत्सदृशे कार्ये विज्ञायते । तथा ह्यर्थो
गम्यते । अत्राह्वणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवा-
नीयते नासौ लोपमानाय कृती भवति । एवमि-
हाप्यच्चेरिति प्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्यन्ते चिन्वसदृशे

कार्ये विज्ञायते । किं चान्यदतोऽच्यन्तं चिन्वसदृ-
शम् । अभूततद्भावः ॥

(उद्घोतः) नञिव्युक्तमिति न्याये इव व्युक्तमिति दृष्टा-
न्ताभ्यम् । अन्यस्मिन्स्तत्सदृशे इत्यनेनाभेदेऽपि सादृश्यमस्तीति सूत्र-
यति ॥

(विप्रतिपत्तिभाष्यम्)

इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते—अभि-
मनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस् । तत्र विचार्यते—
भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात् अभि-
भवतौ सुभवतौ उद्भवतौ दुर्भवताविति । प्रकृत्यर्थ-
विशेषणं वा—अभिमनस्शब्दात् सुमनस्शब्दात्
उन्मनस्शब्दात् दुर्मनस्शब्दाद्वेति ।

(प्रदीपः) इह काश्चिदिति । यदा मनःशब्देनास-
मस्ता एव सूददुरभय इति पक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणं ते
भवन्ति । मनःशब्दश्च वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । मनस्वी सुष्ठु,
भवति । दुर्भवति दुष्टु भवति । आसिमुख्येन भवतीत्यत्रार्थं
क्यञ्चिविधिः । अन्ये त्वाहुः प्राप्त्यर्थस्यात्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रह-
णम् तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः क्यञ्चन्तस्य भवति ॥
यदा तु मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षः पदा प्रकृत्य-
र्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः कियते ।

(उद्घोतः) प्राक्प्रवृत्तेः पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षोऽसं-
भालितोऽत आह—यदेति । समस्तासमस्तत्वाभ्यां पक्षद्वयसंभव
इति भावः । असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्य क्यञ्चन्तात्प्रतीतेः समाप्त
एव आवश्यको अत आह—मनःशब्दश्चेति । तदर्थं मनुवादीना-
मेव साधुत्वात् लक्षणयापि प्रकृतिमात्रस्यासाधुत्वं स्यादत आह—
अन्ये त्विति । असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्तु पक्षद्वयेऽप्यार्थ
इति भावः ॥ मनः कर्मेति । मनः कर्तुं शोभनं कर्म प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् ॥

(आक्षेपोपपादकभाष्यम्)

नन्वेवनेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवित-
व्यम् । यावत्ता प्राक् प्रकृतेः पठ्यन्ते, यदि प्रत्यया-
र्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठ्येरन् ॥

(प्रदीपः) प्राक् प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेवावयवाः पूर्व-
भूताः पठ्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतेः प्राक्पाठे एव असमस्तत्वसमस्तत्वाभ्यां
पक्षद्वयोपपत्तेरुक्तत्वेनाह—प्रकृतेरेवेति । अवयवसंबन्धे षष्ठी ।
प्राक्त्वं चावयवान्तरापेक्षयेति भावः ॥ बहुव्रीहिविषयैवमुक्त-
मित्याशयः ॥

१ अच्चेरित्येतदित्यर्थः । (र. ना.)

२ ‘तत्र’ ॥ एकस्मिन्पुस्तके तु नैवास्ति ॥

३ ‘विज्ञायते’ ॥

४ ‘नन्वेनेन’ ॥

५ प्राक् प्रकृतेरित्येति भावः । (र. ना.)

६ प्रकृत्या सहोपसर्गाणामिति शेषः । (र. ना.)

शिष्टादेव च तिङ् भविष्यतीति भावः ॥ नियमार्थं इति । संग्राम-
यतेरेव सोपसर्गाद्यथा तिङ्पत्तिस्तथा प्रत्ययोत्पत्तिः । अन्यस्यास्तु
सोपसर्गाद् यथा तिङ्पत्तिः न तथा प्रत्ययोत्पत्तिरिति नियमार्थः ॥
तत्फलितमाह—प्रत्ययोत्पत्ताविति । प्रत्ययोत्पत्तिकाले पृथक्करणेऽपि
सामर्थ्यात्तद्विषयके लक्षणे सुबन्तादित्यंशे यस्माद्विहितस्तदादीलं-
शाप्रवृत्त्या प्रत्ययोत्पत्तौ न दोषः इति भावः ॥ पृथक्करणं च
जातसमासाभावः । अत एव सुमनाभ्येत्यादौ पुनः क्वान्तेन समासे
व्यप्सिद्धिरिति श्रेयम् ॥ ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसंगतः तत्र
मनस्वी सुष्ठु भवतीत्यर्थेऽभूततद्भावाभावादत आह—प्रत्ययार्थेति ।
एवं चैतद्विरोधादेव प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसंगत इति भावः । सङ्ग्राम-
यतिरनुदात्तेदिति । 'सङ्ग्रामयुद्धे' इत्यत्राकारस्यानुदात्तत्वानुनासि-
कत्वे प्रतिषेधे, अवयवे च तस्या चारितार्थ्यात्समुदायविशेषकतेति
भावः ॥ ननु अकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिशाने तत्सामर्थ्या-
दुच्चारणकालाव्यवहितोत्तरकाले इत्येव लोपे उपस्थितमान्तग्रामशब्दस्य
तैदन्तस्य वा लोके युद्धे वर्तमानत्वाभावेन युद्धे योऽयं ग्रामशब्द
इत्यनुवादात्संभवेन संपूर्वस्यालभेन च 'संग्राम युद्धे वर्तते ततश्च
गिच्' इत्यर्थे विशिष्टपाठस्यावश्यकत्वेन कथं नियमार्थत्वमिति
चेन्न । द्वितीयमकारं प्रक्षिप्य तस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिषेधे
इति तत्तत्पर्यात् ॥ अत्रानुदात्तत्वे मानं चित्त्वम् । भाष्यप्रयोगस्य
पाक्षिकात्मनेपदेनोपपत्तेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि नियमः क्रियते । स्वरौ न सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि भृशादिषु उपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं
वक्ष्यामि ।

(उद्घोतः) भाष्ये एवं तर्हि भृशादिषूपसर्गस्येति । भृशा-
दिषु पठितलोपसर्गस्येत्यर्थः । तेनाभिभृशायते इत्यादौ न निघातः ।
देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ च सौरिषि तिङ्पत्तिश्च इति निघातः ॥ १२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि पराङ्गवद्भाव उच्यते । अट्स्ववृद्धिर्वच-
नानि न सिध्यन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षान्गीकारभाष्यम्)

एवं च कृत्वास्तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं *भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषण-
मिति चेत्स्वरे दोषः *इति ॥

१ ग्रामशब्दे इत्यर्थः । (र. ना.)

२ मनात्तन्नामशब्दादतस्य

३ 'सुमनायते' इत्यस्यनन्तरं 'भृशादिषूपसर्गः' इति वक्ष्यामि । इहापि तर्हि
माप्नोति—अभिभृशायते सुभृशायते इति । यदि चेत्पते 'मनस्युपसर्गः' इति वक्ष्या-
मि ॥ इति पदनस्येति ॥

(परिहारस्मरणभाष्यम्)

स्वरे पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षदूषणभाष्यम्)

अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः । क्यङो-
क्तत्वात्तस्यार्थस्य उपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ।
किं कारणम् ? । उक्तार्थानामप्रयोग इति । तद्यथा—
'अपि काकः श्येनायते' इत्यत्र क्यङोक्तत्वादाचा-
रार्थस्य आहप्रयोगो न भवति ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे दूषणपरिहारभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । एकेनैत्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्य-
य उत्पद्यते । इह पुनरनेकेन । तत्र मनायत इत्युक्ते
संदेहः स्यात्—अभिभवतौ सुभवतौ दुर्भवतौ उद्भ-
वताविति । तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

यत्र तर्ह्येकेन उत्पुच्छयते ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्राप्यनेकेन—पुच्छादुदसने 'पुच्छाद्वसने' 'पु-
च्छात्पर्यसने चे'ति ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेः ॥ १२ ॥

(३९१ क्यप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१२ आ. ५ सूत्रम्)

६३० लोहितादिडाज्भ्यः

क्यप् ॥ ३।१।१३ ॥

(ककारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थः ककारः ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । "क्रुति च" इति गुण-
वृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) लोहितादि ॥ १३ ॥ भाष्ये गुणवृद्धीति ।
गणरत्नपठितेगन्तेभ्यस्तत्प्राप्तिः ॥

(प्रयोजनतिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्धधातुकार्द्धधातुकयो-
रङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष
आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते ।
लोहितादीनि प्रातिपदिकानि ॥

४ 'विशेषणमपि' इति तूपलभ्यते ॥

५ अत्रोपसर्गपदं मनाशब्दः प्राक्प्रयोगोपसर्गपरम् । अत एव 'सादीनामपि
न स्यात्' इति पदमजयं विवृतम् ॥

६ एकेनोपसर्गपात्रा विशिष्टे प्रत्ययार्थे आचारे द्येनायते इत्यत्र प्रत्यय उत्प-
द्यते इत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रयोजनभाष्यम्)

सामान्यग्रहणार्थेऽर्हि । क सामान्यग्रहणार्थे-
नार्थः ? । “नः कये” इति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नायं नान्ताद्विधीयते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह तर्हि “यस्य हलः क्यस्य विभापा” इति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नायं हलन्ताद्विधीयते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह तर्हि “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति, क्यच्यो-
ध्व” इति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नायमापत्याद्विधीयते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह तर्हि “क्याच्छन्दसि” इति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

याच्छन्दसीत्येव तद्वक्तव्यम् । चुरण्युत्तुरण्युर्भु-
रण्युरित्येवमर्थम् ।

(प्रदीपः) लोहितादि ॥ १३ ॥ भुरण्युरिति ।

कण्ठादियगन्तादुप्रत्ययः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तद्व=अकृयकार इति
दीर्घत्वम्, तत्र क्तिन्नहणमनुवर्तते । तदिहापि
यथा स्यात्—लोहितायतीति ।

किं पुनः कारणं तत्र क्तिन्नहणमनुवर्तते ? ।

इह मा भूत्—उरुया धृणुयेति ।

(प्रदीपः) उरुयेति । सुपां सुलुगिति वृतीयास्थाने
यादेशः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तत्र क्तिन्नहणमनुवर्तते । पिड्यमिति रीद्व-
भावो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पिड्यमिति । पितुरागतमिति पितुर्यञ्चेति
यत्प्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) पित्यमिति । रीद्व । यस्येति लोपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

रीद्वभावं क्तिन्नहणं निवर्तिष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि निवर्तते । कथमसूया वसूया च यजा-
मह इति ? ॥

(प्रदीपः) यदीति । यदि रीद्व भाव एव निवर्तते न तु
दीर्घविभावपि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववदादेशे कृते दीर्घा-
भावादसूया वसूयेति न सिद्ध्यति ।

(उद्घोतः) ननु क्तितीति निवृत्तो अस्येलपि सिद्धमत
आह—यदीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्यतेरसूया वसूयेतेर्वसूया ।

(प्रदीपः) असूयेः कण्ठादियगन्तस्यासूया । वसूयेतेरि-
च्छाक्यजनस्य वसूयेत्युत्तरम् ।

(उद्घोतः) उत्तरमिति । असूया धनेच्छया च यजामहे
इति दुसर्थः । अप्रत्ययान्तदाबन्ताद्विभक्तेरुच्चादती लुगिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिदृच्छन्दसि
भवति ॥

(सिद्धग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्यम्)

यदि छान्दसत्वं हेतुः । नार्थः क्तिन्नहणेनानु-
वर्तमानेन ॥

कस्मात् न भवति उरुया धृणुयेति ? ।

छान्दसत्वात् ॥

अथ वास्त्वत्र दीर्घत्वं, छान्दसं हस्त्वत्वं भवि-
ष्यति । तद्यथा ‘उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यो
युवतय इति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः कियत-
इत्यर्थः ॥ यदीति । अनेन ककारः प्रत्याख्यातः ॥

(उद्घोतः) अथ वेति पक्षे—प्रागैर्वदुभिक्ष यजामहे
इत्यर्थः ॥ भाष्ये नार्थः क्तिन्नहणेनेति । अत एव ज्यादादीयस
इत्यस्यानुवृत्तिभाषाशापकाव सङ्गच्छते ।

(पकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थः पकारः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः ? । “वा
क्यपः” इति । “वा याद्व” इति ह्युच्यमाने पाश्या
वैशापि प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) इदानीं पकारप्रत्याख्यानार्थं विचारः कियते—
अथ किमर्थं इति ॥ पाश्यादिति । पाशादिभ्यो यइ ति
समूहे यप्रत्ययः । चायादिति सूत्रं विधेयं मन्यते । टापि
कृत एकादेशस्यान्तवद्भावाद्यप्रत्यायान्तमेतत् ॥

१ असूयादियमित्यर्थः । (२ ना)

२ अत्र उरुया धृणुयेत्येवम् ॥

३ इत्यत्र ईश्वरादेवेन अष्टदिशि पञ्चगव्यासस्य दीपेन वेष्टित्वेन आपात-
विधानस्येत्यर्थः । (२ ना)

४ ‘अतोऽपि’ बहुशेषलभ्यते ॥

५ पकारप्रत्याख्यानपरस्मैपदविधानार्थमित्यर्थः । नियमार्थमिति तु उत्तरम् ।
(२ ना)

(समाधानाधिकारभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदमित्युच्यते । न चात्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि ॥

क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? ।

“क्याच् छन्दसि” इति ॥

(ककारप्रत्याख्यानाभाष्यम्)

“क्याच् छन्दसि” इत्येवं च तद्वक्तव्यम् । चुरण्युः
तुरण्युभुरण्युरित्येवमर्थम् ।

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । सामान्यविहितानामात्मने-
पदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः ॥

(उद्घोतः) नियमार्थमिति । ननु नियमार्थत्वेऽपि पाश्या
सम्पादिशब्देभ्य आचारकिन्तेभ्यः पक्षे तच्च स्यात् तच्चाद्यत्यर्थं
पकारोच्चारणमिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामाण्येन मूलभूतानुबन्धमन्यद्वा
निमित्तमादायाचारकिन्ते यत्स्मरणप्रवृत्तेः ॥ अनभिधानादीदृशे
विषये आचारकिपोऽभावः प्रवेत्यन्ये ॥

(आदिशब्दप्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(१७४८ आदिशब्दप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लोहितडाज्भ्यः क्यप्वचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) लोहितडाज्भ्यः क्यप् वक्तव्यः । लोहि-
तायति लोहितायते । [डाच्] पटपटायति पटप-
टायते । [दमदमायति । दमदमायते मटमटायति
मटमटायते] ।

(प्रदीपः) लोहितडाज्भ्य इति । आदिशब्दप्रत्या-
ख्यानमेतत् ॥ अपठितसंप्रदायैरप्यादिशब्दो न भवति तस्य
वार्तिककारेण दूषितत्वात् ॥ १३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथार्थानि लोहितादीनि ॥

(१७४९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भृशादिष्वितराणि ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि ।
किं प्रयोजनम् ? । छित इति नित्यमात्मनेपदं यथा
स्यात् ॥ लोहितादि ॥ १३ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये भृशादिष्वितराणीति । ननु अभूत-
तद्भावे क्यप्, क्यप् तु तदभावे इति तदभावे पदद्वयार्थमावश्यक-
मादिग्रहणमिति चेन्न । भ्रात्राप्येवेरित्यनुवर्त्यास्यापि अभूततद्भावे एव
प्रवृत्तेः । अत एव नित्यात्मनेपदार्थं भृशादिपाठ इत्युक्तम् ॥ अ-
पठितेति । तेन चर्मायति चर्मायते इत्यादिष्वित्याद्युक्तमसंगतम्,
नायं हलन्ताद्विधीयत इति भाष्योक्तेश्चेति बोध्यम् ॥ १३ ॥

(३९२ क्यप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ६ सूत्रम्)
६३१ कष्टाय क्रमणे ॥ ३।१।१४ ॥

(निपात्यनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कष्टायेति किं निपात्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यप्
निपात्यते । कष्टाय कर्मणे कामति कष्टायते ॥

(न्यूनताप्रदर्शकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—“कष्टायक्रमणे” इति ॥

(१७५० विवक्षितवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः

कण्वचिकीर्षायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचि-
कीर्षायामिति वक्तव्यम् । सत्र—सत्रायते—सत्र ।
कक्ष—कक्षायते कक्ष । कष्ट—कष्टायते कष्ट ।
कृच्छ्र—कृच्छ्रायते—कृच्छ्र । गहन—गहनायते—
गहन ॥

(मतान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(वार्तिकरूपान्तरम्)

*सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणेऽनार्जवे क्यप्
वक्तव्यः* ।

तान्येवोदाहरणानि ।

(प्रदीपः) कष्टाय ॥ १४ ॥ कष्टायेति किं निपा-
त्यत इति । विधावनार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न लभ्यत
इति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणम् ॥ सत्रेति ।
सत्रादयोऽत्र वृत्तिविषये पापपर्यायाः । कण्वं पापमुच्यते ॥

(उद्घोतः) कष्टाय क ॥ १४ ॥ कष्टशब्दाच्चतुर्थ्यन्ता-
त्क्रमणार्थं क्यडिलर्थे विशेषो न लभ्यते तदर्थं निपातनमित्याह—
विधाविति । भाष्ये । क्रमणेनार्जव इति । यद्यत्र अनार्जवमेव
क्रमणशब्दार्थस्तदा कष्टाय कर्मणे कुटिलो भवति इत्यर्थः स्यात् । न
चायमर्थः कष्टायत इत्यतो गम्यते । किं च सत्रादिभ्य इति किम-
र्थम् ? कुटिलायानुवाक्याय क्रामतीत्युदाहरणे कुटिलायेत्यस्य
वैयर्थ्यापत्तिः । किं च चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् ? अनार्जवयुक्तं
पन्थानं गच्छतीत्यर्थकम् अजः कष्टं क्रामतीत्युदाहरणं भाष्ये
वृत्तमसंगतं स्यात् ॥ अनार्जवरूपे क्रमणेऽवृत्त्यर्थविकलत्वात् ।
तसादनार्जवे इत्यस्यानृजुविषये क्रमणे इत्यर्थः । स्वाधिकाणन्तार्जव-

१ अत्र पाश्या इत्यादी ।

२ “क्याच्” इति तु सर्वपाठसंबन्धम् ॥

३ मयः पकारामि तदनुबन्धकप्रत्ययनिपात्याऽर्थेन गहनमतस्यान तु
पपच इति भावः । (र. ना.)

४-५ प्राचीनमुक्तकेतु नेवोपलभ्यते ॥

६ अपठितानीत्यर्थः । (र. ना.)

७ कष्टायेति शब्दप्रत्याख्यानानुवर्त्यमिति गत्वा प्रश्नः । (र. ना.)

(भाष्यम्) तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् ।
तपश्चरति तपस्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं 'तपस्यते लोकाजिगीषुरंशेः' ॥

(समाधानभाष्यम्)

छान्दस्तत्वाद् भविष्यति ॥ कर्मणो ॥ १५ ॥

(३९४ क्यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ८ सूत्रम्)

६३३ बाष्पोष्मभ्यामुद्रमने ॥ ३।१।१६ ॥

(१७५४ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फेनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनायते । बाष्पो ॥ १६ ॥

(३९५ क्यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ९ सूत्रम्)

६३४ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेवेभ्यः

करणे ॥ ३।१।१७ ॥

(१७५५ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटा-
पुष्टाहुष्टाग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टा-
पुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् । अटा-अटायते । अट्टा-
अट्टायते । शीका-शीकायते । कोटा-कोटायते ।
पोटा-पोटायते । सोटा-सोटायते । पुष्टा-पुष्टा-
यते । हुष्टा-हुष्टायते ॥

(१७५६ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

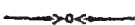
॥ * ॥ सुदिनदुर्दिनाभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।
सुदिनायते । दुर्दिनायते ॥

(१७५७ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नीहाराच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नीहाराच्चेति वक्तव्यम् । नीहारायते ॥
शब्दवैर ॥ १७ ॥

१ अग्रेति लोकान्यपि । (र. ना.)

२ 'अन' इति । 'ण्यासश्चो युच्' "घट्टिषिदिदिदिभ्यश्च" इत्योप-
संत्थानिको वा । इति पदमशरी । 'आत्मनः' इति शोधने तु भावः शोध-
तु ७

(३९६ क्यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ९ सूत्रम्)

६३५ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्

॥ ३।१।१८ ॥

(कर्तृवेदनापदार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कर्तृवेदनायामिति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत् । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

कर्तृवेदनायामित्युच्यमानेपि अत्र प्राप्नोति । किं
कारणम् ? । कर्तुरित्तीयं कर्तरि षष्ठी । वेदनायामिति
चानो भावे । स यद्येवात्मनो वेदयते । अथापि प-
रस्य । कर्तृवेदनैवासौ भवति ॥

(प्रदीपः) सुखादिभ्यः ॥ १८ ॥ किं तर्हीति ।

वेदनायाः कर्तारमन्तरणाभावात् कर्तृग्रहणसामर्थ्यात् सुखादीनि
विशेष्यन्ते । कर्तृग्रहणं च सुपां सुलुगिति, षष्ठीलुका नि-
दिष्टम् । ततश्च वेदयिता यदात्मसंबन्धीनि सुखादीनि वेदयते
तदा प्रत्ययो नान्यवीयसुखादिवेदने ॥ १८ ॥

(उद्ध्योतः) सुखादिभ्यः ॥ १८ ॥ भाष्ये सुखं वेदयत
इति । सुखप्रसादादिना देवदत्तस्य सुखं प्रसाधको वेदयत इत्यन्वयः ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न कर्तृग्रहणेन वेदनाभिसंबध्यते । किं तर्हि ? ।
सुखादीन्यभिसंबध्यन्ते कर्तुर्यानि सुखादीनीति ॥
सुखादिभ्यः ॥ १८ ॥

(उद्ध्योतः) यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्कारकात्वेन वेदनायामन्वयो
न्याय्यः तथापि सामर्थ्योत्सुखादिभिरन्वय इत्याह—वेदनाया
इति ॥ समस्तस्यान्यत्रान्यासंभवदाह—सुपां सुलुगिति ॥
वेदना शब्दे 'विद्' चेतनेति चौरादिकण्यन्ताद् ण्यासश्च्येति
युच् ॥ नान्यदीयेति । सुखप्रसादादिना लिङ्गेनेति भावः ॥ १८ ॥

(३९७ क्यच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १० सूत्रम्)

६३६ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्

॥ ३।१।१९ ॥

(वृत्तिघटकनमःशब्दयोगे द्वितीयोपपत्त्यधिकरणम्)

(१७५८ द्वितीयानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नमसः क्यचि द्वितीया-

नुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नमसः क्यचि द्वितीया नोपपद्यते ।

वेत्तेन शान्ते ॥

३ सुपमिति शेषः । (र. ना.)

४ 'दीप्यतुल्यच्ये' इति तु वक्तव्योपपत्त्यर्थः ॥

नमस्यति देवानिति ॥ किं कारणम् ? । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति ॥

(१७५९ चतुर्थीप्राप्त्यभाववार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते ।

नमस्यतिशब्दश्चायम् ॥

(प्रदीपः) नमो वरिव ॥ १९ ॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति । नमस्येति धातुं व्युत्पादयितुं निपातनमःशब्दसदृशशब्दान्तरावयवकल्पना क्रियते । परमार्थतस्तु अविद्यमानावयवार्थो नमस्यशब्दः पूजावाची प्रकृत्यन्तरमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नमो वरिव ॥ १९ ॥ नमस्यशब्दस्य प्रकृत्यन्तरत्वेऽपि नमःशब्दात्प्रयोगो विधानेन तद्योगे चतुर्थी स्यादत आह—नमस्येतीति ॥

(चतुर्थीप्राप्तिसाधकभाष्यम्)

ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽस्ति । तेन योगे प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाभिप्राय एवायमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) निपात एवेति । अव्ययत्वोपलक्षणमेतत् । अन्यथा साक्षात्प्रभृतीतीत्यनेन कृत्ययोग एव ज्ञेयः एव च निपातत्वविधानादत्र तदभावेनासंगतिः स्यात् ॥

(चतुर्थीप्राप्तिसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणम् । न च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) अर्थवत इति । नमस्यशब्दस्य समुदायसौवार्थवत्त्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) अर्थवत्त्वादिति । अस्य शुद्धरूढत्वेन श्रुतेर्जडत्वादेत्यादिति भावः ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

अथ वा—‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वहलीयसी’ इति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति ॥

अथ वेति ।

(प्रदीपः) अर्थवत्ताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थोऽङ्गीकारेण परिहारान्तरम् । चतुर्थ्यास्तु नमोस्तु देवेभ्य इत्यादिरवकाशः । नमस्कारेण नारायणमित्यत्रापि कैरकविभक्तिरेव भवति ॥

(उद्द्योतः) इत्यर्थोऽङ्गीकारेणेति । अनेनैतत्सूचयति—‘नायमर्थोऽतः प्रतीयते, किं तु वरिवस्याशब्दादिभ्यः सपर्यादिमानप्रतीतिवदस्यात्पूजामात्रप्रतीतिरित्याद्ये एव समाधिरत्र युक्तः अयं त्वेकदेशिन इति ॥

(प्रत्ययार्थनिर्देशाधिकरणम्)

(१७६० न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः । नमसः पूजायाम् । वरिवसः सपर्यायाम् । चित्रञ्च आश्चर्यं । भाण्डात्समोचयने । चीवरादर्जने परिधाने च । पुच्छाडुदसने व्यसने पर्यसने चेति । किं प्रयोजनम् ? । क्रियावचनता यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) क्यजादिष्विति । करणग्रहणस्य वेदानाग्रहणेन व्यवधानादनधिकारे स्वाधे प्रत्ययप्रसङ्ग इति वचनम् ॥ वरिवस इति । सपर्या सेवा । परिचर्यायामिति पाठान्तरम् ॥

(उद्द्योतः) करणपदानुवृत्त्या क्रियासामान्ये विधावपि प्रयोगवशादेव तद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यतीति किमेतैरित्यत आह—करणग्रहणस्येति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘क्रियावचनाः क्यजादयः’ इति । यदयं ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इति धातुसंज्ञां शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? । धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं ‘धातोः’ इति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात् । यदि चात्र क्रियावचनता न स्याद् धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । किं कारणम् ? । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते । साधनं च क्रियायाः । क्रियाया अभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । पश्यति त्वाचर्यः ‘क्रियावचनाः क्यजादयः’ इति, ततः ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इति धातुसंज्ञां शास्ति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—साधने तव्यदादय इति । भावोऽपि कियारूप एवेति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् परंसाधने तव्यदादीनामुत्पत्तिं वक्ष्यामीति ॥

१ सममित्याहृतपदान्तरसममित्याहारमित्यत्रत्वेन बहिरङ्गावाश्चतुर्थीतः मातिपदियाथैभ्यदान्तितात्वाथैकारकनिमित्तिकाया कारकविभक्तिर्द्वितीयायाः प्रवृत्त्यादिति भावः ॥

२ आद्य एवेति । ‘अर्थेपद्ग्रहणे नानर्थक्य’ इति परिभाषया नृत्वावैकार्यामायसीकारसिद्धान्ते तद्वदवयवयानामनर्थकत्वेन नैव ततोपि चतुर्थी प्राप्ति-

रिति बोध्यम् । अत एव स्वयमेव नमस्कृत्य इत्यादी ‘अनुकूलयितुम्’ इत्यस्या ह्यत्र तयोपे चतुर्थी गणिता । तुमुनन्तस्याप्याहारभावे तु चतुर्थी प्राप्तिरेव नैति द्वितीयेव भवति । एकार्याभूत क्रियाकर्तृत्वादिति भावः ॥

३ समाचयनं राशीकरणम् । (र. ना.)

४ वयनाद्यन्तादित्यस्याः क्रियाया साधने इत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रदीपः) परसाधन इति । शब्दान्तरवाच्यायां क्रियायां यत्कर्मादि कारकं तत्र तव्यादीनां वृक्षं पश्यत्यादौ द्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वाद् द्रव्यवाचित्वेपि क्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेति भावः ।

(उद्घोतः) शब्दान्तरेति । स्वार्थिकत्वात्क्यजाद्यन्तानां द्रव्यवाचित्वेऽपि शब्दान्तरवाच्यक्रियाकारके तव्यादीनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यन्वयः ॥ तत्र दृष्टान्तो वृक्षमित्यादि ॥

(प्रयोजनान्तरनिराकरणभाष्यम्)

न परसाधने उत्पत्त्या भवितव्यम् । किं कारणम् ? साधनइति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च पुनरेवमात्मका यदुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति । तद्यथा—मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते—स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति । संबन्धाच्चैतद् गम्यते—या यस्य माता, यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि संबन्धादेतद् गन्तव्यम्—यस्य धातोर्यत् साधनमिति ॥

(प्रदीपः) न परसाधन इति । द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाद्विधानात् तस्य च, द्रव्यवचनलाङ्घनप्रामाण्यात् परसाधन उत्पत्तिर्भवति । तव्यादयस्तु धावेन्तरेषु क्रियावाचितु स्वसाधने सावकाशाः परसाधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तव्यादयस्त्विति । एवं च धातुसंज्ञाविधानमेवैषां क्रियावाचकत्वे मानमिति भावः ॥

(प्रत्ययार्थनिर्देशवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ वा धातव एव क्यजादयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते ॥

(उत्तरभाष्यम्)

क्रियावचनता च गम्यते । कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनाः, तेनैव क्यजादयोपि । एवमर्थं खल्वप्युपाचार्यश्चित्रयति कचिदर्थानादिशति, कचिन्नेति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अभिधानशक्तिसाम्यादन्तरेणाप्यर्थदेशनं विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ चित्रयतीति । चित्रवैचित्र्यकरण इति चौरादिकस्य रूपम् अनेकमार्गमाश्रयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथवा धातव एवेति । क्रियावचना

एवेत्यर्थः ॥ कः खल्वपीति । पचादीनामैव रहितानामेव पाठात् ॥ कचिदर्थानिति । अनेकान् कचित्त्वेकमित्यर्थः ॥ कचिन्नेति । एकमपि नादिशतीत्यर्थः ॥

(अर्थादेशवैयर्थ्यभाष्यम्)

एवमप्यर्थदेशनं कर्तव्यम् । कथमिमे अबुधा बोध्येरन्निति ॥

(अर्थादेशवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ वा शक्यमेवार्थादेशनमकर्तुम् । कथम् ? । 'करणे' इति वर्तते । करणं च करोतेरर्थः । करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते ॥ नमो वरि ॥ १९ ॥

क्रियासामान्यइति । सामान्येन च विशेषाणामाक्षेपात्कश्चित् प्रत्ययः कचिद्विशेषे भवतीत्यर्थः । न च वेदेनाग्रहणेन करणस्य विच्छेदः, तयोर्विरोधाभावात् ॥ १९ ॥

(उद्घोतः) एवमप्यर्थदेशनमिति । नमसः पूजायामित्यादिः ॥ बोध्येरन्निति । निवृत्तप्रेषणात्साधे निवृत्तबोध्येरन्नित्येव कचित्पाठः ॥ १९ ॥

(३९८ णिच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३११२ आ. ११ सूत्रम्)

६३८ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्र-हलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ ३११२० ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

इमौ हलिकली स्तः इकारान्तौ—[हलिः कलिः] । अस्ति हलशब्दः कलशब्दश्चाकारान्तः । कयोरिदं ग्रहणम् ? ।

(प्रदीपः) मुण्डमिश्र ॥ २१ ॥ कयोरिदं ग्रहणमिति । किमिकारान्तयोः कृतात्त्वयोर्ग्रहणमुताकारान्तयोरिवेति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) मुण्डमिश्र ॥ २१ ॥ निर्देशादेवाकारान्तनिर्णयेन प्रश्नाशुपपत्तिरत आह—किमिकारेति । भाष्ये इमाविति । समानार्थावित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

याविकारान्तौ तयोरत्वं निपात्यते ॥

(उद्घोतः) यद्यप्यकारान्तयोरिव ग्रहणेऽपि तयोर्नियमार्थत्वादिकारान्ताभ्यां णिजभावेन सर्वदोषपरिहारोस्ति तथाप्येकदेश्याह—भाष्ये याविति । नियमश्च—एतत्त्वजातीयानुपूर्विकानामेतदर्थकानां चेदलकलयोरिवेति ॥ प्रकारान्तरेणाप्येकदेश्युक्तित्वमस्यानुपदं वक्ष्यते ॥

१ 'मविप्पयि' ॥

२ क्यजाद्यन्तान्तराध्यायस्यार्थः । (र. ना.)

३ अर्थादेशानामिति । पाणिनिना 'अथेय सपथं' इत्येवं धातुपाठः कृतः । अर्थादेशानु पाठालोऽन्योन्यः । अत एव—यथायुक्ते "परिमाणग्रहणं च" इति यावत्कम् 'परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम्—इयानवधिपातुसंज्ञो मधुमति वक्तव्यम् । कृतो हेतव—युक्तवदो धातुसंज्ञो मधुमति न पुनरभ्येयं द्रव्यः' इति इति भाष्ये च संगच्छते ॥

४ 'करणे' इत्यनुवृत्तौ निश्चिततायां मध्ये 'क॒रुवेदनापाद' इति वेदनाग्रहणेन व्यवधानमुदाहृतं न कर्तव्यं भागः ॥

५ 'स्तः' इति सविचक्षणैः सर्वत्र दृश्यते तत्संगतये 'वसंहिताया निर्देशः' 'इयुः किति' इत्येवैव शेषः इति बोध्यम् ॥

६ कोट्यन्तवर्गते बहुवचनोपलभ्यते ॥

७ अकारान्ताणामित्यादिः । (र. ना.)

(प्रश्नभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(प्रदीपः) किंप्रयोजनमिति । हलि कलि इत्येव कस्याच कियत इत्यर्थः ॥

(१०६१ अत्वनिपातनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भाव-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) हलिकल्योरत्वनिपातनं कियते सन्व-
द्भावो मा भूदिति । अजहलद् अचकलत् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इकारलोपे कृते 'अग्लो-
पिनां नैति प्रतिषेधो भविष्यति ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति । इद-
मिह संप्रधार्यम्—वृद्धिः क्रियताम्, लोप इति ।
किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वाद् वृद्धिः ॥नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोति, अकृ-
तायामपि [प्राप्नोति] ॥वृद्धिरपि नित्या । कृतेपि लोपे प्राप्नोति, अकृ-
तेपि ॥अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति,
अन्यस्याकृतायाम् । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिर-
नित्यो भवति' ॥वृद्धिरप्यनित्या । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोति,
अन्यस्याकृते । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो
भवति' । उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः । वृद्धौ
कृतायां लोपः, तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ॥अस्वे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति । य-
द्यपि परत्वाद् वृद्धिः, वृद्धावपि कृतायामेव लु-
प्यते । तस्मात्सुष्ठुच्यते—हलिकल्योरत्वनिपातनं
सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति ॥ मुण्डमिश्र ॥ २१ ॥(प्रदीपः) शब्दान्तरस्य चेति । यद्यपि वृद्धौ कृता-
यामपि लोपस्य प्रवृत्तित्वापि वाचनिकं तस्यानित्यत्वम् । अथ
या अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्थानिनोऽप्रवृत्त्या लोपस्यानित्य-त्वम् ॥ अन्यस्य कृते लोप इति । अत उपधाया इत्य-
नेनाकारस्येत्यर्थः ॥ ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात्कथमकारस्य
प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः
क्रियते । पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावविधानात् । अप्राप्तौ तु
पूर्वविध्यभावात् स्थानिवद्भाव एव न स्यात् ॥ यद्यपि भिन्नल-
क्षणा भिन्नस्वभावा च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वाद्देद-
माश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितम् । तत्त्वतस्तु
लोपे कृपे वृद्धेरप्राप्त्याऽनित्यत्वं वक्तव्यम् । न्यायैव्युत्पादनाय
त्वन्यायमिहितम् ॥ सूत्रं चेदं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति
णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्यमित्याहुः ॥ न च तत्करोतीत्यादिना
तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते । राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदि-
त्यादावपि णिचो दर्शनात् । मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ
सापेक्षेभ्योपि निर्णयं वा ॥ २१ ॥(उद्धोतः) भाष्ये वृद्धिरपि नित्येति । कार्यमैत्रं नित्यमिति
भावः ॥ वाचनिकमिति । शब्दान्तरस्येति वचनमिति भावः ॥
वस्तुतस्तदपि न्यायसिद्धमित्याह—अथ वेति ॥ प्राप्तौ सत्यामिति ।
अत्र पूर्वयोरनित्ययोः परत्वादनित्यस्यैव वृद्धिर्नैतत्प्राकारस्येति भावः ॥
तदेनास्यायापि समाहितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ननु पूर्वमन्त्यवृद्धिप्राप्ता-
वपि लोपे उपधावृद्धिप्राप्तिरिति नैकस्या अनित्यत्वमिति शङ्कते—
यद्यपीति ॥ भिन्नस्वभावेति भिन्नस्थानिकेत्यर्थः । वस्तुतोऽचोच्-
णितीत्यस्य लोपेन वापेऽपि अत उपधाया इत्यस्यापेक्षितरेव स्थानि-
वत्त्वेन वाच्यता । अचोष्णितीत्यस्य चानित्यत्वं लोपे कृतेऽप्राप्त्यै-
वेत्याशयेनाह—तत्त्वतस्त्विति । न्यायेति । पूर्वोक्तैत्यर्थः ॥ परे
त्विदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । भिन्नलक्षणाया भिन्नस्थानिकाया वृद्धे-
र्नित्यत्वोक्तेः सिद्धान्त्युक्तिवाभावात् ॥ कृते लोपे स्थानिवद्भावेन
वृद्धेरप्राप्तेरपि तदेकैतदुक्तिवाभावात् । अत एव गौ चडीति सूत्रे
लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्लोपोचरमप्राप्त्यधीनयोरनित्ययोः पर-
त्वावृद्धिरित्याशङ्क्य नाग्लोपीति सूत्रेऽप्युपस्थाद् वृद्धेर्लोपे घली-
यामिति सिद्धैरितितम् । तेनाग्लोप्यङ्गकदेशयुक्तित्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।
इदमेवाभिप्रेत्य सप्तमे कैयट आह—अनाश्रित्य ज्ञापकमत्वनिपा-
तनमुक्तम् । ज्ञापकाश्रयणमेव तु ज्याय इति ॥ प्रातिपदिका-
द्धात्वर्थ इति । चुरादिगणवृद्धिमिति भावः ॥ वक्तकरोतीति । हेतु-
मस्ति चेत्तत्र वातिकोदिदं गणवृद्धमप्राप्त्यागणिकम् । अत एव सत्या-
पप्राप्तेति सूत्रे प्राप्तादिप्रवृत्तं चरितार्थम् ॥ वातिकं करोतिधौत्वर्थ-
मात्रोपलक्षणम् । तेनात्यरराजदित्यादीनां सिद्धिः ॥ सत्यापेति
सूत्रेऽनुवृत्तकरण इतिवदित्यन्ये ॥ धात्वर्थे नियम इति । एवं च

८ युद्धोरित्यर्थः । (र. गा.)

९ युद्धोर्भिन्नस्वभावाभावित्यर्थः ।

१० तत्वाच्योपधावृद्धेरपि न वाच्यत्वावधिनामयत्किरुया प्राप्तिः अचोष्णितीत्यस्य
च लोपे योऽप्राप्तिरिति वृद्धिसामान्यन्यायनित्यत्वं सिद्धयतीति याता । (र. गा.)११ एवं हि तत्र सर्वं भाष्यम्—'एवं तस्मात्प्राप्त्यवृत्तिर्गणयति—वृद्धेर्लोपे
घलीयावत्' इति । यद्यप्य 'अग्लोपिनां न' इति निषेधं प्राप्तिः इति ॥

१२ चिन्मन्त्रेः सिद्धान्त्युक्तिवागविति भावः । (र. गा.)

१३ आर्त्तासारादिसामान्येत्यर्थः । (र. गा.)

१ मा. धीने गुपयतु मोचयन्त्ये ॥

२ गुपयतामपि हरेः क्रियते । (र. गा.)

३ गुपयतामपि हरेः क्रियते । (र. गा.)

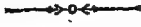
४ गुपयतामपि हरेः क्रियते । (र. गा.)

५ गुपयतामपि हरेः क्रियते । (र. गा.)

६ गुपयतामपि हरेः क्रियते । (र. गा.)

७ गुपयतामपि हरेः क्रियते । (र. गा.)

धात्वर्थमात्रे विधानार्थं स्यात् । कर्त्रेणे इति च धात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्यात् । अत एव वर्मणा संनद्धति संवर्मयतीत्यादिसिद्धिरिति भावः ॥ सापेक्षेभ्योपीति । अयमभ्युच्चय इति सुप आत्मन इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २१ ॥

(३९९ यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १२ सूत्रम्)
६३९ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासम-
भिहारे यङ् ॥ ३।१।२१ ॥

(समभिहारशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

समभिहार इति कोयं शब्दः ? ॥

(उत्तरभाष्यम्)

समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो यङ्-समभिहरणं समभिहार इति । तद्यथा—[पुष्पैर्भावहारः] उत्प्ल-
लाभिहारः मालाभिहारः [फलैर्भावहारः] इति ॥

(उत्तरबाधकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । बह्व्यो हीमाः सुमनसः, तत्र युक्तः समभिहार इति । इह पुनरेका क्रिया ॥

(उत्तरसाधकभाष्यम्)

यद्यप्येका सामान्यक्रिया । अवयवक्रियास्तु बहुवचः । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः । ताः कश्चित् कात्स्न्येन करोति । कश्चिदकात्स्न्येन । तत्र यः कात्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत इति । पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते इति ॥

(प्रदीपः) धातोरेकाचो ॥ २२ ॥ इह समभिहारो नाम मूर्तस्थानेकस्यैककालस्य भवति, धातुवाच्या तु क्रियैकैव युगपदेकेन धातुनानेकस्या अनभिधानात् । सा च निवृत्तमेदा साध्यैकस्यभावत्वाद्धानुना प्रत्याग्यते । अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति—समभिहार इति कोयमिति ॥

(उद्ध्योतः) धातोरेका ॥ २२ ॥ इहेति । यथा फलैर्भावनां समभिहारश्चोत्तरार्थं तेन क्रियाया विशेषणानुपपत्त्या प्रश्न इत्यर्थः ।

एककालस्येति । एकदेशस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ननु दिवोर्वैजिगीपा कीडाघनेकाथैतदर्थेनादाह—युगपदिति ॥ ननु विषयभेदात्कर्तृभेदाच्च पाप्मादीनां नानात्वेन कथमेकैवेत्यत आह—सा चेति । एतैर्बहुवचमेव साध्यत्वमित्याह—साध्यैकेति । अत एव भवद्भिरास्यत इत्यादौ बहुवचनं नेति भावः ॥ अधिश्रयणादीनां नानात्वादाह—अधीति । युगपदिति । उत्पन्नविनाशित्वादिति भावः । अमूर्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । भाष्ये कोयमित्यस्य किमर्थकोयमित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह—समभिपूर्वादिति ॥

(उद्ध्योतः) मालाभिहारे कर्मधारयः ॥ उत्पलाभिहारे षष्ठीतत्पुरुषः ॥

(प्रदीपः) यद्यप्येकेति । मुख्यस्य समभिहारस्येहासंभवादौ गौण आश्रीयते । बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियागतः पौनःपुन्येनानुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः ॥ सामान्यक्रियेति । साधारणी समूहस्या क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः ।

यथोक्तं हरिणा—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्यमानम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥

समूहश्चैतथाभूतः प्रतिभेदं समूहेषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥ इति ॥

अथ वा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद् गुणत्वादवयवत्वं तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते । तदुक्तम्—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥

कात्स्न्येनेति । विजातीयस्याव्यवहित्वा साकल्येनेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) बुद्धीति । अनेकासां सकलानां अवयवक्रियाणां बुद्धिविषयत्वेन योगपचमिति भावः । बुद्धौ युगपदवस्थानमत्र समभिहार इति बोध्यम् ॥ प्रधानेति । पौनःपुन्येन तस्या यवानुष्ठानादिति भावः । अत्रापि समभिहारो बौद्ध एवेति बोध्यम् । क्रियाया जातित्वरूपसामान्यत्वांसंभवादाह—साधारणीति ॥

सकलावयवसाधारणीत्यर्थः । तदाह—समूहरूपेति ॥ गुणभूतैरिति । क्रमजन्यमानम् अधिश्रयणादीनां बुद्ध्या प्रकल्पितो योऽभेदः स्वद्रूपसमूहस्यैव गुणभूतैरवयवैः सह क्रियेत्युच्यत इत्यन्वयः ॥ ननु प्रकृतः कटं देवदत्त इत्यादौ कथं भूते क इत्यत आह—समूहः

१ उच्यलानामभिहार औत्तरार्थेण समविरयतिः समग्र इति विमर्शः (र. ना.)

१४ 'समूहः स तथा' ॥

१५ ननु समूहस्यैककालभेदासंभवेन क्रमासंभवात् पञ्चतीत्यादौ क्रमिकक्रियाप्रतीतिरित्यादत्त आह—समूहस्यैत्यादि । तथाभूत उद्भूतावयवभेदः समूहप्रतिभेदं प्रत्येकं समूहव्यवयवेषु समाप्यते पर्यवसितो भवति तत्तात्पर्यं पूर्वोक्तिकोऽतीत्या बुद्धिमकल्पिताभेदे उच्यते व्यापाराणामवयवरूपाणां क्रमिकत्वेन समूहेऽपि कालभेदस्य संभव इति योजना । (र. ना.)

१६ बहुवचनं “नन्” सूत्रमाप्यन्तात्पर्यमकाशकालमभ्यवृत्तमेव कथं वृत्तमिति चिन्त्यम् ॥

१७ युगपदवस्थानरूप इति शेषः । (र. ना.)

१८ एतन्मात्रमभ्यवर्तित्यर्थः । आदिमर्थेति मित्रा । कथं भूते इति । प्रारब्धे चेत्यपि बोध्यम् । कृपावर्धनक्रियायाः धर्मरूपस्या अभिज्ञत्वेन धर्मिकव्यवस्थानाधिकरणभारव्यवस्थासंभवादि भावः । (र. ना.)

१ गणसूत्रमिति शेषः । (र. ना.)

२ सत्यपेति सूत्रेऽनुवृत्तमिति शेषः । (र. ना.)

३ क्वापि नोपलभ्यते लिखितपुस्तकेषु ॥

४ व्यत्ययेन पाठ उपलभ्यते ॥

५ नोपलभ्यते लिखितपुस्तकेषु ॥

६ 'वाप्यस्ताः सुमनसाः' ॥

७ 'पञ्चतीति' ॥

८ दर्शनगत आटेति पाठो भाति । (र. ना.)

९ धातुव्यवहारेणेत्यर्थः । (र. ना.)

१० धातुना निवृत्तमेदं क्रियाया उपरथात्तदित्यर्थः । (र. ना.)

११ 'इतरस्तद्बुद्धि' ॥

१२ साधनगोष्ठीभार इति विमर्शः । अभिज्ञत्वं द्रियते प्राप्यते इति कर्मव्युत्पत्त्यागिर उपदेति भावः ।

स इति ॥ तथाभूत उद्भवावयवः ॥ समूहिषु अवयवेषु । प्रतिभेदं प्रत्येकम् । अमेद इति । बुद्धिकृतामेदेपीत्यर्थः ॥ तस्या-
श्वेति । यदन्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तस्या इत्यर्थः ॥ अनन्तरमिति ।
अव्यवधानेन फलोत्पादिकां प्रधानां क्रियामाहुः—अन्यासां तु
तादर्थ्यान्तद्व्याख्याता गौणो व्यवहार इत्यर्थः ॥ विजातीयेति ।
यथा द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यवधानां सममिथ्याहारस्तथा क्रियाणामपि
क्रियान्तरैरव्यवधानानामेव स इत्यर्थः ॥ पुनः पुनर्वेति भाष्ये
समूहरूपायाः क्रियायाः कालमेवाङ्गरेषि साजालात्सैव पुनः
पुनरनुधीयत इति बुद्ध्या पौनःपुन्यमिति तात्पर्यम् ॥

(धातुग्रहणप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(पूर्वपक्षभाष्यम्)

अथ धातुग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) अथेति । धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रिया-
याची योतकस्तुपसर्गो न तु वाचक इत्यर्थः ।

(उद्योतः) धातुरेवेति । क्रियासममिथ्याहार इत्यस्य सम-
मिथियमाणक्रियायाचकादित्यर्थ इति भावः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह मा भूत्—प्राटति भृशमिति ।

(प्रदीपः) प्राटतीति । धातुसर्गसमुदायस्य क्रिया-
विशेषावगतिहेतुत्वात्ततो यदि प्रत्ययः स्यात् ततः सोपसर्गस्य
द्विवचनं प्रसज्येत । प्राटव्यत इति चेप्यते ॥

(उद्योतः) क्रियासोपकालित्यर्थे संभाष्येतेत्युत्तरम् ।

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१७६२ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यद्भविष्यौ धातुग्रहण उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्भविष्यौ धातुग्रहणे उक्तम् । किमु-
क्तम् ? । तत्र तावदुक्तम्—*कर्मग्रहणात्सन्विधौ
धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेष-
कत्वाद्दुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म । सोपसर्गस्य हि क-
र्मेत्ये धातव्यधिकारेषि सन्नो ऽविधानमकर्मत्वात्*
इति । एवमिहापि 'क्रियासमभिहारग्रहणाद्यद्भवि-
धातुग्रहणानर्थक्यम् । सोपसर्गः क्रियासमभिहार
इति चेत् क्रियासमभिहारविशेषकत्वाद्दुपसर्गस्या-
नुपसर्गः क्रियासमभिहारः । सोपसर्गस्य हि क्रिया-
समभिहारत्वे धातव्यधिकारेषि यदोऽविधानमक्रि-
यासमभिहारत्वाद्' इति ॥

(प्रदीपः) यद्भविष्यौ कर्तृव्याप्यमिति—यद्भविष्य-
मिति ॥ धातव्यधिकारेषांति । प्रसारव्यय इत्यादी ।

(उद्योतः) यद्भविष्यौ । एवं धातव्यधिकारेषांति धातुग्रह-
णत्वात् यद्भविष्यौ कर्तृव्याप्यमिति ॥ यद्भविष्यौ कर्तृव्याप्यमिति ॥

(१७६३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

(१७६४ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

इत्यादौ णिलोपः ॥ प्रपापच्यत इति । स्रजं तु केवलधातौ चरि-
तार्थमिति भावः ॥

(एकाज्झलादिग्रहणप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(पूर्वपक्षभाष्यम्)

अथैकाज्झलादिग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत्—जागर्त्ति भृशम् । ईक्षते भृशमिति ॥

(१७६३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकाज्झलादिग्रहणे चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाज्झलादिग्रहणे चोक्तम् । किमु-

क्तम् । तत्र तावदुक्तम्—*कर्मसमानकर्तृग्रहणान-
र्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् । अकर्मणो
ह्यसमानकर्तृकाद्वा अनभिधानाद्* इति । इहापि
'एकाज्झलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमभिहारे
यद्भविष्यौ अनेकाचो हलादेशेनभिधानम्' इति ॥
तन्नावश्यकमभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेपि
ह्येकाज्झलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेशोत्पद्यमानेन
यदोऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः
तद्यथा—भृशं शोभते भृशं रोचते ॥ यत्र चानेकाचो
ऽहलादेशोत्पद्यमानेन यदोऽर्थस्याभिधानं भवति,
भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा—अटाव्यते अराव्यते
अशाव्यते सोसूव्यते सोसूव्यते मोसूव्यते ॥

(१७६४ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऊर्णोतिश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्णोतिश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
प्रोर्णोऽनूयते ॥

(न्यूनतापूरकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—ऊर्णोतिरिति ।

(१७६५ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सूचिसूत्रिमूषपट्यत्यंशूर्णोतिग्रहणं

यद्भविष्यौ काजहलाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूचिसूत्रिमूषपट्यत्यंशूर्णोतीनां ग्रहणं
कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । यद्भविष्यौ काजहला-
द्यर्थम् । सोसूव्यते । सोसूव्यते । गोसूव्यते । अटा-
व्यते । अराव्यते । अशाव्यते । प्रोर्णोऽनूयते ॥

(प्रदीपः) ऊर्णोतिश्चेति । यन्नाव्ये विज्यमापादयन्म् ।

(उद्योतः) एकाज्झलादिग्रहणप्रत्याख्यानत्वाद्—यथा-
न्याय इति ॥

(ऊर्णग्रहणानर्थक्यकृताभाष्यम्)

ऊर्णोतिर्न यदुच्यते ।

(१७६६ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

वाच्य ऊर्णोऽंशुवद्भावो यङ् प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

(प्रदीपः) कार्यान्तरसिद्धयेऽवश्यमूर्णोत्तरेणुवद्भावो वाच्य-
स्तेनैव यद्यपि सिद्धिमाह—वाच्य इति । तत्र यदि भावा-
तिदेश आसिद्धोस्त्वभावातिदेशस्तयोर्नैतरेभावात् । इदुपग्रहः ।
इदप्रतिषेधः । विभाषा गुण इति पञ्चमी । फलस्य चात्र
हेतुत्वं यथाव्ययनेन वसतीति । उदाहरणानि—प्रोर्णोऽनूयते ।
प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवानिति ।

(उद्घोतः) वचनेन वचनप्रत्याख्यानं लघवाभावादाह—
कार्यान्तरेति । इदुपग्रहस्य फलत्वेन हेतुत्वाभावादाह—फलस्य
चेति । प्रोर्णुत इति । श्रुत्युक्तः कितीति इदं प्रतिषेधः ॥

(१७६६ लोटो यङ्वाचकत्ववार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ क्रियासमभिहारे यङो विप्रतिषे-
धेन लोङ्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रियासमभिहारे यङो लोङ् भवति
विप्रतिषेधेन । क्रियासमभिहारे यङ् भवतीत्यस्या-
वकाशः—धातुर्य एकाङ्गलादिः क्रियासमभिहारे
वर्तते, अधातुसंबन्धश्च लोलूयते । पोपूयते ॥ लो-
टोवकाशः—धातुर्योनेकाङ्गलादिः क्रियासमभि-
हारे वर्तते, धातुसंबन्धश्च स भवान् जागृहि जा-
गृहीत्येवायं जागर्ति, स भवानीहस्य ईहस्येवेवाय-
मीहते ॥ धातुर्य एकाङ्गलादिः क्रियासमभिहारे
वर्तते धातुसंबन्धश्च, तस्माद् उभयं प्राप्नोति—स
भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । लोङ्
भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) यैव क्रियासमभिहारस्य योतितत्त्वान्नित्यवीप्स-
योरेति क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वा द्विवचनं न
भवति । यदा तु श्रुत्यर्थेन पौनःपुन्यं विवक्ष्यते तदा पापच्यते
पापच्यत इति द्विवचनं भवत्येव ॥ स भवानिति । सामा-
न्यविशेषभावेन क्रियामेदाश्रयो धातुसंबन्धः ॥

(उद्घोतः) इति चेति । वस्तुतस्तद्वार्तिकस्य लोङ्विषयत्वेति
लोङ्विधायके वक्ष्यते ॥ भवत्येवेति । नित्यवीप्सयोरित्यनेन ॥
सामान्येति । लोङन्तार्थः सामान्यम् ॥ अनुप्रयोगार्थश्च कर्त्रा-
पाल्लितत्वाद्विशेषः । अन्यथाऽर्थमेदाभावेन धातुसंबन्धाभावा-
त्प्रत्ययो दुर्लभः स्यादिति भावः ॥ भाष्ये लोङ्भवति विप्रतिषेधे-
नेति । पुनः पुनर्लवनाभिन्नं वर्तमानं लवनमित्येवं विवक्ष्यायं धातु-
संबन्धस्य सत्त्वादुभयप्राप्तिः ॥

१ पुनर्लवने एकाग्रत्वमुदात्तत्वस्याप्यतिदेशे 'एकाग्र उपदेशेऽनुदात्तात्'
इत्यनेनैव प्रतिषेधमात्मनोदात्तोऽपीदमतिषेधविधायकं सूत्रमुपपन्नमिति—
श्रुत्युक्त इति ॥ (र. गा.)

२ लोङ् भवति यतो विप्रतिषेधेन इति लिङ्गितपुनरेव पाठः ॥

३ धातुना धेयापन इति कर्मणि घञ् । (र. गा.)

(अनुयोगभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—स भवान् लोलूयस्व
लोलूयस्वत्येवायं लोलूयत इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति च ॥

(प्रदीपः) स इति । श्रुत्यर्थपौनःपुन्ययोः प्रतिपिपादयि-
षितत्वादेकतरस्मिन् यङ् प्रत्ययः । अपरस्मिन् लोट् । लोटश्च
केवलस्य समभिहारमभिव्यङ्क्तुमसामर्थ्यात्तदन्तस्य द्विवचनं
प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) ननु विप्रतिषेधाश्रयणे लोटो भाव्यं, स्वार्थिकत्वा-
द्यलोन्तरकृत्ये तेनैव भाव्यमिति किमुच्यते भवति चेतीत्यत आह—
श्रुत्यर्थेति । तत्रैकतरार्थेऽधातुसंबन्धे यङ् कृत्वा परार्थे धातुसंबन्धे
यङ् कृत्वा परार्थे धातुसंबन्धे लोङिति भावः ॥ लोटश्चेति । विध्या-
दिष्वपि लोटो विधानात् इति भावः ॥

(१७६७ विप्रतिषेधवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणो हि
लविधानं क्रियाविशेषे स्वार्थं यङ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कार-
णम् ? । नानार्थत्वात् । का नानार्थता ? । कर्तृकर्म-
णोर्हि लोङ्विधीयते । क्रियाविशेषे स्वार्थं यङ् । तत्रा-
न्तरकृत्याद्यङ्गा भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्रेति । लोङ् बहिरक्तः । कर्त्राद्यपेक्षणा-
द्धातुसंबन्धापेक्षणाच्च ।

(अनुयोगभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—स भवान् लुनीहि
लुनीहीत्येवायं लुनातीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति च । विभाषा यङ् । यदान यङ्, तदा लोट् ॥

(प्रदीपः) विभाषा यङिति । धातोः कर्मण
इत्यतो वेल्लुवर्तनात् ॥

(वार्तिकशेषभाष्यम्)

नित्यं कौटल्ये गतौ ३१।१२३॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हीयाम्
३१।१२४॥

(१७६८ नित्यग्रहणानर्थक्यवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासं-
त्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषस्या-

१ वस्तुतस्तु विशेषस्य विशेषणत्वं सामान्यस्य विशेष्यत्वमित्येव पदो ग्रन्थ-
मिलादौ धर्मेनावुपचयविद्मः । अत एव विशेषप्रस्तानार्थमपि । तस्मात्
पौनःपुन्याद्विहितेन लोप्यार्थव्यत्ययेन विशेषणं लघ्नयोगात्तस्य तु धामा-
न्यत्वं कर्माद्विहितत्वं तु उपपन्नमप्यविहितमिति शेषः । (र. गा.)

संप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम् । नहि 'कुटिलं क्राम-
ती'ति 'चङ्क्रम्यत' इति गम्यते ॥

(प्रदीपः) नित्यं कौ । नहीति । चङ्क्रम्यत इत्यस्या-
द्योर्थः प्रतीयते नासौ 'कुटिलं क्रामतीति' वाक्येन शक्यः प्रत्या-
ययितुमिति तदर्थानभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति । अर्था-
न्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्यं निवारयितुमशक्यमिति
नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नित्यम् । उत्तरयोरिति पदस्वरसाद्धातौरेकाच
इति सूत्र एवेदं वार्तिकमिति लभ्यते । तेनेतः पूर्वं नित्यमित्यादि-
सुप्रसङ्गलेखो लेखकप्रमादात् । तत्राद्यविषयं नित्यग्रहणानर्थक्यमिति,
द्वितीयविषयं क्रियासमभिहारे चेति, तथैव भाष्ये उदाहरणादिति
सुधियो विभावयन्तु ॥ नासाविति । कुटिलं पन्थानं क्रामतीत्यर्थ-
प्रत्यायित्वार्थः ॥ अर्थान्तरे पथि ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यडा भवितव्यम् ॥

(१७६९ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥*॥ क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः ॥*॥

(भाष्यम्) क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यडा
भवितव्यम् भृशं जपति ब्राह्मणः, भृशं समिधो
वृहतीत्येव ॥ धातौरेकाचो ॥ २२ ॥

(प्रदीपः) क्रियासमभिहार इति । तत्कौण्डिन्य-
न्यायेन कौटिल्यभावगर्होभ्यां यडः क्रियासमभिहारादाच्छिद्य
स्वीकृतत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

(उद्घोतः) तत्कौण्डिन्यन्यायेति । चिन्त्यमिदं 'विशेष-
विहितेन सामान्यविहितस्य बाध उत्तरगोपवाद्यस्ते' इत्यवैवायं दृष्टान्तो
मिदचोन्वयात्पक्षे भाष्ये उक्तो, न हि विशेषानुवादेन सामान्यानु-
वादवाचे दृष्टान्तो लौकिकोक्तिः, नाप्येतदिष्ये नियमेन तैत्तिषारितम् ॥
तसायकारेण क्रियासमभिहारे चेत्यत्रापि विशेषासंप्रत्ययादि-
त्यस्य संप्रपादः भृशं जपतीत्याचर्षविशेषस्य यडन्तादप्रत्ययादित्यर्थः
इत्याहुः ॥ २२ ॥

१ 'यैस्व मल' ॥

२ कौटिल्यमात्रगर्हणियमे । (र. ना.)

१ नायं हेरायममादः व्याधिरायासमानसुलेखसामान्ययापि हेयपरस्ये
'प्रत्याहारिः' अनुपपन्नानाम्' इत्यादि पूर्ण 'अङ्गुण-' इत्यादि गुणचतुष्टयस्य
भाष्ये दर्शनेन तात्पर्यलेखनं दीर्घा शिष्टरत्नात् ॥ अत एव 'हरयो ननुस्तके-'
इति गुणभाष्ये 'अङ्गुणार्जुनद्वयस्य च' इति वार्तिकः आह 'गोत्रियो-
रपराजैश्च' इति सूत्रेणोक्तं यदुप उपसर्गं सुप्रसङ्गम् ॥ असाभिरात्र साम्य-
पञ्जिकादिभिर्निरुक्तयेः सुप्रसङ्गं भवति तदनुसारेण यदुपसर्गवाच्योपसर्गक इति
श्रुत्यस्य धर्मातिरिक्तिं गारमातिरिक्तिं दापयिष्यामि ॥

२ उदाहरणादिभिः । पूर्ववर्तिनः 'बन्धयते' इत्युदाहरणस्य द्वितीय-
वर्तिनः 'भृशं जपति' 'भृशं वदति' इत्युदाहरणस्य दानादिसाम्यम् ॥
परं न उत्तरयोरिति द्विवचनगारस्तेनोपसर्गस्य सूत्रयोः इत्युदाहरणस्योपासम्भार-
णः 'अङ्गुणार्जुनद्वयस्य च' भाष्ये 'अपेक्षेभ्यः क्रियासमभिहारे' इत्याहु-
दोक्तम् 'एतेभ्यः' इत्येतत् पूर्ववत् ॥ २२ उद्घोतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्ये । परामर्शो न

(४०० निष्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १५ सूत्रम्)

६४२ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोक-
सेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो

णिच् ॥ ३।१।२५ ॥

(निपातनीयनिर्णयाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

सत्यापेति किं निपात्यते ॥

(१७७० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सत्यस्य कृज्यापुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सत्यस्य कृजि आपुक् च निपात्यते
णिच् । सत्यं करोति सत्यापयति ॥

(न्यूनताभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते 'सत्यस्य' इति ॥

(१७७१ न्यूनतापूर्वकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ निविधायर्थवेदसत्यानामापुक् च ॥*॥

(भाष्यम्) निविधायर्थवेदसत्यानामापुक् चेति
वक्तव्यम् । अर्थापयति वेदापयति सत्यापयति ॥

(प्रदीपः) सत्यापपाश ॥ २५ ॥ आचार्यमतमेद-
प्रदर्शनाय ॥ इनेकपक्षोपन्यासः ।

(उद्घोतः) सत्याप ॥ २५ ॥ सर्वत्र सामर्थ्यादेव टिलोप-
वारणे नानामतोपन्यातो व्यर्थोऽत आह—आचार्येति ॥

(आपुक्तिं वृणभाष्यम्)

यद्यापुक् क्रियते टिलोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) टिलोप इति । णाविष्यच्चदित्यतिदेशादिति
भावः ॥

(पुगङ्गीकारमतभाष्यम्)

एवं तर्हि पुकरिष्यते ॥

१ क्रियासमभितारमातिरिक्त्यर्थः । (र. ना.)

२ सर्वत्र आपुगादिविधानपक्षे तु तत्तद्विधानसामर्थ्यादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

विचारित' । तस्मादुभयवासुदाहरणानि । 'नसुदाहरणमादरणीयम्' इत्यस्य
गाव्याद् उपसर्गपक्षपरत्वं येनापि । तथाचोपसर्गस्योपायोऽयं एव यद् 'क्रिया-
समभिहारे च नैतेभ्यः' इत्यनेन निमित्ते ॥ अत्राभ्यां अत्रार्थे इत्यत्र यद्
तु क्रियासमभिहारे वार्तिकेन श्रितम् इति न ॥ क्रियासमभिहारे गत्यर्थनामा-
चरु पापकः यथानुवादमित्युक्तमस्मात् इव वार्तिकेन सूत्रयोर्नियमपरत्वेन
वा क्रियासमभिहारेऽस्मात् एव विधीयते इति 'गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यद्-
रिषिष्ठीलरभारमतिद्विजंगमचन्द्रतो गमनशीलरमतीतये भवत्येव' इति
उच्येत्तुयेगेरुक्तमपि चिन्त्यमेव सत्यासमचाले जंगमचन्द्रे प्रयोगानुपपत्तेः ।
तद्गद्दं दं दं दं—जंगमादिजन्मेषु यद् कृत्यस्य 'मार्थगती' 'रामो राममन्वी-
रस्य' इत्यादि । प्रेरणया इय बीडित्यगावर्गोऽपि विधाभयनीयेति दापिम-
भानां निपातः ।

(अकि दूषणभाष्यम्)

एवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति ॥

(आगामीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्यकि करिष्यते ॥

(अकि दूषणभाष्यम्)

एवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति ॥

(आगामीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्यकि करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अकिरिष्यत इति । तत्र परस्मै कृते अचो-
ज्जुतितीति कृत्वा कृतायां पुगागम इति भावः ॥

(उद्घोतः) अकिरिष्यति इति—तत्रेति । प्राप्ति-
श्रुतिरिति भावः ॥

(अकि दूषणभाष्यम्)

एवमप्यनाकारान्तत्वात् पुङ्गप्राप्नोतीति ॥

(आगामीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्याद् करिष्यते ॥

(अकि दूषणभाष्यम्)

एवमप्यनाकारान्तत्वात्पुङ्ग प्राप्नोतीति ॥

(प्रदीपः) अनाकारान्तत्वादिति । यद्यप्यदि-
त्यादिविधानमनर्थकं स्याद् अगागममन्तरेणापि तस्याः प्रस-
ङ्गात् । ततश्च तद्व्याधानार्थमगागमः स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) यद्यप्यपि टिलोपप्राप्तिरिति तथापि दूषणा-
न्तरस्यावाचनमुपपाद्यते ॥ अनर्थकं स्यादिति । न च टिलोप-
वाचनद्वारा वृद्धिसिद्ध्यर्थमेव तदिति वाच्यम् । अन्त्यादेशाकारविधान-
सामर्थ्येनैव टिलोपवाधे सिद्धे आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्येन
वृद्धेरिव वाधः स्यादित्यभिमानः ॥

(आपुङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्यापुङ् करिष्यते ॥

(प्रदीपः) आपुङ्गिति । तस्य च णिज्भक्त्यादकारस्य
पूर्वस्य टिलोपे सति सत्यापयतीत्यादि सिध्यतीति भावः ॥ २५ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एवं तर्हि आपुङ्गिति । नन्वत्र पक्षे च डि
णौ चलीति उल्लानापत्तिः । आपुङ्गि प्राप्नोतीति फलभेद इति चेत् ।
लुट्यस्यानभिधानात् ॥ २५ ॥

(सर्वमतानां निर्दोषताभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्त्वापुगेव ॥

ननुचोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति ।

आपुङ्गवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥

अथ वा पुनरस्तु पुगेव ।

ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति ।

पुङ्गवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥

अथ वा पुनरस्त्वापुगेव ।

ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति ॥

आपुङ्गवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ सत्याप-
पाश ॥ २५ ॥

(४०१ निष्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ भा. १६ सूत्रम्)

६४३ हेतुमति च ॥ ३।१।२६ ॥

(हेतुमच्छब्दार्थविशेष्यनिर्णयाधिकरणम्)

(विप्रतिपत्तिभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—हेतुमत्यभिधेये णिजभव-
तीति, आहोस्वित्—हेतुमति यो धातुर्धत्ते इति ॥

(प्रदीपः) हेतुमति च ॥ २६ ॥ कृत्रिमस्य पाठि-
भाषिकस्य प्रयोजकस्य हेतोर्महणम् । तृतीयो व्यापारः प्रेषणा-
धोषणतत्समर्थाचरणलक्षणे हेतुमानिह गृह्यते ॥ ननु सकल-
कारकसाध्यापाकाद्यपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तैर्दार्था-
वान्तरस्यासाध्यप्रेषणाद्यपेक्षः । यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं
न तु ज्वलनापेक्षम् । तदपेक्षन्तु कर्तृत्वमेव । ततश्च पाकादेरेव
हेतुमह्यव्यपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः ॥ नैव दोषः । णिच्
प्रकृत्या धातुर्नैव तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाभावाच्चतै-
वार्थं णिचोत्तरापादात् । प्रयोज्योऽपि हेतुमच्छब्देन न गृह्यते ।
तस्य द्रव्यत्वात् । णिच्च स्वभावतः करणीयकाराद्वा क्रिया-
वाचित्वात् । तस्मात् पारिदोष्यात् पार्काद्यर्थो यः प्रेषणादिलक्षणे
लब्धपाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्या-
पारः स एव गृह्यते ॥

(उद्घोतः) हेतुमति ॥ २६ ॥ हेतुमच्छब्दार्थाने संदे-
हस्योपादायितुमशक्यत्वादाह—कृत्रिमस्येति । तस्यैव व्याख्यानां
कचित्पारिभाषिकस्येति । तत्प्रयोजको हेतुरित्यस्यैवार्थः । उक्त्येन
निकृष्टप्रकरणम् औपम्यम् । विपरीतं द्वितीयम्, प्रयोज्यव्यापारानुकूल-
गाचरणं तृतीयम् यथा—भिक्षा वात्सर्पतीत्यादी । पाकाद्यपेक्ष
इति । तद्विषयत्वात्प्रेरणया इत्यर्थः । न तु तदर्थेति । तन्निमित्त-
त्वार्थः । हेतुरस्यास्तीति विग्रहेण हेतुत्वनिरूपकस्य तत्कार्यपाकादेरेव
प्रतीतेस्तत्रैव णिच् स्यादित्याह—पाकादेवेति ॥ तत्रैवार्थे इति ।
न नान्यप्रयुक्तः पञ्चवीत्यर्थप्रतिपादनाय णिच् । णिजन्तेन तादृ-
शार्थाप्रतीतेरिति भावः ॥ एवमपि हेतुसंबन्धिकार्थरूपाध्यायिनां

१ अभिमानोक्तिरीजनु आगमलिङ्गकारोच्चारणस्याकारश्रवणार्थत्वेन
तत्सामर्थ्यास्वरूपादिव्याघेऽपि मुद्धिवाधे न मानमिति । (र. ना.)

२ तदर्थः पाकाद्यर्थः । इदं सामानाधिकरण्येन प्रेषणाद्यपि । (र. ना.)

३ शब्दवैरेत्यत इति भावः । (र. ना.)

४ अर्थः भावः । देवदत्तस्यार्थं पञ्चमिर्हेतुः कृपतीत्यत्र सत्यं न कृपति पञ्च-

हलङ्कारेण कर्तृकर्तव्यत्वात् किन्तु शब्दवैरेति प्रयोजकव्यापारोऽपि कृप-
यात्वं इति । कृपतीत्यस्य मङ्गले कर्तृत्वतीत्येवात् । (र. ना.)

५ प्रेषणम् अर्थे द्वितीयम् अध्वेयणम् । तृतीयम् तत्समर्थाचरणरूपम् । (र. ना.)

६ अथ प्रयोज्यदेवत्तादिव्यापारस्य व्यापानुकूलत्वात्कूलमाचरणं स्वस्वेण-
वरयामरूपा क्रिया मिश्रणा इति भावः । (र. ना.)

हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणोच्यतेऽत आह—तस्मादिति ॥ लब्धः
पाकायपक्षो हेतुव्यपदेशो येन स चासी हेतुत्वोपलक्षितश्चासौ
प्रयोजकश्च तस्मात्प्रो व्यापारः इति विग्रहः । तत्प्रयोजक इत्यत्रापि
कारके इत्यधिकारात् णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्देतुत्वोप-
लक्षितेत्युक्तम् । सै च व्यापार एव 'करणे' इत्यधिकारादिति
भावः । तत्र मनुष्यः साधुत्वं तु हेतुः कर्ताऽत्येवनेति भाष्यकृदेव
वक्ष्यति ॥

(प्रदीपः) कथमिति । यदा पञ्चतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य
एव व्यापारो गम्यते न प्रयोजकसाध्योऽपि तदा प्रत्ययार्थस्य
करणाधिकारोपस्थापितस्य करणस्य विशेषणं हेतुमतीति संप-
द्यते । यदा त्वनेकार्थत्वाद्वातूनां तादर्थ्याद्वाधिभ्रयणादिवत्
प्रयोजकव्यापारोऽपि पञ्चादिवाच्यो भवति यथा पञ्चभिर्हैलैः
कूपतीति । तदा प्रकृतिविशेषणपक्षो भवति तदा तु णिच्प्रत्ययो
यौतकः संपद्यत इति पक्षद्वयस्य संभाव्योपदर्शनाच्च प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) पक्षद्वयोपपादनपूर्वकं प्रत्ययार्थेनेति वक्तव्ये
प्रत्ययार्थविशेषणेनेत्युक्तेरर्थमाह—पदेति । प्रत्ययार्थविशेषण-
मित्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः । प्रकृतिविशेषणेति । भाष्ये
प्रकृत्यर्थविशेषणमित्यस्य प्रकृतेरर्थद्वारा विशेषणमित्यर्थ इत्यभिमानः ॥
वस्तुतः प्रकृत्यर्थस्य पाकादेर्विशेषणमित्यर्थः ॥ यौतकयोत्यर्थस्य
विशेषणत्वनिश्चयः ॥

(भाष्येप्राप्त्यर्थम्)

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वेनासांदिग्धेन
प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम्, यावता 'हेतुमति
च' इत्युच्यते । यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्
'हेतुमतः' इत्येव ब्रूयात् ॥

(प्रदीपः) हेतुमत इति । हेतुमदर्थोभिधायिन इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) धातोः शब्दस्य प्रागुक्त हेतुमत्त्वासंभवादाह—
हेतुमदर्थेति । हेतुमदर्थविशेषणकार्याभिधायिन इत्यर्थः ॥

(भाष्येप्राप्त्यर्थम्)

नैतदस्ति । भवन्ति हि विषयसप्तम्योऽपि ।
तद्यथा—'प्रमाणे यत्प्रातिपदिकं वर्तते' 'त्रिंश्यां यत्
प्रातिपदिकं वर्तते' इति ॥ एवमिहापि 'हेतुमत्यभि-
धेये णिज्भवति' इति, 'हेतुमति वा यो धातुर्वर्तते'
इति जायते विचारणा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—विषयसप्तम्योपीति प्रमाणे इत्यादे-
सद्विषयकरोपजनकं प्रातिपदिकमित्यादिकमेवायं इत्याहुः ॥

१ णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्देतुत्वोपलक्षितश्चासौ
भाष्यादित्यर्थः । (र. ना.)

२ तत्प्रयोजकं हेतुमात्रम् । (र. ना.)

३ हेतुमदर्थस्यमान्यार्थम् ।

४ प्रमाणेतिप्रत्ययस्यार्थोपपत्तिरिति भाष्ये । प्रमाणेतिप्रत्ययस्यार्थोपपत्तिरिति भाष्ये । (र. ना.)

५ भाष्येप्राप्त्यर्थम् ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१७७० प्रत्ययार्थविशेषणतावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेतुमतीति कारकोपादानं

प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम् यथा

'तनूकरणे तक्षः' ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेतुमतीति कारकमुपादीयते । किं
प्रयोजनम् ? । प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम् । एवं सति
प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति । यथा 'तनूकरणे
तक्षः' इति—तनूकरणमुपादीयते ॥

(प्रदीपः) कारकोपादानमिति । कारकशब्देन प्रत्य-
यार्थ उच्यते स हि प्रत्ययं करोति निष्पादयति ॥ प्रत्ययार्थ
इति । प्रत्ययस्यार्थः प्रयोजनं स सुष्ठु परिगृहीतः परिपूर्णो
भवति । वाचकत्वात् प्रत्ययस्य । प्रकृतिविशेषणे तु प्रत्ययस्यानु-
वादकत्वाद् यौतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः । अथ
चार्योऽभिधेयमुच्यते, स चान्वयव्यतिरेकाभियव्यवस्थत्वात् प्रेव-
णादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो
भवति ॥ यथा तनूकरण इति । यदा विकरणार्थाः कर्त्रा-
दय इति पक्षस्तदा तनूकरणशब्देन कर्ताभिधीयते तदा साध-
र्म्येण दृष्टान्तः । यदा तु सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदा
वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्यानम् । यथा तनूकरणं प्रकृत्यर्थो
न तथा हेतुमत्त्वापार इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) हेतुमच्छब्दस्य प्रेरणापरत्वात्कारकोपादानमित्य-
संगतमत आह—कारकशब्देनेति ॥ अन्वयव्यतिरेकाश्रयेति ।
पञ्चभिर्हैलैः कूपतीत्यादी पञ्चभिर्हैलैरित्यस्यानन्वयात् वाचकान्तरा-
भावाच्च धातोर्लक्षणेति भावः ॥ कर्ताभिधीयत इति । बाहुलका-
त्कर्तृत्वेन इति भावः ॥ तनूकरणस्य धात्वर्थेत्वं विना तत्कर्तृत्वं कथं
प्रत्ययः स्यादिति तदर्थोक्तिरिति बोध्यम् ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणतासाधकभाष्यम्)

यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्तत्र विज्ञायते—'तनूकरण-
क्रियायां तक्षः' इति ।

(प्रदीपः) परस्तु साधर्म्येण दृष्टान्तं सार्वधातुत्वं च
कर्त्रादीनां मन्यमान आह—यदीति ।

(उद्घोतः) यदि इदं तद्वत् तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेव भव-
तीति भाष्येऽन्वयः ॥

१ सधोत्यार्थस्य प्रकृत्यर्थस्येति विशेषणत्वेन तद्वत्प्राप्तमनुतेर्विशेषणमित्यर्थः ।
(र. ना.)

२ 'ण्ये तु' ॥

३ भाष्येनान्तं यदुक्तीदृशं व्यवस्थाविशेषणं तत्रापि यदुक्तीदृशं । (र. ना.)

४ एतस्य देवदत्तस्य पञ्चभिर्हैलैः कर्तृत्वाद्येवमादिति भाष्यः । (र. ना.)

५ सार्वधातुकार्थत्वेति धातुः साधुगीति । (र. ना.)

६ 'यदि तर्हि' ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । को दोषः ? ।

(प्रदीपः) अस्त्विति । विनापि णिच् पञ्चभिर्हलैः कृपतीति प्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते । पचतीत्यादौ तु द्योतको णिज्जास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः ॥

(उद्घोतः) अस्त्वित्यनेन तत्पक्षोपपत्तिः सूचिता तामाह— विनापीति ॥ द्योतको णिज्जास्तीति । कृपतीत्यादौ तु पञ्चभिर्हलैरिति यकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिकं च तद्द्योतकमिति भावः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षदूषणप्रदर्शनभाष्यम्)

इह हि—उक्तः करोति, प्रेषितः करोतीति णिच् प्राप्नोति ॥ प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषो भवति । स्वशब्देनोक्तत्वात् न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उक्तः करोतीति । प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृत्यर्थमिहिते प्रयोजकव्यापारे णिच् भवति, एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेऽपि प्राप्नोति । हेतुमैद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य ॥ प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूक्तार्थत्वाद् णिज्जाभावः ॥

(उद्घोतः) एवमुक्तप्रेषितेति । प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराभिहितद्योतनायैव णिच्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ हेतुमद्विषयत्वादिति । प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः । हेतुमतीत्यस्य निषयसप्तमीत्वादिति भावः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽपि दोषाभावप्रतिपादकभाष्यम्)

प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि सति न दोषः । यत्र नान्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति, तत्र शब्दः प्रयुज्यते । यत्र ह्यन्तरेणापि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥

(प्रदीपः) यत्रेति । यस्यार्थस्य द्योतनाय णिज्विधीयते स यदा शब्दान्तरावगतो भवति तदा प्रयोजनाभावाद् णिज्जाभवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शब्दान्तरेति । वाचकशब्दान्तरेत्यर्थः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे दूषणभाष्यम्)

इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यद्बद्धत्वेनेति उभयोः कर्त्रालेनाभिधानं प्राप्नोति ॥ प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषः । प्रधानकर्तारं लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता लेनाभिधीयते । यश्चात्राप्रधानं कर्ता, सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया ॥

(प्रदीपः) उभयोरिति । धातुवाच्यस्य व्यापारस्य

कर्तरि लकारेणोत्पत्तयम् । यदा च पचिना द्वयोरपि प्रयोज्य-प्रयोजकयोर्व्यापारोऽभिधीयते णिच्प्रत्ययः केवलं स्वार्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकत्वाद् धातुवाच्यव्यापारसाम्यात् कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात् । ततः पाचयतो देवदत्तयद्बद्धत्वाविति प्रसज्येत्यर्थः ॥ प्रधानकर्तरेति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वाद् प्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्तापि प्रधानमिति भावः ॥

(उद्घोतः) यदा चेति । पचयदितिः पाकातुकृत्वत्वेन द्वयोरप्यभिधानमिति मते इदं भाष्यमिति भावः ॥ एवं चोभयोरपि व्यापारयोः समकक्षत्वेन विशेष्यविशेषणभावानापन्नतयोभयोरपि कर्त्रोः प्राधान्यमिति हृदयम् । अतः एवान्न पक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं नापादितम् । प्रयोज्यव्यापारस्य विशेषणतयाऽन्येन तस्य फलत्वाभावेन फलाश्रयत्वाभावात् । गत्यादि द्रवं चैतत्पक्षे विध्यर्थमेवेति बोध्यम् । परे त्वेवं हि प्रकृत्यर्थविशेषणमिति भाष्याक्षरासंगतिः । तस्मात्प्रवर्तनाप्रयोज्यः पाकः पचैरर्थः तन्नान्यान्धीनत्वलक्षणमार्थप्राधान्यं प्रयोजकव्यापारस्य, शाब्दं च प्रयोज्यव्यापारस्येत्युभयाश्रयोः कर्मत्वम् स्वतन्त्रः कर्तृत्वभोग्यविधप्राधान्यस्यापि विनिगमनाविरहेण ब्रूयात् ॥ एवं च प्यन्तोत्तरत्वेन पर्यायेण द्वयोरप्यभिधानापत्तिरिति भाष्याशयः । प्रधानकर्तरीति । प्रकृतिभूतप्यन्तार्थकर्तरीत्यर्थः । प्रयोज्य कर्ता तु पच्यर्थस्य, न तु प्यन्तार्थस्येति न प्यन्तप्रकृतिकत्वेन तदभिधानमिति भावः ॥ प्रधानकर्ता । स्वप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रयरूपः कर्तृत्वर्थः ॥ अप्रधानमिति । णिच्प्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रय इत्यर्थः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षदूषणभाष्यम्)

इह च 'गमितो ग्रामं देवदत्तो यद्बद्धत्वेनेति' अव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा "गत्यर्थानां कः कर्तरी"ति कर्तरि कः प्राप्नोति ॥

इह च व्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्ते इति अव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा "न गतिर्हिंसार्थेभ्यः" इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गमित इति । प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्तस्य कर्तरि प्रयोजके कः प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क इष्यते । तदुक्तम्—'अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति ॥

व्यतिभेदयन्ते इति । प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहारो न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति द्रष्टव्यम् ।

(उद्घोतः) अव्यतिरिक्त इति । प्रयोजकव्यापारावाचका-

१ हेतुमद्व्योतकमित्यर्थः । (र. ना.)

२ 'प्रकृत्या' ॥

३ 'मद्विशेषणत्वा' ।

४ हेतुमतो वचनभेदप्रादिविषयत्वात्कार्यत्वादित्यर्थः । (र. ना.)

५ 'सति न दोषः' ॥

६ 'यानं सिद्धा' ॥

७ प्रकृत्यर्थ उपसर्जनं यथेति बहुव्रीहिः । तस्येति । प्यर्थस्येत्यर्थः । (र. ना.)

८ इदं चिन्त्यम् । प्यन्तधातुजन्यबोधे प्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेऽपि हेतुमति चेति सूत्रजन्यबोधे हेतुमति यो धातुरित्यनया रीत्या हेतुमतीत्यस्य धातुविशेषणत्वेन 'प्रकृत्यर्थविशेषण'मिति भाष्याक्षरसामञ्जस्योपपत्तेः । (र. ना.)

९ लप्रकृतीत्यर्थः । (र. ना.)

१० स्वशब्देन लादीनां ग्रहणम् ॥

तिरिक्तावाच्य इत्यर्थः । निचस्तदर्थकत्वे तु प्रयोजककर्ता न गत्यर्थ-
कर्ता किंतु प्यन्तकर्तेति न दोष इत्याहुः ॥

ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि कथमत्रात्मनेपदम् हिंसारूप-
प्रयोज्यव्यापारस्यैव व्यतिहारो न तु णिच्वाच्यप्रयोजकव्यापारस्य
सोऽत आह—प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहार इति ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् ।

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षदूषणभाष्यम्)

यदि प्रत्ययार्थविशेषणं, पाचयत्योदनं देवदत्तो
यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति ।
भवति हि तस्य तस्मिन्नीप्सा ।

इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यति-
रिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा “गत्यर्थकर्मणी”ति द्विती-
याचतुर्थ्यां न प्राप्नुतः ॥

इह चैधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करो-
त्यर्थ इति कृत्वा “कृञः प्रतियत्ने”इति पृष्ठी न
प्राप्नोति ॥

इह च मेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना-
मिति प्रयोज्ये कर्तरि पृष्ठी न प्राप्नोति ॥

इह चाभिपावयति परिपावयतीति व्यतिरिक्तः
सुनोत्यर्थ इति कृत्वा “उपसर्गात्सुनोतिषुषती”-
त्यादिना पठ्यं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) भवति हीति । प्यर्थस्य प्राधान्यात्तद्व्यापा-
रेणैषिततमत्वात् प्रयोज्यस्येत्यर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु
द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरैकधातुवाच्यत्वाद्वातुवाच्य-
व्यापारपेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वात्तेनाभिधानं प्राप्नोतीति दोष
उक्तः ॥

ग्रामं गमयतीति । प्यर्थस्यैव ग्रामः प्रयोज्यश्च कर्मेति
भावः ॥

पृष्ठी न प्राप्नोतीति । प्यर्थकर्मत्वादिति भावः । सुद तु
करोतिधात्वाश्रयत्वाद् णिजुत्पत्तावपि तद्रूपसंज्ञिधानात्तिस्यस्ये-
वेति तत्राच्युदत्तः ॥

प्रयोज्ये कर्तरिति । तस्याप्राधान्यादिति भावः ॥

अभिपावयतीति । प्यर्थस्योपसर्गां विशेषक इति भावः ॥

(उद्धोतः) तस्यापारेणैषिततमत्वादिति । तस्यापार-
प्रयोज्यव्यापाररूपकलाश्रयत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये—तस्य । प्रयो-
गकस्य । तस्मिन् । प्रयोज्ये ॥ एतेन स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्परत्वे-
नान्तरङ्गात्वेन ‘च कर्तृत्वेनेत्येवशास्त्रम् ॥ अन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य
लोके प्रत्यक्षया दर्शनादिति भावः ॥ एकधातुवाच्यत्वादिति ।
प्यन्तप्रवृत्तिधातुवाच्यत्वादित्यर्थः ॥

ननु प्रयोज्यस्य प्यर्थव्यापारपेक्षया कर्मत्वेऽपि ग्रामादेर्गम्यर्थ-
निरूपितमेव कर्मत्वमत आह—प्यर्थस्यैवेति । प्राधान्यादित्यादिः ।
अन्तरदेशसंयोगे प्यर्थव्यापारजन्यत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥

प्रतियत्तावपि करोत्यपेक्षया सुदपञ्चोर्विधावविशिष्टे पञ्चप्राप्ति-
रेव कथमुक्त्यत आह—सुदत्विति । कर्मणि विधानादर्थसापेक्षा
पृष्ठी । उपात्पतियत्न इति सुद धातुस्वरूपापेक्ष इति भावः ॥

तस्याप्राधान्यादिति । कृत्प्रकृत्यर्थकर्तादौ हि तेन पृष्ठी । कृत्प्रकृ-
तिस्य प्यन्ता । एवं च तैदर्थकर्तृयैव स्यात्, ननु णिच्—प्रकृ-
त्यर्थकर्तारि ॥ प्राधान्यं च कृत्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वमेवेति बोध्यम् ।

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रथमदूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—पाचयत्योदनं देव-
दत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नो-
तीति ॥ “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मका-
णामणी”त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—“एतेषामेव
प्यन्तानां यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति, नान्ये-
षाम्” इति ॥

(प्रदीपः) एतेषामेवेति । प्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेषित-
तमस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा । न च स्वव्यापारपेक्षया
स्वातन्त्र्यात् परत्वात्कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति त्रुणं वक्तुम् । प्रयोज्य-
व्यापारस्याप्राधान्यात् प्रधानाप्रधानव्यापारसंनिधौ च प्रधान-
निमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वात् ॥ नियमेन तु प्रधानप्रयुक्तकार्य-
व्यावृत्तौ गुणनिमित्तकार्यसद्व्यावात्कर्तृत्वं भवत्येव ॥ तदुक्तं
हरिणा—

‘गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेपणे कर्मतां गतः ।

नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वातन्त्र्येणाभिधीयते ॥’ इति ॥

(उद्धोतः) नियमत्वे उपपत्तिमाह—प्यर्थस्येति ॥ पर-
त्वादिति । अन्तरङ्गात्पुण्यव्याचालपि बोध्यम् ॥ प्रधानेति ।
सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात् । न चोद्देश्यतालक्षणमार्थं
प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापारस्यापि, अन्यानधीनत्वलक्षणार्थं प्राधान्यस्य
प्रयोजकव्यापारेऽपि सत्त्वात् । शब्दशास्त्रे शाब्दप्राधान्यस्यैव मुख्य-
त्वाच्चेति भावः ॥

गुणेति । प्रेपणे कर्मतां प्राप्नोति पदार्थः कर्मसंज्ञायां नियमा-
दग्राह्या गुणक्रियायां स्वातन्त्र्याच्च स्वधर्मेण कर्तृत्वेनाभिधीयत
इत्यर्थः ॥ स्वातन्त्र्येणेति पाठेऽपि कर्तृत्वेनेत्येवार्थः ।

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे द्वितीयदूषणपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गम-
यति इति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा “गत्यर्थ-
कर्मणी”ति द्वितीयाचतुर्थ्यां न प्राप्नुत इति ॥ नासा-
वेवं प्रैष्यते—“गच्छ”ग्राममिति । कथं तर्हि ? साध-

१ ‘प्यर्थस्योपसर्गां विशेषक इति भावः’ इति ।

२ ‘गच्छ’ इति ।

३ ‘प्यर्थस्य कर्म’ इति ।

४ तदर्थेति । प्यन्तार्थेत्यर्थः ॥

५ ‘यद्गच्छ’ इति ।

६ उपपत्तिमैवेत्येवं प्राधान्ये इत्यर्थः ॥ (८. भा.)

नविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामाय गच्छेति ॥

(प्रदीपः) नासाविति । ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्म न तु प्वथसेत्यर्थः ॥ साधनविशिष्टामिति । ग्रामकर्मिकां गमन-क्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति प्राप्नोतीत्यर्थः । स च प्रेष्यते प्राप्यते ॥

(उद्घोतः) ग्रामः प्रकृत्यर्थसेति । गमेः सकर्तृत्वेनावश्यं कर्मपक्षत्वात् । प्वथस्य कर्माकाङ्क्षायाः प्रयोज्यकर्मणा शान्तत्वचेति भावः । साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यत इत्यत्र कथं द्विकर्मकत्वं कथं च प्रयोज्ये कर्मणि लकार इत्यत आह—प्राप्नोतीति । तथा च प्रपूर्वं इषिः प्राप्त्यर्थः । तस्मात्पण्यन्तत्कर्मणि प्रत्यये प्रेष्यत इतीति भावः ॥ प्राप्नोतीत्यर्थ इति पाठे प्रेष्यतिपदस्य स्वोक्तसेदमर्थक-धनं न तु 'भाष्ये तथा पाठः' इति भ्रमितव्यम् ॥

(तृतीयदूषणपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह च 'एधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा "कृजः प्रतियत्न" इति पृष्ठी न प्राप्नोतीति ॥ नासावेवं प्रेष्यते—उप-स्कुरुष्वैधो दकस्येति । कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते एधो दकस्योपस्कुरुष्वेति ॥

(चतुर्थदूषणपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—'इह' मेदिका देवदत्तस्य यद्द-त्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि पृष्ठी न प्राप्नो-तीति ॥ उक्तं तत्र कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं कर्तृभूत-पूर्वमात्रेऽपि पृष्ठी यथा स्यादिति ।

(प्रदीपः) कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपीति । प्रधानचरेऽपि कर्तरीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भूतपूर्वत्वस्यानुपपत्तौ राह—प्रधानचरेऽपीति । कृतप्रकृतिषट्कपालार्थकर्तृरपीत्यर्थः । तत्तत्रस्वकृद्ग्रहणमायुलैतदर्थ-कमपीति भावः ।

(पञ्चमदूषणपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा "उपसर्गसुनो-तीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोतीति" इति ॥ नासावेवं प्रेष्यते 'सुनु' अभीति । कथं तर्हि ? उपसर्गविशिष्टां क्रिया-मसौ प्रेष्यते अभिषुण्वति ॥

(प्रदीपः) सुनु अभीति । न प्रयोजकव्यापारस्याभि-मुख्यमभिषब्देन योज्यते । अपि तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अपि त्विति । एवं चाभेदे कदाचिदपि प्वथ-

विशेष्यगतेति भावः ॥ भाष्यसंमतेन कैयटेन प्रयोज्यव्यापारस्यैव-लेखकारेण तु तदभिमुख्ययोजकत्वाभाव एवामेलेभ्यत इति वदवः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वेनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम् । यावता व्यक्तम-र्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति च ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । संदेह एव विचारनिमित्तं नोपपद्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूयोदर्शनविषयाभ्यां प्रत्य-यार्थविशेषणपक्षस्यैवोपपन्नत्वादिति भावः ।

(उद्घोतः) यद्यपि पूर्वं 'प्रमाणे द्वयसत्' 'शेषे' संभूते इति सप्तमीनिर्देशश्लोभयथापि दर्शनादिचार उपपादितत्वापि अन्वयव्य-तिरेकाभ्यामिदानीं विचार आक्षिप्यत इत्याह—अन्वयेति ॥ भाष्ये व्यक्तमर्थान्तरं गम्यत इति । प्यन्ताप्यन्ताभ्यां परस्परसादिति शेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

चाटं युक्तम् ॥ इह पचैः कः प्रधानार्थः ? । याऽसौ तण्डुलानां विह्वलितः ।

अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा । युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात् ॥

(प्रदीपः) यासाविति । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तद-नन्तरं फलोत्पादादिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

'अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादर्थ्यादभ्यासां तु तदाख्यता ॥' इति ॥

तत्र यथापि श्रयणादयस्तादर्थ्यात्पञ्चिवाच्यास्तथा प्रेषणादि-रपि । योतकस्तु गिजपेक्षत इत्यर्थः । न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः, तेषामक्रियारूपत्वाद्वातोश्च कि-यावाचित्वाद् ॥ विह्वलितश्च त्र फलानन्तरं व्यापारोपलक्षणमि-ष्टकाः पचन्तीत्यादौ तस्यासंभवादित्याहुः ॥ पच्यर्थः स्या-दिति । संभावने लिङ् । संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेः ॥ अत एव संशयाद्विचार्य प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण व्यवस्थापितस्तद्दोषाणां परिहृतत्वाद् पक्षानन्तरे दोषाणां चापरि-हारात् ॥ अथवा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽपि स्थापित-स्तपक्षभाविनां दोषाणां सुपरिहरत्वात् । तथा हि—यदुक्तं द्वयोः कर्त्रोर्लैनाभिधानं प्राप्नोतीति ॥ नार्थ दोषः । प्रकृत्या प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्याभिधानात्तस्यैव गिन्वा योतनात् प्रधान एव कर्तरि लो भविष्यति नाप्रधाने ॥ गिन्वा योतकेन प्रधानभूतगत्यर्थत्वं निवर्तितं गमनारूपस्य प्रधानस्यार्थस्याभिधानादिति प्यन्ताद् प्रयोजककर्तरि तास्यानु-

सर्गादेव गिन् । परंतु अत्रादिकावै करणीये उपसर्गस्य पृथक्कृतिरेव करणीयेति भावः ॥

३ वदुनीहिः । (र. ना.)

५ अयेति कियेत्वर्थः । इदानीमित्यस्य विहितेः प्रागित्यर्थः । विहितो उद्दे-यत्वलक्षणमार्थः प्राधान्यम्, प्रेषणादौ तु शाब्दं तत् । (र. ना.)

१ केवलं गमनप्रेरणया गिन्वा जाते कर्माकाङ्क्षायां ग्रामस्यान्वये ग्रामस्य गिज-मन्तर्गतेन गत्यर्थकर्मत्वान्वाच्यतुभ्यां अपास्तिराकङ्क्षिता परंतु पूर्वमेव ग्रामकर्मक-गत्यर्थमेव प्रेरणा जायते इति पूर्वमेव ग्रामस्य गत्यर्थकर्मत्वान्वाच्यतुर्भा जाता । ततश्च गमेर्गिज् जायते इति भाष्यसंदर्भाथः ॥ इति दाभिमतया ॥

२ इदानीमिव कर्तृत्वस्य जायमानत्वेनेति शेषः । (र. ना.)

३ गिज्त्वस्यनन्तरं नोपसर्गसंबन्धः किंतु-सोपसर्गात्वात्प्रेरणयामेव सोप-

निलसमाप्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कश्चित्कचिदाह 'पृच्छतु मा भवान्' 'अनुयु-
ङ्क्तां मा भवान्' इति अत्र णिच् कस्माच्च भवति ? ।

(प्रदीपः) पृच्छतु मा भवानिति । प्रष्टा प्रयोज्यस्वस्य
प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिच् कस्माच्च भवतीति
प्रश्नः । एकविपयत्वालोपादेर्णिचश्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रश्नक्रियाकर्तृत्वा कस्यचित्सिद्धभावा-
त्प्रयोज्यत्वाभावे प्रयोजकस्याप्यभावाद् कथं णिच् शङ्का । तत्राह—
प्रष्टेति । भावीति शेषः ॥ समानार्थत्वापुगपतोद्दिगिचोरप्रसक्त-
राह—एकविपयत्वादिति ॥ वस्तुतस्तु लोहन्ते प्रयुज्यमानलोह-
न्तशब्द एव प्रयोजकस्यापारः, तस्य सस्याणिच् स्यादिति प्रश्नाशयः ।
पर्यायस्य प्रश्नविपयत्वे लोहोक्तत्वाधेयपणस्य णिच् न भविष्यती-
त्युत्तरपरभाष्यासंगतिः । न हि पर्याये लोहोक्तत्वमस्ति । पर्यायो
नाम कदाचिदोद्देश्ये, कदाचिद्विण्येयत्वाकारः ॥ न नूतः करोती-
त्यशौक्येनानात्राणि णिचोऽप्राप्त्या भवदुक्तत्वाख्याने भाष्यासंगति-
रिति चेन्न । लोहन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकस्यापारस्य लोह्वाच्यत्व-
मित्यभिमानेन शङ्कायाः सत्त्वात् । लोहोक्तत्वादित्युत्तरस्य चाय-
मंशयः स प्रेरणात्वेन लोह्वाच्य एवेति । एतच्च विधिनिमज्ज-
णेति सूत्रं उपपदयिष्यते । मञ्जूपायां च निपुणतरमुपपादितम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति ।
तूष्णीमास्ते ॥

(प्रदीपः) अकर्तृत्वादिति । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको
हेतुरित्युच्यते प्रयोज्यश्चात्र कर्ता नेति प्रयोजको न हेतुश्च
इत्यर्थः ॥ तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि
तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः । कर्तृत्वमेव तस्या-
धीयमानं 'प्रश्नक्रियायाः कर्ता त्वं भवेति । यथा राजा भव
युज्यसेति राजत्वमेवाधीयते । यत्तु प्रवृत्तिक्रियः संभावितक्रियो
वा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र णिजभावः ॥

(उद्ध्योतः) न कर्तेति । तत्र प्रश्नक्रियाया अभावादिति
भावः ॥ कुतस्तद्विशेष इति ॥ तूष्णीमास्ते इति भाष्यं कैमुति-
कन्यायोपलक्षणं बोध्यम् ॥ आधीयमानं विधीयमानमित्यर्थः ॥
हेतुं लोटा कर्तृत्वस्याभिधानात्कथमकर्तृत्वमित्यपास्तम् ॥ तदुप-
पादयति—यस्तु प्रवृत्तेति । अस्य विध्यर्थकलोटादिप्रयोगं विना-
मीत्यादिः । प्रवृत्तिक्रियोपि शैष्ट्याय प्रयेत एव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्रा
भवितव्यम्, न भूतभविष्यत्कालायाः ॥

(प्रदीपः) इतरो वर्तमानक्रियस्यैवानेन कर्तृत्वमुक्तमिति
मत्वा चोदयति—किं च भो इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम् । अभि-
संबन्धस्तत्र क्रियते—इमां क्रियामकार्षीद्, [इमां
क्रियां] करिष्यतीति ॥

(प्रदीपः) अभिसंबन्ध इति । भूताया भाविच्याश्च
क्रियायाः कर्त्राभिसंबन्धो भूतो भावी च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अभिसंबन्ध इति । बुद्धिकृतोऽभि-
संबन्ध इत्यर्थः ॥

(प्रागुक्ताकर्तृत्वोपपादनभाष्यम्)

इह पुनर्न कश्चिदभिसंबन्धः क्रियते । न चासौ
संप्रति पृच्छति, न चासौ प्रक्षयति तूष्णीमास्ते ? ।

(उद्ध्योतः) भाष्ये—न चासौ प्रक्षयतीति । लोहन्त-
प्रयोगकृतप्रेरणां विनेत्यर्थः ॥

(अकर्तृत्ववाधकभाष्यम्)

यदि तर्हि कर्ता नास्ति । कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन
लोटाभिधीयते ? ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं पृच्छतिर्धर्तते ? ॥

(प्रदीपः) अथ कथमिति । असत्यर्थं शब्दप्रयोगा-
संभवात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते—इमां क्रियां कुर्विति ॥

(प्रदीपः) अभिसंबन्ध इति । बुद्धिपरिवर्तितन्यै
वहिरसत्यपि शब्दप्रयोगादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) बुद्धीति । बुद्ध्या विपरीकृतस्यैव सर्वत्र बोधात् ।
प्रकृते च क्रियाया इव कर्तृत्वस्यापि तथाभूतस्यैव विधानमिति भावः ॥

(अकर्तृत्ववाधकभाष्यम्)

कर्त्रापि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियते । कथम् ? । 'कर्ता
अस्या क्रियाया भवेति ॥

(अकर्तृत्वसाधकभाष्यम्)

एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते ।

१ द्वितीयास्तस्याशब्दस्य मादेशो न तु निवर्धार्थकः । (र. ना.)
२ लोहन्ते णिच् स्यादिति संबन्धः । (र. ना.)
३ स्वशब्देनोक्तत्वाव भविष्यतीत्येवं रूपेणैति भावः । (र. ना.)
४ लोहवाच्यत्वमिति पाठो नास्ति । (र. ना.)
५ अभिमानोक्तिर्बोधमेव दर्शयति । (र. ना.)
६ विध्यर्थकलोटादिशब्दप्रयोगं विनाऽपि प्रवृत्तिक्रियानिरूपितस्य संभावित-
क्रियानिरूपितस्य वा कर्तृत्वस्याभावादित्यर्थः—प्रदीपादुद्ध्योतपर्यालोचनया लभ्यते ।
(र. ना.)
७ 'न कर्तेति प्रयोजको' इत्येव प्राचीनः पाठः पदमञ्जर्यामपि लिखितः ॥

८ इतिशब्दः पूर्वभाष्यास्य हेतुत्वं बोधयति । (र. ना.)
९ अत्र प्रश्नक्रियैव नास्ति किमुत तत्तत्क्रियतत्कारकत्वविशेषः कर्तृत्वमिति
रीत्येति भावः । (र. ना.)
१० आधीयमानकर्तृत्वस्य लोटाभिधानेऽपि प्रवृत्तिक्रियानिरूपितस्य संभा-
वितक्रियानिरूपितस्य वा कर्तृत्वस्याभावेनेत्यर्थः । (र. ना.)
११ प्राचीनलिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते ॥
१२ एवं सति, प्रकृते कर्तृत्वस्याधीयमानत्वे सति अन्यत्र कर्तृबोधकेनापि
प्रत्ययेन लोटा कर्ता न चाभिधीयते किन्तु कर्तृत्वरहितस्य द्रव्यमात्रस्य यैव
यवाभिधीयते इति भाष्ययोजना । (र. ना.)

(प्रदीपः) न च कर्तेति । तस्यैवाधीयमानत्वात् ।
तदुक्तं हरिणा—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैपे पृच्छयादेर्लोङ् विधीयते ।
सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो निच इति ॥

(उद्योतः) आधीयमानत्वादिति । विषयत्वादित्यर्थः ॥
द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वरहितस्य ॥ प्रयोगः प्रैपः ॥

(कर्तृत्वसद्भावेऽपि समाधानभाष्यम्)

अथापि कथंचित्कर्ता स्यात्, एवमपि न दोषः ।
लोढोक्तत्वात् प्रैपस्य निज् भविष्यति । विधीयन्ते
ह्येतैश्चर्येषु प्रैपादिषु लोडादयः ॥ यत्र च द्वितीयः
प्रयोज्योऽर्थो भवति भवति तत्र निच् । तद्यथा—
आसय शाययेति ।

(प्रदीपः) अथापीति । दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापि परि-
हारोऽभिधीयत इति भावः ॥ लोढोक्तत्वादिति । एकविष-
यत्वाणिचो लोडादीनां च, पाक्षिकत्वाद्यदा लोडुत्पद्यते तदा
तेनैवाभिहितत्वात् प्रैपस्य निच् न भविष्यति ॥

(उद्योतः) दुर्बलेति । ईदृशैकर्तुरपि यदि हेतुसंज्ञासूत्रे
ग्रहणमिति भावः ॥ पाक्षिकत्वात् । पर्यायेण जायमानत्वात् ॥
प्रतङ्गाप्यतिष्कर्षः प्रागेवोक्तः ॥ कैयटोक्त्याख्याने हि लोड्विशिष्टे
तद्धारणेऽपि तदुक्तरीत्या शङ्कितत्वात्पर्यविषयस्य पर्यायस्वावगणात्
चिन्त्यमिदम् ॥ नन्वेवं निजलोढोः समावेशभावे आसयेत्याद्यनुप-
पत्तिरत आह—भाष्ये यत्र च द्वितीय इति । प्रयोज्योऽपि ण्यर्थो
यदाऽन्यापेक्षया प्रयोज्यो भवति भवति तदा तयोः समावेश इत्यर्थः ॥

(१७७२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वैकल्या । ए-
कान्ते तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृपतीति ।
तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति ।

(प्रदीपः) एकान्त इति । कृषावसामर्थ्यं दर्शयति ॥
तूष्णीमासीन इति । व्यापाराभावकथनम् ॥ कश्चिद्धि
सामर्थ्यातिशयाद्युपपत्त्यभिर्हलैः कृपेत् पर्यायेण वेति तजिरा-
करणाय एकान्ते तूष्णीमासीन इत्युक्तम् । तत्र पञ्चभिर्हलै-
र्भूमिमन्यैः कर्षयतीत्यर्थवगमाणिच सति कृपतीति न प्राप्नोतीति
तदनुत्पत्तिर्वैकल्येत्यर्थः ॥

१ द्रव्यमात्रस्य तु कर्तृत्वरहितस्य मयैऽभिधेये पृच्छयादेर्लोङ् विधीयते । यदा
तु सक्रियस्यापि एव कर्तृत्वस्य द्रव्यस्य प्रयोगः प्रैप तदा स निचो विषयो
पाप इति गणार्षाभः । (र. ना.)

२ द्वितीयमेतरण्योऽर्थः यत्र प्रयोज्यो गवतीत्यर्थः । तत्राप्येति प्रथमा
मेरणा । आसयेति च द्वितीया गायः । (र. ना.)

३ आधीयमानपृष्ठत्वेन इत्यर्थः । (र. ना.)

१ सक्रियस्य पठनक्रियां युयुत एव मेरणायां 'पाठयति' इति प्रयोगः । न
तु गृहीतमात्रस्य मेरणायां 'पाठयति' इति प्रयोग इति भावः ॥

२ तत्रार्थो यत्र उदाहरितया तूष्णीमासीनस्य तद्व्यापारानामित्येत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु प्रयोजकव्यापारस्य पञ्चभिर्हलैरित्यनेनैव
द्योतितत्वाच्चद्योतनाय एकान्त इत्यादि व्यर्थमत आह—कश्चि-
दिति ॥ तत्रेति । एवं च प्रयोजकव्यापारस्यात्र प्रतीतेस्तदोपनाय
निच् स्यादिति भावः ॥

(१७७३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नाना-
क्रियाणां कृष्यर्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा ।
कुतः ? । नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् । नाना क्रियाः
कृषेरर्थाः । नावश्यं कृपतिर्विलेखन एव वर्तते ।
किं तर्हि ? । प्रतिविधानेऽपि वर्तते । यदसौ भक्त-
वीजवलीवदैः प्रतिविधानं करोति, स कृष्यर्थः ॥
आतश्च प्रतिविधानेऽपि वर्तते यदहरेवासौ न
प्रतिविधत्ते, तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रतिविधानेऽपीति । अनेकार्थत्वाद्वात्तुतां
कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थोचरणलक्षणे वर्तते इत्यर्थः ।
धातुनैव चोपपदसहितेन तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वाणिजभावः ।
विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्ष आत्मनेपदाभावश्च ।
यदा तु कृषिर्विलेखने वर्तते तदा भवत्येव पञ्चभिर्हलैः कर्षय-
तीति निच् ॥

(उद्योतः) अनेकार्थत्वादिति । प्रतिविधानेऽन्यतोऽत्र धात्व-
र्थः । फलानुकुलत्वेन स एव ना । करणस्य च फले एवान्वयः ॥
भाष्ये—तत्कर्मैत्यस्य कृष्यर्थफलमित्यर्थः ॥ आक्षेपः प्रयोज्यस्य
कर्मते इष्टापत्तिः । गतिबुद्धीति सूत्रं तु नियमस्य सजातीयपेक्ष-
त्वादर्थेऽप्यन्त एव व्यावर्तकम् ॥ अन्ये तु तत्प्राप्तिरेव नेति दिक् ॥
निजभाव इति । द्योतकतापेक्षेऽनुपपदेनैव द्योतितत्वाच्च द्योतकणि-
चोऽभाव इति भावः ॥ वस्तुतो द्योतकत्ववादिनो वचनारम्भः,
द्योतकसमुच्चयदर्शनादां चकत्ववादेन तत्तद्वृण्वनमिति तद्वन् ॥ प्रयो-
जकव्यापारफलस्य कर्तृगामित्वात्कृष्येरात्मनेपदमाशङ्क्याह—विभा-
षोपेति । सा च प्राप्तविभाषेति भावः ॥

(१७७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यज्यादिषु चाविपर्यासः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यज्यादिषु चाविपर्यासो चकत्यः ।
पुण्यसिन्धो यजते याजका याजयन्तीति । तत्र

४ प्रतिविधानं तत्समर्थोचरणमिति प्रदीपपर्यालोचनया प्रतीयते । यत्र कर्म-
करेणो दीयमान बोद्धव्यनिष्ठः । (र. ना.)

५ विलेखनानुकूलं प्रतिविधानमित्यर्थः । फलानु-
कूलत्वेनेत्यादि । कृष्यर्थ-
फलानुकूलं प्रतिविधानमित्यर्थः । (र. ना.)

६ श्रुत्यादित्यर्थः । (र. ना.)

७ गत्यादर्थावगम्यन्त एवेत्यर्थः । (र. ना.)

४ 'भारत' इति मेरणां कुर्वन्नि यदा मेर्यते 'गायिन् मेरय' इति वाक्ये-
'आसय' इति गवती इति भावः ॥

भवितव्यं पुण्यमित्रो याजयते याजका याजयन्तीति ॥

(प्रदीपः) यज्यादिष्विति । यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वात् प्रक्षेपे च ऋत्विजां कर्तृत्वस्यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वसिचप्रसङ्गनिवारणाय वचनम् ॥

(१७७५ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः । कुतः । नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् । नाना क्रिया यजेरर्थाः । नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपण एव वर्तते । किं तर्हि । त्यागेऽपि वर्तते । तद्यथा । अहो यजत इत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति । तं च पुण्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्तीति ॥

(प्रदीपः) नानाक्रिया इति । तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगलक्षद्विपरीतः प्रक्षेपवचने द्रष्टव्यः ॥

(उद्घोतः) तद्विपरीतः प्रक्षेपेति । अविपर्यासपदेनेष्टप्रयोगसिद्धिरेव न तु विपरीतप्रयोगव्यावृत्तेरपि इत्यर्थः ॥

(१७७६ निचप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तत् करोतीत्युपसंख्यानं

सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत् करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सूत्रयत्याद्यर्थम् । सूत्रं करोति सूत्रयति [सूत्रयतीति] ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तदिति प्रातिपदिकोपलक्षणम् । प्रातिपदिकादित्यर्थः । कर्तृत्वाद्यन्तर्भावेनैवाकार्यभावा लोकाव्यवहारात् । करोतीति च धात्वर्थोपलक्षणम् । तेनाश्वेनाति क्रामति अश्वयतीत्यादिसिद्धम् । एवं च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यादि गणसूत्राणि प्रक्षिप्तानि । धातुपाठे सूत्रसूत्राणां चेति बोध्यम् । तद्वत्त्वे तेनैव सिद्धे वार्तिकमफलं स्यात् । कैषेस्तदज्ञानकल्पनापेक्षया मनुक्तस्यैवोचितत्वात् । एवं मुण्डमिश्रेति सूत्रस्यः कैषेऽद्विन्द्य पदेति बोध्यम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रय-

१ विहितेऽधिकरणे देवतोद्देशेन द्रव्यप्रक्षेपस्त्वित्यर्थः । (र. ना.)

२ यजेत इत्येवं रूपः । (र. ना.)

३ याजयते इत्येवं रूपः । (र. ना.)

४ लिखितपुस्तकेषु नैवोपलभ्यते ॥

१ 'पातञ्जलं महाभाष्यं संयहृष्यसुधासमम् ।
पुण्यमित्रस्य समये घटयति स भारते ॥
सकितमध्यमिकयोर्वचनेनोपसृज्योः ।
वर्णनं पुण्यमित्राय यागस्य च पतञ्जली ॥
पुण्यमित्रे मृते पञ्चविंशद्विकशालने ।
असिमित्रोऽगवद्राजा तस्य पुत्रो महाययाः ॥'
तृ० ९

तीति वाक्ये षष्ठी, उत्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया । केनैतदेवं भवति ? ॥

(प्रदीपः) इह व्याकरणस्येति । लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्तते इति भेदनिबन्धना षष्ठी । यदा तु लक्षण एव सूत्रे व्याकरणशब्दो वर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी । यदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति सामानाधिकरण्यं तदा यथा मुण्डयति भागवकमिति भवति तथा व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति ॥

(उद्घोतः) लक्ष्ये इति । व्याकरणशब्दः कर्मव्युद्भूत इति भावः ॥ लक्षणसमुदाये वेति । अष्टाध्यायीरूपेण कर्णव्युद्भूतः स इति भावः ॥ यदा तु लक्षण एवेति । प्रतिषृज्य व्याकरणशब्द इत्यर्थः ॥ पदेति । व्यपदेशिवद्भाववाचनाश्रयेण इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते अस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥

(प्रदीपः) योसाविति । वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते । णिच सूत्रेण सत्त्वंभावातिवर्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः संप्रत्यते । तदुक्तं परार्थाभिधानं वृत्तिरिति ॥ एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम् । परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिविधिप्रक्रियावचनः ॥

(उद्घोतः) करोत्यर्थोभिधायीति । करोत्यर्थेविशेषणीभूतसाध्यावस्यत्वाथोभिधायीत्यर्थः ॥ सूत्रेण च सूत्रेवृत्तिर्बोधा । भाष्ये व्याकरणेन सामर्थ्यमिति । तैल्लान्यफलाश्रयस्वरूपमित्यर्थः ॥ निर्लेशशब्ददर्शने सूत्रयतीत्यवयवार्थोभावाच्छब्दो नास्तीत्याह—
एतच्चेति ॥

(१७७७ निचप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे, कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आख्यानात्कृदन्ताणिजवक्तव्यः तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । कंसवध-

५ 'कल्पो' इति द्विवचनसुपलभ्यते । तथा च सूत्रकारस्य वार्तिकज्ञानम्, वार्तिककारस्य गणसूत्रज्ञानमिति परस्परज्ञानेत्यर्थः ॥

६ द्रव्यरूपतापरित्यागादित्यर्थः । (र. ना.)

७ करोत्यर्थेव्यापारजन्योदात्तिरूपफलाश्रयत्वमित्यर्थः । (र. ना.)

८ नहि सूत्रशब्दाणि णिच सूत्रिर्निष्पन्न इति भावः । (र. ना.)

इत्येवं कालिदासवर्णितमाख्यिकासिन्धुनाटकनायकस्यासिमित्रस्य पिता पुण्यमित्रः २९१६-२९५० कलिपताब्देऽपु राव्यं चकारेति भारतीयेति वृत्तनिर्मातारः ॥

१ 'सूत्रं चेदं 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिच सिद्धे मप्यार्थमित्याहुः' इत्यं हि तदीयोऽग्र्य इति बोध्यम् ॥

माचष्टे कंसं घातयति । वल्लिबन्धमाचष्टे वल्लि
बन्धयतीति ॥

(प्रदीपः) आख्यानादिति । आख्यायत इत्याख्याना-
मिति वृत्तमुच्यते ॥ प्रकृतिवदिति । णिचो या प्रकृतिः कंस-
वधादिस्तया तुल्यं कंसादि कारकं भवति । यथाख्यानाक्रियापेक्षं
कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि अप्रतिपेक्षाख्यानाकर्मभाव-
स्येत्यर्थः । प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कंसादेः पृथक्कृतत्वात्
कंसमाघातयदित्यादौ कंसादिशब्दवर्जितस्याप्तज्ञायामाहादयः
कंसादेर्न भवन्ति । वत्करणञ्च स्वाश्रयमपि भवति ॥ पुष्पेण
योजयतीति पुष्पस्य कर्मत्वाभावः । अथ वा प्रकृत्या तुल्यं वर्तते
इति प्रकृतिवत्, प्रकृतेरिव प्रकृतिवत्, प्यन्तस्य कारकमित्यु-
भयथातिदेशाश्रयणात् कन्विक्स्थितपरिग्रहे । प्रकृतिप्रत्या-
पत्या राजागमनादौ नलोपायपि निवर्तते इति राजानमागम-
यतीत्याद्युपपन्नं भवति ॥ कंसवधमिति । यद्यप्यत्र सन्नि-
योगनिर्दिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति
वधादेशनिवृत्तिः सिद्ध्यति तथापि पुष्पेण योगं जानाति पुष्पेण
योजयतीति कृत्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावाच्चिद्वृत्तिर्न सिध्यतीति
प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते ॥

(उद्घोतः) आख्यायत इति । बाहुलकात्कर्मणि क्युद् ।
भावबहुति हि आख्यानाक्रियायां कर्मत्वं न स्यात् । णिच इति ।
कृतो या प्रकृतिरिति तु नोक्तं प्रत्यक्षक्षणेन कृदन्ततया नानातिदेशेन
च षष्ठीप्रसङ्गात् । राजागमनमित्यादौ राज्ञः कर्तृत्वा राजानमिति
द्वितीयानापत्तेश्च तदयमर्थः—णिच्प्रकृतेर्यथा आख्यानाक्रियायां
कारकता तथा कंसादेरपीति तदाह—यथेति । नन्वेवमाहात्म्य-
स्येत्यत आह—प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति । प्रकृताविव प्रकृति-
वत् । अत्र प्रकृतिशब्देन कृतः प्रकृतिः तस्यां यथा कंसादेरनन्त-
र्भावस्तथा कृदन्तप्रकृतिः कणित्वे पीत्यर्थः ॥ नन्वेव पुष्पेण योजयती-
त्यत्रापि द्वितीयापत्तिरत आह—वत्करणादिति ॥ कन्विदिति ।
पुष्पयोगेण शीलञ्च च प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवाश्रयणीयमिति भावः ॥
पर्वं च द्वितीयाघन्तत्वाय पृथक्त्वाच्चातिदेशद्वयमाश्रयणीयं भवति,
वैलक्ष्यं च भवतीति गौरवम् । अतः प्रकृतिवत्त्वस्य कृत्प्रकृते-
रुद्घोतप्रवृत्तत्वे यथा कारक द्वितीयाघन्तं घातयानन्तर्भूतं च तथे-
त्यर्थे उचितः । प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्र कृत्प्रकृतेरेव ग्रहणेनात्रापि
तथेवौचित्याच्च ॥ पुष्पेण योजयतीत्यत्र च न दोषः । प्रकृति
मेति । कृत्प्रकृतेः प्रत्यापचावपि राजानशब्दे न लोपनिवृत्तिः कथ-
मिति विन्यस्य ॥ वस्तुतः प्रकृतिवत्कारकमित्यतिदेशात्पृथक्करणेन
समासाभावेनापदत्वात्प्रतिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ अत्र प्रकृतिवत्त्वमिति
चः कारकमित्यनन्तरं बोध्यः प्रकृतिवत्कारकं चेति । तेन तद-

स्कार्थमप्यतिदिश्यते । तेन घातयतीत्यादौ कृत्वतत्वे सिध्यतः ॥
अन्यथा घातोः स्वरूपग्रहण इति परिभाषया न स्याताम् ॥
केचित्तु उपयन्नापि प्रकृतिर्पदेन हेतुमण्यन्तप्रकृतिः । हेतुमण्य-
ण्यन्तश्च प्रत्यापत्त्योपपत्तित्वात्प्रकृतिप्रकृतिक एव ॥ प्रत्यापत्तिः
प्रत्यभिज्ञा ॥ सा च तत्सत्त्वे तत्रत्य कार्यसत्त्वे च भवतीति अनेनैव
कारकवहिर्भावो वधादेशनिवृत्तिः कृत्वतत्वादिकं च सिद्धम् ॥ नन्वेवं
प्रत्यक्षक्षणेन कृदन्तत्वात्कंसादेः षष्ठी स्यादतः प्रकृतिवत्त्वकारक-
मिति । यद्विभक्तयन्तं तत्र, तादृशमत्रापीत्यर्थः । एवं चावृत्तिकल्पना
न कुत्रापि । प्रत्यापत्तिशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञाविषयतयापत्तिः ।
स्थितिरित्यर्थः । न तु नष्टस्य पुनः प्रादुर्भावः प्रत्यापत्तिः । अतः
एव रात्रिं विवासयति शृगाम् रमयतीत्युदाहरणविषयवचने प्रकृति-
प्रत्यापत्तिवचः संगतिः । अन्यथा तत्र प्रकृतेरातिदेशेनानपहारा-
त्प्रत्यापत्तिव्यवहारासंगतिः स्पष्टैव । कौरकवहिर्भावश्च तस्याः फल-
मित्याहुः ॥ यद्यप्यत्र संतियोगेति । एवं च तदतिव्यवस्थापकं
प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचोऽन्वयमिति बोध्यम् ॥

(१७७८ णिचप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आख्यानाच्च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः
—आख्यानमाचष्ट इति ॥

(पूर्ववार्तिकस्याख्यानशब्दप्राह्यतिर्णयाधिकरणम्)

(विप्रतिपत्तिभाष्यम्)

किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतानि आख्यानानि
तेभ्य उत्पत्त्या भवितव्यम् । आहोस्वित् क्रियाख्या-
नमात्रात् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । कंसवधनलोपाख्यानादी-
नीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये संज्ञाभूतानीत्यस्य प्रसिद्धानीत्यर्थः ॥

(विशेषपिज्ञासाभाष्यम्)

किं चातः ? ।

(संज्ञाभूताख्यानाग्रहणपक्षदूषणभाष्यम्)

यदि संज्ञाभूतेभ्यः । इह न प्राप्नोति—राजाग-
मनमाचष्टे राजानमागमयतीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये राजानमागमयतीति । एवं च देव-
दत्तपाकमाचष्टे इत्यर्थे 'देवदत्तेन पाचयति' इत्येव, गतिबुद्धीति
नियमेन देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् ॥

(क्रियाख्यानाग्रहणपक्षभाष्यम्)

अथ क्रियाख्यानाग्रहणम् । न दोषो भवति ॥

१ अमतिपरिप्राप्तिः । (१. ना)

२ तथापि मृत्तिवदित्यप्युपपन्नमर्थम् । मृत्तया तुल्यं मृत्तिवदित्येव ।
अत्र मृत्तिवदित्येव णिचः मृत्तिः । मृत्तान्वितेति द्वितीया । अथ च वृत्तः
मृत्तिः । (१. ना.)

३ अर्थमृत्तिरूपमित्यर्थः । (१. ना.)

४ तथापि मृत्तेरिव मृत्तिवदित्येव परार्थः । प्यन्तत्वे इति च लक्ष्माउते
तेनापादित्वेने इति भावः । (१. ना.)

५ लक्ष्माउतेनेन ज्ञायमानतात्पर्यान्मात्रापर्याया प्रकृतिवत्त्वस्य हेतुमण्यन्त
मृत्ती लक्षणेति भावः । (१. ना.)

६ प्रादुर्भावरूपविषयवार्तिके इत्यर्थः । (१. ना.)

७ अनेत्यादि । (१. ना.)

८ कंसवधमाचष्टे इत्येतदुदाहरणविषयकत्वमप्युक्तमित्यर्थः अन्यथा पुष्पेण यो-
जयतीत्यस्य तुल्यनिवृत्त्येव भाववदित्यादिप्रत्यक्षव्यापत्त्यासंगतिः स्पष्टैव । (१. ना.)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥

(१७७९ णिच्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ दृश्यार्थायां च प्रवृत्तौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृश्यार्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताणिज् वक्तव्यः, तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ कृलुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति ॥ दृश्यार्थायामिति किमर्थम् ? । यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येव तदा भवति ॥

(प्रदीपः) दृश्यार्थायामिति । यदारण्यस्यो रममाणान् मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्टे एतस्मिन्नवकाश एवंविधा मृगा रमन्त इति, तदा प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति ॥ यदा हि ग्राम इति । ग्रामे मृगाणामसंभावज्ञ तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिः ॥ दृश्यार्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव ब्रह्मव्यम् । राजा-गमनादिषु तु दृश्यैर्प्रवृत्त्यभावेऽपि णिज् भवति ॥

(उद्घोतः) दृश्यैवेति । इह कृष्यादिभ्य इति दृशिः साधुः ॥ रममाणान् मृगान् इति ॥ एतेन मृगरमणशब्द आखेटे कृद इत्यपत्तेरन् ॥ प्रवृत्तिर्भवतीति । आख्यानविषयैः ॥ इत्येतच्चेति । प्रयोगानुसारादिति भावः ॥

(१७८० णिच्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ आङ् लोपश्च कालात्यन्त-संयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्ता-णिज् वक्तव्यः तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ आङ्लोपश्च कृलुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीति ॥

(प्रदीपः) आरात्रिविवाससिति । यावद्वात्रिर्विवासो-त्तिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यावदिति । रात्रिरूपकालेनात्यन्तसंयोगः ॥ कथाश्चाख्याने कर्मेति भावः । आरात्रिविवासशब्देन तावत्पर्यन्त-कथा लक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कालात्यन्तसंयोगे गम्यमान इत्यर्थः ॥ वसेरकर्मकतया गतिबुद्धीति रात्रेः कर्मत्वं हेतुमसिचि तद्विशेषि बोध्यम् ॥

(१७८१ णिच्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्रीकरणे प्राप्तावर्थे कृदन्ताणिज्

वक्तव्यः । कृलुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहि-ष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते । सूर्यमुद्गमयतीति ॥

(प्रदीपः) चित्रीकरण इति । आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत् प्राप्नोतीत्यत्रार्थे णिज् वक्तव्यः ॥ संभावयत इति । भू प्राप्तावात्मनेपदीत्यस्य रूपम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्रापीति । संप्रदाहित्वेन भावकिञ्चिन्ता-त्समी । एवं ज्ञीत्यपि ॥ भूमासाविति । संभावयत इत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(१७८२ णिच्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ नक्षत्रयोगे ज्ञि ॥ * ॥

(भाष्यम्) नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताणिज् वक्तव्यः कृलुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति मघाभिर्योजयतीति ।

(प्रदीपः) पुष्येणेति । पुष्यो योगक्रियायाः कर्ता, स हि चन्द्रमसं संवध्नाति । तत्रोभयप्राप्तौ कर्सेणीति नियमात् षष्ठ्यभावे तृतीयासमासः । तत्र प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवं प्रकृ-तिवदतिदेशात्कर्तरि तृतीयौ भवति लकारस्तु प्रधान एव कर्तरि भवति, नातिदेशिके ॥

(उद्घोतः) उभयप्राप्ताविति । नियमेन चन्द्रमसः प्रतीते-रुभयप्राप्तिः ॥ वस्तुतः सहयोगेन तृतीया ॥ कर्तुः प्रयोगाभावेनो-भयप्राप्तेरभावात् ॥ मतान्तरोक्ते प्रकृतिवदित्यस्यार्थेऽपि न दोषः । हेतुमणिचि गत्यादित्येवमात् तृतीयाया एव पुष्येणेतन्न प्राप्तेः ॥ नातिदेशिके इति । णिज्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वादिदेशेऽपि णिजर्थकर्तृत्वादि-देशाभावाच्च तदुत्तरलेनास्याभिधानमित्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? ।

(१७८३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ न वा सामान्यकृतत्वाद्देतुतो ह्यविशिष्टम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । सामान्यकृतत्वात् सामान्येनैवात्र णिज् भविष्यति "हेतुमतीति ॥ किं कारणम् ? । हेतुतो ह्यविशिष्टम् । हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद् भवति । तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च ।

(प्रदीपः) सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यलक्षणे-

१ इष्टेत्यर्थः । (र. ना.)

२ अतएव 'रज्याचकार विरजः स मृगान्' इति भारविणा विश्वा-क्षानेन समीपागमनाभिप्रायेणापि 'रजेणौ मृगरमणे' इति नलोपः कृतः । अत-एव पदभाष्ये 'मृगरमण इति किमर्थम् ? रजयति वस्त्राणि' इत्येवं पल्ल-दाहृतम् ॥

३ नक्षत्रयोग इति कृदन्तादित्येनान्वेति । (र. ना.)

४ पुष्यो हि चन्द्रमसं संवध्नाति तत्र पुजेर्गत्यादिव्यन्तर्भावदणौ कर्तुः पुष्यस्य णिचि कर्तृत्वमेवेति कर्तृत्वानुवीया गवतीति पदमञ्जरी ॥

५ पुष्यस्य गद्यत्वेन निष्क्रियत्वात्कर्तृत्वं नैव सिद्धान्तसिद्धमन्तो महाणामेव प्रतीत्यभिमुखं प्रतिवर्षं साधैककपध्यादिकालात्मकगतिमप्यल्लेख्ये पुष्यात् कथं तृतीयेत्यत गाह—वस्तुत इति ॥

नैव सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ देवदत्ते चेति । देवदत्तविषयान्यस्य हेतुतेत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) सूर्यमुद्गमयत इत्यादौ आदित्यस्य प्रयोज्यत्वा-
चेतनदेवदत्तस्यापि तत्संजातीयता ध्वननाद्देतुतेलनुपपन्नमत आह
—देवदत्तविषयान्यस्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न सिध्यति । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुसंज्ञो
भवतीत्युच्यते । न चासावादित्यं प्रयोजयति ।

(उद्द्योतः) भाष्ये स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति । स्वाभिप्रेत-
मात्रेदेशेन प्रवृत्तस्य प्रवर्तक इत्यर्थः ॥ एवं प्रयोजयतीत्यस्य च
स्वाभिप्रेतोदेशेन प्रवृत्तं प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ स्वाभिप्रेतमात्रो-
द्देश्यकप्रयोज्यनिष्ठप्रवृत्तपनुकूलव्यापारवत्त्वं हि प्रयोजकत्वमिति
फलितम् । सर्वत्र स्वशब्देन प्रयोजकः । एवं प्रयोजकाभिप्रेतमात्रो-
द्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वं प्रयोज्यत्वम् । तदेव च स्वतन्त्रत्वम् । न
चैतैतर्था इति भावः ॥

(१७८३ समाधानवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक
इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यं भवान् स्वतन्त्रप्रयोजकं मुक्तसंशयं
न्याय्यं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यद्गदत्तेनेति,
तेनैतत्तुल्यम् ॥ कथम् ? ।

(१७८४ समाधानवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्यै ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्यैव किञ्चिद्
भवति देवदत्ते चादित्ये च ॥ नैह कश्चित्परोनुगृही-
तव्य इति प्रवर्तते । सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते ॥
ये तावदेते गुरुशुश्रूपवो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थं
प्रवर्तन्ते=पारलौकिकं च नो भविष्यति, इह च नः
प्रतीतो गुरुध्यापमिष्यतीति ॥

तथा—य एते दासाः कर्मकरा नाम तेऽपि स्वभू-
त्यर्थं प्रवर्तन्ते=भक्तं चैवं च लप्स्यामहे । परिभाषाश्च
न नो भविष्यन्तीति ॥

तथा—य एते शिल्पिनो नाम एतेऽपि स्वभूत्यर्थं
प्रवर्तन्ते=व्रेतनं च लप्स्यामहे । मित्राणि च नो
भविष्यन्तीति ।

१ देवदत्तमन्त्रयोगादित्यस्य प्रयोजकत्वार्थः ।

२ अत्रानुद्देशितार्थः ।

३ एतत्प्रयोजकत्वमपेक्षितं देवदत्तप्रयोजकत्वम् ।

४ शुभ्रं च देवदत्तं च देवदत्तप्रयोजकत्वम् । (८. ग.)

५ 'न' देवदत्तः ।

६ 'देवदत्त' इत्येवमपि देवदत्तप्रयोजकत्वम् । (८. ग.)

७ 'न' देवदत्तप्रयोजकत्वम् । (८. ग.)

८ देवदत्तप्रयोजकत्वमपि देवदत्तप्रयोजकत्वम् । देवदत्तप्रयोजकत्वम् ।

(प्रदीपः) परिभाषा इति । दण्डनादिकाः ।

(उद्द्योतः) समापत्ते—भाष्ये स्वतन्त्रेति । स्वतन्त्रप्रयोजकस्य
हि हेतुत्वम् । अथ च न तथैवप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥
प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्येति । प्रयोज्यप्रवृत्तिरभयत्रापि—प्रयोजका-
भिप्रेतानपेक्षा तन्मात्रानुद्देश्यकत्वार्थः । उभयत्रानपेक्ष्यैव किञ्चि-
दिति । किञ्चिदित्यस्य प्रयोजकाभिप्रेतमात्रं किञ्चिदनपेक्ष्यैवोभयोर्देव-
दत्तादित्योभेवतीत्यर्थः । तस्मान्मात्रांशो न निवेद्यः । अन्यथा
गिजनैकांश इति भावः ॥ तदेव व्युत्पादयति—नेह कश्चिदिति ।
सत्यामपि प्रेरणायामिति शेषः ॥ सतिन्द उपात्मः परिभाषणम् ।
तदाह—दण्डनादिका इति । अनेन सर्वत्र स्पष्टसाधनताज्ञानं
प्रवर्तकमित्युक्तम् ।

(वार्तिकादिशेषभाष्यम्)

एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु—

(१७८५ देवदत्तादित्ययोः प्रयोज्यत्वसाधकवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ कुर्वतः प्रयोजक इति चेत्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि कश्चित्प्रयोजको नाम कुर्वतो
भवति तेनैतत्तुल्यम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—कुर्वतः प्रयोजक इति । प्रयोजका-
भिप्रेतमात्रेदेशं विनापि स्वोद्देशेनैव कुर्वतः पुंसः प्रयोजको दृश्यते
यथा 'गुरुः शिष्यान्धष्यन्ते प्रवर्तयति' इत्यादौ तद्वत्स्वयंसापि इति
भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, कः प्रयो-
ज्यार्थः ? ॥

(उद्द्योतः) प्रयोज्यार्थ इति । प्रेरणान्यप्रवृत्त्याशयः
प्रयोज्यः । तस्य प्रेरणायः कोऽर्थः 'प्रयोजनं किम्' इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ईदृशो वैध्यां कुरु, ईदृशो
पुटकौ कुरु इति । आदित्यश्चास्याभिप्राये सज्जते ।
एतस्याभिप्रायः 'उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां
सूर्योद्गमनं संभावयेय' इति । तं चास्यादित्योभि-
प्रायं निर्वर्तयति ॥

(प्रदीपः) यदभिप्रायेष्विति । तदुप हरिणा ।

निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धय इति ॥

इति भाष्यः । आशंसा, भाववर्धनादौ । तथा च सर्वत्र प्रयो-
दनादेव प्रयोज्यत्वम् । प्रयोज्यत्वमपि प्रयोजकत्वम् । प्रयोजकत्वमपि
प्रयोज्यत्वम् । (८. ग.)

१ सर्वत्र प्रयो-
दनादेव प्रयोज्यत्वम् । प्रयोज्यत्वमपि प्रयोजकत्वम् । प्रयोजकत्वमपि प्रयोज्यत्वम् । (८. ग.)

२ 'प्रयोज्य' इति ।

३ 'प्रयोज्य' इति ।

४ 'प्रयोज्य' इति । (८. ग.)

५ 'प्रयोज्य' इति ।

सज्जन्त इति । भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् । परसैपरी तु सज्जिः ग्लुबुषजगताविति ।

(उद्ध्योतः) उत्तरमाह—यदभिप्रायेष्वासज्जन्ते इति । प्रेरणाभिप्रायेष्वासज्जन्ते । तदभिप्रायं ज्ञात्वा तं निर्वर्तयन्ति यत्, एष एव प्रयोज्यस्य प्रेरणाया अर्थ इत्यन्वयः ॥ एवं च क्रियायां स्वाभिप्रायानुरोधफलकं तज्ज्ञापनमेव प्रेरणाफलमिति भावः ॥ अभिप्रायपदेन तद्विषय उच्यते । तदाह—इदंशावित्यादिना । तदाह—निमित्तेभ्य इति । स्वभूतिसाधनत्वज्ञापकप्रेरणादिभ्य इत्यर्थः ॥ ननु स्वभूतिफलकप्रवृत्तौ प्रयोजकाभिप्रायानुरोधोऽपि किमर्थः, इत्यत आह—अभिप्रायेति ॥ ननु शिष्यादीनां स्वाध्यासिद्धये गुर्वभिप्रायानुरोधोऽपि सूर्यस्य तदनुरोधे मानाभावः फलभावश्चेति चेन्न । अभिप्रायसंपत्तिमात्रेण तदुद्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वादिरूपप्रयोज्यप्रयोजकभावान्धारोपेण निजिति तात्पर्योत् । भाष्यकारवचनादिति । तत्प्रयोगादस्यानुदात्तत्वमपि पाठोऽनुमीयत इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेदिह वर्तमानकालता युक्ता स्याद् उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्यमुद्गमयतीति, तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति । इह तु कथं वर्तमानकालता कंसे घातयति बलिं बन्धयतीति । चिरहते च कंसे, चिरवदे च बलौ ॥

(प्रदीपः) चिरहते इति । चिरप्रवृत्ताद्व्यघातकभावस्य प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानत्वासंभवात् । उपसंख्यानारम्भे तु न दोष, आख्यायनस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु चिरहते कंसे इत्युक्त्या प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वाभावो नोक्त इत्यत आह—चिरप्रवृत्तेति । कंसकृष्णयोर्वैध्यघातकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तत्प्रयोजकव्यापारस्यापि तत्त्वमेवेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि युक्ता ॥ कथम् ? । ये तावदेते शौभिका नाम पते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति ॥

(प्रदीपः) शौभिका इति । कंसायनुकारिणां नयानां व्याख्यानोपाध्यायाः । कंसायनुकारी नटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतः कंसो भाष्ये विवक्षितः ॥

(उद्ध्योतः) कंसायनुकारिणां कंसादि सदृशानाम् । भाष्ये प्रत्यक्षं कंसं घातयन्तीति । तादृशेनैव वासुदेवेनेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

चित्रेषु कथम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

चित्रेष्वपि उद्गूर्णां निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसस्य कृष्णस्य च ॥

(उद्ध्योतः) उद्गूर्णा इति । उर्वता इत्यर्थः । गूरी उर्वमने इत्यस्य रूपम् । एवं च चित्रलेखका अपि चित्रसं कंसं तादृशेनैव कृष्णेन घातयन्तीत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ग्रन्थिकेषु कथम् । यत्र शब्दग्रन्थगडुमात्रं लक्ष्यते ।

(प्रदीपः) ग्रन्थिकेष्विति । कथकेष्वित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ग्रन्थिकपदे अतं इतिठनी इति ठन् ॥ शब्दग्रन्थगडुति । शब्दः कथकमुत्सोच्चार्यमाणः । ग्रन्थस्तद्वत्तत्स्यपुस्तकरूपः । गडुः मनुष्यसंघातः । न तत्र कश्चिदपि कंसादिबुद्धिविषय इत्यर्थ इत्याहुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्यात्रिणांशात् तद्वैद्याव्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति ॥ आतश्च सतः । व्यामिश्राश्च दृश्यन्ते—केचित् कंसभक्ता भवन्ति, केचिद्वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति—केचित्कालमुखा भवन्ति केचिद् रक्तमुखाः । त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते—गच्छ हन्यते कंसः, गच्छ घानिष्यते कंसः, किं गतेन हतः कंस इति । हेतुमत्ति च ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) तेऽपीति । तदुक्तं हरिणा—

शब्दोपहितैरुपास्तु बुद्धेर्विषयतां गतान् । प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनैस्तत्वेन मन्यत इति ॥

षोडं भाष्यं स्पष्टम् ॥ २६ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

१ 'प्रेरणा' ॥

२ क्रियाप्राग, प्रयोज्यक्रियायामित्यर्थः । स्वाभिप्रायेति । प्रयोजकाभिप्रायेत्यर्थः । तज्ज्ञापनमेवेति । स्वभूतिसाधनत्वज्ञापनमेवेत्यर्थः । तच्छब्दस्य बुद्धिरपरमांशित्वात् । सं प्रयोज्यम् । (र. ना.)

३ प्रयोज्यक्रियायां प्रयोज्यभूतिसाधनत्वज्ञापकैत्यर्थः । (र. ना.)

४ प्रयोज्योऽभिप्रायसत्त्वमात्रेणेत्यर्थः । तदुद्देश्यकैत्येदं प्रयोज्ये इत्यादौ शेषः । (र. ना.)

५ 'अवर्तमानकाले वर्तमानकालता' ॥

६ गडुशब्दस्तु न मनुष्यसंघातवाची । गडो मीनान्तराययोरिति मेदिनी ।

गडकः शकुलार्गक इत्यमरः । (र. ना.)

७ 'तदुद्गी' ॥

८ व्यामिश्राश्च भवन्ति । नाना(विशुद्ध)पक्षसमाश्रयो व्याश्रय इति पदमञ्जरी ॥

९ शब्दैरुपहितानि खनन्यबुद्धौ समर्पितानि स्थापि येषां तानित्यर्थः ।

यद्वा वाच्यतासंभवेन शब्दविशिष्टकारानित्यर्थः । (र. ना.)

१० कर्मकारकत्वेनेत्यर्थः । (र. ना.)

(उद्योतः) तेऽपि, ग्रन्थिका अपि ॥ तद्वद्दीर्घ्याचक्षणा इति । तदैश्वर्याणीत्यर्थः । तानि कथयन्तो ग्रन्थिकाः स्वबुद्धिविषयान्सतो विद्यमानान्तंसादीम्प्रकाशयन्ति श्रोतृबुद्धौ समर्पयन्तीत्यर्थः ॥ विद्यमानत्वेन बुद्धिविषयत्वे हेतुमाह—आतश्च सत इति ॥ व्यामिश्राश्चेति । चो हेतौ । यतो विरुद्धपक्षाश्रिता दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥ मल्लतीतत्वंबुद्धौ तत्संभवतीति भादः ॥ तत्कालमृते स्वपक्ष इव वर्णान्यत्वं पुण्यन्ति पुष्टं कुर्वन्ति दधतीत्यर्थः ॥ तत्रैव मुक्त्यन्तरमाह—त्रैकाल्यं सख्यपि ॥ एवं च बुद्धिविषयसत्तयैव सर्वोपि व्यवहार इति भावः ॥ शब्देति । शब्दसमर्पितबुद्धिविषयाकारानित्यर्थः ॥ साधनत्वेनेति । बुद्धिविषयवधादेरित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीशिवभट्टवृत्तसतीगर्भजनागेशमहर्ष्यते प्रदीपोद्घोते
तृतीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे

तृतीयमाहिकम् ॥

(४०२ यङप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ३ आ. १)

६४४ कण्ठादिभ्यो यक् ॥ ३।१।२७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थः ककारः ? ।

(प्रदीपः) कण्ठादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥ किमर्थं इति । द्विविध्यं कण्ठादीनां दर्शयितुमुपन्यासः ॥

(उद्योतः) कण्वादि ॥ २७ ॥ धातुभ्यो यकि गुणनिषेधकतया कस्य चारिताध्यादाह—द्विविध्यमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

गुणबुद्धिप्रतिषेधार्थः । कृतीति गुणबुद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सायं धातुकार्धधातुकयो-
रङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष
आर्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते ।
कण्ठादीनि हि प्रातिपदिकानि ॥

(उद्योतः) प्रातिपदिकयमात्रं तु प्रष्टा मन्यते ॥

(१०८६ यफोर्यङ् लिपिकायसाधकयार्तिकप्रथमगण्डम् ॥)

॥ * ॥ कण्ठादिभ्यो वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कण्ठादिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥

(१०८६ यार्तिकद्वितीयगण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्रियमाणे हि वावचने नित्यः
प्रत्ययविधिः प्रयज्येत ॥

(प्रदीपः) ककारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्तुन्तरमुपक्षि-
प्यते—कण्ठादिभ्यो वावचनमिति । यदा कण्ठादीनि
प्रातिपदिकानि तदा वेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) उपक्षिप्यते इति । तत्समाधानेनैव ककार-
प्रयोजनमप्युक्तमेव भवतीति भावः ॥ यदेति । प्रातिपदिकान्ये-
त्यर्थः ॥ केवलधातुपक्षे तु वावचने क्रियमाणेऽपि कण्ठवतीत्यनिष्ट-
प्रसङ्गः, कण्ठाविलादावुपवदादिप्रसङ्गश्चेति भावः ॥ न च प्राति-
पदिकान्येव सन्तु अत्र च सूत्रे 'करणे' इत्यनुवर्तते । तेन कण्ठं
करोतीत्यर्थं यक्, अन्यदा त्वभावः । तेन कण्ठाविलादेः सिद्धिः ।
यगन्तेभ्यस्तु न किञ्च अनभिधानात् । तेन नोवङ् सहितः प्रयोगः ।
एवं च वावचनं किमर्थमिति वाच्यम् । मुख्यतीत्यादावतो लोपा-
नापत्तेः ॥

(दोषप्रश्नभाष्यम्)

तत्र को दोषः ? ॥

(प्रदीपः) तत्र को दोष इति । निक्षेपि प्रत्यये किपा
कण्ठरित्यादि सिध्यतीति भावः ॥

(उद्योतः) किपा संपदादि किपा ॥

(१०८७ दोषकथनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र धातुविधितुक्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र धातुविधेस्तुक्प्रतिषेधो
वक्तव्यः स्यात् । कण्ठौ कण्ठः “अचिश्चुधातुभ्रवां
उवोरियङ्बुवडौ” इत्युपवडादेशः प्रसज्येत ।

इह कण्ठाकण्ठे इति “नोङ्धात्वोः” इति विभक्ते-
रदात्तत्वप्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

तुक् च प्रतिषेध्यः, वल्गुर्मेन्तुरिति “ह्रस्वस्य
पिति कृति तुक्” इति तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) किपा यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितु-
माह—तत्रेति । कण्ठ्यशब्दात् किपि विहितेऽकारलोपस्य
स्थानिवत्त्वमुपवि कर्तव्ये नास्ति । किल्लुगुधात्वचङ्प-
रनिष्ठासकुत्वेष्विति निषेधात् ॥ अथापि स्थानिवत्त्वावुवङ्
स्यात्, तथापि वकारस्योङ् करिष्यते । आदिष्टादयः पूर्वो
वकार इत्युक्तिं कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः । अत एवोऽः पुनरु-
वङ् न भवति ॥ तत्रैव कण्ठ शब्दादेशजसोः कृतयोवङ्
प्राप्नोति । ओःसुपीति तु यणादेशोऽसंयोगपूर्वसंयोगः ॥

(उद्योतः) यथेष्टमिति । गीष्वायां यथाऽसादृश्य इत्य-
न्यपीमायः । अयापीति । सैदसावधिकम् । णि तु षी विधौ
नेला सावधिकमिति भावः ॥ इदं गीष्वा ॥ आदिष्टादिति ।
हो विधिमिति निषेधादित्यर्थः शेषम् ॥ अत एवेति । आदिष्टा-
दयः पूर्वोऽन स्थानिवत्त्वाभावादेशेभ्यः । पुनरुवङ् । एवङ्
रक्षणस्येति न्यायादित्यर्थः शेषम् । न चान्तरादयः पूर्ववत्

स्थानिवद्भावेन लभ्यम्, वसादेशर्वाभावात् । उवळ आदेशत्वेऽपि तस्य कार्याभावात् । न च सर्वे सर्वपदादेशा इति कण्डू इत्यस्य कण्डुवादेशे तस्य स्थानिवत्त्वादिनादिष्टादचः पूर्वत्वेन तस्य कण्डू ऊ इत्यादेशे कार्ये स्थानिवैत्वं, सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्याचः परस्मिन्नित्यस्या प्रवृत्तेः । अत एव स्वरादिग्रहणस्य व्यवहितसाधारणपूर्वत्वग्रहणशपकैता आकरोक्ता संगच्छते । न च प्रातिपदिकानीत्युपक्रम्य भाष्ये वाचचनाद् यदाकण्डूदीनि प्रातिपदिकानीत्यादिना स्वयं तथैव व्याख्यानाच्छलोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपि तत्र परे पूर्वस्य कण्डू इत्यस्य धातुत्वाभावादुक्त्वोऽप्राप्त्याऽसंगतोयं कैयटः स्पष्टं चेदं लोपो व्योः इति सूत्रे कैयट इति वाच्यम् । अतिदेशेनाकारे सत्यपि श्रवणाभावेन तस्य लौकिकसत्ताविरहाद् छिन्नपुच्छ-सदृष्टान्तमूलकेन प्रारदीव्यतोष् इति सूत्रभाष्योक्तैर्नैकदेशविकृतन्यायेन कण्डू इत्यस्य धातुत्वमित्यभिमानात् ॥ तत्रेति । औजस्-निमित्तक उवळ् प्राप्नोति । एकदेशविकृतन्यायेन कण्डू इत्यस्य धातुत्वात् । न चैतन्निमित्ते उवळि अलोपस्य स्थानिवत्त्वम्, कौ लुप्तमिति निषेधादिति भावः ॥ भाष्ये ह्रस्वस्य पिति इति । ह्रस्वोच्चारणसामर्थ्यादीर्घाभावं मन्यते ॥ तद्वचनयद्वाह—ह्रस्व-यलोपौ चेति ।

(१७८८ दोषकथनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वयलोपौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम् ॥ ह्रस्व—वल्गुर्मन्तुरिति ॥

किमर्थमिदम् न ह्रस्व एवायम् ? ।

अन्तरङ्गत्वाद् ‘अकृद्यकार’ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

ह्रस्वः ॥

यलोप—यलोपश्च वक्तव्यः । कण्डूर्मन्तुर्वल्गु-रिति ।

किमर्थमिदम्, न ‘वलीत्येव सिद्धम् ।

वलीत्युच्यते, न चात्र वलं पश्यामः ॥

ननु च किं वलादिः ॥

किपो लोपे कृते वलाद्यभावाच्च प्राप्नोति । इद-मिह संप्रधार्यम् किंलोपः क्रियतां वलि लोप इति ।

किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वात् किंलोपः ॥ नित्यः

खत्वपि किंलोपः कृते यलोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

नित्यत्वात् परत्वाच्च किंलोपे कृते वलाद्यभावाद् न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ॥

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्रदीपः) नित्यत्वाच्चेति । वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि-लोप इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते ॥ वर्णाश्रय इति । वल्गुपा-श्रयो व्योर्लोपः न तु प्रत्ययाश्रयः ॥ वाचने तु सति पक्षे यगनुत्पादाद्यष्टसिद्धिः ।

(उद्घोतः) अन्तरङ्गत्वादिति । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः ॥ वेरपृक्तलोपादिति । इदं कास्तीति चिन्त्यम् । लोपो व्योः इति सूत्रे क्वावुपसंख्यानमिति वार्तिकम् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि वाचने यदा यगन्तात् किपू तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतेभ्यस्तदा किबुत्पद्यते । किं कारणम् ? । “अ-न्येभ्योपि दृश्यते” इत्युच्यते । नैतेभ्यः तदा किबु दृश्यते ॥

(प्रदीपः) नैतेभ्य इति । कर्तरि किपो विधानात् कण्डूरिति च कर्त्रर्थानवगमादिति भावः ॥

(उद्घोतः) कर्त्रर्थानवगमादिति । यत्र तु कर्त्रर्थानवगमस्तत्र भवत्येव यथाभिषज्यतेः किपि भिषकुशब्दे इत्याहुः ॥ केचित्तु इदं भाष्यमजन्तपरमेवेत्याहुः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

यथैव तर्हि क्रियमाणेपि वाचने “अन्येभ्योपि दृश्यते” इत्यत्र किबु न भवति । एवमक्रियमाणेपि वाचने न भविष्यति ॥

(किपीष्टापत्तिभाष्यम्)

अवश्यमेतेभ्यः किबोपितव्यः । किं प्रयोजनम् । एतानि रूपाणि यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) अवश्यमिति । संपदादिवाद्भावे कर्तव्य इति भावः ।

(उद्घोतः) संपदादिस्वादिति । तेन वेदनामात्रप्रतिपाद-नेऽपि कण्डूरित्यादिसिद्धमिति भावः ॥ भाष्ये एतानीति । कण्डू-रित्यादीनि दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

तत्तर्हि वाचनं कर्तव्यम् ।

(उद्घोतः) एवमपि कण्डूरित्यादिसिद्धं वाचनं कर्तव्यमेवे-त्याह—तत्तर्हि ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । उभयं कण्डूदीनि धातवश्च प्राति-

१ तदटितसंनिवेशापेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्येणाप्यतिदेशमशक्य-त्वाच्चेति हरिदीक्षितोक्तिरपि न विस्तरेण । (र. ना.)

२ अलोपस्येति भावः । (र. ना.)

३ यदि सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्याचमरसिन्नित्यस्य प्रवृत्तिः स्यात्तदा निमित्तस्य स्थानिविशेषणत्वेन चिकीर्षे अक इत्यस्यातो लोप इत्यनेन चिकीर्षक इत्यादेश इति फलपश्या प्रकृतिप्रत्ययव्यपवर्गाभावेन लिखराप्तात्त्याऽलोपस्य स्थानिवत्त्वापत्तौ तद्वरणार्थं न पदान्तसूत्रे स्वरग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तुल्यस्य

व्यवहितवाधारणपूर्वत्वग्रहणशपकत्वमिति भावः । (र. ना.)

४ अभिमानोक्तिर्नवीं तु स्थानिवत्त्वेनाकारानुद्धौ सत्यां कण्डू अ इत्यस्य-वैकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वं ननु कण्डू इत्यस्य, आकारस्य लौकिकसत्ताविरहेऽपि आतिदेशिकवत्तावत्त्वात्, व्याकरणे च तस्या अग्न्येपेक्षणीयत्वादिति । (र. ना.)

५ आह वार्तिके यक्षपतीत्यर्थः ॥

६ तथा च तद्विद्वद्वक्तृत्वाज्ज यलोपो वक्तव्यत्वेनोपदिश्यते । (र. ना.)

पदिकानि च ॥ आतश्चोभयम् । कण्डूयतीति हि क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य सान्निध्ये ॥

अपर आह—

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चांसञ्ज्ञतादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥
इति ॥ कण्डूादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

(प्रदीपः) वेदनामात्रस्येति । वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः ॥

तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव स्वार्थे यक् भवति । प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाद्युत्पत्तौ सत्यां कण्डूरित्यादिरूपसिद्धिः ॥ कस्य चेति । धातुविधानप्रतिषेद्धार्धधातुकसंज्ञाश्रयगुणनिषेधार्थात्कारासञ्ज्ञतादपि धातुः कण्डूादिर्यकमुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ आह चेति । दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुलभेनां निश्चयते । नित्ये हि धातुत्वे नित्ये च यकि सति अकृच्छकार इति दीर्घस्य सिद्धत्वादीर्धधातुोनयकः स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

(उद्योतः) भाष्ये उभयं कण्डूादीनीति । उभययेल्यर्थे उभयमित्यव्ययम् ॥ द्विप्रकाराणीत्यर्थः ॥ उभयार्थाङ्कारे प्रमाणमाह—
आतश्चेति ॥ ननु भावकिवन्तेन वेदनामानि कण्डूरित्यादिसिद्धिरत आह—सत्त्वरूपेति । सत्त्वैत्यर्थः ॥ भावकिवन्ते हि प्रकृत्या साध्यरूपेणापि प्रतीतिः स्यादिति भावः ॥ एवं चैतेभ्यो भावे किं नान्त्येवेति तत्त्वम् ॥ स्वार्थे इति । नित्यमिति शेषः । वा ग्रहणां ननुदृष्टेः । तेन एके कण्डवतीत्यादि न । आर्धधातुकसंज्ञेति । न च सौमि भास्तु कोऽपि भास्त्विति वाच्यम् । मुख्यतीत्यादावतो लोपाथं सत्या आर्धयक्तत्वाद् ॥ दीर्घपाठ इति । वयमनुग्रह्यतीनां छलपाठः प्रातिपदिकविषये चरितार्थ इति तेषामपि दीर्घा भवति ॥ यन्तु कैपाचिदीर्घपाठेन वयमनुग्रह्यतीनां दीर्घाभावो ज्ञाप्यते । तत्र, भाष्यविरोधात् । शास्त्रबाधकल्पनापेक्षया प्रातिपदिकत्वकल्पनस्यैव लघुत्वाच्च । एतेन ककारेणार्धधातुकत्वमेव कल्प्यतामित्यपास्तम् । धातुत्वकल्पनस्यैव लघुत्वात् ॥ २७ ॥

(४०३ णिङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ३ आ. २)

६४७ कमेर्णिङ् ॥ ३ । १ । ३० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थो णकारः ।

(समाधानभाष्यम्)

वृक्ष्यर्थः । ङिणतीति वृक्ष्यर्थेया स्यादिति ।

(समाधानवाधकभाष्यम्)

क्रियमाणेपि वैष्णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । कृति चेति प्रतिषेधात् ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

णित्करणसामर्थ्याद्ध्रिण्यति ।

(समाधानवाधकभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१७८९ समाधानवाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) णिङि णित्करणं सावकाशम् । कोवकाशः ? । सामान्यग्रहणार्थो णकारः । क सामान्यग्रहणार्थेन णकारेणार्थः ? । “णेरिति” इति । णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

ङित्करणमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः ? । सामान्यग्रहणाविघातार्थो ङकारः । क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? । अत्रैव ॥

(उद्योतः) कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥ भाष्ये ङित्करणमिति । सावकाशमिति । एवं च परत्वाद्दृष्टिः प्राप्नोतीति भावः ॥

(ङित्करणवैयर्थ्यभाष्यम्)

शक्योत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्गः । तत्र ङकारानुबन्धाद् वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

(ङित्करणसार्थक्यभाष्यम्)

अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोऽनुबन्ध आसङ्गः । ङित् इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् ॥

(प्रतिबन्दीवाधकभाष्यम्)

एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधवलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥ प्रतिषेधवलीयस्त्वादिति । प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद् बाधकत्वाद् वलीयस्त्वम् ।

(प्रतिषेधाप्राप्तिभाष्यम्)

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्हीनपयति—‘न कमेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति’ । यद्यं न कस्यमिचमामिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

१. णिङ्प्रत्ययविधित्वेन द्रव्यरूपेत्यर्थः । (र. ना.)

२. मनिबन्ध संज्ञायाः । (र. ना.)

३. आर्धधातुकत्वस्यैवार्थः ॥

४. यकि ककार इत्यर्थः ॥

५. एवमप्युभयोः ककारोऽन्यापदार्थ इति भावः । (र. ना.)

६. भाष्येऽविशेषेण सर्वेषामेव दीर्घातिरिति भावः ।

७. दीर्घविधायकत्वादिति । (र. ना.)

८. आर्धधातुकत्वकल्पनद्वारा धातुत्वकल्पनापेक्षया साधाद् धातुत्वकल्पनस्यैवार्थः । (र. ना.)

९. सामान्यविशेषावस्थापदार्थवेदान्त्याः । (र. ना.)

(उद्द्योतः) यदयमिति । मित्प्रतिषेधो ह्यस्माभावफलकः वृद्ध-
भावे स्वत एव ह्यस्तत्त्वाद् व्यर्थः सन् वृद्धिसत्तां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥
(१७९० ज्ञापकत्वबाधकं मित्प्रतिषेधसार्थक्यवार्तिकम् ॥ २॥)
॥ * ॥ मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वाद् वृद्धिप्रति-
षेधः प्राप्नोति । अर्थवान् मित्प्रतिषेधः । कोर्थः ? ।
णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं मा भूदिति ।
(प्रदीपः) णिङन्तस्येति । कामयमानं प्रयुङ्क् इति
णिच् ॥

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

ननु तस्या अपि कृतिचेति प्रतिषेधेन भवि-
तव्यम् ।

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

न भवितव्यम् । उक्तमेतत् कृति प्रतिषेधे तद्धि-
मित्प्रवृत्तमुपधारोर्वीत्यर्थमिति ।

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं
न प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् ।

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव ।

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

णिङ्येव तर्हि मा भूदिति ।

(प्रदीपः) णिङ्येवेति । णिङ्निमित्ता या वृद्धिस्तस्या
णिङ्निमित्तं ह्रस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्य-
ज्ञापको णिङ् वृद्धेरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु णिङ्येवेत्युक्तं प्रतिषेधप्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव
भावादत् आह—णिङ्निमित्तेति । तौ त्वसौ मन्यते ॥

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

णिङि च न प्राप्नोति । किं कारणम् ? । “असिद्धं
बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणम्” इति ।

(प्रदीपः) णिङि चेति । ह्रस्वत्वमिति शेषः । अ-
सिद्धमिति । ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरिति ह्येत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ह्रस्वे इति । वृद्धेरसिद्धत्वे ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रयो-
जनाभावात्तस्याप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वमेव स्थितमिति भावः ॥

(ज्ञापकत्वसाधकयुक्त्यन्तरभाष्यम्)

नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति ।

किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् ॥

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥

स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव ॥

(प्रदीपः) स्थानिवद्भावादिति । किल्लुगुपधात्वे-
त्युपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः प्रत्ययाविधावेवेति तत्रैवो-
क्तम् । तथा च पठयतीत्यत्र वृद्धौ कर्तव्यायां निषेधो न
भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु पर्जन्यबलक्षणप्रवृत्तेर्ह्रस्वदृष्टावपि प्राप्त-
एववारणेन दीर्घश्रवणाय मित्प्रतिषेधः सार्थक इत्युच्यते—भाष्ये
नैवेति ॥ प्रत्ययविधावेवेति । पारिखीय इत्यादौ ॥

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तत् “चिण्णमुलोर्दीर्घान्य-
तरस्याम्” इति दीर्घत्वं शास्ति, तत्कमेर्णिङि मा
भूदिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तच्चिण्णमुलोरिति ।
मित्संज्ञाप्रतिषेधस्येति शेषः ॥

(ह्रस्वघटितन्यासकरणे लाघवभाष्यम्)

किं पुनः कारणं तत्र दीर्घान्यतरस्यामिद्व्युच्यते,
न ह्रस्वान्यतरस्यामित्येवोच्यते । यथाप्राप्तं कमेर्ह्रस्व-
त्वमेव ॥ तत्रायमप्यर्थः—ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं
भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? । “मितां
ह्रस्वः” इति ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । कमेर्णिङि वृद्धिर्प्रतिषेधा-
भिर्यं ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति मित्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति ।
क्रियमाणस्तु णिङि वृद्धेर्ज्ञापक एवेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

का रूपसिद्धिः । अशसि अशासि । शमंशमम् ।
शामंशमम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

वृद्ध्या सिद्धम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे-
रिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । चिण्णकृतोः स वृद्धिप्रतिषेधो, न
णिचि ॥

१ णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिः सा न ह्रस्वत्वमिति चेति भावः । (र. ना.)

२ एवं तर्हि—णिङन्तस्य णिचि ह्रस्ववारणस्य मित्प्रतिषेधकलस्योपन्यास-
इत्यर्थः । ह्रस्वत्वं न प्राप्नोतीति । यवश्चात्र ह्रस्ववारणार्थो मित्प्रतिषेध इति वक्तुम-
शक्यत्वेन मित्प्रतिषेधस्य वृद्धिप्रतिषेधमात्रज्ञापकत्वं श्रुयमिति भावः । (र. ना.)

३ मित्प्रतिषेधो णिङि वृद्धेर्ज्ञापक इत्यर्थः । (र. ना.)

४ कृति चेति प्रतिषेधप्रवृत्तावित्यर्थः । (र. ना.)

५ णिङ्निमित्ताया वृद्धेः कृति चेति प्रतिषेधेऽपि णिङ्निमित्तां तामसौ
मन्यत इत्यर्थः । मन्यते इत्युक्तिरु णिङ् निमित्ताया अपि तस्या गमासि,
स्थानिवद्भावेन णिङा व्यवधानादिति वक्ष्यमाणत्वादित्यभिप्रेत्य । (र. ना.)

६ प्रयोजनपदस्येति भावः । (र. ना.)

७ कृति चेत्यनेनेति शेषः । (र. ना.)

८ ‘तस्य ह्रस्वविकल्पात्माया इति’ आदौ शेषः । (र. ना.)

यथा वृद्धिरिति योग्या । तद्विराजन्त्योरिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । (२.भा.)

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरसि-
पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्? ॥

(प्रदीपः) आयादयः ॥ ३१ ॥ आर्धधातुकइति
परसप्तमीमाश्रित्य पक्षद्वयविचारः । द्वयोरपि च पक्षयोर्दोष
इति मत्वा प्रश्नः—कथमिति ॥

आहोस्विदन्यतरसिन्निति । निवृत्तिशब्द उत्पत्ति-
शब्दो वा निर्देष्टव्य इति मन्यते ॥

(उद्धोतः) आयादयः ॥ ३१ ॥ विषयसप्तम्यां विचारा-
नारम्भादाह—परेति ॥

आयान्तादिभ्य आर्धधातुके सिद्धेऽस्य विध्यभावात् निवृत्तिवि-
धेया तदर्थं तदुपादानं कार्यमित्याह—निवृत्तीति ॥ उत्पत्तिशब्दो
वेति । अस्य प्रयोजनं जिन्यम् । सर्वत्र विधिवाक्ये तदभावेऽप्यु-
त्पत्त्यवगतेः । एकतरपक्षेऽधिककर्तव्यतायामेव भाष्यतात्पर्याच्च ।
कचिद् अनुत्पत्तिशब्दो वेति पाठः ॥ आयाद्यनुवृत्त्यैव सिद्धे
आयादय इति पञ्चम्या विपरिणम्यते । आयादिभ्यो यदार्धधातुकं
तत्र परे गुपादिभ्य आयाद्यनुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ परं त्विदं श्रुतिरिति दिक् ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

गतमित्याह । कथम्? । यदा तावदायादिभ्यो
यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्ति-
र्भवतीति तदाऽविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनु-
क्रम्य “आयादय आर्धधातुके वा” इत्युच्यते ॥

यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते
वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदैकं वाक्यं तच्चेदं
च । ‘गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । आर्ध-
धातुके वा’ । “कृतेरीयङ् । आर्धधातुके वा” ।
“कमेर्णिङ् । आर्धधातुके वा” इति ॥

(प्रदीपः) यदा तावदिति । एतद्वाक्यनिरपेक्षैरायादि-
विधानवाक्यैः परनिमित्तानपेक्षा आयादयो यदा विधीयन्ते
तदानेनार्धधातुके तेषां पक्षे निवृत्तिः क्रियते । यद्यापि नित्या
शब्दास्तथापि शास्त्रप्रक्रियायां कचिदुपपन्नस्य लोपादिद्वारेण
निवृत्तिः क्रियते । कचिदपवादविधानेनोत्सर्गस्यानुत्पत्तिर्ज्ञा-
न्यते । ततो निवृत्तिपक्षो नानुपपन्नः ॥

यदेति । यदा सूत्रत्रयस्थायं योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां
सत्यामार्धधातुके परत आयादयो विकल्पे नोत्पद्यन्त इति
पक्षः । यदि तर्लेकवाक्यता ततः सार्धधातुक आयादयो नो-
त्पद्येरन् ॥ नैष दोषः । गुपूधूपेऽप्येवार्धधातुके वेति वक्तव्ये
पृथक्पाठासार्धधातुकेऽप्यायादयो भवन्तीति ज्ञायते । आर्ध-
धातुक एव त्वैकवाक्यतया विकल्पे न विधीयन्ते ॥

(उद्धोतः) पक्षे निवृत्तिरिति । निवृत्तिपदं विनापि साम-
र्थ्यादिति भावः ॥ कचिदिति । अदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ ॥ कचि-
दिति । यथा—दीर्घविषये यागः ॥

सूत्रत्रयस्येति । आयादय इति पदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः ।
अन्यथाऽन्यवहितत्वात्कमेर्णिङ्लिख्येव शेषः स्यात् ॥ पृथक्पाठा-
दिति । तत्सामर्थ्याद्विज्ञवाक्यतया एकवाक्यतया च वाक्यार्थ इति
भावः ॥ एकं वाक्यमिति भाष्यस्य एकं वाक्यमपीत्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः? ।

(१७९१ विशेषदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आयादिभ्यो यदार्धधातुकम्

आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति

चोभयथाऽनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ‘आयादिभ्यो यदार्धधातुकम्’ ‘आ-
यादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकम्’ इति चोभयथाऽनिष्टं
प्राप्नोति ॥

यदि विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मि-
न्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति । गुप्तिः—
जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति । इदं चानिष्टं प्राप्नोति—
गोपांचकार गोपेति । इदं त्विष्टं सिद्धं भवति—गो-
पायांचकार गोपायेति ॥

(प्रदीपः) गुप्तिरिति । गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वा-
दकारेण क्तिनो वार्धाद् गुप्तिर्न सिध्यति । आसि परत आयस्य
पाक्षिक्यां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति ॥ दोषोपलक्षणं चैतत्
शुत इत्यपि न सिध्यति । तत्रप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ
सत्यां प्रत्ययलक्षणेन गुणप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययलोपपक्षे
लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्भावितग्रहणमाश्रितम् ॥

(उद्धोतः) अकारेण अ प्रत्ययादिति विहितेन ॥ क्तिनो
वाधोदिति । रुधेपिकारादूर्ध्वं वाऽसरूपविषेरभावादिति भावः ॥
आसि परत इति । यपि लिखेवार्धधातुके आयादिनिवृत्तिस्तथापि
प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वादाम्नाप्नोति । वस्तुतः परत्वादामि कृते
प्वैतत्पञ्चतिरिति बोध्यम् ॥ तद्भावितेति । अत एव कुकि लोप-
संज्ञासिद्धिः ॥

(द्वितीयपक्षदूषणभाष्यम्)

अथ विज्ञायते—आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं त-
स्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति ।
गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति । इदं चानिष्टं न
प्राप्नोति—गोपांचकार गोपेति । इदं त्विष्टं न सि-
ध्यति—गोपायांचकार गोपायेति ॥

१ निवृत्तिपदोपादानमित्यर्थः । (र. ना.)

२ गुपूधूपलक्षणम्, परत्वरसंयच्छेदसि बोध्यम् । तथाहि आयादि-
प्रक्रियाभाष्यकृतम्, गुप्तिरिति आयाद्यनुत्पत्तिरिति न संयुज्यते । आयादि-
प्रक्रियाभ्यो यदार्धधातुकं तत्र परे इति पाठे तु गौरवमेव दोषः । (र. ना.)

३ इदं त्विष्टं ॥

४ ‘भाष्येण’ ॥

५ ननु वाऽसरूपेणियमिति विज्ञापेन वाक्यं न्यायित्वाऽऽपत्तात्तर्भावात् ।
(र. ना.)

६ ‘वयसि’ ॥

(सिद्धुपपत्तिभाष्यम्)

इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकारेति ॥ कथम् ? । अस्त्वत्रायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं लिङ् तस्मिन्नवस्थिते वा आयादयः आम्मध्ये पतिष्यति यथा विकरणस्तद्वत् ॥

(अनुपपत्तिभाष्यम्)

इदं तर्हीष्टं न सिध्यति—गोपायेति ।

(उद्द्योतः) भाष्ये गुसिजुंगोपेति चेष्टं सिद्धमिति । आ-
यस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे सिध्यतीत्यर्थः ॥

इदं तर्हीष्टमिति । इदमुपलक्षणम् । किंनि कृते आयपत्यये
गोपायतीत्यनिष्टमपि प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । अष्टोपस्तु न, आर्ध-
धातुकोपदेशे तदभावात् ।

(१७९२ इष्टसाधकन्यासान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु सार्वधातुके नित्य-
वचनादनाश्रित्य वा विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । अविशेषेणा-
यादीनां वा विधिमुक्त्वा “सार्वधातुके नित्यम्”
इति वक्ष्यामि ॥

(उद्द्योतः) सार्वधातुके नित्यमिति । अत्र नित्यग्रहण-
साधिकायैककथनम् । सामान्यधनेवेत्येवैस्य नित्यत्वतिष्ठेः ॥

(१७९३ स्यादिवलीयस्त्वपसित्ववार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्यादिवलीयस्त्वं तु विप्रति-
षेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यादिभिरुवायादीनां वाधनं प्राप्नो-
ति ॥ किं कारणम् ? । विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्त-
त्वात् । तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां च ।
स्यादीनामवकाशः—करिष्यति हरिष्यति । आया-
दीनामवकाशः—गोपायति धूपायतीति । इहोभयं
प्राप्नोति—गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति । परत्वात्
स्यादयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) गोपायतीति । विशेषाभावाद्वा शपोनुत्-
पत्तिरित्यायादीनामवकाशं मन्यते ॥

(उद्द्योतः) स्यादिभिरिति । लादेशप्रवृत्त्युत्तरं स्यतासी
इति पक्षे इदम् ॥ तुल्यं हि निमित्तमित्यनेनान्तरत्वं निरस्यति ॥
परत्वात्स्यादय इति । तथा च सकृद्वर्तिन्यायेनापो न स्यादेवेति
भावः । न च सार्वधातुके नित्यमित्यस्य परत्वाद्भाष्येऽपि सामान्य-

१ आदन्त्येति तच्छब्दार्थः । (र. ना.)

२ येत्यनेनैवेत्यर्थः । (र. ना.)

३ गज गोपायतीत्यारो गपाऽस्यादीनामवकाशो द्द इत्याद्यङ्गं परिहरति ।
(र. ना.)

४ सामान्यधनेत्यर्थः । (र. ना.)

सूत्रेण वैकल्पिक आयो भविष्यति । न हि तेषामपि विप्रतिषेधः,
तैस्यानैमित्तिकत्वेनान्तरत्वादिति वाच्यम् । अपवादविषये उत्तरार्ध-
प्रवृत्त्या सार्वधातुकविषये तदप्रवृत्तेः ॥

(१७९४ स्यादिनामायादिवाधानापत्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वाऽस्यादिविधानस्यानवकाश-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैष दोषः । किं कारणम् ? । आया-
दिविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा आया-
दयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्भवन्ति ॥

(अवकाशभाष्यम्)

ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकृतः—गोपायति धू-
पायतीति ॥

(अवकाशाभावभाष्यम्)

अत्रापि शप् स्यादिर्भवति ॥

(अवकाशभाष्यम्)

यद्यत्रापि शप् स्यादिर्भवति । न त्वत्रास्ति विशेषः
सति वा शय्यसति वा ॥

(उद्द्योतः) न त्वत्रास्तीति । विशेषकृच्छार्त्वं तदभावे न
प्रवर्तते इति मन्यते ॥

अन्यदिदानीमेतद्—यदुच्यते ‘नास्ति विशेषः’
इति । यत्तु तदुक्तम्—‘आयादीनां स्यादिभिरुवा-
योऽवकाशः’ इति, स नास्त्यवकाशः । अवश्यं
खल्वप्यत्र शप् स्यादिरेषितव्यः । किं प्रयोजनम् ? ।
गोपायन्ती धूपायन्तीति “शप् इत्यनोर्नित्यम्” इति
नित्यो नुम् यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) अन्यदिदानीमिति । विशेषाभावेऽपि लक्ष-
णवशात् प्रवर्त्य शपेति भावः ॥ कामयत इत्यत्र तु विशेषो-
पेक्षेत्येव । शपमन्तरेणैस्य रूपस्याभावात् ॥

(उद्द्योतः) स नास्त्यवकाश इति । पर्जन्यबहुक्षणप्रवृत्ते-
रिति भावः । विशेषोऽप्यस्तीत्याह—कामयत इति ॥ गोपायन्ती-
त्यत्रापि विशेषं भाष्ये दर्शयति—अवश्यं खल्वपीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि अनवकाशा आयादयः आयादिभिः
स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) यदि तर्हीति । एवं चानवकाशत्वे तैः स्यादि-
वाधने गोपायिष्यतीत्याचसिङ्गिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथा पुनरयं सूत्रमेवेन परिहारः यदि पुनः “शपि
नित्यम्” इत्युच्यते ॥

५ सामान्यधनस्य । (र. ना.)

६ सामान्यधनं तच्छब्दार्थः । (र. ना.)

७—“शप् स्यादि” इत्यत्र स्यादिमह्यं दृष्टान्तगोपायत्वेनो र्हो—इत्यत्र
ह्रस्वत्वम् । (र. ना.)

८ कामयत इत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रदीपः) यथा पुनरिति । वार्तिककारेण तु सिद्धं सार्वधातुके नित्यवचनादिति श्रुता सत्रभेदेन परिहार उक्तोऽवश्यकर्तव्ये च सूत्रभेदे शपि नित्यमिति न्यासः कर्तव्यो येन दोषो न भवतीत्यर्थः ॥ ननु तौदादिकत्वाद्विच्छेदः शेषे भाव्यं न तु शपा । एवं तर्हि न्यासमेवोपलक्षणार्थमिदमिति शिति नित्यमिति तु न्यासः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

(उद्घोतः) यथा पुनर्वार्तिककृता सूत्रभेदेन परिहार उक्तथा सत्रभेदमङ्गीकृत्य यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते तदा सर्वदोषपरिहार इति भाष्याक्षरार्थः । कचिद्भाष्य एव शितीति पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दोषस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्गः इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । आर्धधातुक इति नैषा परसप्तमी । का तर्हि ? विषयसप्तमी । आर्धधातुके विषय इति । तत्रार्धधातुकविषये आयादिप्रकृतेरायादिपु (वां) कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥ आयादयः ॥ ३१ ॥

(उद्घोतः) विषयसप्तमीति । आर्धधातुक इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातिनिर्देश इति भावः । यत्र आयादय इत्युक्तिरनन्तरस्यैव संबन्ध इति भ्रमवारणायैति तत्त्वम् ॥ ३१ ॥

(४०५ धातुसंज्ञासूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ४)

६४९ सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२ ॥

(अन्तग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अन्तग्रहणं किमर्थम्, न “सनादयो धातवः” इत्येवोच्येत ? ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

तदन्तविधिना ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१७९५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् ॥ * ॥

किमुक्तम् । *पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्यग्रग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम्* इति । इदं चापि प्रत्यग्रग्रहणम् । अयं चापि संज्ञाविधिः ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । न “भूवादयो धातवः” इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) सनाद्यन्ता ॥ ३२ ॥ भूवादय इत्येवेति । भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः ॥ ततश्च क्रियावाचिनात्सनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सनाद्यन्ता ॥ ३२ ॥ गणपाठनिबन्धनासंज्ञा कथमेवामत आह—भुवोवादय इति । वदन्तीति वादयः । भवर्थावाचकाः । क्रियावाचिन इति यावत् । यथा सृज्यादीनां क्रियावाचकत्वं तथोक्तम् ।

(सूत्रारम्भसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते । न चैते तत्र पठ्यन्ते ॥

(प्रदीपः) पाठेनेति । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संवन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता । तेनाणवयवत्यादयः समानशब्दश्च सर्वनामादयो निवर्तिता भवन्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) सेनेति । पाठे नाणवत्यादयः । अथैन वा इत्येवमादय इत्यर्थः ॥ पाठेनेत्यादि । न चैते तत्र पठ्यन्ते इत्यन्तैवात्र भाष्यकारोक्तिः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानसाधकप्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्ह्यन्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति—“अस्तेभूः” “भुवो वचिः” “वक्षिङः ख्याजिति” ॥

(प्रदीपः) स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छति—कथं तर्ह्येति ॥ ननु भूवचिख्यादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव । नैतदिति । नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहातिदिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशानाम् । जगध्यादीनां तु पाठशङ्कापि नास्ति ॥

(उद्घोतः) धातुसंज्ञासिद्धिमिति । सनाद्यन्तेऽपीति शेषः ॥ पृच्छतीत्यस्यैकदेशीति शेषः ॥ शब्दान्तरत्वादिति । स्थानपठोनिर्देशादपूर्वोपदेशाच्च तस्यैवात्र ग्रहणे तदीयप्रयोगनियम एव स्यादिति भवतीत्याचक्षिणिरिति भावः । पठितसाहचयेन भवतीत्यादिस्थानामिवैवामपि तेनैव धातुत्वेऽप्याह—जगध्यादीनामिति भाष्यमुपलक्षणमिति भावः ॥ अनेनास्यैकदेश्युक्तित्वं ध्वनितम् ॥

३ ‘न चैते’ ॥

४ सूक्ष्म वाक् भूवै इति द्वन्द्वे स्वयवस्थाप्रकारादिनोरादिशब्दयोरैकशेषो भूवौ आदी येषाम् इति विभेदे ‘द्वन्द्वान्ते श्रुतमाणम्’ इति न्यायेनेति भावः ॥

१ प्राचीनपुस्तकेषु न लभ्यते । अत्र वाशब्दो वाक्यालङ्कारे । (र. ना.)

२ ननु—आयादय आर्धधातुके येति सूत्रे—आयादीनामनुसृत्यैव सिद्धेरायादय इत्युक्तिर्विषेलापङ्गव समापत्ते सूत्र इति । (र. ना.)

(सूत्रारम्भसाधकप्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते । प्रकृतयस्त्वेषां पठ्यन्ते । तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

इमेऽपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते । येषां त्वर्थे आदिश्यन्ते=ते तत्र पठ्यन्ते । तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) येषां त्वर्थे इति । इष्यादीनामित्यर्थः ॥

(सूत्रारम्भसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । आदेशाः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे आदेशाः ॥

(प्रदीपः) न चेम इति । रुद्विशब्दस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येषामेव स्थानिवदित्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) रुद्वीति । तस्यायोगाद्वत्त्वादिति भावः ॥ न चे मे इति । भाष्ये इमे सनादय इत्यर्थः ॥ तत्रेति । स्थानिवदित्येत्यर्थः ॥ स्थानिनिवृत्त्येति । स्थानपट्टीनिर्देशादिति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

इमे अप्यादेशाः ॥ कथम् ? । आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) इमेऽपीति । क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः ॥ अत्र बोद्धव्यम्—यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते, तदा तदन्तर्विषयभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिवन्धनान्यङ्गादीनि प्रामुख्येन प्रत्ययान्तानां चेष्ट्यन्ते । यत्प्रत्ययस्य समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्भातोः स्वार्थे विधीयते, आयादयश्च शुद्ध एव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्य चिन्निवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वाभावाद्भातु-संज्ञा न प्राप्नोति ॥ अत्रोच्यते । कर्तुमिच्छतीति करणाङ्ग इत्यर्थे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायाद्वर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दः सन्नत आदिश्यत इति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम् । एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचिल्लशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लोड्यशब्द आदिश्यते । गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥ ३२ ॥

(उद्द्योतः) क्रियानिमित्तकस्येति । आदेशग्रहणसामर्थ्यादानुमानिकस्यैव यौगिकस्यापि ग्रहणमित्याशयः ॥ तदन्तर्विषय-भावादिति । स्थानिवरूपे निषेध्यासप्रतिपानासदेभावे आदेशान्तरातिदेशेन भाग्यत्वाभावे इति भावः ॥ यदा विनादिविधौ तदभावा-दित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते इति । धातोः कर्मण रत्नादेः 'समान-यत्' इत्यर्थे भूतपावधमिषिष्टेष्टायां प्रतिपादायां तस्यानेऽङ्गमिषान-

योनयो यद्भात्वर्थकर्मत्वमिच्छायां प्रतिपादायिषितं तद्भात्वादिः सन्नत आदेश' इत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः ॥ तत्तद्ग्रहणप्रयुक्ता विकरणास्तु न, जैदादित्वादेरनतिदेशात् । करणाङ्गे इत्यर्थे कर्तु-मित्येतत्समभिहारेण वर्तमानस्येपेः प्रसङ्गे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात् सन्नत आदिश्यत इति अन्वयः ॥ भगवतो भाष्यकार-स्येति । एकदेशेन इति शेषः ॥ अनेन इमे[ऽपि] तर्हि यद्यपी-त्यादिभाष्यग्रन्थ एकदेशेनोक्तप्रत्युक्तिपरतया प्रौढिवाद एवेति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥

(स्थानिवत्त्वानुपपत्तिभाष्यम्)

एवमपि पट्टीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्ती-त्युच्यते । न चेमे पट्टीनिर्दिष्टस्यादिश्यन्ते ॥

(स्थानिवत्त्वोपपादनभाष्यम्)

पट्टीग्रहणं निवर्तित्यते ॥

(निवृत्तिदूषणभाष्यम्)

यदि निवर्तते । अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति । 'कर्मण्यण्' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति केऽप्यण्कृतं प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्होपयति 'नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति' । यदयं इयन्नादीन् कांश्चि-च्छ्रुतः करोति इयन्श्रमश्चाश्रुरिति ॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

(विधिप्रकरणे प्रत्ययप्रकरणे विकरणप्रकरणम्)

(प्रत्ययप्रकरणे विकरणप्रकरणम्)

(४०६ स्वतासूप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ५)

६५० स्वतासी लुटोः ॥ ३।१।३ ॥

(विकरणानामुत्सर्गापवादवर्तिन्याधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इमे विकरणाः पठ्यन्ते । तत्र न ज्ञायते—'क उत्सर्गः, कोऽपवादः' इति ॥ तत्र घक्तव्यम्—अय-मुत्सर्गः, अयमपवाद इति ॥

(प्रदीपः) स्वतासी ॥ ३३ ॥ उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति—इम इति ॥

(उद्द्योतः) स्वतासी ॥ ३३ ॥ उत्सर्गापवादधर्मंति । स चापवादविषयेऽनयं प्राप्तिरूप उत्सर्गस्य धर्मः तदभासियोग-विषयभावेन निरवकाशत्वरूपोऽपवादस्य ॥

१ (उद्द्योतः) तत्रोच्यते । (१. गा.)

२ (उद्द्योतः) तत्रोच्यते । (१. गा.)

३ (उद्द्योतः) तत्रोच्यते । (१. गा.)

४ (उद्द्योतः) तत्रोच्यते । (१. गा.)

५ (उद्द्योतः) तत्रोच्यते । (१. गा.)

६ (उद्द्योतः) तत्रोच्यते । (१. गा.)

(समाधानभाष्यम्)

इमे ब्रूमः—यगुत्सर्गः, अपवादाः शवाद्यः स्यादयश्च ॥

(प्रदीपः) यगुत्सर्ग इति । भावकर्मग्रहणानुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः ॥

(उद्घोतः) भावकर्मग्रहणानुवृत्तौ उत्सर्गत्वासंभवादाह—भावेति ॥

(वार्तिकशेषभाष्यम्)

यदि यगुत्सर्गः, अपवादः शवादिः स्यादयश्च—
(१७९६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छवादि-
बाधनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपवादविप्रतिषेधाच्छवादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । शवादीनामवकाशः—पचति पठति । स्यादीनामवकाशः पक्ष्यते यक्ष्यते । इहोभयं प्राप्नोति—पक्ष्यति यक्ष्यति । परत्वाच्छवादयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) अपवादविप्रतिषेधादिति । यगपवादानामुभयेषां शवादीनां स्यादीनां च विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छवादयः स्फुरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये स्याद्यवकाशः पक्ष्यते इति । कर्मादौ शपोऽप्राप्तेरिति भावः ॥

(१७९७ आक्षेपबाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः॥*॥

(भाष्यम्) अपवादो नाम स भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः ॥ अत्र च भावकर्मणोर्वग्विधीयते, कर्तरि शप् । कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शवाद्यो बाधेरन् ॥

(प्रदीपः) अपवाद इति । यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः । यन्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यकोऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यत्रेति ॥ अनेकलक्षणप्रसङ्ग इति बहुव्रीहिः ॥ अपवादशब्दश्च तद्विषयपरः ॥ अनवकाशोऽपवाद इति भावः ॥ यतिवधौ त्विति । अन्यथा अस्ति च संसर्गो यद्भयं स्यादिति वार्तिकमते पचतीत्यादौ शपि कृते तमेव निमिचीकृत्य णक् स्यादिति भावः ॥

(उत्सर्गोपवादोदाहरणान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि यक्षपात्रुत्सर्गो, अपवादाः इयनादयः स्यादयश्च ॥

एवमपि

(१७९८ अन्यविधोत्सर्गोपवादत्वविदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छवादि-
बाधनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । श्यन्नादीनामवकाशः—दीव्यति सीव्यति । स्यादीनामवकाशः—पक्ष्यति यक्ष्यति । इहोभयं प्राप्नोति—देविष्यति सेविष्यतीति । परत्वाच्छवाद्यः प्राप्नुवन्ति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । शवादेशाः इयनादयः करिष्यन्ते ॥ शप् च स्यादिभिर्वाध्यते । तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शवेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? । “कर्तरि शप्” इति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शविति प्रथमायाः पृष्ठी प्रकल्पयिष्यति ‘तस्यादित्युत्तरस्ये’ति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चाऽनुवर्तते ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा अनुवृत्तिः करिष्यते—सार्वधातुके यक् ‘स्यतासी ललुटोः’ ‘चिल लुङि’ ‘चलेः सिज्भवतीति । कर्तरि शप्’ ‘स्यतासी ललुटोः’ ‘चिल लुङि’ ‘चलेः सिज्भवति । दिवादिभ्यः इयन्’ ‘स्यतासी ललुटोः’ ‘चिल लुङि’ ‘चलेः सिज्भवति’ ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वान्तरङ्गाः स्यादयः । काऽन्तरङ्गा ? । लावस्थायामेव स्यादयः । सार्वधातुके श्यन्नादयः ॥ स्यतासी ॥ ३३ ॥

(प्रदीपः) लावस्थायामिति । ननु च परत्वाददेशैर्भाव्यम् । न च लादेशानामनित्यत्वम् कृतेष्वपि स्यादितु

आतृतीयपरिसमासेर्षालधिकारेऽपि 'धातोर्विहितस्य लस्य' इत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाह्लादेशानां प्रसङ्गात् ॥ एवं तर्हि कृतेष्वपि लालदेशेषु स्यादयो भवन्तोन्तरङ्गा एव भवन्ति । नहि तद्विधौ शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा कर्त्रा दिराश्रितः । इयनादयस्तु तदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गाः ॥ अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यं कृतेषु लालदेशेषु स्यादयः क्रियन्त इति । अन्यथा तासोः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानं 'न विकरणस्य खरो लसार्वधातुकत्वं बाधत' इत्यस्यार्थस्य कथं ज्ञापकं स्यात् । यदि हि लावस्थायां तासिः क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं तदा सति शिष्ट-त्वाह्लासार्वधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽप्राप्तानुदात्तार्थं वचनमिति ज्ञापकत्वं नोपपद्येत ॥ ये त्वाहुः । संख्याविधानवाक्येनात्म-नेपदपरस्यैपदप्रकरणेन च लालदेशविधानवाक्यस्यैकवाक्य-तायां लालदेशानां बहिरङ्गत्वाह्लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात् प्रतिप-दविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति । तैस्तासोः परस्य लसा-र्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति ॥ ३३ ॥

(उद्घोतः) लावस्थायामिति भाष्यस्यादेशोत्पत्तेः प्रागेव स्यादय इत्यर्थः प्रतिभाति । तत्र शङ्कते—ननु चेति ॥ अनित्य-त्वमिति । व्यवधानेन धातोः परत्वाभावादप्राप्तेरिति भावः ॥ अन्यथेति । इदं च ज्ञापकम्, अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । लालदेशोत्तरं स्यादिप्रवृत्तौ तु सति शिष्टस्यादिस्वर-निमित्तकवर्ज्यमानस्वरेण लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे पुनर्विधीय-मानं तज्ज्ञापकाय संपद्यत इति भावः ॥ ये त्विति ॥ एतन्मते—अन्यत्र विकरणेभ्य इलंशो वाचनिक इति बोध्यम् ॥ प्रतिपद-विधानाद्येति चिन्त्यम् निरवकाशावभावात् इति कश्चित् ॥ परेस्व-नुदात्तमिति सूत्रे भाष्ये सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वे सुनुत इत्यादौ सार्वधातुकस्वरभाषः स्यादि चङ्गायां वार्तिककारेणोक्तम्—स्यादि-स्वराप्रसङ्गात्तासोः परस्यानुदात्तवचनादिति । परत्वाह्लादेशा इत्येव च तन्मतेम् । अत्राप्यपवादविप्रतिषेधाच्छ्रयानादिभिः स्याद्विधाध-नमिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मतानुसारेण समाधानद्वयमुक्तत्वा अथ-येति तृतीयं समाधानं भगवतोक्तम् । तस्यायं भावः—आर्षधातुक इत्यनुवृत्त्यर्थधातुकावस्थायां स्यादय इत्यन्तरङ्गा इति विकरण-स्वरस्य ह्रस्वत्वं त्येतत्पक्षे वाचनिकमेव ॥ कैयटोक्तमर्थपक्षं सार्व-धातुकादिसंज्ञापकं च बहिरङ्गत्वं न युक्तम्, तस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रय-णादियुक्तम् । अत एवात्र निप्रतिषेधो वार्तिककृतः संगच्छते ॥ ग्यायमन्तरत्वात् ऋषिभ्यां न घातमित्युक्तित्वन्यायाया, कान्त-रङ्गता लावस्थायां स्यादय इति भाष्योक्तिर्गर्भभावाच्च । अत्रपापेक्ष-त्वाधिवादिरूपः पूर्वं स्यादय इत्येवं वक्तुमीच्छित्वाध्याहः ॥ ३३ ॥

(४०७ सिब्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ६)

६५१ सिब्वहुलं लेटि ॥ ३।१।३४ ॥

(१०९९ छान्दसत्वनियमवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिब्वुत्सर्गः छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिब्वुत्सर्गश्छन्दसि कर्तव्यः ॥

(१८०० सैनदिपु विधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सनाद्यन्तेनेषत्वाद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सनाद्यन्ताधिकारे च कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? । नेषत्वाद्यर्थः । इन्द्रो नस्तेन नेषतु । गावो नेष्टादिति ॥

(प्रदीपः) सिब्वहुलम् ॥ ३४ ॥ सिब्वुत्सर्ग इति । परनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सिब्व विधेयः । तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञायां सस्यां नेषत्वादीनि सिद्ध्यन्ति । नीशब्दादिसिपु गुणे च कृते लोटि च नेषत्विति रूपम् ॥

(उद्घोतः) सिब्वहुलम् ॥ ३४ ॥ उत्सर्गपदार्थमाह—परनिमित्तमनुपादायेति । एवं हि सामान्यविधित्वाद्दुत्सर्गत्वं भवति ॥ भाष्ये सनाद्यन्ताधिकार इति । सनाद्यन्तेति नेषाम-धिकारो बुद्धिस्यता तेषु कर्तव्य इत्यर्थः ॥ सिध्यन्तीति । लोच्येति सिपुसिद्धिरित्यर्थः । नेषत्विति प्रयोगे सिपुशेषः समावेशः सिध्यति । विकरणत्वे तु स न स्यादिति भावः ॥ लोट्त्वाच्छन्दसि लोटोऽह्ला-टावित्यस्याप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥

(१८०१ सनादिवर्गीयस्ववैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत् ॥

कथं प्रकृत्यन्तरं नेषः ? ॥

(१८०२ प्रकृत्यन्तरत्वाद्हेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नेषतु नेष्टादिति हि दृश्यते ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तरत्वादिति जेषुनेपृ पपु प्रेषु-गताविति पाठाग्रयत्यर्थ उत्सर्गो न कर्तव्यः ॥ अवयवासिद्धौ इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव ॥

(उद्घोतः) अत्र उत्सर्गः कर्तव्यः, स च 'सनाद्यन्ते कर्तव्यः' इति पूर्वपक्षद्वयम् । तत्रान्यः खण्डित एव । उत्सर्गता त्वावदयकोत्याह—अवयवेति । लिङि सिपुसिद्ध्यर्थमुत्सर्गः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये ह्येति हीति नेषत्वित्यर्थं सनादिवर्गे करणे नेष्टा-दित्यस्यासिद्धिः । अत्र करणे नेषत्वित्यसिद्धिः ॥ प्रकृत्यन्तरत्वे तु नेष्टादिति नवतेः सिपि सिद्धम् । अत्रैव लेटीतिपदरहितवृत्तकरणा-

१ आर्षधातुवत्तादि तत्पदार्थः । (र. ना.)

२ यत् तस्यैः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानं बाधकम् तदनुवृ-त्त्यर्थः । (र. ना.)

३ वार्तिकपरत्वात् । (र. ना.)

४ आर्षधातुवत्तत्पदार्थस्तु नेष इत्यर्थः ॥

५ अत्र विना भाष्यसंगतिः प्रतीयते 'कथम्' इति मन्त्रे 'मण्डलान्तरं नेष' इत्युच्यते हेतुः 'नेषतु' इति वार्तिकम् । इत्येव विना 'कथं मण्डलान्तरम्' इति मन्त्रे 'नेष' इत्युच्यते । इति द्वितीया कथं मण्डलान्तरं 'नेष' इति मन्त्रो-च्यते 'नेषतु' इति वार्तिकम् । इति तृतीया ॥

६ योः शिष्यवर्गः । (र. ना.)

दित्याशयः ॥ यद्वा नेष्टादित्यत्र विकरणव्यत्ययेन शपो लुक् । नेष्टु नेष्टादिति दृश्यते इति भाष्ये पाठः । लोकेपीति शेषः ॥ नेष्टा-
दिति दृश्यते इति लेखकप्रमादः । अन्यथा प्रकृत्यन्तरावश्यकत्वं न
दर्शितं स्यात् ॥

(पित्करणप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थः पकारः ? ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

स्वरार्थः “अनुदात्तो सुप्ति” इत्येव खरो यथा
स्यादिति ॥

(१८०३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ पित्करणानर्थक्यं चानच्कत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) पित्करणं चानर्थकम् । कुतः ? अन-
च्कत्वात् । अनचकोऽयम् । तत्र नार्थः स्वराथेनानु-
वन्धेन पकारेण ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

इति कृते साचको भविष्यति ॥

(१८०४ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ इतोऽनुदात्तार्थमिति चेदागमानु-
दात्तत्वासिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आगमानुदात्तत्वेनेतोऽनुदात्तत्वं भ-
विष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आगमानुदात्तत्वादिति । तारिपदित्यादौ
धातुस्वरप्रयुक्तोपनिधातेनेति भावः ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि सवयं कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? । यदव-
यासिसीष्ठाः एकाञ्जलक्षण इदृप्रतिषेधो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) सवयमिति । सनादिमध्येऽत्रैव वेति
भावः ॥ यदवयासिसीष्ठा इति । यावेरवपूर्वात् सप् लिङ्
थास् इदं सीयुद । सवन्तस्याङ्गस्यानञ्चत्वात्सीयुदादेरिडा-
गमो भवति । यदि पुनः सिप् क्रियते तदावयवमिकार उच्चा-
रणार्थो व्याख्येयः । अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात् । तत्र सिब-
न्तस्य धातोरेकान्तत्वादित्प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ ननु योऽत्र
धातुरपदेशेऽनुदात्तो याशब्दः न तस्मात् परमार्थधातुकं,
सिपा व्यवधानात् । यस्माच्च सिबन्तात् परमार्थधातुकं नासा-
नुपदेशेऽनुदात्तः ॥ एवं तर्हि सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य
यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्यर्थो व्याख्यायते तदा
सिपो व्याख्यवयवत्वात्तत्प्रहणेन ग्रहणादिदृप्रतिषेधप्रसङ्गः ।
यदापि स्थानिवद्भावाश्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिव-
द्भावेनानुदात्तादेकाचः श्रूयमाणात् प्रामोलेवेदृप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) सनादिमध्ये इति । लेडीति पदरहितमिति
भावः ॥ एवं च सपः साच्चत्येन पित्त्वं चरितार्थमिति बोध्यम् ॥
ननु स्थानपरिवर्तनेन सनादिवर्गे करणे फलाभावस्य भाष्ये उक्ते-
राए—अत्रैव वेति । अत्रापि करणेन इदं सिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥
भाष्ये किं प्रयोजनमित्यकारविषयः प्रश्नः ॥ यदवयासिसीष्ठा
इति । नन्वत्र सिप्यपि तेन व्यवधानान्निषेधाप्रवृत्ताविद् सिध्यत्येव-
त्यत आह—सवन्तस्याङ्गस्येति । एकाच इत्यङ्गस्यैव विशेषणम् ।
उपदेश इति चानुदात्तेनैव संबध्यते । उपदेशे योऽनुदात्तत्वादित्-
तादेकाचोद्भादिति चार्थः । सैनैमित्तिकत्वात्पूर्वमेव, ततश्च लादेशा
इति भावः ॥ उच्चारणार्थ इति । इदं संशयां फलान्तराभावादिति
भावः ॥ उच्चारणे सहायसंपादनेन चरितार्थस्येत्संशया लोपेन नेष्ट-
सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ सिबन्तस्य धातोरिति । अङ्गस्येति वक्तु-
मुचितम् ॥ सीयुदः सस्य पत्वाभावश्छान्दसः ॥ ननु चेति ।
तद्वदित्यादित्यर्थे न मानमित्यभिमानः ॥ नासायुपदेश इति ।
सिबन्तस्योपदेशाभावादिति भावः ॥ एवं च सिपेव सिद्धे अकारो-
च्चारणं व्यर्थमिति पूर्वपक्षाशयः ॥ सनादिवर्गपाठाभिप्रायेणेदं फल-
मुक्तमिति समाधत्ते—एवं तर्हीति । अकारोच्चारणसामर्थ्यादुप-
देशेऽनुदात्तपठितैकाचोद्भादित्यर्थ इति न दोष इति तत्त्वम् । अनु-
दात्तादेकाच इति । सपि तु परत्वादिडादिषु कृतेषु अतो लोप
इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कायमकारः श्रूयते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कच्चिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भविष्यति । “अतो
लोपः आर्धधातुक” इति ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

यदि न कच्चिच्छ्रूयते । नार्थः स्वराथेन पकारे-
णानुवन्धेन ॥

(पकारप्रयोजनभाष्यम्)

एवमपि कर्तव्यः ? । किं प्रयोजनम् । अनुदात्तस्य
लोपो यथा स्यादनुदात्तस्य लोपो मा भूदिति । किं च
स्यात् ? । उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तस्येति । धातोरेखानाश्रित्योक्तम् ।
अथ वैतत् प्रदेशपाठाश्रयमेतद्भाष्यम् ॥ उदात्तस्येति ।
छन्दस्युभयस्येति सावैधातुत्वाद्दुपदेशादिति लसावै-
धातुकाऽनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सशब्दाका-
रस्योदात्तत्वाद्दुदात्तनिवृत्तिस्वर इदं प्रसज्येत । पकारे तु
सति अनुदात्त एवैह भवति पित्करणसामर्थ्यादेव च सशब्दा-
कारस्य धातुस्वरो न भवति एतत् प्रदेशपाठाद्वा । याशब्दस्यैव
तु भवति । तिङ्ङित्तिङ्ङ इति यो निधातः स निपातैर्य-

द्यदीति प्रतिषिद्धः । अवशब्दस्य तिङि चोदात्तवतीति निघातः ॥

(उद्द्योतः) अथवेति । अत्र पाठे हि तदन्तस्थाधातुत्वात्तदप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इदमेव युक्तम् । नन्वत्र योऽनुदात्त इकारस्तत्र परतो न लोपः आर्धधातुके हि सः । न च तदनुदात्तमत आह—लसार्धधातुकानुदात्तत्वे सतीति । अत्र पाठे ॥ प्रत्यय-स्वरेणेति । सनादिपाठे ॥ धातुस्वरेणेति । प्रत्ययस्वरेणेत्येव युक्तम् । सनादिपाठस्य सानन्तरगे फलाभावेन भाष्ये दूषितत्वात् ॥ पिल्करणसामर्थ्यादित्यपि चिन्त्यम् । एतत्प्रदेशोलाद्येव युक्तम् ॥ या शब्दस्यैवेति । एवं च यासिसिष्टा इत्याद्युदात्त इति भावः ॥ ननु तिङ्तिङ् इति निघातः स्यादत आह—तिङ्तिङ् इति । अत्रेदं तत्त्वम्—अत्रैव पाठो लेटीति पदरहितः कार्यः । अकारस्तु लसार्धधातुकानुदात्तावायोक्तरीत्येदप्रतिषेधाभावाय च ॥ उदात्त-निवृत्तिस्वरवारणाय च पकारः । अन्तरङ्गाच्च पूर्वं सपि ततो विकरणव्यवधानेऽप्यदेशः । अत आर्धधातुकोपदेशोकारान्तत्वाल्लोप-सिद्धिरिति ॥ ३४ ॥

(१८०५ सिपो णिवविधिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिब् बहुलं छन्दसि णित् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिब् बहुलं छन्दसि णिद् वक्तव्यः सविता धर्म साविपत् । प्र ण आयुषि तारिपत् ॥ सिव्यबहुलम् ॥ ३४ ॥

(प्रदीपः) साविपदिति । पू प्रेरण इत्यस्य लेटि रूपम् ॥ तारिपदिति तस्तेः ॥ ३४ ॥

(आम्विकरणप्रकरणम्)

(४०८ आम्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ अ. ७)

६५२ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे

लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

(१८०६ आम्विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कास्ग्रहणे चकास उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचकार ॥

(न्यासान्तरेण वैयर्थ्यभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । चकास्प्रत्ययादिति वक्ष्यामि ॥

(१८०७ न्यासान्तरेण वार्तिककरणम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चकास्ग्रहणे कास उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कासांचकारे ॥

(दूषणभाष्यम्)

सूत्रं च भिद्यते ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् *कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानम्* इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । चकास्शब्दे कास्शब्दोऽस्ति तत्र कास्प्रत्ययादित्येव सिद्धम् ॥

(दूषणस्यैवभाष्यम्)

न सिध्यति । किं कारणम् । अर्थवतः कास्-शब्दस्य ग्रहणम् । न च चकास्शब्दे कास्शब्दोऽर्थवान् ॥

(उद्द्योतः) कास्प्रत्यया ॥ ३५ ॥ नन्वत्र प्रत्ययग्रहणं व्यर्थम् 'आमन्त्रे लिटि' इति योगविभागेन सामान्यत आम् विधाय कास्ग्रहणं नियमार्थं व्याख्येयम् । औपदेशिकधातोश्चेत्कास एवेति प्रत्ययान्ते सिद्धिरिति चेन्न । अनेकाच् प्रत्ययान्तग्रहणार्थत्वात् । तेन कादिभ्य आचारकिमन्तेभ्य आह्न । धनितं चेदं हरदत्तग्रन्थे । न चैकाच्प्रत्ययान्तपरमेवास्तु किम्रहणेनैव सिद्धेः प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यो-पत्तेः ॥ गोपायांचकारेत्यादि भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेश्च ॥

(समाधानसिद्धान्तिवार्तिकशेषभाष्यम्)

एवं तर्हि ।

(१८०८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कास्यनेकाचश्चुलुम्पाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कास्यनेकाचः इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? चुलुम्पाद्यर्थम् । चुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार ॥ कास्प्रत्यया ॥ ३५ ॥

(उद्द्योतः) कास्यनेकाच इति । कासिपदमनेकाजधातु-भाष्यस्य यथा भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः । तथा हि । 'एकदेशेन धातोश्चेदोप एव' इति नियमपरतया तथाख्येयमिति । एवं च

प्रयोजनम् । लाघर्भम् इति व्याख्यातं भाष्यश्रुतेति दृष्ट्वा मूलभूतं वार्तिकम् वसामि गोष्ठकमध्ये वर्धितमिति शक्त्यर्थम् ॥ नामिगुर्भट्टसु "अनेकाग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्" इति शेषेरे दर्शितम् । उद्योते ॥ मीनमेवातिरुत् ॥ "यं तु-कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति भाष्यवार्तिकं ननु बाष्पायमयानिर्वाच्यानभूतं येन बाष्पायनवार्तिकं कल्प्येत—इति तत्त्वख्यनमुचित इति वदाम् ।" (द. ना.)

१ अयं वार्तिकपाठो नैव पुष्पके सुत्रासुपलब्धः । तथापि भाष्ये व्याख्या-भाष्यदर्शनेन व्याख्याया मूलमन्त्रासुपपत्त्या मूलवार्तिकमाधीय इति अन्यत्र व्याख्याया मूलसूत्रैरत्यस्य दर्शनेन मूलवार्तिकं कल्पनीयमेवेति शिडे 'आपनं श्रुतेति पादद्वाराचार्यम्' १२५८ वार्तिकस्यैव 'आपनं श्रुता समस्य इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पादद्वाराचार्यम्' इति व्याख्याया, 'नर्भयज्ञाद्यर्थम्' १४७३ वार्तिकमिति रदितमपि 'काष्ठाप्यानी कर्मयद्भवतः इति वक्तव्यम् । किं

चकास उपसंख्यानमिति वार्तिकं सूत्रस्य प्रत्ययग्रहणं च न कार्य-
मिति भाव्यतात्पर्यम् ॥ यथाश्रुतवार्तिकेऽपि प्रत्ययग्रहणस्याने-
काग्रहणं कर्तव्यमित्येव तात्पर्यमिति हरदत्तानुसारिणः । अन्ये तु
कासीति सप्तमी कास्यदिते सूत्रे-इत्यर्थः । अन्यथा समाहारद्वन्द्वे
ट्यापत्तिः । इतरेतरयोगे तु द्विवचनापत्तिः ॥ प्रत्ययग्रहणापनयने
च न मानम् । सूत्रे प्रत्ययग्रहणं तु योगविभागनियमकल्पनारूप-
गौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमेव ॥ एवं च कश्चादित्यम् आचारकिपि
कामौसेत्यादिरूपाण्येव सत्यमिधाने इत्याहुः ॥ ३५ ॥

(४०९ आसप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ८)

६५३ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः

॥ ३।१।३६ ॥

(१८०९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुरुमत आम्बिधाने लिणि-
मित्तात् प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुरुमत आम्बिधाने लिणिसित्ताद्
गुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इयेष उवोष । गुणे कृते
“इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ” इत्याम् प्रसज्यते ॥

(प्रदीपः) इजादेः ॥ ३६ ॥ उवोषेति । नन्वोप-
विदेति विकल्पेनामा भाव्यम् ॥ अत्राहुः—द्विवचनबहुवच-
नयोर्युगाभावादगुरुमत्त्वाभावाद्विकल्पः सावकाश इति यत्र
गुरुमत्त्वं तत्र नित्यमेवाम् प्राप्नोति एतच्च विप्रतिषेधे पर-
मिति प्रतिपदविशेष्ये बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाह-
तम् । तत्र ह्याश्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यस-
नीयम् ॥

(उद्घोतः) इजादेश्च ॥ ३६ ॥ भाष्ये—लिणिसित्ताद्गु-
मत इति । गुरुमति लिणिमित्तात् गुरुद्वारा बोध्यम् ॥ द्विवचन-
बहुवचनयोरिति । तयोः कित्वादिति भावः ॥ तत्र दिवंचना-
पेक्षया नित्यत्वादिकल्पिक आम् । णलि तु परत्वाद्गुणे नित्य आम्प्राप्नो-
तीति विशेषः ॥ एतेनात्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वमस्तीति कथमवकाश
इत्यपास्तम् ॥ विप्रतिषेध इति । यत्संभवे प्रतिषेधः, अस्ति चा-
नोभयोः संभवद्विदित्युच्यते, तदापि विकल्पसिद्ध्योर्बोधेयस्य सिद्धि-
रिति भावः ॥ प्रतिपदेति । अनवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्ताविदं
नियामकमिति भावः ॥ उवोरस्तेति कवर्गद्वितीयान्तापठ इत्यनेन ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ।

(प्रदीपः) गुरुमद्वचनमिति । ईषतु रीगुलित्रापि
सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वादजादेः सर्वत्र गुरुमत्त्वादामा भवितव्य-
मिति गुरुमद्वचनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयि-
ष्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु द्विवचनादी किमिति गुणाभावे आमभावाय
गुरुमद्वचनं चरितार्थम्, अत आह—ईषतुरिति । उपदेशेति ।
एवं च लिणिमित्तादिति प्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः ॥

(१८१० प्रत्याक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेद्
णल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेणलि
उत्तमे यजादीनां मा भूदिति । इयज अहम् ॥ उवप
अहम् ॥

(प्रदीपः) णल्युत्तम इति । एतच्चोपलक्षणं तेन
थलपि गृह्यते—इयष्ठ इयजिथेति । लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणे
कृते यजादय इजादयो भवन्तीति ॥

(उद्घोतः) इषष्ठेति । संयोगपरत्वेन गुरुमत्त्वेऽपि उपजी-
व्यविरोधान्नाऽस्मिति गुरुमद्वचनस्यैवं फलमिति भावः ॥ इयजिथेलेव
वा प्रत्युदाहरणम् ॥ ननु यजादीनां कथमिजादित्वं तत्राह—लि-
ट्यभ्यासस्येति ॥

(१८११ आक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशो गुरुमत इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) उपदेशवचनादिति । वचनं व्याख्यानम-
भिप्रेतमन्यथा वचनेन वचनान्तरस्य निरासे को गुणः स्यात् ।
तस्मान्नित्ययोगे मनुष्य आश्रयणादुपदेशावस्थायां गुरुमत
इत्याश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥ उपदेशग्रहणशब्देनाप्युपदेशो गृह्य-
तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या व्याख्यानमेवोच्यते ॥

(उद्घोतः) तस्मान्नित्ययोग इति । भूमनिन्दाप्रशंसासु
नित्ययोगेऽस्तिशायने इत्युक्तः । प्रकृते लक्ष्यानुसारतैर्नैव मनु-
ष्येति भावः ॥ ननु वचनशब्दस्य व्याख्यानपरत्वेऽप्युपदेशग्रहण-
मित्यसंगतमत आह—उपदेशग्रहणेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्युपदेशग्रहणं क्रियते उच्छेरात् वक्तव्यः ।
न्युच्छांशकारेति ।

वरमिति सूच्यते ॥

४ प्रतिपदोक्तम् । (र. ना.)

५ वचनं वचनपदार्थः । (र. ना.)

६ वचनशब्दस्य व्याख्यानपरत्वाभावे वार्तिकपरत्वे चेत्तर्थाः । (र. ना.)

७ नित्ययोग एव । (र. ना.)

८ अपिशब्दात् वार्तिकपरत्वे । (र. ना.)

१ अपनेयपदे दोषं दत्त्वाऽभीष्टपदलेखनस्य सन्त्यकर्मण्यनादरस्ये उप-
सर्गाद्विनोत्पर इत्यादिसूत्रेषु भाष्यशैलीदृष्टेन प्रकृतसूत्रे प्रत्ययपदे दूषणादानेन
नैव प्रत्ययपदानयनमाचार्यसंमतमिति भावः ॥

२ अत एव भाष्यकृताऽनेकाग्रहणस्य सुष्ठुभाषिसंग्रह एव प्रयोजनत्वेन
दार्शितः नत्वेषां व्यावृत्तिः प्रयोजनत्वेन दृष्टिरिति भावः ॥

३ सत्यमिधाने इत्यनेन एकाचः प्रातिपदिकात् किपोऽनभिधानकल्पनमेव

(प्रदीपः) उच्छेरिति । उच्छी विवास इत्युपदेशे
शुरोपाठाचार्यं गुरुणा नित्ययुक्तः ॥

(१८१२ आक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उच्छे-
राम्भावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यम् “अनुच्छः” इति प्रतिषेधं
शास्ति तद् ज्ञापयत्याचार्यः—तुङ्गिमित्ता यस्य गुरु-
मत्ता भवति तस्मादाम्” इति ॥

(प्रदीपः) तुङ्गनिमित्तेति । तुङ्गग्रहणमागममात्रोपल-
क्षणं तेनेदृशांचकारेत्यत्रापि भवति ॥

(उद्घोतः) तुङ्गग्रहणमिति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(गौरवापत्तिभाष्यम्)

स तर्हि ज्ञापकार्थं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥

(अनन्यासिद्धफलसाधकत्वेन गौरवाङ्गीकारभाष्यम्)

ननु चावश्यं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः ? ॥

(प्रदीपः) प्राप्त्यर्थोऽपीति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ऋच्छावामोभावादाह—प्रतिषेधेति । तुङ्ग-
मित्तेत्यापथं शापिते ततोऽपि प्रत्ययस्य प्रतिषेधार्थ इति भावः ॥

(फलस्यान्यथासिद्ध्या गौरवसाधकभाष्यम्)

नार्थः प्राप्त्यर्थेन । “ऋच्छत्युक्ताम्” इति ऋच्छे-
ल्लिति गुणवचने ज्ञापकम्—नच्छेल्लिह्याम् भवति’
इति ॥

(प्रदीपः) ऋच्छेरिति । आमा व्यवधानेऽपि वच-
नाद्गुणो भविष्यतीति चेद्, एवं सति तस्मिन्निति
निर्दिष्टस्येतद् बाध्येत तस्मादाम् एवामावो गुणविधानेन
ज्ञाप्यते ॥

(उद्घोतः) तस्मादाम् पुनरिति । वचनपूर्वभूतपरिभाषाप-
प्रयोजितः । तथापि तस्या वाच्यार्थेनोपप्राप्तालोपमितिकतया वेय-
र्थस्य च लक्ष्यसंस्कारोपायाद्युपस्थितत्वेनासंजातविरोधन्यायेनाम्-
बाध योऽपि भावः ॥ एवं च तुङ्गमित्तेत्यापथं शापितेऽप्यस्य
सार्धनयं दुरुपपादम् । ऋच्छेरामभावस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरिति
नेदृशापकमिति सापथ्यम् ॥

(अन्यथासिद्ध्यनुपपत्तिभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अत्यर्थमेतत्स्यात् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं पुनर्ऋच्छेल्लिति गुण उच्यमानोऽत्यर्थः
शक्यो विज्ञातुम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

सामर्थ्यात् । ऋच्छेल्लिति नास्तीति कृत्वा प्रकृ-
त्यर्थो विज्ञास्यते । तद्यथा—“तिष्ठतेरित्” “जिघ्रते-
र्वे”ति । चङि तिष्ठतिजिघ्रती न स्त इति कृत्वा
प्रकृत्यर्थो विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) सामर्थ्यादिति । ऋगतिप्रापणयोरित्यस्य
द्वितीये शपि ऋच्छादेशः कृतो, न त्वनादेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट
इत्यर्थः ॥ ऋच्छिरिति । शिति ऋच्छादेशविधानादिति
तदभावः ॥ तिष्ठतेरिति । अत्रापि स्थः शिति तिष्ठदेशं
कृत्वा निर्देशः कृतः । तत्रानेन रूपेण स्थाशब्द एव प्रतीयत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु स्थानिकार्यस्यादेशे जायमानत्वेऽपि आदेश-
कार्यस्य कथं सामर्थ्यादपि स्थानिनि प्रवृत्तिः । तत्र स्थानिवद्भावस्यै-
वान्नोपायाभावादत आह—ऋगतीति ॥ शितीति । स्वतन्त्रस्य
त्वामा व्यवधानाद्विपरत्वाभावो बोध्यः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनरर्तेल्लिति गुणवचने प्रयोजनम् ? ।

(उत्तरभाष्यम्)

अरतुः । अरतुः । एतद्रूपं यथा स्यात् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

(गुणवचनावश्यकताभाष्यम्)

द्विधं चने कृते [सवर्णदीर्घत्वेम् ।] सवर्णदीर्घत्वे
च [कृते] यदि तावज्ज्ञातुग्रहणेन ग्रहणम्, ऋकारा-
न्तानां लटि गुणो भवतीति गुणे कृते रपरत्वे च
अरतुः अरतिरित्येतद्रूपं प्रसज्येत ॥ अथाभ्यासप्रद-
णेन ग्रहणम् । अरत्वे रपरत्वम् इलादिशेषः । अत
आदेरिति दीर्घत्वम् तत ‘आतो लोप इटि च’ इत्या-
कारलोपे अतुः उरिति यैचनमेव श्रूयेत ॥

गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनम्
'हलादिः शेषः' 'अत आदेरिति दीर्घत्वम्' ततः सिद्धं
भवति—आरतुराररिति । यथा आटतुः आटुरिति ॥

(प्रदीपः) द्विर्वचन इति । यणादेशात् पूर्वविप्रतिषे-
धेन द्विर्वचनं कियते । तथा हि । सति स्थानिवद्भावाच्चा
द्वयोरपि यणद्विर्वचनयोर्नित्यत्वमिति विप्रतिषेध उपपद्यते ॥
अथवा यथा नित्यतुरित्यत्र यणादेशेन भवितव्यमिति द्विर्वच-
नात् पूर्वमेव इत्यङ् न प्रवर्तते । तथेहापि द्विर्वचने कृते सव-
र्णदीर्घण भाव्यमिति यण् न प्रवर्तते । सति वा यणि तस्य
स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् । तत्र कृते यणादेशात् परत्वात्स-
वर्णदीर्घत्वम् ॥ यदि तावदिति । अन्तादिबद्भावाद्भयान्दे-
शास्यान्यतरतो व्यपदेशात् स्थानिवद्भावाद्देति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु परत्वाद्यणि द्विर्वचनेऽचीलनेन द्वित्वे स्था-
निबद्भावाद्वित्वे कृते पुनरादेशरूपेणोत्तरखण्डस्यावस्थानादभ्या-
सस्योरिति "हलादिः शेषे" अत आदेरिति दीर्घे आरतुरित्यादि-
सिद्धेरत आह—यणादेशादिति ॥ ननु यण् नित्य इति कथं विप्रति-
षेधोऽत आह—सतीति । द्विर्वचनेऽचीलसिद्धिर्नि शेषः ॥ द्विर्व-
चनेऽचीति सूत्रे स्थानिवद्भावपूर्वविप्रतिषेधयोः किं ज्यायः इति
भाव्योक्तैः पूर्वविप्रतिषेधारम्भे तदभावस्य लाभार्थं पूर्वविप्रतिषेधो
नित्यानामपि बाधक इति वक्तुं युक्तम्, इत एवाकरचराह—अथ
वेति । सति वा यणीति । रूपातिदेशेन द्वित्वे जाते पश्चादथायर्थं
योग्यशङ्काप्राप्तिरिति दीर्घ एवेति भावः ॥ अन्तादिवदिति । उत्तर-
खण्डस्यैव क्रियावाचकत्वेन भातुत्वमिति भावः । समुदायस्य भातुत्वे
त्वेतदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । स्थानिवदतिदेशस्यापि संभवा-
दाह—स्थानिवद्भावाद्देति । स्थान्यलाभ्यत्वाभावाच्चानतिवधावेति
प्रतिषेधाभावः । स्थानिवत्प्रवाधुपपादकमुभयदेशस्थेलादि ॥

भाष्ये गुणे पुनः सतीति ॥ ननु परत्वात्कृतेऽपि गुणे द्विर्व-
चनेऽचीति रूपातिदेशादिशब्दस्यैव द्वित्वमिति को विशेष इति चेन्न ।
यत्रादेशे कृते एकाचवादिभ्यामातप्रयुक्ता द्वित्वाप्राप्तिस्तत्रैवातिदेश-
प्रवृत्तिरित्याशयात् ॥

१ 'अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वम्, बहिरङ्गसुरत्त्वम् । काऽन्तरङ्गता ? वर्णा-
वाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वम् अक्षस्योरत्त्वम्' इति ग्रन्थेन सवर्णदीर्घे संज्ञानपेक्षत्वेन
तत्तत्पेक्षया अङ्गसंज्ञापेक्षत्वेन उरचमस्यानस्योपेक्षत्वा बहिरङ्गत्वम्, तदपेक्षया सव-
र्णदीर्घत्वस्यान्तरङ्गत्वं कथयता भाष्यकृताभनपेक्षमलपेक्षमन्तर्गुणमिचिकं चान्तर-
ङ्गम् सापेक्षमधिकारोपेक्षं संज्ञापेक्षं बहिर्भूतमिचिकं च बहिरङ्गम् इति सूचितम् ।
एकत्वसंख्याया द्वित्वसंख्यायान्तर्गतत्वेनान्तरङ्गत्वम् । द्वित्वसंख्याया एकत्वसंख्या-
यहिरङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वमेवेति तद्भावः ॥ गणितविदामपि शून्यस्य सर्वतोऽन्तरङ्ग-
त्वम् । तदपेक्षयैकत्वसंख्याया बहिरङ्गत्वम् । तदपेक्षया द्वित्वसंख्याया इति
व्यवहारः स्पष्टमेव । अत एव 'अन्धानां काणो राजा' इति भाष्ये बहुशून्या-
न्नापेक्षयायैकत्वमुपो बहुपेक्षत्वं 'राजा' इत्यनेन स्पष्टमेवोक्तम् ॥ यदेन—अन्त-
रङ्ग बहिरङ्गशब्दाभ्यामनस्योपेक्षत्वव्यपेक्षत्वयोः शब्दमर्यादाया अलगात्वा इति
"संज्ञापेक्षनहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणात्" इति च गेखरकृतोक्तमपास्तम् ॥

१ 'द्विर्वचनात् प्रसारणात्प्राप्ताद्विकाररतीत्वेत्वेत्वेनगुणवृद्धि-
धयोः' इति "दाभ्याम्" सूत्रे चार्तिक्तात् परविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

(अनुयोगपूर्वकमारतुरित्यादिसिद्धिभाष्यम्)

किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न
पुनरुत्त्वम् ॥ परत्वादुत्त्वेन भवितव्यम् ॥

(गुणविधानावश्यकताभाष्यम्)

अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । अन्तरङ्गं
सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गसुरत्त्वम् । कान्तरङ्गता । वर्णा-
वाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमङ्गस्योरत्त्वम् ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति वर्णोदाङ्गं बलीय
इत्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवर्णविषयम् । यथा कारकक्षयनमिति
गुणवृद्धी भवतो यणादेशात् । इह तूदत्वं लिङाश्रयं वर्णद्वया-
श्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः ॥

(उद्घोतः) इह तूदत्त्वमिति । आसप्तमसमात्ववाधिकां-
दिति भावः ॥ इदं प्रौढा कैयट आहृत्यनुपदमेव स्फुटं भविष्यति ॥

(गुणानावश्यकताभाष्यम्)

उत्स्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् ? । वक्ष्येत्येतत्प्राग्-
भ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः' इति । उभयोरन्तर-
ङ्गयोः परत्वादुत्त्वम् । उत्स्वे च कृते रपरत्वम्
'हलादिः शेषः' 'अत आदेरिति दीर्घत्वं परस्य
रूपस्य यणादेशः सिद्धं भवति—आरतुः आदरिति ।

(गुणस्यान्यथासिद्धिप्रतिपादनभाष्यम्)

अथापि कथं चिदतैर्लिङि गुणेनार्थः स्यात् ।
एवमपि न दोषः "ऋच्छत्युताम्" इति ऋकारोऽ-
प्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रस्तिष्ठनिर्देशोऽयम्—
ऋच्छति ऋहताम्—ऋच्छत्युतामिति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधि-
कारो वक्ष्येत्यादिसिद्धय आश्रित इति भावः ॥ ऋका-
रोऽपीति । बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥

(उद्घोतः) वक्ष्येति । अत्राभ्यासे रेफस्य संसारणे षडदत्त्वे
तस्याङ्गाक्षिप्तपरिमितत्वेन न संसारण इति वक्ष्य तत्किंनेषे स्थानि-
वर्षं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ऋकारनिर्देशे लिङ्गमप्याह—बहुवचनेति ॥

"तथा सति 'असिद्धं बहुपेक्षमलपेक्षे' इत्येव वदेत्" इत्यपि परिना-
पेक्षौ नागोशेनोक्तमिचिकारितरत्नपीयमेव । अन्तरङ्गशब्देन यथाऽलपेक्षस्य
संग्रहो भवति । न तथाऽलपेक्षशब्देन अन्तर्भूतमिचिकस्य संग्रहो
भवति ॥ एवमेव बहिरङ्गशब्देन तु बहुपेक्षबहिर्भूतमिचिककादीनां संग्रहो
भवति न तथा बहुपेक्षशब्देन बहिर्भूतमिचिकस्य संग्रहो भवतीति सर्व-
संग्रहाप्यान्तरङ्गबहिरङ्गशब्दयोरेषाचौ नैवालपेक्षबहुपेक्षशब्दौ । तदुपादाने
पटन्या मृद्व्या स्थोने इत्यादीनां सिद्धिर्न स्यादिति सर्वसाधकम् अन्तरङ्गबहिरङ्ग-
शब्दयोरेषापादानं कृतमिति सर्वरक्षस्येदेनां दाधिमथानामावेदनं मातस्य-
सुतास्यं विचार्यमाणैः ॥

२ ननु वर्णोदाङ्गमिति परिभाषया एयान्तरङ्गताऽधिकारित्याशङ्क्यं
समापत्ते वर्णादाङ्गमिति । (र. ना.)

३ 'द्विर्वचनं यण्यवायायादेशाद्गोपभातोयणिलोपकिंकोहत्वे-
भ्यः' इति दाभ्याम् सूत्रे चार्तिक्तादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—चक्रुश्चक्रुरिति ।
(प्रदीपः) इहाऽपीति । ऋ इति वर्णग्रहणात्तदन्तवि-
धिसङ्गावादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

संयोगादिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—संयोगा-
देरेवाकेवलस्य नान्यस्याकेवलस्येति ॥

(प्रदीपः) संयोगादेरिति । अकेवलस्य वर्णान्तरसहि-
तस्येत्यर्थः । ततश्च धातोरेव ग्रहणमवतिष्ठते ॥

(उद्द्योतः) धातोरेवेति । गत्यर्थस्य । न तु तदन्तविधि-
रित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तदेतदन्तरेणातैल्लिटि गुणवचनं, रूपं सिद्धं
भवति । अन्तरेण च ऋच्छिग्रहणम् अतैल्लिटि गुणः
सिद्धः । स एषोऽनन्यार्थं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
उच्छेर्वा आम् वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) स एष इति । आगमनिमित्तगुरुमत्त्वधात्वर्थ-
इत्यर्थः । अनृच्छ इति पठ्युदासाश्रयेण तत्सदृशधातुग्रहणा-
दुच्छे राप्भवति ॥ अथवा यद्यपि गुणविधानेन ऋ च्छे राप्
भवतीति ज्ञायते तथाप्यनृच्छ इति प्रतिषेधः प्रातिसंभावनया
क्रियमाणो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये तदन्तरेणातैरिति । वार्णपरिभाषयैवेति
भावः ॥ सा समानाश्रयविषयैवेति तु न मानाभावादिति भावः ॥
ननु पूर्वमुख्येऽपि हलादिः शेषे 'अत आदेरिति दीर्घं परखण्डे
यणादेशं मापित्वाऽऽदुगुण इति प्राप्नोतीत्यसिद्धिरत आह—अन्त-
रेण ऋच्छिग्रहणमिति । ऋकारनिर्देशेनेति भावः ॥ अयमेवा-
धापि कथंचिदिति भाष्यस्याशयः ॥ ननु गुणविधिस्यऋच्छिग्रह-
णेन शापनेन ऋच्छेरातोऽप्राप्ती अनृच्छ इत्यस्य ज्ञापितेऽपि चारि-
ताधर्वाभावात्कथं शापकत्वमत आह—अनृच्छ इतीति । तत्सदृशा-
गमद्व्याप्तुलक्षणायेव तदुपादानमिति भावः ॥ वाक्यभेदश्च बोध्यः ॥
तेनैवादेशः सिद्धिः ॥ अनन्यार्थ इत्यनेन भाष्ये ध्वनितमेतत् ॥
अथ वेति । इदं ग्रीह्या ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयं न वक्तव्यम् । उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥

(प्रदीपः) उपदेशग्रहणमिति । गुरुमत इति गुरु-
मत्तामात्राश्रयो गतुष्य यथा पितृमानिति न तु नित्ययोग इति
व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥

कस्मात्त भवति—इयेष उद्योतेति ॥

(१८१३ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? 'सन्निपातलक्षणो वि-
धिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति ।

(प्रदीपः) सन्निपातलक्षण इति । लिट्सन्निपातनिमित्तो
गुणस्तद्विधातनिमित्तस्यास्यो निमित्तं न भवति । आम् सति हि
लेर्लुका भाष्यमिति लिट्सन्निपातस्य विधातः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) लेर्लुकेति । अन्यवधानविधातश्च बोध्यः ॥ एवं
चानृच्छ इति ऋलिङ्गनिमित्तादिति च प्रत्याख्यातम् ॥ ननूपदेश
इति व्याख्याने ईत् ऊत् शब्देभ्य आचारकिपि आन्न प्राप्नोति ।
तत्प्रत्याख्याने तु प्राप्नोतीति चेन्न । प्रत्याख्यानत्वेनैव तन्नाम्सिद्धि-
रित्याशयात् ॥ हलन्तेभ्य आचारकिपोऽमावाच ॥

(१८१४ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ऊर्णोत्तेश्रोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्णोत्तेश्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
पुर्णुनाथ ॥

(प्रदीपः) ऊर्णोत्तेरिति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ।

वाच्य ऊर्णोत्तेश्रोपज्ञावो यद्ग्रहप्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकावश्चेदुपग्रहात् ॥

अथ वा उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् ? ।
अविभक्तिको निर्देशः—अनृच्छ उ अनृच्छो दया-
यासश्चेति ॥ इजादेश ॥ ३६ ॥

(प्रदीपः) उकारोपीति । तेनोकारान्तस्योर्णोत्तराज
भवति । संहितया च सूत्रपाठ इति दर्शयति—अनृच्छो
दयायासश्चेति ॥ ३६ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये वाच्य ऊर्णोत्तेरिति । तत्र यद्धि भावैति-
देशः । आभितोरभावैतिदेश इति बोध्यम् । तेनेजादेरिति अने-
काव इति चाश्लेति बोध्यम् ॥ उकारप्रत्ययेऽपि तत्सामर्थ्याद्वाध्य-
सामान्यचिन्तया सर्वस्याप्यागः प्रतिषेध इति बोध्यम् ॥ तेनोकारा-
न्तस्येति । ऋच्छिसाहचर्यादीपदेशिकस्येत्यर्थः ॥ तदाह—ऊर्णो-
त्तेरिति ॥ ३६ ॥

—०००००—

१ 'अभितोरभाव' 'आम् सति' इति 'प्रत्याख्यानार्थं विधीयते
तत्र आम् सति 'मिष्योन्त्यापराधे प्रत्ययपरत्वे वा' इति पदता
भाष्यम् । २ 'तेनेजा' तु 'हलन्तेभ्योऽन्निपातनादाचार' इति भावः' इति
हलन्तेभ्योऽन्निपातनादाचारः ।

२ यद्येवाभाव्य मातये पुनर्भावो निर्दिश्यते तेनेकावश्चादित्येन यद्विधिरिति
भावः ॥

३ अमावाच भवत्येव प्रतिषेधाय च पुनर्भावान्निवेशः । तेनेकावश्चाद् हला-
दित्यापि नाम् प्राप्नोति इति प्रतिषेधार्थकत्वात् सिध्यतीति भावः ॥

(४१० आम्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ९)

६५५ उषविदजागृभ्योन्यतरस्याम्

॥ ३।१।३८ ॥

(१८१५ चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विदेराम् कित् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विदेराम् किङ्कक्यः । विदांचकार ॥

(उद्घोतः) उपविद् ॥ ३८ ॥ उपि जागृसाहचर्यात्परसै-
पदिन आदादिकस्यैव विदेरग्रहणम् ॥

(चार्तिकवैयर्थ्याभाष्यम्)

न वक्तव्यः । विदिरकारान्तः ॥

(प्रदीपः) उषचिद् । विदिरकारान्त इति । सूत्रे
अकारान्तत्वं विदेर्निपात्यत इति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

यद्यकारान्तः, वेत्तीति गुणो न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) इतरो धातुपाठ एवाकारान्तत्वमनेन विदेरुक्त-
मिति मत्वाह—यदीति । गुणो न सिध्यतीति । ईकार-
स्योपधत्वाभावादकारलोपाभावाच्च विदीतीति स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अकारलोपाभावाच्चेति । गुणसिद्धिर्दोषोप-
लक्षणमिति भावः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

लिट्सन्नियोगेन ॥

(दूषणभाष्यम्)

एवमपि निवेदेति न सिध्यति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि आम् सन्नियोगेन ॥

(प्रदीपः) आम् सन्नियोगेनेति । आमः प्राधान्येन
विधीयमानत्वात्तदनुयायित्वमवस्यत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(उद्घोतः) ननु लिटोऽप्युपस्थित्या तत्सन्नियोगेनापि विधानं
स्यादत आह—आम् इति ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति *विदेराम् कित् ॥*॥*

निपातनाद्धा अगुणत्वम् ॥*॥ इति ॥ उषविद् ॥ ३८ ॥

(उद्घोतः) निपातनाद्धेति भाष्ये सूत्रेऽन्वत्त्वनिपातना-
दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

(४११ आम्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. १०)

६५६ भीहीभृद्वां श्रुवच्च ॥ ३।१।३९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

श्रुवदतिदेशे किं प्रयोजनम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

श्रुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वेत्वे विभरांचकार ॥
भीहीभृद् ॥ ३९ ॥

(प्रदीपः) भीही ॥ ३९ ॥ द्विर्वचनमेव विधेयं किमति-
देशेनेति पृच्छति—श्रुवदतिदेश इति । न लुमताङ्ग-
स्येति गुणप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययलोप इत्यस्याः प्रति-
रयं निषेधो न चात्रासौ प्राप्तिरस्ति ॥ ३९ ॥

(उद्घोतः) भीही ॥ ३९ ॥ न लुमतेति । लुमच्छन्द-
वति कार्ये सति अङ्गस्य कार्यं नेत्यर्थः, इति मन्यते ॥ प्रत्ययेति ।
लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्ययलक्षणेनाङ्गकार्ये नेति तदर्थ इति भावः ॥ ३९ ॥

(४१२ आम्संनियोगेनानुप्रयोगविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ११)

६५७ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ३।१।४० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रदीपः) कृञ्चानु ॥ ४० ॥ किमर्थमिति । अन्तरे-
णापि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्याप्रत्ययत्वादि-
प्रतिपादनाय लिट्परस्य कृञः । आमन्ताद्धि कालविशेष एवा-
वसीयते, न त्वर्थान्तरम् तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न
भविष्यति—ओषासुबोषेति । उत्तरेणैव सर्वार्थाभिव्यज्जनादा-
मन्तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ नापि भिन्नार्थस्य—ईहां पपाचेति ।
आमन्तसंबद्धसाधनाद्यसंप्रत्ययात् ॥ कृञ् तु सामान्यवचनः ।
सामान्यविशेषवाचिनोश्च त्रैयोगोऽर्थविशेषप्रतिपादनेनुगुण इति
भावः ॥

(उद्घोतः) कृञ्चा ॥ ४० ॥ अनुप्रयोगाय अन्यधात्वनुप्रयो-
गस्य वारणाय च सूत्रमावश्यकमित्यत आह—अन्तरेणापीति ।
लिट्परस्य कृञ् इत्यस्यानुप्रयोगः सिद्ध इत्यनेनान्वयः ॥
आमन्ताद्धि क्रियाविशेष एवेति पाठः । कालविशेष इति पाठे
कालेन विशेष्यते यः स क्रियारूप इत्यर्थः ॥ सामान्येति । सामा-
न्यस्यापि विशेषे पूर्ववसानात्तदुत्पन्नतिवादिनापि विशेषसंबन्धिताध-
नाद्यवगतिरित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुप्रयोगो यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) अनुप्रयोग इति । यद्यप्यामन्तात्सकलार्थो-
भिव्यक्तिर्न भवति तथापि प्रकरणादिवशाद्भविष्यति तस्मादनु-
प्रयोगसिद्धयर्थमिदं वक्तव्यमिति भावः ।

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं
तेनापरिसमाप्त्यर्थे इति कृञ्चानुप्रयोगो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आमन्तमिति । पूर्वोक्तानामर्थानां प्रकरणादि-
वशादशक्या प्रतिपत्तिरिति तदर्थोभिधानायानुप्रयोगः सिध्य-
त्येवेति भावः ।

सामान्यवाचिनश्चार्थं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः । प्रत्युत विशेषान्तरस्यावृत्त्या तदर्थविरोधी ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अर्थाभावाच्चेति । पद्यागिलादिना पद्यादेरन्वयायोग्यत्वात् । पद्यामित्याद्ये स्वस्यानुप्रयोगोऽसंभवी तत्राप्यामः प्राप्तेः । कृष्णादिभ्यस्तु आम्प्राप्त्यभावादेव न तद्विषये तदनुप्रयोगस्तदाह भाष्ये—न च सामान्येत्यादिना ॥ द्वयोरेकार्थेयोरिति । आम्विषयोरित्यर्थः । द्वितीयप्रयोगेऽप्यामः प्राप्तेरिति भावः ॥ न च पाचयामित्युत्तरं पचेरन्तर्भावितव्यर्थस्य समानार्थतया प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । उत्तरेणैव सिद्धे पूर्वस्य वैयर्थ्याच्चेति भावः ॥ ननु निवृत्तप्रेषणकृञो णिचि कारयामित्यतः पचेरनुप्रयोगः स्यादिति सामान्यविशेषवाचिनोरित्यपि वक्तुं युक्तमत आह—सामान्यवाचिनश्चेति ॥

(१८२१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ लिट् परार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिट्परार्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात् । अन्यपरस्य मा भूदिति ॥

किं परस्य पुनः प्राप्नोति ? । लिट्परस्य ॥

(प्रदीपः) लिट्परस्येति । भूतविशेषस्यामन्तेन प्रतिपादनाद् भूतस्यापि भूतपूर्वा वर्तमानतामाश्रित्य लिट्प्रयोगः स्यादिति भावः ॥

(उद्धोतः) वर्तमानविहितस्य लटः कथं भूते प्रसक्तिरत आह—भूतपूर्वमिति ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

न लिट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात् ॥

(प्रदीपः) न लिट्परस्येति । आमन्तार्थाभिव्यक्त्यर्थ-स्यादनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिधायिल्लडनुप्रयोगो न भविष्यति । न च सांप्रतिकवर्तमानतासंभवे भूतपूर्वाश्रयो लिट्प्रयोगो उपपद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) न च सांप्रतिकेति । वर्तमानसामीप्ये लट्यपि न विवक्षितमुख्यभूतत्वप्रतीतिः स्यादिति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

निष्ठापरस्य तर्हि मा भूत् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरुषोपपन्नौ विशेषितौ स्याताम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनभूतकालो विशेषितः स्यात् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणाद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अयं तर्हि भूते परोक्षानद्यतने लुङ् विधीयते “ह्रस्वतोल्लङ्घ” इति, तत्—परस्य मा भूदिति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यति” । तद्यथा—गोषु स्वामी अश्वेषु चेति । न हि भवति गोषु वाश्वानां च स्वामीति ॥

(प्रदीपः) एकस्या इति । वेदलोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः । यथा हि—खादिरे वध्नाति पालाशे वध्नातीत्यादी विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते । तत्र यदि कदा चिरखदिरस्य श्रेषो भवति तदा तत्सदृशः दुर्बुधः सादृश्यात्खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते । साधनमेवेन क्रियान्यासादुपक्रान्ते क्रियाऽनिर्वाह प्रसज्जात् । लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवां स्वामीति वृद्धयुपक्रम्यते तदा अश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय सैव निर्वाह्यते । अन्यथाऽश्वेषु चेत्युक्तेऽधिकरणप्रतिपत्तिरपि स्यादश्वेषु च तिष्ठतीति । तस्माद्योऽर्थो यथा शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तथैवासौ निर्वाहो न लभ्यथा शब्दाकृत्येत्यर्थः । एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति ।

(उद्धोतः) खादिरे खदिरविकारे यूपे ॥ सादृश्यादिति । एवं च बहुखदिरावयवसामान्ययोगो बहुरस्येति तत्र खदिरबुद्ध्यादनेन खादिरान्वेयं क्रिया निर्वाहिता भवति । पालाशे तुपादीयमाने तत्र खदिरबुद्ध्यादत्वात् खादिरेणोपक्रान्ता क्रिया न निर्वाहिता स्यात् इति न तदुपादनमिति भावः ॥ अश्वेषु चेति । एवं च तथा प्रयोगोऽसाधुतेति वदन्ति ॥

(१८२२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्थसमाप्तेर्वानुप्रयोगो न स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थसमाप्तेस्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात् ।

१ सामान्यार्थविरोधीत्यर्थः । (र. ना.)

२ उपग्रहः परस्मैपादामनेपदे । (र. ना.)

३ श्रेषो श्रेष्ठः । (र. ना.)

४ बहुर इत्यपि प्रयुज्यते । खदिरबुद्ध्यादित्यत्र भाष्ये । (र. ना.)

५ आरब्धेत्यर्थः । (र. ना.)

आमन्तेन च परिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो न स्यात् ॥

(प्रदीपः) अर्थसमाप्तेवेति । आमन्तं पदं यावन्तमर्थमभिधातुं शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव ह्युक्तमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह—एतदपीति । अशिष्यमर्थाभावात् इत्युक्तात् ॥

(१८२३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे । चक्रे ईहामिति मा भूत् ।

(१८२४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव च कृजोऽनुप्रयोगो यथा स्यात्—ईहांचक्रे ॥ [व्यवहितस्य मा भूदिति] ईहां देवदत्तचक्रे इति ॥ कृञ्चानु ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति । सिद्धे कृञ्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनम् । अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात् ॥ तेनामन्तस्य पश्चादेव कृञ् प्रयुज्यते न पूर्वम्, नापि व्यवहितमित्यर्थसंपत्तिः ॥ ४० ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) वार्तिके वाशब्दो विकल्पार्थकोऽपि पूर्वप्रयोजनानां खण्डितत्वात्तर्ह्येव भाष्यकृता व्याख्यायते—विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हीति ॥ भाष्ये—अन्वेति । पश्चादव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति शिवमट्टसुतसतीगर्भजनागेशमट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(४१३ चिल्लिकरणविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. १)

६६० चिल्लुङि ॥ ३ । १ । ४३ ॥

(चिल्लग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

फाऽयं चिल्लः श्रूयते ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

न श्रूयते । एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते ॥

(प्रदीपः) चिल्लुङि ॥ ४३ ॥ आदेशैः सर्वत्र बाधितत्वाज्ञास्य प्रयोगः प्रयोजनम्, नापि किंवादीनामिव कार्योपेता दृश्यते । ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति—फायमिति ॥

(उद्घोतः) चिल्ल लुङि ॥ ४३ ॥ नन्वश्रवणेऽपि किंवादि-
वत्कार्यार्थः स्यादत आह—नापीति ॥

(भाष्यम्)

यदि न कचिच्छ्रूयते, किमर्थं चिल्लरुत्सर्गः क्रियते ।
न सिञ्जुत्सर्ग एव कर्तव्यः । तस्य कसादयोऽपवादा
भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) चिल्लरुत्सर्ग इति । स्थानीत्यर्थः । स ह्यादेशे-
नापोर्यते । सिञ्जुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गशब्देनोच्यते ॥

(उद्घोतः) उत्सर्गपदस्यापवादप्रतियोगिन्येव प्रसिद्धेराह—
स्थानीत्यर्थ इति ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८२५ प्रथमप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ च्ल्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः ॥*॥

(भाष्यम्) चिल्लरुत्सर्गः क्रियते । [किं प्रयो-
जनम् ?] सामान्यग्रहणार्थः ॥ क सामान्यग्रह-
णार्थेनार्थः ? । “मन्त्रे घसह्वरणशब्दहाहृक्कृगमि-
जनिभ्यो लेः” इति । तत्रावैरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं
स्यात्—चञ्जोः, सिचश्चेति ॥

(प्रदीपः) च्ल्युत्सर्ग इति । च्ल्युत्सर्गो धातुमा-
त्रादिधानमित्यर्थः ॥ तत्रावरत इति । त्रयाणां तावद्-
वश्यं कर्तव्यं, जनेषु दीपजनेति तत्रावदे विहितस्य चिणो मन्त्रे
यदि छंग्रदृश्यते तदा चतुर्थस्यापि ग्रहणं कर्तव्यमित्यवरत इत्यु-
क्तम् । तत्र धयतेराकारान्तत्वात्तदर्थं चञ्जसिञ्जग्रहणं कर्तव्यम्
घञ्जशगम्यर्थमङ्ग्रहणं, धात्वन्तरार्थं तु सिञ्जग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु च्ल्युत्सर्ग इति अनुपपन्नं च्लेरन्यस्योत्-
सर्गस्याभावात् । कर्मधारये तुत्सर्गशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरत
आह—च्लेरिति ॥ चिल्लरुत्सर्ग इति भाष्यं तु फलितार्थपरम् ॥
कचिच्च भाष्येऽपि च्लेरितेव पाठः ॥ मन्त्रे इति सूत्रे त्रयाणामपि
चञ्ज सिच लिप्रपणेन छंग्र यथा स्यादिति प्रयोजनं क्लिकरणस्य ॥
अन्यथा सिच इत्यनुवर्तेति चञ्जोर्दोषः । लिचं तु तेषां स्थानि-
पञ्जावेन । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अत्र नास्ति अनित्यत्वात् ।
तेन गो—अपान् अणुरित्युभयसिद्धिः तदनुययाह—त्रयाणा-
मिति । चञ्जोश्चेति कर्तव्यम् । चेन सिचोनुकर्ष इति पदयं
कार्यमिति भावः ॥ एतेन चञ्जप्रपणं व्यर्थम् धयतावेव हि तदुपयोगः ।
तत्र सिचोर्दोषेय सिचमित्यपवादात् । अपान् इत्यसिद्ध्यापत्तेः ॥
आकारान्तत्वादिति । मन्त्रे घसेऽपि स्वप्राप्तिनिमित्तकयनम् ॥

(१८२६ द्वितीयप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ कसविधाने चानिद्वचने चिल्ल-
संप्रत्ययार्थः ॥*॥

(भाष्यम्) कसविधाने चानिद्वचने चिल्लसंप्रत्य-
यार्थः चिल्लरुत्सर्गः क्रियते ‘च्लेरनिटः’ इति कस
सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) कसविधान इति । अनिट इत्येतत् च्लेर्वि-
शेषणं यथा स्यादित्यर्थः । तथा हि—यद्यनिद्वग्रहेण धातु
विशेष्यते—‘यस्मादन्यत्रेडागमो न दृष्ट’ इति विषयान्तरगत
मनिद्वत्त्वमाश्रयणीयम् । लुङादेशानां सार्वधातुकत्वादित्
प्राप्त्यभावात् ततश्च गुहादिभ्यः कसो न स्यात् । तेषां विक-
ल्पितेनेडा सेदत्वात् ॥ अथापि पाक्षिकेनेडभावेन तेषामनि-
द्वत्वं स्यात् । तथापि नित्यं कसः स्यात् । च्लौ तु विशेष्यमाणे
यदा तस्येण नास्ति तदा कसो भवति अधुक्षदिति । यदा त्विद्व-
भवति तदा सिच् अगृहीदिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये चिल्लसंप्रत्ययार्थ इति । अनिटं प्रति
च्लेर्विशेष्यत्वेन यः संप्रत्ययस्तदर्थमित्यर्थः ॥ यस्मादन्यत्रेति ।
अस्य तर्हीत्यादिः । यस्माद्धातोर्लुङ्गमिति प्रत्यये इत्यर्थः ॥ लुङि
योऽनित्यत्वात्प्रयुक्तमशक्यमित्याह—लुङादेशानामिति ॥ तत-
श्चेति । विषयान्तरगतानिद्वत्त्वाश्रयणाच्चैत्यर्थः ॥ अथाऽपीति ।
इदोऽभावोऽनिद्वत्त्वस्यानुपपन्नः सौत्रत्वाद्गुणिति भावः ॥ यदावि-
डिति । तदा निर्दिश्यमानपरिभाषया इद्वद्विहितस्य सिचिर्त्यर्थः ।
धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वात्प्रयुक्तानिद्वत्त्वमानस्य व्यवहितत्वमिति
न शङ्क्यम् ॥ अगृहीदिति । हन्यन्तेति वृद्धिनिषेधे गुणे छन्दुप-
धाया इत्युत्त्वम् ।

(१८२७ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ घस्त्वभावे च ॥*॥

(भाष्यम्) घस्त्वभावे च च्लवेव कृते ‘ल्लदितः’
इत्यङ्ग सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) घस्त्वभावे चेति । छटि यदधिधातुकं तत्रा-
देयस्त्व भावो विधीयते । तत्र च्लौ परतो घस्त्वभावे सत्यङ्
सिध्यति । अन्यथा सिच्येव घस्त्वभावः स्यात् । ततश्च सिचः
श्रवणं स्यात् । नहि प्रवृत्तस्योत्सर्गस्यापवादेन बाधः कर्तुं शक्य-
त इति भावः ॥ तथा मन्त्रे घसेति यदा सिचो छङ् क्रियते
तदा आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति स्वरः स्यात् । छमता
स्तपेति तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनास्य स्वरस्येष्टत्वात् ॥

(उद्घोतः) आधिधातुके विधिशिने घसदेशविधानात्—
लुङीति । परस्मैमीलमिमानेनेदमिति भावः । ननु चिन्मं कार्यः,
चञ्जसादयश्च सिच पवादिताः कार्यः । च्लेः इत्यस्य स्थाने सिच

इति कार्यम् । मन्त्रे इति च्छे च च्छेरिति न कार्यम्, सिच इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति नैते दोषाः इति चेत् । अपुन्रभिलादी जुवापत्तेः । दोषान्तरमप्याद—तथा मन्त्रे इति । ननु लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्कार्यं स्वरप्राप्तिरत आह—लुमतेति । तस्य सवर्गामभ्रितसिञ्जलुस्वर-वर्जमिति प्रतिषेधादिति भावः ॥

(चकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ चित्करणं किमर्थम् ? ।

(१८२८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ च्लेः चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) च्लेश्चित्करणं क्रियते । किमर्थम् ? । विशेषणार्थम् ॥ क विशेषणार्थेनार्थः ? । “च्लेः सिच्” इति । ‘लेः सिच्’ इत्युच्यमाने लिङ्सिङोरपि प्रसज्येत ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लुडीत्युच्यते । न च लुडि लिङ्लिटौ स्तः ॥

(प्रदीपः) लुडीत्युच्यत इति । लुडीत्यनुवर्तत इत्यर्थः ॥ तदनुबन्धकग्रहण इत्ययमपि परिहारः संभवति । भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरेण परिहृतत्वाच्चोक्तः ॥

(उद्द्योतः) तदनुबन्धकेति । चकारामावेऽस्यैकानुबन्धकत्वादिति भावः ॥

(इकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदित्करणं किमर्थम् ॥

(१८२९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदित्करणं सामान्यग्रहणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदित्करणं क्रियते । [किमर्थम् ?] सामान्यग्रहणार्थम् ॥ क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः ? । “मन्त्रे घसह्रणशवृद्धाद्वृच्छूगमिजनिभ्यो लेः” इति, “आमः” इति च ।

(प्रदीपः) आम इति चेति । तत्र सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं कार्यं विज्ञायत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) तत्रेति । आम इति च्छेऽनुवर्तमानेन लेरिति पदेन लिटोऽपि ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः ॥

(चकारप्रयोजनासाधकभाष्यम्)

इकारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थं क्रियमाणे अवश्यं सामान्यग्रहणाविधातार्थश्चकारः कर्तव्यः ॥ क सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थश्चकारेण ? । अत्रैव ।

(प्रदीपः) अत्रैवेति । अन्यथा तदनुबन्धपरिभाषयाऽस्यैव ग्रहणं स्याद् न लिटस्ततश्चास इत्यनेन लिटो लुड् न स्यादित्यर्थः ॥

(च्युत्सर्गेऽपि प्रथमप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

यच्चावदुच्यते—“चिल्लि रत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः” इति ॥

क्रियमाणेऽपि वै च्युत्सर्गं तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—“चिल्लि लुडि” “च्लेः सिच्” लेरिति ।

(प्रदीपः) तान्येवेति । चिल्लि, च्ले, लेरिति । सिज-लुडीत्येतत्—इतरेणापि कर्तव्यम् । मन्त्रे घसेत्यत्र चलोऽडः सिच इति तान्येव त्रीणीत्यर्थः ॥

(च्युत्सर्गं लाघवभाष्यम्)

यदेतत् “लेः” इति, तत्परार्थं भविष्यति । कथम् ? । यदेतद् “गातिस्थाधुपाभूयः सिचः परस्मैपदेभ्यः” इति अत्र सिचो ग्रहणम् । एतद् “लेः” इति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) च्युत्सर्गवाचाह—यदेतदिति । लेरिति वक्ष्यामीति । तदेव मन्त्रे घसेत्यत्रानुवर्तिष्यते । तत्तच्च लाघवं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तदेव मन्त्रे इति । गातित्येति च्छे लिग्रहणे यदि अन्तरङ्गानपीति न्यायेन च्यवस्थायां लुक्, तर्हि अगुरित्यादी सिजभ्यस्त्येति जुञ्ज स्यात् । मादिगातामित्यादी आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति स्वरश्च न स्यात् । तस्माद्—अन्तरङ्गानपीति न्यायानाश्रयणेनादेशे कृते स्थानिवद्भावेन लिवाङुगोपित्यः ॥

(कृष्णभाष्यम्)

यदि लेरित्युच्यते धेटश्चातुःशब्दं प्राप्नोति—अदधद् अधाद् अघासीद् । ‘अदधादित्येतदपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) धेट इति । विभाषा ब्राधेडित्यत्र लिग्रहणाश्रितौ सत्तां लेरादेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावाद्भिग्रहणेन तेषां ग्रहणादुक्ति कृते चङ्निमित्तं द्विवचनं प्राप्नोतीत्यदधादित्यपि स्यात् ॥ ननु चङ्लोपस्य स्थानिवद्भावादाकारलोपे सत्यधदिति भाग्यं तत्तकमुच्यते अदधादिति प्राप्नोतीति । नैष दोषः । किन्तुमुपधात्वेति लुका लुप्तस्य स्थानिवच्चनिषेधान्न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधान्वाकारलोपाभावात् ।

(उद्द्योतः) तत्राह—भाष्ये धेटश्चातुःशब्दमिति ॥ तदध्वनयत्राह—लेरादेशेष्विति ॥ आकारलोपे—इति । तिपो हल्वादिलोपे मयमावे चैत्यपि बोध्यम् ॥ अधदिति भाग्यमिति पाठः ॥ अधददिति भाग्यमित्यपपाठः ॥ नैष इति । अत्रकार्यत्वाद्यत्रैव न लुमतेति निषेधो, न तु दिव्ये इत्यभिमानः ॥

१ इदिच्छद् । (र. ना.)

२ नामयत्र क्वायुपलभ्यते ॥

३ चत्वारः यन्ता इति निमग्नः चातुर्वर्ण्यमिलादातिनं सार्थं ध्वज । (र. ना.)

४ तानेव चतुरः शब्दानाह—अदधदित्यादि । (र. ना.)

५ प्रदीपरयोर्व पाठः शोच्यते ॥

६ “आतो लोप इति च” इत्यत्र ॥

(दूषणपरिहारभाष्यवार्तिकम् ॥)

॥ * ॥ न चङो लुकि द्विर्वचनम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न चङो लुकि द्विर्वचनेन भाष्यम् । किं कारणम् ? । “चङि” इत्युच्यते न चात्र चङं पश्यामः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन ।

(दूषणवाधकभाष्यम्)

“न लुमता तस्मिन्” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥

(दूषणभाष्यम्)

बहुवचने तर्हि चातुःशब्दं प्राप्नोति—अदधत् अधुः अधासिषुः । अधानित्यपि प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । “आत” इति जुस्भावो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आत इति । विध्यर्थमेतद्भविष्यति न तु नियमार्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विध्यर्थमिति । चङो लुकीति शेषः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । सिज्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

सिज्ग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते ॥

(दूषणभाष्यम्)

यदि निवर्तिते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अभूवन्निति । चङ् लुकि विध्यर्थत्वे संभवति नियमार्थत्वं न स्यादिति सिज्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि लुक् सिज्पवादो विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अकृतेष्वादेशेषु तदपवादो लेरेव लुक्प्रधास्यते । तेनाभूवन्निति जुल भविष्यति । आत इत्येतच्च विध्यर्थं भविष्यति । अश्रुद्वारपुरिलादिसिद्धार्थमिति भावः ॥

(उद्घोतः) प्रासेष्वादेशेषु हति । ज्येष्वादेशेष्वित्यर्थः । अकृतेष्वादेशेष्विति पाठान्तरम् ॥ नन्वेवमश्रुतिरत्र जुस् न स्यादत आह—आत इत्येतदिति । नियमस्यासंभवादित्यर्थः । न च चङ्ग्रहणं कार्यम् । तेन चङ्ग्रहणमपि जुस् लिपदानुवृत्त्या आत इत्यस्य नियमत्वादभूवन्नित्यपि सिद्धमिति वाच्यम् । अधुशब्दं अचो-चनित्यादौ वसादिभ्योऽपि परस्व जुसापत्तेः । तस्मान्मन्त्रे इति सूत्रार्थं लिङ्गं कार्यं इति सिद्धम् । आस इत्यत्रापि लेरित्यस्य नोपयोगः । प्रत्ययमात्रैस्तेन लुक्निवधानात् ॥

(दूषणभाष्यम्)

यदि लुक् सिज्पवादो विज्ञायते । मा हि दाता-मित्यत्र “आदिसिचोऽन्यतरस्याम्” इत्येष खरो न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छक्यं [चङ्कुम्]—“लुक्सिज्पवाद” इति ।

(प्रदीपः) तस्मादिति । खरसिद्धये सिजादेशे कृते लुकर्तव्य इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न चेदेवमुच्यते अभूवन्निति प्रत्यय-लक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । तस्माद् “आतः” इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्तते । तस्मिन्चातुर्वर्तमाने धेतश्चातुःशब्दं प्राप्नोति । तस्माद् “गातिस्थाधु-पाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु” इत्यत्र सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिन्च क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रह-णानि भवन्ति—“चिल लुङि” “चलेः सिच्” लेरिति ॥

(द्वितीयप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*कसविधाने चानिबुचने चिलसं-प्रत्ययार्थः* इति ॥ धातुमेवान्नानिद्वयेन विशेष-विधायामः—धातोरनिट् इति ॥

कथं पुनर्धातुर्नामानिदं स्यात् ? ।

धातुरेवानिदं । कथम् ? । अनिमित्तं वा इट् अनिदं ॥ न वा तस्मादिडस्ति सोऽयमनिदं अनिडिति ॥

(प्रदीपः) कथमिति । आर्धधातुकस्य होङ् विधीयते । तदेव तदभावादनिति व्यपदिश्यते । मत्वर्थं बहुव्रीहिविज्ञाना-दिति भावः ॥ अनिमित्तमिति । धातोरनिटश्च निमित्तमिति-भावोऽस्तीति नानुपपन्नः पञ्चार्थं बहुव्रीहिरिति भावः ॥ न वा तस्मादिति । अनिट् इति वचनसामर्थ्यात्पञ्चम्यर्थं बहुव्रीहि-राश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु धातुरपि न विद्यते इदं यस्मादपि वृत्तपं-स्याऽनिट्पदवाच्योऽत आह—मत्वर्थे इति । अवयवावयविभावा-दिरूपे पञ्चार्थं इत्यर्थः ॥ भाष्ये—अनिमित्तं वा इट् इति । न विद्यते इदं कार्यं यस्मिन् ॥ पञ्चम्यन्तार्थेऽन्यपवायर्थे बहुव्रीहिरिति पक्षान्तरमाह—न वाऽस्मादिति । तथाचटे—वचनसामर्थ्या-दिति । *मत्वर्थे* इति *कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमाया* इति च वार्तिकोक्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ धातौ विशेष्यमाणे क’योऽनिट्’ इति विशेष-पक्षिष्यते ? । यदि विज्ञायते—निष्ठायामनिटः’ इति । भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति । भूयिष्ठा हि शलन्ता इगुपधा-निष्ठायामनिटः ॥

अथ विज्ञायते 'लिटि योऽनिडि'ति । न कुतश्चि-
त्प्राप्नोति । सर्वे हि शलन्ता इगुपधा लिटि सेटः ॥

(प्रदीपः) क योऽनिडिति । असति च्लिविधाने
विकरणेन क्सेनानिदत्वाश्रयेण भाव्यम् । तत्रास्मिन् विषय-
इष्टः प्राप्त्यभावाद्द्विषयान्तरमनिदत्त्वसापेक्षणीयमिति प्रश्नः ॥
निष्ठायांमिति । यथार्धधातुकमात्रं परिरुह्यते ततो गुहा-
दिभ्य ऊदिङ्भ्यो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम् । तदाश्रये च
गुहादिभ्यो नित्यं क्सः प्रसज्येत, विकल्पितक्षेप्यते ॥ इयुरि-
षुषुप्रिषुपुष्पादीनां च निष्ठायामनिदत्त्वात् क्सः प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) अस्तिर्नर्पये लुक्लुक्ते विषये । तत्रानिद-
त्त्वसाध्यभिचारात् ॥ विषयान्तरं प्रत्ययान्तररूपम् ॥ उदिङ्भ्यो
नेति । आर्धधातुकतासादिविषये पक्षे सेटत्वादिति भावः ॥ नित्यः
क्स इति । यस्य विभाषेति निष्ठायामनिदत्त्वादिति भावः । इष्यते
इति । अनेनैषोऽपि तत्र पक्षे दोष इति सूचितम् । निष्ठाग्रहणपक्षे
भूयिष्ठेभ्य इति सूचितं दोषमाह—इष्विति ।

(समाधानभाष्यम्)

किं पुनः कारणं धातौ विशेष्यमाण एतयोर्विशेष-
योर्विशेषयिष्यते । न पुनर्यत्र सामान्येनेतो विधि-
प्रतिषेधौ ? ॥ क सामान्येन ? ॥ चलाद्यार्धधातुके ॥

(प्रदीपः) न पुनर्यत्रेति । गुहादयो विकल्पितेऽटो
भावाभावाभ्यां सिध्यते तत्र ये सेटक्षेप्यः सिज् भविष्यति
अनिङ्भ्यस्तु क्स इति न कश्चिदोषः ।

(उद्द्योतः) भाष्ये चलाद्यार्धधातुके इति । अयं भावः—
इतिदो धातोरिदुक्ते केति 'विषयविशेषाकाङ्क्षायां लुक्प्रत्ययलघार्ध-
धातुके यदा योऽनिडिति कालविशेषावच्छिन्नो विषयविशेषो ग्री-
ह्यते लक्ष्यानुरोधादिति ॥ तदाह—गुहादय इति ॥

(तृतीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदप्युच्यते ॥ घटलभावे चेति । आर्धधातुकीयाः
सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधा-
तुकसामान्ये घटलभावे कृते लटित इति अङ्
भविष्यति ॥ चिल्लुङि ॥ ४३ ॥

(प्रदीपः) आर्धधातुकसामान्य इति । अदप्रत्यय-
गतमार्धधातुकसामान्यं लुङविशेषितमाश्रयिष्यत इत्यर्थः । यदि
तर्हि च्लिः प्रत्याख्यायते तदा मन्त्रे घसेति सिचो लुक्त्वादिः
सिच इति खरः प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्र हि छन्दसि
कचिद्वडाटोदत्तात्त्वेन भाव्यं कचित्तिद्विधातेन । यत्र त्वडाटोः
विद्विधातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरक्षेप्यते स विषयश्छन्दसि
नास्ति । एतच्च भाष्यकारेण च्लेः प्रत्याख्यानाद्विज्ञायते ।
मा हि लावीदित्यादौ तु सिच एवं चित्त्वे नानन्यार्थेन चाग-
मानुदात्तत्वं वाधिष्यत इति तदर्थोऽप्युच्यन्धासङ्गार्थं च्लिर्न
कर्तव्यः ॥ ४३ ॥

(उद्द्योतः) सामान्यमिति । आर्धधातुक इति विषयसप्त-

मीति भावः ॥ यत्तत्त्विति । माहिदातामित्यादौ ॥ सिच एव
चित्त्वेनेति । एतच्चोत्तरपक्षे स्फुटम् ॥ ४३ ॥

(४१४ च्लेः सिजादेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. २)

६६१ च्लेः सिच् ॥ ३ । १ । ४४ ॥

(चकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः ? । "सिचि
वृद्धिः परसैपदेपु" इति । "सौ वृद्धिः" इतीय-
त्युच्यमाने अशिर्वायुरित्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥ अग्निरिति । सौ
च परसैपदेपु चेति समुच्चयो विज्ञायते । तथा चात्रापि स्यात् ।
साविति च सिज्शब्दयोः साधारणो निर्देशः स्यात् । आगन्तुना
वकारेण सकारो निर्दिश्यतेति भावः ॥

(उद्द्योतः) च्लेः सिच् इति ॥ ४४ ॥ साधारण इति ॥
तन्नेनेति भावः ॥ पक्षान्तरमाह—आगन्तुना चेति । तथा च
सकारमात्रे तत्पर्यमिति भावः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । परसैपदेपि चित्युच्यते । न
चात्र परसैपदं पद्यामः ॥

(प्रदीपः) न चात्रेति । पृथग्विभक्तिनिर्देशादङ्गाङ्गि-
भावोत्र, न तु समुच्चय इति भावः ॥

(उद्द्योतः) पृथगिति । अन्यथा 'सिपरसैपदयोः' इत्येव
वदेत् सिति वर्णमात्रम् । स च परसैपदसाहचर्यादङ्गाधिकाराच्च
प्रत्यय एव ग्रीह्यते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

स्वरार्थस्तर्हि । 'चितोऽन्त उदात्तो भवतीति-
अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्वरार्थ इति । सिचोऽनच्कृत्वेऽपि चित-
स्सप्रकृतेरिति वचनं नाह 'मा हि कार्धमित्यादौ धातोर्वदा-
सार्थं इत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) धातोर्वदासार्थ इति । लादेशनिमित्तनिघाते
जाते पुनर्वदासाधे इत्यर्थः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनचकोर्यम् तत्र
नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुवन्धेन ।

(प्रदीपः) अनचकोर्यमिति । मा हि कार्धमित्यादावा-
दिस्सिचोन्यतरस्यामिति पाक्षिकेणोदात्तत्वेन भाव्यमिति
चित् स्वरस्यायमविषय इति भावः ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

इति कृते साचको भविष्यति ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति ॥

(उच्यते :) भाष्ये तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति । सिञ्चविधा-
वृत्तित्वाद्युदात्त इति शास्त्रस्यानन्वक्तवात्तत्र वैयर्थ्येन तदुत्तरकाल-
मिति स्वरविधायकतेत्यर्थः ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । “आगमा अनुदात्ता भवन्तीति”
अनुदात्तत्वं प्राप्नोति ।(उच्यते :) अनन्वयविषये बाधेन लाघवात्तदसंयन्ध एवेति
धातोरित्याधिकवाक्यतापन्नशेषनिघातो भविष्यतीत्युत्तरयति—आ-
गमा इति । एवं च तैद्वाधेनोदात्तत्वाय चित्त्वं साधकमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८३० प्रयोजनबाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिचश्चित्करणानर्थक्यं स्थानि-
वत्त्वात् ॥ * ॥(भाष्यम्) सिचश्चित्करणमनर्थकम् । किं कार-
णम् ? स्थानिवत्त्वात् । चितोऽयमादेशः स्थानि-
वत्त्वाच्चिद्विष्यति ॥

(१८३१ प्रयोजनसाधकवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्याद्धि-
उदात्तत्वं ॥ * ॥(भाष्यम्) नैष दोषः । अर्थवत्तु सिचश्चित्कर-
णम् । कोऽर्थः ? । सिचः चित्करणसामर्थ्याद्धि
इट उदात्तत्वं भविष्यति ॥ [नाप्राप्ते प्रत्ययस्वरे
आगमानुदात्तत्वमारभ्यते तद्यथैव प्रत्ययस्वरं बा-
धते एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि
बाधेत ॥]

(१८३१ वार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥)

॥ * ॥ तस्माच्चित्करणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अर्थवत्त्विति । च्लेश्चित्करणस्य सामान्य-
ग्रहणाविधायार्थत्वान्मा हि लावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्त-
स्वरमागमानुदात्तत्वं बाधेत । तस्मादन्तोदात्तार्थं सिचश्चित्त्व-
मित्यर्थः । नैष दोष इति । सिचश्चित्करणानर्थक्य-मिति य उक्तस्स नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र केचिदाहुः—प्रत्यय-
स्वरस्य द्वावपवादौ आगमानुदात्तत्वं यासुहिल्यत्र ज्ञापितं
तैदंशम्, चित्स्वरश्च षाष्टिकः तत्रापवादविप्रतिषेधाच्च चित्-
स्वर एव भविष्यति नार्थः सिचश्चित्त्वेनेति ॥ नैतदस्ति । नहि
प्रत्ययस्वरस्यैतावपवादौ प्रकृत्यागमानामानुदादीनां तदप्रसङ्गा-
त् । कुण्डिनजानीनां च चित्ताम् । स्थानिवदित्ययं च कार्यति-
देश इति, परत्वमपि चित्स्वरस्य नास्ति ॥ आगमानुदात्तत्वेन
चाविशेषात् सर्वैः स्वरो बाध्यः । तस्मात्तद्वाधनार्थं सिचश्चित्त्वं
कर्तव्यमिति स्थितम् ॥(उच्यते :) स्थानिवद्भावप्राप्तमिति । स्थानिति दृष्टसैवा-
तिदेश इत्यत्र न मानम्, किं तु तत्र संभावितस्यापीति भावः ।
कार्यातिदेशेऽतिदेशेनैव कार्यविधानात्परत्वेन धातोरित्येकवाक्यता-
पन्नशेषनिघातबलकभ्येनागमानुदात्तत्वेन बाधयेतेति तात्पर्यम् । न
च च्लेश्चित्त्वसामर्थ्यादेव तद्बाधः । मन्त्रे इति सूत्र लेरिति सामान्य-
ग्रहणार्थत्वात् । अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् लिटः ।
ततश्चाम इति सूत्रेऽस्यासंयन्धः स्यात् । ततश्च परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां
तिवादिषु सत्सु प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादिवदत्तः कार्याच्चकारेल्यत्रा-
मन्तस्य निघातः । तैतः परस्य चानिघातः स्यादिति । आम इत्यत्र
लेरित्यनुवर्तनीयमित्यभिमानः । यदि तु अन्तरङ्गानपीति न्यायेन
तिबादिभ्यः पूर्वमेव लुक् तदा न च्लौ चस्य प्रयोजनमिति तत्साम-
र्थ्यादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तस्मात्पूर्वाचार्यानुसारेण सिचि च्लौ
वा चकारोच्चारणमिति सूत्राशयः ॥ अपवादविप्रतिषेधादिति ।
स्थानिवद्भावेन हि चित्त्वमात्रमतिदिश्यते स्वरस्तु स्वशालेणैवेति
भावः ॥ न हि प्रत्ययस्वरस्यैताविति । एवं च ना प्राप्ते प्रत्यय-
स्वर इत्यारभ्य स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेत्यन्त-
ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यमानोऽपि अग्रन्थ इति भावः ॥
आगमानुदात्तत्वेनेति । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । वलु-
तस्तु लक्षितव्यमित्यादौ प्रत्ययसंनिचोगेनाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्विद-
जायमानोऽस्वरकः स्यादिति सामान्यतः स्वराप्राप्तिविषये तस्य
चारिताथार्थोद्वाधकत्वोक्तिश्चिन्त्या । सुतरां सर्वस्वरस्य । यदि षेप-
निघातेन तत्रानुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते तदा तद्वचनमेव व्यर्थं नास्ति
चेत्याद्युदात्तत्वेति भाष्ये ध्वनितम् । चित्त्वं तु धातुस्वरेण प्रत्ययस्वरेण
वैकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वबाधनार्थं कार्यमेव ॥

(सिच इकारोच्चारणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदित्करणं किमर्थम् ? ।

(१८३२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इदित्करणं नकारलोपाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदित्करणं क्रियते । नकारलोपो मा

१ 'कृते तेन साज्यो' ॥

२ आगमानुदात्ता इत्येतद्व्याख्येन । (र. ना.)

३ येषुचित्युल्लेखेषु नोपलभ्यत इत्युच्यतेततः प्रतीयते ॥

४ तुतीयाध्यायचतुर्थपाददेशस्थम् ॥

५ आगमात् ॥ (र. ना.)

६ एवं चिन्त्यम् । (र. ना.)

भूदिति । अमस्त अमस्थाः “अनिदितां हल उपधायाः कृडि” इति ।

(१८३३ प्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा हन्तेः सिचः कित्करणं
ज्ञापकं नकारलोपाभावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? । यद्यं “हनः सिच्” इति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘न सिजन्तस्य नकारलोपो भवति’ इति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? । सिच्येव नकारलोपो यथा स्यात्, परस्मिन्निमित्ते माभूदिति ।

(प्रदीपः) परस्मिन्निति । सिचः परं यत्सर्वधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु सिचि जायमानोऽपि परस्मिन्नित्त एव जायतेऽत आह—सिचः परमिति ॥

(विशेषप्रश्नभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः । सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्नित्ते वा ।

(विशेषप्रदर्शकोत्तरभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः—सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपो न भवति । परस्मिन्पुनर्निमित्ते सति नकारलोपे कृते अकारलोपः प्रसज्येत ॥ समानाश्रयमसिद्धम् । व्याश्रयं तु सिद्धमेव । व्याश्रयं चेदम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये नलोपस्यासिद्धत्वादिति । असिद्धवद्वाभावादित्यनेनेत्यर्थः ॥

(विशेषोपाभावसाधकभाष्यम्)

ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नकारलोपे सति अकारलोपो न भवति । कथम् ? । ‘असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग’ इति ॥

(प्रदीपः) असिद्धमिति । बाह्यसर्वधातुकाश्रयस्य लोपस्य वहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः । आर्धधातुकोपदेशे

यदकारान्तं तस्य लोप इत्येवं वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति । तथा चोच्यते—अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीति ॥

(उद्धोतः) वहिरङ्गत्वादिति । ननु तश्च निमित्तलोपे तस्य वहिरङ्गतयासिद्धत्वादहतेत्यादी ह्रस्वादङ्गादिति न स्यात् । सिञ्जिमित्तत्वे तु असिद्धत्वाभावात्सेत्यतीति चेन्न । त्रैपादिकेन्तरङ्गे वहिरङ्गपरिभाषाऽप्रद्वैते ॥

(प्रागुक्तप्रयोजननिराकरणद्वयभाष्यम्)

तदेतद्धन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव ‘न सिजन्तस्य नकारलोपो भवति’ इति ॥

(१८३४ उपायान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदिद्वा स्थानिवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथाऽप्यनेनेदिताऽर्थः स्यात् । इदि-तोऽयमादेशः स्थानिवद्भावादिति सिञ्जिष्यति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अथाप्यनेनेति । एकदेशुक्तिः ॥

(१८३५ सिञ्जिविधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ स्पृशमृशकृषतृपहर्षां सिज्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्पृशमृशकृषतृपहर्षां सिज् वेति वक्तव्यम् । स्पृश—अस्पृक्षद् अस्प्राक्षीत् । मृश—अमृक्षद् अम्राक्षीत् । कृष—अकृक्षद् अक्राक्षीत् । तृप—अतृपद् अत्राप्सीत् । हर्ष—अहर्षद् अह्राप्सीत् ॥ किं प्रयोजनम् । सिच् यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्पृशेति । त्रिभ्यः कसे प्राप्ते, द्वार्या पुषा-यङि पक्षे सिचिवधीयते ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ कसः सिद्धः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

कथम् ? । “शल इगुपधादनिटः कसः” इत्येव ॥

(वार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

सिजपि सिद्धः ॥ कथम् ? । चलेः चित्करणं प्रत्याख्यायते । तत्र चलावेव झलक्षणेऽमागमे कृते विहृतनिमित्तत्वात् कसो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) चलेश्चित्करणमिति । ततश्च प्रयोजनाभावाच्चकारस्येत्यंशं नास्तीति चलो झलादी पक्षेऽमागमे कृते सिच् । अमभावपक्षे तु कस इति त्रयाणां प्रहृणं न कार्यमित्यर्थः ॥

१ ‘आ हृत् एत्’ इत्यत्रभाष्यां सिञ्जिमित्तके नकारलोपे णति आर्धधातुके णिचि परे ‘अतो लोपः’ प्राप्तः ‘असिद्धवद्भावात्’ इति द्वयोरपि घटाननिमित्तत्वेन नकारलोपस्यसिद्धत्वादन्तत्वात्पातादत्रैव भवति ॥ आत्सनेपदनिमित्तके नकारलोपे स्त्रीगुणे ॥ नलोपस्यात्सनेपदनिमित्तत्वेन नकारलोपस्य सिञ्जिमित्तत्वेन द्वयोरनकारलोपाकारलोपयोर्निमित्तमित्तत्वेन नकारलोपस्यासिद्धत्वाभावेनादन्तत्वात्पातामागमे ‘अतो लोपः’ स्वदेशेति विशेषप्रदर्शकभाष्यमग्रहस्य ॥

२ ‘एतेन आत्सनेपदस्यार्धधातुके परे लोपः’ इत्येवमेव ‘अतो लोपः’ इत्यर्थो न तु ‘आर्धधातुकोपदेशे’ इति ‘इति विनेयप्रदर्शकभाष्यकाराभिप्रेतः’ इति सूचनम् ॥

३ निपातां वहिरङ्गपरिभाषाया अमृशसिञ्जि बहुलक्ष्यसंस्काराय सूत्रां वार्तिकानामागमे पाणिनिन्यूनता गौरवापत्त्या एकदेशिग्राह्यकारस्य मोडिवादेशेय । वहिरङ्गपरिभाषाया अन्तरङ्गदर्शनेति अन्तरङ्गविधितु स्वार्थसाधिकां परिभाषां नेत्येवं स्वदेश्यम् । अन्त्यां पर्यां चशुभमायं पतिरिति सार्वत्रिकभाष्यविद्वन्तः ॥ आहतेत्यादी तु नैव दोषः ‘इहादद्भावात्’ इत्यपि ‘शलो झलि’ इत्यतः ‘झलि’ इत्येतत्संयन्त्यस्यावयवकत्वेन द्वयोरपि तत्तन्द्वाहनिमित्तकत्वेन वहिरङ्गान्तरङ्गयोरेवाभावात् । नानेय एव शङ्कायुक्तं प्रष्टव्यं इति दापिपणानां मार्भेना ॥

(उद्घोतः) एकदेश्येवाह—कथं च्छेरिति ॥ ततश्चेति ।
स्वरस्य सिचश्चित्त्वेनैव सिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये चित्करणं प्रत्या-
ख्यायते इत्यस्य इत्संज्ञा प्रत्याख्यायते इत्येव तात्पर्यम् ॥

(दूषणभाष्यम्)

यद्येवम् अन्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) अन्यस्येति । अन्यप्रहणमुपलक्षणं । चडा-
दयो ह्यादेः परस्य प्राप्नुवन्ति ॥

(उद्घोतः) चडादय इति । णिश्चिदुभय इत्यादि पञ्चमी-
निर्देशेन विधानादित्यर्थः ॥ णिश्चिदुभय इति विहितविशेषणमिति
भाष्याशय इत्यन्ये ॥

(१८३६ दूषणपरिहारवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु सिचो यादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? यादित्वात् ॥
यादिः सिच् करिष्यते । सः “अनेकाल् शित्सर्वस्य”
इति सर्वादेशो भविष्यति ॥ किं पुनर्न श्रूयते
यकारः ? । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

चङडोः कथम् ।

(१८३७ समाधानभाष्यम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ चङडोः प्रक्षिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चङडोरपि [सिद्धम् । कथम् ? ।
प्रक्षिष्टनिर्देशात् ।] प्रक्षिष्टनिर्देशोऽयम्—च अङ्
चङ् । अ अङ् । सः “अनेकाल् शित्सर्वस्य” इति
सर्वादेशो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये च अङिति ॥ चिन्त्यायेनात्रापि च-
स्वेत्वाभावेऽनेकाल्त्वात्सिद्धमित्यत्र प्रक्षेपे फलं चिन्त्यम् ॥ उपाया-
न्तरपरमेतदभ्युपेक्षाभिस्संज्ञालोपयोः पूर्वप्रवृत्तिः, प्रवृत्तमिति बोध्यम् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

चिणः कथम् ।

(१८३८ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ चिणोऽनित्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिणः चकारस्य अनित्त्वात्सिद्धम् ॥
किमिदमनित्त्वादिति ? । अन्यस्यायं स्थाने भवन्न-
प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न ।
असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपे अने-
काल् । यदाऽनेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वा-

देशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः तदेत्संज्ञा । यदे-
त्संज्ञा तदा लोपः ॥

(प्रदीपः) चिणोऽनित्त्वादिति । चिण् भावकर्म-
णोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यत इति आदेः परस्येति न
भविष्यति पदेर्धापादिभ्यश्चादेः परस्येति प्राप्नोति । तस्मा-
द्विहितविशेषणाश्रयेण परिहर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) नन्वन्यस्यायं स्थाने भवन्निति भाष्यमनुप-
पन्नम् । आदेः परस्येत्यस्य प्राप्तेः । प्रत्यायादित्वेनेत्त्वसिद्धेरत आह—
चिणभावेति । विहितेति । पदादिभ्यो विहितस्य च्छेरित्यर्थे पर-
ञ्चन्देन विधानाभावादादेः परस्येत्यस्याः प्रवृत्तिरिति भावः ॥
भाष्ये—अप्रत्ययः स्यादिति । प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि अन्यथैसंज्ञा-
लभ्यार्थाभावात् । न हि प्रत्ययावयवस्तदर्थवानिति भावः ॥

(वार्तिकसिद्धान्तभाष्यम्)

एष च तत्र वार्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं
चित्करणमिति ॥

(प्रदीपः) सप्रयोजनमिति । सामान्यग्रहणाविधा-
तार्थत्वस्योक्तत्वात् । सति च प्रयोजने चकारस्यैतदंज्ञाया भाव्यं
लकारश्च झल्ल न भवतीत्यमोऽभावात् कष एव प्रसज्येतेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु धात्वन्तः पातिनोऽपि श्रमोऽर्थवत्त्वमिवान्या-
यवस्याप्यर्थवत्त्वमस्तु सञ्चलित्वा चानवयवसमुदाययोर्घोतकता तद्वदेव
चार्थाधिकारात्प्रत्ययत्वेऽपि न बाधकमिति चेन्न । एकदेश्युक्ति-
नादोषात् । तद्वत्त्ववशाह—एष चेति । यैतन ‘नानुवन्धकृतम-
नेकाल्त्वम्’ इति सर्वादेशत्वं दुर्लभमित्यपास्तम् ॥ वार्तिककारस्येत्यु-
क्त्या स्वोक्तरीत्या चकारस्य च्छेरेव वा प्रत्याख्यायामिति घञितम् ॥

(चकारस्यानित्वे दूषणान्तरभाष्यम्)

अपि च त्रैशब्ध्यं न प्रकल्प्यते । अस्पृष्टत्वं अस्प्रा-
क्षीत् अस्पाक्षीदिति । सिचि पुनः सति विभाषा
सिच् सिच्यपि झल्लक्षणोऽमागमो विभाषा ॥

(उद्घोतः) च्छावेव झल्लदिलक्षणेऽपि अस्पाक्षीदित्यस्यासिद्धि-
रूपं दूषणान्तरमाह—अपि चेति ॥

(सिजविधेरावश्यकताभाष्यम्)

यस्य खत्वपि अमा अङो निमित्तं न विहन्यते
स स्यादेव ॥ तस्मात् सुधूच्यते स्पृशन्स्पृशकृपत्प-
ट्पां सिज्वेति ॥ च्छेः सिच् ॥ ४४ ॥

(प्रदीपः) यस्य खत्वपीति । पुष्पयः । सद्धिं कृते-
ऽप्यमागमे प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

(उद्घोतः) स्पृहृपांशे फलं दर्शयति भाष्ये—यस्य खत्व-
पीति ॥ ४४ ॥

१ ‘चच्छेरिति’

२ कोष्ठकान्तर्गते पाठो नैव कपि दृश्यते ॥

३ पूर्वमनुप्रासित्वेन च भ्युपेक्षेत्तेनान्येति । (र. ना.)

४ अस्य भाष्यस्यैतदनुप्रासित्वेन । (र. ना.)

५ श्रीयं यन्मनेवाह—अस्पृष्टदित्यादिना । (रं. ना.)

६ यत्सेवेत्यत्र समानाधिकरणेनाह इत्यनेनादिना । (र. ना.)

७ यम् गत्यपीत्यस्य स्यात्परान् पुत्राच इति । (र. ना.)

८ पुत्राच इति । (र. ना.)

(४१५ च्लेः कस्यदेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. ३)

६६२ शल इगुपधादनिटः

कसः ॥ ३ । १ । ४५ ॥

(१८३९ भाष्यपार्वतिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कसविधान इगुपधाभावः

च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कसविधाने इगुपधत्वस्याभावः । किं कारणम् ? । च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् । च्लिर्गुणस्य निमित्तम् । तत्र च्लवेव गुणे कृते “इगुपधात्-” इति कसो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शलङ्ग ॥ ४५ ॥ कसविधान इति । विशेषणासंभवात्क्षणदोषमुद्भावयति । भूतपूर्वगलाश्रये विहित- विशेषणाश्रये वा लक्ष्यासिद्धिः । किकरणं तु कसस्या- चीति विशेषणार्थं वत्सा इत्यादी लोपनिवृत्तये स्यात् ॥

(उद्घोतः) शलङ्ग ॥ ४५ ॥ लक्षणदोषमिति । असंभ- वरूपमित्यर्थः । भूतपूर्वेति । विशेषणसामर्थ्यादि तैदाश्रयणम् ॥ लक्ष्यासिद्धिरिति । सर्वत्र गुणश्रवणमस्तिरित्यर्थः ॥ ननु कसस्य किकरणासामर्थ्यात्पूर्वमपि गुणे न भवेत्पक्षीत्यत आह—किकरणं न्विति । वस्ते वदेः स जीणादिकः ॥

(१८४० समाधानपार्वतिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा कसस्याऽनवकाशत्वाद-
पवादो गुणस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा पप दोषः । किं कारणम् ? । कसस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशः कसो गुणं याधिष्यते ॥

(प्रदीपः) न वा कसस्येति । भूतपूर्वगलाश्रये किक- रणार्थं । आदिषु नाश्रयणार्थं रूपमनवकाशमिलपवादत्वाद् गुणस्य बाधकमित्यर्थः । न च कसस्याचीति विशेषणार्थं दितम् । प्रत्ययत्वादर्थपरवाधार्थं कसस्य तत्र प्रदणस्य विदसादुनाचीनामभ्युपगताद्वत्सा इत्यादी प्रपञ्चभावात् ॥

(उद्घोतः) कसस्य गुणवशातो हेतुमाह—भूतेषु । ननु भाष्यादिनाश्रयि जीनादिरिति आह—प्रत्ययत्वादिति ॥ बाणा

(१८४१ भाष्यपार्वतिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनिद्वचनमविशेषणं च्लेर्नित्या-
दिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनिद्वचनमविशेषणम् । किं कार- णम् । च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् । नित्यादिष्टः च्लिः न कश्चित् श्रूयते । तत्र च्लेरनिट इति कसो न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) अनिद्वचनमिति । अनिट इत्येतत् च्लेः विशेषणं यथा स्यादिति च्लिस्तस्यैः कृत इत्युक्तम्, तत्रास्य सिचा नित्यं भाष्यमिति वभावोपलक्षितमस्य रूपं न कश्चिद्वि- द्यत इति च्लेरनिट इति विशेषणस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सिचा नित्यमिति । आदेशान्तराभावे तस्या- वश्यं भावादित्यर्थः ॥

(१८४२ दूषणपरिहारपार्वतिकप्रथमखण्डम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा कसस्य सिजपवादत्वात्
तस्य चानिडाश्रयत्वादनिटि प्रसिद्धे
कसविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैपदोषः । किं कारणम् ? । कसस्य सिजपवादत्वात् । सिजपवादः कसः । स चानिडा- श्रयः । न चापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते । “पूर्वं ह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः” “प्रकल्प्य वाप- वादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते” । तत्र तावदत्र कदाचित् सिज् भवति कसमपवादं प्रतीक्षते । कसस्य सिजपवादत्वात् ॥ तस्य चानिडाश्रयत्वाद् अनिट् प्रसिद्धः । अनिटि प्रसिद्धे कसविधिः * । अनिटि प्रसिद्धे कसो भविष्यति ॥

सिजिदानीं क भविष्यति ? ।

(१८४२ पार्वतिकद्वितीयखण्डम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ शोपे सिज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शोपे सिज्विधानं भविष्यति अक्रोषीद् अमोषीद् इति ॥ शल इगुपधा ॥ ४५ ॥

(प्रदीपः) न वा कसस्येति । अयं भाष्यः—उद- ित् इति स्थिते गिना न भाष्यं यत्रस्यायं विषय इति । यद्येनापि न तावद्व्याप्यं यावदस्यानिद्वत् न शातम् । तत्र सवास्थ्यपेदः प्राप्ता तत्रापेधादनिद्वत्तमस्तीति वयः सिद्धः अपि-

(४१६ छेः क्सादेशनियमसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. ४)

६६३ श्लिष आलिङ्गने ॥ ३।१।४६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) श्लिष आ ॥ ४६ ॥ किमर्थमिति । किं पुषादिपाठादङ्गि प्राप्ते तद्वाधनाय विध्यर्थमिदम्, अथ पूर्वेण कसे सिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः—श्लिष आलिङ्गने एव कसो यथा स्यात् । इह मा भूत्—उपाश्लिषद् जतु च काष्ठं च, सैमाश्लिषद् ब्राह्मणकुलमिति ॥

(प्रदीपः) इतरो वक्ष्यमाणयोगविभागं मनसि कृत्वाह—नियमार्थमिति । उपाश्लिषदिति । प्रत्यासत्तावन्न श्लिषवैतते, नालिङ्गने ॥

(उद्धोतः) श्लिष आ ॥ ४६ ॥ विधित्वसंभवे नियमार्थत्वं कथमित्यत आह—इतर इति । प्रत्यासत्तिः संवन्धमात्रम् । प्राणिकर्तृकतद्विशेषश्चालिङ्गनमिति बोध्यम् ॥

अत उत्तरं पठति—

(१८४३ नियमानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्लिष आलिङ्गने इति नियमस्यानुपपत्तिः ॥ किं कारणम् ? । विधेयभावात् ॥

कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा ॥

इह चास्ति विधेयम् । किम् ? । पुषादिपाठादङ्गि प्राप्ते तद्वाधनार्थः कसो विधेयः ॥

तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति ।

अपूर्वं एव विधिः स्यान्न नियमः ॥

(प्रदीपः) अङ्ग प्राप्त इति । श्लिषेर्नाप्राप्ते अङ्गि कसस्यारम्भाद् बाधकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) श्लिषेर्नाप्राप्ते इति । परस्परविषये विधित्वं स्यादित्यर्थः ॥

(दूषणप्रश्नभाष्यम्)

किं च स्याद्, यदायं नियमो न स्यात् ? ।

(दूषणभाष्यम्)

आत्मनेपदेष्वालिङ्गनेऽनालिङ्गने च कसः प्रसज्येत ॥

(उद्धोतः) भाष्ये आलिङ्गनेऽनालिङ्गने चेति । कर्मणि कर्मव्यतीहारे चार्तां प्रभृतिष्वित्यर्थः । तत्रालिङ्गने इष्टमेव अन्यत्रापत्तिरेव दोषः ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

यथैव कसोऽङ्गं बाधते, एवं चिणमपि बाधेत—उपाश्लेषि कस्या देवदत्तेनेति ॥

(प्रदीपः) यथैवेति । विध्यर्थत्वे दोषान्तरोद्भावनम् ॥

(उद्धोतः) दोषान्तरमिति । बाध्यसामान्यचिन्तया पदद्वयविषयको विधिः स्यादिति भावः ॥

(१८४४ दूषणपरिहारन्यासान्तरवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गनेऽचिविषये ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । श्लिष आलिङ्गने अचिविषये कसो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(१८४५ न्यासान्तरवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अङ्घ्रिधाने च श्लिषोऽनालिङ्गने ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्घ्रिधाने च श्लिषोऽनालिङ्गने इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । पूर्वेण कसे सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम् ॥ अचिविषय इति । अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते । अन्यथा चिण्वाधनाय तद्विषये विध्यर्थमेतत् स्याद् न तु नियमार्थम् ॥

अङ्घ्रिधान इति । ततश्चालिङ्गनेऽङ्घ्रिप्रतिषेधात् 'श्लिष आलिङ्गनेऽचिविषये' इति नियमार्थं भवति । अन्यथा विध्यर्थमेतत् स्यात् ॥

(उद्धोतः) नियमार्थमिति । अचिविषये श्लिष आलिङ्गने एवेत्यर्थः । अचिविषयशब्देन भावकर्माधिकतशब्दभिन्नमारम्भेन पदमुच्यते ॥ अन्यथा विध्यर्थमिति । अचिविषय इत्यनेन तद्विधित्वमेव ग्रहणं स्यादित्यर्थः । तत्तु चिविषये विधिव्याप्त्यर्थं स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् * श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् * इति ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

नैप दोषः ।

(१८४५ सिद्धान्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते । “श्लिषः” । श्लिषः कसो भवति ॥ किमर्थमिदम् ? । पुपादिपाठाद्वा प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥

ततः “आलिङ्गने” । आलिङ्गने च श्लिषः कसो भवति ॥ इदमिदानीं किमर्थं स्यात् ? । नियमार्थम् । ‘श्लिष आलिङ्गने एव ॥’ क मा भूत् ? । उपाश्लिषजतु च काष्ठं च, समाश्लिषद् ब्राह्मणकुलमिति ।

(प्रदीपः) श्लिषः कस इति । श्लिष इत्यत्रानिष्ट इत्यनुवर्तनाद्वाहार्थस्य सेतो ग्रहणाभावः । साऽनुबन्धकत्वाद्वा । तत्र पुपादिपाठानुमितोऽङ् प्रत्यक्षक्षिप्तेन कसेन बाध्यते ॥

(उद्योतः) दाहार्थस्येति । अन्यथा तत्र चारितार्थादङ्को बाधो न स्यादिति भावः ॥ साऽनुबन्धकत्वाद्देति । श्लिपु दाह इति पाठात् ॥ अनुमित इति । न च कसोऽचरितार्थः । तत्रादिपदस्यैतत्सामर्थ्येनेतरपुपादिमात्रपरत्वमित्यभिमानः ॥ पुपादि पाठोऽपि ह्यन्वर्थः । न चान्यत्रैव पाठ्यः, अशोकवनिकान्यायात् ॥ वस्तुतः पुपादिपाठसामर्थ्यादादिपदेन तत्र ग्रहणसामर्थ्याच्चाह्वयस्योः परस्परपदे आलिङ्गनानालिङ्गनविषये सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते आत्मनेपदे चालिङ्गनानालिङ्गनयोरविशेषेण कसे प्राप्ते द्वितीयेन नियमः—आलिङ्गने ष्येति ॥ एवं चार्थान्तरे सावकाशोऽङ् आलिङ्गने कसेन बाध्यते । तस्यैव बाधस्यानुवादो भाष्ये तद्वाधनार्थमिति । न चालिङ्गने कस ष्येति विपरितनियमापत्तिः । लक्ष्यानुरोधात्प्रत्ययनियमस्यैवाङ्गीकारादित्युक्तम् । योगविभागसामर्थ्याच्च नियमेन सर्वान्द्रमातिपाथः ॥ ४६ ॥

(वृष्णान्तरपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—यथैव च कसोऽलं बाधते, एवं चिणमपि बाधेतेति । ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इत्येवं कसोऽलं बाधियते न चिणम् ॥ अथवा तत्र वक्ष्यति—चिणित्यनुवर्तमाने पुनर्क्षिणग्रहणस्य प्रयोजनम् चिणेव यथा स्याद् यदप्यन्तर्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । समुदायपेक्षायां पुरस्तादपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः ॥ ४६ ॥

(४१७ च्लेश्रद्धादेशनिधिसूत्रम् ॥ ३।१।४ आ. ५)

६६५ निश्चिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ्

॥ ३।१।४८ ॥

(१८४६ शेषपूर्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ निश्चिद्रुसुषु कमेरुपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) निश्चिद्रुसुषु कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वदवारयैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येऽचीकर्मतभाषिणः ॥

(प्रदीपः) निश्चिद्रु ॥ ४८ ॥ कमेरिति । आर्षधातुके विकल्पेन णिङो विधानादणिङ्पक्षे सिद्धिं प्राप्ते वचनम् । तत्राचक्रमतेति भवति । णिङ्पक्षे तु सन्वद्धावाद्चीकर्मतेति ॥ सन्वद्धुनि चङीति वक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो निराश्रीयते अन्यस्यासंभवात् । तेन चङपरे णौ यद्धुवात्क्षरं तत्र परतोऽभ्यासस्य सनीव कार्यं भवतीत्यर्थः ॥

नाकमिष्टसुखमिति । नाकं स्वर्गमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वदवारयैः कमेरुकिं किं रूपं भवतीति पृष्टैः ‘अचक्रमत’ इत्युक्तम् । यैस्तु ‘अचीकमत’ इत्युक्तं ते पत्कापिणो यान्ति लक्षणास्तरणाजिन्दायवादीयं लक्षणास्तरणादर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः—अकर्मिष्टेति यैरुक्तं त एवोपचारकमिष्टाब्देनानुकरणशब्देनोच्यन्ते । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्भिर्भक्तिरकृता । ते सुयुक्तैरपि वदवारयैश्चछन्तः सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात् । ये त्वचीकमतभाषिणस्ते परकापिणोपि सुखं यान्तीति ॥

(उद्योतः) निश्चिद्रु ॥ ४८ ॥ ननु णिङभावपक्षेऽपि सन्वत्वं दुर्वोरम्, तत्र णावित्यनुत्तरत आह—सन्वद्धुनीति ॥

अन्ये त्वाहुरिति । अत्राकस्मिन् भाष्यानुगुणत्वम् । यार्ति-कोकं पाठेन तत्सुलभत्वस्य स्वरसतः प्रतीतिः । पूर्वव्याख्यायां विशेषलक्षणस्तरणप्रयुक्ताऽधिकसुखप्राप्तिः । कमेरुकिं कीदृशं रूपमिति प्रश्ने, स्वरसतः कम् प्रकृतिके उदीलभके तस्य साधुत्वेऽप्यसमजसोचरत्वात्न्यूनसुखप्राप्तिः ॥ एवं च सामान्यद्वारात्तुगतं लक्ष्यप्रयोगापेक्षया विशेषलक्षणात्तुगतश्चन्द्रमयोगे भर्मापिपयमित्यस्य भाष्यस्य तात्पर्यम् ॥

(१८४७ न्यूनतापूर्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

(भाष्यम्) कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारयति कटं देवदत्तः ‘अचीकरत कटः स्वयमेव’ । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः ‘उददिशिभियत कटः स्वयमेवेति’ ॥

शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचाराच्छक्तिमतश्च संख्यायोगाद् दिवचनादिकं सेत्स्यतीत्यत आह—इहेति ॥

श्रुतेरिति । साधनादिभेदाद्विचित्रत्वेऽपि श्रुतेराख्यातशब्दात् प्रविभागकल्पना भेदावयगरूपाऽशक्येत्यर्थः ॥

कथं तर्हि दिवचनादिकम् । तत्राह—तत्रेति । साधनभेदादिति । साधनभेदकृतभेदारोपादित्यर्थः ॥ अथैकेति । शब्दशक्ति-स्वभावादिति भावः ॥ तदा पाकाविति । कियारूपस्य स्वतः सङ्ख्यासंबन्धाभावादिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्माऽनेकम्, तस्याऽनेकत्वाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव ॥

(प्रदीपः) कर्मानेकमिति । कर्मशक्त्याधारे द्रव्यमनेकम् । शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यत इति शक्त्यभिधायिनाप्याख्यातेनौदनः पच्यत इति शक्तिमद्द्रव्य-वाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति ॥ भावः पुनरिति । भेदाभावलक्षणमभेदकत्वं भावस्य । नत्वेकसंख्याऽऽख्यातवाच्यस्य भावस्यास्ति । तस्याद्रव्यधर्मत्वादसत्त्वभूतत्वा-च्चाख्यातवाच्यस्य भावस्य ॥

(उद्घोतः) ननु कर्मपदस्य शक्त्यभिधायित्वाच्छक्तेश्च विभक्तिवाच्याया असत्त्वभूतत्वात्सङ्ख्यायोगाभावेनानेकमित्यनुपपन्नमत आह—कर्मशक्तीति ॥ शब्देनेति । न हि घटस्य शुक्ल इति वद घटस्य कर्मेति प्रयोगोऽस्ति इति भावः । तदेवाह—सामानाधिकरण्यमिति ॥ कर्मादिपदैः शक्तिमदभेदमापन्नैव शक्तिरुच्यते । अत एव कर्मत्वमिति भावप्रत्ययेन शक्तिरुच्यते, प्रवृत्तिनिमित्तेन व्यक्ते-स्तादात्म्यसंबन्धस्याङ्गीकारादिति तद्वचः । एवं च कर्मणि विधीय-मानाख्यातेनापि तथैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति भावः । ननु भावस्यैकत्वयोगे द्विवाद्योगोऽपि स्यादत आह—भेदाभावेति । परे त्वस्यैकत्वसंख्या कियायामसत्त्वं त्वनारोपित-त्वादिस्वव्याभावमात्रेण । तदेवैकपदेत्येकारेण भाष्ये ध्वनित-मित्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति पाकौ पाका इति ?

(समाधानभाष्यम्)

आश्रयभेदात् । यदसौ द्रव्यं स्थितो भवति भावस्तस्य भेदाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति ॥

(प्रदीपः) आश्रयभेदादिति । गुडतिलोदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोऽपि पाको भिद्यते । घनादिभिश्च सत्त्वरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) आधारद्रव्याणां भेदेऽपि कुतः पाकाभेदोऽत आह—गुडतिलेति ॥ आश्रितः पाकोऽपीत्यन्वयः ॥ आश्रय-भेदात्तत्रापि भेदाध्यवसाय इति भावः ॥ नन्वेवं तिलवपि द्विवच-नादि स्यात्, न स्याद्वा क्लृप्तीत्यत आह—घनादिभिरिति । तिरवाच्यस्तु न सत्त्वभूत इति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति, सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति, तद्भेदाद् द्विवचन-बहुवचनानि प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । आख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोऽस्तु । ततश्च वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उक्तार्थाज्ञानवशतोभिमिलाह—आख्यातेति ॥ वस्तुतः पूर्वभाष्येण क्लृप्ति तदनुपस्थाप्यसाधनगताया अपि सङ्ख्याया आरोपेण द्विवचनादीत्युक्तम् । तत्र शङ्का समञ्जसैव ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

एवं तर्हि इदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘किमभिसमीक्ष्य-तत् प्रयुज्यते=पाकौ पाका इति ।

यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य ‘यश्चादनस्य पाकः, यश्च गुडस्य, यश्च तिलानां’ बहवस्ते शब्दाः सारूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च ॥ तिङ्-भिहिते चापि तथा । भावे बहुवचनं श्रूयते । त-द्यथा—उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्त इति ॥

अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य ‘यश्चाद्यतनः पाकः, यश्च हास्तनः, यश्च श्वस्तनः’स्तेऽपि बहवः शब्दाः सारूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च ॥ तिङ्भिहिते चापि तथा भावेऽसारूप्यादेकशेषो न भवति—आसि आस्यते आसिष्यते इति ॥

(प्रदीपः) पाकविशेषानिति । केचित्पाकशब्दं कर्म-साधनं व्याचक्षते । पक्व्यविशेषान् गुडादीनित्यर्थः ॥ तत्त्व-युक्तम् । असंज्ञायां कर्मणि घञो दुर्लभत्वात् । तस्मादाश्रय-प्रकारादिभेदमिज्ञान् पाकविशेषानित्यत्रायमर्थः ॥ अथवा संज्ञा-ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्संज्ञायामपि कर्मणि घञ् भवति ॥ उष्ट्रासिका आस्यन्ते इति । अत्राश्रयानुष्ठानां भेदाद-नेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि तत्सामानाधिकरण्याच्चाख्या-तवाच्यभावभेदादास्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः । इवशब्द-प्रयोगमन्तरेणापि चेवायं गतिर्भवति । तदयमर्थः—यादृशान्यु-ष्ठानामनेकप्रकाराण्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः कियन्त इति ॥ भवद्विरास्यत इत्यत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतिपन्न-त्वात् प्रयोजनाभावाद्भावो येदं नोपादत्त इत्येकवचनमेव भवति ।

१ एकत्वसंख्यायाः । (र. ना.)

२ किन्तु घटः कर्मेति शेषः । (र. ना.)

३ द्रव्यस्य । (र. ना.)

४ ‘संज्ञाग्रहणमनर्थकं च सर्वत्र, सर्वत्र घञो दर्शनात् ॥’ इति वार्तिकान्तः,

‘असंज्ञायामपि घनादयो दृश्यन्ते—‘को नवता लभो लब्धः, को नवता दायां दत्तः’ इति’ इति व्याख्यात् ॥

५ ‘तत्सामान्या’ इत्युच्येतव्याख्यातपाठः ॥

६ ‘भेदस्याप्रतिपन्नत्वा’ ॥

यथा 'ताम्रः पलाशेषु वभूव राग' इति । न च सर्वत्राश्रयभेदा-
दाश्रितभेदस्य प्रतीतिः घटात् पचतीत्यादौ पाकस्याभिज्ञस्यैवा-
यगमात् ॥ केचित्तुष्टासिका आस्यन्त इति कर्मणि लकारमि-
च्छन्ति,—उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वात् । यथा
'गोदोहः सुप्यते' इति ॥ एवं तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्य-
कारेण भावेऽपि लविधाने बहुवचनमुपपादितम् ॥

तेऽपि बहव इति । भिन्नकालत्वादेवेति भावः ॥ तत्र
युक्तमिति । शास्त्रैकशेषे सत्येकस्यानेकार्थ्यभिधानित्वाद्
अन्तरेण वैकशेषारम्भे सारूपाणामेकस्यैव स्वभावतोऽनेकार्थ-
त्वादिति भावः ॥ तिङ्भिहित इति । नह्येकं तिङन्तमनेक-
कालभावप्रत्यायने समर्थं किंचिदस्तीति भिन्नकालासनक्रियाप्र-
त्यायनाय भिन्ना एव शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः ॥

(उद्द्योतः) घञोदुर्लभत्वादिति । यो गुडस्येत्यादिवक्ष्य-
माणभाष्यविरोधादित्यपि बोध्यम् । एतेनाश्रयेत्यपि न समञ्जसम् ॥
एवं चाश्रयप्रकारादिकृतभेदानां पाकशब्दादवगतिसंभवेन युक्तं
बहुवचनम् । न तु तिङन्ते तत्कृतभेदानवगमके इति भावः ॥ यत्र
स्वति तत्कृतभेदावगमस्तत्र भवत्येव बहुवचनमित्याह—भाष्ये
तिङ्भिहिते चापीति ॥ ननुष्टासिका इत्यादावाख्यातवाच्ये भावे
कथं भेदावगमोऽत आह—अत्राश्रयप्रणामिति ॥ तस्मात्प्राच्येति ।
न ऐकासने तावत्साम्यसंभवस्तत्प्रतिपादने फलं चेत्यर्थः । तस्मा-
मानाधिकरण्याच्चेति पाठेऽपि अयमेवार्थः । उपमानोपमेययोः
सामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ ननु साम्यवाचके वाद्यभावात्कथं
तत्प्रतीतिरित आह—इत्येति ॥ 'परत्र परशब्दः प्रयुक्तः' इति
न्यायादिति भावः ॥ प्रयोजनाभावादिति । प्रकृते तु साम्यप्रती-
त्युपपादनमेव प्रयोजनमिति भावः ॥ ययेति । पलाशरूपाश्रया-
नेकत्वेऽपि राग इत्येकवचनमेवेति भावः ॥ वस्तुतस्तत्रैकजातीयराग-
प्रतिपादानार्थैकवचनमिति बोध्यम् । किं चाश्रयभेदादाश्रितभेदप्रती-
तिरसार्वत्रिकत्वादपि न सा भावास्तथाते दिवचनादित्यामिकेत्याह—
न चेति ॥ एवं चासिका इत्यादि क्रियाविशेषणं प्रथमान्तम् ।
किन्नधिकारसाधुलः स्वीत्यस्य सत्त्वेन सामान्ये ननुसंकमिलस्या-
प्रश्रयान् न हीयत्वम् । उपमानोद्धारनाभिधान्यासनातीति बोधः ।
बहुत्वावधारणाया भैकवचनमिति बोध्यम् ॥ कर्मणीति । अत्र पक्षे
आख्यातावयवासादेः परिच्छेदकत्वनिरूपके आसनादौ श्रुतिः ।
परिच्छेदकत्वरूपफलाभयतासकर्मत्वम् । दृष्टान्ते व्याख्याश्रयत्वादि-
परिच्छेदकत्वं च सादृश्येन ॥ नायं भाष्यार्थ इत्याह—एवं स्विति ।
विवक्षान्तरे ॥ आगेः परिच्छेदकत्वरूपविवक्षान्तिशेषे ॥ भावेऽपि
छापिभावे यदुपपादितं बहुवचनं भाष्यकारेण, 'तद्योपपादितं स्मरति
शेषः ॥ एवं च 'यथा पाकप्रकारानभिज्ञमिदं पाकावित्यादिदि-
वचनादि । यथासासनप्रकारानभिज्ञमिदं पाकावित्यादि भावे बहु-

वचनमिति भाष्यार्थः ॥ आख्यातवाच्येऽसत्त्वं लिङ्कारका नन्वित्य-
मेव बोध्यम् ॥ भिन्नकालत्वादिति । भिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः ॥
नन्वेकशेषमात्रेणाविद्यमानानेकार्थ्यभिधानशक्तिः कथमत आह—
अन्तरेण चेति ॥ तिङ्भिहिते चापीत्यादि भाष्ये । तिङन्तार्थे
भावे तथात्वेऽपि कालभेदेन भेदेऽपि असारूपादेकशेषभावेन न
बहुवचनादित्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति—न ह्येकमिति ॥

अस्ति खल्वपि विशेषः तिङ्भिहितस्य भावस्य
रुदभिहितस्य च । रुदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति ॥
किमिदं द्रव्यवदिति ? द्रव्यं क्रियया समवायं
गच्छति ॥ कं समवायं गच्छति ? द्रव्यं क्रिया-
भिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति ॥ तद्वद्भास्य भावस्य
रुदभिहितस्य भवति 'पाको वर्तते' इति ॥ क्रिया-
वन्न भवति ॥ किमिदं क्रियावदिति ? क्रिया क्रियया
समवायं न गच्छति—'पचति पठती'ति ॥ तद्वद्भास्य
रुदभिहितस्य न भवति—'पाको वर्तते इति ॥

(प्रदीपः) द्रव्यवदिति । द्रव्यत्वेन प्रसिद्धो यो घटा-
दिस्तद्वदर्थं भावो भवति । लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धप्रतिपत्त्या ।
तत्र वस्तुत्पलक्षणं यत्रेति द्रव्यलक्षणयोगेऽपि प्रसिद्धप्र-
सिद्धापेक्ष उपमानोपमेयभावः ॥ क्रिया क्रिययेति ॥ ननु
'भवति पचति' 'पश्य मृगो धावती'ति कर्तृकर्मभावेन क्रिया
क्रियया संबध्यत एव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समवायं न
गच्छतीति विवक्षितम् ॥ ननु साध्यत्वात् क्रियायाः कथं क्रिया-
न्तरे प्रति कर्मकर्तृभावः । विषयभेदादेकसाध्यर्थस्य साध्यसा-
धनभावसंबन्धसंभवादोषः ॥ तदुक्तं हरिणा—

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥
मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।
तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यत ॥ इति

तत्र कर्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्य भावस्य न विरुद्धम् । तथा
हि—भवतिक्रियापेक्षमेव तस्य कर्तृत्वम् । सर्वधार्यः स्वेन
रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नम् । एवं कर्मापि क्रिया-
फलत्वात् प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते । करणत्वादीनि
तु सर्वात्मना गुणभावमन्तरेण नोपपद्यन्त इति प्राधान्येनात्य-
न्तविरोधात्तस्य नोपपद्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) इतः पर 'भिन्नपदवाच्यसाधनादिकृतभेदेन भेदा-
वगमः रुदन्तेऽस्ति, न तिङन्ते' इत्यत्र धीजभूतं तयोर्भिन्नपदमाह—
अस्तिरुदन्तपीति भाष्ये ॥ ननु लिङ्गसंख्यापचयित्वमेव द्रव्यत्व-
मिति वतिरनुपपन्नोऽत आह—तत्रेति । भाष्ये क्रियया समवाय-

१ एवं तिङन्तं विवक्षितम् । (द. ना.)

२ 'भेदाः प्रमाणम्' इत्यत्र कथं प्रमाणमिति साधनादिवचनात् ।

३ भेदाः नैव ।

४ द्रव्यवदित्यर्थः ॥

५ 'मि' भवत्येव यथा' इति शेषः ॥

६ 'वस्तुत्पलक्षणं' इत्यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

७ द्रव्यमिदं यद्यो ज्ञेयं भवेत्तदा विवक्षितम् ॥

मिति । क्रियानिरूपितकर्मादिंशसमानाधिकरणशक्तिभिः संबन्धं गच्छतिइत्यर्थः ॥ द्रव्यं क्रियाभिनिर्जुतौ साधनत्वमित्यस्य कारकशक्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥ करणादिरूपेणेति । क्रुदन्ते 'पाकेन वैरं कृतमि'त्यादौ तथाव्यवादिति भावः ॥ ननु साध्यत्वादिति । असिद्धस्य जनकत्वाऽसंभवादिति भावः ॥

सिद्धात्विति । यन्निरूपितं सिद्धत्वं तमेव प्रति पुनः साध्यत्वं नेत्यन्यथः ॥ एवं चान्यनिरूपितसिद्धत्वेष्वन्यनिरूपितं साध्यत्वं संभवत्येवेति भावः ॥ तथा विपयेति । तथा सति विपयभेदेनेत्यर्थः ॥

क्रियाफलत्वादिति । अशंभायचा तद्वत्त्वादित्यर्थः ॥ तस्य । आख्यातवाच्यभावस्य ॥ अन्ययस्त्वृद्वे विपयेऽन्यतराऽकाङ्क्षयैव ज्योतिष्टोमेन पचतेत्यादौ करणत्वेनान्वयसत्त्वेपि स्वयदितपदवाच्य-क्रियायां तत्त्वाभाव एवेति बोध्यम् ॥ गुणभावमिति । इदं चिन्त्यम् । कर्मणः क्रियाफलाश्रयत्वादिषु कर्तुः क्रियाश्रयत्वादिषु च प्राधान्यवत् करणस्यापि स्वव्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादकतयाऽन्यकारकापेक्षया प्राधान्यमस्त्वेष । न हि कर्तृकर्मणोः प्राधान्यमेवाश्रयणीयं नेतरस्येदृशमित्यत्र मानमिति तस्मात्त्वभावत एव तदन्वयाभाव इति बोध्यम् ॥ एवं च कारणत्वेदिश्यत्वावधित्वैरन्वयित्वेन क्रुदभिहितो भावो द्रव्यधर्मैव, तिङभिहितस्तु तद्विरुद्ध एवेति बोध्यम् ॥

(विशेषान्तरभाष्यम्)

अस्ति खल्वपि विशेषः क्रुदभिहितस्य भावस्य, तिङभिहितस्य च—तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा व्यज्यन्ते, क्रुदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) कालेति । पुरुषशब्देन तदर्थः प्रत्यक्षपराग्नौ भावश्चोच्यते । उपग्रहोऽनेकप्रकारः सार्धपराथ-त्वादिकः ॥

(उद्घोतः) अस्यैवार्थस्य साधकं वैषम्यान्तरं दर्शयति—कालपुरुषस्यादि । असत्त्वभूताया एवेतत्संभव इति भावः ॥ प्रत्यक्त्वंमुक्तमे, पराक्त्वं मध्यमे, प्रत्यक्त्वं स्वगतत्वम् पराक्त्वं संबोध्यगतत्वम् । युष्मदसद्यतिरेकेणापि मध्यमोक्तमाभ्यां तद्वेषः । सार्धत्वपराथत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः ॥

(विशेषान्तरभाष्यम्)

अस्ति खल्वपि विशेषः—तिङभिहितस्य भावस्य, क्रुदभिहितस्य च—तिङभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते, क्रुदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते ॥

यावता किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः ॥ युक्तं यद्यमपि विशेषः स्याद्—लिङ्गकृतः संख्याकृतश्च ॥

(प्रदीपः) क्रुदभिहित इति । ननु क्रुदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः । यथा 'ब्राह्मणानां प्रादुर्भाव' इति ॥ तत्राहुः—एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते यथा पच-

तीति कर्ता वाच्यो, नैवं पाक इति । शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्यायनात् । अथ वा घृतादिभिः सिद्धरूपता भावस्याभिधीयत इति तेन रूपेण कर्त्रा योगाभावो धातुरूपप्रतिपाद्यता तु साध्य-तया कर्त्रा योगो भवति ॥ अथवोपलक्षणभावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृत्षु पाक इति । तिङ्शु तु पचतीति साध्यमान-तया प्राधान्येन । तत्र कृत्षु प्राधान्येन कर्त्रा योगो नास्तीत्ययमन्वयः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कर्त्रा संप्रयुज्यत इति । तिङन्तवाच्यो भावो नियमेन कर्त्राकाङ्क्षः, क्रुदुपपत्तिस्तु न तथा । न हि पाको राग इत्युक्ते कस्येति नियमेन कर्त्राकाङ्क्षा इत्यते । नापि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते । इदमेव ध्वनयितुं संप्रेत्युपसंग्रहयोपादानमित्यर्थो मम भाति ॥ यतश्च क्रियात्वं सामान्यमुभयत्रापि । साध्यत्वसिद्धत्व-कृतश्च पूर्वोक्तो विशेषो दृश्यते ॥ तथायमपि, यत्किञ्चस्य भावस्य लिङ्गबाधसाधनकृतसङ्ख्याययोग्यता, क्रुदर्थस्य तु तद्योग्यतेति भाष्यार्थः ॥ ब्राह्मणानामिति कर्तारं पृथी । एकपदेति । इयं व्याख्या भाष्याननुगुणा ॥ पाचक इति क्रुदन्ते तस्यैव सत्त्वात् । न च तत्र न क्रुदभिहितो भावः । पचतीत्यत्रापि न तिङभिहितो भाव इति तुल्यम् ॥ उपलक्षणभावेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । अत्रापि पक्षे साध्यस्तरसन्निध्य एव पाकादिशब्दोपक्रमेणैव भाष्यस्य प्रवृत्तेः ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

इदं विचार्यते—भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थो वा स्युः, विकरणार्थो वेति ॥ कथं च सार्वधातु-कार्थो स्युः कथं वा विकरणार्थः ? । भावकर्मवा-चिनि सार्वधातुके यक् भवति, कर्तृवाचिनि सार्व-धातुके शक् भवतीति सार्वधातुकार्थः । भावकर्म-णोर्यक् भवति सार्वधातुके, कर्तरि शक् भवति सार्वधातुक इति विकरणार्थः ॥

(प्रदीपः) इदं विचार्यते इति । विचरति नानागच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानात्वं नीयत इत्यर्थः । इहान्वयव्यतिरेकाश्रया शास्त्रीया पदावयवानामावापोद्धारिक्यर्थवत्ता । तौ चान्वयव्यतिरेकावेकविकतरस्यापि न व्यवतिष्ठेते । सार्वधातुकमन्तरेणापि कर्त्राचयवगाद् । यथा गच्छ ग्रामम्, अशायि भवता, अकारि कट इति । तथा विकरणाभावेऽपि कर्त्राचयवगतिरस्ति—लविषीक्ष क्षेत्रमिति । उभयाभावव्यतिष्ठे—अजा-गर्भवानिति ॥ कच्चित्भयसंनिधौ कर्त्राचयवगतिः पचति पच्यत इति । तत्र निश्चयाभावाद्विचारः क्रियते—कः पक्ष आश्रीय-माणः शार्त्तं न विरुणद्धीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये सार्वधातुकार्थो इत्यत्र सार्वधातुकपदं तिङुपलक्षकम् । नानापक्षोत्थितो वीजमाह—इहेति । शास्त्रीयार्थ-वत्ता पदावयवानामावापोद्धारिकी अन्यव्यतिरेकाश्रयत्वान्वयः । आवापः, प्रक्षेपः, अपनय उद्धारस्तत्कृता । अत एव भाष्यकारः

शास्त्रमेव पक्षद्वयसाधकत्वेनोपन्यसित्वमिति ॥ सार्वधातुकमिति ।
इदं च तिष्ठणम् ॥ अत एवापि गच्छेत्पुदाहरणं संगच्छते ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(१८५२ सार्वधातुकार्थपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था-

श्वेदेकद्विवहुषु नियमानुपपत्तिर-
तदर्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्वेद
एकद्विवहुषु नियमस्यानुपपत्तिः ॥ किं कारणम् ? ।
अतदर्थत्वात् । न हीदानीमेकत्वादय एव विभ-
क्त्यर्थाः ॥ किं तर्हि ? । भावकर्मकर्तारोऽपि ॥

(प्रदीपः) एकद्विवहुष्विति । एकल एवैकवचनं
नार्थान्तर इति यो नियमः स नोपपद्यते कर्त्रादीनामपि तदर्थ-
त्वादित्यर्थः ॥ अतदर्थत्वादिति । सामर्थ्यादत्रावधारणमा-
श्रीयते न तान्येवैकलाभिन्यर्थः । अपि तु कर्त्रादयोऽपीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) एकद्वीति । द्वयेकमोरित्यादिष्वेकत्वित्यर्थः ॥
नन्वतदर्थत्वादित्यस्य तदर्थत्वाभावादित्यर्थो न युक्तः । एकत्वाप-
र्धत्वस्य सत्त्वादित्यत्र आह—सामर्थ्यादिति ॥ न तान्येवेति ।
'न तान्येवापि यस्मेति' विग्रह इत्यर्थः ॥ तत्पदार्थमाह—एकत्वा-
दीनीति । तन्मात्रार्थत्वाभावादित्यर्थ इति तात्पर्यम् ।

(विकरणार्थपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

सन्तु तर्हि विकरणार्थाः ।

(१८५३ विकरणार्थपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते
विकरणाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते
विकरणो न प्राप्नोति—धारयः पारयः इति ।

(प्रदीपः) कृताभिहित इति । कचिदेव कृति विकरणो
विधीयते न सर्वमेवेति कृत एव कर्तरि कृदिति कर्तायां निर्दि-
श्यते । तेनैव च पर्युक्ततात्पर्यमिष्यते विकरणो न प्राप्नोति ।
ततश्च धारय इत्यादावपि कचि श्रुते न स्यात् ॥

(उद्योतः) ननु विकरणानां तदर्थमेव कृताभिहित इत्यनु-
पपन्नम आह—कचिदेवेति । एवं च सर्वत्र विकरणमावाह्यं
यैषु लङिस्वरनाम्नश्च पर्याप्तं भावः ॥

(सार्वधातुकार्थवादिभाष्यम्)

किमुच्यते—'कृताभिहिते इति',—न लेनाप्यभि-
धानं भवति ? ।

(प्रदीपः) न लेनापीति । लः कर्मणि चेति वचना-
त्तदेवेति कर्त्रादेरभिधानमिति तत्रापि विकरणाप्राप्तिः हि न
येदं दृश्यते । लोपो ॥ कर्मणि विनयात् कर्त्रादीनां
विकरणापि नैव संभवतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) विकरणार्थत्वपक्षे शङ्कते—भाष्ये किमुच्यते
कृतेत्यादिना ॥

(विकरणार्थवादिभाष्यम्)

न शक्यं लेनाभिधानमाश्रयितुम् । पक्षान्तरमि-
दमाश्रितम्—भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा
स्युर्विकरणार्था वेति । यदि च लेनाप्यभिधानं
स्याद् नेदं पक्षान्तरं स्यात् ॥

(उद्योतः) इतर आह न शक्यमिति ॥ तत्र तदुक्तदूषणे 'कृता'
इत्युक्तम्, 'अभिहिते' इत्येव युक्तमिह—पक्षान्तरमिति ।
यदि चेति यदि लेनाभिधानं स्यादेदं पक्षान्तरं स्यात् इत्यर्थः ॥

(सार्वधातुकार्थवादिभाष्यम्)

कथमशक्यम् । यदा भवानेवाह "लः कर्मणि च
भावे चाकर्मकेभ्य" इति ? ।

(प्रदीपः) ततो लः कर्मणीति वचनात्कर्त्रादीनां विक-
रणार्थत्वं नैव संभवतीत्युक्तं भवति ।

(उद्योतः) कथमिति । पक्षान्तरत्वासंभवेऽपि लेनाभिधान-
माश्रयितुं कथमशक्यमित्यर्थः ॥ तदाश्रयणस्य शक्यत्वमुपपाद-
यति—यदा भवानेवेति ॥ तस्माच्चे—ततो ल इति । अत एव
लिङादिषु कर्त्राद्यर्थानुवर्तितरिति बोध्यम् ॥

(विकरणार्थवादिभाष्यम्)

एवं वक्ष्यामि लः कर्मणो भावाच्चाकर्मकेभ्य इति ॥

(प्रदीपः) एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः ।
लः कर्मणि इति कर्मणि वर्तमानाद्विकरणादिति व्याख्यास्यत
इत्यर्थः ॥ तत्र कर्माभिधायां विकरणः कर्मशब्देन भाष्य उक्तः ॥
ननु सार्वधातुकमिति ततो विकरणो न तु विकरणमिति ततो लकारः,
तत्कथमेवं व्याख्यायते । एवं तर्हि कृते लकारे सार्वधातुक
इति विषयसत्त्वमाश्रयणात् कृते विकरणे लः कर्मणि चेत्-
नेन भावकर्मकर्त्राभिधायिनो विकरणात्परो लः साधुर्भवतीति
व्याख्यानाददोषः ॥

(उद्योतः) इतरोऽनुपपत्त्यमुपपादयति—एवं वक्ष्यामी-
त्यादिना ॥ लः कर्मण इति न्यासे गौरवं सूत्रभेदश्च स्यादत
आह—व्याख्यास्यामीति ॥ उक्तं भाष्यं योजयति—तत्र कर्म-
णि । कृते लकारे इति । चर्तमाने लङित्वादितिः परत्वादिति
भावः ॥ यथा न्यासेऽपि चर्तमाने लङित्वादितिः सिद्धलकाराद्यु-
वादेन कर्त्राद्यर्थसंबन्धेन साधुत्वनिर्वापकमेवेदम् ॥ कस्य साधुत्वं
चादेनद्वारा बोध्यम् ॥

(सार्वधातुकार्थवादिभाष्यम्)

यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते, कस्तात्र भाय-
कर्मकर्तृनभिधास्यति ? क च न श्रूयन्ते' । य एते
तुग्विकरणाः तुग्विकरणाश्च ॥

(विकरणार्थवादिभाष्यम्)

अत्राप्युक्ते कर्तृत्वे तुग्विषय्यति ॥

(प्रदीपः) अत्राप्युक्त इति । विकरणभेदद्वारेण प्रष्टु-
रेव तत्र कर्त्राद्यभिधादिनीति प्रसिद्धा भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु कुकि तदभावात् कोऽभिदध्याद् अत आह—लोपद्वारेणेति ॥ कर्त्रभीति पाठः । कर्त्राद्यभीति पाठे आदिशब्दार्थश्चिन्त्यः ॥

(सार्वधातुकार्यसाधकभाष्यम्)

यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तृनभिधास्यति । क्व च नैवोत्पद्यन्ते ? । लिङ्ङितोः ॥ तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुं 'न लेनाप्यभिधानं भवतीति । भवति चेदभिहिते विकरणाभाव इत्येव ॥

(प्रदीपः) यस्मिंस्तर्हि ॥ ततश्च विकरणानुत्पादाद्भावेऽस्यासाधुत्वप्रसङ्गे विधानसामर्थ्याद्वा साधुत्वे भावावयवार्थवर्गतिर्न स्यात् कर्तरि कृदिति वचनात्कर्तृत्वेन लकारः स्यादित्यर्थः ॥ भवति चेदिति । ततश्च विकरणार्थपक्षोऽनुपपन्न एवेति भावः ॥

(उद्घोतः) लादेशस्येति । लस्य कापि प्रयोगाभावादेव मुक्तम् ॥ विधानेनेति । लिङ्ङितोर्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये तस्मान्नैवमिति । लः कर्मण इत्येतदित्यर्थः ॥ तस्माच्चैतदिति पाठान्तरम् ॥ ततः किं तत्राह—शक्यं नेति । यदुक्तं न लेनाप्यभिधानं भवतीति तदुक्तं शक्यमित्यर्थः ॥ भवति चेदिति । लेनाभिधानं भवति चेदिकरणार्थत्वपक्षे अभिहिते विकरणानामनापत्तौ तच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ तदाह—ततश्चेति ॥

(विकरणार्थसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि ॥ स्यात्—यदा भावकर्मणोर्लः, तदा कर्तरि विकरणाः । यदा कर्तरि लः, तदा भावकर्मणोर्विकरणाः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि ॥ प्रकारान्तरेण विकरणार्थत्वपक्षं समर्थयते । यथा प्राप्तं गच्छतीति गमिक्रियायाः कर्तृकर्मणी साधने । तत्र कर्तरि लकारः कर्मणि द्वितीया । तथात्राप्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भविष्यतीति भावः ॥

(सार्वधातुकार्यवादिभाष्यम्)

इदमस्य यद्येव स्वाभाविकम्, अथापि वाचनिकम् “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः” इति । न चास्ति संभवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्गुणपत्सहायीभावः स्यात् । एवं च कृत्वा एकपक्षीभूतमेवेदं भवति सार्वधातुकार्या एवेति ॥

(प्रदीपः) इदमस्येति । अयमर्थः—यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी साधने तत्र विरोधाभावात्तत्त्ववन्धनः कार्यमेदो युक्तः । एकस्मिन् पदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात् । तथा हि पचतीति क्रियाविशिष्टः कर्ताभिधीयते ।

पच्यते इति क्रियाविशिष्टं कर्म । न त्वेकेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते ॥ एकपक्षीभूतमिति । एक एव पक्षः सार्वधातुकार्याः कर्मादय इत्यर्थः । पूर्वमेदापेक्षश्च त्विप्रत्ययनिर्देशः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एवं तर्हीत्यादिनोक्तं विकरणार्थत्वं दूषयति—इदमस्येति । इदं प्रकृतीत्यादि ॥ अस्य आचार्यस्य ॥ स्वाभाविकं लोकव्युत्पत्तिसिद्धम् ॥ वाचनिकं व्याकरणान्तर इव ॥ प्रत्ययार्थं सहेति । प्रतीयमानार्थं सह ॥ ब्रूतः एकोपस्थितिविषयी कुरुतः । लोके तथैव व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ नानार्थयोर्भिन्नार्थयोः ॥ सहायीभावः सहायत्वम् ॥ अयं भावः—पचन्तित्यादौ “प्रत्ययार्थः प्रधानमि”त्युत्तरगरीत्यादयोरपि प्रत्ययार्थयोः प्राधान्ये एकत्र विशेषणतयान्वितप्रकृतेरपरत्र तथा संवन्धो व्युत्पत्तिविरुद्धः तदर्थानालिङ्गितप्रत्ययार्थमानमप्युक्तव्युत्पत्तिविरुद्धमित्यर्थं पक्षोऽसंगत इति भावः ॥ विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाभावादिति । प्रकृतेरिति शेषः ॥ परस्परिति । प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः ॥ पचतीति । आख्याते कारकविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिदं चिन्त्यम् । भाष्यं तु पचन् पचमान इत्याद्यभिप्रायकतया नेयम् ॥ कैयटे पचतीत्याद्यपि पचन्तित्यादेरपलक्षणं वा । सहायीभाव इत्यत्र चिन्तु उभयत्र तस्यासहायत्वाऽनुपपन्नः ॥ केचित्तु क्रियाविशिष्ट इत्यस्य क्रियासहित इत्यर्थः । कर्तृविशेषणिका कर्मविशेषणिका चेति यावत् ॥ एकेन चोभयविशेषणिका क्रिया न प्रतिपादयितुं शक्येति भाष्यार्थमाहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ न त्वेकेनेति । धातुनेत्यर्थः ॥ अत्र केचिद् । सुपामिव तिङामपि कर्त्रादिद्योतकत्वमेव । भाष्यमत्रापि सुयोगमेवेत्याहुः । निरूपितं चैतद्विस्तरेण मञ्जुषायामाख्यातवादे ॥

(सार्वधातुकार्यपक्षदूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्* भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थ इति चेदेकद्विचहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वाद्* इति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः ।

(१८५४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपां तिङां च संख्या चैवार्थाः कर्मादयश्च ॥

(१८५५ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

१ 'इगवरानुपपत्तिभावः' ॥

२ 'प्यारत्त' सार्वधातुत्वार्थः । (र. ना.)

३ 'क्रिया विशिष्टा भवेति' बहुव्रीहिना क्रियामात्राण्यस्यानुपपत्त्यस्येति उक्तं

समस्तमपि तु दागिमयाना मिहान्नः । क्रियेत्यादि—प्राग्विग्रहानामपि दागिमय इति वाक्यानामपि रत्नम् । (र. ना.)

(१८५६ चार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नियमः प्रकृतेषु वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥
के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं
न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु ।
बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति ॥

(प्रदीपः) प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः ।
कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशान्तु न प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः । तत्रैकस्य
एकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते । न तु प्रत्यय इति
तत्स्यार्थान्तरमपि कर्मादि न विरुध्यते ॥

अथ वेति । कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यान्तुल्यजातीयसंख्या-
पेक्ष एव नियम इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति । तत्र अर्थ-
विषये ॥ यतः सुपां तिङां चार्थद्वयं दृश्यतेऽतः प्रत्ययनियमासंभवा-
दिति भावः ॥ नियम इत्यर्थः इति । प्रत्ययनियम इत्यर्थः ॥

(१८५७ यग्विधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्त-
र्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तृर्युप-
संख्यानं कर्तव्यम् । पठ्यते ओदनः स्वयमेव ।
पठ्यते विद्या स्वयमेव ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(१८५८ शपोबलीयस्त्वप्रतिपादकं चार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धि शपो बली-
यस्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं
प्राप्नोति । शपोवकाशः—पचति पठति । यकोव-
काशः—पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पठ्यते विद्या
देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति—पच्यते ओदनः
स्वयमेव, पठ्यते विद्या स्वयमेवेति । परत्वात् शप्
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कर्मकर्तरीति । कर्मवदित्यतिदेशेन स्वाश्र-
यस्य कार्यस्वाधानाकर्त्राश्रयविकरणप्राप्तिं वचनम् ॥ विप्रति-
षेधादिति । यदा शास्त्रातिदेशपक्षस्तदा शपो बलीयस्त्वम् ।
कार्यातिदेशे तु यक एव बलीयस्त्वम् ॥

(उद्योतः) ननु कर्मवद्भावादेव यक् सिद्ध्यति आह—
कर्मवदिति ॥ स्वाश्रयस्य कार्यत्वेति । परत्वेन बलवत् इत्यर्थः ।
अतिदेशस्त्वारोपपदादिविधानेन चरितार्थ इति भावः ॥ बलीय-
स्त्वमिति । कर्मवदिति सूत्रस्य परत्वादिति शेषः ॥ वस्तुतः का-

यांतिदेशोप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति प्रत्यय-
लक्षणसूत्रोक्तरीत्या भाष्यं समञ्जसमेव ॥

(१८५९ कर्मकर्तरीयग्विधिवार्तिकवैयर्थ्यचार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—“चिण् भाव-
कर्मणोः” । ततः “सार्वधातुके यक् भावकर्मणोः” ।
ततः “कर्तरि” । कर्तरि च यक् भवति, भावकर्मणोः ।

(योगविभागदूषणभाष्यम्)

यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि यक् भवति । एवं
भावेपि कर्तरि यग् प्राप्नोति—

“एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि” ।

“नास्य किं चिद्रुजति रोग” इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

द्वितीयो योगविभागः करिष्यते—“चिण् भावे” ।
ततः “कर्मणि” कर्मणि च चिण् भवतीति । ततः
“सार्वधातुके यक्” । सार्वधातुके यक् भवति भावे
कर्मणि च । ततः “कर्तरि” कर्तरि च यग् भवति । कर्म-
णीत्यनुवर्तते । भाव इति निवृत्तम् ॥ ततः “शप्” ।
शप् च भवति कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् ॥

(यगुपसंख्यानवादिभाष्यम्)

एवमप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

(१८६० उपसंख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धि इयनो बली-
यस्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धि इयनो बलीयस्त्वं
प्राप्नोति । इयनोवकाशः—दीव्यति सीव्यतीति ।
यकोवकाशः—पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पठ्यते
विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति—दीव्यते स्वय-
मेव सीव्यते स्वयमेवेति । परत्वात् इयन् प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—युक्मप्युपसंख्यानं कर्तव्यमिति ।
कर्मकर्तृर्युपसंख्यानमित्यर्थः । परत्वात् इयन्ति । इयन्त्यनोः स्वर-
विशेषः ।

(उपसंख्यानवैयर्थ्यभाष्यम्)

ननु चैतदपि योगविभागेनैव सिद्धम् ।

(प्रदीपः) ननु चैतदिति । सर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन
वाधिष्यत इति भावः ॥

(उद्योतः) सर्वा प्राप्तिरिति । भाष्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥

(उपसंख्यानसार्थव्यभाष्यम्)

न सिध्यति । अनन्तरं या प्राप्तिः सा योगवि-
भागेन शक्या निवारयितुम् ॥ कुत एतत् ? “अ-

नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” इति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा इयन् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परा प्राप्तिरिति । परत्वाद् वलीयस्त्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्येऽप्रतिषिद्धेति । अवाधितेऽल्यर्थः ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्यभाष्यम्)

ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधेत ॥

(प्रदीपः) ननु चेयमिति । योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधिका भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उपसंख्यानसार्वथ्यभाष्यम्)

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(प्रदीपः) नोत्सहति इति । न्याय्यविप्रतिषेधाश्रयणस्य युक्तत्वाद् दुर्बलो योगविभागप्राप्तिक इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नोत्सहते प्रतिषिद्धेति । अनन्तरस्येति न्यायेन तद्विषयादीनां कृता सती तां बाधितुं नोत्सहति इत्यर्थः । तस्युत्पादयति—न्यायेति । परविप्रतिषेधेऽल्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेन मानमिति भावः ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्यभाष्यम्)

एवं तर्हि शवादेशः इत्यन्नादयः करिष्यन्ते । शप् च यका बाध्यते । तत्र दिवादिभ्यो यग्विषये शवेव नास्ति कुतः इत्यन्नादयः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् । “कर्तरि शवि”ति ॥

(आदेशत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ॥

(आदेशत्वोपपादकभाष्यम्)

दिवादिभ्यः इत्येवा पञ्चमी शविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ॥

(आदेशत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

(आदेशत्वोपपादकभाष्यम्)

नार्यं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ वा भावकर्मणोरित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यको भावाय । इह “सार्वधातुके यगि”ति अन्तरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिं सिद्धम् । सोयमेवं

सिद्धे सति यद्भावकर्मग्रहणमनुवर्तयति तस्येतत्प्रयोजनं कर्मकर्तर्यपि यग् यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) इहेति । सार्वधातुके यग् भवतीति सामान्योक्तावपि कर्तरि शवाद्यपवादविधानाद्भावकर्मणोरेव यग् भविष्यतीति भावकर्मानुवृत्तिरधिको यत्न इति कर्मकर्तर्यपि यग् भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु कर्तर्यपि यग् प्राप्तेः कथं सिद्धमत आह—सार्वधात्विति । कर्मकर्तर्यपीति । पच्यते स्वयमेवेत्यादौ शवादीन्वाधित्वेति भावः ॥

(१८६१ योगविभागान्तरवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कर्तरीति च योगविभागः इयनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्तरीति च योगविभागः कर्तव्यः ।

इयनः पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति ।

(प्रदीपः) अत्रापि व्याख्याने योगविभागः कर्तव्य एवेत्याह—कर्तरीति चेति । अन्यथा भावकर्मानुवृत्तियन्नाच्छप एवानन्तरस्य बाधः स्याद् न तु इयन्नादीनाम् । योगविभागेन तु तेषां बाध्यन्ते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति । अनेन पूर्वविप्रतिषेधोऽपूर्ववचनसाध्य इति सूचयति ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्ययुक्त्यन्तरभाष्यम्)

अथ वा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्य्क् भविष्यति ॥

(युक्त्यनुपपत्तिभाष्यम्)

अस्त्यन्यत् कर्मवद्भाववचने प्रयोजनम् । किम् ? । आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥

(युक्त्यनुपपत्तिभाष्यम्)

वचनादात्मनेपदं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । कर्तरिकर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तरीति योगविभागात् । तत्र च कर्मग्रहणानुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदं भविष्यतीत्यर्थः ॥

(युक्त्यनुपपत्तिभाष्यम्)

चिण् तर्हि यथा स्यात् ॥

(सामर्थ्योपपत्तिभाष्यम्)

चिण्यपि वचनाद्भवति ॥

(प्रदीपः) चिणपीति । चिणग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणमधिकविधानार्थमिति कर्मकर्तर्यपि चिण् भविष्यतीत्यर्थः ॥

(सामर्थ्योपपत्तिभाष्यम्)

चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात् ॥

(सामर्थ्योपपत्तिभाष्यम्)

नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ॥ तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद् यक् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नैकमिति । अन्यथा स्यसिचसीयुडि-
त्यत्रैव कर्मणा तुल्यक्रिये कर्तरीति वाच्यं स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये कर्मवद्भाववचनसामर्थ्यादिति । तत्सा-
मर्थ्यादनन्तरस्येति न्याये नाश्रीयते किंतु वाच्यसामान्यचिन्तै-
वेति भावः ॥ ७० ॥

(उपसंह्यानवैयर्थ्ययुक्त्यन्तरभाष्यम्)

अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'कर्मकर्तरि यग्र
भवति' इति । यदयं "न दुहस्तुनमां यकूचिणौ" इति
यकूचिणोः प्रतिषेधं शास्ति ॥ सार्वधातुकं ॥ ६७ ॥

(४२३ इयन्विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. ११)
६८८ यसोऽनुपसर्गात् ॥ ३।१।७१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुपसर्गादिति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

आयस्यति प्रयस्यति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुम् ॥

कथमायस्यति प्रयस्यतीति ? ॥

"संयसश्च" इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—"संपू-
र्वादेव यसः, नान्यपूर्वात्" इति ॥ यसोऽनुप-
सर्गात् ॥ ७१ ॥

(उद्द्योतः) यसोऽनुप ॥ ७१ ॥ इदं विकल्पेन इयन्विधा-
यकम् ॥ संपूर्वादेव यस इति । सोऽपसर्गविषयो नियम इति भावः ॥
यैतेनैवं नियमे केवलाग्र स्यादित्यपास्तम् तदाह—नान्यपूर्वा-
दिति ॥ ७१ ॥

(४२४ श्रमविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. १२)

६९५ रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ३ । १ । ७८ ॥

(शित्वप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थः शकारः ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

सार्वधातुकार्थः । 'शित्सार्वधातुकम्' इति सार्व-
धातुकसंज्ञा । 'सार्वधातुकमपिद्' इति शित्वम् ।
शित्तीति गुणप्रतिषेधो यथा स्याद्—भिनत्ति छिन-
त्तीति ॥

(प्रदीपः) रुधादि ॥ ७८ ॥ भिनत्तीति । भिषब्द-
स्यास्यसंज्ञानियन्धनो गुणो मा भूदिति शित्वं कृतमित्यर्थः ॥

१ पवकरणे वाच्यविरोधनिन्ता भिषर्जते । (र. ना.)

२ नियमस्य विरोधविषयत्वेन । (र. ना.)

३ यथादिगिरी धातु इत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्थधातुकयोर-
ङ्गस्य गुण उच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधित्वादिति
प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधि-
न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्
प्रत्ययविधिः ॥

(प्रदीपः) यस्माच्चेति । भिदशब्दादित्यर्थः । तस्यै-
रुधादित्वात् न तु तदवयवाद् भिषब्दात् प्रत्ययविधानम् ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आर्धधातुकसंज्ञा मा भू-
दिति । किं च स्यात् ? बलादिलक्षण इद् प्रसज्येत ।

(प्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बलादेरार्धधातुक-
स्याङ्गस्येदुच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिः तदादिप्रत्यये
परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिः न
तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्
प्रत्ययविधिः ।

(उद्द्योतः) रुधादिभ्यः ॥ ७८ ॥ भाष्ये आर्धधातुकस्या-
ङ्गस्येति अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८६२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ श्रमि शित्करणं प्वादिह्रस्वार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) श्रमि शित्करणं कियते । प्वादिह्रस्वा-
र्थम् । प्वादीनां शिति ह्रस्वं यथा स्यात्—पृणति
मृणतीति ॥

(प्रदीपः) पृणतीति । पृ मृ इति क्रयादिषु पठितौ
ताभ्यां व्यस्येन श्रमप्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) पृत्रोः क्रयादिवाच्योः श्रम दुर्लभोऽत आह—
व्यस्येनेति ॥

(१८६३ समाधाननिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ न वा धात्वन्त्यत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । धात्व-
न्त्यत्वात् । धात्वन्तरे पृणिमृणी ॥

(प्रदीपः) धात्वन्तरमिति । तौदादिकावित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यच्चर्हि न धात्वन्तरं, 'यत्र भूम्यां वृणसे' ॥

(प्रदीपः) वृणस इति । वृवरणे इति क्रयादिस्तस्या-
ङ्गस्येन श्रमधासी ॥

(उद्द्योतः) इति त्रयादिरिति । कैव्यादिक इति वा पठः ॥

४ क्रयादिशब्दस्य लक्षणं क्रयादिकपरत्वसम्भवे पाठान्तरकल्पनमनुचित-
मिति वयम् । (र. ना.)

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष श्रम् । श्रं पवैतद्ध्रस्वत्वम् ॥

(प्रदीपः) श्र इति । छान्दसमिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यदि श्रो ह्रस्वत्वम्, खरो न सिध्यति—वृणसे= 'अनुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति' एष खरो न प्राप्नोति । तस्माच्छ्रमेषः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

यदि श्रम् "श्रसोरलोपः" प्रसज्येत ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

उपधाया इति वर्तते । अनुपधात्वान्न भविष्यति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

न शक्यमुपधाया इति विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । अङ्कः न अङ्गन्तीति । तस्माच्छ्र पवैतद्ध्रस्वत्वम् ॥

(प्रदीपः) अङ्क इति । आन्त्रलोप इत्यस्यासिद्ध-
वदत्राभादिसिद्धत्वादकारस्योपधात्वाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु आन्त्रलोप उपधात्वं सुलभमत आह—
असिद्धत्वादिति ॥

(स्वानुपपत्तिभाष्यम्)

यद्येवम् । खरः कथम् ।

(प्रदीपः) प्रमिणीमीति । मीनो मीनातेर्निगम
इति ह्रस्वः । मियोऽपित्वेन क्त्वि सतीत्यम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पित्वं वक्तव्यमिति । एवं च तेनानुदात्तत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥

(१०६४ खरोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ बहुलं पित्सार्वधातुकं छन्दसि ॥*॥

(भाष्यम्) सार्वधातुकस्य छन्दसि बहुलं पित्वं व-
क्तव्यम् । पितश्चैवापित्वं दृश्यते । अपितश्च पित्वम् ।
पितस्तावदपित्वम्—“मातरं प्रमिणीमि जनि-
त्रीम्” । अपितश्च पित्वम्—“शृणोत ग्रावाणः” ।

(गौरवभाष्यम्)

तत्तर्हि श्रो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् ।

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । उपगायन्तु
मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतय इत्येवमर्थम् ।

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

विशेषणार्थं तर्हि ॥ क विशेषणार्थेनार्थः ॥ “आ-

न्नलोप” इति । ‘आन्नलोप’ इतीत्युच्यमाने यज्ञानां
यज्ञानामित्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रयोजनान्तरबाधकभाष्यम्)

दीर्घत्वे कृते न भविष्यति ॥

(प्रयोजनान्तरसाधकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नान्नलोप
इति । किमत्र कर्तव्यम्? परत्वान्नलोपः स्यात् ।
तस्माच्च शकारः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) परत्वादिति । यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वम्,
तत् सन्निपातलक्षणपरिभाषावशाच्च प्रवर्तते । यत्वन्यत्रोक्तं
नामि दीर्घात्परत्वाच्च सुपि चेति भवितव्यमिति तत्सन्नि-
पातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणेति न विरोधः ॥

(उद्घोतः) अनित्यत्वाश्रयणेनेति । ननु तत्सन्निपाते
तत्परिभाषायाः कष्टायेत्यादिनिर्देशैरनित्यत्वावश्यकत्वेन नाम्निविषये-
ऽपि तत्त्वमाश्लिष्य शः प्रत्याख्येय इति चेन्न । नलोपविधायकेऽङ्गावयव-
श्रमः परस्य नस्य लोप इत्यर्थेऽनैमित्तिकतयान्तरङ्गत्वेन सुपिचैवस्य
परनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेन तस्यासिद्धतया नलोपप्राप्तेरित्याशयात् ॥
भाष्ये परत्वादित्यन्तरङ्गत्वस्याप्युपलक्षणम् । किं च सुपि चैलतो
नामीति नित्यं विशेषाभावेपि शास्त्रप्राप्तेः सत्त्वात् ॥ ध्वनितं चेद-
मायादय इति सूत्रे । इको झलितश्च च भाष्ये इति वदन्ति ॥७८॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि शकारे इह कस्यन्न भवति?
विश्रानां प्रश्नानामिति ।

(समाधानभाष्यम्)

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ रुधा-
दिभ्यः ॥ ७८ ॥

(प्रदीपः) लक्षणेति । लक्षणिकस्यानुमीयमानरूपत्वात्
प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥ ७८ ॥

(४२५ तनादिगणे उविकरणविधिसूत्रम् ॥ ३११४ आ. १३)
६९६ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ३११७९ ॥

(कृञ्ग्रहणप्रत्ययानाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं करोतेः पृथग्रहणं क्रियते, न ‘तनादिभ्य’
इत्येवोच्येत ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्निति ।
कानि ? । अनुनासिकलोपादीनि ॥

१ आक्षेपमन्त्रेति । (र. ना.)

२ “नामि” इति दीर्घत्वे कृते ‘नाम्’ इति व्यपदेशमायान् भविष्यति”
इति पदमञ्जरी ॥

३ ‘अनोऽय’ इति सूत्रमात्रमात्रान्तेन ‘कष्टाय’ इत्यस्य सान्त्वनापेक्षया ‘सुपि
च’ इति दीर्घविषय एव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वावश्यकत्वेन पूर्व दीर्घमनुदात्तमिति
तस्य पूर्वनादिर्योऽप्यनित्यत्वात् शब्दः स्यादिति गृह्यते । नन्वेवेति पदमञ्जरी ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

दैवरक्ताः किंशुकाः । अनुनासिकाभावादेवानु-
नासिकलोपो न भविष्यति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि तनादिकार्यं मा भूत् “तनादिभ्यस्तथा-
सोः” इति ॥

(प्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्)

ननु च भवत्येवात्र “ह्रस्वादङ्गादि”ति ॥

(प्रयोजनान्तरसाधकभाष्यम्)

तेनैव यथा स्याद्, अनेन मा भूदिति ॥

(उद्घोतः) तनादिङ् ॥ ७९ ॥ भाष्ये अनेन मा भूदिति ।
अन्यथा तस्यासिद्धत्वादेनेनैव स्यादिति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरबाधकभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः—तेन वा सति, अनेन वा ? ।

(प्रयोजनान्तरसाधकभाष्यम्)

तेन सति सिज्जलोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सि-
द्धो भवति । अनेन पुनः सति चिण्वद्भावो न स्यात् ॥

(प्रयोजनान्तरबाधकभाष्यम्)

अनेनापि सति सिद्धश्चिण्वद्भावः । कथम् ? । वि-
भाषा लुक् । यदा न लुक्, तदा सिज्जलोपः । तत्र
सिज्जलोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावो वा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तनादि ॥ ७९ ॥ विभाषालुगिति ।
ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका ह्रस्वादङ्गादिति लोपो
बाध्यत इति कथं लुगभावपक्षे लोपः स्यात् । नैष दोषः । यत्र
पक्षे लुक् प्रवर्तते तत्रासौ लोपस्य बाधकः । न त्वप्रवर्त-
मानः ॥ ७९ ॥

(उद्घोतः) ननु येननेति । न च ह्रस्वादङ्गादिलस्या-
सिद्धत्वात्कथं तेन येननाप्राप्तिन्यायः । तनादिपाठस्तु विकरणाधः
स्यात् विकल्पोऽपि तनादौ चरितार्थ इति वाच्यम् । असिद्धत्वेपि
यैदिदं न स्यात्तदा स्यादेव ह्रस्वादङ्गादिलस्य प्राप्तिरित्याशयात् ॥
यदुत्सर्गप्रवृत्तौ विकल्पवैयर्थ्यम्, स उत्सर्गाऽपवादभावेऽपि न
प्रवर्ततेऽत्यस्तु प्रवर्तते पदेत्युत्तराशयः ॥

तनादित्वात्कृजः सिद्धं, सिज्जलोपे च न दुष्यति ।
चिण्वद्भावे न दोषः स्यात्, सोपि प्रोक्तो विभा-
षया ॥ तनादिङ्गुह्यः ॥ ७९ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये सोपि प्रोक्त इति । लुक् चिण्वद्भावश्लेषः ॥
पूर्वं च यदे कृन्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । एतेन कृन्ग्रहणं गणकार्यानि-
त्यवस्थापनाधर्मः । तेन न विश्वसेदित्यादि सिद्धिरित्यपास्तम् ॥
न विश्वसेदित्यापसाधेव ॥ ७९ ॥

(४२६ उविकरणविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. १४)

७९७ धिन्विकृण्वोरच ॥ ३।१।८७ ॥

(अत्वविधिप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कायमकारः श्रूयते ? ।

(उत्तरभाष्यम्)

न कचिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भविष्यति—“अतो
लोप आर्धधातुके” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि न कचिच्छ्रूयते किमर्थमयमुच्यते । न ‘लोपः’
इत्येवोच्येत ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । लोपे सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे
पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न
भविष्यति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

ननु च लोपेऽपि सति “न धातुलोप आर्धधा-
तुके” इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) धिन्विकृण्वोः ॥ ८० ॥ भाष्ये ननु च
लोपे सति न धात्विति । सञ्ज्ञविषये एकसमभिव्याहृतस्याप-
रसमभिव्याहृतार्थाधीनत्वप्रतीतेरनुभवसिद्धतया द्विवचनेऽचीति-
वत्तद्भावभावितामात्रेणार्धधातुकनिमित्तो लोपस्तद्भावभाविता च
समकालोत्पत्तावपि अन्यव्यतिरेकाभ्यां संनियोगक्षिप्तानां सप्तप्रवृत्ते-
र्निर्देष्टेति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

आर्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधः । न चैष
आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ अपि च प्रत्याख्यायते
खल्वपि स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्या-
देव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) धिन्वि ॥ ८० ॥ आर्धधातुकनिमित्त
इति । धातुलोप इति बहुमीक्षाश्रयणादिति भावः ॥ न चैष
इति । सञ्ज्ञियोगक्षिप्तत्वानिमित्तनिमित्तभावाऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) सञ्ज्ञियोगेति । ननु तादृशविषये परनिमित्तत्वा-
भावेऽपि केवलनिमित्तत्वाभावे मानाभावः । जीरदानोरुदाहरणत्वमिति
वदतो वाक्यकारस्य तदभावभावितामात्रेणैव निमित्तत्वनिवेशेऽ-
त्वाच्चेति चेन्न । पूर्वकालवर्तिदुःखा विषयीकृतस्यैव निमित्तत्वमित्या-
शयात् ॥ भाष्ये अपि च प्रत्याख्यायत इति । अनेन सूत्रमता-
पेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति ध्वनितम् ॥ एतन्मूलकमेव
पठ्यते यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति ॥ ८० ॥

१ दैवरक्त इति । किंशुकं रक्तं न मनुष्यसत्ताभाष्यम् । किंतु दैवकृत-
मेव जारविकमेव यथा तथैव कृमि अनुनासिकप्रवणायत्वस्य सतः सिद्धत्वेनैव
न लोपविध्यानुनासिकप्रवणमापायेति भावः ॥

२ “ह्रस्वादङ्गादि” इत्यस्य ॥

३ “तनादिभ्यस्तथासोः” इत्यनेनेत्यर्थः ॥

४ “तनादिभ्यस्तथासोः” इति ॥

(नकारोच्चारणप्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्धिविकृष्योर्ग्रहणं क्रियते, न 'धिविकृष्योः' इत्येवोच्येत ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

'धिविकृष्योः' इतीयत्युच्यमाने अत्वे कृते अनिष्टे देशे नुम् प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अत्वे कृत इति । अकारात्परः स्यादित्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—नुम् क्रियताम्, अत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वाद्युमागमः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

अन्तरङ्गमत्वम् । कान्तरङ्गता ? । प्रत्ययोत्पत्ति-संनियोगेनात्वमुच्यते । उत्पत्तेः प्रत्यये प्रकृतिप्रत्यया-वाश्रित्याङ्गस्य नुमागमः ॥

(प्रदीपः) उत्पत्तेः प्रत्यय इति । नुमविधावङ्गाधिका-रादिति भावः ॥ ८० ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नुमप्यन्तरङ्गः । कथम् ? । वक्ष्यत्येतत् *नुम्विधा-वुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थम्* इति । उभयोर-न्तरङ्गयोः परत्वाद्युमागमः । तस्माद् 'धिविकृष्यो-रिति' वक्तव्यम् ॥ धिन्विकृष्योः ॥ ८० ॥

(४२७ शानचि शकारप्रयोजनाधिकरणम् ॥ ३११४ आ. १५)

७०० हलः श्रः शानज्झौ ॥ ३११८३ ॥

(शानचि शकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थः शकारः ? ।

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

'शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञा, 'सार्वधातुकमपिद्' इति छित्त्वम् 'क्रुति' इति गुण-प्रतिषेधो यथास्याद्—रुपाण पुपाणेति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८६५ शानचि शकारवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्राविकारस्य शित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्राविकारस्य शित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । शितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् शिद्धविष्यति ॥

(१८६६ शानचि शकारस्य प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशो अनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवत्तु श्राविकारस्य शित्करणम् । कोर्थः ? । ज्ञापनार्थः । किं ज्ञाप्यते ? । एतज् ज्ञाप-यत्याचार्यः—'सार्वधातुकादेशो अनुबन्धान न स्थानि-वद्भवन्ति' इति ॥

(उद्धोतः) हलः श्रः शा ॥ ८३ ॥ भाष्ये ज्ञापनार्थ इति । ज्ञापनरूपोर्थः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(प्रयोजनप्रश्नभाष्यम् ॥)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

(१८६७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं हि तातडोरपित्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेः पित्वं न प्रतिषेध्यम् । पितोयमा-देशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् । 'सार्वधातुकादेशो अनुबन्धान न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्त्वविष्यति ॥

तातडि च डकारो नोच्चार्यो भवति । पितोय-मादेशः स्थानिवद्भावात्पित् स्यात् । 'सार्वधातुका-देशो अनुबन्धान न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्त्व-विष्यति' ॥

(उद्धोतः) हेः पित्वं नेति । अपिट्ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः । शङ्कते—पितोऽयमिति ॥ उँत्तरयति—सार्वधातुकादेश इति ।

(१८६८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तवादिषु चाडित्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तवादिषु च डित्वं न प्रतिषेध्यम् । शृणोत प्रावाणः । डित इमे आदेशा स्थानिवद्भा-वान्छितः स्युः । सार्वधातुकादेशोनुबन्धान न स्थानि-वद्भवन्तीति नेमे डितो भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) हलः श्रः शा ॥ ८३ ॥ तवादिष्विति ।

* 'ज्ञापनफलं मदर्शयन् श्रापितवचनाभावे मातानापतिं दर्शयति—' इत्येवो-चिनम् ॥ इति दाधिगमाः ॥

* 'श्रापितेन यत्नेन तानापतिं परिरुति—' इत्येवोचिनम् ॥ इति तु दाधिगमाः ॥

१ एतद्भाष्यधरत्वात्सेन 'वत्पेक्षे संज्ञापेक्षे च बहिरद्वलं खुदमेव लभ्यते इति 'संज्ञाकृन्महिरद्वलस्य श्रापेऽनाभयणात्' इति नाम्नेशोक्तिर्याङ्क् तादृक् शुभीर्निर्दिष्टायां ॥

२ काशीरथपत्रिणोस्तु 'ज्ञापकमर्थम्' इति मुद्रितम् ॥

३ आशङ्क्या पित्त्वात् एतेर्द् भाष्ये श्रुत्वापरस्तेनोत्थायिनं नामनेन । (ट. ना.)

तत्तनतनधनाश्चेति शृगोतेत्येवमादौ ये त्रिटां ङितामादेशा विधीयन्ते ते तत्रादयः ।

(उद्द्योतः) तत्रादिषु च ङित्वं न प्रतिषेध्यमिति भाष्ये ङित्वप्रतिषेधाय भित्त्वं न कार्यमिति भावः । तत्रादिष्विति निर्धारणे सप्तमी । न च स्थानिवच्चप्रयुक्तङित्वप्रकारेण स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकात्सावर्धातुकमपिदिङ् ङित्वप्रतिषेधाय पितृवमावश्यकमिति वाच्यम् । एतदाशयेनैव क्रियन्ते न्यास एवेति वक्ष्यत इत्यदोपात् । हेरपितृवमनुदास्यतेः स्थान आन्तरतम्यात्प्राप्तस्यानुदात्तहेर्वाण्यर्थ-मावश्यकमिति तातडोऽपि ङित्वमन्यादेशार्थमावश्यकमिति तद्भावाः ॥

(१८६९ ज्ञापनदूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तस्य दोषो मपि आदेशो पिद-
भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मपि आदेशो पितोऽभावः । अन्तिनवमकरवम् । पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् पिङ्गवति । 'सार्वधातुकादेशो अनुबन्धान न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पितृस्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते—'मपि आदेशः' इति । 'तिप्-सिम्भिमपामादेशा इति वक्तव्यम्' । वेद वेत्थ ॥

(१८७० दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विदेर्वसोः शित्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विदेरुत्तरस्य वसोः शित्वं वक्तव्यम् । शितोयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिङ्गवति । 'सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धान न स्थानिवद्भवन्तीति नायं शितृस्यात् ॥

(१८७१ दूषणपरिहारवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कित्करणाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा अवश्यमत्र सामान्यग्रहणाविधातार्थः ककारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । क सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः ? । "वसोः संप्रसारणम्" इति । तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति ॥ अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः, सन्ति च प्रयोजनानि ॥ समा दोषा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थेनेन ज्ञापकेन ।

(उद्द्योतः) अवश्यमत्रेति । लकार इत्संज्ञकत्वेपि सामान्यग्रहणार्थो वा तदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थो वेति सन्देहः स्यादिति ॥ तस्मान्नार्थोऽनेनेति । न च वक्ष्यमाणेति औपापचित्तेडादेशत्वेन टित्वादिति वाच्यम् । सत्यभिधाने तत्राज्ञादिपाठादुपसिद्धेः ॥ एतेनेदं शित्वं कचित्स्थानिवत्त्वेनानुबन्धकार्याभावस्य ज्ञापकमित्युपात्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यानि प्रयोजनानि ।

(समाधानभाष्यम्)

तानि क्रियन्ते न्यास एव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि भवेत् पितृकरणसामर्थ्यात् पितृकृतं स्यात् ङित्करणसामर्थ्याद् ङितृकृतम् । यत्तु खलु पिति ङितृकृतं प्राप्नोति ङिति च पितृकृतम् । केन तत्र स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं पितृ ङितृवति ङित्वं पितृ भवतीति ।

(प्रदीपः) एवमपीति । पितृवनिमित्तमनुदात्तत्वं भवदु-
ब्रूताङ्गवानितीडागमश्च ङित्वनिमित्तश्च गुणवृद्धिप्रतिषेध इत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) भाष्य एवमपीत्यस्य केन तत्र स्यादित्यनेना-
न्वयः ॥ पिति ङितृकृतमिति । अवेदित्यादौ लङ्स्तिपः पितृवाद-
नुदात्तत्वमस्तु । स्थानिवद्भावेन ङित्वाहुणनिषेधश्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
आदेशविधौ विक्षिप्तस्थाननुवादात् ङित्वाद्यतिदेशेऽनङित्वधाविति
निषेधाप्रवृत्तेः । ङिति पितृकृतमित्यस्योदाहरणमाह—यूतादिति ।
अत्रानुदात्तत्वं ह्युव ईडिति ईडागमश्चाप्यौ ॥ ८३ ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—'सार्वधातुकं ङि-
ङ्गवति, पितृ' एवं तावत्पितो ङित्वं प्रतिषिद्धम् ।
ततः—'असंयोगाद्धिङ् किङ्गवति ङित्वं पितृ भव-
ती'ति । एवं ङितः पितृवं प्रतिषिद्धम् ॥ हलः
श्रः ॥ ८३ ॥

(प्रदीपः) पिङ्गेति । अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्री-
यते । पिङ्गवन् ङित्वं भवतीत्यर्थः । योगविभागाच्च यावती
सार्वधातुकस्य ङित्वप्राप्तिः सर्वासौ निषिध्यते ॥ असंयोगा-
दिति । अत्र दिङ्पिदिति वर्तते । तेन ङित्ववन् पितृ भवतीति
तातडः स्थानिवद्भावप्राप्तं पितृवं निषिध्यते ॥ ८३ ॥

(४२८ आधिकरणस्य शायजादेशविधिसूत्रम् ॥ ३।१४आ.१६)

७०१ छन्दसि शायजपि ॥ ३।१८४ ॥

(१८७२ अहोशायजिविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शायच् छन्दसि सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) शायच् छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम् ॥
क सर्वत्र ? । हौ चाहौ च किं प्रयोजनम् ? । महीर-
स्कभायद्, यो अस्कभायद् उद्गृभायत उन्मथा-
यतेत्येवमर्थम् ॥ छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

(प्रदीपः) छन्दसि ॥ ८४ ॥ अस्कभायदिति ।
स्कन्धुः सौत्रो धातुः, लङ् तिप्, श्रः शायच्, अडागमः ॥ ८४ ॥

(उद्द्योतः) छन्दसि शाय ॥ ८४ ॥ अडागम इति ।
लुङ् लङ् लङ् लङ् इति ॥ ८४ ॥

(४२९ छन्दसि व्यत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।४ आ. १७)

७०२ व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

(१८७३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः कर्तव्यः—“व्यत्ययः” । व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनत्तीत्येवं प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियत इति प्राप्ते ॥ ततो “बहुलम्” । बहुलं छन्दसि विषये सर्वे विध्यो भवन्तीति । सुपां व्यत्ययः, तिङ्गां व्यत्ययः, वर्णव्यत्ययः, लिङ्गव्यत्ययः, पुरुषव्यत्ययः, कालव्यत्ययः, आत्मनेपदव्यत्ययः, परस्मैपदव्यत्यय इति ॥ सुपां व्यत्ययः—युक्ता मातासीद्भुतिं दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङ्गां व्यत्ययः—चपालं ये अश्वयूपाय तक्षन्ति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः—त्रिष्टुभोजः शुभितमुग्रवीरम् । शुभितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः—मधोस्तुता इवास्तते । मधुन इति प्राप्ते ॥ पुरुषव्यत्ययः—अथा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः—श्वोऽग्नीनाघास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आघातायष्टेति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्यत्ययः—ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः—प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥

सुप्तिङ्प्रमहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङ्गां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेपां सोपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ व्यत्ययो ॥ ८५ ॥

(उद्घोतः) व्यत्ययो ॥ ८५ ॥ भाष्ये स्यादीनामिति । सतासिप्रभृतीनामित्यर्थः ॥ मधुन इति प्राप्ते इति । अमृतक्षीरान्यतराणि नित्यनपुंसकाभिप्रायमिदम् ॥ उपग्रहः । लादेशव्यत्ययं सार्धत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्ते परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्षणयोच्यते ॥ ८५ ॥

(४३० अङ्गविधिसूत्रम् ॥ ३।१।४ आ. १८)

७०३ लिङ्ग्याशिष्यङ् ॥ ३।१।८६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अयमाशिपि अङ्गविधीयते । तस्य किं प्रयोजनम् ?

(१८७४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आशिष्यङः प्रयोजनं स्यागा-
गमिवचिविदयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्या—उपस्थेयं वृषभं तुप्रियाणाम् । स्या ॥ गा—अञ्जसा सत्यमुपगेष्यम् । गा ॥ गमि—यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेष्यम् । गमि ॥ वचि—मन्त्रं वोचे-माश्रये । वचि ॥ विदि—विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । विदि ॥

(उद्घोतः) लिङ्गाशि ॥ ८६ ॥ गालोरङ्भावे अतो येय इति न स्यात् ॥

(१८७५ अङ्गविधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शकिरुहोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शकिरुहोश्चेति वक्तव्यम् । शक्रेमत्वा समिधं [सौधया धियः] । अस्त्रवन्ती मारुहेमास्त्रस्तये ।

(१८७६ अङ्गविधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ दृशेरक् पितरं च दृशेयं मातरं च
दृशेयम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृशेरक्वक्तव्यः । पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) लिङ्ग्याशि ॥ ८६ ॥ दृशेरमिति । अङ्गिगुणः स्यात् ॥

(उद्घोतः) अङ्गिगुण इति । ऋदृशोऽङ्गीलनेनेति भावः ॥

(आडागमविध्याक्षेपभाष्यम्)

इह उपस्थेयामेत्यत्र आडापि वक्तव्यः । न ह्यङ्गैव सिध्यति ॥

(प्रदीपः) उपस्थेयामेति । स्या लिङ् मस् बाहुद अङ् आकारलोपः सलोपश्च । अतो येय इति इय् । मस्या-डागमः कार्योन्वया यलोपे सति उपस्थेमेति स्यात् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचितेभाष्यप्रदीपे
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आडापीति । मस्येति शेषः ॥ आकारलोप इति । अडागाधिलातो लोप इति चेत्सालोपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । सार्वधातुक्तत्वात् सलोपः, आर्ध-

१ एतद्विहितम् “महीतुल्यदमस्य वा” (१।४।९) मृदाभाष्येपि समुप-
गम्यो । तस्मात् तद्वन मस्योपगमोऽपि दृष्टव्यः ॥

२ एतत् “यर्मः इ” इति मन्त्रेण भाष्यकृतम् । “किमेनेन्याम मस्” “टिड वा-
शियम्” इति “मिन्वाशयो सिद्धेयः” इति प्रत्यायनेन एकरस्य तमेव

पाठः विज्ञानिषमनः । तदपि पूर्वोक्तस्यान्यत् पूर्वमपि मन्त्राद्विहितं
निर्दिष्टम् ॥

३ “मिन्वाशयोपगमोऽपि” इति ।

४ “मिन्वाशयोपगमोऽपि” इति ।

धातुकत्वादेत्वम् । तत्रोभयलिङ्गत्वात् सिद्धम् ॥
लिङ्ग्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणा-
महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे
पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये आर्धधातुकत्वादेत्वमिति । वान्यस्य
संयोगादेरित्यनेन ॥ अङ्मावोऽपि छान्दसत्वादिति बोध्यम् ॥ उभय-
लिङ्गत्वादिति । छन्दस्युभयथेल्लेनोभयसंश्रकत्वादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीर्गभजनगोशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(४३१ कर्मवद्भाषसूत्रम् ॥ ३ । १ । ५ आ. १ सू.)

७०४ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः

॥ ३ । १ । ८७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

वत्करणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) कर्मवत्कर्मणा ॥ ८७ ॥ वत्करणमिति ।
विनापि वतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थलाभ इति भावः ॥

(उद्द्योतः) कर्मवत् ॥ ८७ ॥ तेन तुल्यमिति वतिः ।
उपनेये प्रथमादर्शनात् ॥ कर्मणेति परिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं
कृत्रिमत्वात्सामर्थ्याच्च ॥ तुल्यक्रिय इत्येतावतैव क्रियया तुल्यत्वस्य
लाभाद् ॥ हि अक्रियया क्रियातुल्या भवति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वाश्रयमपि यथा स्याद् भिद्यते कुसुलेनेति ।
अकर्मकाणां भावे लो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्वाश्रयमपीति । असति वत्करणे कर्तुः
कर्मसंज्ञा विज्ञायेत । ततश्चाकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लो न
स्यात् । वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुंरतिदिश्यन्ते न तु
स्वाश्रयं कार्यं निवार्यत इति भावे लः सिद्धो भवतीति लादेशेन
कर्तुंरनभिधानात् तृतीया भवति भिद्यते कुसुलेनेति । न चास-
त्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लः सिध्यति ।
यस्माद्भावे लविधिर्लान्तस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव ॥

(उद्द्योतः) ननु वक्ष्यलाभे स्वाश्रयमपि भविष्यतीत्यत
आह—असतीति । तदभावे तद्वाम एव न भवतीति भावः ॥
संज्ञेति । अधिशीलिते वदिति भावः ॥ अकर्मकव्यपदेशा-
भावादिति । एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकान्वयित्वमेव सकर्मकत्वमिति
भावः ॥ ननु भावे ले कर्तरि वा ले को विज्ञेयोऽत आह—लादे-
दनेनेति । तृतीया भवतीति । कर्तरि लादेशे तु सा दुर्लभेति
भावः ॥ न चासत्यपीति । लान्तवाच्यः कर्वा कर्मैल्यर्थं मत्वा शङ्का ।
ततश्च यावत्कर्तारि न लस्यावत्कर्मसंज्ञाभावादकर्मकत्वेन भावे
लेऽपि सिज्नीत्यर्थः ॥ लान्तस्य वार्थे कर्तव्ये कर्त्ता कर्मैल्यर्थं मत्वोत्तर-

यति—यस्मादिति । ततश्च भावे लेऽपि कर्तव्ये कर्तुः कर्मत्वं
स्यात् । ततश्चाकर्मकत्वाभावात् भावे लो न स्यादिति भावः ॥ लः
कर्मणीति विधेयैविवध्युक्तीत्या साधुत्वात्वाख्यापकत्वाच्चान्तकार्यत्वं
बोध्यम् ॥ वस्तुतो लवाच्यसैव कर्तुः कर्मवत्त्वेन नेदं वतेः प्रयोज-
नम् । नमते दण्ड इत्यादौ शप्सिद्धिस्तु मुख्यं प्रयोजनं वक्ष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कर्मणेति किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) कर्मणेति किमिति । धातुवाच्या क्रिया
कर्तुःकर्मणोरैव समवेता तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः
कर्ता न संभवतीति कर्मैत्यैव क्रियाऽऽश्रयिष्यत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) धातुवाच्येति । प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रिया-
पेक्षयैव तुल्यक्रियत्वस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(भाष्यम्)

करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः स कर्म-
वन्मा भूत् । साध्वसिद्धिञ्चनन्ति, साधु स्थाली प-
चतीति ॥

(प्रदीपः) साध्वसिद्धिञ्चनन्तीति । ननु करणादि-
व्यापारो धातुना नामिधीयते, यदा त्वमिधीयते तदा तेषां
कर्तृत्वमेव न तु करणादिरूपता । न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण
कारकान्तराश्रयणं क्रियाया उपपद्यते । नैष दोषः । यद्यपि
करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं
कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति । तत्रावश्यं तुल्य-
क्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम् । अवस्थान्तर-
युक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति । ततश्च कर्मावस्थावत्करणाद्य-
वस्था अग्याश्रयेरन् प्रधानव्यापारस्य कर्तृकर्मणोरैव स्थितो न
लवान्तरव्यापारोऽपि, तस्य सर्वत्रैव कारके व्यवस्थानात् । यद्यपि
स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य, तथापि प्रधानक्रियापेक्षलब्ध-
करणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियातुल्यलग्रहणनिवारणाय क-
र्मणेति कर्तव्यमेव । यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं
नास्ति तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनानाश्रयणाद्वस्तु-
सद्भावाश्रयेण प्रसङ्गः स्यादेव ॥ साधु स्थाली पचतीति ।
स्थास्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणसंभवनादिरूपा क्रिया
तादृश्यैव कर्तृत्वेपीति स्यात्कर्मवत्त्वम् ॥

(उद्द्योतः) प्रत्यासत्तिभाषित्य शङ्कते—नन्विति ॥ कार-
कान्तराश्रयणमिति । कारकान्तरस्वाश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः ॥
व्याशिन्यायाश्रयेणोत्तरयति—नैपदोप इति ॥ स्वव्यापारमिति ।
स्वव्यापारवैशं विना क्रियासाधकत्वायोगादिति भावः ॥ तत्रा-
वश्यमिति । एकावस्थायां मेदनिवन्धनतुल्यत्वासांगभावादिति भावः ।
करणाद्यवस्था अपीति । व्याशिन्यायादिति भावः ॥ प्रधान-
व्यापारः धात्वर्थव्यापारः ॥ कर्तृत्वमिति । आश्रयतामाश्रयित्वार्थः ।
तन्निरूपितकरणत्वाभावाप्रतिपादनपरं चेतत् । प्रधानक्रियापेक्षो
लब्धः करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना तत्र व्यवस्थिता या क्रिया

तत्तुल्यत्वग्रहणनिवारणार्थेऽर्थः । यदि तु लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासत्तया धातुवाच्यक्रियैव तुल्यक्रियत्वं विवक्ष्यते ॥ प्रत्यासत्तिस्तु यस्य धातोर्थकमेतत् तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातोः कर्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थलाभाभ्यामावश्यकौ, तदा नेदं प्रयोजनम् । अतो यत्र कर्मणि क्रियाकृतविशेषस्तदर्थमिति प्रयोजनान्तरं वक्ष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तुल्यक्रिय इति किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति । कर्मणेति तृतीया तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यते । तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः । अथवा क्रियमाणेपि तुल्यक्रियग्रहणेऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु कर्मकर्त्रोः साधनयोरत्यन्तभेदात्कथं तुल्यत्वमत आह—तुल्यक्रियत्वाच्चेति ॥ अतिप्रसङ्ग इति प्रश्नश्चेति । इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पचत्योदनं देवदत्तः ॥

(प्रदीपः) पचत्योदनमिति । सहाय्येपि तृतीया विज्ञायेत । तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यत इति भावः । अकर्मकनिवृत्त्यर्था कर्मश्रुतिः स्यादास्तै शेत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तुल्यक्रिय इत्यप्युच्यमानेन प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता ।

(प्रदीपः) अत्रापीति । तुल्यशब्दस्य साधारणवचनत्वात् कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चात्र क्रियाया इति भावः ।

(उद्घोतः) साधारणेति । यथा एतौ तुल्यधनावित्यनेत्यर्थः ॥ कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चेति । जन्मत्वेनोभयोः साधारणी क्रियेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते । किं तर्हि । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि । स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीति ।

(प्रदीपः) समानक्रियत्वमिति । साधारणक्रियत्वमित्यर्थः । एतच्च तुल्यक्रियग्रहणदेव लभ्यते । अन्यथा कर्मवत्कर्मणेत्येव ब्रूयात् । यस्मिन्निति । सादृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रीयत इत्यर्थः ॥ कर्तृभूत इति । च्चेर्विकल्पेन विधानादत्राभावः । कर्तरे संपन्न इत्यर्थः । अथ वा भूभासावित्यस्याधुपाद्धेति णिञो विकल्पनाद्रूपभेदात् । तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः । वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते । कर्तृकर्मावस्थाभेदाच्च एकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रयं सादृश्यमुपपद्यते ॥ कर्मणेति । कर्मस्थया क्रियेत्यर्थः । साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदात् तुल्यत्वात्संभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मशब्देनोच्यते । भवति हि तात्स्थ्यास्तच्छब्दं यथा मन्त्राः कोशन्तीति । तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्सादृश्याभावात्कर्मवद्भावभावाः । लयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र तु केदारस्य

द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थायां यादृशी क्रिया तादृश्येव कर्त्रेव स्थायामपीति भवति कर्मवद्भावः ॥

(उद्घोतः) समानशब्दे सदृशवाचकत्वस्यापि सत्त्वादाह—साधारणेति ॥ एतच्चेति । किंतर्हीत्यादि चेत्यर्थः । सादृश्यवचनतुल्यशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वाच्चेति बोध्यम् ॥ इत्येवेति । सहाय्ययुक्ततृतीयया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यलाभेन त्वदुक्तार्थलाभादिति भावः ॥ त्विप्रत्यये कर्तृशब्दे रीह स्यादत आह—च्चेरिति । ननु च्चेरभावे ‘अकर्तारि कर्तारि भूते’ इत्येवोक्तितं प्रकृतिविकृतिभाजप्रतीतये अत आह—अथ वेति ॥ भाष्ये यथा कर्मणीति पूर्वान्वयि ॥ ननु विकृति द्विधाभवनरूपायाः क्रियाया एकत्वात्कथं भेदनिबन्धनसादृश्योपपत्तिरिति आह—कर्तृकर्मैति । तत्तत्संज्ञालाभरूपावस्थाभेदादाश्रयस्य भेदावसाये तन्मूलकः क्रियाया भेदावसाय इति सादृश्योपपत्तिरिति भावः ॥ लक्षणायां हेतुमाह—साध्येति । साध्या क्रिया, साधनं कारकम् ॥ व्यापारयोरिति । व्यापारशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तद्वत्त्वर्थस्वरूपं सादृश्यं न विवक्षितं किं तु सामर्थ्याद्वान्तरसादृश्यमेव विवक्षितमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये कर्ता कर्मवदिति । कर्तारि शब्दित्यतोऽनुवृत्तस्य कर्तारित्वस्य प्रथमया विपरिणाम इति भावः ॥

(१८७७ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मवदकर्मकस्य कर्ता ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भावा भूत् । भिद्यमानः कुसुलः पात्राणि भिनत्तीति ।

(प्रदीपः) भिद्यमान इति । पात्राणामपि द्विधा भवनं कुसुलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः ॥

(उद्घोतः) पात्राणामपीति । पर्वं च भिदेः कर्मसु पात्रेषु या क्रिया सा तत्कर्तारि कुसुलेपीति भावः ॥

(१८७८ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तथा कर्मदृष्टश्चेत्समानधातौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तथा कर्मदृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति ॥

(प्रदीपः) कर्मदृष्ट इति । समान एकस्मिन् धातौ कर्ता कर्मत्वेन यदि दृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावः, यदा त्वयस्मिन् धातौ कर्मन्यास्मिन् कर्ता तदा मा भूत् कर्मवद्भाव इत्यर्थः ॥ पचत्योदनमिति । ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी क्रिया विकृति-लक्षणा सादृश्येव कर्तृत्वेपि राध्यतेर्विकृतिवचनत्वात् । न चास्य वाक्यद्वयस्य युगपत्प्रयोगः । कर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय तु वाक्यद्वयोपन्यासः । अन्यथा समानधातावपि व्याख्यातृभिः कथं तुल्यक्रियत्वं प्रदर्शयते ? । यथेवं लुनातौ केदारस्य कर्मत्वमिति लावयते केदारः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न स्यात् ॥ अत्र केचिदाहुः—लुनातिरेव णिञि लाविः संपन्न इति अस्ति समानधातुत्वम् ॥ अन्ये त्वाहुः—लावयतावेव केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाभावाः ॥

(उद्घोतः) समानशब्दः साधारणपर्याय एकस्मिन्नित्यर्थे पर्यवस्यतीत्याह—एकस्मिन्निति ॥ ननु युगपत्स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्विरुद्धत्वात्कथं भाष्येऽनयोर्वाक्याभेदोयुगपत्प्रयोगोऽत आह—न चास्येति ॥ प्रतिपादनायेति । तत्प्रयोगे या कर्मस्या सा च प्रयोगे कर्तृत्वेति प्रदर्शनायेत्यर्थः ॥ लुनाताविति । लुनाति केदारं देवदत्त इति प्रयोग इत्यर्थः ॥ लावयते केदार इति । गिश्रन्थीति यकृत्विणोः प्रतिषेधः । कर्मवद्भाष्यफलं स्वात्मनेपदमेव । गिचश्चेत्यनेन तु न सिद्धिः । क्रियोद्देश्यफलस्य कर्तृगामित्वाभावात् । आहुरिति । अत्राहचिस्तु ष्यन्तस्य धात्वन्तरत्वम् ॥ लावयताविति । निवृत्तप्रमाणपक्षे इति भावः ॥

(१८७९ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवन्मा भूदिति ॥ कर्मस्थभावकानाम्—आसयति देवदत्तम्, शाययति देवदत्तम्, स्थापयति देवदत्तम् ॥ कर्मस्थक्रियाणाम्—गामवरुणद्वि, करोति कटम् ॥ कर्तृस्थभावकानाम्—चिन्तयति, मन्त्रयते ॥ कर्तृस्थक्रियाणाम्—गच्छति, धावति, हसति ॥

(प्रदीपः) कर्मस्थभावकानामिति । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया । यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्स्था क्रियोच्यते । तत्तथ पश्यति राजा स्वयमेव, आरोहति हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावाभावः ॥

(उद्घोतः) अन्यत्र भावक्रिययोर्भेदेन व्यवहारादाह—अपरिस्पन्दनेति । इदं च प्रकृताभिप्रायेण ॥ भावे वनित्यादी तु सिद्धावस्थापक्षो धात्वर्थो भाव इति बोध्यम् ॥ यत्र चेति । यथा खगिदादौ कर्मणि क्रियाकृतविशेषदर्शनात्तस्या सा, पश्यत्यादौ राजादिदर्शनकर्तृवैष्य दर्पादिलक्षणविशेषदर्शनात्तत्तत्स्येति भावः ॥ न यैष पद्यादिकर्तृवैष्य श्रमादिरूपविशेषपक्ष दर्शनादिदमयुक्तम् । किं च पश्यत्यादीनां कर्तृस्थभावकत्वानापत्तिः कर्तृरिति क्रियाकृतविशेषाभावादिति वाच्यम् । येन धातुना कर्तृकर्मसाधारणं फलं शब्देन प्रतिपाद्यते स कर्तृस्थभावकः । यथा पश्यति गच्छतीत्यादौ । तत्र विषयता-सगमायाभ्यां घानमुगमनिष्ठं संयोगक्षोभयनिष्ठः । एवं धातोः ॥ यग तु कर्मवृत्तिपर्यङ्गं फलं स कर्मस्थ भावकादिः । यथा भिदादिरित्यत्र तात्पर्योत्तरम् ।

(प्रथमपरिसंख्यावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—‘अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भव-

तीति वक्तव्यम्’ इति ॥ न वक्तव्यम् । वक्ष्येत्येतत्—*सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति* ॥ (प्रदीपः) सकर्मकाणामिति । अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युदाहरणमात्रमेतत् । न तु व्यतिहारविशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भाष्यप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वक्ष्येत्येतत्सकर्मकाणामिति । अर्थ भावः—कालादिभिन्नकर्मभाववतामन्यत्राकर्मकग्रहणेन ग्रहणदर्शनादत्रापि तथात्वापत्तौ ‘मासं पचत्योदनः स्वयमेव’त्यादौ कर्मवदकर्मकस्येति वचने कर्मवत्त्वं प्राप्नोतीति ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेध इत्यावश्यकमिति ॥ अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानं लाघवं न स्यात् ॥ नत्विति । उदाहरणवल्गासाहचरे विषय एव प्रतिषेध इति न प्रमितव्यमिति भावः ॥ अन्ये तु इदमुदाहरणं चिन्त्यम् । आक्षेपः संयोगविशेषानुकूलव्यापारः । तत्र संयोगाश्रयत्वेन तयोः कर्मत्वम्, व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वम्, तत्र संयोगानुकूलक्रियायाः कर्तृत्वोऽपयोगित्वेति व्यक्तिभेदोवक्ष्यमङ्गीकार्यः । अन्यधोभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् ‘इमावाश्लिष्यत’ इति यथा । भेदे त्वन्यनिष्ठां प्रत्यन्यस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एवं च कर्मत्वोपयोगिक्रियया तुल्यक्रियस्य तदीयकर्तुरभावत्कर्मवत्त्वाप्राप्तेरित्याहुः ॥ तत्रेत्यत्र वक्ष्यते ॥

(द्वितीयपरिसंख्यावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*कर्मदृष्टेत् समानधाताविति वक्तव्यमिति* ॥ न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भाव उच्यते । तत्र संबन्धादेतद् अगतव्यम्—यस्य धातोर्यत् कर्म तस्य चेत् कर्ता स्यादिति । तद्यथा—धातोः कर्मण्यण भवतीति, तत्र सम्बन्धादेतद् गम्यते यस्य धातोर्यत्कर्मैति । इह मा भूत्—आह्वर कुम्भं करोति कटमिति ।

(प्रदीपः) धातोः कर्मण इति । कर्मणः सतः कर्तुरित्यर्थः । कर्मणेति चोपादानादयमर्थो लभ्यते—यस्य धातोर्यत्कर्म तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति ॥ आह्वरकुम्भमिति । समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवेष्टसिद्धिरिति प्रदर्शनायोपन्यासः ॥

(उद्घोतः) ननु कर्मणः कर्तुरिति युगपद्विरुद्धत आह—सत इति । कर्मणेति चोपादानादिति । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ समर्थपरिभाषयैवेदं सिद्धमत आह—समर्थेति ॥ एवं च दृष्टान्त एकदेश्युक्तिरिति ध्वनितम् ॥

(तृतीयपरिसंख्यावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति ॥ न वक्तव्यम् । कर्मस्थया क्रियया यं कर्तारमु-

पमिमीते । न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां
चा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति ॥

(प्रदीपः) कर्तारमिति । कर्तृस्था क्रियामित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) क्रियाया कर्तृत्वमाप्त्यैवमात्र आह—कर्तृस्था-
मिति । भाष्ये न च कर्तृस्थेति । तेषां धातूनां वाच्यायाः फल-
रूपक्रियायाः कर्मभावे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । करणादितुल्यक्रियेऽति-
व्याप्तिवारणस्य प्रत्यासत्त्यैव सिद्ध्या कर्मणेत्युपादानसामर्थ्यात्कर्म-
मात्रनिष्ठफलरूपकर्मस्यक्रिया लक्ष्यत इति भावः ॥ यथाश्रुतप्रायुक्त-
कैयटरीत्या व्याख्याने तु जानात्यादिकर्तृर्यपि क्रियाकृतविशेषानुप-
लब्धेन चिन्तयतीत्याद्युपक्रमेणैतदुक्त्यसंगतिः ॥ एतेन क्रियायाः
क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थ इत्यप्राप्तम् ॥ तदुक्तं हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दरैर्य प्रकल्पिता ॥ इति ॥

अन्येषां मत इति शेषः । इदमेव मतं युक्तम् । उक्तयुक्तैः ॥

(कर्मवद्भावफलविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवति, आहो-
स्वित् कर्त्राश्रयमपि ? किं चातः ? ।

यदि कर्माश्रयमेव, चङ्क्षपूकृद्विधयो न सिध्य-
न्ति । चङ्—अचीकरत कटः स्वयमेव । चङ् ॥
शप्—नमते दण्डः स्वयमेव । शप् ॥ कृद्विधिः—
भिदुरं काष्ठं स्वयमेव ॥

अथ कर्त्राश्रयमपि, सिद्धमेतद् भवति ॥ [किं
तर्हीति] ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किमतिदेशेन स्वाश्रयं निव-
र्त्यते, आहोस्वित्तेति प्रश्नः ॥ यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा
स्यादित्यत्र निर्णयः कृतः तथापि दोषान्तरोद्भवानय पुनर्वि-
चार्यते ॥ अचीकरतेति । यकृन्निगोः प्रतिषेधेपि स्वाश्रयी
चङ्क्षपौ न प्राप्तुतः ॥ भिदुरमिति । कर्तरि कृञ् न प्रा-
प्नोति । हान्तस्य कर्ता कर्मवदिति न तावत् स्थापितमिति
कृद्विधेरितिहस्ता ॥

(उद्ध्योतः) दोषान्तरेति । तदुद्भावनपूर्वकं मुख्यफलप्रद-
श्रयमित्यर्थः ॥ प्रतिषेधेपीति । न दुहेति निश्रुति च शपाविति
नमति विषयकमिदम् ॥

(१८८० कर्त्राश्रयत्वे दूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेपदशवादिविधि-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनेपदं विधेयं शवादीनां च
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

उभयं क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) उभयमिति । कर्तव्यं यः कर्ता तत्र परस्मै-
पदमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति । कर्तरि शवि-
त्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शवादीनां यथा वाधनं भवति ॥
कार्यातिदेशो वायमाश्रीयते । यथाविरुद्धमतिदेशेन स्वाश्रयं
तद्व्यवति, न तु विरुद्धमिति शवादिपरस्मैपदाभावः ॥

(उद्ध्योतः) कर्तव्येति । शेषादिति सूत्रे कर्तरि कर्मव्यतिहार
इत्यतः कर्तरीति पदानुवृत्त्याऽयमर्थो लब्ध इति भावः ॥ योग-
विभागेनेति । इदं च यग्विधायके निरूपितम् ॥ कार्यातिदेशो
वायमिति । एवं च परत्वादात्मनेपदविधिः शब्दाधश्च सिद्ध
इत्यर्थः ॥ नन्वेवं स्वाश्रयनिवृत्तिरेव पर्यवसत्येतत् आह—यच्चेति ॥
अतिदेशेन तदाश्रयकार्येण । एवं च 'नमते दण्डः' 'अचक-
रते'त्यादौ यकृन्निगोरभावे चङ्क्षपौ भवतः । अन्यत्र च न भवत
इति भावः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(उद्ध्योतः) भाष्ये किमर्थं पुनरिदमुच्यते इति । कर्मणः
कर्तृत्वासंभवात्पुनं व्यर्थमिति प्रश्नः ॥

(१८८१ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य
विवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति । कुतः ? ।
स्वातन्त्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः ॥

(प्रदीपः) स्वातन्त्र्यस्येति । पच्यते ओदनः स्वयमेवेति
विकृतिमात्रवाची पचिस्वत्र चोदनस्य कर्तृत्वमेव लब्धते केदार
इति द्विधाभवनवाची लुनातिस्तथा च केदारस्य कर्तृत्वम् ॥

(उद्ध्योतः) तत्संभवं दर्शयति भाष्ये—कर्मकर्तरीति ॥
स्वातन्त्र्यं च प्रधानधात्वर्थाश्रयत्वम् ॥ तच्च कर्मव्यापारमात्रस्य
धात्वर्थत्वे संभवतीत्याह—पच्यत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा, आहोस्वि-
द्विवक्षामात्रम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

सत इत्याह । कथं ज्ञायते ॥ इह 'भिद्यते कुसुले-
ने'ति । न चान्यः कर्ता दृश्यते, क्रिया चोपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) क्रिया चेति । विचारणक्रियेत्यर्थः ।

१ नहि क्रियाकर्तारपमानोपमेयभागे आप्यावृत्तिरभिहितः, योऽर्धमनो भवतुका
स्वात् । किंतु कर्मकर्तारपमानोपमेयभागे आप्याया साधारण्यवर्गवैभक्तिरभिहित-
मिति न तावदनुपपत्तिरिति दाधिनयाः ॥

२ इह भाह 'अस्ति प्रयोजनमेतत्' इति फलो भवेत् । अन्यत्र स्थान
इह ॥ अन्यथाऽस्य संगतिर्द्विधा स्यात् ॥ यत्तु इह, नय दन्तो यत्तये । नहि

कर्मभवनपि तदा एतत् सिद्धं भवतीति फलदा प्रश्नः । किं तर्हीत्युत्तरम् । (र. ना.)

३ तदुक्तं हरिणा—

'यस्तुतस्तद्विदेशं नहि वस्तु व्यपरिपतम् ।

स्थाप्य पच्यत इत्येषा विधया पच्यते यतः ॥' इति ॥

एतद् चेदं परम् इति प्रारभ्य भाष्ये ॥

(उद्योतः) कुसुले क्रियाऽदर्शनादाह—विशरणेति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च भो विग्रहद्यतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यम्, न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः ॥

(प्रदीपः) किञ्च भो इति । कारणाभावे विशरणाख्यकार्याभावादवश्यं केनचिद्वातादिना कारणेन भाव्यमिति भावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये विग्रहवतैवेति । सशरीरेण चेतनेवेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः कुसूलात् ॥

(प्रदीपः) अन्यदत इति । कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणलोपपत्तावद्व्यमानकारणान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः ॥

(उद्योतः) निरभिवर्षे इति । अनैतपे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रयते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति । इह तु कथं स्याद्भूयते केदारः स्वयमेवेति । यत्रासौ देवदत्तो दानहस्तः समन्ततो विपरिपतन्द्दश्यते ।

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि याऽसौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः केदारात् ॥

(प्रदीपः) सुकरतेति । द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः । ण्यन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो छनीयादिति भावः ॥

(उद्योतः) ननु सुकरता यदि प्रयोजकत्वापारः, तर्हि यस्य देवदत्तः कर्तेति नान्य इति भाष्यमनुपपन्नं स्यादत आह—द्विधेति ॥ सुकरताविषयक्रिया सुकरताशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ फलेगतसौकर्यं निरीक्ष्य देवदत्तादेः कर्तृत्वं नान्यथेत्याह—अन्यथेति ॥ एवं च सौकर्यमिति श्रमविषयया विषयगतोपि कर्तृत्वापारो न भिद्यते, किं तु अने कार्यत्वाद्वातुर्तां कर्मणिष्ठव्यापारमात्रपरता, तदा कर्मणः कर्तृत्वं कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यत्रावस्थान्तरीयकर्मणा तुल्यक्रियदशमिद्विधायां विवक्षित इति रिक्त ॥

(भाष्यम्) अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

(१८८२ फर्मपदस्यविषयपरिग्रहार्थावार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । लान्तस्य कर्ता कर्मवद्व्यतीति वक्तव्यम् ।

(१८८३ परिग्रह्यापरिहेयदर्शकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अन्यथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि लग्नहणे कृत्यक्तखल-
र्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कृत्य—मेतद्व्यः
कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षित-
स्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धे 'अकर्मकाणां भावे कृत्यो
भवतीति' भावे कृत्यो यथा स्याद् मेतद्व्यं कुसूलस्य,
मेतद्व्यं कुसूलेनेति । कृत्य ॥ क—भिन्नः कुसूल इति
कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति, तदास्य
कर्मवद्भावः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त-
स्मिन् प्रतिषिद्धे 'अकर्मकाणां भावे को भवतीति
भावे को यथा स्याद् भिन्नं कुसूलेनेति । क ॥ ख-
लर्थ—ईपङ्गदः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वात-
न्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् ।
तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे 'अकर्म-
काणां भावे खलभवतीति' भावे खल यथा स्यात् ।
ईपङ्गदं कुसूलेनेति । खलर्थ ॥

(प्रदीपः) लान्तस्य कर्तेति । लान्तवाच्यो यः कर्ता
स लान्तकार्य एव कर्मवद्व्यतीत्यर्थः । तेन कर्मणि विधीय-
मानाः कृत्यादयोतिदेशात्कर्मकर्तारि न भवन्तीति भाव एवो-
त्पद्यन्ते । ततश्चैतैः कर्तुरनभिहितत्वात्कर्तृविभक्ती पृष्ठी-
तृतीये भवतः—मेतद्व्यं कुसूलस्य, मेतद्व्यं कुसूलेनेति । भिद्यते
कुसूल इत्यत्र च द्वितीया न भवति ॥ क्षप्रहणस्यात्र प्रयोजनं
न दृश्यते । गवा दुग्धं पय इत्यत्र दृश्यत इत्याहुः ॥ तथाह्य-
कर्मकत्वाद् गत्यर्थकर्मकेति वचनात् कर्तारि भवितव्यमेव
केन 'भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । तथा च 'सिनोतेर्ग्रासक-
र्मकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति' सिनो ग्रासः स्वयमेवेति कः
कर्तृयुदाहरीष्यते ॥

(उद्योतः) लान्तस्येति पृष्ठी वाच्यवाचकसंबन्धे निमित्त-
निमित्तिभावे येत्याह—लान्तेति । लान्तवाच्य इत्यर्थस्य फल-
माह—तेनेति ॥ पृष्ठीतृतीये इति । कृत्यानां कर्तारि चेति
वचनादिनि भावः ॥ यद्यपि स्वाध्यायानिष्टोर्भावे सिध्यन्त्येव तस्या-
दयस्तथापि 'भित्तव्यः कुसूलः स्वयमेवेति' लपि स्यादिति शेषः ॥ भाष्य-
स्यापि 'भित्तव्यं कुसूलेनेति' भावे एव कृत्यो यथा स्यादित्यर्थो बोध्यः ॥
लान्तकार्यं एतेलस्य फलमाह—भिद्यते कुसूल इति । कर्तारि
लेडति कर्मवद्भावेन द्वितीया स्यादिति भावः ॥ ननु ग्राह्यमित्येतत्
वर्गद्वयेन, अनभिहितत्वेन च । तथाभिदेशेन कर्तृत्वेऽपि अनभिहित-
त्वात्तत्र द्वितीयेति शेषः । तस्याभिदेशेन द्वितीया द्वितीयत्वे ।
तत्र चानभिहितत्वादिपराभावात् इत्यभिमानात् ॥ वस्तुतः
कर्मवद्व्यतीतिः कर्तारि यथायं केनोपाधिना यथा भवति तथा
यं विधीयते तदभिहितत्वेन द्वितीयापारम्यं सुकरतापारम्यं यथा

इति चिन्त्यफलम् ॥ अत्र भिन्नं कुसूत्रेनेत्यत्र ॥ अत्र कर्मवत्त्वाभा-
वेऽपि अकर्मकत्वविषयनकर्तृत्वाभावाद्यः भिन्नः कुसूत्र इत्यस्य दुर्वा-
रत्वेन तैत्तृयप्रवृत्त्योर्न फलमिति भावः ॥ तद्वक्ष्यति—तथा
हीत्यादिना ॥ गवाहुगमिति । अत्र गोः कर्मवत्त्वे 'अप्रधाने
हुहादीनामिति वचनात्तस्मिन्नेव कर्मणि क्तः स्यात् । तदभावे तु
कर्मन्तराभावात्प्रत्ययेव कर्मणि क्तं गवा दुग्धं पय इति भवतीत्यर्थः ॥
वस्तुतस्तु कर्मवद्भावेन कर्मणि क्तं परशुभिन्नः कुसूत्र इत्यादौ
'तृतीयान्तं पूर्वपदं कर्मवाचककान्तं उत्तरपदं प्रकृतित्तर'मित्यर्थक-
तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतित्तरः प्राप्नोति । कर्तरि तु नेति
फले विशेषस्य स्पष्टतया चिन्त्योऽयं कैयटः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि लग्नहणं कर्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव—'अत्ययो च-
हुल्लुल्लिङ्गाशिष्यङ्' इति द्विलकारको निर्देशः ॥

(१८८४ सूत्रवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । प्राकृतकर्म-
त्वात् । प्राकृतमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति,
शकटं करोतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते प्राकृतमेवैतत्कर्मणि ॥

(१८८५ वैयर्थ्यहेतुवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः कर्म-
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः कर्म दृश्यते ।
क ? । हन्त्यात्मानम् । आत्मना हन्यत इति ।

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । प्राकृतं स्वाभाविकमेवैतत्कर्म,
न लातिदेशिकमित्यर्थः ॥

आत्मसंयोग इति । एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्म-
त्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यत इत्यर्थः । तदुक्तम्—

एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते ।

कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते । इति ॥
कर्म दृश्यत इति । कर्मत्वं दृश्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कर्मणि प्रत्ययेनैव प्रयोगाणां सिद्धेः सङ्गं व्यर्थं
मित्याशङ्कते भाष्ये सिद्धं त्विति ॥

आत्मसंयोग इति । आत्मवाचकपदसमिध्यादारे इत्यर्थः ॥
अकर्मकर्तुरिति । कर्मभिन्नस्य कर्तुरात्मनः सत्त्वेऽपि कर्म दृश्यत

इत्यर्थः । तथा भिद्यते कुसूत्र इत्यादावपि आत्मनः कर्तृत्वात्कर्मण्येव
लकारेण सिद्धम् । अत एवात्मनेत्यर्थकं स्वयमेवेति कर्मकर्तृदाहरणेषु
प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् ॥

(वैषम्यविघटकसूत्रसार्थव्याख्यम्)

विषम उपन्यासः । हन्त्यात्मानमिति कर्म दृ-
श्यते, कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति च
कर्ता दृश्यते, न कर्म दृश्यते ॥

(१८८६ वैषम्योपपादकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ पदलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदलोपश्चात्र द्रष्टव्यः । हन्त्यात्मान-
मात्मा । आत्मना हन्यत आत्मेति ॥

(प्रदीपः) विषम उपन्यास इति । अयं भावः—
दृष्टान्ते आत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादितत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । इह
तु 'ल्यप्ते केदारः पच्यते ओदन' इत्यादौ यदा स्वयमिति शब्दो
न प्रयुज्यते तदात्मभेदाविवक्षायां कर्मत्वाभावात्कर्तृत्वमेव द्वि-
धाभवनादौ केदारादीनामिति कर्मवदतिदेशः कर्तव्य एव ।
'नमते दण्ड' इत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे यच्चिणोः प्रतिषेधे बाध-
चडौ न स्याताम् । भिद्यते कुसूत्रेनेति च सकर्मकत्वाद्धातोर्भावे
लो न स्यात् । कर्म दृश्यत इति । आत्मनमिति द्वितीया-
न्तवाच्यं कर्म ॥ कर्ता न दृश्यत इति । हन्तीति कर्तरि
लकारोत्पत्तावपि कर्तृविशेषानुपादानादिति भावः ॥ कर्ता दृ-
श्यत इति । तन्मन्तरेण क्रियाया अभावादात्मनेत्येतद्व्याच्य
इति भावः ॥ कर्म न दृश्यत इति । कर्तृत्वव्यतिरेकेणान्य-
स्यात्र कर्मणो दुरुपपादत्वादिति भावः ॥

पदलोपश्चेति । गम्यमानार्थलादप्रयोगः पदस्येत्यर्थः ।
यत्तु 'ल्यप्ते केदारः स्वयमेवेति वृत्तिकारैरुदाह्रियते, तत्र
कर्तृन्तराभावप्रतिपादनेन केदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनाय स्वयं-
शब्दः प्रयुज्यते । न त्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणम् । स्वयंशब्द-
स्यात्मनेति तृतीयान्तार्थे वैतनात् । आत्मनः कर्तृत्वे केदारस्य
प्राकृतकर्मत्वसद्भावात् ॥

(उद्घोतः) समाचष्टे—विषम इति ॥ तत्र ह्यस्य वैषम्यं
दर्शयति—दृष्टान्त इति ॥ भावे ल इति । इदमुपलक्षणं तन्वा-
दीनाम् ॥ एतेन 'भिद्यते कुसूत्रेनात्मनेति कर्मण्येवायं प्रयोगः' इत्य-
पास्तम् ॥ भेत्तव्यम् । ईषदेदमित्यायसिद्ध्यापत्तेः ॥ न च तत्रापि
कर्मणि; नियमेन नपुंसकप्रयोगानापत्तेः ॥ ह्यस्यमुक्तं वैषम्यं विघट-
यति—भाष्ये—हन्त्यात्मानमित्यादिना । एवं चात्र शब्देन
प्रतिपादनाभावेऽपि यथा कर्मत्वं तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः ॥

वैषम्यमुपपादयति—पदलोपश्चेति । तत्राचष्टे—गम्यमानेति ।
एवं च श्रुतिरिच्छाहारसंभवादाकर्मवदेत्यन्यत्वेन बोधसंभवादा

१ कर्मवद् भावेऽपीति पाठः बोधनेनाति । (र. ना.)

२ कर्मवत्प्रत्ययप्रवृत्त्योरित्यर्थः । (र. ना.)

३ तत्रापि कर्मकर्तृत्वात्तत्तृतीया न स्यादिति भावः । (र. ना.)

४ एकस्यैव वस्तुनो बुद्धिभेदप्रयुक्तोऽवस्थाभेदप्रयुक्तो वा भेदः परिकल्पिते

उत्तीत्यर्थः । (र. ना.)

५ आत्मेति शब्देन, आत्मानमिति शब्देन चेत्यर्थः । (र. ना.)

६ 'कर्तृविशेषव्यतिरेकेण' ॥

७ 'वर्तमाना' इति तु कैयटः पण्डितप्रकरणैः शोधितमेव ॥

तत्रात्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वैषम्यमस्त्येवेति भावः ॥ ननु कर्मवद्भावविषयेऽपि स्वयमित्यस्य प्रयोग उदाहरणेषु दृश्यत इति तत्राप्यस्त्येव भेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह—यत्त्विति ॥ न त्वेतदिति । आत्मनेत्यर्थं कस्त्यपदपठितं विवक्षितात्मकर्तृकमित्यर्थः ॥

(शङ्काभाष्यम्)

कः पुनरात्मानं हन्ति, को वात्मना हन्यते ? ।

(उद्द्योतः) नन्वेकस्यैव वस्तुनः कथं शब्दभेदमात्रेण भिन्न-धर्मेति शङ्कते—भाष्ये—कः पुनरिति । आत्मानं हन्ति यः आत्मा, स क इत्यर्थः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

द्वावात्मानौ—शरीरात्मा, अन्तरात्मा च । अन्त-रात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्त-रात्मा सुखदुःखे अनुभवति ॥

(प्रदीपः) द्वावात्मानाविति । जेरणावित्यत्र व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् ॥

(उद्द्योतः) औपाधिकभेदेन भेदमारोप्य भिन्नधर्मेत्युत्तराशयः ॥

(१८८७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्य-माश्लिष्यत इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? । अन्योन्यमाश्लिष्यतः अन्योन्यं संस्पृशतः अन्योन्यं संगृहीत इति ॥

(प्रदीपः) आश्लिष्यत इति । क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्थ क्रियत्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

(उद्द्योतः) संयोगस्य कर्मणीति । अन्योन्यसंयोगकृत-हर्षादिलक्षणस्येत्यर्थः ॥ ननु संयोगस्य तत्कृतहर्षादेश्च कर्तव्यं चित्तोचरीत्या कथं कर्मस्यत्वमिति चेन्न । हर्षरूपविशेषस्य धात्वध-कर्मैकतत्वेन कर्मस्यत्वमेवेत्याशयात् ॥ यच्चपुनः करीत्या नेदमुदाहर-णम् ॥ तथाप्ययमत्र भाष्यार्थः । कर्मपदेन तत्समा क्रिया लक्ष्यते मग्नाः क्रोशन्तीतिवत् । अन्यतरक्रियां प्रति कर्मण्यन्यतरसिन्ध्या संयोगानुसूक्तक्रिया तादृशेनापारसिन्धुवरीति स्यादेव प्रसङ्गः ॥ यद्यपि देयदत्तादयः पञ्चनीत्यादाविव धातुना भेदेसाप्रतीतिः । तथापि आक्षेपभेदकृत् वास्तवं भेदमादाय तुल्यत्वावृत्तिः । कर्मत्वो-पयोगिकर्मस्यक्रियया कर्तृत्वोपयोगिप्रक्रिया तुल्या यस्य कर्तृत्वमित्यर्थं तु न मानमिति बोध्यम् ॥

(१८८८ सकर्मकप्रतिषेधाय नियमवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तपेर्वा पुनः सकर्मकस्य वचनं निय-मार्थं भविष्यति—तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य स-कर्मकस्येति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तस्य तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकार-मुत्तपति ॥

(१८८९ समाधानवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ तस्य च तपःकर्मकस्यैव ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मव-द्भवति नान्यकर्मकस्य ॥

(प्रदीपः) तपेर्वेति । तप इति योगविभागेन नियमः क्रियत इति भावः ॥ ननु तप्यते तपस्तपस इत्यत्र कर्मस्थ-क्रियया तुल्यक्रियत्वं कर्तुर्नास्ति । उपवासादेस्तपसः कर्तृत्वे तपेर्दुःखार्थत्वात्, तापसस्य कर्तृत्वेऽर्जनार्थत्वात् ॥ नैष दोषः—शरीरसंतापलक्षणायाः क्रियायास्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेऽपि शरीरसं-तापलक्षणमेवाज्जनं तापसस्य यतो व्यापारः ॥

(उद्द्योतः) एकयोगे नियमद्वयाभावाद्—योगविभागे-नेति । दुःखार्थत्वादिति । तापसं तपस्तपतीत्यतस्तं दुःखयती-त्यर्थावगमात् ॥ अर्जनार्थत्वादिति । तापसस्तपस्तप्यत इत्यतोऽर्ज-यतीत्यर्थावगमादिति भावः ॥ शरीरेति । शरीरसंतापलक्षणायाः क्रियाया अर्थसाद्वयेऽपि तुल्यत्वात् । यतः ‘शरीरसंतापलक्षणमज्जन-मेव तापसस्य व्यापारो, नान्य इत्यन्वयः ॥ अयं भावः—तपति तापसं तप इत्यस्य ‘संतापविशेषस्तपसं तपतीत्यर्थः’ । तपतिरन्तान्त-र्भावितण्यर्थः । तापसश्चित्शरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापाराऽनु-कूलव्यापारः संतापविशेषपट्टितिरिति बोधः ॥ तदनुकूलो व्यापारश्च संतापविशेषे स्वरूपावस्थानरूप एव तापसे शरीरसंतापसामान्यानु-कूलव्यापारश्च संतापविशेषस्वीकार एव । ण्यर्थत्यागे तापसस्य कर्तृत्वं तापसस्तपः संतप्यत इत्यत्र ‘संतापविशेषाभिन्नशरीरसंतापानुकूल-व्यापारस्तपसस्तपःकृतः’ इति बोधः ॥ कैयटे शरीरसंतापपदेन स व्यापार एव, तदेव वार्जनमिति बोध्यम् । तत्र क्रियाविशेषणत्वा-स्त्योक्तमेव तस्यादाविव तपसः कर्मत्वमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किसिदं तप इति ? ।

(उत्तरभाष्यम्)

तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधनः ॥

१ पत्यर्थस्या या क्रिया तद्वत्त्वमेत्यर्थः । (र. ना.)

२ मग्ना तुल्यानिय इत्यस्येति भावः । (र. ना.)

१ क्रियाभेदस्येत्यर्थः । (र. ना.)

२ तपस्य कर्तृत्वावधारणं तापसस्य कर्तृत्वावधारणं भवेत्यर्थः । (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

कः प्रकृत्यर्थः, कः प्रत्ययार्थः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

स एव संतापः ॥

कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः स्यात् स एव च प्रत्ययार्थः ? ।

(उद्घोतः) [भाष्ये^१—किमिदं तप इति । यत्ने तपः कर्मकस्त्वैतन्न तपःपदेन किमुच्यत इति प्रश्नः ॥

धात्वर्थः संताप इत्युत्तरम् ॥]

भाष्ये तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति । इदमुणादीनां व्युत्पन्नत्वमिति मते उक्तम् ॥ अन्युत्पन्नत्वमिति पाणिनिसंमते पक्षे तु तपःशब्दस्य संतापोर्थे इति बोध्यम् ॥ एतदेव परसंमतान्वाख्यानानेन दर्शितम् ॥

(भाष्यम्) सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति । तद्यथा—‘स एतान् पोषानपुषत् गोपोषमश्वपोषं रैपोषमिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति ॥

(प्रदीपः) कः प्रत्ययार्थ इति । तापसेन तपस्तप्यत इति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव किर्यारूपस्य प्रत्ययार्थत्वं दृश्यते । किर्याकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाष्यम् । इह तु भेदाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः । अथ वा तपःकर्म-कस्येति वचनात् प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं तच्च विरुद्धमिति भावः ॥

अवयवतपिरिति । विशेषतपिर्ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रकृति मलययोरप्रकृतत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—तापसेनेति ॥ प्रकृत्यर्थस्यैवेति । संतापस्येत्यर्थः । तस्यैव तपःपदार्थत्वादिति भावः ॥ प्रत्ययार्थत्वम् । तिङ्प्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि किर्याविशेषणरूपे कर्मणि लकारो न, कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मण एव तत्र ग्रहणात् तथापि भाष्यग्रामाण्यात्सामान्यविशेषभावसान्वयमिति किर्याविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव ॥ अत एव स्तोत्रमिलादेः किर्याविशेषणस्यैकत्वानुसंस्कृत्येऽपि एतान्गोपानपुषदित्यादौ पुंस्त्वबहुवचन इति बोध्यम् ॥ ज्ञानलक्षणं तप इति । ज्ञानजनकोपवासादिकरूपमित्यर्थः ॥ स एव संताप इति भाष्यस्य स एव संतापविशेष इत्यर्थः । विशेषेपि सामान्यसत्त्वात्स एवेत्यस्य नानुपपत्तिः । भाष्ये—एतान्गोपाभित्यस्य विशेषसमर्पकाणि गोपोषमित्यादीनि ध्वनन्तानि बोध्यानि ॥

(१८९० कर्मवद्भावविकल्पवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता कर्म-

बहुहुलं भवतीति वक्तव्यम् । दुग्धे गौः पयः स्वयमेव । तस्मादुदुम्बरः सलोहितं फलं पच्यते ॥

बहुलवचनं किमर्थम् ? ।

परस्मैपदार्थम् ।

यद्येवं नाथौ बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदमिष्यते ॥

(प्रदीपः) दुग्धे गौरिति । गौर्मुघति पय इत्यर्थः ॥ दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वमपि सकर्मकत्वादप्राप्ते वचनम् । फलं पच्यत इत्यत्र वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् ॥ अन्ये लाहुः—पवित्रत्र विषये द्विकर्मको वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभवाद् वृक्षोऽकथितं कर्म । तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदायं कर्मवद्भावः । एवंविध एव च विषये कर्मवद्भाव इष्यते, न पुनरोदनं पचतीत्यादौ ॥

(उद्घोतः) अत्यन्तमप्राप्त इति । तुल्यक्रियत्वस्याप्यभावादिति भावः ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधोत्तरमस्योक्तत्वेन दुहित्साहचर्येण च सकर्मकत्वप्रयुक्ताप्राप्त्येवैतस्य विध्यर्थोचितेति ध्वनयन्नाह—अन्ये स्वाहुतिरिति । वृक्षस्य पाकमिति । वृक्षनिष्ठपाकानुकूलव्यापारं विनेत्यर्थः । तदा च कालस्य कर्तृत्वं बोध्यम् । एवं च पचेः फलपाकानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोर्थः । तत्र फलपाकानुकूलव्यापाराश्रयत्वात्कर्तुरीप्सिततममिति वृक्षः कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां भाष्योदाहरणसाम्राज्यात् ॥ अकथितं कर्मैत्यत्राकथितपदमविवक्षितपरम् । कर्मत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः ॥ कित्त्वेन तर्हि विवक्षित्यन्नाह—तस्यैव चेति । न तु तत्सञ्चयविषयता, अस्य दुहादिषु भाष्येऽगणनात् । गौर्दुग्धे इत्यपि कर्तुरीप्सिततममिति कर्मत्वे एवोदाहरणं बोध्यम् ॥ विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे एव दुहेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तम् । तत्रार्थे कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वानुपपादनदित्याहुः ॥ यद्यपि कालस्याकर्तृत्वविवक्षायां कर्मणि लकारेपीदं सिध्यति तथापि उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामुदुम्बरः फलं पचतीत्येतद्भावाच्चैतदुच्यते । न पुनरोदनमिति । कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वाभावादिति भावः ॥

(१८९१ इयन्विधिवातिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ रुजियुज्योः इयंस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) रुजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । इयंस्तु भवति ॥

रुज्येः श्रद्धोपपत्तेः कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यः चिणात्मनेपदार्थः । रुज्यते मालाम्, असाजं मालामिति ॥

युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि यकोऽभावाय । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥

(प्रदीपः) श्रद्धोपपन्न इति । श्रद्धायुजे कर्तरिर्त्यर्थः ॥ चिणात्मनेपदार्थ इति । श्यना योगेव वार्ध्यते, न तु चि-

१ तापसेन तपस्तप्यते इत्येति भावः । (र. ना.)

२ अयं क्रोष्टकान्तमिति पाठः प्राचीनतरलेखकप्रभादात् ‘योगयिमागेनेति’ ‘दुःप्राप्येतादिति’ इत्यनयोर्मध्ये पठितः संयुगं युक्तोऽप्युपपत्तिः संदर्भसंगतये-

३ स्तान्तिरन्य योगस्थाने स्थापित इति ध्वन्यं धर्मात्रेतिदिदि दायिमयाः ॥

४ तामजस्यदिनि पाठः, कल्लिनाथो वा । (र. ना.)

५ सन्निधेः नित्यमात्तादिनि भावः । (र. ना.)

गित्यर्थः । इयं तु प्रकृतेरायुदात्तत्वं भवति, यकि तु लघाव-
धातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वमिति इयं चोत्र खरे
विशेषः ॥ **सृज्यते मालामिति ।** श्रद्धया मालां निष्पाद-
यतीत्यर्थः ॥ **असर्जि मालामिति ।** मालां निष्पादितवानि-
त्यर्थः ॥ **यकोऽभावायेति ।** अकारप्रच्छेदाद् यगवाधनाये-
त्यर्थः ॥ **युज्यत इति ।** योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति संबन्धा-
तीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी
योगमिति भवति ॥

(उद्द्योतः) श्रद्धायुक्ते कर्तरीति । मुख्ये कर्तरीत्यर्थः ॥
श्रद्धा आदरः, तेन युक्तो मुख्य एव, तस्यैव क्रियायामादरादिति
बोध्यम् । तेनात्यन्ताप्राप्तौ विध्यर्थोऽयमंशः । इयं चोत्रोप-
माह—इयं त्विति । मुख्यकर्तृत्वं निदर्शयति—श्रद्धयेति ।
तत्र सृजेः कर्तरि इयं सिद्धः, चिन्तात्मनेपदे एव कर्मवद्भावप्रयो-
जने । इयंस्तु कर्मवद्भावव्यवस्था वाधो मा भूदिति प्रतिप्रसव-
मात्रम् । दैवादिकः सृजिरकर्मक एवेति त्वग्रद्वयमेवेति केचित् ॥

भाष्ये—न्याय्ये इति । न्याय उत्सर्गसूत्रम् कर्मवत्कर्मणेति
तदनुपेते तत्प्राप्तियोग्ये इति यावत् । सकर्मकत्वात्तदप्राप्तौ विधिः ।
इयंस्तु अप्राप्त एव विधीयते यक् (गृ) वाधनायेति विशेषः ॥ यकोऽभा-
वायेत्यस्य इयंस्त्विति आदिः ॥ योगो ब्रह्मचारिणमिति । पूर्वक-
क्षेयम् ॥ संबन्धातीत्यस्य संबन्धानुकूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थः ॥
तत इति । प्रतियोगित्वावच्छिन्नः संबन्धो युजेत्यर्थः । प्रतियोगिता-
श्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् ॥ यत्तु—योगमिति प्रतियोगे द्वितीया ।
एवं चाकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे सिद्धे यगवाधनाय इयन्मात्रविधानार्थ-
मिदमिति ॥ तत्र । सृजियुज्योरिति वार्तिके सकर्मकयोरिति
भाष्यविरोधापत्तेः ॥

(१८९२ कर्मवद्भावविधिवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ करणेन तुल्यक्रियः कर्ता

बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्म-
वद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयति कण्टकैर्वृक्षः,
परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् ॥

(प्रदीपः) करणेनेति । बहुलप्रहणात्साध्वसिद्धिर्नती-
त्यादौ न भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—परिवारयन्ते कण्टका इति । न च
णिचश्चेल्यनेनेनात्मनेपदं सिद्धम् । यक्चिणौ तु *णिशिग्रन्थीति
प्रतिपिडादेवेति व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । कर्तृगामित्वाभावेऽपि
आत्मनेपदाधं चिण्वद्भावार्थं च वार्तिकस्यावश्यकत्वात् ॥

(१८९३ प्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ स्रवत्यादीनां प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्रवत्यादीनां प्रतिपेधो वक्तव्यः ।

स्रवति कुण्डिका उदकम् स्रवति कुण्डिकाया
उदकम् । स्रवन्ति वलीकान्युदकम् स्रवति वली-
केभ्य उदकम् ॥

(प्रदीपः) स्रवति कुण्डिकेति । निष्कामउदकं निष्का-
मयतीत्यसिन्नर्थं तुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते ॥

(उद्द्योतः) स्रवति कुण्डिका उदकमित्यस्य निष्कामयती-
त्यर्थः ॥ स्रवति कुण्डिकाया इत्यस्य निष्कामतीत्यर्थः ॥ तदाह—
निष्कामदिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिपेधो वक्तव्यः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । तुल्यक्रिय इत्युच्यते । क्रियान्तरं
चात्र गम्यते । इह तावत्स्रवति कुण्डिका उदक-
मिति विस्मृजतीति गम्यते । स्रवति कुण्डिकाया
उदकमिति निष्कामतीति गम्यते ॥ स्रवन्ति वली-
कान्युदकमिति विस्मृजन्तीति गम्यते । स्रवति व-
लीकेभ्य उदकमिति पततीति गम्यते ॥

(प्रदीपः) विस्मृजतीति गम्यते इति । तथा च लोके
कथ्यते—कृपणोसौ न किञ्चित् स्रवतीति । विसर्गश्च दानमु-
च्यते इति तुल्यक्रियत्वाभावः ॥

(उद्द्योतः) ननु विसर्गोऽपि विभागानुकूलव्यापारो निष्का-
मपदानतिरिक्तोऽत आह—विसर्गश्च दानमिति । मुख्यदानपदा-
धंस्याश्रयोप इति भावः ॥

(१८९४ यक्चिणप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ भूपाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रा-
त्मनेपदात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूपाकर्मकिरादिसनन्ताच्च अन्यत्रा-
त्मनेपदात् प्रतिपेधो वक्तव्यः । भूपयते कन्या स्व-
यमेव । अनुभूपत कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या
स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव ॥ किरादि-
अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्णं हस्ती स्वय-
मेव । [गिरंते ग्रासः स्वयमेव । अंगीर्णं ग्रासः स्वय-
मेव] । सन्न—चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकी-
र्षेण कटः स्वयमेव ॥ कर्मवद् ॥ ८७ ॥

(प्रदीपः) भूपाकर्मति । कर्मशब्दः क्रियावाची । भूपा-
फलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यते इति कर्मत्वात् भूपा ॥ अण्य-
न्तार्थं च भूपाग्रहणम् ण्यन्तानां च वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः
प्रतिपेधस्य सिद्धत्वात् । तेनानुक्रुते स्वयमेव कन्या, अलम-
कृत कन्येति भवति ॥ अवकिरत इति । हस्तिनं कथितं पा-
खादिनावकिरति । तत्र यौक्योत्कर्तृत्वेन हस्ती विवक्ष्यते ॥

चिकीर्षत इति । करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वम् । इच्छा तु कर्तृत्वैव । अर्थाच्च करोतेः प्राधान्यं तदर्थत्वाद्विच्छायाः ॥ ८७ ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धत्वादिति । वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिपेधे सिद्धेऽपि स्वतासि विषये चिण्वद्भावाभावाय ण्यन्तेऽपि पतत्पट्टित्वावयवी । अन्यत्रात्मनेपदादित्यनेन तस्याप्यत्र निषेधात् ॥ णिश्रन्थीत्यनेन तु न सिद्धिः । न हि चिणितपेधेन चिण्वद्भावनिषेधो लभ्यते इति चिन्त्यमेतत् ॥ कर्तृत्वेन हस्तीति । अवकिरते व्याप्तो भवतीत्यर्थे इति भावः ॥ आद्यकक्षायां विक्षेपणेन प्राप्तं करोतीत्यर्थः ॥ भाष्येऽत्राकीर्णंति । अन्यत्रात्मनेपदादित्युक्तेचिण्वद्भावोऽपि नेति भावः ॥ अत एवेदं वार्तिकं न दुहेत्यत्र न पठितम् । चिकीर्षेच्छावाचकत्वात्कर्मस्थक्रियत्वाभावमाशङ्क्याह—करोति क्रियापेक्षमिति ॥ ननु यतः परलवाच्यस्य कर्मवद्भावास्तत्प्रधानार्थस्य न कर्मस्थत्वमित्यत आह—अर्थाच्चेति ॥ ८७ ॥

(४३२ यक्चिण्प्रतिपेधसूत्रम् ॥ ३।१।५ आ. २)

७०६ न दुहसुनमां यक्चिणौ

॥ ३।१।८९ ॥

(१८९५ यक्चिण्प्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यक्चिणोः प्रतिपेधे हेतुमणिश्रि-
ब्रूआमुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यक्चिणोः प्रतिपेधे हेतुमणिश्रिब्रूआमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ णि—कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव । णि ॥ श्रि—उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । उदक्षिश्रियत दण्डः स्वयमेव । श्रि ॥ ब्रून्—ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेव ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति—

(१८९६ भारद्वाजीयवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यक्चिणोः प्रतिपेधे ॥ * ॥

(भाष्यम्) णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूआत्मनेपदाकर्मका-
णामुपसंख्यानम् इति ॥ न दुहसु ॥ ८९ ॥

(प्रदीपः) न दु ॥ ८९ ॥ यक्चिणोरिति । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितपण्याः सकर्मका भवन्ति तदा कर्मवद्भावात् प्राप्ते यक्चिणौ प्रतिपिष्येते । यथा विकुर्वते सैन्धवा बल्यन्तीत्यर्थः । तान् यदा अन्यो

बल्ययति तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनः सौकर्यातिशयात्कर्तृत्व-
विवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव व्यकृषत सैन्धवाः स्वय-
मेवेति यक्चिणौ न भवतः । उत्पुच्छयते गौरित्यत्राप्यन्तर्भा-
वितपण्यत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोः प्राप्तिः ॥ ब्रूते कथेति ।
वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम् ॥ ८९ ॥

(उद्ध्योतः) न दुहसुनमां ॥ ८९ ॥ अकर्मकाणां कर्मस्थ-
क्रियया तुल्यक्रियकर्तृभावात्कर्मवत्प्राप्ते निषेधो व्यर्थोऽत आह—
आत्मनेपदेति ॥ सकर्मका भवन्तीति । ततो व्यापारनिवृत्तौ
यदा कर्मकर्तृत्वमिति शेषः ॥ व्यकृषतेति । अत्र चिण्वद्भावोऽपि
नेति कैयदाश्रयमाहुः केचित् ॥ कृञ् इत्यनुवर्तमाने चैः शब्दकर्मणः
अकर्मकाश्चैत्यत्रैवं निर्दिष्टः ॥ परे तु पक्षे चिण्वद्भावे व्यकारिपते-
त्यपि बोध्यम् । यदि चिण्प्रतिपेधे चिण्वद्भावप्रतिपेधोऽपीष्टः स्यात्,
तर्हि भूषाकर्मैति पूर्ववार्तिकमप्यत्रैव कुर्वात् एतदा तत्रैव कुर्वात् ।
विभेदेन करणाच्च चिण्वद्भावस्य प्रतिपेधोऽनेन नेति ध्वनयति ।
चिण उदाहरणं एकवचने बोध्यमित्याहुः ॥

भारद्वाजीयानां हेतुमत्पदत्यागे बीजमाह—उत्पुच्छयत इति ।
अत्र यगादिकं न ॥ ब्रूते कथेति । अत्रेति शेषः । प्रकाशनफलकं
वचनं ब्रूयोऽर्थः । प्रकाशकस्य कर्ममात्रनिष्ठत्वाच्छब्दे प्रकाशनकृत-
विशेषदर्शनाच्च कर्मस्थत्वं बोध्यम् ॥ ८९ ॥

(४३३ कर्मवद्भावे इयन्परसैपदविधिसूत्रम् ॥ ३।१।५ आ. ३)

७०७ कुपिरजोः प्राचां इयन् परसै-
पदं च ॥ ३।१।९० ॥

(१८९७ इयन्विषयपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुपिरजोः इयन्विधाने सार्व-
धातुकवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुपिरजोः इयन्विधाने सार्वधातुकः
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कुपिरजोः ॥ ९० ॥ यकि प्राप्ते इयन्विधी-
यते । तेन इयनि जिनित्यादिरित्याद्युदात्तं पदं भवति । शप्-
इयनोर्नित्यमिति नित्यस्य उभापमः कृष्यन्ती जद्वेति ॥
सार्वधातुकवचनमिति । सार्वधातुके विषयभूते इयन्
परसैपदे भवत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) कुपिरजोः ॥ ९० ॥ यकृदयनोर्विशेषं दर्श-
यति—जिनित्यादिरित्यादिना ॥ परसैपदस्य सार्वधातुके विधाना-
संभवादाह—विषयेति ॥

१ 'यिनिविध' इति पार्श्वेन ॥

२ आत्मनेपदादिरित्यादिना यस्यां विषयेन चिण्वद्भावनिषेधो निषेधोऽनेन-
तमः । (र. गा.)

३ व्यकृषतेतिप्रयोगो निर्दिष्ट इत्यर्थः । (र. गा.)

४ वचनपदस्य 'वचन'मित्यस्यासिद्धिः सायाः । (र. गा.)

(१८९८ अन्यथानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि लिङ्लिटोः

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । चुकुपे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वखं स्वयमेव । कोपिपीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्गीष्ट वखं स्वयमेव ॥

(उद्योतः) भाष्ये—लिङ्लिटोः प्रतिषेध इति । तत्र नित्यात्मनेपदसंवेष्टत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कतीह कुष्णानाः पादा इति अत्रापि प्राप्नोति ॥ इयना च स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । कोपिप्यते पादः स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वखं स्वयमेव । अरञ्जि वखं स्वयमेव ॥

(प्रदीपः) कुष्णाना इति । ताच्छील्यवयोवचनेति चानम् । तत्र इयन् प्राप्नोति परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते ॥ इयना चेति । विशेषविहितत्वादिति भावः ॥

(उद्योतः) ननु कुष्णाना इत्यत्र परस्मैपदाप्राप्तेस्तत्तद्वचरितः इयप्रति नेत्यत आह—परस्मैपदं चेति ॥ विशेषविहितत्वादिति । छन्दश्चण्डिरिते इयन्श्चास्तिर्थादिदं विन्यम् । परत्वाद्वाप इति उचितमिति कश्चित् ॥

(परिसंख्यावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

यच्चावद्वच्यते—सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? । “सार्वधातुके यमि”ति ।

(अनुवर्तनेऽन्यपत्तिचारभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते पूर्वसिन्धोने किं समुच्चयः—ले च, सार्वधातुके चेति । आहो स्विच्—लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् ॥ किं चातः ? ।

यदि समुच्चयः, कतीह भिन्दानाः कुसूला इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् । लिङ्लिटोर्न सिध्यति—विभिन्ने कुसूलाः स्वयमेव, मिस्तीष्ट कुसूलाः स्वयमेवेति ॥

(उद्योतः) भाष्ये पूर्वसिन्धोने इति । समेवरुणोः लप् ॥ ले च सार्वधातुके चेति । एतावताधुनकीर्णोऽप्येन भिन्नः समेवरुणोः ॥ भिन्दाना इति । चानम् ॥

(सार्वधातुकविशेषणवच्यीकारभाष्यम्)

अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् ॥

(दूषणभाष्यम्)

मनु चोक्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

लिङ्लिटग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । “कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि” “लिङ्याशिष्यङि”ति च ॥

एवं च कृत्वा सोप्यदोपो भवति—यदुक्तं ‘कतीह कुष्णानाः पादा’ इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । इहापि लविशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते ॥

(उद्योतः) भाष्ये इहापि लेति । कुपिरजोरित्यत्रापि लोदेशसार्वधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः ॥

(दूषणान्तरनिराकरणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इयना च स्यादीनां वाधनं प्राप्नोतीति ॥ यक्प्रतिषेधसंबन्धेन इयनं वक्ष्यामि—“न दुहक्षुनमां यक्चिणौ” । ततः—“कुपिरजोः प्राचाम्” । कुपिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः । ततः—“इयन् परस्मैपदं चे”ति ॥

(प्रदीपः) यक्प्रतिषेधसंबन्धेनेति । तेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेधस्तत्र इयन्परस्मैपदे भवतो नान्यथेति स्यादितिष्ये न भवतः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि यको विषये इयन् भवति, एवं चिणोपि विषये प्राप्नोति—अकोपि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वखं स्वयमेव ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते—“न दुहक्षुनमां चिण्” भवति । ततो “यक्” यक् च न भवति दुहक्षुनमाम् । ततः “कुपिरजोः प्राचां” यक् न भवति । ततः “इयन् परस्मैपदं चे”ति ॥

अथ घा—अनुवृत्तिः करिष्यते—“स्यातासी ललुटोः” “चिल्लुटि” “चलेः सिज्” भवतीति । “कर्तरि शप्” “स्यातासी ललुटोः” “चिल्लुटि” “चलेः सिज्” भवतीति । “दिवादिभ्यः इयन्” “स्यातासी ललुटोः” “चिल्लुटि” “चलेः सिज्” भवतीति । “कुपिरजोः प्राचां इयन्परस्मैपदं च” “स्यातासी ललुटोः” “चिल्लुटि” “चलेः सिज्” भवतीति ॥

अथ चान्तरङ्गाः स्यादयः ? । कान्तरङ्गता ? । लावस्यायामेव स्यादयः । सापेधातुके इयन् ॥ कुपिरजोः प्राचाम् ॥ ९० ॥

(प्रदीपः) लावस्यायामेवेति । अट्टयेऽपि लादेशेऽपि विशेषविहिताः स्यादयो भवन्ति पूर्वं, तेन इयनो विशेषपादवाधिराभात् । यमिनीमिदं परमोऽयमपि न भवति ॥ ९० ॥

(उद्योतः) अट्टयेऽपि लादेशेऽपि । निरवसादाभात्

भावेऽपि विशेषविहितत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकतेति भावः ॥ परे तु स्यातासी इति सूत्रे “आयादय” इत्यत आर्द्धधातुक इत्यनुवर्त्य तत्त्वावस्थायामेव स्यातासी । अतोऽकृतेष्वेवादेशेषु तत्प्रवृत्तिः ॥ इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये लावस्थायामित्युक्तमित्याहुः ॥ इयनो विरोधादिति । उभयोः परत्वासंभवरूपो विरोधः ॥ ९० ॥

(४३४ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । ५ आ. ४)

७०८ धातोः ॥ ३ । १ । ९१ ॥

(अधिकारावधिनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

आकुतोऽयं धात्वधिकारः । किं प्राग्लादेशात् । आहोस्विद् आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः ।

(प्रदीपः) धातोः ॥ ९१ ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्य ज्ञायते न त्वधिविशेषः । अथापि स्वरिते सति नाधिकारो भवतीति व्याख्यानम् । तथापि दुर्लक्ष्यत्वाच्च ज्ञायते क स्वरितत्वं धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति—आकुत इति ॥

(उद्ध्योतः) धातोः ॥ ९१ ॥ तथापीति । धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातं यत्स्वरितं तत्केति न ज्ञायते इति योजना ॥

(१८९९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धात्वधिकारः प्राग्लादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ॥

(१९०० हेतुवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लादेशे हि व्यवहितत्वाद-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात् ॥ किं च स्यात् ?

(१९०१ दोषदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आद्ये योगे न व्यवहये तिङः

स्युः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्ये योगे विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः । पचति पठति ॥

इदमिह संप्रधायम् । विकरणाः क्रियन्ताम्, आदेशा इति । किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादादेशाः ॥

नित्या विकरणाः । कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्ति अकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥

अनवकाशास्तर्ह्यदेशाः ॥

सावकाशा आदेशाः । कोऽवकाशः । य पते लुग्विकरणाः श्रुविकरणाः लिङ्लिटौ च ॥

(प्रदीपः) आद्ये योग इति । तितस्मृश्रीसूत्र ॥ विकरणैरिति । स्यादयोत्र विकरणा अभिप्रेता न शवाद्यस्तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्त्यभावात् । यदा तु सार्वधातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदाऽकृतेति लादेशे शवादीनां प्राप्तिरस्ति ॥

(उद्ध्योतः) अनुदात्तङित इत्यादिभिर्लादेशविधानात्तत्र धात्वधिकाराभावात् भाष्ये उक्तमाद्ये योग इति ॥ सर्वपामेतन्नियामकत्वासितस्मृश्रीसूत्रस्याचत्वमिति भावः ॥ आद्ये योगे धातोरित्यस्य संबन्धे व्यवधाने तिङो न स्युरिति संबन्धः ॥ पचति पठति इति भाष्योदाहरणासंगतिं मत्वाह—यदा त्विति । इदमेवाभिप्रेत्य विकरणानामादेशापेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति ॥

(१९०२ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न स्यादेवं देष्टितां यद्विधत्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्च टित्संज्ञकानां टेरित्वं विधत्ते, तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानां न स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये टित्संज्ञानामिति । इत्संज्ञककारवतानित्यर्थः ॥

(१९०३ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एशः शित्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकारश्च शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? । ‘सित्सर्वस्ये’ति सर्वस्यादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे “तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य”इति तकारस्यैवे कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । निवृत्ते पुनर्लादेशे धात्वधिकारे “अलो-न्यस्य” विधयो भवन्तीत्येकारस्य एकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेणापि शकारं सर्वो-देशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) द्वयोरेकारयोरिति । यद्यप्येकस्यायादेशस्तथाप्यादेशश्रवणद्वारेण तस्यापि श्रवणप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये एकारस्यैकारवचने इति । यद्यपि विशेषविहितत्वात् ‘दित्व’ इति बाधित्वा लिटस्तत्प्रयोरिति प्राप्नोति तथापि एकारस्य सिद्धावेकारवचने प्रयोजनं नास्तीति व्याख्येयम् ॥ सर्वो-देशो भविष्यतीति । निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः ॥

(१९०४ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ यच्च लोटो विधत्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्च लोटो विधीयते । तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वाच्च स्यात् । किं पुनस्तत् ? । “लोटो लट्” । “परः” । “सेहंपिच” । “चा छन्दसी”ति ।

(१९०५ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न
स्यात् ॥ * ॥(भाष्यम्) [यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोः, तच्च न
स्यात्] किं पुनस्तत् ? “नित्यं ङितः” । “इतश्च” ।
“तस्थस्थमिषां तांतंतामः” । “लिङः सीयुद्” ।
“यासुद् परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्चे”ति ॥ तस्मात्प्रा-
ग्लादेशाद्भात्वधिकारः ॥(प्राग्लादेशाद्भात्वधिकारपक्षे दूषणोपक्रमभाष्यम्)
यदि प्राग्लादेशाद्भात्वधिकारः ॥

(१९०६ प्राग्लादेशाद्भात्वधिकारे दूषणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोज-
नम् ? शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अनु-
वर्तमाने पुनर्लादेशे धात्वधिकारे “तस्मादित्युत्त-
रस्य” “आदेः परस्ये”ति थकारस्यात्वे कृते द्वयोर-
कारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्—पेच यूयं चक्र
यूयमिति ॥(प्रदीपः) अकार इति । यस्थस्य स्थाने विधीयते ॥
थकारस्यात्वे इति । ननु पच् इति स्थिते परत्वादित्
प्राप्नोति । नैष दोषः । अकारो नित्यः कृतेऽपि प्राप्नोति,
अकृतेऽपि । इदं तु कृते अकारे बलादित्वाभावात् प्राप्नोतीत्य-
नित्यः । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्या अकारस्यानित्यत्वम् ।
तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वाभिसत्त्वमस्येव । न च शब्दान्तर-
प्राप्तिरुक्तमनित्यत्वमिदं सर्वत्र शास्त्र आधीयते ॥

(उद्द्योतः) यस्थस्येति । परस्मैपदानामित्यनेन ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

ननु च निवृत्तेऽपि लादेशे धात्वधिकारे अलो-
न्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याकारवचने प्रयो-
जनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो
भविष्यति ॥

(दूषणस्थापकभाष्यम्)

अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? ।
यक्ष्येतत्—१ अकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थ-
मिति ॥(१९०७ प्राग्लादेशाद्भात्वधिकारे दूषणान्तर-
वार्तिकम् ॥ ९ ॥)[॥ * ॥ आर्धधातुकसंज्ञायां धातु-
ग्रहणम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्त-

व्यम् । धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् ।
इह मा भूद् वृक्षत्वं वृक्षतेति ॥ तस्माद्भादेशे धात्व-
धिकारोनुवर्त्यः ॥

(प्रथमदूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—आद्ये योगे न व्यवाये तिङः
स्युरिति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः ।

(१९०८ दूषणोद्धारवार्तिकम् ॥ १० ॥)

[॥ * ॥ आनुपूर्व्यात् सिद्धम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् । नात्राकृते-
ष्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? ।
सार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते । न चाकृतेष्वादे-
शेषु सार्वधातुकत्वं भवति ॥(उद्द्योतः) भाष्ये सार्वधातुके विकरणा इति ॥ विषय-
सप्तम्यां तु परिभाषावाचः स्यादिति भावः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

ये तर्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते । के पुनस्ते ? ।
स्यादयः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अत्रापि धातुग्रहणं विहितविशेषणम्—धातो-
र्विहितस्य लस्येति ॥(उद्द्योतः) भाष्ये अत्रापीति । सिद्धमिति शेषः । कथम् ?
तत्राह—धातुग्रहणमिति । टेरेवसिद्धये विषयसप्तमी वादिनोपि
विहितविशेषणमावश्यकमिति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

यद्येवं विन्दतीति णलादयः प्राप्नुवन्ति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

धातुनात्र विहितं विशेषयिष्यामः । विदिना आ-
नन्तर्यं, धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्येति ॥

(दूषणभाष्यम्)

इह तर्हि अजक्षिष्यन् अजागरिष्यन् इति अभ्य-
स्ताद् श्लेष्मन् भवतीति लुप्तभावः प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामः । अ-
भ्यस्तेनानन्तर्यम् । धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्त-
रस्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आत इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि ? ॥

यदि तावद्धातुग्रहणं विहितविशेषणम् । आका-
रप्रहणमानन्तर्यविशेषणम् । अलुनन् अभुनन् इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥

(भाष्यम्) अथाकारग्रहणं विहितविशेषणं धातु-
ग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् । अपिबन् अजिबन् इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) अपिबन्निति । श्वादेशस्य परादिबन्नावेन
ग्रहणादिति भावः । लङः शाकटायनस्येति जुस्मात् ।

(भाष्यम्) अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेष-
णमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् ॥

(उद्घोतः) वस्तुतः क्वचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवा-
श्रयणीयमिति न नियम इति न दोषः । भाष्यकारस्तु तथाश्रयणेपि
अभ्युपेयवादेन दोषाभावं प्रतिपादयति ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तमलुनक्षपुनस्त्रित्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । लोपे कृते न भविष्यति ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

नात्र लोपः प्राप्नोति । किं कारणम् । ईत्वेन
वाध्यते ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नात्रेत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तिभावेन
वाध्यते ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

नात्रान्तिभावः प्राप्नोति । किं कारणम् । जुस्-
भावेन वाध्यते ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नात्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् । लो-
पेन वाध्यते ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

लोप ईत्वेन । ईत्वमन्तिभावेन । अन्तिभावो
जुस्भावेन । जुस्भावो लोपेनेति चक्रक्रमव्यवस्था प्र-
सज्येत ॥

(उद्घोतः) चक्रक्रमव्यवस्थेति भाष्ये चक्रकरुपाऽव्यव-
स्थेत्यर्थः ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नास्ति चक्रक्रमसङ्गः । न चाव्यवस्थाकारिणा
शास्त्रेण भाव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा
भवितव्यम् । न चात्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्य-
मवस्थालुम् । तावत्वेवान्तिभावेन भवितव्यम् ।
अन्तिभावे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ।

(प्रदीपः) तावत्वेवेति । कृत एव शशब्देऽकृत एव
विकरण इत्यर्थः । आयाज्ञादिपूषद्विषयद्वचनादुपदेशकाल एव
प्रशान्तादेशेन भाव्यमिति भावः ॥

(उद्घोतः) आयाज्ञादिष्विति । आदिना शोऽतन्त इत्यस्यापि
प्रशदिति भावः । उपदेशकाल एवेति । उपदेशोत्तरकाले कार्या-
या० तृ० १७

न्तरात्पूर्वमेवेत्यर्थः ॥ भाष्येऽन्तभावे कृते लोप इति । न चान्त-
रङ्गत्वात्पूर्वं कृतेऽप्यन्तौ लोपात्पूर्वं स्थानिवद्भावेन लिखात् जुस्मा-
प्नोति अनाङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । च्छेजुंसित्यनेकारस्यो-
च्चारणार्थत्वेनात्ववित्त्वेन स्थानिवत्त्वाभाव इत्याशयात् ॥ वस्तुत
आत इत्यत्र जुष्ग्रहणानुवृत्तेस्तत्सूत्रस्यभाष्ये च्छि लुङीति सूत्रस्य-
भाष्ये नोक्तत्वेन न कापि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ प्रकृतघञस्य-
भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः ॥

(तृतीयदूषणोद्धारभाष्यम्)

यद्यप्युच्यते—*पशः शित्वमिति । क्रियते न्या-
स एव ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

(१९०९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥*॥ प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम् ।
धातोस्तव्यदादयो यथा स्युः प्रातिपदिकान्माभू-
वन्निति ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकान्मा भूवन्निति । द्वितीया-
दिवदिति भावः ॥

(उद्घोतः) द्वितीयादीति । सा हि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रिया-
पक्षे स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मेत्वे विधीयन्ते तथा तव्यादयोपि स्युरित्यर्थः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । साधने तव्यदादयो विधी-
यन्ते । साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात् साध-
नाऽभावादस्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकास्त-
व्यदादयो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) साधन इति । प्रकृतिवाच्यान्तरङ्गक्रियासा-
धनसंभवे शब्दान्तरवाच्यवहिरङ्गक्रियासाधने तव्यादयो न भ-
विष्यन्ति । द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादिव विधीयमानाः शब्दा-
न्तरवाच्यक्रियापेक्ष एव साधने वचनसामर्थ्याद्भवन्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) द्वितीयादिभ्यो वैषम्यमुपपादयति—प्रकृतीति ॥

(१९१० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ स्वपादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति ।
सुपितीति मा भूत् ॥

(प्रदीपः) स्वपादिष्विति । येऽपत्रंशरूपाः क्रियावचना
आणवयस्यादितुल्यास्तोभ्यस्तव्यादयो मा भूवन् । न हि ते
धातवः । पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वात् । ततः स्व-

१ 'न स्यादेवं देहितां यद्विषय ॥*॥' इति द्वितीयदूषणमिति प्रथमः
दूषणोद्धाररित्येतेन्द्रतमिति तृतीयदूषणोक्त्यात् गृह्यः ॥

(प्रदीपः) व्यपदेश्यपद्धतनादिति । धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पञ्चादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिनश्चिन्तुष्वं कण्टादयो वर्तन्ते । यकः कित्त्वेन येषां धातुर्धातुमानात् । तदयमर्थः—यदि धातुमात्रायन् प्रत्ययः स्यात् ततः कण्टादि-प्रत्ययान्तर्यं स्यात् । तेषामपि निष्पादितत्वाद्धानुमात्रायकः सिद्धत्वात् । अथ येति । सामानाधिकरन्त्येन संकेतो र्गम-

वति समुच्चयाश्रयणस्यानुक्तत्वादिति भावः ॥ आर्धधातुकसंज्ञा-
र्थोप्ययं धात्वधिकारो नोपयुज्यते । यद्विधावेवोपात्तस्यानुवृत्तस्य
विहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सते लभ्यामित्यादावार्धधातुकसंज्ञा-
निवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥ शमिधातोरेत्यतो द्वितीयधातुग्रहणा-
नुवर्तनाद्वा ॥ ९१ ॥

(उद्घोतः) विहितविशेषणेति । स्वरितत्वद्वयं प्रतिज्ञाय
तत्सामर्थ्याद् 'धातोः' इत्येवं विहित इत्यर्थः कार्य इति भावः ॥ तदा-
ह—जुगुप्सत इत्यादि । नन्वेकेन धातुग्रहणेन कथमेषोर्थो लभ्ये-
तात आह—शमिधातोरेति । वाऽसरूप इत्यप्यधिकार एवेत्येत-
दभावे वसादिभिः सिचः समावेशः स्यादिति न शङ्क्यम् ॥ ९१ ॥

(४३५ उपपदसंज्ञाधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । ५ आ. ५)

७०९ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥३११९२॥

(स्थाग्रहणप्रयोजनाधिकारणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

स्थाग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) तत्रोपपदम् ॥९२॥ स्थाग्रहणमिति । सप्त-
मीशब्देन साहचर्यात्सूत्रेण सप्तमीनिर्दिष्टा ग्रहीष्यन्त इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) तत्रोपपदम् ॥ ९२ ॥ ननु स्थाग्रहणमात्रे
सप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह—सप्तमीशब्देनेति ॥ सूत्रस्य-
सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टं सप्तमीपदेन लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“तत्रोपपदं सप्तमी” इतीयत्युच्यमाने यत्रैव स-
प्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात्—स्तम्भेरमः । कर्णेजपः ।
यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते “सप्तम्यां जनेडं”
इति । इह न स्यात्—कुम्भकारो नगरकारः ॥ स्था-
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे यत्र सप्तमी श्रूयते, यत्र [चै
सप्तमी] न श्रूयते यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते,
यत्र वान्येन शब्देन, सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) यत्रैव सप्तमीति । मुख्यार्थसंभवे गौणग्र-
हणस्यान्याव्यक्तात्सप्तम्या एवोपपदसंज्ञा स्यात् । संज्ञाविधौ प्रत्य-
यग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । समासस्तु समर्थपरिभाषो-
पस्थानात्तदन्तस्यैव स्यात् ॥ यत्रैवेति । सप्तमीति यदा रूप-
ग्रहणम् तथा सति सप्तम्यां जनेडं इत्यादावेव स्यात् उप-
सरजादिसिद्ध्यर्थं, कुम्भकारादिषु तु नैव स्यादित्यर्थः ॥ स्थाग्र-
हण इति । स्थाग्रहणे तु सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञावि-
धानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्कथं सप्तम्या एव
संज्ञेत्यत आह—संज्ञेति ॥ नन्वेवमुपपदसमासोऽपि सप्तमीमात्रस्य
स्यादत आह—समासस्त्विति । यत्र सप्तमीपदं विभक्तिपरं सरू-
पपरं वा । जग्रे सप्तम्या एव संज्ञा । जग्रे तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव

स्यादित्याह—यदेति । तथा सति ॥ तदेत्यर्थः ॥ इत्यादावि-
त्यादिना सप्तम्यां चोपपीडेति संग्रहः ॥ ननु स्थाग्रहणेऽपि कुम्भा-
दीनां सप्तमीस्थत्वाभावात्कथमुपपदत्वम् । तदाह—स्थाग्रहणे त्विति ।
अयं भावः—सप्तमीपदं तदन्तपरम् संज्ञाविधौ प्रत्ययांश्च तदन्तविधि-
प्रतिषेधस्तु इत्यप्रत्ययांश्च एव । तत्सत्यं च तदाच्यत्वमिति ॥ तदाह—
सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्येति । सौत्रसप्तम्यन्तपदबोधस्येत्यर्थः ॥

(तत्रग्रहणप्रयोजनाधिकारणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ तत्रग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) अथ तत्रग्रहणमिति । धातोरेत्यनुव-
र्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः ।

(उद्घोतः) धातोरेत्यनुवर्तनादिति । धातोरेत्यधिकार-
विहितप्रत्ययविधौ सप्तमीस्थमित्यर्थोदिति भावः ॥

(१९१८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [तत्रैवग्रहणं क्रियते । किमर्थम् ? ।
विषयार्थम् ।] विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रैतस्मि-
न्धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्यु-
पपदसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

(प्रदीपः) तत्रैतस्मिन्निति । तत्रग्रहणेनाधिकारपरा-
मर्शो स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः ॥

अथ उपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकारादत्रैव धात्वधिकारे भविष्य-
तीति प्रश्नः । प्रतिपत्तिमधिकार आश्रीयमाणे गौरवं स्यात् ।
तत्रग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैव वाक्येन परिपूर्णत्वात्संज्ञा वि-
धीयत इति प्रतिपत्तित्वाच्च भविष्यतीत्युत्तरम् ॥

(उद्घोतः) धातोरेत्यनुवृत्तावपीडशार्थालाभादाह—अथ-
वेति । अत्रैवेति । न तु स्त्रि लुडीलादाविति भावः ॥ उपपद-
संज्ञा सिद्धा भवतीति भाष्यस्यापीडविषये स्फुटतया सिद्धा
भवतीत्यर्थः ॥

(सामर्थ्यविचारधिकारणम्)

(१९१९ समर्थग्रहणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यम् ।
समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति धक्तव्यम् । इह मा भूत्-
‘आहर् कुम्भम्, करोति कटम्’ इति ॥

(प्रदीपः) समर्थवचनमिति । इह यदा त्रिकः प्रातिपदि-
कार्यः स्वार्थव्यत्यिन्नलक्षणस्य विभक्तिमन्तरेण कर्मोऽधिकर-
णाद्युपपदं न भविष्यतीत्यवश्योत्पत्त्यर्थं विभक्त्या । ततश्च पद-
विधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानं भवत्येव । ननु पद-
पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मोदितान्तितात्पदविधित्वाभावा-
त्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः ॥

आह्वर कुम्भमिति । कुम्भशब्द उपपदे करोतेरन् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावात् न स्यात् ॥

(उद्घोतः) विभक्तिमन्तरेणेति । तामन्तरेण कर्मत्वाद्यभावादित्यर्थः ॥ शब्दस्य कर्मत्वादि हि तद्विशिष्टार्थवाचकत्वमेवेति भावः ॥ चतुष्कपक्ष इति । संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे इत्यर्थः ॥ प्रातिपदिकस्यैवेति । चिन्त्यमिदम् । पञ्चकपक्षेऽपि धोतकसमभिव्याहारे विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्वोधकत्वाभावात् । अं विना जयतेः प्रकृष्टजयवोधकत्ववत् । एवं च तत्पक्षेऽपि पदविधित्वं दुर्वारमेव । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः । सुवन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तता तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति प्रकृते तदभावात्परिभाषानुपस्थित्या समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति युक्तमाभाति । भाष्ये समर्थमुपपदमिति । सामर्थ्यं च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययान्तैर्नैवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यन्तपदवाच्यं तदेवोपपदसंज्ञकमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(काष्ठा प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

भवितव्यं यदैतद्वाक्यं भवति—महान्तकुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकारः । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—महान्तं कुम्भं करोतीति तदा न भवितव्यम् । यदा च प्राप्नोति तदा मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) महान्तं कुम्भमिति । महत्त्वयुक्तस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति भावः । यदि चात्र प्रत्ययः स्यात् तदा कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कारार्थ एकार्थाभावान्महच्छब्देन समासो न स्यात् । सुवन्तसमुदायस्याप्यसुवन्तत्वादुपपदसमासे वृत्तीयान्तस्य सुग्रहणस्य निवृत्तावपि प्रथमान्तस्यानुवर्तनात्समासाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु महान्तं कुम्भमिति सविशेषणे कथं सामर्थ्यमत्र आह—महत्त्वयुक्तस्येति । विशिष्टस्य कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ तदा न भवितव्यमिति भाष्ये अनेति शेषः ॥ तदा च प्राप्नोतीत्यस्यापि 'अन्' इत्येव शेषः । न तु महाकुम्भकार इति । तदप्यनयप्राह—महच्छब्देन समासो न स्यादिति । कारार्थविशेषणतयोपस्थितस्यैतद्विशेषणार्थासंभवेन महच्छब्देन कुम्भशब्दस्य कर्ताभावो न स्यादिति भावः ॥ यदुक्तवचनेनोत्तरपदे विशेषणं विशेष्येणेतस्य तत्पदपञ्चभूतानां पूर्वनिर्वाहानियमाभावात् । च निवृत्तेः स्वार्थेऽपि भाष्ये पक्षितत्वादिनि निरूपितं समर्थग्रहणे भाष्ये ॥ न च पूर्ववर्तमानस्य, उपपदसमासस्य परत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु समुदायेनेव उपपदसमासो भविष्यतीत्यत्र आह—

सुवन्तसमुदायस्येति । वस्तुतः प्रथमान्तनिवृत्तावपि समुदायेन समासेऽपि कुम्भशब्दस्योत्तरपदत्वाभावादात्ताभावे महत्कुम्भ इत्यनिवृत्त्यापत्तिरिति भाष्याशयः ॥ यदुक्तम्—कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समास इति ॥ तदपि चिन्त्यम्, कुम्भशब्दस्य केवलस्य विशेषणत्वेनासमर्थत्वात् । समासविधौ समर्थपरिभाषोपस्थानेन समासाप्राप्तेः । भाष्यं तु सर्वथा समासाभावेऽप्युपपत्तिपरतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् ॥

(समर्थग्रहणवैयर्थ्यभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ न कर्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मण्यण् भवति । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्ममिति ॥

(आक्षेपवारणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति उपपदमिति महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत 'उपोच्चारितं पदमुपपदमिति' । यच्चात्रोपोच्चारितं न तत्पदम्, यच्च पदं न तदुपोच्चारितम् ॥

(प्रदीपः) न तत्पदमिति । पदसमुदायत्वादिति भावः । यच्च पदमिति । महान्तमित्येतत् ॥

(भाष्यम्) यावता चेदानीं पदगन्धोस्ति पदविधिर्यं भवति । पदविधिश्च समर्थानां भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कुम्भमित्येतच्च यद्यपि पदं भवति उपोच्चारितं च तथापि सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । अन्वर्थसंज्ञाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणानां प्रत्ययार्थानां सद्विशेषणानां उपोच्चारितत्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति ॥

पदविधिरिति । पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः ॥

(उद्घोतः) यावता चेदानीमिति । भाष्यमवतारयति—कुम्भमित्येतच्च यद्यपीति ॥ समाधानाद्यप्यत्र—तथापीति ॥ भाष्ये गन्धशब्दः संबन्धेयानी । स च महासंज्ञागत्यात्म्यव्यतिथौ पदत्वेन निमित्तत्वात्पद एव ॥ अतामर्थ्यात्म्यत्वाभावे उपपदसंज्ञापि कलाभावेति उपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनभेकमिति भावः ॥ एवं च सुवन्तस्योपपदवत् ॥ स्वार्थकणयोरेत्यादि ॥ तत्परिचितं न्युना । इदमेवामिष्योपपदमिति विधिः प्रथमान्तमुपपदस्यापि निर्दिष्टमवगतोक्तं दिक् ॥

(कव्यन्तोपपदे प्रत्ययोत्पत्तिविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कव्यन्त उपपदे किमणा भवितव्यम् अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति मृदमिति ॥

(प्रदीपः) अथ कव्यन्त इति । इह कचित्सापेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति । कचित्तु भवति माणवकं सुण्डयतीति तत्र संदेहात्प्रश्नः ॥ कव्यन्तस्य चाव्य-
यत्वेऽपि कर्मत्वं मन्यते । सत्त्वभूतत्वस्यानिवर्तनात् ॥

(उद्ध्योतः) कर्मत्वं मन्यते इति । स्वरादिवदिति शेषः ॥
तत्र हेतुमाह—सत्त्वेति ॥ चिप्रत्ययेऽपि स्वाश्रयसत्त्वभावस्य
निवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ सत्त्वभूतस्येति पाठेऽपि सावे कः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न भवितव्यम् । किं कारणम् ? । प्रकृतिविवक्षि-
तत्वात् । प्रकृतिविवक्षायां चिर्विधीयते । तत्सा-
पेक्षम् । सापेक्षं चासमर्थं भवति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिविवक्षायामिति । प्रकृतिविकार-
योरेतद्विवक्षायां चिर्विधीयते । तत्रावश्यं विकारेण प्रकृति-
विशेषोऽपेक्षणीयः । तदनपेक्षायां कव्येरभावात् । ततश्च यथा
महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण न भवति एवं मृदं कुम्भीकरोती-
त्यादावपीत्यर्थः ।

(उद्ध्योतः) प्रकृतिविवक्षायामिति भाष्यस्य प्रकृतेर्विकृत्य-
भिन्नत्वेन विवक्षायां विकृतिवाचकादिविधीयते ॥ तत्फलितमाह—
प्रकृतीति । तत्रावश्यमिति ॥ नन्वेवं नित्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्या-
भावात्तु दुर्भारः । तदनपेक्षायां कव्येरभावेन कव्यन्तस्य नित्यसापेक्ष-
ताया उपपादितत्वादिति चेदत्र महद्भ्रियतनीयम् ॥ मम तु प्रति-
भाति—न नित्यसापेक्षत्वं दृष्टौ प्रयोजकम्, किं तु गमकत्वम् ।
एवं च नित्यसापेक्षत्वेऽप्यगमकत्वात् दृष्टिः ॥ काशकटीकारमित्यत्र
तु गमकत्वाद्भवत्येवेति ॥ स्पष्टं चेदं समर्थं चक्षे सुप आत्मन इति
क्षे च भाष्ये सूक्ष्मदृशात् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

त तर्हि इदानीमिदं भवति—‘इच्छाम्यहं काश-
कटीकारमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इष्टमेवैतद्गोनर्दीयस्य ॥

(प्रदीपः) काशान् कटीकरोतीत्यत्र विषयाण्यप्रत्ययो
भवति । तस्मिन्नुपपदे काशशब्दात् कृद्योगे षष्ठी । तस्याः
षष्ठीति समासः समासरूपस्यैव चेष्टवैनोपात्तत्वात् ‘का-
शानां कटीकार’ इति वाक्यं न भवतीत्याहुः ॥

(१९२१ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ निमित्तोपादानं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमित्तोपादानं च कर्तव्यम् । निमि-
त्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् ॥

(१९२२ हेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्यय-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने अनु-
पपदेऽपि प्रत्ययः प्रसज्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात् ? ।

(प्रदीपः) निर्देश इति । कर्मणीति सत्सप्तमीविज्ञाना-
त्सत्येव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः ॥

(१९२३ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निर्देशः संज्ञाकरणार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) [‘कर्मणि’ इत्यादीनां निर्देशः क्रियते ।
किमर्थः ? संज्ञाकरणार्थः । प्रत्ययसंनियोगेन संज्ञा
यथा क्रियेत-] यदा उपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां
वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) निर्देशः संज्ञाकरणार्थ इति । यथेत-
ज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा कर्मणीत्यादि-
सप्तम्युपपदसंज्ञालिङ्गं सौत्रीति भावः ॥ अर्थापेक्षायां तु सप्त-
म्यामण्यप्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्याद् यथा धःकर्मणि पूजिति ।
तथा च उपपदत्वं न प्रतीयेत । अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या ‘धा-
तोरण’ भवति कर्म चोपपदसंज्ञम्’ इत्ययमर्थः स्यादिति कर्मणः
प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रतीयेत ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि निमित्तोपादानं कर्तव्यम् ? ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ॥

(१९२४ निमित्तोपादानवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्र वचनमुपपदसंनियोगार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र वचनं क्रियते तदुपपदसंज्ञासं-
नियोगार्थं भविष्यति । कर्मव्यपिविधीयते तत्र च
प्रत्ययो भवतीति ॥

(प्रदीपः) तत्र वचनमिति । तत्रैव सति प्रत्ययो भवति
नासतीति तत्रप्रदृशाद्भवत्ये । कथमिति चेत् ॥ उच्यते—

१ * कव्यन्तोपपदे न प्रकृतिविषयित्वात् ॥ * ॥ इति १९२० श्रु-
तवार्तिकम् । तस्मात् ‘कव्यन्त उपपदे’ इति दृष्टिर्न भवेत् । अन एव नोप-
पत्त्यने कालि ।

२ तस्मिन्महान्तं पेशार्थवचोपपत्त्येव । (र. ना.)

३ उपपदं प्रत्ययस्य निमित्तमिति वक्तव्यमित्यर्थः । (र. ना.)

४ म चोपपदस्य मल्यनिमित्तत्वेन विनाशि घननिमित्तं मिथ्यानि । कर्म-
त्वादि घननिमित्तं किमर्थं इति प्रश्नस्याप्युत्तरः । (र. ना.)

५ इति भाष्यस्योत्तरं लेखकनादात् उच्यते भवेत् ॥

प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते । तत्रायमर्थः सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं भवति । तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति ॥ ९२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किम् ।
*तत्रग्रहणं विपर्ययमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधिकारादप्येतत्सिद्धम् ॥ तत्रोपपदम् ॥ ९२ ॥

(उद्द्योतः) भाष्येऽधिकारादपीति । नन्वधिकारादेतत्सिन्हावधिकारे इत्यर्थेव तत् एव प्रतिघ्नमुपपदसंज्ञाविधानेन संनियोगशिष्टन्यायात्तत्र सत्येव प्रत्ययो भविष्यति, किं तत्रग्रहणेनेति चेन्न । तदभावेऽन्वाचयशिष्टत्वमपि संभाव्येतेति तत्रप्रतिपर्ययमिति तत्त्वम् ॥ ९२ ॥

(कृतप्रकरणम्)

(४३६ कृतसंज्ञाधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । ५ आ. ६)

७१० कृदतिङ् ॥ ३ । १ । ९३ ॥

(अतिङ्ग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अतिङिति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

पचति पठति ॥

(उद्द्योतः) कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ भाष्ये एकदेव्याह—पचतीत्यादि ॥

(अतिङ्ग्रहणवैयर्थ्यभाष्यम्)

अतिङिति शक्यमकर्तुम् ॥

(उद्द्योतः) शक्तिताऽऽह—शक्यमकर्तुमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मात्तत्र भवति—पचति पठतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

घातोः परस्य कृतसंज्ञा । प्राक् च लादेशाद्धात्वधिकारः ॥

(उद्द्योतः) उदुपपादयति स एव—घातोः परस्येति ॥ घातोऽपि पदस्यार्थं घातोः परत्वेन विहितमेत्यर्थः । अत एव पदस्यार्थं—प्राक् च लादेशाद्धात्वधिकार इति । एवं च णिङ्गुत्तराद्याः अत्रास्मा निषेधो व्यर्थ इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि स्थानियङ्गात्तत्रास्मात् ॥

(उद्द्योतः) तत्रास्मात्तत्रास्मात्तत्रास्मात्—एवमपीति ॥

(प्रतीयन्दीभाष्यम्)

अथानिङित्युच्यमाने यापता स्थानियङ्गात् । तत्रानिङित्युच्यमाने यापता स्थानियङ्गात् । तत्रानिङित्युच्यमाने यापता स्थानियङ्गात् ।

(प्रदीपः) कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ स्थानिवद्भाव इति । अतिङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृतसंज्ञां बाधितुमुत्सहते नत्वतिदेशशालेण प्रसक्तम् । अनन्तरस्य विधिरां भवति प्रतिषेधो वेति वचनादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) सिद्धान्ती शिष्यबुद्धिपरीक्षायै प्रतिबन्दीमाह—अयेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रतिषेधेति । अन्यथानर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) एकदेव्याह—प्रतिषेधेति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ चातिङ्भाविनी लकारस्य कृतसंज्ञाप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्देनोच्यते इति मूलोच्छेद एव कृतसंज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते ॥

(उद्द्योतः) तृतीयाध्यायान्तं धात्वधिकारे तिङो व्यावृत्त्या तत्सार्थक्यमत आह—अथ वेति । तिङ्भावीति । अत एवामन्तविपर्ययकलकारस्य कृत्वं भवत्येव । तस्य तिङ्भावित्वाभावात् । तिङ्भावित्वस्य फलोपहितस्यैव निषेधात् ॥ मूलोच्छेद इति । मूलभूते लकार एव कृतोच्छेदः क्रियत इत्यर्थः । भो भगो इति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽल्लविषित्वादप्यत्र स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यपि बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च स्यात् । यद्यत्र कृतसंज्ञा स्यात् ? ॥

(उद्द्योतः) अथ तृतीयाध्यायान्तं धात्वधिकारेण भाष्ये फलाभावाश्रित्यैव प्रत्याख्यानमाह—किं च स्यादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

कृतप्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । 'प्रातिपदिकात्' इति स्वाधुत्पत्तिः प्रसज्येत ॥

(वृषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । एकत्वादपि अर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । ते चात्र 'तिङोक्ता एकत्वादय' इति कृत्वा उक्तार्थत्वात् भविष्यन्ति ॥

(उद्द्योतः) एकत्वादपि अर्थेषु । ननुतेऽपि पचते एकशब्दात्कर्मत्वमात्रप्रतिपत्तये द्वितीयात् पचति पश्येत्यादी कर्मत्वोक्तौ द्वितीया स्यात् । किं चैकवचनसुसर्गात् इति तदुच्यते । अत्र । कर्मत्वस्यापि बाधेन प्रतीत्या तदुच्यते ॥ तिङोक्ता इत्यत्र च तिङ्पदतिषावनोक्ता इत्यर्थः । एकत्वादपि इत्यादिपदेन कर्मत्वादीनामपि ग्रहणं बोध्यम् ॥ उरमर्गोऽप्यवशिष्ट पदेत्यादि ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

टायादयस्तर्हि तिङन्तात् मा भूयन्निति ॥

(प्रदीपः) टायादय इति । यथा भाषनाधपदसंज्ञा-निमित्तवचनोक्तमित्यर्थे तदतिङ्गप्रत्ययादयः स्फुरिति भावः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

स्त्रियां टावाद्यो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति ॥

(प्रदीपः) स्त्रियामिति । शब्दशक्तिस्त्राभाव्यात्साधनाश्रयसंख्योपादानमस्ति तिङन्तस्य न लिङोपादानमिति भावः ॥

(उद्घोतः) तिङन्तस्येति । तदर्थक्रियाया इत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अणाद्यस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अपत्यादिष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति ॥ अथापि कथंचिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न तिङन्तादणादयो भवन्तीति' । यदयं कचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति—“अतिशयने तमविष्टनौ । तिङश्च” ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथापि कथं चिद्योगः स्यादिति । शेष इत्यस्य विधायकत्वादृषदि पिष्टा इत्याद्यर्थे इव पचत्यादिभ्यः पश्यत्याद्यर्थे प्रलयः स्यादिति भावः ॥ न तिङन्तादिति । अयमत्राभिसन्धिः—तिङन्तानां कृदन्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावो ज्ञाप्यत इति पचति भवतीत्यादी प्रथमापि नेति बोध्यम् । पचेरनित्यादौ नलोपश्चात् एव न ॥ अतएवाहनित्यादौ न दोषः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह तर्हि पचति पठतीति “ह्रस्वस्य पिति कृति गुरुभवती”ति तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

“धातोर्”ति वर्तते ॥

(प्रदीपः) धातोरेति । धात्वादेरित्यतः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवमपि चिकीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अत्रापि शपा व्यवधानात् ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्यवधानमेवेति ॥ कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

(प्रदीपः) एकादेश इति । ननु स्थानिवद्भावं याधित्वा परतान्दन्तवद्भावेन भाष्यम् । नैव दोषः । परशब्दस्येष्टवाचि-

त्वात् स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य बाधकः ॥ नन्वतिङ्गिति प्रत्याख्यायमाने पचैरञ्जिति प्रातिपदिकान्तत्वाच्चकारलोपः प्राप्नोति । इत्थं रञ्जिति नकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ इह तर्हि विचीयादिति कृष्णकारत्वादीर्षो न प्राप्नोति ॥ एषोप्यदोषः । सर्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयति—“अकृदिति प्रतिषेधस्तिष्ठे न भवतीति । यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुयादित्यादावपि सर्वधातुके कृत्प्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक्सर्वधातुकप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

(उद्घोतः) परशब्दस्येष्टेति । अन्तवद्भावस्य प्रापकत्वेन स्थानिवद्भावस्याभावातिदेशकत्वेन निषेधकतया निषेधश्चा वली-यास इति न्यायेनाचः परस्मिन्नित्यस्यैव प्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । यत्किञ्चित्स्थानिभूतादचः पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वादचः परस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तिः ॥ एतेनान्तवद्भावेन शब्दन्तस्यैव कार्यमिति पूर्वविध्यभावात्कथं स्थानिवत्त्वमिति परास्तम् । स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यत्र न मानम् । तत्तत्कौण्डिन्यायस्यानवकाशविषयकत्वेन विषयविषयकत्वेन चेद्देशे विषयेऽप्राप्तेः । तत्र सूत्रेऽभावातिदेशस्याप्यङ्गीकारेण स्थानिनि सत्यमवतस्तुक् एकादेशोप्यभावातिदेशो बोध्यः ॥ एतेन स्थानिवद्भावेऽपि शब्दन्तस्य शपा व्यवधानाभावात्तुर्गुण इत्यप्राप्तम् । धीर्धितौ धिय इत्यत्र तु न दोषः । ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्यनेन संप्रसारणे पूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वे च कृते एकादेशस्य निवृत्तेस्तस्य स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेर्लुप्तवदु-रित्यादावपि हेजोऽन्तरङ्गत्वादात्वे वाणीदाहमित्यालोपे संप्रसारणे एकादेशस्यैवाभावाच्च दोषः । स्पष्टं चेदं सर्वत्रसंसारणमिति वातिकभाष्ये । धियावित्यादावित्यत्र आकारात्पृथ्वीधित्त्वमवच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावाच्च ॥ नकारोच्चारणेति ॥ समाध्यन्तरमपि प्रायुक्तम् ॥ पृथक्सर्वधातुकेति । न च इयमर्थः, दीर्घप्रवृत्तियोग्याजनेत्यर्थः इयमभावात् ॥ ९३ ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीर्षभेज्जनानेष्टभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पष्ठमाहिकम् ॥

(४३० सूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १)

७११ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ३।१।९४ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विन्यायते—स्त्रियामभिधेयायां वाऽसरूपे न भवतीति । आहोस्त्वित् स्त्रीप्रत्ययेऽपि न ? किं वातः ?

(प्रदीपः) वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ कथमिति ।
स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमी वा स्यात्, स्त्रियामित्यस्यैव वा
स्वरूपस्य निषेधः स्यात्—स्त्रियामित्युच्चार्य ये प्रत्यया विधी-
यन्ते तेषु वाऽसरूपो न भवतीति संदिहानः पृच्छति ॥

(उद्द्योतः) वाऽसरूपो ॥ १४ ॥ ननु स्वरूपस्य निषेधे
तदभाव एव स्यादतस्तत्पक्षे वाक्यार्थं दर्शयति—स्त्रियामित्युच्चा-
र्येति ॥ स्वरूपस्यैव स्वरूपपरत्वेत्यर्थः ॥ निषेधः स्यादित्यस्य
निषेधान्वयन्वयित्वं स्यादित्यर्थः ॥

(अभिधेयपरत्वदूषणभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—‘स्त्रियामभिधेयायाम्’ इति—ल-
ब्धा लवित्तव्या अत्र वाऽसरूपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लव्येति । अत्रो यदिति यता तव्यादीनां
नित्यं बाधनं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(स्त्रीप्रत्ययपरत्वदूषणभाष्यम्)

अथ विज्ञायते—‘स्त्रीप्रत्ययेषु’ इति, व्यावक्रोशी
व्यावक्रुष्टिरिति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) व्यावक्रोशीति । कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियामिति णचा किनो बाधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—‘स्त्रियामभिधेयायाम्’,
नापि ‘स्त्रीप्रत्ययेष्विति’ । कथं तर्हि ? स्त्रीग्रहणं स्वैर-
यिष्यते ॥ तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति ‘स्त्रि-
याम्’ इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो
विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) स्त्रियामित्यधिकृत्येति । स्त्रियां किञ्चि-
त्स्यस्मिन् रूपधिकारे ये उत्सर्गापवादास्तेष्वपवाद उत्सर्गस्य
बाधक एवेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु ये विहितास्तेषां प्रतिषेधे विधिवैयर्थ्यं
स्यात्, विहितप्रतिषिद्धत्वादिकस्यो वा स्यादत आह—स्त्रियां कि-
ञ्चित् । तदधिकारे ये विहिता उत्सर्गास्तेषां वासरूपविधिना प्रस-
क्तानां प्रतिषेधो बाधो विज्ञास्यते इति भाष्याक्षरार्थं इति भावः ॥
अथ नोत्सर्गापवादोद्देश्योरपि अधिकारनिवेशित्वे सति अस्त्रियामिति
प्रतिषेध इति लभ्यते । अन्येनापि यत्रासमावेश इष्टः सोऽनभिधा-
नासाम्यः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(१९२५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असरूपस्य बाधचनमुत्सर्गस्य

बाधकविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असरूपस्य बाधचनं क्रियते । उत्सर्गस्य
बाधकविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । तत्रास्यानीय

उत्सर्गाः, तेषामजन्ताद्यदपवादः—चेयम् चेतव्य-
मित्यपि यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अजन्ताद्यद्विधीयते ।
हलन्तात् ण्यद्विधीयते । एतावन्तश्च धातवो यदु-
ताजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयस्ते
वचनाद्भविष्यन्ति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ण्वुल्त्वाद्युत्सर्गौ, पचादिभ्योऽजप-
वादः—पचतीति पचः । ‘पका पाचक’ इत्यपि यथा
स्यात् ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येत्येतत्—‘अ-
जपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य’ इति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ण्वुल्त्वाच्च उत्सर्गाः । तेषामिगुपधा-
त्कोपवादः—विक्षिपः विलिखः । ‘विक्षेप्ता विक्षे-
पक’ इत्यपि यथा स्यात् ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

(१९२६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोत्पत्तिविभाषा प्राप्नोति यथा
तद्धिते ॥

(प्रदीपः) तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्ग इति । ‘वाऽसरूप’
इत्येतावच्छ्रूयते । तत्र वाप्रहणेन किं भावो विकल्प्यताम्—
असरूपोऽपवादो वा भवति पक्षे न भवतीति । अथ बाधकत्वं
विकल्प्यताम् वा बाधको भवति, पक्षे न बाधक इति ॥ तत्रा-
न्तरङ्गत्वात्सत्ताया एव विकल्पः स्यात् । यथोक्तम् ‘यत्रान्यत्
क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपर’ इति । न तु
बहिरङ्गस्य बाधकत्वस्यैव्युपतरेव विकल्पः स्यात्, पक्षे तु न
कश्चित् प्रत्यय उत्पद्येत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये तत्रोत्पत्ति वा प्रसङ्ग इति । उत्पत्ते-
र्वार्धविकल्पप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु बाधकावविकल्पे नामं दोष इत्या-
शङ्क्य तद्विकल्प एव न सिध्यतीत्याह—वाऽसरूप इति ॥ अस-
रूपोपवादो वा भवतीति । अपवादपदं वक्ष्यमाणसिद्धान्ताभि-
प्रावेण ॥ बहिरङ्गस्येति । शब्दानुपात्तस्येति बोधपक्षः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

अस्तु, यदा विक्षिपो विलिख इत्येतन्न, तदा वि-
क्षेप्ता विक्षेपक इत्येतद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अस्त्विति । बाधकभावे उत्सर्गस्यानिवार्य-
त्वारिति भावः ॥

(उद्द्योतः) इत्येतद्व्यत्ययो भाष्ये छेदः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ? । यथा तद्वित्त इत्युच्यते ॥

तद्वित्तेषु च सर्वमेवोत्सर्गोपवादं विभाषा, उत्पद्यते वा न वा ॥

(प्रदीपः) यद्येतदिति । अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्य बाधितत्वादपवादाभावपक्षेऽप्युत्सर्गस्याप्रवर्तनादिति भावः । तत्र यथा अत इज्जिते विकल्पितेनेचा मुक्ते पक्षेऽण् न भवति अपि तु बाध्यमेव । तथेहाप्यपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्रादीनर्थानभिदध्याद् यथामिच्छित्त्वाद् क्तिवादिलोपे कृते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यद्येतल्लभ्येतेति । अपवादपदाभावादपवादविषय एव विकल्प इत्यत्र भाष्याभावादपवादोत्सर्गोभयविषयो विकल्पः स्यात् । एवं च तद्वित्त इवोत्सर्गोपवादयोर्विकल्पाद्यवोत्सर्गोपवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गप्रवृत्त्या पक्षेऽनुत्पत्तिरेव प्रामोदीति भावः ॥ अपवादशास्त्रेणेति कैयटोक्तितु चिन्त्या, तद्वित्तेषु सर्वमुत्सर्गोपवादं विभाषेति दृष्टान्तेन मनुक्तार्थस्यैव लभ्यात् ॥

(१९२७ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वावचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । असरूपस्य बाधकस्य वावचनात् “असरूपो वा बाधको भवतीति” इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । बाधकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षेऽपवादस्य बाधकत्वं नास्ति तत्र बाधकत्वाभावादुत्सर्गः प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) सिद्धं त्विति । भाष्ये बाधकपदे कृतेऽसरूपस्य बाधकस्यैव विकल्पे उत्सर्गविकल्पाभावासिद्धमिति भावः ॥ इदं चापवादशास्त्रेणैकवाक्यतापन्नम् । न चैवमसरूपो वा बाधको भवतीति भाष्येण बाधकत्वविकल्पप्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । *असरूपस्य बाधकस्य वावचनादिति वार्तिकस्तारलेखेन “असरूपो वा बाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽन्वयात् । वार्तिकेऽपि बाधकानुवादेन विकल्पविधिरित्येव स्वरसतो लभ्यते, न तु बाधकत्वानुवादेनेति दिक् ॥ प्रत्यासत्त्या च यश्चिरुपि बाधकत्वं तस्यैव पक्षेऽभ्यनुशानमिति नातिप्रसङ्गः ॥ कैयटे बाधकत्वे विकल्पिते इत्यादि । इदं चिन्त्यम्* वार्तिकोक्तबाधकपदार्थेकदेशस्य बाधकत्वस्य विकल्पेनान्वयायोगात् । किं च पक्षे बाधकत्वाभावे शसिगोविन्द समुच्चयः स्यादिति मद्दन्तिष्टम् ॥ धर्मनिषेधे धर्म्यभावाप्रतीतिः । अत एव न वेति सूत्रे साधुत्वविकल्पे पक्षे तस्यैवासाधुत्वमादितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्वित्ते* इति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । अस्ति कारणं येन तद्वित्तेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति । किं कारणम् ? । प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोभिधीयते । इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते । नचान्यः शब्दोस्ति यस्तमर्थमभिधीतेति कृत्वा तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ वा समयः कृतः—“न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः” इति । एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः । इह पुनरिति । केवला प्रकृतिः स्वार्थमपि नाभिधत्ते किं पुनः कर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति । तथाहि । प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते अनुत्पत्त्यप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कश्चिदर्थं गमयति । अथापि हि क्षिपेः कर्तेति कर्त्रादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथापि करोतिप्रियापेक्षमपि कर्तृत्वं प्रतीयेत न तु क्षिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद् बाधकत्वं वहिरङ्गमपि विकल्प्यते ॥

(उद्घोतः) क्षिपेरिति धात्वर्थनिर्देश इह प्रत्ययः । इह कृत्यादिभ्य इति शब्दाः ॥ तथापीति । कर्तेत्यत्र तस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ बाधकत्वं वहिरङ्गमपीति । इदं चिन्त्यम् । सामर्थ्यादपवाद एवासरूपशब्देन विवक्षितो न तु उत्सर्गोपीति तु भाष्यतात्पर्यं बोध्यम् ॥ भाष्ये—अथ वा समय इति । एवं च समयैतत्तद्विबोरन्यतरस्याप्यबाधायात्सरूपपदेनापवाद एव गृह्यते इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । यद्यसौ तत्र प्रमाणम्, इहापि प्रमाणं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) य एवेति । समयस्यायं बाधकोस्त्विति भावः ॥

(उद्घोतः) इहापि प्रमाणं चेत्किमेतावता, तत्राह—समयस्येति ॥

विधानात् ॥ तत्तात्, शब्दरूपस्य धनोः कर्तृत्वमात्रं वाप्यथाचकपोऽद्यादस्याः पृथगर्थशानानामेकाकारताया एव यथेने चैरङ्गीकृतत्वात्किमपि तदर्थपरत्वेन प्रयुक्तमिति गत्यनमेव वरमिति दाधिगमाः ।

१ ‘समर्थानां प्रमाणाद्’ इत्यनेन अपोपवादस्य ‘अत इह’ इत्यस्य विकल्पेनाप्रसिद्धिपक्षेऽप्यनुत्पत्तिरिव व्यर्थत्वार्थः ॥

२ इदं चिन्त्यम् । ‘इह कृतित्वा पातुनिर्देशः’ इत्येवमेव वार्तिकपाठे कथं धात्वर्थे प्रत्ययः । ‘धात्वर्थनिर्देशे ण्युल’ इति वार्तिकेन ण्युल एव धात्वर्थे

(समाधानभाष्यम्)

प्रमाणमसौ तत्र चेह च । सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे । न चानुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ततोनुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सामर्थ्यमिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययस्यानुत्पत्तावर्थः प्रत्याययितुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वस्मिन् परिहारे प्रकृतेरेव केवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । उत्तरत्र तु समयात् प्रयोग एव केवलाया नास्तीत्युच्यते ॥

(उद्द्योतः) अर्थः प्रत्याययितुमिति । न च प्रत्ययानुत्पत्तौ प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । न केवला प्रकृतिरिति निषेधात् । नापि प्रत्युक्तादर्थबोध इति भाष्यार्थः इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि तद्धितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति ? ॥

(प्रदीपः) कथं तर्हि । समयात् केवलस्य प्रातिपदिकस्य तद्धितानुत्पत्तौ साधुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् । केन ? । पष्ठ्या ॥ अथ वा रूपवत्तामाश्रित्य वाविधिरुच्यते । न चानुत्पत्तौ रूपवती । तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमिति पृथ्वन्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगो, न केवलस्य । इह तु कृदनुत्पत्तौ सत्यां केवल एव धातुः स्यात्तस्य च समयात् प्रयोगाभावः ॥ अथ वेति । असंख्यशब्देन भिन्नरूप उच्यते । तस्य च भिन्नरूपत्वं रूपवदुत्सर्गापेक्षया भवतीति स एव पक्षेऽभ्यनुज्ञायते न त्वरूपानुत्पत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) असंख्यशब्देनेति । भिन्नरूपो वेत्युक्ते भावाभावयोः परस्परभिन्नरूपस्य सत्ता प्रतीतिरिति नानेनोभयोरुत्सर्गापवादयोर्विभाषा बोधनम् । तथा सति पक्षेऽनुत्पत्तिः स्यात् । सा च न रूपवतीति अभावपक्षे न भिन्नरूपस्य सत्ता स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्—अपवादो विभाषा भविष्यति, न पुनरुत्सर्ग इति ॥

(उद्द्योतः) नन्वस्य सामर्थ्यादन्यतरस्य विकल्पो, न त्वप्रयोरिति भाष्यकप्रमाणे अपवाद एवेति कुतो लभ्यत इत्याशङ्कते भाष्ये ह्येव मूलमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न चैवास्ति विशेषो यदपवादो विभाषा स्याद्, उत्सर्गो वा ॥ अपि च सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते—

‘वाऽसरूप’ इति । न चोत्सर्गवेलायां किं चिदपेक्ष्यमस्ति । अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति, स वा बाधको भविष्यति ॥ कः पुनरसौ ? । अपवादः ॥

(प्रदीपः) न चैवास्तीति । उत्सर्गविकल्पेऽप्राप्तविभाषा, अपवादविकल्पे तु प्राप्तविभाषेति न कश्चिद्विशेषः ॥ अपवादवेलायामिति । बाधत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इष्टापर्या समापत्ते—न चैवास्तीति ॥ तद्याचष्टे—उत्सर्गेति । असंख्य उत्सर्गो वा भवतीत्यनेन प्रत्यासत्त्याऽसरूपोपवाद एव पक्षे स्याप्यते इति कविषये नाणिति भावः ॥ वस्तुतोऽसरूपपदेनापवाद एवोपतिष्ठत इत्याह—भाष्ये अपि च सापेक्ष इति ॥ अवधि सापेक्ष इत्यर्थः । भिन्नरूपत्वं ह्यसरूपत्वं तत्र कुतो भिन्नरूप इत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां यः स्वविषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्तो गम्यते । अपवादविधिसमये चोत्सर्गस्तमपि विषयानुपपत्तीकमान उपारुढो भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोपवाद एव युज्यत इत्यर्थः ॥ न चोत्सर्गवेलायामिति । नन्वपवादवाक्यार्थोत्तरानुत्सर्गस्य लक्ष्यसंस्कारकतेति प्रातिपदिकार्थवृत्तभाष्ये उक्तत्वेनोत्सर्गोपि स्ववेलायामपवादमपेक्षते इति कथमेतदिति चेन्न । लक्ष्यसंस्कारवेलायामपेक्षायामपि वाक्यार्थबोधवेलायां तदभावात् । अस्य च तदैवैकवाक्यतेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भवतीत्युच्यते । किवादिषु समावेशो न प्राप्नोति—ग्रामणीः ग्रामनाय इति । न ह्येते रूपवन्तः ॥

(उद्द्योतः) स वा बाधको भवतीति भाष्ये स बाधको वा भवतीत्यन्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतेपि रूपवन्तः । कस्यामवस्थायाम् ? । उपदेशावस्थायाम् ॥

(प्रदीपः) उपदेशावस्थायामिति । प्रत्यासत्तिन्यायाव उपदेशावस्थायामसंख्यमाश्रीयते इत्यर्थः ॥

(वार्तिकशेषभाष्यम्)

यद्येवम् ।

(१९२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषा-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति—“कर्मण्यण्” “आतोऽनुपसर्गं क” इति कविषयेऽपि प्राप्नोति ।

(१९२९ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । अनुबन्ध-
स्यानेकान्तत्वात् । 'अनेकान्ता' अनुबन्धाः ॥

(उद्घोतः) सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । ननु
यथानुबन्धोऽनवयवस्तदा कथं कप्रत्यये कस्येत्त्वम्, प्रत्ययादित्वा-
भावात् । कथं वाडादीनामेकात्वेन सर्वादेशत्वम् न चादेश-
प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वाभावादानेकात्त्वम् । तर्हि केऽपि वाक्यार्थबोधा-
त्पूर्वं प्रत्ययत्वाशानेन तदुत्तरमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तौ सर्वत्र नाज्झलविति-
सूत्रभाष्योक्तरीत्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्संज्ञा प्रवृत्त्या च उपदेशेऽनु-
बन्धसत्त्वादसंरूपाकारत्वं स्यादिति चेन्न, जुद्ध इत्यादावादिशब्दस्य
समीपपरत्वात् दोषः । अनेकालित्यत्र संबन्धसामान्यषष्ठ्यर्थवद्गुणीक-
नीकारात् दोषः । आदेशेऽपि वा आ इत्याकारप्रत्येपात्सर्वादेशत्वम्
इत एव वाऽस्वरसाद् अर्थकान्तेषु दोष एवेति वक्ष्यति भाष्यकृत् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा प्रयोगेऽसरूपाणां वाविधिर्न्याय्यः ॥

(उद्घोतः) अथ वा प्रयोगे इति ॥ किपि रूपाभावादेव
स प्रयोगेऽसरूपः । असंरूपपदेन च समानरूपाभाववानुच्यते
इति भावः ॥

(१९३० दूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोगे चेलादेशेषु प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । ह्योऽपचदित्यत्र लुङि प्राप्नोति । श्वः पक्ते-
त्यत्र लङि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ह्योऽपचदिति । लङ्यनच्कस्तकारः प्रत्ययः
लुङित्वपाक्षीदिति 'ईट्' शब्द इति भिन्नरूपत्वात्समावेशप्रसङ्गः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न लादेशेषु
चासरूपो भवति' इति । यदयं "ह्रश्वतोर्लङ् च"
इत्याह ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । परोक्षे लिङिति लिटा लङः
समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध एवेति नार्थो लङ्विधानेन । विहितस्तु
लकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) न लादेशेषु चासरूप इति । आदेशगतम-
सारूप्यं गृहीत्वा लकारविषये चासरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम् ।
आदेशप्रवृत्तुत्तरकालिकवैरूप्यवस्तु लकारेभ्यस्तत्कारार्थः ॥ तदाह—
लकाराणामसमावेशमिति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा प्रयोगेऽसरूपाणां वाविधौ न सर्वमिष्टं
संगृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ॥

कोसौ ? । उपदेशो नाम ॥ उपदेशो चैतेऽसरूपाः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । किवादयो न संगृहीतास्तेषां
प्रयोगे रूपाभावादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वेष्टासंग्रहसुपपादयति—किवादय इति ।
असरूपपदेन भिन्नरूपस्यैव ग्रहणमित्याशयः ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषा-
प्रसङ्गः* इति ॥

(दूषणपरिहारसारणभाष्यम्)

परिहृतमेतत्—*सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वाद्*
इति ॥

(उद्घोतः) आदौ तु प्रत्येकान्तिर्वाहः ॥

(दूषणभाष्यम्)

अथैकान्तेषु दोष एव ॥

(उद्घोतः) जुद्ध इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वे लुङ्पु-
चणयोर्गोदित्वेऽपीत्त्वोपपत्तेः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

एकान्तेषु च न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—
'नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवति' इति । यदयं "ददा-
ति दधात्योर्विभाषा" शास्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नानुबन्धकृतमिति । भान्यनुबन्धव-
ज्ञानविषयवर्णकृतमसारूप्यं नेत्यर्थः ॥ "ददाति दधात्योर्विभाषा"
शः, पक्षे यैः ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथवाऽसरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते ।
अपवादश्च नाम अनुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्य-
त्वेन वा । तेनानेनाद्यर्थं किञ्चित्प्राप्त्यर्थं किञ्चिच्च
संगृहीतव्यम् । तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यम्, तन्ना-
श्रयिष्यामः, यत्तु रूपान्यत्वेनासारूप्यम्, तदाश्र-
यिष्यामः ॥

(उद्घोतः) अथवेति । उभयकृतासारूप्ये गृह्यमाणे व्याव-
र्त्ताभावादसरूप इति व्यर्थं स्पष्टत्वाद् 'वाऽपवादः' इत्येव वदेत् ।
तत्सामर्थ्यादनुबन्धकृतासारूप्यं नाश्रयते, किंतु रूपान्यत्वेनेत्यर्थः ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथवा—'असरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते ।
सर्वेष्टासरूपः तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो
योसरूपः' इति । कश्च साधीयान् ? । यः प्रयोगे,
प्राक् च प्रयोगात् ॥

(उद्घोतः) तत्सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिः । तेन प्रयोगे उपदेशो
चासरूप इति द्वितीयः पक्षः ॥

१ अनुबन्धानामनेकान्तत्वे इत्यादि ॥

२ इत्यपचदिति । अन्य 'इत्यादि' इति शेषः ॥ तथा च 'अनुबन्धाना-
नेकान्तत्वे आदिपदस्य समीपपरत्वे लुङ्पुचणयोर्गोदित्वेन चकारस्यत्यपचो-

व्यापनाद् यकारादित्यादीकार्थव्यवहारस्या स्तीकरीये एवमन्त्ये दोष एवेति
भाष्याधारार्थः ॥

३ 'ददाति दधात्योर्विभाषा' इत्यनेनाद्वयमिति बोध्यम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथवा—‘असरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते । न चैवं सति कश्चिदपि सरूपः । त एवं विज्ञास्यामः—‘कचिदोऽसरूपः’ इति । अनुबन्धमिच्छाश्च प्रयोगे सरूपाः ॥

(प्रदीपः) कचिद इति । प्रयोग इत्यर्थः । उपदेशे सर्वस्यैवासारूप्यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) तत्सामर्थ्यात् प्रायोगिकमसारूप्यमिति तृतीयः पक्षः ॥ तत्रान्त्योः किवादिंसंभ्रष्टः । कथमिति चेत् ? रूपाभावादेव सारूप्याभावस्याक्षतेः । असरूपपदेन च सारूप्याभाववानुच्यत इत्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कथमिदं विज्ञायते अस्त्रियामिति—किं ‘स्त्रियां न भवति’ इति, आहोस्त्रि ‘प्राक् स्त्रिया भवति’ इति । कश्चात्र विशेषः ? ।

(प्रदीपः) कथमिति । क्यधिकारविहितेभ्येव किं प्रतिषेधः, परस्तात् क्यधिकारस्य भवत्येव वासरूपविधिः । अथ क्यधिकारात् प्राग्वासरूपविधिर्भवति क्यधिकारेण विच्छिद्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) प्रागिति । अत्र पक्षे स्ये सन्निः सौत्रः । यदा परिभाषापक्षे प्रथमः पक्षः । अधिकारत्वे द्वितीयः । तदा स्त्रियामिति द्वा द्वौ निवर्तते इत्यर्थः ॥

(१९३१ दूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियां प्रतिषेधे कल्युद्गतुमुन्खल-
र्थेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियां प्रतिषेधे कल्युद्गतुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति ॥ क—हसितं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति ॥ ल्युद्—हसनं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति ॥ तुमुन्—इच्छति भोक्तुम् । लिङ्-लोटावपि प्राप्नुतः ॥ खलर्थः—ईपत्पानः सोमो भवता । खलपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिङ्-लोटाविति । लिङ्-चेति लिङ् भवत्येव । इच्छार्थेषु लिङ्-लोटावित्यत्र तु लिङ्-लोटाः सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः । लिङ्-चेति नियमाक्षेपेन भविष्यतीति शक्यते मनुम् ॥ ननु तुमुन् भावे, कर्तृकर्मणोर्लिङ्-लोटाविति मिथ्यात्वात् कुतो भाष्यबाधकभावः ॥ नैप दोषः । अपि लिङ्-लोटाविति विधानमिति तदपेक्षया भाष्यबाधकभावोऽस्मिन् ॥

(उद्द्योतः) ‘समानवर्तकेषु तुमुन्’ ‘लिङ्-चे’ति वचना-

लिङ् इष्टत्वादाह—लिङ्-चेति । लोडापादन एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥ नियमादिति । नियमो वा कल्पः, शापकं वा कल्प्यमिति तु भाष्याशयः ॥ किं च लिङ् कर्तृकर्मणोश्चरितार्थः । भावे तुमुन् भावार्थयोस्तयोरपवाद एवेतीदं भगवत इति ज्ञायते इति लिङ्-भवत्येवेलपि कैयटिश्रित्यः ॥ ननु लिङ्-लोटा कामप्रवेदने विधीयते इच्छामि भुञ्जीय इच्छामि भुञ्जतां भवानिति हि तदुदाहरणम् । इदं त्वकामप्रवेदनेऽपीति कथमनयोर्बाध्यबाधकभावः । न चेदमपि कामप्रवेदनविषयः ‘इच्छति भोक्तुम्’ इत्युदाहरणसंगतेः । वक्रमिप्रायाविक्रमणमेव हि कामप्रवेदनशब्देनोच्यत इति चेन्न । तत्र भोजनमिच्छतीति तदर्थेनात्रापि तत्सत्त्वात् ॥

(स्त्रियाः प्राग् इति पक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि ।

(१९३२ दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां
वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्त्वायां वाचनं कर्तव्यम् । आसित्वा भुङ्क्ते । आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) आस्यते भोक्तुमिति । भोजनार्थत्वादासनस्य पीवकाल्यमात्रं गम्यते इति समानविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावप्रसङ्गः । क्त्वा भावे तत्रैव च लकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते । तत्रार्थं निर्णयः । क्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिर्भवति । अहं कृत्यत्वं श्वेत्यत्र तु कृत्य-तृज्ग्रहणेन तस्यानित्यत्वं ज्ञायते ॥ ९४ ॥

(उद्द्योतः) ननु पीवकाल्याप्रतीतेः कथं क्त्वाविषये लकार-प्राप्तिरत आह—भोजनार्थत्वादिति ॥

(१९३३ दूषणवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कालादिषु तुमुन्विधाने
वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालादिषु तुमुन्विधाने वाचनं कर्तव्यम् । कालो भोजनस्येति यथा स्यात् ॥

(१९३४ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अहं तृज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहं तृज् विधेयः । इमे अहं कृत्या विधीयन्ते ते विशेषमिदिताः सामान्यमिदितं त्वं वाचेत् ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तृदि तृच् । कः प्रसङ्गो यद्भाष्यकर्मणोः कृत्याः कर्तृदि तृच् वाचेत् ॥

एवं तर्हि ।

(१९३५ वार्तिकन्यासान्तरम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अहं कृत्यतृज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहं कृत्यतृचो विधेयाः । अयमहं लिङ् विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यतृचो वा बाधेत ॥ वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

(उद्घोतः) स्त्रियाः प्रागित्यत्र पक्षे दूषणान्तरमाह—भाष्ये कालादिष्विति । अहं तृजिति च ॥ ९४ ॥

(अथ कृत्यप्रकरणम्)

(४३८ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २)

७१२ कृत्याः ॥ ३।१।९५ ॥

(अवधिज्ञापनाधिकरणम्)

(१९३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ण्वुलः कृत्यसंज्ञा मा भूदिति ॥

(१९३७ आक्षेपवारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अहंकृत्यतृजग्रहणं तु ज्ञापकं प्राङ् ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृत्यतृचश्चेति तृजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—प्राङ् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति ॥

(प्रदीपः) कृत्याः ॥ ९५ ॥ कृत्याः इत्येतावत् सूत्रमिहाह—कृत्यसंज्ञायामिति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्रामोति ।

(समाधानभाष्यम्)

योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ कृत्याः ॥ ९५ ॥

(प्रदीपः) योगापेक्षमिति । ण्वुल्वचनाविद्येतस्माद्योगात् प्राक् कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तृजग्रहणेनानुभास्यत इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

(४३९ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ३)

७१३ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३।१।९६ ॥

(१९३८ प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) केलिमर उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

पचेलिमा माषाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः भक्तव्याः ।

(प्रदीपः) तव्यत्तव्या ॥ ९६ ॥ केलिमर इति । कर्मकर्तरि चायं कैश्चिद्व्यति ॥ भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः ॥

(उद्घोतः) तव्यत्तव्या ॥ ९६ ॥ कैश्चिद्व्यति । वृत्ति-कारैरित्यर्थः । कर्मणि प्रदर्शित इति । पक्तव्या इति विवरणात् । न हि तव्यः कर्मकर्तरि, लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदिति वचना-दिति भावः ॥

(१९३९ प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वसेस्तव्यत्कर्तरि वक्तव्यः, णिच् चासौ भवतीति वक्तव्यम् । वसतीति वास्तव्यः ।

(१९४० कर्तरि तव्यत् प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तद्धितो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वास्तुनि भवो वास्तव्यः ॥ तव्यत्तव्या ॥ ९६ ॥

(प्रदीपः) वास्तुनि भव इति । दिगादिवाच्यत्प्रत्ययः । नित्यानां शब्दानां यथाकथञ्चिदन्वाहयानं कर्तव्यमिति मन्यते । यथोक्तम्—

‘उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते ।

उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठते’ इति ॥ अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोपि नास्ति । कृत्योक्तैष्णुजिति यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदेव ययतोश्चातदर्थं इत्यनेन ॥ ९६ ॥

(उद्घोतः) ननु बोधे विशेषात्कथं तद्धितेन सिद्धिरिहाह—नित्यानामिति । बाहु भवत्वेनापि वासकतुर्वेव रुढ्या बोधाज्ञाधेविशेषः । रुढ्या सर्वदोषपरिहारादिति भावः ॥ उपादायापि ये हेया इति । उपायश्चन्द्रव्युत्पत्तिः । प्रुपोदरादित्वा-रसाधुः ॥ रेखागवयस्यानीयत्वादिति भावः ॥ ‘कृत्योक्तैः’ ययतो-रिति चान्तोदात्तविधायकं । नञ् इति च तत्र वर्तते । अनेन वास्तव्योऽग्रवास्तव्य इत्यादिस्मासस्तु अनभिधानात् भवतीति भाष्याशयः ॥ ९६ ॥

(अथ यथप्रत्ययप्रकरणम्)

(४४० यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ४)

७१४ अचो यत् ॥ ३।१।९७ ॥

(अजग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अजग्रहणं किमर्थम् ? ।

१ ‘प्राक् तृच’ इत्येवमेव पाठ आसीत् । अतएवमपि ‘ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्रामोति’ इत्याक्षेपः संनष्टः । ‘ण्वुलः प्राङ्’ इति पाठे ण्वुलः कृत्यसंज्ञापति-कम् संनष्टेतिपि दापिमयाः ॥

२ काशिकायाम् “कृत्याः प्राङ् ण्वुलः” इत्येवं दर्शितः ध्रुवपाठोऽनार्थ इति सूचितम् ॥

३ इत्यनेन ‘योगापेक्षं ज्ञापकम्’ इत्यस्य संन्यासाद्व्याप्त्यभासस्यापि ‘बहुगुणवत्तुति’ इति ‘योगापेक्षं ज्ञापकम्’ इत्येवमपि शेष इति दापिमयाः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अजन्ताद्यथा स्याद्, हलन्ताण्यमा भूदिति ॥

(प्रयोजनतिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्यद्विधीयते, स बाधको भविष्यति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

यथैव तर्हि प्यद्यतं बाधते । एवं तव्यदादीनपि बाधेत । अजग्रहणे पुनः क्रियमाणे अजन्ताद्यद्विधीयते, हलन्ताण्यद्विधीयते । एतावन्तश्च घातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयः । ते वचनाद्भवन्ति ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वासरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात्—लघ्यम्, पच्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये शुणे कृतेपि प्रत्ययसामान्येपि च वान्तादेशे कृते 'हलन्तादिति' प्यत् प्राप्नोति ॥ तथा दिव्यं धित्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते "हलन्तादिति" प्यत् प्राप्नोति । अजग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति ।

(उद्द्योतः) अचो यत् ॥ ९७ ॥ भाष्ये आर्द्धधातुकसामान्य इति ॥ विषयसहस्यमपि परभूतविषयसहस्रे एव प्रकृत्या परतिमितत्वमस्तेष्वेति कथयतीत्यादी स्थानिवत्त्वनिर्वाहः । आर्द्धभाष्ये इति च जातिनिर्देश इति भावः ॥

(१९४१ यत्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यति जनेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यति जनेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जन्यं घटसेन ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते [—'जनेः' इति]

(१९४२ यातिकन्यासात्तरम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तकि-तक्ष्यम् । शसि-शस्यम् । चति-चत्यम् । यति-यत्यम् । जनि-जन्यम् ॥

(प्रदीपः) अचो यत् ॥ ९७ ॥ यति जनेरिति । यतोऽनाय इति शरणं जनेर्गन्निधानम् । जन्यमिति तु प्यत्तापि गिष्ठा—जनिष्यतोऽपि यद्विप्रतिषेधात् ॥

(उद्द्योतः) यतोऽनाय इति । आधुदात्तस्वरार्धमित्यर्थः ॥

(१९४२ कृत्ययत्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हन्तेर्वा यद्वक्तव्यः । वध इत्ययं चादेशः । वध्यः । घात्यः ॥

(१९४३ कृत्यप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तद्धितो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितो वा पुनरेव भविष्यति—वधमर्हतीति वध्यः ॥

(प्रदीपः) वधमर्हतीति । दण्डादिभ्य इति यत्प्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) यत्प्रत्यय इति । एतेन दण्डादिभ्यो य इति वृत्तिपाठ एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः ॥

(तद्धितानुपपत्तिभाष्यम्)

यदि तद्धितः, समासो न प्राप्नोति—असिवध्यो मुसलवध्य इति । यति पुनः सति *साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम्* इति समासः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) यदि तद्धित इति । तेन सह समाससंलक्षणाभावात् ॥

(उद्द्योतः) लक्षणाभावादिति । सुप्नुयेति तु न सार्वत्रिकमित्यर्थः ॥

(तद्धितोपपत्तिभाष्यम्)

यदि पुनरसिवधशब्दादेवोत्पत्तिः स्याद् । असि-वधमर्हतीति ॥

(उद्द्योतः) [भाष्ये यदि पुनरिति । असिवधादयः समस्ता अपि गणे पाठ्याः । आकृतिगणो वा स इति भावः ॥ एतेन न चासि वधेत्यापपात्तम् ॥]

(तद्धितानुपपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यं वक्तुम् । स्वरे हि दोषः स्याद्—'असिवध्यः' एवं स्वरः प्रसज्येत । असिवध्य इति वेष्यते ॥ अचो ॥ ९७ ॥

(प्रदीपः) स्वरे हि दोष इति । असिवधशब्दाद्यति सति तित्स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन तु समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वष्यशब्द आधुदात्तो भवति । न चासिवधशब्दात् प्राप्नोति यत् दण्डादिषु कैवल्यवधशब्दस्य पाठात्तदन्तविषयभावात् ॥ ९७ ॥

(उद्द्योतः) कृदुत्तरपदेति । वष्यशब्दो 'यतोऽनायः' इति शङ्कशब्दादुत्पद्यतः ॥ एवं च तद्धितेनातिदिशति भाष्ये भाष्येनेति भावः ॥ ९७ ॥

(४४१ यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ५)

७१७ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे

॥ ३ । १ । १०० ॥

(१९४४ यत्प्रत्ययविधिवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्गाच्चरेराडि चागुरौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राडि चागुरा-
विति वक्तव्यम् । आचार्यो देशः ॥

अगुराविति किमर्थम् ? ।

आचार्य उपनयमानः ॥ गदमद ॥ १०० ॥

(४४२ यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ६)

७२० अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३१११०३ ॥

(१९४५ अन्तोदात्तत्वविधिवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ।

अर्यः स्वामीति ॥ अर्यः स्वामि० ॥ १०३ ॥

(४४३ यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ७)

७२२ अजर्यं सङ्गतम् ॥ ३१११०५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सङ्गतमिति । किं प्रत्युदाह्रियते ? ।

(प्रदीपः) अजर्यम् ॥ १०५ ॥ तयोरेवेति वचना-
द्भावेऽजर्यशब्दः प्राप्नोति—अजर्यं सङ्गतेनेति । कर्तरि च स-
ङ्गत इष्यते अजर्यमार्यसङ्गतमित्यतः पृच्छति—किं प्रत्युदा-
ह्रियत इति ॥

(उद्घोतः) अजर्यं ॥ १०५ ॥ कर्तरि च सङ्गत इष्यत
इति । कर्तरि अर्थे, संगते विशेष्ये इष्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अजरः कम्बलः, अजरिता कम्बल इति ।

(प्रदीपः) अजर इति । कर्तर्यर्थे प्रत्ययो निपात्यते ॥
ततो ह्यङ्गविकलतापरिहाराय कर्तव्यं प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय
इति भावः ॥

(उद्घोतः) कर्तर्यमिति । अत एवाजर्यमिति निपातना-
श्रयणम् ॥ अङ्गेति । कर्तर्यत्वं सङ्गतविशेष्यकत्वरूपेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं कर्तृसाधन एव प्रत्युदाह्रियते,
न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः ।

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि,

(१९४६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अजर्यं कर्तरि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजर्यं कर्तरीति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां कः कर्तरि विधीयते तेन
योगाद् अजर्यं कर्तरि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) गत्यर्थानामिति । यद्यपि सङ्गमनं सङ्गत-
मिति भावे इह क्तो विहितः तथापि गत्यर्थानां कः प्रत्ययः
कर्तरि दृष्टो गतो ग्रामं देवदत्त इति । ततो गत्यर्थधातुसाहच-
र्यादजर्यमिति कर्तरि निपातनमिति सम्भवे ॥

(उद्घोतः) गत्यर्थानामिति । भाष्यं दृष्ट्वा सङ्गतमिति
कर्तरि कः । तदर्थं च निपात्यमानमजर्यं कर्तरीति प्रतीयते ॥
तदसंगतम्, संगतमिति मैत्रीपर्यायस्य भावस्तान्तल्येवात्र ग्रहणाद् ।
अतस्तत्प्राप्त्यर्थाद्—तथापीति ॥ तेन योगादिति भाष्यस्य तेन
साहचर्यादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

गत्यर्थानां वै कः कर्मण्यपि विधीयते । तेन
योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

जीर्यतिरकर्मकः ।

(प्रदीपः) जीर्यतिरकर्मक इति । सोपसर्गस्य सक-
र्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम् । द्रव्यक-
र्माभावाश्रयेण चाकर्मकत्वमुक्तम् । कालादिना तु सर्वस्यैव
सकर्मकत्वम् ॥

(उद्घोतः) सोपसर्गस्येति । अर्थान्तरवृत्त्येति भावः ॥ ननु
कालादिकर्मसङ्गावात्कथमकर्मकत्वम् । तत्राह—द्रव्येति ॥ यत्तच्च
गतितुद्धीति सूत्रे कालाध्वनोरिति सूत्रे च निरूपितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भावे तर्हि प्राप्नोति ।

(उद्घोतः) कर्तरीति वार्तिकारम्भवादी आह—भाष्ये भावे
तर्हीति । गत्यर्थेभ्यो विशिष्टविधानेन भावेऽपि कदरीनादिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

संगतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ।

(प्रदीपः) सङ्गतग्रहणमिति । नहि गमेर्भावस्य जी-
र्यतेर्भावेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यानवाचाह—संगतग्रहणमिति । तथा
च तत्सामर्थ्यात्कर्तर्येव भविष्यति, चार्थो वार्तिकेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्तृविशेषणं संगतग्रहणम् । संगतं कर्तृचेद्भव-
तीति । तद्यथा—“हृषेल्लोमसु” इति लोमानि चेतक-
र्तृणि भवन्तीति ॥ अजर्यम् ॥ १०५ ॥

(प्रदीपः) कर्तृविशेषणमिति । वैयधिकरण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः ॥ लोमानि चेदिति । तथा च हृषितं लोमभिर्हृष्टं लोमभिरिति वैयधिकरण्येपीदृक्कल्पो भवति । तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यम् । अथ वा सामानाधिकरण्यस्यागेन वैयधिकरण्याश्रयणस्यायुक्तवाञ्छिपातनाद्वा कर्तयेव प्रत्ययो भवतीति स्थितम् ॥ १०५ ॥

(उद्योतः) वार्तिकारम्भवायाह—कर्तृविशेषणमिति । कर्तृपदाध्याहारेणेति भावः ॥ तद्याचष्टे—वैयधिकरण्यमिति । अजयं संगतेनेत्युदाहरणमिति भावः ॥ एवं च तस्मात्सामान्याभावेन भावे प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थं कर्तरीति वाच्यम् । निपातनसामान्याद्वा कर्तरीति भावः ॥ वैयधिकरण्येपीदृक्किति ॥ कर्तरे निष्ठायां सामानाधिकरण्येपि तदिकल्प इति भावः ॥ १०५ ॥

(अथ वयपप्रत्ययप्रकरणम्)

(४४४ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ८)

७२३ वदः सुपि क्यप् च ॥ ३।१।१०६ ॥

(१९४७ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥) .

॥ * ॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—प्रचायं संवाचम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि कर्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । अनुपसर्ग इति वर्तते ॥

(वार्तिकसार्थव्यभाष्यम्)

एवं तर्हि न्याचष्टे—‘अनुपसर्ग इत्येवं वर्तते’ इति ॥

(वार्तिकसार्थव्यभाष्यम्)

नैतदन्वाख्येयम्—‘अधिकारा अनुवर्तन्ते’ इति । एष एव च न्यायो यदुत “अधिकारा अनुवर्तन्” इति ॥ वदः सुपि ॥ १०६ ॥

(प्रदीपः) वदः सुपि ॥ १०६ ॥ नैतदिति । यत्राधिकारा विष्टेरेऽवयवपरिज्ञानं वा गिहानलोकनन्यायाधायनं वा तत्राप्यवयवयोः विशेषः । एवमादी तु प्रयोजनभाषादमप्यत्र इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

(उद्योतः) वदः सुपि ॥ १०६ ॥ यत्राधिकार्येति । यदा नरदृक्पुत्रिष्वयं भान्वानामित्येते ॥ अथपीति । यदाऽनुगमिभारः प्रागन्तर इति ॥ विदेति । यदा प्राचां ज्येष्ठानां इति ॥ १०६ ॥

(४४५ वयपप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।६ आ. ८)

७२४ भुवो भावे ॥ ३।१।१०७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भावग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

कर्मणि मा भूदिति ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवतिरकर्मकः ।

(प्रदीपः) भुवो भावे ॥ १०७ ॥ भवतिरकर्मक इति । ननु प्राप्त्यर्थः सकर्मकोक्तिः । नैव दोषः । प्राथम्यात्सत्तार्थस्यैवेह ग्रहणात् । ननु कालादिकर्मणि प्राप्नोति । अनभिधानात्कालादिकर्मणि न भविष्यतीति मन्यते ॥ १०७ ॥

(उद्योतः) भुवो भावे ॥ १०७ ॥ प्राथम्यादिति । धातुपाठ इति भावः ॥ प्रसिद्धत्वाद्येत्यपि बोध्यम् ॥ १०७ ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । तेनानुभाव्यमामन्त्रणमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनुपसर्ग इति वर्तते ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यम् । “हनस्त च” भावे यथा स्यात्—श्वदत्त्वा वर्तते । इह मा भूत्—‘श्वघातो घृपलः’ इति ॥ भुवो भावे ॥ १०७ ॥

(४४६ वयपप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।६ आ. ९)

७२५ हनस्त च ॥ ३।१।१०८ ॥

(१९४८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हनस्तश्चित्त्रियां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) हनस्तश्चेत्यत्र चित्त्रियां छन्दसि इति वक्तव्यम् । ‘तां मृणहत्यां निगृह्यानुचरणम्’ । ‘असौ त्या मृणहत्यायै चतुर्थे प्रतिगृह्यते’ ।

(आक्षेपभाष्यम्)

त्रियामिति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

आप्तते दस्युदत्त्याय ।

(प्रदीपः) हनस्त च ॥ १०८ ॥ दस्युदत्त्यायेति । छन्दस्येति वयस्यं यदुपसर्गम्, आपातो तु धीहिभयम् ॥ १०८ ॥

(उद्घोतः) हनस्त ॥ १०८ ॥ आपायां त्विति । शब्द-
शक्तिसंभावनादेतद्विहितव्यवन्तस्य स्त्रीत्वमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

छन्दसीति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

श्वहत्या दस्युहत्यां वर्तते ॥ हनस्त च ॥ १०८ ॥

(४४७ क्यप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १०)

७२६ एतिस्तुशास्वृहजुषः क्यप्

॥ ३ । १ । १०९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क्यविति वर्तमाने पुनः क्यवग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

क्यवेव यथा स्याद् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू-
दिति ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं चान्यत् प्राप्नोति ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

ण्यत् ।

(समाधानभाष्यम्)

*ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् पूर्वविप्रति-
षिद्धम्*इति वक्ष्यति, स पूर्वविप्रतिषेधो न पठि-
तव्यो भवति ॥ अथवा *हनस्तश्चित्त्रियां छन्दसि*
चोदितः, स न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) एतिस्तु ॥ १०९ ॥ अथवेति । पूर्वस्मात्
क्यपोऽस्य वैलक्षण्यप्रदर्शनाय क्यवग्रहणं कृतम् । तेन पूर्वं क्यप्
छन्दसि त्रियां चित्त्वति ॥

(उद्घोतः) एतिस्तु ॥ १०९ ॥ आत्मनेपदिभ्यामिति ।
अकारवदिकरणाभ्यामित्यपि बोध्यम् । प्रतदर्थे उत्तरसाहचर्यमभ्यनु-
ग्राहकम् ॥ वृणातिरिति । वृद्ध संभक्तविलयम् । एवं च क्यव्
वृज् एवेति भावः ॥ वस्तुतो व्याख्यानादत्र वृजो ग्रहणमित्येव तत्त्वम् ॥

(१९४९ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्यविविधौ वृज्यग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्यविविधौ वृज्यग्रहणं कर्तव्यम् । इह

मा भूत्—‘वार्या ऋत्विजः’ इति ॥

(प्रदीपः) क्यविविधाविति । ईडवन्दवृशंसुडुहां
ण्यत् इति वार्यशब्दसाद्युदात्तविधानादितज् ज्ञायते । तत्र
हीडिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यां साहचर्यादृशब्देन वृणातिर्गृह्यते ।

(१९५० क्यप्रत्ययवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अज्ञेश्वोपसंख्यानं संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अज्ञेश्वोपसंख्यानं संज्ञायां कर्तव्यम् ।
आज्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि क्यप् । वृद्धिर्न प्राप्नोति । तस्माण्यदेयः ॥

(प्रदीपः) तस्माण्यद एव इति । ननु खरमेदो
भवति । क्यपि सत्याद्युदात्तं पदं ण्यति सत्यन्तस्वरितम् । नैव
दोषः । नन्विषयस्यानिसन्तस्येलाद्युदात्तविधानात् ॥

(ण्यदनुपपत्तिभाष्यम्)

यदि ण्यत् । उपधालोपो न प्राप्नोति । तस्मात्
क्यवेवैवैषः ।

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—वृद्धिर्न प्राप्नोतीति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

आङ्पूर्वस्य प्रयोगो भविष्यति ।

(दूषणभाष्यम्)

यथेवमवग्रहः प्राप्नोति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम
लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ एति-
स्तुशास् ॥ १०९ ॥

(प्रदीपः) न लक्षणेनेति । संहिताया एव नित्यत्वम् ।
पदविच्छेदस्य तु पौरोषेयत्वम् । तथा च यत्रार्थनिश्चयाभावस्त-
त्रावग्रहो न क्रियते । तदुक्तम्—हरिद्वरनवगृह्यते इति ।
हरिद्वरित्यत्र किं हरिशब्द इकारान्तः । अथ हरित्शब्दस्त-
कारान्त इति संदेहात् ॥ १०९ ॥

(उद्घोतः) संहिताया एव नित्यत्वमिति । अविच्छिन्न-
पारम् । पर्यत्वमेवात्र नित्यत्वम् ॥ अर्थनिश्चयाभाव इति । आज्य-
शब्दस्य रुद्धत्वादादर्थोक्ति न वेति निश्चयाभाव इत्यर्थः ॥ समासे
संहिता नित्यत्वग्रहस्य साधुत्वाभावात्संभ्रमदायमात्रशरणस्य तस्य
लक्षणा विषयतेत्यर्थमन्ये ॥ १०९ ॥

(४४८ क्यप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ११)

७२८ ई च खनः ॥ ३ । १ । १११ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न “इ च खनः” इत्ये-
वोच्येत ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

का रूपसिद्धिः—खेयम् ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

आद्गुणेन सिद्धम् ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । “पत्वतुकोरसिद्धः” इति एकादे-
शस्यासिद्धत्वाच्च प्रसज्येत ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । नैष
पदान्तपदाद्योरेकादेशः तस्माद् ‘इ च खनः’ इत्येव
वक्तव्यम् ॥ ई च खनः ॥ १११ ॥

(प्रदीपः) ई च खनः ॥ १११ ॥ दीर्घोच्चारणे भाष्य-
कारेण प्रत्याख्याते केचित् प्रश्नेपनिर्देशेन द्वितीय इकारो ये
विभाषेलात्स्य पक्षे परत्वात् प्राप्तस्य बाधनार्थं इत्याहुः ।
तदयुक्तम् । क्यप्सन्नियोगेन विधीयमानस्येत्यस्यान्तरङ्गत्वाद्,
आत्वस्य तु यकारादावुत्पत्ते विधीयमानस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वा-
द्विप्रतिषेधाभावात् प्राप्त्यभावात् ॥ १११ ॥

(उद्द्योतः) ई च खनः ॥ १११ ॥ क्यप्सन्नियोगेनेति ।
ननु अन्तरङ्ग इत्ये कृते एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तत्वात्परणार्थं
तदावश्यकम् । इत्थं तु पक्षे चरितार्थम् । किं च अचः कर्तृयकीति
स्ये भाष्ये ये विभाषेलात्स्य ये इत्यस्य विषयसामान्यतया उक्ततया
परत्वेन क्यपः पूर्वमेवास्ते ततः परत्वात्सवर्णदीर्घे एकदेशविकृत-
न्यायेन इ च खन इत्यस्य प्रवृत्तौ नियमिति स्यात्तद्वारणार्थं दीर्घ-
निर्देश इति केषांविदाश्च इति चिन्त्यमेतत् इति केचित् ॥ भाष्या-
शयस्तु व्ययसिद्धविभाषयाऽत्रास्त्वामृष्टिरिति । इदं च तवाभ्यावश्यकम् ।
अन्यथाकारस्य दीर्घकारेणियं यीयमिति स्यात्, न तु खेय-
मिति । न च खनेनेत्यानुनासिकेकारः स्यात् । तस्याद्गुणेऽपि कदा-
चित्चाट्ट पय स्यात् । तद्वारणाय ईकाररूपं पनेकार इत्यर्थं दीर्घ-
निर्देश इति वाच्यम् । स्यान्ननुरूपेणानुनासिक पवोच्चारणीयेऽननु-
नासिकोच्चारणाय । स्पष्टं चेदं पथिमयि अष्टन आ इत्यत्र भाष्य-
केयवयोऽपिऽऽहुः ॥ १११ ॥

(४४९ क्यप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १२)

७२९ भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३।१।११२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

असंज्ञायामिति किमर्थम् ।

(प्रदीपः) भृजोऽसं ॥ ११२ ॥ असंज्ञायामिति
किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि प्रतिषेध इदं न सिध्यतीति
प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

भार्या ।

(प्रदीपः) भार्येति । गृहिण्या इयं संज्ञेति यमभाष्ये
प्राप्त्यनयः ॥

(१९५१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियाम-
प्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रति-
षेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः । किं कार-
णम् ? । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन लक्षणेन
स्त्रियां क्यविविधीयते “संज्ञायां समजनिषदनिपत-
मनविदपुवृशीभृजिणः” इति ॥

(प्रदीपः) अनर्थक इति । भृज इति प्राप्तेरयं प्रति-
षेध आनन्तर्यात्, ननु लक्षणान्तरप्राप्तेर्व्यवधानादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) भृजोऽसंज्ञा ॥ ११२ ॥ स्त्रियामप्रतिषेध
इति भाष्ये स्त्रीलिङ्गभार्याशब्दविषयेऽनर्थकोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेध
इत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात् ? ।

(प्रदीपः) प्रतिषेध इदानीमिति । प्रतिषेधविधान-
सामर्थ्याल्लक्षणान्तरेण प्राप्तस्यापि क्यपः प्रतिषेधो भविष्यतीति
भावः ॥

(१९५२ प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्री-
संज्ञाप्रतिषेधार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रतिषेधः किमर्थ इति चेद्, अस्त्री-
संज्ञाऽस्ति । तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्—भार्या नाम
क्षत्रियाः ।

(प्रदीपः) अस्त्रीसंज्ञेति । संज्ञायत इति संज्ञेति कर्म-
साधनोऽत्र संज्ञाशब्दः ॥

(उद्द्योतः) अस्त्रीशब्दस्य संज्ञाशब्देन समानाधिकरणसमास-
मभिप्रेत्य तत्तत्तद्वये कर्मणि संज्ञाशब्दं व्युत्पादयति—संज्ञायत
इति । अस्त्री रूढ्या बोध्या यस्यास्तीत्यर्थः ॥

(१९५३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषे-
धात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । स्त्रियां संज्ञा-
प्रतिषेधो वक्तव्यः । “संज्ञायां समजनिषदनिपतम-
नविदपुवृशीभृजिणः” । ततो “न स्त्रियां भृजः”
इति ॥

(प्रदीपः) ततो न स्त्रियामिति । श्रीशब्देनात्र खन-
पेदायती गृह्यते । अन्यथा विधिविप्रतिषेधमोर्विषयविभागो न
स्यात् । तस्माद्वारणं गृह्येति विधेर्विषयः । स्त्रीलिङ्गी तु श्री
प्रतिषेधस्य ॥

(उद्घोतः) अन्यथेति । संज्ञायां समजेति क्यवन्तानां समज्या इत्यादीनां स्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः ॥ लौकिकी त्विति । न च विपरीतं किं न स्यादिति वाच्यम्, स्त्रियां क्तिनित्यत्र शास्त्री-यस्यैव ग्रहेणाऽस्यापि तत्रैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यथान्यासमिति । संज्ञायां समेति सूत्रे यदधिकं 'न स्त्रियाम्' इत्यादि कृतम्, तत्र कार्यमित्यर्थः ॥

(दूषणसंशरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*भूजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्र-
तिषेधोऽन्येन विहितत्वाद्* इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । "भावे" इति तत्रानुवर्तते । कर्मसा-
धनश्चायम् ॥

(प्रदीपः) भाव इति तत्रेति । व्रजयजोर्भावे
क्यवित्यतः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—भाव इति तत्र वर्तते इति । ननु
समज्या—निषद्या—नियत्यानामधिकरणे, मन्याविधयोः करणे, तेन
सिद्धेरङ्गीकारेण कथं 'भावे' इत्यस्य तत्र संवन्ध इति चेत् । भूज-
विषये 'भावे' इति वर्तते इत्यर्थः । एवं च भूजो भावे प्रवेष्ट्यत
इत्यर्थः । एवमग्रे भावाधिकारोऽस्तीत्यपि व्याख्येयम् ।

(भाष्यम्) अथ वा य एते संज्ञायां विधीयन्ते,
तेषु नैवं विज्ञायते—'संज्ञायामभिधेयायामिति ।
किं तर्हि ? । प्रत्ययान्तेन चेतसंज्ञा गम्यत इति ॥

(प्रदीपः) संज्ञायामिति संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न
गृह्यते, किं तर्हि ? भावसाधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रुडि-
र्गम्यते ततः प्रत्ययः । न च मृत्साशब्देन हि गृहिण्यभिधीयत
इति क्यपोऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) संज्ञाशब्द इति । संज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन
संज्ञायामनामभिधीयते । तत्राभिधेये प्रत्ययश्चेत्तर्हि मृत्साशब्देन
स्यादेव गृहिण्यभिधानमिति भावः ॥ भावसाधनेन धातुनामनेकार्थ-
त्वाद्गृहिण्यते । तदाह—रुडिरिति । तद्विषयोऽर्थः । तेन
रुड्यर्थो गम्यत इत्यर्थः ॥ नामधेयवाची संज्ञाशब्दस्तु करणव्युत्पन्न
इति बोध्यम् ॥

(पक्षान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(१९५४ आक्षेपश्लोकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * "संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात् ते भार्या
प्रसिध्यति" ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्तत्र भार्याशब्दो न सिध्यति ।

(१९५५ समाधानश्लोकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * "स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन
भार्या प्रसिध्यति" ॥ * ॥

(प्रदीपः) संज्ञायामिति । 'भार्या' नाम क्षत्रिया'इत्य-
त्रासंज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेण स्त्रियां
संज्ञायां क्यपः प्रसङ्गाद्भार्याशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् ।

(उद्घोतः) अपर आहृति भाष्ये *सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञा-
प्रतिषेधादित्याधिकरणेन पक्षान्तरत्वम् ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

भाव इति तत्र वर्तते । कर्मसाधनश्चायम् ।

(प्रदीपः) क्षीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणि क्यव-
भावाण् ण्यदेव भवतीत्युत्तरम् ॥

(उद्घोतः) कर्मणि क्यव्यभावादिति । भूज इति शेषः ॥

(१९५६ समाधानान्तरश्लोकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * "अथ वा बहुलं कृत्वाः संज्ञाया-
मिति तत्समृत्तम्" ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथ वा कृत्यल्युटो बहुलमिति एवमत्रापि ण्य-
ङ्गविव्यति ।

(१९५७ दृष्टान्तश्लोकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * "यथा यत्नं यथा जन्यं यथा
भित्तिस्तथैव सा" ॥ * ॥

(प्रदीपः) यथेति । अजन्ताद्विधीयमानो यद् यथा
हलन्तात् कृत्यङ्गो भवति बहुलवचनात् । यथा च भित्ति-
रित्यङ्गविषये किन् भवति । एवं भार्येति क्यप्रसङ्गे ण्यङ्गव-
तीत्यर्थः ॥ १९२ ॥

(उद्घोतः) जन्ये स्वरार्थं यदेवेष्ट्यते, च बाहुलकादेव सिद्ध
इति यतिजनेरित्युक्तमुपसंख्यानं न कार्यमिति बोध्यम् ॥

(१९५८ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * "समश्च बहुलम्" ॥ * ॥

(भाष्यम्) समश्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
संभृत्या एव संभाराः । संभार्या एव संभाराः ॥
भूजोसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये संभार्या एव संभारा इति । संभारा
इति पाठे च इति दीर्घान्तात्कयादेरु कटोरोच् बोध्यः ॥ ११२ ॥

(४५० क्यप्रतिपातनविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । १६ आ. १३)

७३१ राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्ट-
पच्याव्यध्याः ॥ ३ । १ । ११४ ॥

(१९५९ अर्थनिर्देशवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * "सूर्यरुच्याव्यध्याः कर्तरि" ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूर्यरुच्य अव्यध्य इत्येते कर्तरि निपा-

त्यन्ते । किं निपात्यते ? । “सूर्यः सुसर्तिभ्याम्, सर-
तेरुत्वम्, सुवतेर्वा रुडागमः” ॥ सरणाद्वा सुवति
कर्मणीति वा सूर्यः । रुच्यः । रोचतेसौ रुच्यः ॥
न व्यथत इत्यव्यथ्यः ॥

(१९६० वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कुप्यं संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुप्यं संज्ञायामिति वक्तव्यम् । गो-
प्यमन्यत् ।

(१९६१ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च
कर्मकर्तरि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यं
संज्ञायां कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते
स्वमेव । ‘कृष्टपच्याश्च मे’ । यो हि कृष्टे पच्यः स
कृष्टपाफ्यो भवति ॥ राजसूय ॥ ११४ ॥

(उद्घोतः) राजसूय ॥ ११४ ॥ सुसर्तिभ्यामिति भाष्यस्य
मयम् निपात्यत इति शेषः ॥ कुप्ये गुपेरादेः कत्वम् । सुवर्णोजत-
मिश्रं धनं कुप्यम् ॥ ११४ ॥

(४५१ वयस्यविधिपुत्रम् ॥ ३।१।६ आ. १४)

७३५ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥

(१९६२ परिसंज्ञपायावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसीति च-
क्षम् । ‘मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्’ । ‘अनुतं हि मत्तो

पदति तस्मात्प्रापि गृह्यम्’ ॥ प्रतिग्राह्यमपि प्राह-
मित्येयान्वयः ॥ प्रत्यपिभ्याम् ॥ ११८ ॥

(उद्घोतः) प्रत्यपिभ्याम् ॥ ११८ ॥ अपिगृह्यन्तेन
ग्रहणस्योदात्तत्वे इति चेन्न ॥ ११८ ॥

(४५१ वयस्यविधिपुत्रम् ॥ ३।१।६ आ. १५)

७३९ अमावस्यदन्यतरस्याम्

॥ ३।१।१२२ ॥

(१९६३ भाष्यम्)

अमावस्यमनुष्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

प्रधानस्य ।

(प्रदीपः) अमावस्यत् ॥ १२२ ॥ प्रधानस्येति ।
विधीयमानत्वात् प्रत्ययस्य प्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो निपात्यत
इत्युक्तं भवति ॥

(उद्घोतः) अभाव ॥ १२२ ॥ यत्प्रत्यय इति । एते
तदानुपूर्व्यां एव श्रवणादित्यर्थः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यदि प्रधानस्य । अमावस्या इत्येवं स्वरः प्रस-
ज्येत । अमावस्या इति चेप्यते । तथा अमावास्या-
ग्रहणेनामावस्याग्रहणं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवं स्वर इति । यतोऽनाव इति उत्तर-
पदमाद्युदात्तं स्यात् । अन्तस्वरितं चेप्यते ॥ अमावास्याग्र-
हणेनेति । शब्दान्तरत्वादमावास्याशब्दस्य ष्यदन्तत्वादमा-
वस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) अन्तस्वरितमिति । अमेति वृत्तसप्तमीकमित्यु-
पपदत्वात्, निपातनेन या तत्त्वादुपपदसमासे ऊदुत्तरपदप्रकृति-
सरेणेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि निपातनस्य ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । यत्प्रत्ययान्तरत्वं न निपा-
त्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यत्प्रत्ययेति । निरुत्थाययविभागः समुदाय
एव निपात्यते । तस्य च तत्कारोक्त इति शब्दस्वरितत्वं तिष्ठतीति
भावः ॥ अमावास्याशब्दस्थाने चेदं निपातनमिति तद्वदनेनास्य
प्रहणमपि तिष्ठमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति
“धोप्रियंश्छन्दोधीते” इति व्यपयर्गभावात् जिन-
स्यायुदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ननु तित्तिप्रत्ययप्रहणं शोदयित्वा । निर-
ुत्थाययविभागे च निपातनं आधीयमाने स्वरितत्वं न तिष्ठतीति
यत्ताह—यदि तर्हीति ॥ एवंजातीयकानीति । निरुत्था-
ययविभागानीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भादे जिनपीन्यायुदात्तत्वं न प्राप्नोतीति ।
जिनपीति वरपुत्रस्य भिन्नादेशेनम् ॥ प्रहणं शोदयित्वा न प्राप्नोतीति
शेषम् ॥ नैतदुपेय प्रत्ययप्रहणस्य प्रहणस्यप्रहणस्यप्रहणस्य
प्रहणस्यप्रहणस्य ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(१९६३ श्लोकपार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ “अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्य-
वृद्धिताम् ॥ * ॥तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे
प्रसिध्यति ॥”

(भाष्यम्) अमा ॥ १२२ ॥

(प्रदीपः) अमावसोरिति । वृद्धिभावाभावाकृतनेदा-
श्रयो द्विषचननिर्देशः ॥ निपातयामीति । एकतरस्येति
शेषः ॥ एकवृत्तितेति । एका तद्वित्युक्तिरुभयोः सिध्यति
एकदेशविभक्तत्वात् । तथा हि ण्यत्वमावास्याशब्दस्य
न्याय्यत्वादाकारस्य प्रकृतिलमकारस्य तु विकारत्वम् ॥ १२२ ॥(उद्घोतः) एकतरस्येतीति । वत्तपातुभ्यां ण्यतोः कृतयो-
रन्यतरस्येत्यर्थः ॥ वसोरिति षष्ठ्यर्थे षष्ठीविषयचनम् ॥ ण्यदप्य-
माशब्दे उपपदे निपात्यत इति बोध्यम् । ण्यधोपपदत्वमावे
समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च न स्यादिति बोध्यम् ॥ वार्तिकेऽवृद्धि-
शब्देन हस्तो लक्ष्यते । तदध्वनयग्राह—एकदेशेति ॥ माये
स्वरश्च मे इति तिप्प्रत्ययप्रयुक्तस्यैव इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

(४५३ छान्दसनिपातनसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १६)

७४० छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयो-
न्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्य-
देवयज्यापृच्छयप्रतिपीव्यब्रह्मवाद्यभा-
व्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ ३।१।२३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

निष्टक्य इति किं निपात्यते ।

(१९६४ निपातनप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्टक्यं कृतेराद्यन्तविपर्यय-
श्छन्दसि कृताद्यर्थः ॥ * ॥(भाष्यम्) यथा कृतेस्तर्कः, कसेः सिकता, हिंसेः
सिंहः ॥

(प्रदीपः) छन्दसि ॥ १२३ ॥ कृताद्यर्थे इति ।

कृतशब्दस्य धातोर्त्य आदिः ककारस्वतःप्रयोजनः । आदेरन्त-
त्वम्, अन्तस्य चादित्वं यथा स्यादित्यर्थः । आद्यन्तयोः पर-
स्पररूपापत्तिरिति तु वर्णान्तररूपापत्तिरिति प्रदर्शनाय कृताद्यर्थे
इत्युक्तं भवति ॥ १२३ ॥(उद्घोतः) छन्दसि नि ॥ १२३ ॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययः
कृताद्यर्थे इत्यस्यैव मत्याह—कृतशब्दस्येति । तत्प्रयोजनं शल्यैतत्त्वानि तदुत्पत्तिप्रयोजनः तत्त्वानि(कस्याने)तोत्पत्तिप्रयोजनस्तत्त्वानि
ने(तत्त्वानि)तोत्पत्तिप्रयोजनश्चैतन् । तदध्वनयग्राह—परस्परेति ।
अन्यथा आपन्तयोः स्थाने वृत्तीयवर्णप्रकरणमप्यापन्तविपर्ययः स्यादिति
भावः ॥ निष्टक्यं कृते राद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थे इत्येव
भाष्यपाठ इति कैयट्यात्पर्यम् । साम्प्रतपुस्तकेषु तु निष्टक्यं कृते-
राद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थः । यथा कृतेस्तर्क इत्यादि
हस्यते । तत्र निष्टक्यं कृतेश्छन्दसि इत्यन्वयः । निपात्यत इति
शेषः ॥ प्रत्ययप्रकरणण्यप्रतिपात्यः । पत्वं च निपात्यमित्यर्थः ।
अन्यथा कदुपधत्वात्पर्ययः स्यादिति भावः ॥ आद्यन्तविपर्ययः
कृताद्यर्थे इत्यस्य कृताद्यर्थे आपन्तविपर्यय आद्यव्यकतेनावपि
सिद्धे तदर्थं न निपातनमित्यर्थः । कृताद्यर्थे इत्यादिशब्दाधेमेव
दर्शयति कृतेस्तर्क इत्यादिना ॥

(मतान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(१९६५ मतान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निष्टक्यं व्यत्ययं विद्यान्तिसः पत्वं
निपातनात् ।

ण्यदायादेश इत्येतावुपचार्ये

निपातितौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः ।

(१९६६ निपातनीयवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च
यतो विधिः ।

ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ

ण्यद्विधिश्चतुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ‘ण्यदेकस्मात्’—निष्टक्यः । ‘चतुर्भ्यः
क्यप्’—देवहूयः, प्रणीयः, उन्नीयः, उच्छिष्यः ।
‘चतुर्भ्यश्च यतो विधिः’—मर्यः, स्तर्या, ध्वर्यः, खन्यः ।
‘ण्यदेकस्मात्’—खान्यः । ‘यशब्दश्च’—देवयज्या ।
‘द्वौ क्यपौ’—आपृच्छयः, प्रतिपीव्यः । ‘ण्यद्विधि-
श्चतुः’—ब्रह्मवाद्यः, भाव्यः, स्ताव्यः, उपचाय्यपृ-
ष्ठम् । उपपूर्वाच्चिनोतेरायादेशोऽपि निपात्यते । नहि
ण्यतैव सिध्यति ।

(१९६७ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ हिरण्य इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिरण्य इति च वक्तव्यम् । उपच्येय-
पृष्ठमित्येवाव्ययं ॥ छन्दसि निष्टक्यं ॥ १२३ ॥(उद्घोतः) अपर आह—निष्टक्यं व्यत्ययमिति । वर्ण-
व्यत्ययं प्रत्ययव्यत्ययं चेत्यर्थः । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रेणेति

भावः । एवं च पत्वमात्रफलकं निपातनमित्याह—निसः पत्व-
मिति ॥ भाष्ये ण्यद्विधिश्चतुरिति । सुजन्तमेतत् । चतुरो वारा-
नित्यर्थः । चतुर्भ्य इति यावत् ॥ उपपूर्वाच्चिनोतेरिति । पृष्ठे
उत्तरपदे इति यावत् । पृष्ठेरिगुपधलक्षणः कः ॥ १२३ ॥

(इति क्यप् प्रकरणम्)

(अथ ण्यत्प्रकरणम्)

(४५४ ण्यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।६ आ. १७)

७४१ ऋहलोर्ण्यत् ॥ ३ । १ । १२४ ॥

(१९६८ चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाणौ सृजेर्ण्यद्विधेयः । पाणिसर्ग्या
रज्जुः ॥

(उद्घोतः) ऋहलोः ॥ १२४ ॥ पाणौ सृजेर्ऋदुपधा-
दिति क्ययोपवादे ण्यत् ॥

(१९६९ चार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । समव-
सर्ग्या रज्जुः ॥

(१९७० चार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लपिदभिभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् । अप-
लाप्यम् । अपदाभ्यम् ॥ ऋहलो ॥ १२४ ॥

(उद्घोतः) लपिदभिभ्यां पोरदुपधादिति यतः ॥ १२४ ॥

(४५५ ण्यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १८)

७४२ ओरावश्यके ॥ ३ । १ । १२५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—आवश्यके उपपदे, आहो-
स्विद्—द्योत्य इति ।

(प्रदीपः) ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ कथमिति ।
विज्ञायद्वयकार्थकान्तिन्युपपदे प्रसङ्गः, उत प्रत्ययेन आवश्यके
द्योत्य इति प्रसङ्गः ॥

फक्छात्र विशेषः ? ।

(१९७१ उपपदपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आवश्यक उपपद इति चेद् द्योत्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आवश्यक उपपदे इति चेद् द्योत्ये
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाठ्यं लाप्यम् ॥

(द्योत्यपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्योत्ये ।

(१९७२ द्योत्यपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानु-
पपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्योत्य इति चेत् स्वरसमासानुप-
पत्तिः प्राप्नोति । अवश्यलाप्यम् । अवश्यपाठ्यम् ॥

(प्रदीपः) अवश्यलाप्यमिति । द्वावपूपाविलादौ
गतार्थस्यापि क्वचित् प्रयोगो लोके दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरा-
दिति मन्यते ॥

(उद्घोतः) ओरावश्य ॥ १२५ ॥ ननु उक्ताथैवाव-
श्यशब्दप्रयोग एव न स्यात् । ण्यदेव वा न स्यादिति कुतो नो-
क्तम्, अत आह—द्वावपूपाविति । द्योत्य इत्युक्तेर्द्योतकसमुच्चय इष्ट
एवेति लभ्यते ॥ उपपदत्वाभावात्स्वरसमासयोरनुपपत्तिरिति भावः ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।
विस्पष्टादिवत् स्वरश्च ॥

(प्रदीपः) विस्पष्टादिवदिति । यथा विस्पष्टकन्दुक-
मित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्रो भ-
वति, एवमवश्यलाप्यमित्यादावपि मयूरव्यंसकादिषु निपातना-
दुत्तरपदप्रकृतिस्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(उद्घोतः) ननु विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्वित्यनेन पूर्व-
पदप्रकृतिस्रोविधानादत्रोत्तरपदप्रकृतिस्रोत्येवनेन विस्पष्टादिव-
दित्यसंगतमिति मत्वाह—यथेति । एवं च मयूरव्यंसकादिषु निपा-
तनादेव सिद्धे विस्पष्टादीनि इति सूत्रमपि न कार्यमिति भावः ॥ १२५ ॥

(१९७३ पूर्वविप्रतिषेधचार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्
पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्
भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ओरावश्यके ण्यद्भवती-
त्यस्यावकाशः—अवश्यलाप्यम् । अवश्यपाठ्यम् ।
क्यपोवकाशः—स्तुत्यः ॥ इदोभयं प्राप्नोति—अव-
श्यस्तुत्यः । क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । उक्तं तत्र 'क्यपिति वर्तमाने पुनः
क्यप्प्रवृत्तस्य प्रयोजनम्'—क्यपेय यथा व्या ६,
पदन्वत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

(४५६ ण्यत्प्रत्ययायादेशनिपातनसूत्रम् ॥३।१।६ आ. १९)

७४४ आनाय्योऽनित्ये ॥ ३।१।१२७ ॥

(१९७४ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दक्षिणाग्नौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दक्षिणाग्नौविति वक्तव्यम् । आने-
योऽन्यः ॥

(१९७५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आनाय्योऽनित्य इति चेद् दक्षि-
णाग्नौ कृतं भवेत् ॥ * ॥

(१९७६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एक्योनौ तु तं विद्यादानेयो
ह्यन्यथा भवेत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आनाय्यो ॥ १२७ ॥

(मदीपः) आनाय्यो ॥ १२७ ॥ आनाय्योऽनित्य
इति चेदिति । घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः ॥ भवेदिति ।
संभावने लिङ् । निपातनाद्गुहिराश्रयते । एक्योनाविति ।
यो गार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैक्योनिर्दक्षिणाग्निस्तत्रे-
त्यर्थः । यस्तु वैद्यकुलादानीयते तत्रानाप्यशब्दो न भवति
॥ १२७ ॥

(उद्घोतः) आनाय्यो ॥ १२७ ॥ संभावने लिङिति ।
दक्षिणाग्नौ युक्तत्वं संभाव्यते निपातनादित्यर्थः ॥ १२७ ॥

(४५७ ण्यत्प्रत्ययादिनिपातनविधिसूत्रम् ॥३।१।६ आ. २०)

**७४६ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या
मानहविर्निवाससामिधेनीषु**

॥ ३।१।१२९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते ? ।

(१९७७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्व-
निपातनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं
च निपात्यते ॥ मेयं निचेयमित्येवान्यत्र ॥ पाय्यसां
॥ १२९ ॥

(उद्घोतः) पाय्यसान्नाय्य ॥ १२९ ॥ भाष्ये पाय्य-

निकाय्ययोरिति । आयादेशोपि निपात्यत इति बोध्यम् ॥ १२९ ॥

(४५८ ण्यत्प्रत्ययादिनिपातनसूत्रम् ॥ ३।१।६ आ. २१)

७४७ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ

॥ ३।१।१३० ॥

(१९७८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुण्डपाय्ये यद्विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुण्डपाय्ये यद्विधेयः ॥ कुण्डपाय्यः
क्रतुः ॥ क्रतौ कुण्ड ॥ १३० ॥

(उद्घोतः) क्रतौ ॥ १३० ॥ यद्विधेय इति । तेन
यतोऽनाव हत्याद्युदात्तः, ऊटुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेण तैत्सत्ता च युक्
च निपात्यत इत्यपि बोध्यम् ॥ १३० ॥

(४५९ ण्यत्प्रत्ययायादेशादिनिपातनसूत्रम् ॥३।१।६ आ. २२)

७४८ अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः

॥ ३।१।१३१ ॥

(१९७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्यै-
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समूह्य इत्यनर्थकं वचनम् ॥ किं
कारणम् ॥ सामान्यैकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र
पुनरुच्यते “ऋहलोर्ण्यद्” इति ।

(आनर्थक्यवाचकभाष्यम्)

वह्यर्थे तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वह्ण्यर्थेयथा
स्यात् ॥

(उद्घोतः) अग्नौ प ॥ १३१ ॥ भाष्ये वह्ण्यर्थेदिति । समूह्य-
शब्दे इति शेषः ॥ तत्र कृते संप्रसारणदीर्घत्वे निपातनादित्यर्थः ॥

(१९८० आक्षेपसाम्यवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वह्यर्थमिति चेद् ऊहेस्तदर्थत्वा-
त्तिसद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊहिरपि वह्यर्थे वर्तते ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । कथमूर्हिव-
ह्यर्थे वर्तते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

वह्यर्था अपि धातवो भवन्ति ।

१ मदीपाक्षरस्वरत्नेन तु ग्रन्थप्रकरणेनाक्षेपः कृतः । द्वितीयचरणेन समा-
धानमिति गतीयते ॥ परं तु—“आनाय्योऽनित्ये” इति चेदुच्यते तर्हि
यद्यपि दक्षिणाग्नौविति लिङ्, तथापि घटादिनित्येषु अतिप्रसङ्गः
स्यात्” इत्येवं पूर्वार्थेनैव शङ्कासम्बन्धः, “एक्योनौ” इत्युत्तरार्थस्य समाधान-

ग्रन्थत्वम्” इति दाधिमयानां प्रतिभाषा योग्यायोग्यत्वं विचार्यमाणैः ॥

२ माधुदात्तस्य । “ण्यति तु स्वरितत्वं स्यादिति पदमशरी” ॥

३—“सामान्येन कृतत्वात्” ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि ऊहिर्वहार्थं वर्तते ।

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह ।

(१९८१ आनर्थक्यसाधकान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्) ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत् ।

“समूहं चिन्वीत पशुकामः” । पशवो वै पुरुषैः पशून्वासाँ तत्समूहतीति ॥ अग्नौ वहि ॥ १३१ ॥

(प्रदीपः) अग्नौ ॥ १३१ ॥ ऊहिविग्रहादिति । वहिसमानार्थेनोहिना ब्राह्मणे समूहशब्दस्य निर्वचनं कृतमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

(उद्घोतः) वहिसमानार्थेनेति । संवाद्यमित्यग्नौ तु न जनभिधानादिति भावः ॥ भाष्ये—ऊहिविग्रहादिति । ग्राहणे ऊहिना विग्रहदर्शनाद्देव्यह्वर्थत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

(४६१ निपातनसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २३)

७४९ चित्वाग्निचित्ये च ॥ ३।१।१३२ ॥

(१९८२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अग्निचित्येत्यन्तोदात्तो भावे ॥*॥

(भाष्यम्) अग्निचित्येतिभावेन्तोदात्तो भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥ चित्वाग्नि ॥ १३२ ॥

(इति कृत्यप्रकरणम्)

(४६१ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २४)

७५० ण्वुल्तृचौ ॥ ३ । १ । १३३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थेचकारः ।

(समाधानभाष्यम्)

स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयम् । तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुपपन्नेन प्रत्ययस्वरैणैव सिद्धम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

विशेषणार्थस्तर्हि । क विशेषणार्थेनार्थः । “अ-

प्तुनृच्” इति । ‘तृ’ इत्युच्यमाने मातरौ मातरः पितरौ पितर इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥ मातराविति ।

उणादिषु तृप्रत्ययान्ता मात्रादयो निपातिता इति भावः ॥

(उद्घोतः) ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥ भाष्ये यदि तृ इत्युच्यते मातरौ मातरः अत्रापि प्राप्नोतीति । न च निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यैतुरोधेन शापकसिद्धः तयाऽनित्यत्वेन च तस्या इष्टाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ तृप्रत्ययान्ता इति । निरनुबन्धतृप्रत्ययान्ता इत्यर्थः । अस्यापि तृत्वे यथान्यासेऽप्यापत्तेः सत्त्वेन तृ इत्युच्यमाने इत्यस्यासंगत्यापत्तेः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

स्वस्तुनृत्ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिर्बन्धयोः, नान्येषां योनिर्बन्धधानासिति ॥

(प्रदीपः) स्वस्तुनृत्ग्रहणमिति । नृत्ग्रहणं नियमार्थं स्वस्तुशब्दस्तु ऋतुप्रत्ययान्तत्वाद्विध्यर्थ एव ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

सामान्यग्रहणाविधातार्थस्तर्हि । क सामान्य-ग्रहणाविधातार्थेनार्थः ? अत्रैव ॥ यदेतत्तृत्ग्रहण-चोर्ग्रहणम्, एतत् ‘तृ’ इति वक्ष्यामि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तृ इति वक्ष्यामीति । एवं चैव तृनो ग्रहणतिष्यर्थं चकार इति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यदि ‘तृ’ इत्युच्यते । मातरौ मातरः पितरौ पितरः । अत्रापि प्रसज्येत ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

स्वस्तुनृत्ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—“एतयोरेव योनिर्बन्धयोः, नान्येषां योनिर्बन्धधानासिति ॥

(उद्घोतः) यदि तृ इत्युच्यते इति । चकारकारणतामर्थ्यान्स्तानुबन्धकग्रहणेऽपि निरनुबन्धकग्रहणे दुर्गोचरेणेति भावः ॥

(सामान्यग्रहणाविधातभाष्यम्)

“तुदृच्छन्दसि” “तुरिष्ठेमेयःस्विति” चोभयोर्ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सामान्यग्रहणाविधातार्थत्वं चकारस्य स्थितम् । तुदृच्छन्दसि ‘तुरिष्ठेमेयःस्विति’त्यत्राप्येतत्प्रयोजनसंज्ञा-वात् ॥ १३३ ॥

(उद्घोतः) अन्यत्रापि तदोक्तं दर्शयति—इति चोभयोर्ग्रहणमिति । इदम् उणादयो व्युत्पन्ना इति शाकटायनादिमते ॥

अनुत्पत्तिवादिते तु प्राप्तिरेव न ॥ मौतयतीत्यादौ तुलोपवारणा-
यात्रान्युत्पत्तिपक्ष एवावश्यक इति अचिरं कृत इति सूत्रे कैयटः ॥

(१९८३ धातुपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ण्वुलि सकर्मकग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ण्वुलि सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह
मा भूद्—आसिता शयितेति ॥

(१९८४ परिसंख्यातिराकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ न वा धातुमात्रादर्शनाद् ण्वुलः ॥*॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? ।
धातुमात्रादर्शनाद् ण्वुलः । धातुमात्राण्वुल् दृ-
श्यते । इमे अस्य आसकाः । इमे अस्य शायकाः ।
उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति ॥

(उद्घोतः) . किं कारणमिति । कसादेतोरित्यर्थः । हेतु-
माह—धातुमात्रादित्यादिना ॥

(१९८५ कालपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तुजादिषु वर्तमानकालोपादान-
मध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम् ॥ * ॥

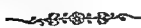
(भाष्यम्) तुजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्त-
व्यम् । किं कारणम् ? । अध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम् ।
अध्यापकः वेदाध्यायः । अधीतवत्यध्येयमाणे वा
मा भूद् इति ॥

(१९८६ परिसंख्यातिराकरणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् ॥*॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ।
कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् । कालमात्रे ह्यन्ये प्रत्यया
दृश्यन्ते । चर्चापारः शमनीपारः ॥ ण्वुल्लुचौ ॥ १३३ ॥

(उद्घोतः) अन्येषामिति । ण्वुल्लुच्यतिरिक्तानामित्यर्थः ।
एवं च वर्तमाने इति कृते दोषः । ण्वुल्लुचोस्तु अन्यत्र कालेऽन-
भिधानं स्वीकार्यमिति भावः ॥ १३३ ॥

(४६२ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २५)

७५१ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्य-

चः ॥ ३ । १ । १३४ ॥

(१९८७ इष्टसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अजपि सर्वधातुभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः ।
इहापि यथा स्याद्—भवः सव इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? ।

(१९८८ गणपाठप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासंजनार्थ-
मपवादवाधनार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुबन्धासंजनार्थं तावत् । नदद्
नदी । चोरद् चोरी । अपवादवाधनार्थम् । जार-
भरा श्वपचेति ॥ नन्दिग्रहि ॥ १३४ ॥

(प्रदीपः) नन्दि ॥ १३४ ॥ श्वपचेति । कर्मण्यण
वाध्यते । न्यङ्कादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे सोपि भवति
॥ १३४ ॥

(उद्घोतः) नन्दिग्रहि ॥ १३४ ॥ भवः सव इति
भाष्ये पाठः ॥ १३४ ॥

(अथ कप्रत्ययप्रकरणम्)

(४६३ कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २६)

७५२ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ ३ । १ । १३५ ॥

(१९८९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मे-
षाद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः । किं
प्रयोजनम् । मेषाद्यर्थः । मेषैः देवः सेवः ॥

१ मातरमाचष्टे इति विग्रहे णिच् टिलोपः । (र. ना.)

२ तुजादिषु वर्तमाने इति कृते कालान्तरे प्रत्ययो न स्यादिति दोष
इत्यर्थः । (र. ना.)

३ अनुपसर्गात्वा को नेति 'अजपि सर्वधातुभ्यः*' इति वार्तिके नाञ्जित-
भावः ॥

(१९९० निराकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बुधादीनां दर्शनादनुप-
सर्गेऽपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा को विधेयः । किं कारणम् ।
धादीनां दर्शनादनुपसर्गेऽपि । बुधादीनामनुप-
सर्गेऽपि को दृश्यते बुधः युधः भिद इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं मेघः देवः सेव इति ।

(समाधानभाष्यम्)

पञ्चादिषु पाठैः करिष्यते ॥ इगुपधज्ञा ॥ १३५ ॥

—

(अथ शाप्रत्ययप्रकरणम्)

(४६४ शाप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ० २७)

७५४ पात्राध्माधेदृशः शः ॥ ३ । १ । ३३ ७ ॥

(१९९१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः । केचिजिघ्र-
भावस्य । किं पुनरत्र न्याय्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रति-
षिद्धे केन दो आकारलोपः स्यात् ॥ पात्राध्मा ॥ १३७ ॥

(उद्द्योतः) पात्रा ॥ १३७ ॥ केचिदिति भाष्ये
जिघ्रः संज्ञायामित्यादेशकार उच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पद्यमीति
भावः ॥ केचिजिघ्रभावस्येति । यातिके जिघ्र इति पद्यपठं मन्यन्ते ॥
केन दो आकारलोप इति । आतो लोप इत्यत्रार्थपात्रक इत्य-
पिपादादिभि भाष्यः । साम्यस्योक्तित्वस्य प्राप्तये न ॥ १३७ ॥

—

(४६५ शाप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ० २८)

७५५ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारि-
वेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च

॥ ३ । १ । १३८ ॥

(१९९२ अव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्गात्त्रौ लिम्पेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपसर्गात्त्रौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ।

निलिम्पा नाम देवाः ।

(१९९३ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गवि च विन्देः संज्ञायामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । गोविन्दः ॥

(न्यूनतापूरकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते गवीति ॥

(१९९४ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गवादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोविन्दः । अरविन्दः ॥ अनुपसर्गा-
ल्लिम्प ॥ १३८ ॥

(उद्द्योतः) अनुपस ॥ १३८ ॥ अरविन्दोऽर्थचोदिः ॥ १३८ ॥

—

(४६६ शाप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ० २९)

७५७ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः

॥ ३ । १ । १४० ॥

(१९९५ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तनोतेर्न उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तनोतेर्न उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अथतनोतीत्यवतानः ॥ ज्वलितिक ॥ १४० ॥

—

[illegible]

श्रीदधिमती(श्री) जयति ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(अथ कर्मोपपदप्रकरणम्)

(४६९ अण्यस्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० १)

७६८ कर्मण्यण् ॥ ३ । २ । १ ॥

(१९९७ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानवि-
क्रियमाणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति
चक्तव्यम् । इह मा भूत्—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं
शृणोति, ग्रामं गच्छतीति ॥

(प्रदीपः) कर्मण्यण् ॥ १ ॥ निर्वर्त्यमानेति । हरिणा
निर्वर्त्यादीनां विशेषो दर्शितः—

‘सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते’ ॥

यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं यथा-संयोगं करोतीति ।
यस्यापि सदप्युपादानकारणं न विवक्ष्यते तन्निर्वर्त्यं यथा-घटं
करोतीति । यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते
मृदं घटं करोतीति तदा विकार्यं कर्म । भेदविवक्षायां तु वेदा
घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म ॥ विकार्यमपि द्विधम्—

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति ॥
प्राप्यमपि—

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति ॥

तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोस्ति क्रियया प्राप्यमाणत्वात् ॥
अयान्तरविवक्षायां तु त्रिपिप्यमुच्यते ॥

(उद्घोतः) कर्मण्यण् ॥ १ ॥ यस्य सती परिणामिनी
प्रतिगतीधीयते, यस्य वाऽविद्यमाना, तन्निर्वर्त्यमित्युच्यते इत्यर्थः ॥
तदेवाह—यत्वेति । कार्यसामानाधिकरण्येन प्रतीकमानं नास्ती-
त्यर्थः ॥ यैमा मृदं घटं करोतीति ॥ विपक्षयत इति । कार्याभेदेनेति
शेषः ॥ तत्रा विकार्यं कर्मति । भवसाद्वानुगमेन पूर्वाकारपरि-
णामिनाकारान्तप्राप्तव्यवहारमिति भावः ॥ भेदविवक्षायामिति ।
कर्मणः सदाशानुवासानस्य भेदविशयामित्यर्थः ॥ मृदा घटमिति ।
मृदात्परिवर्तनायां मृदीया । नो भवत्यन्तप्राप्तव्यवहारमिति मृदो

घटमिति पठ्यति बोध्यम् ॥ विकार्यमपीति । पूर्वरूपस्य सर्वात्मना
परित्यागतदभावाम्यामित्यर्थः ॥ दर्शनादिति । प्रत्यक्षादित्यर्थः ॥
निर्वर्त्यं स्वरूपलाभ एव क्रिया कृतो विशेषः ॥ विकार्यं विकाररूप
एव सः । घटं करोति, स्वर्णं कुण्डलं करोति । काष्ठं भस्म करोतीति ॥
अनुमानायथा—पुनः सुखं करोतीति । अत्र सुखरूपलाभो
सुखप्रसादानुमेयः ॥

(१९९८ अप्राप्तविधायकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे
इति चेद् वेदाध्यायादीनामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति
चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वेदा-
ध्यायः चर्चापारः शमनीपारः ॥

(प्रदीपः) वेदाध्याय इति । नित्यो वेदः स्थित एवा-
धीयते इति निर्वर्त्यत्वाभावः ॥

(उद्घोतः) नित्यस्तत्तत्कल्पेऽविच्छिन्नपारम्पर्ये इत्यर्थः ॥

(१९९९ परिगणनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यत्र च नियुक्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसंख्यानं
कर्तव्यम् । छत्रधारः द्वारपालः ॥

(२००० परिगणनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ह्यग्रहिनीचहिभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्यग्रहिनीचहिभ्यश्चेति चक्तव्यम् ।
ह—भारद्वाजः । ह—ग्रहि—कमण्डलुग्राहः । ग्रहि ॥
नी—उग्रप्राणयः । नी ॥ चहि—भारद्वाहः । चहि ॥

(प्रदीपः) छत्रधार इति । वेदाध्यायादिग्रहणेन छत्र-
धारादीनां ग्रहणं नास्ति प्रकाशार्थेनादिशब्देन सदृशानां शास्त्र-
ध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात् । तत्प्राप्यमेव, न विकार्यम् ।
नहि धारणादूर्ध्वं छत्रस्य कश्चित् क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानु-
मानपरिच्छेदोक्तिः ॥

(उद्घोतः) ननु वेदाध्यायादीनाम् इत्यादिनेव सर्वत्रप्रदे-
सिदे *यत्र च नियुक्तः* इत्यादर्थपर्यप्तं भाह—वेदाध्याया-
दीति । ननुतः मयप्राथम्येनैतानि बोध्यम् ॥

(२००१ परिगणनप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अपरिगणनं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वार्थः परिगणनेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मान्न भवति—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृ-
णोति, ग्रामं गच्छतीति ? ।

(२००२ प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनभिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनभिधानादेव न भविष्यति ।

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । नित्यानां शब्दानामि-
दमन्वाख्यानमात्रम् । न चादित्यं पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनाया-
दित्यदर्शादयः शब्दा लोके प्रयुज्यन्त इति शास्त्रेणापि साधुत्वेन
नानुशास्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शास्त्रेणापि । कर्मण्यण् इति सामान्यशास्त्रेणापि ॥

(२००३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति
विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः—पचतीति प-
चः, कर्मोपपदस्यावकाशः—कुम्भकारः नगरकारः ।
इहोभयं प्राप्नोति—ओदनपाचः । कर्मोपपदो भवति
विप्रतिषेधेन ॥

अनुपपदस्यावकाशः—विक्षिपः विलिखः । कर्मो-
पपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—काष्ठभेदः ।
कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनुपपदस्यावकाशः—जानातीति ज्ञः । कर्मोप-
पदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—अर्थज्ञः । कर्मो-
पपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) कर्मोपपदस्येति । यदा गणपठितघातु-
विषय एवाचप्रत्ययस्तदायं विप्रतिषेधो । यदा तु सर्वघातुविष-
योऽचप्रत्ययस्तदा येन नाप्राप्तिन्यायादण्प्रत्ययस्यापवा-
दत्वादुत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधोऽनुपपन्नः । तथा च करोतेरच्-
प्रत्ययः कृतः “शिवशमनिरष्टस्य करे” इति । ततश्च कुम्भ-
कारादिरपि नाणोऽवकाशः तत्राण्यच्प्रत्ययप्रसज्जात् । अत एव
भाष्यकार उदाहरणान्तराणि काष्ठमेदादीनि विप्रतिषेधस्य वक्ष्य-
ति ॥ काष्ठभेद इति । सर्वघातुभ्यो विधानाच्च उत्सर्गस्य
काणावपवादौ तयोर्विप्रतिषेधादणोवात्र भवति ॥

(उद्घोतः) ननु सर्वघातुभ्योऽन्विधानेन कुम्भकार इति कथ-
मणोऽवकाश इत्यत आह—यदेति ॥ सर्वघातुविषयश्चाचप्रत्यय

भावश्यक इत्याह—तथा चेति । उदाहरणान्तराणि काण्विष-
याणि ॥ काणाविति । इगुपधेति कः । कर्मण्यण् ॥ भाष्ये
अर्थज्ञः ॥ कर्मोपपद इति । विप्रतिषेधेन प्राप्तमणं वाधित्वा
आतोऽनुपपत्तौ इति तात्पर्यम् ॥

(विप्रतिषेधायुक्तवभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः । णु-
ल्लुजचैः । तेषां णः । तस्य कः । स यथैव को णं
वाधते एवं कर्मोपपदमपि वाधेत ॥

(प्रदीपः) स यथैव क इति । प्राप्तिमात्रस्य बाध्य-
त्वमपेक्ष्येतदुच्यते । यदा तु प्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यते, तदा तु
येन नाप्राप्तिन्यायाण्यस्यैव को बाधको, न तु कर्मोपपद-
स्याणः ॥ कः पुनरनयोः प्रत्यययोर्विशेषः । उच्यते—कर्मोप-
पदे के सति नित्यसमासो भवति । अकर्मोपपदे तु विकल्पेन
पठ्योसमासः स्यात् ॥

(उद्घोतः) पतत्तात्पर्यमजानान एकदेश्याह—नैप युक्त
इति ॥ आविषये कार्णार्थ इत्यर्थः ॥ तेषां ण इति । शाब्दधेति-
विहितः ॥ तत्र हि इया आह इति च्छेदः ॥ स यथैवेति । बाध्य-
सामान्यचिन्त्याऽणोसि स बाधक इत्यर्थः । सिद्धो विप्रतिषेधं विना-
पीत्यर्थः । तदाह—प्राप्तिमात्रस्येति ॥ न तु कर्मोपपदस्येति ।
एवं च विप्रतिषेधोऽयुक्त एवेति भावः ॥

(विप्रतिषेधसाधकभाष्यम्)

कर्मोपपदोपि तृतीयः । णुल्लुजचः । तेषामण् ।
अणः कः । उभयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(विप्रतिषेधोदाहरणान्तरभाष्यम्)

अनुपपदस्यावकाशः—लिम्पतीति लिम्पः । क-
र्मोपपदस्य—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—कुब्जलेप
इति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधबाधकभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः ।
णुल्लुजचः । तेषां कः । कस्य शः । स यथैव शः
कं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत ॥

(सिध्युपायप्रश्नभाष्यम्)

का तर्हि गतिः ? ।

(सिध्युपायभाष्यम्)

“मध्येऽपवादाः पूर्वाच्च विधीन्वाधन्ते नोत्तरा-
नि”त्येवं शः कं बाधित्यते, कर्मोपपदं न बाधित्यते ॥

(विप्रतिषेधोदाहरणान्तरभाष्यम्)

अनुपपदस्यावकाशः सुगलः सुमलः । कर्मोपप-
दस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति गोसंदायः बडवा-
संदायः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥

१ ‘काष्ठभेदे उभयं प्राप्नोति’ ॥

२ तृतीयकोटिरथ इत्यर्थः ॥

३ प्रथमकोटौ इति शेषः ॥

४ तेषां णुल्लुजचं बाधको णो द्वितीयकोटिरथत्वेन द्वितीय इत्यर्थः ॥

५ तस्य णस्य बाधकः कः तृतीयकोटिरथत्वेन तृतीयः ॥ एवमपेति बोध्यम् ॥

६ णुल्लुजचं कोऽपवादो द्वितीयकोटिरथ इत्यर्थः । (र. ना.)

(विप्रतिषेधबाधकभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः ।
णुल्लूजचः । तेषां णः । तस्य कः । स यथैव को
णं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत ॥

(गतिप्रश्नभाष्यम्)

का तर्हि गतिः ? ।

(गतिभाष्यम्)

“पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्त-
रानि”त्येवमयं को णं बाधियते, कर्मोपपदं न
बाधियते ॥

(प्रदीपः) नन्वर्थश्च इत्यत्रातोऽनुपसर्गं क इति कः
प्राप्नोति न त्वण् प्रत्ययः, तत्कयमुच्यते कर्मोपपदस्य स
पवेति, न हि कुम्भकारः कर्मोपपदस्य विषयः । एवं तर्हि
काणोर्विप्रतिषेधे परत्वाद्ण् कं बाधते, अणमपि कर्मोपपदः
कोपवादादिति क्रममाहल्लेतदुक्तमित्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्थश्च इत्यत्राणं बाधितुं न कप्रत्ययेन विप्रति-
षेध उच्यते । किं त्वातोऽनुपसर्गं क इति कं बाधितुम् । एवं चे-
गुपधेति कल्याणा बाधेऽप्यातोऽनुपसर्गं इति केन तृतीयकक्ष्या-
प्राप्तयेगुपधेति कस्य विप्रतिषेधः संभवलेवेत्याह—सिद्धान्त्येक-
देशी—कर्मोपपदेतीति ॥ अणः क इति । आतोऽनुपसर्गं
इत्ययमिति भावः ॥ उभयोरिति । सोपपदनिरूपपदयोः कयो-
रित्यर्थः ॥ कर्मोपपदस्य कस्य विषय इति । अनाकारान्तत्वादिति
भावः ॥ किं तु गोद इत्ययकाश्च इति वक्तुं युक्तमिति तात्पर्यम् ।
क्रममाहल्लेति । अर्थश्च कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेनेत्यु-
च्यते । नैप युक्त इत्यादिर्युक्तो विप्रतिषेध इत्यन्तं भाष्यं त्वेक-
पदेत्युक्तिरित्युक्तमेव ॥

अथ विप्रतिषेधस्योदाहरणान्तरमाह—अनुपपदस्येत्यादिना
भाष्ये ॥

भाष्ये का तर्हि गतिरिति । तृतीयस्य प्रश्नः ॥

(२००४ णप्रत्ययविधिवाचिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्त-
व्यः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । शीलि-
मांसशीलः । मांसशीला । कामि—मांसकामः
मांसकामा । भक्षि—मांसभक्षः मांसभक्षा । आ-
चरी—कल्याणाचारः कल्याणाचारा ॥

(प्रदीपः) मांसकाम इति । मांसवाचकः सप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः । कल्याणवाचकस्य लघावन्ते द्वयोश्च चतस्रो
गुरुर्गति गण्योदात्तस्य प्रत्ययपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे विधीयते ॥

(उद्द्योतः) समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितुं पूर्वपद-
स्वरान्दर्शयति—मांसेति ॥ एकसिन्नस्यै लघौ द्वयोर्बोन्त्ययोर्लघ्वोः
सतोर्बहुषः बहुचः बहुच्छस्येत्यर्थः ॥

(२००५ णप्रत्ययवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ ईक्षिक्षमिभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुख-
प्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः कल्याणक्षमा ॥
(भाष्येभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वक्ष्यामि । ईकारश्च मा
भूदिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये ईकारश्च मा भूदिति । अतो णैः कृत
इति भावः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह यो मांसं भक्षयति
मांसं तस्य भक्षो भवति । तत्र योसौ भक्षयतेरच्
तदन्तेन बहुव्रीहिः ॥

(प्रदीपः) भक्षयते रजिति । परजण्यन्तानामित्ये-
तत्तु शुनित्रयस्य मते नास्ति कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेध एवास्ति ॥
ननु च बहुमीहौ सति बहवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र बहु-
नेर्नञ्चदुत्तरपदभूमीस्त्वन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं न सिध्यति ॥ नैप दोषः । भक्षणं भक्षः बहुषु
भक्षोस्येत्येवं व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः करिष्यते तत्रोत्तरपद-
भूमाभावाद्बहुव्रीहौ प्रकृत्येति स्वरो भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) मांसं तस्य भक्ष इति । भक्षेः कर्मण्यच् ।
घञजपाः पुंसीति नित्यपुंस्त्वम् । ऐतेनेदं भावध्वविषयमेवेत्य-
पास्तम् ॥ भक्षणं भक्ष इति । भावेऽजिति भावः ॥ कर्माजन्तेन
समानाधिकरणबहुव्रीहिषु नानभिधानात् । तस्य तवाप्यावश्यक-
मेवेति बोध्यम् ॥

(शापनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं णं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘समानर्थे केवलं विग्रहमेवाद्
यत्र कर्मोपपदश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च, कर्मोपपदस्तत्र
भवति’ इति ॥

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ? ।

काण्डलावः । काण्डानि लावोऽस्येति बहुव्रीहिर्न
भवति ॥

(प्रदीपः) काण्डानि लावोऽस्येति । लावयते-
रच् ॥

(प्रकारान्तरेण आकारलोपसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—इदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां, संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादाकारलोपः ॥

(प्रदीपः) चार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ज्ञात् 'समानाध्या-
नवाणविषयमेतत्' इति तं प्रत्याह—एवं तर्हीति ॥

(उद्घोतः) एवं तर्हि चार्णादिति । इत्येत्यादिसिद्धयेऽस्या
विभिनमितिचेऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति भावः ॥ समानाश्रयेति ।
तदनाश्रयेण्येहेति वक्तुमुचितम् ॥ एवं च एवं तर्हीति कि
चेत्यर्थकमिति भावः ॥

(वार्तिकस्थापनभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम् कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोति,
अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) नित्यमिति । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन
भाष्यमिल्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

आकारलोपोपि नित्यः । कृतेऽपि संप्रसारणे प्रा-
प्नोति, अकृतेऽपि ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानसमर्थकभाष्यम्)

अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे
प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं वाधते ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गमिति । चार्णादाङ्गं बलीय
द्व्येतत्तु समानाध्यायविषयमित्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वमिति । यपि चार्ण-
परिभाषयाणि आजोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं तथापि तदनाश्रयेण-
भाष्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः शेषः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्वन्यते न तदनि-
त्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं
पिहन्ति । अयदं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानसमर्थकभाष्यम्)

उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकार-
लोपे कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपम्-
आहुः प्राप्त इति ॥

(उद्घोतः) प्रकारान्तरेण तदुपनादविद्वन्—यत्नेति ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानसमर्थकभाष्यम्)

एवमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादयः पूर्वस्तस्य

विधिं प्रति स्थानिवद्भावाः आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वो
भवति ॥

(प्रदीपः) एवमपि न सिध्यतीति । आह इत्यादि-
रूपमिति शेषः ॥ योऽनादिष्टादिति । उकारस्थानादिष्टादयः
पूर्वो न भवति ॥ नन्वनादिष्टादयः पूर्वो वकार इति तदादेश-
स्यापि स्थानिवद्भावादानादिष्टादयः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति ।
शाक्षीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादयः
पूर्वत्वे लौकिके ॥

(उद्घोतः) नत्वनादिष्टादय इति । अन एव न पदान्त-
व्रत्त्यसवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् ॥ न धातुवृत्त्यं भाष्यं तु
तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ॥ समाधानान्तरेण संभ-
वादमित्यभिदं नाशितमिति तत्त्वम् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङ्गादेशो न
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति । असि-
द्धवद्वाभादित्यनेनेति भावः ॥

(अतिष्टापत्तिभाष्यम्)

इहापि तर्ह्योकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङ्गादेशो न
स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेऽत्रात्वे पूर्वत्वं भवति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, पूर्वत्व-
मिति । किमिह कर्तव्यम् ? । परत्वात्पूर्वत्वम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति ॥ एवं
तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, संप्रसा-
रणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादात्वं ॥

(प्रदीपः) जुहुवतुरिति । ऐषो लिटि तुः संप्रसा-
रणमभ्यस्तस्यचैतं सप्रसारणे रूपम् ॥

(उद्घोतः) तु भाषुना सिद्धमिदं रूपमा आह—द्वेष
इति । चार्णादाङ्गं बलीय इति पूर्वरूपं परिभाषा ज्ञेय इति पश्ये-
त्प्राप्तिविशेषा ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोति, अकृ-
तेऽपि ॥

(प्रकाशान्तरेण आकारलोपसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—इदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां, संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादाकारलोपः ॥

(प्रदीपः) चार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात् 'समानाश्रय-
ङ्गवर्णविषयमेतत्' इति तं प्रत्याह—एवं तर्हीति ॥

(उद्द्योतः) एवं तर्हि चार्णादिति । इयायेत्यादिसिद्धयेऽस्या विभिन्ननिमित्तनेऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति भावः ॥ समानाश्रयेति । तदनाश्रयगेप्याहेति वक्तुमुचितम् ॥ एवं च एवं तर्हीति किं चेत्यर्थकमिति भावः ॥

(वार्तिकस्थापनभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम् कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) नित्यमिति । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते ॥

(वार्तिकप्रत्यारपानवादिभाष्यम्)

आकारलोपोपि नित्यः । कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेपि ॥

(वार्तिकवश्यकतासमर्थकभाष्यम्)

अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं वाधते ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गमिति । चार्णादाङ्गं वलीय इत्येतत् समानाश्रयविषयमित्युक्तम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वमिति । यपि चार्ण-
परिभाषयापि आलोपस्य नित्यत्व वक्तुं शक्यं तथापि तदनाश्रयेण-
वाच्यं ग्रन्थस्य प्रवृत्तेन शेषः ॥

(वार्तिकप्रत्यारपानभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्वन्त्यते न तदनि-
त्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं
विद्वन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥

(पार्श्विकामपि लक्ष्यतीधुपमहारभाष्यम्)

उभयोनित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकार-
लोपे कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपम्-
आहः प्रत इति ॥

(उद्द्योतः) प्रकाशान्तरेण तदुपपादयितुमाह—यस्येति ॥

(पार्श्विकावश्यकतासाधकभाष्यम्)

पक्षमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य

विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वं
भवति ॥

(प्रदीपः) एवमपि न सिध्यतीति । आह इत्यादि-
रूपमिति शेषः ॥ योऽनादिष्टादिति । उकारस्थानादिष्टादचः
पूर्वं न भवति ॥ नन्वनादिष्टादचः पूर्वं वकार इति तदादेश-
स्यापि स्थानिवद्भावादानादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति ।
शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न लनादिष्टादचः
पूर्वत्वे लौकिके ॥

(उद्द्योतः) नन्वनादिष्टादच इति । अत्र एव न पदान्त-
वत्त्वसत्त्ववर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्येयम् ॥ न धातुघञ्त्वं भाष्यं तु
तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ॥ समाधानान्तरेण संभ-
वादनित्यमिदं नाश्रितमिति तत्त्वम् ॥

(वार्तिकप्रत्यारपानभाष्यम्)

एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङ्गादेशो न
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति । अस्ति-
द्वचद्वान्नाभादित्यनेनेति भावः ॥

(अनिष्टापत्तिभाष्यम्)

इहापि तर्ह्यकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङ्गादेशो न
स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेनात्वे पूर्वत्वं भवति ॥
इदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, पूर्वत्व-
मिति । किमिह कर्तव्यम् ? । परत्वात्पूर्वत्वम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति ॥ एवं
तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, संप्रसा-
रणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादात्वं ॥

(प्रदीपः) जुहुवतुरिति । ऐयो लिटि हः संप्रसा-
रणमभ्यस्तस्यचेति सप्रधारणे रूपम् ॥

(उद्द्योतः) इ धातुना सिद्धमिदं रूपमत आह—तेय
इति । चार्णादाङ्गं वलीय इति पूर्वरूपं चापिवा शेष इति पदे-
व्यसासिद्धिरप्या ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोति, अकृ-
तेऽपि ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

आत्ममपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) परत्वादात्वमिति । अशितेति पृथुदासाश्रयेणेतदुक्तम् । प्रसज्यप्रतिपेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम् । न चान्तरङ्गवहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिपेधः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्तरङ्गत्वादात्वमिति । एवं चात्वे पूर्वरूपलोपयोः प्राप्तयोर्वाणोदिति न्यायेन लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादुक्तं न स्यादिति भावः ॥ एवं तर्हीति । प्राग्देव किं चेत्तर्यं ॥ प्रसज्यप्रतिपेधे त्विति । वचिस्वीत्यत्र कृतीत्यपि यदि विषयसमो तदा भाष्यं सम्पद्येव ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवास्त्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥ उभयोरनित्ययोः परत्वादात्वम् । आत्वे कृते संप्रसारणम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आत्वे कृते संप्रसारणमिति । आत्वे कृते लोपे कृते संप्रसारणे कृते प्राप्नोति स्थानिवत्त्वाभावेऽपि अतिरुक्त्वादुक्तोऽसिद्धिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते—“संप्रसारणात्” संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति ॥ ततः “एङः” एङश्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति ॥ किमर्थमिदम् ? अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥ ततः “पदान्तादिति” “एङः” इत्येव ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । एङः पदान्तादतीत्यर्थं योगो विभज्यते “एङः” इति तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन ॥

(उद्घोतः) समाधत्ते—एवं तर्हीति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गसम्पत्त्वं बाधित्वा पूर्व संप्रसारणं पूर्वत्वं चेति उक्तसिद्धौ जुहुवतुरित्यादाविति भावः ॥

१ उकारस्थानादिष्टादचः पूर्वत्वमाभावेनेति शेषः । (र. ना.)

२ संप्रसारणात्परो य एङः तस्य स्थाने पूर्वो भवतीत्यर्थः । एङ इति पठ्यन्तम् । पदान्तादतीत्यनुवृत्तं तु पञ्चम्यन्तं संप्रपठे इति भावः । (र. ना.)

३ आत्वाकारलोपापेक्षया संप्रसारणं नित्यं, कृताकृतपसद्वित्यात्, तत्र कृते वाणोदाङ्गमिति परिमाणया पूर्वत्वं नहि भवति, किन्त्वाकार लोप एव भवति, ततश्चाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुक्तं नास्तीति ह्यो यण् प्रवर्तते इत्यर्थः । हि यतो योऽनादिष्टादचः पूर्वः तस्य कार्यं स्थानिवत्त्वं भवति न चाप्रकारोऽनादिष्टादचः पूर्व इति तस्योदितं कार्यं आलोपस्य स्थानिवत्त्वाप्राप्त्याऽऽह इत्यादिरूपादिद्वया मत्तवाङ् कालः प्रसारणिन्योः ३ प्रोवाचेत्यन्वयः । वार्तिकप्रत्याख्यावाद्याह—तेन, आगादिति सूत्रेण आकारलोपस्य यतोऽसिद्धिरत उक्तोऽप्राप्त्या ते आह इत्यादौ स्वयोदाहियमाणो यण् भवत्वित्यर्थः । तथा एति वार्तिकं साध्यं

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्ह्यकृत आत्वे पूर्वत्वं स्याद् आहः प्रह इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः । तेनानेनावश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम् । लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते । “नित्यं प्रसारणं ह्यो यण् वाणोदाङ्गं न पूर्वत्वं हि ।

योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्यं स्थानिवत्त्वं हि ॥ प्रोवाच भगवान्कात्यायनेनासिद्धिर्यणस्तु ते ।

आतः को लिणैङः पूर्वः सिद्ध आहस्तथा सति ॥” आतोऽनुपसर्गे ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) आकारान्तलक्षण इति । पृथुदासाश्रयेऽपि हावामश्चेतिज्ञापकाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति । ततस्तच्चिमित्तः प्रत्यय इति भावः ॥

उक्तार्थसंप्रदायश्लोकाः—नित्यं प्रसारणमिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः ॥ तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वाणोदाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति, न तु पूर्वत्वम् । तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुक्तं नास्तीति ह्यो यण् प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ इतर आह—योऽनादिष्टादिति ॥ तेनासिद्धिरिति । असिद्धवदत्राभादित्याकारलोपस्येत्यर्थः । तस्यासिद्धत्वाद्यणदेशो भवतीत्यर्थः । जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह—एङः पूर्व इति । आह इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह—आतः क इति ॥ लिणैङेति । लिट् धातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(उद्घोतः) पृथुदासाश्रयेऽपीति । अन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ॥ आभीयासिद्धानित्यत्वेनापि जुहुवतुरिति सिध्यति । एः के कृते आलोपात्पूर्वं संप्रसारणं यतो नित्यम् । नित्यत्वं दर्शयति—कृतेति । एवं च ह्यो यण् फलतीत्यर्थः ॥ वाणोदित्यादि व्याचष्टे—तत्र कृत इति । यतोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं स्थानिवत्त्वमत्रो भगवान्कात्यायनः संप्रसारणश्रव्यो ३ प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ प्रत्याख्यानवाचाह—तेनासिद्धिर्यणस्तु इति । तेनाभादिति सूत्रेण यतोऽसिद्धिरतो यणस्त्वित्यर्थः । प्रोवाच भगवान् कात्यायन इत्युक्त्या उविधानस्यासिद्धर्थमावश्यकता ध्वनिता ॥ तथा चेदमेव शापक-

आहः सिद्ध इति योजना । ननु जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह—एङः पूर्व इति । एङः पदान्तादतीत्यत्र पूर्वोक्तं योगविभागेनेति भावः । ननु आह इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्यत आह—आतः क इति । आदन्तादेव कविधानसामर्थ्यादेः पूर्वत्वमिति भावः । जुहुवतुरित्यादौ तु नैवं वक्तुं शक्यत इत्याह—लिण् नेति । लिट् धातुमात्राद् विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

४ अशितेति शेषः । अशितेति विषयसमोऽपि बोध्यम् । (र. ना.)

५ पृथुदासाश्रयेऽपि विषयसमोऽपि विधानाश्रये इत्यर्थः । विषयसमोऽपि विधानाश्रये हि कप्रत्ययं विनाऽऽत्वं न स्यादात्वं विना च कप्रत्ययो न स्यादित्यन्योन्याश्रय इति भावः । (र. ना.)

(प्रकारान्तरेण आकारलोपसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—इदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां, संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादाकारलोपः ॥

(प्रदीपः) वार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात् 'समानाश्रयाङ्गवर्णविषयमेतत्' इति तं प्रत्याह—एवं तर्हीति ॥

(उद्द्योतः) एवं तर्हि वार्णादिति । इयायेत्यादिसिद्धयेऽस्या विभिन्ननिमित्तकेऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति भावः ॥ समानाश्रयेति । तदनाश्रयेण्येहेति बहुबुचितम् ॥ एवं च एवं तर्हीति किं चेत्त्वर्थकमिति भावः ॥

(वार्तिकस्थापनभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम् कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) नित्यमिति । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन आभ्यामित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

आकारलोपोपि नित्यः । कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेपि ॥

(वार्तिकवश्यकतासमर्थकभाष्यम्)

अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं वाधते ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गमिति । वार्णादाङ्गं वलीय इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमित्युक्तम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वमिति । यद्यपि वार्णपरिभाष्यापि आलोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं तथापि तदनाश्रयेणैवास्व ग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्न दोषः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥

(वार्तिकाभावे लक्ष्यसीधुपसंहारभाष्यम्)

उभयोनित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपम्—आहुः प्रह इति ॥

(उद्द्योतः) प्रकारान्तरेण तदुपपादयितुमाह—यस्येति ॥

(वार्तिकवश्यकतासाधकभाष्यम्)

पैवमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य

विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चैपोऽचः पूर्वो भवति ॥

(प्रदीपः) एवमपि न सिध्यतीति । आहु इत्यादिरूपमिति शेषः ॥ योऽनादिष्टादिति । उकारस्थानादिष्टादचः पूर्वो न भवति ॥ नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनदिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके ॥

(उद्द्योतः) नत्वनदिष्टादच इति । अन एव न पदान्तघः त्रस्यसर्वणग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् ॥ न धातुसूत्रस्य भाष्यं तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ॥ समाधानान्तर्गतस्य संभवादित्यमिदं नाश्रितमिति तत्त्वम् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति । असिद्धवद्वाभादित्यनेनेति भावः ॥

(अतिष्टापत्तिभाष्यम्)

इहापि तर्ह्यकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेवात्वे पूर्वत्वं भवति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, पूर्वत्वमिति । किमिह कर्तव्यम् ? । परत्वात्पूर्वत्वम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादात्वं ॥

(प्रदीपः) जुहुवतुरिति । हेओ लिटि ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्यचेति संप्रसारणे रूपम् ॥

(उद्द्योतः) इ धातुना सिद्धमिदं रूपमत आह—हेय इति । वार्णादाङ्गं वलीय इति पूर्वरूपं वाधित्वा लोप इति पक्षेऽप्यसासिद्धिर्बोध्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

१ तदिति । समानाश्रयाङ्गवर्णविषयमस्तानाश्रयणेऽपीत्यर्थः । (र. ना.)

२ पूर्वत्वे प्रतीक्ष्यमिति, पूर्वत्वमपीत्यमिति वा पाठः शोभनो नास्ति । यद्वा पूर्वत्वं प्रतीति मतिबोधे द्वितीया पूर्वत्वं मति भावद्वयं इत्यणान्तरमीक्ष्यमिति शोभना । (र. ना.)

३ अह आकारलोपस्य नित्यत्वम् ॥

४ आकारलोपोऽन्तरं संभगवते माताविपुलवयाकारलोपस्य रथानिपुलवया आदेशे इति मातृव्येव न पितामहीत्यर्थः इति सिद्धं रूपम्—उत्तम्

प्रह इति' इति भाष्येन सूचितम् । तत्र रथानिपुलवयाकारलोपस्य इत्युपदेशो मातृव्यत्वात्त्वमिति भाष्येणाह—एवमपीत्यादि ॥ रथानिपुलवया मातृव्यत्वात्त्वमिति भाष्येणाह—

योऽनादिष्टादच इत्यादिना ॥

५ सिद्धि इत्यादौ अनुपपत्त्यानादिष्टादचः पूर्वत्वमपि रथानिपुलवया मातृव्यत्वात्त्वमिति तत्त्वमिति तत्त्वमिति तत्त्वमिति भाष्ये । (र. ना.)

६ आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न भविष्यतीत्येवं स्पष्टं वक्ष्यमाणं इति भाष्यं । असिद्धमिदम्, आकारलोपस्यासिद्धमिति । (र. ना.)

(समाधानवाधकभाष्यम्)

आत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) परत्वादात्वमिति । अशितेति पर्युदासाश्रयेणैतदुक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम् । न चान्तरङ्गद्विरक्तयोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अन्तरङ्गत्वादात्वमिति । एवं चात्वे पूर्वरूपलोपयोः प्राप्तयोर्वाणोदिति न्यायेन लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादुपपन्न इति न स्यादिति भावः ॥ एवं तर्हीति । प्राग्देव किं चेत्तर्हीति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । चत्विस्पील्यत्र कितीत्यपि यदि विषयसत्तमी तदा भाष्यं सम्पन्नेव ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद्वनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥ उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वम् । आत्वे कृते संप्रसारणम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये आत्वे कृते संप्रसारणमिति । आत्वे कृते लोपे कृते संप्रसारणे कृते प्राप्नोति स्थानिवत्त्वाभावेऽपि असिद्धत्वादुपपन्नोऽसिद्धिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ही पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते—“संप्रसारणात्” संप्रसारणात्परः पूर्वा भवति ॥ ततः “एङः” एङश्च संप्रसारणात्पूर्वा भवति ॥ किमर्थमिदम् ? अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥ ततः “पदान्तादिति” “एङः” इत्येव ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । एङः पदान्तादतीत्यर्थं योगो विभज्यते “एङः” इति तेनात्वं वाधते पूर्वत्वविधानेन ॥

(उद्घोषः) समाधत्ते—एवं तर्हीति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गमन्यात्वं नाधत्वा पूर्व संप्रसारणं पूर्वत्वं चेति उपपत्तिरुच्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हीकृत आत्वे पूर्वत्वं स्याद् आहः प्रह इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः । तेनानेनावश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम् । लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते । “नित्यं प्रसारणं हो यण् चार्णादाङ्गं न पूर्वत्वं हि ।

योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्यं स्थानिवत्त्वं हि ॥ प्रोवाच भगवान्कात्यायनेनासिद्धिर्यणस्तु ते ।

आतः को लिणैङः पूर्वः सिद्ध आहस्तथा सति ॥” आतोऽनुपसर्गे ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) आकारान्तलक्षण इति । पर्युदासाश्रयेऽपि ह्यावामश्चेतिज्ञापकाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति । ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः ॥

उक्तार्थसंप्रदायलोकाः—नित्यं प्रसारणमिति । कृताकृतप्रसङ्गिलादिति भावः ॥ तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति चार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति, न तु पूर्वत्वम् । तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुपपन्नो नास्तीति हो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ इतर आह—योऽनादिष्टादिति ॥ तेनासिद्धिरिति । असिद्धवदत्राभादित्याकारलोपस्येत्यर्थः । तस्यासिद्धत्वाद्यणदेशो भवतीत्यर्थः ॥ जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह—एङः पूर्व इति । आह इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह—आतः क इति ॥ लिणैति । लिट् धातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(उद्घोषः) पर्युदासाश्रयेऽपीति । अन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ॥ आभीयासिद्धान्तित्वेनापि जुहुवतुरिति सिध्यति । हः के कृते आलोपात्पूर्वं संप्रसारणं यतो नित्यम् ॥ नित्यत्वं दर्शयति—कृतेति । एवं च हो यण् फलतीत्यर्थः ॥ चार्णादित्यादि व्याचष्टे—तत्र कृत इति । यतोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वमतो भगवान्कात्यायने संप्रसारणमिष्योऽं प्रोवाचेत्यन्वयः । प्रत्याख्यानवाचाह—तेनासिद्धिर्यणस्तु इति । तेनाभादितिप्रत्येण यतोऽसिद्धिरतो यणस्त्वित्यर्थः । प्रोवाच भगवान् कात्यायन इत्युक्त्या उविधानस्याहसिद्धयर्थमावश्यकता ध्वनिता ॥ तथा चेदमेव शापक-

आहः सिद्ध इति योजना । ननु जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह—एङः पूर्व इति । एङः पदान्तादतीत्यन पूर्वोक्तं योगविधानेनेति भावः । ननु आह इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्यत आह—आतः क इति । आदन्तादेव कविधानसामर्थ्याज्ज्ञेयः पूर्वत्वमिति भावः । जुहुवतुरित्यादौ तु नैवं वक्तुं शक्यत इत्याह—लिणैति । लिट् धातुमात्राद् विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

३ अशितेति त्वेति शेषः । अशितेति विषयसत्तमीत्यपि बोध्यम् । (र. ना.)

५ पर्युदासाश्रयेऽपि विषयसत्तमीत्वनाश्रये इत्यर्थः । विषयसत्तमीत्वनाश्रये हि कप्रत्ययं विनाऽऽत्वं न स्यादात्वं विना च कप्रत्ययो न स्यादित्यन्योन्याश्रय इति भावः । (र. ना.)

१ चकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेनेति शेषः । (र. ना.)

२ संप्रसारणात्परो य एङ् तस्य स्थाने पूर्वं गवतीत्यर्थः । एङ इति पठ्यन्तम् । पदान्तादतीत्यनुवृत्तं तु पथम्यन्तं संपद्यते इति भावः । (र. ना.)

३ आत्वाकारलोपानेक्षया संप्रसारणं नित्यं, कृताकृतप्रसङ्गित्वात्, तत्र कृते चार्णादाङ्गमिति परिनामया पूर्वत्वं नहि भवति, किन्त्याकार लोप एव भवति, ततश्चाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुपपन्नो नास्तीति हो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः । हि यतो योऽनादिष्टादचः पूर्वः तस्य कार्यं स्थानिवत्त्वं भवति न चान्नोकारोऽनादिष्टादचः पूर्व इति तस्योद्विह कास्ये आलोपस्य स्थानिवत्त्वात्प्राप्त्याऽह इत्यादिरूपा-मिक्षया भगवान् कालः प्रसारणमिष्योऽं प्रोवाचेत्यन्वयः । वातिकप्रत्याख्यानवाचाह—तेन, आनादिति प्रत्येण आकारलोपस्य यतोऽसिद्धिरत उपवोऽमात्या ते गाह इत्यादौ त्वयोवाहियमाणो यण् भवत्वित्यर्थः । तथा यति वार्तिकं साध्यं

मीदृशविषये आभीयासिद्धत्वाभावस्य चार्णादाह्नमित्येतदभावस्य चेति जुहुवतुरित्यादिसिद्धिः ॥ योगविभागस्य तत्रापि कर्तव्यत्वेन गौरवस्य तदवस्थत्वादिति ध्वनितम् । एवं च तेनासिद्धिरित्युक्ति-
रेकदेशिनः प्रोक्ष्येति च ध्वनितम् ॥ ३ ॥

—*—

(४७१ कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ३ सूत्रम्)

७७१ सुपि स्थः ॥ ३ । २ । ४ ॥

(२००९ भावार्थविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुपि स्थो भावे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपिस्थ इत्यत्र भावे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—आसूतृथो वर्तते । इयेनोत्थः शालभोरथः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

(२०१० प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—“आतोऽनु-
पसर्गे कः” आतोऽनुपसर्गे को भवति । ततः—
“सुपि” सुपि चातः को भवति । कच्छेन पिबति
कच्छपः । कटाहेन पिबति कटाहपः । द्वाभ्यां पि-
बति द्विपः । ततः—“स्थः” स्थश्च सुपि को भवति ॥
किमर्थमिदम् ? । भावे यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सुपि स्थः ॥ ४ ॥ कच्छेन पिबतीति ।
अत्र केचिदाहुः—कच्छं पिबतीत्येवमसन्तमप्यवयवार्थमा-
श्रित्य कर्मोपपदः को विधास्यते किं योगविभागेन । नैतत्सा-
धूयते । कच्छेन पिबति द्वाभ्यां पिबति इत्येतस्मिन् सत्ये-
वार्थेऽसदर्थार्थेण रुढिशब्दानामपि व्युत्पत्तियुक्तत्वात् । यत्र
तु सर्वात्मनाऽर्थानुगमो नास्ति यथा तैलपायिकेति तत्रैवास-
दर्थार्थयः व्युत्पत्तिः क्रियते ॥

भावे यथा स्यादिति । अत्राप्याहुः—घञर्थे कवि-
धानमिति कः सिद्ध इति । एवं तर्हि नित्यसमासार्थं स्थ
इत्यनेन उपपदाश्रयः को विधीयते । बन्धयथा पाक्षिकः पृष्ठी-
समासः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) सुपि स्थः ॥ ४ ॥ भाष्ये भावे चेति चात्क-
वेरि । कच्छेन पिबतीति अकर्मण्युपपदे प्रत्ययार्थं सुपीति योगविभाग
इति भावः ॥ सत्येवार्थे इति । भवशब्दो वाक्यालङ्कारः । सभ-
वति योग्येऽर्थेऽसदर्थार्थेण व्युत्पादनमयुक्तमित्यर्थः ॥ नित्यसमा-

सेति । उपपदमतिडित्यनेनेति भावः । घञर्थे कविधानमित्येत-
दुद्धारणपरम्*स्थ्या-स्त्रा-पा-व्याधि-हनियुध्यर्थमित्यत्र स्यामहणं
तु कर्मापघमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतद् भावे भविष्यति, न पुनः कर्मा-
दिष्वपि कारकेष्विति ।

(समाधानभाष्यम्)

योगविभागादयं कर्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मि-
न्नर्थे आदिश्यते । “अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे
भवन्ती”ति । तद्यथा “गुत्तिज्जिकद्वयः सन्” “या-
वादिभ्यः कन्” इति । सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे
भविष्यति ॥ सुपि स्थः ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) अनिर्दिष्टार्था इति । प्रत्यासन्नत्वात्तस्या-
र्थस्येति भावः ॥ यथैवं स्थ इत्यनेन भावे विधीयमानः कर्तरि^३
वाधेत । तथा च समस्य इति कर्तरि न स्यात् ॥ नैष दोषः ।
यद्यत्र साक्षाद्वाक्यशब्दोपादानेन भावे को विधीयेत । तदा
भावः कर्तारं तत्कौण्डिन्यन्यायेन बाधेत । सामर्थ्यात्त्वयं
भावे व्यवतिष्ठत इति भावेन न बाध्यते कर्ता ॥ ४ ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यासन्नत्वादिति । अत एवास्य नित्यनेकत्व-
मेव, न तु घनादिवाच्यवद् द्विवचनयोगोपीति भावः ॥ तत्रकौ-
ण्डिन्येति । विधेयविषय एव स न्यायो नानुवादविषय इत्यन्ये ॥ ४ ॥

(४७२ कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ४)

७७२ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः
॥ ३ । २ । ५ ॥

(२०११ अर्थपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरा-
लस्यसुखाहरणयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्य-
त्र “आलस्यसुखाहरणयोः” इति वक्तव्यम् । तुन्द-
परिमृजोऽलसः । शोकापनुदः पुत्रो जातः । यो हि
तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः स भवति । यश्च शो-
कमपनुदति शोकापनोदः स भवति ॥

(प्रदीपः) तुन्द ॥ ५ ॥ आलस्यसुखाहरणयो-
रिति । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्ययो भवती-
त्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादलस्ये वर्तते सुखस्य चाहर्तरी प्रत्ययो
भवतीत्युक्तं भवति ॥ शोकापनोद इति । यः ससारा-
नित्यतोद्भावनादिना शोकमेव निवर्तयति न तु सुखमुत्पादयति
स शोकापनोदः ॥ ५ ॥

(उद्घोतः) नुन्दशो ॥ ५ ॥ तत्र सामर्थ्यादिति । एवं हि सति ते^१ गन्धे भवत इत्यर्थः ॥ नुन्दपरिमृजे मृजेरचि कृति चेति पदे वृद्धिः प्राप्नोति सा भवत्येव सलभिधाने । यत्तु 'अचि' इत्येव वक्तव्ये 'अजादौ' इत्युक्तेरादिग्रहणसामर्थ्यान्मुखाजादावेव प्रवृत्तिरिति । तत्र तत्र तदभावात् । यस्मिन्विधिरिति परिभाषा-लभ्यादिग्रहणस्यैव तजानुवादात् । भवत्यभाष्यस्वरसाच्च हि-रपदेनातिदेशिककृतोरेव ग्रहणम् ॥ व्याकरणान्तरे संक्रमपदेन तयोरेव ग्रहणाचेति परे ॥

(२०१२ कप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसं-ख्यानं कर्तव्यम् । मूलविभुजो रथः । नखमुंचानि धनूपि । काकगुहास्तिलाः । सरसीरुहं कुमुदम् ॥ नुन्दशोकयोः ॥ ५ ॥

(उद्घोतः) मूलविभुजादिभ्य इति । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ काकगुहा इति । काकेभ्यो गृहीतव्या इत्यर्थः ॥ घनर्थे कविधान-मिलनेनापि सिध्यत्येतत् । सरति सरस्यां वा रोहति । कौ भोदत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(४७३ ट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ५)

७७५ गापोष्टक् ॥ ३ । २ । ८ ॥

(२०१३ उपपदपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुराशीध्वोः पिवतेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुराशीध्वोः [पिवते]रिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—क्षीरपा ब्राह्मणीति । पिवतेरिति च वक्तव्यम् । या हि सुरां पाति सुरापा सा भवति ॥

(प्रदीपः) गापोष्टक् ॥ ८ ॥ पिवतेरिति । लुग्वि-करणपरिभाषालभ्यार्थकथनम् ॥

(२०१४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बहुलं तणी ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुलं तणीति वक्तव्यम् ।

किमिदं तणीति ? ।

संज्ञान्धसोर्ग्रहणम् । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥ गापोष्टक् ॥ ८ ॥

(उद्घोतः) नापी ॥ ८ ॥ बहुलं तणीति । पक्षे आतो-

ऽनुपसर्ग इति कः । या ब्राह्मणी सुरापेति सुरां पिवतीत्यर्थे पदार्थं प्रयोग इति वाहुलकाश्रयणम् ॥ ८ ॥

(अथ अचप्रकरणम्)

(४७४ अचप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ६)

७७६ हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ३ । २ । १ ॥

(२०१५ अचप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुश-यष्टितोमरघटघटीधनुष्यु ग्रहेरुप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टि-तोमरघटघटीधनुष्यु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शक्तिग्रहः । शक्ति ॥ लाङ्गल—लाङ्गलग्रहः । लाङ्ग-ल ॥ अङ्कुश—अङ्कुशग्रहः । अङ्कुश ॥ यष्टि—यष्टिग्रहः । यष्टि ॥ तोमर—तोमरग्रहः । तोमर ॥ घट—घटग्रहः । घट ॥ घटी—घटीग्रहः । घटी ॥ धनुष—धनुर्ग्रहः । धनुष ॥

(प्रदीपः) हरतेरनु ॥ ९ ॥ अचप्रकरणे इति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनि-त्यलज्ञापनार्थम् ॥ ९ ॥

(उद्घोतः) हरते ॥ ९ ॥ लिङ्गेति । तत्फलं तु—देव-दत्तसखी इत्यादौ र्देवभावः ॥

(२०१६ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानं कर्त-व्यम् । सूत्रग्रहः ॥ धार्यर्थ इति किमर्थम् ? । यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्राहः स भवति ॥ हरतेरनुद्यमने ॥ ९ ॥

(उद्घोतः) धार्यर्थे इति । ग्रहणपूर्वकधारणे लाक्षणिकाद्-अहेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

(४७५ अचप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ७)

७८० स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ॥ ३ । २ । १ ॥

(२०१७ अर्थपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्तिसूचकयो-

१ आलस्यसुप्ताहारेण इत्यर्थः । (र. ना.)

२ अतिकर्मकथना नक्षेदरेडमश्रवणत्वाद् नक्षेडुंन्यते यानि तानि नय-सुप्तापीत्यर्थः । (र. ना.)

३ वार्तिकं दृष्ट्वा अधिभाष्यमदृष्ट्वा वर्धितोऽयं कोष्ठकान्तर्गतया इति बोध्यम् ।

४ 'राजाहः सखिभ्यः' इति ।

५ स्तम्बकर्णयो रमिजपो कर्मत्वासंभवात् 'कर्मणि' इति न संबध्यते । किं तु सिंहावलोकनेन 'अधिकरणे' इत्यस्य संबन्धो भवेदिति दाधिभयाः ॥

रिति वक्तव्यम् । स्तम्भेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः । स्तम्भेरस्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र ॥ स्तम्भकर्णयोः ॥ १३ ॥

(४७६ अक्षप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ८)

७८१ शमि धातोः संज्ञायाम्

॥ ३ । २ । १४ ॥

(भाष्यम्)

धातुग्रहणं किमर्थम् ? ।

(२०१८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कुञ्जो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कुञ्जो हेत्वादिषु टो मा भूदिति । शमि संज्ञायां धातो-रङ्मवतीत्यस्यावकाशः शंसवः शंसवः । टस्यावकाशः—आङ्गकरः पिण्डकरः । शंकरा नाम परि-व्राजिका शंकरा नाम शकुनिका तच्छीला च, तस्यामुभयं प्राप्नोति । परत्वादः स्यात् ॥ धातुग्रहण-सामर्थ्यादज्ञेय भवति ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजनप्रसारयानभाष्यम्)

कुरणवाडवस्त्वाह—नैपा शंकरा । शंगरैषा ॥ कुत एतत् ? । गृणातिः शब्दकर्मा । तस्यैष प्रयोगः ॥ शमि धातोः ॥ १४ ॥

(प्रदीपः) शमि धातोः ॥ १४ ॥ शंगरेति । पृषो-दरादित्वात्संज्ञायां गकारस्य ककारव्यत्ययेन शंकराशब्दस्य सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

(उद्घोतः) शमिधा ॥ १४ ॥ ककारव्यत्ययेनेति । नैपा शङ्करेति भाष्यविरोधाधिन्यमेतत् ॥ धातुग्रहणं न कर्तव्यमिति । टजबाधनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । किणो बाधनार्थं तु तदावश्यकमिति स्थः क चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

(४७७ अक्षप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ९)

७८२ अधिकरणे शेतेः ॥ ३।२।१५ ॥

(२०१९ उपपदपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिपूप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः ॥

(२०२० उपपदपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्ध-सहशयः ॥

(प्रदीपः) अधिकर ॥ १५ ॥ दिग्धसहपूर्वा-च्चेति । दिग्धसहशब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम् । तत्र दिग्धेन सह शेते इत्यन्वि कृते मयूरव्यंसका-दित्वात् समासः ॥

(उद्घोतः) अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥ मयूरव्यंसकेति । दिग्धसहपूर्वता प्रायोगिकी बोध्या । पृथक्दिग्धसहशब्दस्य सिद्ध-भावात् ॥

(२०२१ उपपदव्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः । अवमूर्धशयः ।

(२०२२ उपपदवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ गिरौ डश्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) गिरावुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः । गिरौ शेते गिरिशः ॥

(२०२३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तद्धितो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति गिरिशः ॥ अधिकरणे ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) तद्धितो चेति । यो गिरौ शेते गिरिरस्या-स्तीति लोमादिषु दर्शनात् शप्रत्ययः ॥ अन्ये लाहुः—गिरौ गिरौ शेते इति संख्यैकवचनादिति सप्तम्यन्ताच्छ प्रत्ययः । व्युत्पत्तिर्हि यथाकथंकिञ्चित्कस्या उपायानामनिय-मात् ॥ तदुक्तं हरिणा—

वैरवासिष्ठगिरिशस्तथैकागारिकादयः । कैश्चित्कथंचिदाख्याता निमित्तावधिसंकरैरिति । छन्द-सीति वचनाद्वापायां गिरिशशब्दस्यासाधुत्वमाहुः ॥ १५ ॥

(उद्घोतः) गिरौ शेते इत्यर्थे तद्धितस्याविधानादाह—यो गिराविति । अन्ये त्वाहुरिति । अत्रावगिरित्वदन्तशब्दातिरि-क्यव्यवृत्तापत्तिः । शतः सार्थिकत्वेन गिरौ गिरौ शेते इति त्रिपदा-सद्वतिथिः ॥ वैरेति । वीरस्येद वीराया वा वीरादागमं तत्र भवमिति । वसिष्ठस्येद तेन कृत श्लोकः वा । गिरौ शेते गिरि इत्यति वा गिरिशः ॥ निमित्तमर्थः । अवधिः प्रत्ययानां प्रवृत्तिसारसंकरैरित्यर्थः ॥ १५ ॥

(टप्रत्ययप्रकरणम्)

(४७८ टप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १० सू०)

७८३ चरेष्टः ॥ ३ । २ । १६ ॥

[७८४ भिक्षासेनादायेषु च

॥ ३ । २ । १७ ॥]

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—कुरुंश्चरति पञ्चालांश्चर-
तीति ? ।

(प्रदीपः) चरेष्टः ॥ १६ ॥ कुरुंश्चरतीति । यस्य
कुरव एव प्राप्याः स कुरुंश्चरतीत्युच्यते । यच्च कुरुषु भ्रमति
स कुरुषु चरतीत्युच्यते ॥ १६ ॥

(उद्घोतः) चरेष्टः ॥ १६ ॥ कुरुंश्चरतीति । तान्यच्छ-
तीत्यर्थः ॥ यथार्थेभ्यो न स्यात्तर्हि द्वितीयान्तात्प्रत्ययानुत्पत्तिप्रति-
पादनं व्यर्थं स्यादत आह—यश्चेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधिकरण इति वर्तते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते । तत्र कुत पतद्
'अधिकरणे भविष्यति' न पुनः कर्मणीति ॥

(२०२४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चरेभिर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्य-
प्रसङ्गस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं "भिक्षासेनादायेषु च" इति
चरेभिर्भिक्षाग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न भ-
वति कर्मणीति' ॥ चरेष्टः ॥ १६ ॥

(उद्घोतः) भिक्षाचरे चरतिश्चरणकरणकार्जने लाक्षणिकः
भक्षणार्थो वा । तत्रैव चार्थं प्रयोग इष्यते । भाष्येप्रामाण्यात् ।
एतेन भिक्षया हेतुना चरतीत्यर्थकभिक्षाचरप्रयोगसाधकेन तत्सूत्रेण
विपरीतं कर्मणीत्यस्य संबन्ध एव श्राप्येतेति परास्तम् । सेनाग्रहणस्य
ज्ञापकत्वं तु नोक्तम् । सेना चरति सेनायां वेलथैद्वयेपीठिः । एवं
चाधिकरण इति कर्मणीति चोभयोरग्रेऽधिकारो यथायोगं च संबन्ध
इति ध्वनितम् ॥ १६ ॥

(४७९ कृजष्ट प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ११ सूत्रम्)

७८८ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारा-

न्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिविव-

लिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गावाह-

हर्यत्तद्धनुररुःषु ॥ ३ । २ । २१ ॥

(२०२५ अन्वप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किंयत्तद्धुषु कृजोऽज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किंयत्तद्धुषु कृजोऽज्विधानं कर्तव्यम्
किंकरा यत्करा तत्करा बहुकरा ॥ दिवाविभा ॥ २१ ॥

(प्रदीपः) दिवाविभा ॥ २१ ॥ किं यदिति । वार्ति-
केन सूत्रस्य वाधितत्वाद्द्वयाभावे किंकोलसाधुरित्याहुः ॥ २१ ॥

(उद्घोतः) दिवा विभा ॥ २१ ॥ इत्याहुरिति । अत्रा-
रुचिर्वीजं तु वार्तिकस्य हेत्वाद्वा द्वावधनेन चरितार्थतया सूत्रस्य
किमादिग्रहणस्य सार्धक्यानुपपादनौ ॥ २१ ॥

(अध्येन्यप्रत्ययप्रकरणम्)

(४८० इन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १२ सू०)

७९१ स्तम्बशकृतोरिन् ॥ ३ । २ । २४ ॥

(२०२६ अर्थपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्तम्बशकृतोर्ब्रीहिवत्सयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तम्बशकृतोरित्यत्र "ब्रीहिवत्सयो-
रिति वक्तव्यम्" । स्तम्बकरिर्ब्रीहिः शकृत्करिर्वत्सः ॥
स्तम्बशकृतो ॥ २४ ॥

(४८१ इन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १३)

७९३ फलेग्रहिरात्मंभरिश्च ॥ ३ । २ । २६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आत्मंभरिरिति किं निपात्यते ।

(समाधानभाष्यम्)

आत्मनो मुमु भुजश्चेन्नप्रत्ययः ॥

(न्यूनताप्रदर्शकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते 'आत्मनः' इति ।

(२०२७ न्यूनतापूर्कवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भुजः कुक्ष्यात्मनोर्मुसु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भुजः कुक्ष्यात्मनोर्मुसु चेति वक्त-
व्यम् । कुक्षिभरिः । 'आत्मंभरिश्चरति यूथमसेव-
मानः' ॥ फलेग्रहिरात्मं ॥ २६ ॥

(उद्द्योतः) फलेग्रहि ॥२६॥ भाष्ये आत्मनो मुमिति ।
समासे कृते न लोपे च कृते ततः प्राप्त्वा शुभ्र निपात्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

(अथ खश्प्रत्ययप्रकरणम्)

(४८२ खश्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १४ सू.)

७९५ एजेः खश् ॥ ३ । २ । २८ ॥

(२०२८ खश्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खञ्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धे-
ष्वजघेद्रुदजहातिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेषु
अजघेद्रुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम् । वातमजाः
मृगाः । वात ॥ शुनी—शुनिधयः । शुनी ॥ तिल—
तिल्लतुदः । तिल ॥ शर्धे—शर्धेजहा मापाः । शर्धे ॥
एजेः खश् ॥ २८ ॥

(४८३ खश्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ. १५ सूत्रम्)

७९६ नासिकास्तनयोध्मधेटोः

॥ ३ । २ । २९ ॥

७९७ नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३ । २ । ३० ॥

(२०२९ करणीयसूत्रपाठदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्तने धेटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तने धेट इति वक्तव्यम् । स्तनंधयः ।
ततो,

(प्रदीपः) नासिका ॥ २९ ॥ स्तने धेट इति ।
यथासंख्याभावार्थ एतावान्योगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नासिका ॥ २९ ॥ एतावान्योग इति ।
भर्तृदन्वाख्यापकं वार्तिकमित्यर्थः ॥

(२०३० करणीयसूत्रपाठदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मुष्टौ धमश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुष्टौ धमश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् ।
मुष्टिधमः मुष्टिधयः ।

(उद्द्योतः) मुष्टौ धमश्चेति वार्तिकं नाडीमुष्ट्योश्चेति पठि-

तस्यस्य व्यवस्थापकमेव । निवायता तस्यज्ञमप्रामाणिकमिति अमः
कार्यः । यथा सङ्ख्यवषष्ठसमाप्ये स्पष्टं तत्त्वज्ञोपादानात् । यद्यपि
नाडीमुष्टिविषये तत्त्वज्ञे यथासङ्ख्यमुक्तं तथाप्येतद्व्याप्यवार्तिक-
निरोधकत्वाच्च प्रौढिवाद इति बोध्यम् । एवं चात्र नाडीशब्देन
धम एव संबन्धो मुष्टिशब्देनोभयोरिति बोध्यम् ॥

(२०३१ करणीयसूत्रपाठदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नासिकायां धमश्च धेटश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नासिकायां धमश्च धेटश्चेति वक्त-
व्यम् । नासिकंधमः । नासिकंधयः ॥

(न्यूनताप्रदर्शकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

(२०३२ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ नासिका नाडीमुष्टिवटीखारीषु ॥*॥

(भाष्यम्) नासिकानाडीमुष्टिवटीखारीष्विति
वक्तव्यम् ।

नासिकंधयः नासिकंधमः । नासिका ॥ नाडि-
धयः नाडिधमः । नाडी ॥ मुष्टिधयः मुष्टिधमः ।
मुष्टि ॥ वटिधमः वटिधयः । वटी ॥ खारिधयः
खारिधमः । खारी ॥ नासिकास्तन ॥ २९ ॥

(प्रदीपः) वार्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्भावयन् भाष्यकार
आह—अत्यल्पमिति ॥२९॥

(उद्द्योतः) वार्तिकस्यापीति । अपिना नाडीमुष्ट्योश्चेति
सूत्रस्यापि ॥ पूर्ववार्तिकदूषणेन नाडीशब्दसंबन्धोऽप्युभयोरित्याह—
नासिका नाडीत्यादि । अत्र धमश्च धेटश्चेति वर्तते ॥ २९ ॥

(अथ खश्प्रकरणम्)

(४८४ खश्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ. १६ सू.)

८०५ प्रियवशे वदः खच् ॥ ३।२।३८ ॥

(२०३३ खश्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुपि

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । सितंगमो हस्ती सितंगमा हस्तिनी ॥

१ वातं वातगमनं यथा भवति तथाऽजति गच्छन्तीति विग्रहः । वातशब्दस्य
वातकर्तृके गमने लक्षणा, अनेद्यान्येववोत्तरं सादृश्ये पर्यवसानम् । वातगमन-
सदृशं गमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । (र. ना.)

२ तिलान् रुदति छपति निष्पीडयतीत्यर्थो वा । (र. ना.)

३ अहातिरन्तर्मावित्तपर्थः । (र. ना.)

४ वोटप्रत्ययैर्वा सुपपाठः कुत्रापि नोपलभ्यते ॥ तथापि 'उच्चैरुदास'
'भीरुर्नुदास' इत्यनयो. 'दिद्वानामान्यतराले' 'तेन सहेति सुख्ययोगे'
'इत्यनयोर्धमविधायित्वत्वेन स एव लेटः शुभ्रसंज्ञायाऽनुचित एयोगमोर्लेन इति
हाधिमधाना मार्थना ॥

५ 'आद्याप्यायी' इत्यादि ॥

६ 'खरी' गर्दभी । जातिलक्षणेण ङीप् । खारीत्यन्ये पठन्ति । स य
परिश्राणयचनः ॥ इति पदमजरीदर्शनेन ज्ञायते—खारीस्थाने खरीति का-
शिकाया पाठः ॥ द्वित्रमाव्युत्पन्नैरपि खरीत्येवोपलभ्यते ॥ मीखरीकृता तृण-
ग्रहणमेव कृतम्—'वटीखारीखरीषु' इति ॥

७ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठो यद्यपि सर्वपुस्तकेषु 'मुष्टौ धमश्चेति वार्तिकम्'
इत्यतः प्राग् समुपलभ्यते तथापि तत्र पाठः लेखकप्रमाणं प्राप्त्वा योग्यस्थाने
स्थापित इति बोध्यम् ॥

(२०३४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विहायसो विह च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च । विहंगमः ॥

(२०३५ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ खच्च डिद्धा ॥ * ॥

(भाष्यम्) खच्च डिद्धा वक्तव्यः । विहंगमः ॥

(२०३६ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ डे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः विहंगः ॥ प्रियवशे ॥ ३८ ॥

(प्रदीपः) प्रियवशे ॥ ३८ ॥ डेचेति । विहाय-
शब्दपूर्वाद् गमेः अन्येष्वपि दृश्यते- इति उपलक्ष्ये सति
विहादेशः ॥ ३८ ॥

(अथ उपकरणम्)

(४८५ गमैर्द्विप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १७ सू.)

८१५ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु

डः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

(२०३७ उपपदन्त्युत्तापूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपकरणे सर्वत्रपन्नयोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । सर्वत्रगः पन्नगः ॥

(२०३८ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः ॥

(२०३९ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः । सुगः
दुर्गः ॥

(२०४० न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ निसो देशे ॥ * ॥

(भाष्यम्) निसो देशे डो वक्तव्यः । निर्गो देशः ॥
अपर आह—

(२०४१ अपरिसंख्यातोपपदवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उपकरणे अन्येष्वपि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपकरणे अन्येष्वपि डो भवतीति व-
क्तव्यम् । 'तत्र लयगारगः अश्रुते' 'यावदन्नाय ग्राम-
गः' 'ध्वंसते गुरुतल्पग' इति ॥ अन्तात्यन्ता ॥ ४८ ॥

(४८६ द्विप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १८ सू.)

८१६ आशिषि हनः ॥ ३ । २ । ४९ ॥

(२०४२ अनुप्रत्ययादिविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दारावाहनोणन्त्यस्य च टः
संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दारावुपपदे आहपूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः ।
अन्त्यस्य च टो वक्तव्यः । दार्वाघाटस्ते वनस्पती-
नाम् ॥

(२०४३ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चारौ वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) चारावुपपदे आहपूर्वाद्धन्तेरण्वक्त-
व्यः । अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । चार्वाघाटः चा-
र्वाघातः ॥

(२०४४ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कर्मणि सप्ति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः ।
अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । वर्णसंघाटः वर्णसं-
घातः । पदसंघाटः पदसंघातः ॥ आशिषि ॥ ४९ ॥

(४८७ द्विप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १९ सूत्रम्)

८१९ लक्षणे जायापत्योष्टक

॥ ३ । २ । ५२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—'लक्षणे कर्तरि', आहो खि-
'लक्षणवति कर्तरी'ति । किं चातः ? । यदि विज्ञा-
यते—'लक्षणे कर्तरी'ति । सिद्धं जायाम्पत्योष्टक-
लकः, पतिष्ठी पाणिरेखेति । इदं तु न सिध्यति—
जायाम्नो ब्राह्मणः, पतिष्ठी वृषलीति ॥

अथ विज्ञायते—'लक्षणवति कर्तरी'ति । सिद्धं
जायाम्नो ब्राह्मणः पतिष्ठी वृषलीति । जायाम्पत्यो-
ष्टकालकः, पतिष्ठी पाणिरेखेति न सिध्यति ॥

(प्रथमकल्पस्वीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि लक्षणे कर्तरीति ॥

(वृषणभाष्यम्)

कथं जायाम्नो ब्राह्मणः पतिष्ठी वृषलीति ? ।

(वृषणोद्धारभाष्यम्)

अकारो मत्वर्थीयः । जायाम्नोऽसिन्नस्ति सोऽयं
जायाम्न इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पतिष्ठी वृषलीति न सिध्यति ॥

(द्वितीयकल्पस्वीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि लक्षणयति कर्तरीति ॥

(दूषणस्मारणभाष्यम्)

कथं जायाम्स्तिलकालकः पतिप्री पाणिरेखेति ?

(समाधानभाष्यम्)

“अमनुष्यकर्तृके च” इत्येवं भविष्यति ॥

लक्षणे ॥ ५२ ॥

—*—

(४८८ ट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. २० सू.)

८२० अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३।२।५३ ॥

(२०४५ न्यूनतापरिहारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अप्राणिकर्तृके ॥ * ॥

(भाष्यम्) अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम् । इह मा

भूत्—नगरघातो हस्ती ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते, शशग्री शकुनीति न सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि “अमनुष्यकर्तृके च” इत्येव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं नगरघातो हस्ती ? ।

(समाधानभाष्यम्)

“कृत्यल्युटो बहुलम्” इत्येवात्राण् भविष्यति ॥

अमनुष्यकर्तृ ॥ ५३ ॥

—*—

(४८९ ट्प्रत्ययवत्त्वादिविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ. २१)

८२२ पाणिघताडघौ शिल्पिनि

॥ ३ । २ । ५५ ॥

(२०४६ न्यूनतापरिहारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रा-
जघः ॥ पाणिघताडघौ ॥ ५५ ॥

—*—

(४९० ल्युनप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ. २२)

८२३ आढ्यसुभगस्थूलपलितनगान्ध-
प्रियेषु च्यर्थेष्वचवौ कृजः करणे ल्युन्

॥ ३ । २ । ५६ ॥

(२०४७ च्विप्रतिपेधवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ल्युनि च्विप्रतिपेधानर्थक्यं ल्युट्-
ल्युनोरविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ल्युनि च्विप्रतिपेधोनर्थकः । किं का-
रणम् ? ल्युट् ल्युनोरविशेषात् । ल्युना मुक्ते ल्युटा
भवितव्यम् । न चैवास्ति विशेषः स्वयन्त उपपदे
ल्युनो वा ल्युटो वा । तदेव रूपम् स एव च स्वरः ॥

(विशेषदर्शकभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः । ल्युटि सति ईकारेण भवि-
तव्यम् । ल्युनि सति न भवितव्यम् ॥

(अविशेषदर्शकभाष्यम्)

ल्युन्यपि सति ईकारेण भवितव्यम् । एवं हि
सौनागाः पठन्ति—*नञ्छजीककृल्युत्तरुणतल्ल-
नानामुपसंख्यानम्* इति ॥

(उद्द्योतः) आढ्यसुभग ॥ ५६ ॥ ल्युनभावे करणे
ल्युटोऽवश्यं सत्तेनाच्चाविति व्यर्थमिह—भाष्ये ल्युना मुक्ते
इति ॥ भाष्ये स एव स्वरः । लिखरन्तिस्वरान्याम् ॥

(विशेषप्रदर्शनभाष्यम्)

अयं तर्हि विशेषः—ल्युनि सति नित्यसमासेन
भवितव्यम् । उपपदसमासो हि नित्यसमास इति ।
ल्युटि सति न भवितव्यम् ॥

(अविशेषप्रदर्शनभाष्यम्)

ल्युन्यपि सति भवितव्यम् । गतिसमासोपि हि
नित्यसमासः । स्वयन्तं च गतिसंज्ञं भवति ॥

(२०४८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मुमर्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुमर्थं तर्हि प्रतिपेधो वक्तव्यः । ल्युनि
सति मुभा भवितव्यम्, ल्युटि सति न भवितव्यम् ॥

(२०४९ प्रयोजननिरासवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मुमर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुमर्थमिति चेत् । तन्न । किं कार-
णम् ? अव्ययत्वात् । अनव्ययस्य मुमुच्यते । स्वयन्तं
चाव्ययसंज्ञं भवति ॥

(२०५० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उत्तरार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
“कर्तरि भुवः खिण्णुच्खुकजौ” अच्चावित्येव ।
आह्वीभविता ॥

(प्रदीपः) आह्व ॥ ५६ ॥ उत्तरार्थमिति । उत्तरत्र च्विप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादाह्वीकरणमिति ल्युटा भाव्यम् । तत्र यदन्यैरुक्तं प्रतिषेधसामर्थ्यात् खुन्यसति ल्युटपि न भवतीति ल्युटोप्ययमर्थः प्रतिषेध इति । तदयुक्तम् ॥

(उद्घोतः) ल्युटा भाव्यमिति । अवश्यभाव्यमित्यर्थः ॥ तदयुक्तमिति भाष्यविरोधादित्यर्थः । उत्तरार्थत्वं नदत्ता इहार्थत्वाभावस्य भाष्यकृता बोधितत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीमनेन मुके ताच्छीलिक इण्णुज विधीयते सोत्र कस्मान्न भवति ? ।

(उद्घोतः) भौष्ये इण्णुजिति भुवश्चेलनेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

रुडिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः । न च रुडिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते । न हि भवति-देवदत्तः=प्रदेवदत्त इति ॥ आह्व ॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) रुडिशब्दप्रकारा इति । यथा रुडिशब्देषु क्रिया केवलं व्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयते गच्छतीति गौरिति । तेन गमनक्रियारहितोपि गौरभवति । गोपिण्डाच्चान्योर्थे गमनविक्षिप्तोपि गौरं भवति । तथा ताच्छीलिका अपि क्रियाविषयं ताच्छील्यमुपादाय क्रियावेशाभावेपि प्रयुज्यन्ते । केचिदेव तु गतिना संबध्यन्ते—आगामुकः प्रवृत्त इति । न तु सर्वे यथा कामुक इति । न च भवति प्रकामुक इति । अत एव प्रकारप्रहणं साहचर्यार्थम् । रुडिशब्दानां न केषांचिद् गतिसंबन्धो भवति । ताच्छीलिकानां तु भवति केषांचित्, न सर्वेषामिति प्रतिपादयति । द्रव्योपलक्षणैः क्रियायाः प्रवृत्तत्वादात्म्यमिति प्रति आकाङ्क्षाया अभावात्तदतिशयबोत्तनार्थं गतिसंबन्धभावस्ताच्छीलिकैश्चिदित्यर्थः ॥ प्रदेवदत्त इति । प्रकर्षणं देवनक्रिया न विशेष्यते । देवशब्दस्य रुडिशब्दत्वात्, तदवयवस्य च देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्तु सोपसर्गा एव रुडिशब्दा इति तद्व्यतिरिक्तगत्यन्तरयोगत्वेनास्ति ॥ ५६ ॥

(उद्घोतः) केचिदेवेति । स्पष्टं प्रतीयमानक्रियावेशा इति भावः ॥ द्रव्योपलक्षणायेति । अवस्थाविशेषविशिष्टस्योपलक्षणा-

येत्यर्थः ॥ न तु क्रियाप्रकारको बोध इति तात्पर्यम् ॥ वस्तुतस्तु आभिधानस्वाभाव्यात्केषांचिदेव कृतप्रयोगाणां गतिसंबन्धो न सर्वेषामिति भाष्यतात्पर्यम् ॥ प्रदेवदत्त इत्यत्र प्रशब्दस्य देवनक्रियायां दानक्रियायां वाऽन्वयः ॥ नाथ इत्याह—देवशब्दस्येति । नान्य इत्याह—तदवयवस्य चेति । तदवयवस्येति बहुव्रीहिः । व्याघ्रादौ तर्हि संज्ञाशब्दे कथं गतिसंबन्धोत आह—व्याघ्रादयस्त्विति ॥ ५६ ॥

(४९१ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १९ सू.)

८२४ कर्तरि भुवः खिण्णुच्खुकजौ

॥ ३ । २ । ५७ ॥

(इकारादित्वनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं खिण्णुजिकारादिः क्रियते, न 'खलुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः—स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति ।

(उद्घोतः) कर्तरि भुवः ॥ ५७ ॥ भाष्ये—‘न चैण्णुरिति पाठः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते ? ।

(२०५१ प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इण्णुच् इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवति—उदात्तस्तस्योदात्तत्वादिद्भवित्यति ।

(उद्घोतः) उदात्तत्वादिति । तेनैका च उपदेशो इत्यस्या प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं खिद्यं क्रियते । तत्र चत्वं कृते संदेहः स्यात्—किद्वा, खिद्येति ॥

(प्रयोजनतिराकरणभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपपत्तिरुते—व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । खिदिति व्याख्यास्यामः ॥

१ अयमुद्योतपाठश्चिरंतनलेखकप्रमादात् अग्रे ‘प्रदेवदत्तइत्यत्र’ इत्यतः पूर्वनिर्णयलक्षः तथापि तत्र पाठे संदर्भासंगत्या संदर्भसंगतपेक्षाभिरन स्थापित इति बोध्यम् ॥

२ ‘पलक्षणाथं’ ॥

३ अयं नागेशदीक्षितकारो नैबोधितः ‘स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति’

इति भाष्यविरोधात् ॥ किं च चकाररूपे चकारस्येत्वंहातुपत्तिश्चकारादित्वेनादि चकाराभावात् ॥ तस्मात् ‘इलाजित्यश्च कस्तु’ इत्येव दन्त्यचकारवानेव ‘कस्तु’ इत्येव पाठ उचित इति दाधिनमाः ॥

४ ‘भवतिउदात्तत्वादिकारादित्वं’ ॥

(२०५२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्व-
मिष्णुचः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदं तर्हि प्रयोजनं “कृत्योकेष्णुच्चार्या-
द्यश्च” इत्येव स्वरौ यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) कर्तरि ॥ ५७ ॥ नञ इति पञ्चमी ॥ नञ
उत्तरस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु कृत्योकेष्णुजिति सूत्रेण नञः स्वराभावा-
दाह—नञ उत्तरस्येति । अन्तोदात्तविधायकमिदं पूर्वपदप्रकृति-
स्वरापवादः ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि इटि कृते
पठ्ये पठ्ये वेष्णुजेव भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयमपीति । क्लृप् प्रत्ययः क्रियते
चकारः सामान्यग्रहणार्थ इति मन्यते ॥

खिष्णुचि नु कृते इकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबन्धकपरि-
भाषा नाश्रीयते ॥ ५७ ॥

(उद्योतः) ननु तदनुबन्धकपरिभाषया इष्णुच एव
ग्रहणं भविष्यति, न खिष्णुच इत्यत आह—इकारोच्चारणेति ।
चकारोच्चारणेनैव द्वयोर्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषात्तदनु-
बन्धकपरिभाषाभावे च इष्णुचः करणेन पत्वणत्वयोरसिद्धत्वाभावे
च सिद्धे इकारोच्चारणं व्यर्थमिति “अयमपीडि कृते” इति भाष्य-
सात्पर्यम् ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

न सिद्ध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त-
स्यैवेति । अथ वा असिद्धं खत्वपि पत्वम् । तस्या-
सिद्धत्वादिसृजेव भवति ॥

इष्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः ।
नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥
कर्तरि भुवः ॥ ५७ ॥

(उद्योतः) न सिद्ध्यतीत्यादि स्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ५७ ॥

(४९३ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. २०)

८२५ स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ३।२।५८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थो नकारः ।

(समाधानभाष्यम्)

स्वरार्थः । “जिन्ती”त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोऽयं विधीयते ।

तत्र नार्थः स्वरार्थेनानुबन्धेन नकारेण । धातुस्वरे-
णैव सिद्धम् ॥

(उद्योतः) स्पृशोऽनु ॥ ५८ ॥ एकाचोयमिति भाष्ये ।
यद्भुगन्तात्त्वं न किञ्चनभिधानादिति भावः ॥

(प्रत्याख्यानबाधकभाष्यम्)

यस्तर्ह्यनेकाज् दधृगिति ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

वक्ष्येत्येतत् ‘धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपा-
त्यते’ इति ॥

(प्रत्याख्यानबाधकभाष्यम्)

विशेषणार्थस्तर्हि । क विशेषणार्थेनार्थः ? । “कि-
न्प्रत्ययस्य कुः” इति । “किप्रत्ययस्य कुः” इत्युच्य-
माने संदेहः स्यात् ‘किर्वा एष प्रत्ययः, किन्वा’ इति ॥

(प्रदीपः) स्पृशोऽनु ॥ ५८ ॥ संदेहः स्यादिति ।
किमेकपकारो निर्देश उत द्विपकारक इत्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपति-
ष्ठते—“व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहाद-
लक्षणमिति” । “किन्प्रत्ययस्य” इति व्याख्यास्यामः ॥
स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ५८ ॥

(प्रदीपः) व्याख्यातत इति । तदनुबन्धकपरि-
भाषया च किपो ग्रहणाभावः ॥ ५८ ॥

(उद्योतः) ननु किग्रहणे किपोपि ग्रहणं स्यादत आह—
तदनुबन्धेति । अत्र सूत्रे कर्मणीति संबध्यत एव । मन्त्रस्पृशि-
त्यादि तु किपा सिद्धम् । किन्प्रत्ययस्येति बहुव्रीह्याभ्यगन्तात्कुत्वमपि
सिद्धम् ॥ ५८ ॥

(४९३ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. २१)

८२६ ऋत्विग्दधृक्स्वग्दिगुणिगञ्जुयुजि-
कुञ्जां च ॥ ३।२।५९ ॥

(प्रक्षभाष्यम्)

दधृगिति किं निपात्यते ।

(२०५३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपा-
त्यते ॥ ऋत्विग्द ॥ ५९ ॥

(उद्योतः) ऋत्विग्द ॥ ५९ ॥ अन्तोदात्तत्वं चेति ।
इदं च किन्तो नकारसत्त्वे वक्ष्य । दधृगिणिगिनिपात्यमानवस्तुतः

रपठत्वात्तत्रोक्तम् । कुशानिति निर्णयतान्नलोपाभाव इति परेऽर्शेति^१
सूत्रे भाष्ये रपठम् ॥ ५९ ॥

(४९४ कञ्किन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. २२)

८२७ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्
॥ ३ । २ । ६० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थो अकारः ।

(प्रदीपः) त्यदादिषु ॥ ६० ॥ जकारस्य कार्यद्वयं
प्रति युक्तत्वं प्रथमद्वारेण प्रदर्शयते—किमर्थ इति ॥

(उद्घोतः) त्यदादिषु ॥ ६० ॥ जकारः केवलस्वरार्थः,
उतान्यार्थोऽपीति विचारतात्पर्यमाह—जकारस्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरार्थः । जिनतीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नकारेणाप्येव स्वरः सिद्धः ।

(समाधानभाष्यम्)

विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति । क विशेषणार्थ-
नार्थः ? । “कञ्करवि”ति । “कञ्करवित्युच्यमाने”
यानिका इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(उद्घोतः) भाष्ये याविका इत्यत्रापीति । न च धनु-
वन्धकत्वादस्य कनो ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । येनानुवन्धेन
यनुवन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः ॥

(२०५४ उपपदान्तरेऽपि प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दृशोः समानान्ययोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृशोः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥

(२०५५ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृदर्थानुपपत्तिस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदर्थस्तु नोपपद्यते । दृशोः कर्तृरिति
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कृदर्थानुपपत्तिस्त्विति । यः कृतोऽर्थः स
तादृशादिशब्दाद्यो न भवति । तादृशाद्यो हि सदृशलक्षण-
मर्थमाचक्षते, न तु दर्शनक्रियायाः कर्तारमित्यर्थः ।

(उद्घोतः) यः कृतोऽर्थ इति । प्रकृते दृशोः कर्तृत्वार्थः ॥

१ निपातनादिति । औपदेशिकनकारस्य अकारादेशनिपातनादित्यर्थः ॥

२ नलोपाभाव इति । श्लिष परतः मातस्य ‘जोः कुः’ इति कुत्वस्याभावो-
ऽनुपलक्षणतया योयः ॥

३ तत्र भाष्ये तु नैव नलोपवारणकथा किंतु चकाररूपश्रुतिनिमित्तकस्य ‘जोः
कुः’ इति मातकुत्वस्यैव निपातनेन वारणकथा ॥ कुञ्चघाताद्यौपदेशिक नकार-
माश्रित्य ‘नकारानुवादात्पञ्चमौ’ इति नियमस्य प्राधिकत्वं कथयन् नलोपस्य
कथं भाष्यसिद्धाविवेक्षेण गमनीयः स्यात् ॥ तत्र पञ्चमस्य नकारस्य नकाररथादे
निपातनेन जातत्वात् संकोचकत्वनाया अनावश्यकत्वात् । यदि तु पञ्चमत्व-
मानं न नलोपशंसमत्वं किं तु ‘अनुसारस्य यमि’ इति जातपरस्यैव एव पञ्चम-
त्वेनेति विभाव्यते । तदा ‘द्ववर्धैर्द्व’ विहाय पञ्चमपदप्रयोजनं नागम्य एव

(२०५६ तद्धितविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इवार्थे तु तद्धितः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स
इवायं तादृक् तादृशः । अन्य इवायमन्यादृक् अन्या-
दृश इति ।

(उद्घोतः) भाष्ये इवार्थोऽयं तद्धित इति । भवं भावः—
यथा दृष्टश्चावुत्पत्ति सूत्रे दृष्टे इति वार्तिकवलादनुकोपि वत्तः
कल्प्यते तथा इवाधिकारे तद्धिते त्यदादिभ्यो दृग्दृशदृक्षाः प्रत्ययाः
कल्याः, दृशदृष्टिवाच जीवपि सिद्ध इति दिद्देति । सूत्रे कञ्-
ग्रहणमपि न कार्यमिति लाघवमिति ॥

(कृदर्थोपपादनभाष्यम्)

अथ वा युक्त एवार्थं कृदर्थः । कर्मकर्ताऽयम् ।
तस्मिन्नेवं पश्यन्ति जनाः सोयं स इव दृश्यमान-
स्तस्मिन्वात्मानं पश्यति तादृक् । अन्यस्मिन्नेवं पश्यन्ति
जनाः सोयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यस्मिन्वात्मानं प-
श्यति अन्यादृगिति ॥ त्यदादिषु ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) कर्मकर्तृति । कर्मण एव सौकर्यात् कर्तृत्व-
विवक्षायां कर्तव्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तस्मिन्वात्मानं पश्यतीति । प्रेरणावृद्धा-
वपि अन्तर्भावितव्यर्थेत्वात् णिच् । तस्मिन्वात्मानं जनान्दर्शयतीत्यर्थः ।
अत्र प्रेरणावृद्धाधिकारोपेक्षेनाश्रायनान्वम्, कर्मण्युपपदे एवायम् । तेन
निवृत्तप्रेषणतया स इव पश्यतीति विग्रहोऽनुचितः । सत्सूद्विपेति सूत्रे
एव ‘कर्मणि’ इत्यस्य निवृत्तेः । ‘सत्सू’ इति सूत्रे भाष्ये ध्वनित-
त्वेनाश्रायणवृत्तेः सत्त्वात् ॥ ननु कर्मकर्तृति व्यवहारोऽनुपपन्नः कर्म-
त्वाभावात्कर्मवद्भावाभावाच्चेत्यत आह—कर्मण एवेति ॥ ६० ॥

(४९५ किप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० २३)

८२८ सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभि-

दच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि

किप् ॥ ३ । २ । ६१ ॥

(२०५७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सदादिषु सुवग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सदादिषु सुवग्रहणं कर्तव्यम् । होता
वेदिषत् । अतिथिर्दुरोणसत् ॥

ग्रहण्यः ॥ प्रयोजनान्तराभावादेतिविपातनञ्ज नकारस्यैव संमहाय पञ्चमपदोपा-
दानमिति धाधिक्रियाया विधाने तु न प्राथिकत्वकल्पनावश्यकतेति विभावयन्तु
सुधियः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे कुञ्च इति निपातनवञ्जलोपवाच इति नागेशाशयः,
तथाच नकारजत्वमप्राप्यक्षतमिति न नापेक्षस्य भेदे कारिकाविरोध इति
वयम् । (२. ग.)

४ ‘करत्’ इति विभक्तिप्रवर्तिनः प्रकृतिभागस्यैवावुत्करणम् ॥

५ ‘दृष्ट’ इति निपातनादेव पदान्ते शकारस्य गकारादेशो जायते । एतेन
तद्धितत्वे किनोऽन्वाहिकायां कुल्यानुपपत्तिरित्युपादानम् ॥

६ ‘गोयुगवाच्य इवेति मातः ॥

(प्रदीपः) सत्सूत्रिप ॥ ६१ ॥ सदादीनां केषांचित्त्व-
कर्मकत्वात्कर्मवोपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह—सदादिष्विति ॥
वेदिपदिति । वेद्यां सीदतीति । किप् । पूर्वपदादिति पत्वम्
दुरोणे सीदतीति दुरोणसत् । दुरोणं ग्रहम् ॥

(उद्द्योतः) सत्सू ॥ ६१ ॥ कर्मवोपपदमिति । कर्मणी-
त्यधिकारादिति भावः ॥ सुवग्रहणं तु तन्निवृत्तिद्योतनायेति बोध्यम् ।
वस्तुतः सुवग्रहणमेवात्रानुवर्तते कर्मणीति निवृत्तमित्यन्वाख्यात-
मेवैव । अत्र सद्ये 'उपसर्गेपि' ग्रहणम् 'अनुपसर्गे' इत्यस्यातो-
ऽनुपसर्गे इति सूत्रादननुवर्तमानस्याग्रे निवृत्तिद्योतनाय । भाष्यकार
एतज्ज्ञापकेनैव सुवग्रहणस्योपसर्गेतरसुपसर्गत्वं व्याख्यायानुपसर्ग
इत्यस्यानधिकारं द्योतयति । तत्फलं शापकसिद्धस्यासावंत्रिकत्वेन
प्रष्ट इत्यादि सिद्धिः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

न तर्हीदानीमुपसर्गेऽपीति वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । शापकार्थम् । किं
ज्ञाप्यम् ? । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—'अन्यत्र सुवग्र-
हणे उपसर्गग्रहणं न भवति' इति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ? । वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चो-
दितम् ॥ तत्र वक्तव्यं भवति ॥ सत्सूत्रिप ॥ ६१ ॥

(प्रदीपः) तत्र वक्तव्यमिति । अनुपसर्गग्रहणानुवृत्ति-
मन्तरेणैवोपसर्गनिवृत्तिः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते ।
यत्र चानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते स्पृशोऽनुदकेकोक-
क्षिति एतदपि शापनस्य प्रयोजनम् । तेनोपसृशतीत्यादौ
क्षिप्तं भवतीति ॥ ६१ ॥

(उद्द्योतः) ननु वदः सुपीत्यत्र गदमदेत्यतोऽनुपसर्ग-
ग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्तिकं नापूर्वकरणपरमत आह—अनुप-
सर्गेति ॥ यत्र चेति । यत्र स्पृशोऽनुदक इत्यादावनुपसर्गग्रहण-
ानुवृत्तिर्न संभाव्यते एतदपि शापनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः । इदं
चिन्तय, कदाप्यातोऽनुपसर्गे इत्यतोऽनुवृत्तिसंगमात् ॥ ६१ ॥

—

(अथ विद्वत्करणम्)

(४९६-४९७ विद्वत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ० २४-२५)

८३५-८३६ अदोनन्ने ॥ ३।२।६८ ॥

क्रव्ये च ॥ ३।२।६९ ॥

(भाष्यभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न "अदोनन्ने" इत्येष सिद्धम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । उन्मसीति यतते । मायायोऽयमा-
रम्भः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तम् । तच्चा-
वश्यं निर्वर्त्यम् । आमादित्येवमर्थम् ॥

(उद्द्योतः) अदोऽन ॥ ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ भाष्ये
आमादित्येवमर्थमिति । लोके एतदित्यर्थमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(२०५८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अदोनन्ने क्रव्यग्रहणं वासरूप-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अदोनन्ने क्रव्यग्रहणं क्रियते वासरूपो
मा भूदिति ॥ अदोन ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

(प्रदीपः) अदोनन्ने ॥ ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ वास-
रूपो मा भूदिति । तेन क्रव्याद इत्यण् भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(उद्द्योतः) क्रव्याद इत्यण्नेति । भाममांसभक्षणकर्तृत्वर्थे इति
भावः ॥ पक्षमांस उपपदे अदरेण, उपपदस्य क्रव्यादेशः प्रोपरादि-
त्वादित्यत्र तु न भाष्यानुग्रहः । क्रव्यशब्देन तद्व्योपाधः । पर्वं च
क्रव्याद इत्यसाध्वेवेति वद्वः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

(अथ पिवन् प्रकरणम्)

(४९८ पिवन् प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ० २६)

८३८ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडा-

शो पिवन् ॥ ३।२।७१ ॥

(२०५९ पिवन् वाचकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्वेतवहादीनां डस् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्वेतवहादीनां डस्त्वर्थः ॥ श्वेतवा
इन्द्रः ॥

(प्रदीपः) मन्त्रे ॥ ७१ ॥ डस् वक्तव्य इति । पिवन्
प्रत्ययवाधनार्थ इति भावः ॥

(उद्द्योतः) मन्त्रे ये ॥ ७१ ॥ भाष्ये श्वेतवहादीनामिति ।
इन्द्रन्तरयोगे षष्ठी ॥

(२०६० पूर्वदोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदस्येति च वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
श्वेतवाहो श्वेतवाह इति ॥

(प्रदीपः) पदस्येति । भाष्येवाधनमेदमुच्यते । यत्र तु
दृग्गन्तस्य पदस्यं भाष्यमिति तत्र दृग्गन्तस्योऽन्यत्र निश्चेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) पदस्येति तत्र मन्त्रे पदवक्ष्यं समाधेयवार्ति-

लथः ॥ केचित्तु तत्संवन्धिनो ण्विनः स्थाने ढस्यक्तव्य इत्यर्थे
इत्याहुः ॥ ननु उद्युत्पत्तिवैलयां कथं पदत्वमत आह—भावीति ॥

(प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(२०६१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रुच्यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

क्रियते वर्धं निपातनम्—“अवयवाः श्वेतवाः पुरो-
डाश्च” इति । आर्तेश्च वर्धम् । उक्थशशब्दस्यै सा-
मान्येन रुः सिद्धः । न तस्य निपातनं क्रियते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये क्रियते वर्धमिति । तेन इकारादीनामेव
रुत्वमिति भावः ॥ भाष्ये उक्थशशब्दस्येति । तत्प्रकृतिकसेत्यर्थः ॥

(निपातनानावश्यकताभाष्यम्)

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) तत्र वक्तव्यमिति । ढसैव सिद्धत्वाणिपा-
तनं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तत्र वक्तव्यमिति ॥ ननु वासरूपन्यायेन
ढस्यविषये ण्विनोऽपि सत्त्वेन तदर्थं निपातनमावश्यकमिति चेन्न ।
यतद्भाष्यप्रामाण्येनादेशपक्षस्यैवोच्यते । कैवटे “ढसप्रलयः” इति
व्यवहारः स्थानिवद्भावलक्षप्रत्ययत्वेनेति बोध्यम् ॥

(निपातनावश्यकताभाष्यम्)

अवश्यं तद्वक्तव्यम् । दीर्घार्थम् ॥

(उद्घोतः) अवश्यं तद्वक्तव्यमिति । ढसारम्भेपीत्यर्थः ॥

(निपातनानावश्यकताभाष्यम्)

नैतद्वस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र दीर्घत्वम्—“अ-
त्वसन्तस्य चाधातोः” इति ॥

(निपातनावश्यकताभाष्यम्)

यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ क च तेन न
सिध्यति ? । संबुद्धौ—हे श्वेतवाः इति ॥

(उद्घोतः) न तर्हीदानीमिति । हादीनामेव रुत्वं विधे-
यम् । दीर्घस्तु ण्विनि वृद्धेव सिद्ध इति भावः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

न तर्हीदानीं ढस्वक्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? । उत्वार्थम् । श्वेत-
वोभ्यां श्वेतवोभिः ॥ मन्ने श्वेत ॥ ७१ ॥

(प्रदीपः) वक्तव्यश्चेति । अवयवा इत्यादीनि प्रथमा-

न्तान्येव निपात्यन्त इति श्वेतवोभ्यामित्यादिरूपमन्वधानं स्यात् ।
अथापि पदमात्रविषयं निपातनमाश्रीयते । तथाप्यत उक्तं
विधीयमानमाकारात् स्यात् । तस्मात् संबुद्ध्यर्थं निपातनमपि
कर्तव्यम् । ढसप्युत्त्वार्थो वक्तव्यः ॥

(उद्घोतः) अन्यथा ढसभावे ॥

(प्रदीपः) उक्थशा इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थं निपातनं कर्तव्यम् ।
उक्थशोभ्यामित्यादिसिद्धये ढसपि कर्तव्यः । ण्विनि हि नलोपे
निपात्यमाने वृद्धौ सत्यामुत्वं न स्यादिति मन्ने दर्शनमस्ति ॥ ७१ ॥

(उद्घोतः) इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थमिति । [पदान्ते ढसन्तत्वा-
दिति भावः] ॥ ननु ढसेव भास्तु तत्राह—उक्थशोभ्यामिति ।
यदि मन्ने इति । उक्थशशब्दस्येति भाष्याच्छेनलोपो-
पधावृत्तभावयोनिपातनाच्छासेवोपधा ढसनिपातनाद्भाष्यभावे उक्थ-
शोभ्यामित्यस्य सिद्धेः । शासेविनि संबुद्धावुक्थशा इत्यस्यापि
सिद्धेर्द्वयमपि न कार्यमित्यन्ये ॥ ७१ ॥

(४९९ ककिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० २७)

८४४ स्थः क च ॥ ३ । २ । ७७ ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किमर्थं स्थः ककिपावुच्येते । न, किप्सिद्धः ‘अ-
न्येभ्योपि ढश्यते’ इति, कश्च ‘आतोऽनुपसर्गे कः’
इति ? ॥

(उत्तरभाष्यम्)

न सिध्यति । विशेषविहितः कः सामान्यविहितं
किपं वाधेत ॥

(अन्यथासिद्धिभाष्यम्)

वासरूपेण किवपि भविष्यति ॥

(अनन्यथासिद्धप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि शंस्थः शंस्थः ॥

(प्रदीपः) स्थः क च ॥ ७७ ॥ शंस्थः इति । *ई-
त्वमवकारादाविति वचनाद्वाक्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्य-
यलक्षणेनेत्वाभावः ॥ ७७ ॥

(उद्घोतः) स्थः क च ॥ ७७ ॥ सप्तमीनिर्देशादेव तदादि-
विधौ लक्ष्ये पुनर्वकारादाविति वचनं मुख्यवकारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति
वदन्तं प्रत्याह—भाष्यकारवचनेति ॥ यद्वा पावान इति प्रयोगस्य
चनिपा सिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानादाह—भाष्येति ॥ अत एव
ऋध्यायतेः संप्रसारणमिति वार्तिके ‘द्वाधतेवोधाः’ इति भाष्ये
किप्यपीत्वं कृतम् । वस्तुतो भाष्ये किपदेन सादृश्याद्विजुच्यते
इतीत्वाप्रसक्तिरेवात्रेति बोध्यम् ॥

१ उच्यविधानस्येति शेषः । (र. ना.)

२ आतोऽपि हेतोर्वर्धमेवेदं निपातनं क्रियत इत्यर्थः । (र. ना.)

३ ‘शब्दस्य हि सामा’ ॥

४ अस्यानानुपयोगः किंतु अग्रे ‘उक्थशोभ्यामिति’ इति प्रतीकोत्तरनेवा-
स्त्रोपयोगः इति तत्त्वलोपं पाठो लेखकप्रमादपत्तिरिति । अन योयस्तु पाठो

लेखकप्रमादपत्तेरिव ‘पदान्ते ढसि कृतेति संबुद्धौ दीर्घाप्रारोपनिपातनमेवा-
वश्यकमिति भावः’ इति पाठः कल्पनीयः इति दाधिमथाः ॥

५ पदान्ते ढसत्त्वेन संबुद्धौ ‘अत्वसन्तस्य चैत्यस्यामृश्या उक्थशा इत्य-
स्यासिद्धत्वादिति भावः । एतेन अस्यानुपयोग इत्यादिना दाधिमयोक्तिः
प्रस्था । (र. ना.)

(अन्यथासिद्धभाष्यम्)

उक्तमेतत्—*शसिंश्चायां धातुग्रहणं कृजो हे-
त्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्*इति । स यथैवाच् टं वा-
धते । एवं कक्किपाचपि बाधेत ॥ स्थः क च ॥ ७७ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कक्किपाविति । आतोऽनुपसर्ग इति
किंप्रचेति निहिते । तत्र कस्य बाधे शंस इति न सिध्येत् । तदर्थं
स्थः को विधेयः कस्य चाबुवाधकत्वेन किंवपवादस्वाभावात् ।
परत्वेन किपो नित्यबाधवारणाय किंवपि विधेय इति भावः । न
चात्रैव शंसा इत्यस्य सिद्धत्वेन किपो बाधे फलाभावः । शंसा-
शब्दाच्छसि आतोलेपानापत्तेः । कृदन्तिङितिघ्नस्य भाष्योक्तरीत्ये-
कादेशस्य स्यानिवत्त्वात्पुनस्तत्तादित्यायेन किप एव बाध इत्यस्यापि
वक्तुं शक्यत्वात् । तस्माद्वाच्यसामान्यचिन्तयोभयोरपि स बाधकः
स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ७७ ॥

(५०० णितिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० २८)

८४५ सुप्यजातौ णिनिस्ता-
च्छील्ये ॥ ३ । २ । ७८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सुपीति वर्तमाने पुनः सुग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं सुम्मात्रे यथा
स्यात्—उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति ॥

(उद्घोतः) सुप्यजातौ ॥ ७८ ॥ भाष्ये अनुपसर्ग इत्येव-
मिति उपसर्गपीति ग्रहणात् शापकादित्यर्थः । एतेन सुग्रहणमुप-
सर्गनिवृत्त्यर्थमिति धृतिकारोक्तमपास्तम् ॥ ७८ ॥

(२०६२ पार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ णिन्विधौ साधुकारिण्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । साधुकारी साधुदायी ॥

(प्रदीपः) सुप्य ॥ ७८ ॥ णिन्विधाविति । अता-
च्छील्यार्थमिदम् । एवं ब्रह्मणि घट इति ॥ ७८ ॥

(२०६३ पार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ब्रह्मणि घटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्रह्मणि घट उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
ब्रह्मवादिनो घटन्ति ॥ सुप्यजा ॥ ७८ ॥

(५०१ णितिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० २९)

८४७ व्रते ॥ ३ । २ । ८० ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ।

(प्रदीपः) व्रते ॥ ८० ॥ उदाहरणे विचार्यमस्तीति
प्रश्नः—किमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अथाद्धभोजी ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी ? किं चा-
तः ? । यदासावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः
स्यात् । तद्यथा स्थण्डिलस्यायी यदा स्थण्डिले न
तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति ॥

(प्रदीपः) यदासाविति । ननु वुमुक्षाप्रयुक्तं श्राद्ध-
श्राद्धभोजनं प्रचक्षम् । तत्राश्राद्धं भुङ्क्ते इत्यनेन श्राद्धभोजनं
निषिध्यते । यथा पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति शशादिव्यति-
रिक्तपञ्चनखभक्षणं निवर्त्यते । तत्र कथं व्रतलोपः स्यात् ।
स्थायीत्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणे युक्तो व्रतलोपः । उ-
च्यते—‘अश्राद्धं मया भोक्तव्यम्’इति येन संकल्पः कृतः, स
यदा वुमुक्षायां सत्यां यस्मिन्नहन्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य
स्यादेव व्रतलोपः ॥

(उद्घोतः) व्रते ॥ ८० ॥ स्थायीत्यत्रेति । नन्वत्र कथं
णिनिः सुप उपपदसामावात् इति चेत् । न, उत्तरवृत्ताद्गुलग्रहण-
मपकृत्य केवलमपि विधानेनाक्षतेः । उचितं एवाय भविष्यामि न
तुपवेक्ष्यामीत्येवंसंकल्पस्य व्रतमेतत् । ‘तिष्ठन्मृत्पयते’ इत्यादिबहु-
स्थाने स्या पातुर्येति परे ॥ अयादि णिन्यन्तस्यैव वा प्रकरणात्त-
परत्वम् ॥ परिसंख्यायां पूर्वपक्षः, विभिन्नाभिल परिहारः ॥ यस्मि-
न्नहनीति । एकादशवादी ॥ भाष्ये तद्यथा स्थायीति । स्थायी-
त्यत्रोपपत्तिरुक्ता ॥ आस्थायीति पदमन्ये ॥ स्थण्डिलस्यायीति
पाठ इति केचित् ॥ तदुभयमपि भाष्यकैयटविरुद्धम् ॥

(पशुदासेन समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति । न
श्राद्धभोज्यश्राद्धभोजीति ॥

(प्रदीपः) न श्राद्धभोजीति । समासार्थं प्रक्रिया-
वाक्यमिदम्, न तु लौकिकम् । न हि केवलः श्राद्धभोजिशब्दो
व्रतविषय उपपद्यते । अश्राद्धभोजिशब्दस्यैव व्रतविषयत्वात् ॥

(उद्घोतः) व्रतविषय इति । न हि तादृशव्रतसंगमः ।
व्रते णिनेः प्रकृतत्वाच्च । प्राणुकेतसंकल्पस्यप्रतिष्ठं पश्येति भाषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । अथाद्धभो-
जीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । अथाद्धभोजीत्येवं चेप्यते ॥

(प्रदीपः) एवं स्वर इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिपर-
त्येनापुदातं पदं स्यात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिपरत्येनान्तोदात्तत्वं

चेष्यत इत्यर्थः ॥ ननु च णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव भाव्यमिति नास्ति खरे भेदः ॥ अत्राहुः—यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते, तदाऽसंज्ञायामस्ति खरे भेदः । अथ नानुवर्तते, खरभेदाभावः ॥

(उद्घोतः) अथ नानुवर्तत इति । उपमानं शब्दार्थेति सूत्रस्य पाठभाष्येऽयमपि पक्षो दृश्यत इति भावः ॥ अत्र पक्षे खर-भेदोक्तिरेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । पाठभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः ॥

(प्रतिसङ्गप्रतिषेधाङ्गीकारभाष्यम्)
एवं तर्हि नञ एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासः—न भोजी श्राद्धस्येति ॥

(प्रदीपः) भोजीति । एतदपि भुजिना संबन्धं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यमुपात्तम् । न हि केवलस्य भोजीशब्दस्य प्रयोगः । सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात् । तदेतदुक्तं भवति—न श्राद्धं भुञ्जत इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधायाश्राद्धशब्द उपपदे णितिः कर्तव्यः । णिनीत्यत्र संज्ञानु-वृत्तौ सत्यामत्र कृत्स्नः ॥ ८० ॥

(उद्घोतः) भाष्ये भुजिप्रतिषेधवाचिन इति । तदर्थ-बोधकस्य नञ इत्यर्थः ॥ सुप्युपपदे इति । बहुलग्रहणं तु कचि-दिष्टसिद्धये इति भावः ॥ ८० ॥

(प्रत्ययप्रतिषेधे गौरवभाष्यम्)

स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

यद्यपि वक्तव्यः । अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि ॥ कानि ? । असूर्यपश्यानि मुखानि । अपुनर्गंगाः श्लो-काः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः । “सुडैनपुंसकस्येति” ॥ व्रते ॥ ८० ॥

(५०२ खशणित्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ३०)

८५० आत्ममाने खश्च ॥ ३ । २ । ८३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आत्मग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

परमाने मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) आत्ममाने ॥ ८३ ॥ आत्मशब्दः प्रत्यात्म-वचनः परव्यावृत्तिं करोति ॥

(समाधानानुपपत्तिभाष्यम्)

क्रियमाणेपि वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी । मान इत्यकारो भावे । स यद्येवात्मानं मन्यतेऽथापि पर-म् । आत्मन एवासौ मानो भवति ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी । कथम् ? । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति ॥

(समाधानवाधकाक्षेपभाष्यम्)

ननु च कर्तर्यपि वै तेनैव विधीयते । तत्र कुत एतत्—कर्मणि भविष्यति, न पुनः कर्तरीति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि,

(२०६४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ कर्मकर्तरि च ॥ * ॥]

(भाष्यम्) कर्मकर्तरि खश्च चेति वक्तव्यम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी । क-थम् ? । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति ॥

(समाधानवाधकस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं कर्तर्यपि वै तेनैव विधीयते । तत्र कुत एतत् । कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति ? ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) कर्मकर्तरीति । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता आ-त्मानमेव पाण्डित्यादिभिरुक्तं मन्यते तदासौ कर्मकर्ता भवति तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् । कर्तृसंबन्धा-व्यभिचारान्मननक्रियायाः ॥

(उद्घोतः) आत्ममाने ॥ ८३ ॥ पूर्वं कर्मण इदानीं कर्तृ-त्वाभावेन शुभ्रपदेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेन चेदमसंगतमत आह—

यदेति । केवलविशिष्टभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्मविरोध इति भावः ॥ आत्मग्रहणमनर्थकमिति । यद्यभ्युपगमादिति नियमा-दपि न कर्तरीति वक्तुं शक्यम् । तथापि उभयोः प्रयोगाभावादन तदप्राप्तिः ॥ किं च तेन षष्ठां समासाप्राप्तिः । कर्मणि चेति निषे-धादित्याशयमाहुः ॥ तद्वक्ष्यति भाष्यकृत्—आत्मग्रहणसाम-र्थ्यात्कर्मणीति ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । कर्मापदिष्टो यग्यथा स्यात्, इयन्माभूदिति ॥

(प्रदीपः) कर्मापदिष्ट इति । लान्तस्य कर्ता कर्म-वदित्यनपेक्ष्योक्तं इयनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यकः सिद्धान्त-त्वाभावादुपेक्षणीयत्वात् ॥

पुंसकत्वेतीति ॥ वार्तिककारोपि “लिङ्गानां च न सर्वमाह” इत्यादावङ्गी-करोतीति भावः ॥

१ अथेति तथाप्यर्थे एतर्हि, इदानीम् । असमर्थसमासकरणदशायामिति यावत् । (र. ना.)

२ असमर्थसमासं सूशकारोपि करोतीति न तथामागणिकत्वेत्याह—“सुडन-

(उद्द्योतः) लान्तयेति । इदमुपलक्षणं कर्मसया क्रियया तुल्यक्रियत्वस्यापि ॥ वस्तुतः कर्मकर्तृग्रहणमिति भाष्यस्य कर्मवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । यथास्यापि कर्मकर्तृत्वेन ग्रहणं व्यवहारो भवति तथा वक्तव्यमित्यक्षरार्थः । इयमेव तत्फलसिद्ध्या तत्प्रत्याख्यातम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः यको वा इयनो वा ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । इयनि स-
त्याद्युदात्तत्वेन ॥

(विशेषाभावभाष्यम्)

इयन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । क-
थम् ? खश्स्वरः इयन्स्वरं वाधिष्यते ॥

(विशेषसाधकभाष्यम्)

सतिशिष्टश्चात् इयन्स्वरः प्राप्नोति ॥

(विशेषवाधकभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्हापयति सतिशिष्टोऽपि विकरण-
स्वरः सार्वधातुकस्वरं न वाधत इति । यदयं तास्येः
परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यदयं तासेरिति । लावस्यायां स्यता-
स्योरुपत्तौ तु वाचनिकमेवैदं बोध्यम् ॥ ८३ ॥

(ज्ञापनस्यविशेषविषयत्वभाष्यम्)

लसार्वधातुक एवैतज् ज्ञापकं स्यात् ॥

(ज्ञापकत्वसामान्यविषयत्वभाष्यम्)

नेत्याह । अविशेषेण ज्ञापकम् ॥ आत्ममाने ॥ ८३ ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे
प्रथममाहिकम् ॥

इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसूतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्य द्वितीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

(५०३ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १)

८५१ भूते ॥ ३ । २ । ८४ ॥

(भूतपदार्थविशेष्यभूतपदार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

भूत इत्युच्यते । कस्मिन् भूते ? ।

(प्रदीपः) भूते ॥ ८४ ॥ यस्य स्वसत्ता व्यपवृत्ता तत्सर्वं
भूतशब्देनोच्यते । तत्र विशेषज्ञानाय वृत्तति—कस्मिन्निति ॥

(उद्द्योतः) भूते ॥ ८४ ॥ यस्य स्वसत्ता व्यपवृत्तेति ।
अतीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

काले ।

(प्रदीपः) इतर आह—काल इति । तस्यैव भूतादि-
शब्दवाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ अत्र केचिन्निलं कालं
पदार्थानामनुज्ञाप्रतिवन्धाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते ।
तत्र संसर्गिसूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेदव्यवहारो भूतादि-
व्यपदेशश्च ॥ अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणक्रिया सूर्यादिकर्तृका
अप्रसिद्धपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदाद्योपात्ता अहरादि-
व्यपदेश्या काल इत्याहुः ॥

(उद्द्योतः) तस्यैवेति । अन्यत्र तत्कालवृत्तित्वेन भूतशब्द-
प्रयोगो गौण इति भावः ॥ एतदाशयानभिज्ञस्य न वै इत्यादिग्रन्थ
इति तात्पर्यम् ॥ अनुज्ञा प्रतिवन्धाभ्यामिति तद्रूपान्यामर्था-
भ्यामित्यर्थः । तत्रानुज्ञा स्थित्युत्पत्तिहेतुः । प्रतिवन्धेन प्रलयहेतुः ।
ईश्वराधिष्ठितत्वेन च तदुपपत्तिः ॥ ननु नित्ये काले तत्सत्ताया
व्यपवृत्तत्वाभावात्कथं भूतत्वव्यवहार इत्यत आह—तत्र संस-
र्गोति । तत्क्रियया उपाधिभूतया यो भेद उपपेयैस्य तत्कृतो मासादि-
व्यवहार इत्यर्थः ॥ अन्ये स्थिति । तथा च तस्या अनित्यत्वाद्
सिद्ध एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः । अपि पक्षे क्षणोपाधेर्निर्वक्तुम-
शक्यत्वम् । उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियेति चेत् । तस्या विशेष्य-
विशेषणसंबन्धरूपत्वे त्रयाणामपि स्थिरत्वात्क्षणव्यवहारनियामक-
त्वाभावः । अतिरिक्तत्वे सिद्धोऽतिरिक्तः क्षणपदार्थ इति तत्प्रवच्यैरेव
कलामुहूर्तादिव्यवहारोपपत्तौ किमखण्डेन तेन । स्पष्टं चेदं कालाः
परिमाणनैलत्र भाष्ये इति निरूपितं तत्रैव ॥ ईश्वरस्यापि काल-
नियामकत्वेन कालत्वव्यवहारः श्रुत्यादिभिरिति बोध्यम् ॥ अन्ये स्थिति
मतेऽपि एष दोषोऽस्त्येव । किं च प्रसिद्धपरिमाणेऽप्युक्तिरसंगता,
तस्या अपि कियान्तरस्यैव परिच्छेदकत्वेऽनवस्थापत्तिरिति दिष्ट ॥

(भाष्यम्) न वै कालाधिकारोस्ति ॥

(प्रदीपः) न वै कालाधिकार इति । ततश्च सामा-
न्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थानं न लभ्यत इत्यर्थः ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि घातोऽस्ति वर्तते । घातौ
भूते ॥

(भाष्यम्) घातुर्वै शब्दः । न च शब्दस्य भूत-
भविष्यद्वर्तमानतायाः संबन्धोस्ति ॥

(प्रदीपः) न च शब्दस्येति । शब्दस्यार्थे गुणभावा-
द्गुणस्य विशेषणसंबन्धायोग्यत्वाभावात्तदा शब्दस्यैवानित्यत्वेऽपि

१ अनुज्ञा स्थित्युत्पत्तया धरवसंपादनं तेन स्थित्युत्पत्तिहेतुः । प्रतिवन्धो
निरोधः स्वकारणे सूक्ष्मरूपतयाऽनवस्थानं तत्संपादनेन प्रकथ्यते । न तु वस्तुनो
मदुपगत्या जन्मप्रत्यक्षोऽह इति भावः । इदं च सत्कार्यवादाभिप्रायेण । (र. ना.)

२ 'वन्धाभ्याम्' इति नगोपेयलन्घनपाठः ॥

३ उपपेयस्य, कालस्येत्यर्थः । (र. ना.)

४ शब्दस्येति नित्यत्वादिति पूर्वोक्तान्विति । (र. ना.)

भूतात्प्रत्ययविधानासंभवादुच्चरितत्वलक्षणभूतत्वाश्रये च विशेष-
णवैयर्थ्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) शब्दस्येति । स्वाभिषेयप्रतिपादने व्यग्रतया
विशेषणसंबन्धायोग्यत्वादिति भावः । तदाह—गुणस्येति ॥ नित्य-
त्वाद्देशनेन भूतादिव्यवहारायोग्यत्वं दर्शयति ॥ वैयर्थ्यादिति ।
अनुच्चारितात्प्रत्ययविधेरसंभवादिति भावः ॥ न च शब्दस्येति
भाष्ये तस्य नित्यत्वेन भूतादिविशेष्यतायाः संभवो नेत्यर्थः ॥
अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्तमानशब्दस्य प्रकृतित्वसंभवे । न तथा
भूतभविष्यतोः शब्दयोः प्रकृतित्वसंभव इति योजना बोध्या ॥

(भाष्यम्) शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते ॥
कः पुनर्धात्वर्थः ? क्रिया । क्रियायां भूतायाम् ॥
(उद्घोतः) क्रियायां भूतायामिति । तस्यां भूतत्वं च
वर्तमानध्वंसप्रतिबोधिकालवृत्तित्वम् ॥

(आक्षेपवार्तिकशेषभाष्यम्)

यद्येवं ।

(२०६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वाद-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः
स्यात् ॥

का इतरेतराश्रयता ? ।

भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते । निर्देशो-
त्तरकालं च भूतकालता । तदैतदितरेतराश्रयं भ-
वति ॥ इतरेतराश्रयाणि कार्याणि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) भूतकालेनेति । भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूत-
क्रियावाचिनो विधातव्यः । न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठा-
प्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते । न च भूतक्रियाविषय-
निष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उपपद्यते । तत्तत्त्वाधिकारा-
श्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयत्वाधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भूतकालेनेति । भूतकालक्रियावाचकेनेत्यर्थः ॥

(२०६६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययवता शब्देन निर्देशः करि-
ष्यते । अवर्तमाने अभविष्यतीति ।

(उद्घोतः) अव्ययनिर्देशादिति वार्तिकेऽव्ययपदार्थोऽप्य-
जन्तम्, न्यासात्तरपरं चेत्साशयेनाह—अव्ययवतेति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

स तर्हि अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । अव्ययमेष भूतेशब्दः । नैषा भवते-
र्निष्ठा ॥

कथमव्ययत्वम् ? ।

उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भव-
न्तीति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ॥

(उद्घोतः) अव्ययमेष इति । अव्ययस्य भूतेशब्दस्य
निर्देशादिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

(निष्ठापक्षेऽपि समाधानभाष्यम्)

अथापि भवतेर्निष्ठा । एवमप्यव्ययमेव । कथम् ? ।
नव्येतील्यव्ययमिति ।

क पुनर्न न्येति ? ।

एतौ कालविशेषौ भविष्यद्वर्तमानौ । स्वभावतो
भूते एव वर्तते ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिप्रेतं,
किं तर्हि नित्यत्वमित्यर्थः । ततो नित्यो भूतशब्दोऽतिक्रान्ता-
वाची, नित्येनार्थेन भविष्यद्वर्तमानप्रतिद्वन्द्वना संबद्धोधिक्रियत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नित्येनार्थेनेति । साधुत्वज्ञानं न शब्दे कार-
णम्, नाप्यसाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । परमतेऽपि निष्ठासो-
च्चरितत्वेन साधुत्वानुमानाद्बोधः । शास्त्रजं तत्प्रेत्यर्थं तु पश्चाद्भ-
विष्यतील्यव्ययः । यदि तु शास्त्रेणैव निष्ठायाः स्यात्स्यादयं दोष
इति भावः ॥ भाष्ये—न न्येतीति । विविधमर्थं न प्राप्तोतील्यव्ययार्थः ।
शास्त्राभावेऽपि तदर्थक एवायमिति भावः । तदुक्तं कैयटेन—नि-
त्यत्वमित्यर्थ इति ॥ क पुनर्न न्येतीति । केति विषयसप्तमी ।
कस्मिन्विषये विविधमर्थं न प्राप्तोति—किं रूपं विविधमर्थं न प्राप्तो-
तील्यर्थः ॥

तत्रोत्तरमाह—भाष्ये—एतौ कालविशेषाविति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यदि तर्हि न न्येतील्यव्ययम्—

(२०६७ अधिकारवैयर्थ्यादक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा भूताधिकारेणार्थः । किं कार-
णम् ? । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । येऽपि ह्येते
इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते तेऽन्येनौ कालविशेषौ
न विद्यन्ति भविष्यद्वर्तमानौ । स्वभावतो भूत एव
वर्तन्ते ॥

(उद्घोतः) तद्विधानस्येति । तस्मिन्विधानं यस्येत्यर्थः ॥

१ साधुत्वमत्यक्षमित्यर्थः । (र. ना.)

५ 'तेऽव्ययौ' ॥

६ 'वर्तमानमव्ययत्वौ' ॥

७ 'स्वभावतो एव ते भूत' ॥

१ नानुपपत्त्यर्थमिति विशेषणस्य च विशेषणमिति न्यायादपि विशेषणसं-
यन्तायोग्यत्वं बोधम् । (र. ना.)

२ नित्यार्थक इत्यर्थः । संज्ञो वाच्यवाचकभावस्यैवैवध्वान् इत्यर्थः । (र. ना.)

३ ननु भूतेशब्दस्य अव्ययस्य नित्यार्थे साधुत्वबोधकाभावात्तेन कथं
तत्तदर्थमप्यव्ययस्यान्यत्राभावात् साधुत्वज्ञानमिति । (र. ना.)

भूतशब्दवत्तेपि स्वभावत एव भूतमात्रवाचका भवन्ति किमधिकारे-
णेति भावः ॥

(समाधानवार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(२०६८ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

[॥ * ॥ प्रयोजनं कुमारघाती शीर्षघाती

आखुहा बिडालः सुत्वानः सुन्वन्तः

सुषुपुषोऽनेहाः अग्निमादधानस्य ॥*॥]

(भाष्यम्) भूताधिकारस्य प्रयोजनम् । कुमार-
घाती, शीर्षघाती, आखुहा बिडालः, सुत्वानः सु-
न्वन्तः सुषुपुषोऽनेहाः अग्निमादधानस्य [भूतकाल-
निवृत्त्यर्थं भविष्यद्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थम् ?] ॥

कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्वर्तमानार्थो
भूतनिवृत्त्यर्थः ॥

आखुहा बिडाल इति भविष्यद्वर्तमानार्थो भूत-
निवृत्त्यर्थः । इतरथा हि ब्रह्मादिनियमस्त्रिषु कालेषु
निवर्तकः स्यात् ॥

सुत्वानः सुन्वन्तः । यज्ञसंयोगे ह्वनिपस्त्रिषु का-
लेषु शतापवादो मा भूत् ॥

सुषुपुषः । नजिह् सर्वकालापवादो मा भूत् ॥

अनेहा इति वर्तमानकाल एव । अन्यत्र अना-
हन्ता ॥

आदधानस्य कानचश्चानश् ताच्छील्यादिषु सर्व-
कालापवादो मा भूत् । अग्निमादधानस्येत्येवान्यत्र ॥
भूते ॥ ८४ ॥

(प्रदीपः) कुमारघातीति । यदीह भूताधिकारो न
क्रियते तदा कर्मणि हन इति गितिः सामान्येन विधीयते ।
कुमारशीर्षयोर्निगिरित्ययमपि गितिस्तथैव कालसामान्ये ।
पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात् । ततश्च विशेषविहितः
कुमारशीर्षयोर्निगिरित्ययं भूतेऽपि प्रसज्येत । सति तु
भूताधिकारे तत्कौण्डिन्यन्यायेन कुमारशीर्षयोरित्यनेन
भूते गितिं याधिला भविष्यद्वर्तमानयोरेव गितिर्विधीयते ॥

आखुहेति । सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते
किं भवतीति नियमेन भूत एवोपपदान्तरे किञ्चिद्व्यत्ये न तु
फालान्तर इत्याहुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोग उपपन्नो
भवति ॥

सुन्वन्त इति । सुभो यज्ञसंयोग इति शत्रुप्रलयः ।
तत्र यदि भूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न क्रियते तदा यज्ञ-

संयोगे विशेषे विधीयमानः क्षता कालत्रयेऽपि ह्वनिपं वाधेत ।
ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्यात् । अथ वासरूप इति
ह्वनिव विधीयते तथापि सुत्वा सुन्वञ्जिति कालमेदो न स्यात् ।
सति लधिकारे कालमेदेन तयोरवस्थानं भवति ॥

सुषुपुष इति । असति भूतवर्तमानाधिकारे विशेषविहि-
तेन नजिहा लियो बाधनं स्यात् । ताच्छीलिकेषु वासरूपवि-
धिर्नास्ति । सति लधिकारे भूते लिह्, वर्तमाने नजिह्विति बा-
ध्यबाधकभावाभावः ॥

अनेहा इति । नञ्याह्न एह चेति अतिप्रलयोऽस-
त्यधिकारे सर्वस्मिन्काले तुचं वाधेत । सति लधिकारे वर्तमान-
काल एवौणादिकस्तुचं बाधते ॥

चानशिति । असत्यधिकारे कानचश्चानश् बाधकः
स्यात् । कः पुनरनयोर्भेदः यावताऽभ्यस्तानामादिरिति
लसर्वधातुके विधीयते न सर्वधातुकमात्रे । एवं तर्ह्युपग्रह-
कृतो भेदः । कानजात्मनेपदलात्कर्त्रभिप्राय एव भवति ।
चानश् पुनरविशेषेण । सति त्वधिकारे भूते कानज् वर्तमाने
चानशिति बाध्यबाधकभावाभावः ॥ ८४ ॥

(उद्घोतः) सामान्येनेति । कालसामान्येनेत्यर्थः । सा-
मान्ये इति सप्तम्यन्तपाठस्य युक्त एव । ननु वृत्तौ कर्मणीनि सृजे
कुरित्तग्रहणं कृतमिति अकुरित्तार्थं तदिति चेन्न । कुरित्तग्रहणस्य
भौष्येऽभावात् । शब्दशक्तिसंभावसिद्धं चेत्तत्रापीति भाष्याशयः ॥
ननु तेनैव सिद्धेः कुमारैत्यादि व्यर्थमिति चेत्तत्राह—पुनर्विधानं
त्विति । कुमारहन्तेत्यादि व्यावृत्त्ये इत्यर्थः ॥ विशेषविहितः
उपपदविशेषे विहितः ॥ इत्ययं भूतेऽपीति । इत्ययमपि भूते प्रस-
ज्येत्येत्यन्वयः ॥ तत्कौण्डिन्येति । कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितो
गितिः कर्मणि हन इत्येतं बाधते तत्र तेनापि गिनेरेव विधानेन
गिनेर्बाधस्य वक्तुमशक्यतया तत्तद्वचरितभूतकालो बाध्यते इति
वर्तमानमविष्यतोरेव कुमारैत्यादि गितिर्भवति । एवं च तद्वाधनेन
चरितार्थं शास्त्रमिति वासरूपन्यायबाधे मानाभावेन कुमारहन्ते-
त्यादिपि सिध्यतीति भावः ॥ कुमारपातीत्यादौ विधीयमानः कुमारै-
त्यादिगितिर्भविष्यद्वर्तमानयोर्वैधास्यात्, तस्य भूतार्थनिवृत्तिश्च
यथा स्यादिति भूताधिकार इति भाष्यासुरार्थः ।

इदं चिन्त्यम् । तत्कौण्डिन्यन्यायस्य विशेषविषयत्वात् । तस्मा-
द्भूताधिकारसामर्थ्यात्कर्मणि हन इत्यश्रयमेव गितिर्भूत इति निय-
मादन्यस्य गिनेर्भूते निवृत्तिरिति भाष्यार्थः । यथास्य गिनेरधि-
काराभावेऽपि स्वभावत एव भूते वृत्तिस्तथा कुमारैत्यस्य स्वभावत
एव भूते वृत्तिर्भविष्यतीत्यर्थः प्रयोजनान्तरमाह—माध्ये आखु-
हेति ।

यज्ञसंयोग इति । यज्ञसंयोगविषये क्षता ह्वनिपस्त्रिषु कालेषु

१ अयं षोडशमंगतो वार्तिकस्तथापि नसिद्धमपि पुनरेवमुपलब्धोऽपि
व्याख्याभाष्याऽकारोणासाभिः नक्षित इति श्रुत्यर्थम् ॥

२ षोडशमंगतः पाठो नैव बहुषु पृच्छेयुः ॥

३ अविष्यत्सिद्धिर्गोमार्गाथ इत्यर्थः । (१. गा.)

४ एतेनः षोडशमंगतो वार्तिकस्तथापि नसिद्धमपि पुनरेवमुपलब्धोऽपि

५ यथापि भाष्येऽपि 'कर्मणि वृत्तिरिति' इति वार्तिकस्य प्रयुक्तमन्वया-
त्वाधिकार्योऽयं समाधिः ॥ दाधिमपात्र 'कर्मणीनि' इति सूत्रमप्येव वृत्ति-
ग्रहणवार्तिकपाठेऽपि 'कुमारशीर्षयोः' इत्यन तादृशमन्वयात्तद्वचरित-
पीयं न संभवतीति वदन्ति ॥

अपवादो मा भूदित्यन्वयः । प्रसङ्गाद्वर्तमानाधिकारस्यापि प्रयोजन-
प्रदर्शनम् । वार्तिके भूताधिकारस्येत्युपलक्षणम् । तत्र क्वनिप् भू-
ताधिकारे, शता वर्तमानाधिकारे । क्वनिप् सुयजोर्ङ्गनिविति
विहितः ॥

कालभेदो न स्यादिति । वासरूपेण वर्तमानेऽपि क्वनिप्
प्राप्नोतीति भावः ॥

नजिडेति । स्वपितृघोर्नजिड् । अयं वर्तमानाधिकारे, लिङ्
भूताधिकारे ॥ लिङः=‘छन्दसि लिङ्’ ‘लिङः कानज्वा’ ‘कसु-
श्चेलस्य ॥ भाष्ये सर्वकालापवादा इत्यस्य सर्वकालाद्योतकप्रत्यया-
पवादा इत्यर्थः ॥ भूतकाललिङोपीति यावत् ॥

असत्यधिकारे इति । वर्तमाने इत्यधिकारेऽसतीत्यर्थः ॥ सति
त्विति । वर्तमान इत्यधिकारे सति । उणादय इत्यस्य तदधिकार-
सत्त्वात् असतिवर्तमानकाल इति भावः । रूढिशब्दत्वादेवोणादिषु
वासरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम् । एतत्प्रयोजनोक्तिरकदेशिनः ।
उणादीनामव्युत्पत्तन्त्वेऽसंभवात् । ण्वल्लुत्तोरपि वर्तमानकाल एव
साधुत्वस्य तत्पक्षे भाष्ये उक्तत्वेनान्यत्रानाहन्तेत्यस्यासंगतेश्च ॥

असत्यधिकार इति । भूतवर्तमानयोरधिकारयोरसतीत्यर्थः ॥
कानच इति । कसोरप्युपलक्षणमिदम् । यद्वा कानज्जुपलक्षितस्य
लिङ् इत्यर्थः ॥ लसार्वाधातुकेति । तत्र चानशः सार्वाधातुकत्वेऽपि
लादेशत्वाभावः । कानचो लादेशत्वेऽपार्धाधातुकमित्युभयत्रापि
अन्तोदात्तत्वमेवेति भावः ॥ कर्त्रभिप्राये एवेति । अवसिस्तु
कसुरिति भावः । भाष्ये चानश्च ताच्छील्यवादिषु सर्वकालापवादो
माभूदित्युत्तरमभिमादधानस्येव पाठः । सुपुपुषोऽनेहाऽभि-
नियमपाठः । आदधानस्येवैवान्वयश्चेति । भूतार्थातिरिक्तवर्तमान-
त्वविषयत्वात् अकर्त्रभिप्राये कर्त्रभिप्राये च आदधानस्येव । भूते
तु कर्त्रभिप्राये एव तथा, अकर्त्रभिप्राये तु कसुरेवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(५०४ किप्प्रत्ययनियमसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. २)

८५४ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप् ॥ ३।२।८७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः किञ्चिधीयते, न “कि-
ट्चान्येभ्योपि दृश्यते” इत्येव सिद्धम् ? ।

(२०६९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ब्रह्मादिषु हन्तेः किञ्च वचनं निय-
मार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नियमार्थोऽयमारम्भः ॥ [ब्रह्मादिष्वेव
हन्तेभूते किञ्च यथा स्यादिति]

किमविशेषेण ? ।

(प्रदीपः) ब्रह्मभ्रूण ॥ ८७ ॥ किमविशेषेणेति ।
किं धातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोपि नियम्यन्ते, अथ किञ्चिदेव
नियम्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ब्रह्मभ्रूण ॥ ८७ ॥ किं धातूपपदेति । भाष्ये
नियमार्थोऽयमारम्भः । किमविशेषेणेत्येव पाठः । ब्रह्मादिष्वेव-
त्यादिनियमाकारलेखस्तु लेखकप्रमादात् । अन्यथा तदाकारप्रदर्श-
नेनैव नियमान्तरतिस्कारात्पुनः प्रश्नानुपपत्तेः ॥

(भाष्यम्) नेत्याह । उपपदविशेषे एतस्मिन्
विशेषे ॥

(प्रदीपः) उपपदविशेष इति । अनेन धातुनियमं
दर्शयति । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते किञ्च भवति नोपपदान्तरं ।
तेन पुरुषं हतवानित्यत्र किञ्च भवति ॥

(उद्घोतः) उपपदविशेषे इति । नियमस्य सजातीयापेक्ष-
त्वाहन्तेः किप् उपपदविशेषे एवेत्यर्थः ॥ एतस्मिन् विशेषे इति ।
भूत इत्यर्थः ॥ तेन भूते हन्तेः किप् ब्रह्मादिष्वेवेति नियम इति
भावः ॥ तदाह—अनेनेति । धातोर्ग्राह्यतिरिक्ते उपपदे भूत-
कालावच्छिन्नैववर्तमानात् किपोऽसंबन्धबोधकत्वादिति भावः ॥

(भाष्यम्) अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्गणिना भवि-
त्यम् ? ।

न भवितव्यम् । किं कारणम् ? ।

उभयतोऽनियमात् ।

(प्रदीपः) अथेति । कर्मणि हन इत्यनेनेति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अथेति । एतन्नामनियमाङ्गीकारे इत्यर्थः ॥

(भाष्यम्) उभयतोऽनियमोऽयम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्ते-
भूते किञ्च भवति । किञ्चैव हन्तेभूते ब्रह्मादिष्विति ॥

(प्रदीपः) किञ्चैवेति । ब्रह्मादिषु हन्तेभूते किञ्चैव भवति
न प्रत्ययान्तरमिति । किञ्च भूतकाले नियम्यत इति काल-

नियमोऽयं भवति । एतदेव नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितम् ॥
‘ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते किञ्च भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेः किञ्च भूत
एव’ इत्येतत्तु नियमद्वयं नाभ्युपगतम् ॥ अन्यैस्त्वहोपुष्पिकया
चतुर्विधो नियमो व्याख्यातः । स भाष्यविरोधाच्चादरणीयः ॥

(उद्घोतः) कालनियम इति । भूतकालावच्छिन्नार्थाद् धातोः
किञ्चित्तिरिक्तसंबन्धबोधकत्वादिति भावः ॥ तत्र केवलधातोः प्रत्यया-
न्तरसंबन्धस्यावगणात् तात्पर्यतः कालनियमोऽयमिति बोध्यम् ॥

नियमद्वयमिति । ब्रह्मादिष्वेव, किञ्चैति च । कथ्यमानस्येवकारस्य
ध्रुवपस्यापितेन्यो न्यायः । स च भाष्यप्रामाण्यादुभयप्रापीति
तत्त्वम् ॥

(२०७० इहोपपत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्योत्तरस्य योगस्य वचनार्थं

१ वार्तिकेन कानिचिदपि तथा पाठ आसीदिति स्पष्टमेव प्रदीपने । यद्वा
वार्तिकेन कानिचिदपि धातुप्रत्ययस्योपलक्षणम् ॥

२ एवं कालेन “प्राप्तिना” “आतो” अभिव्यक्तिरुपनिषत् । किप् च ।
अन्येभ्योपि दृश्यते” इत्यनेन सूत्रकन्या आश्रिता । ननु “अन्येभ्योपि
पश्यते” किप् च इति” इति नियमद्वयवैयर्थ्यादप्यसंगती पाठः । इति-

ममाना विद्वान्ते तु “इयं कन्या कथी—‘योः’ पश्य” इति भाष्यकन्या
बोधनेन मध्यमवर्तमानेऽनुष्ठुभूतयोर्भेदेन न योः इति अत्रात्राप्यसंगतिः
भाष्यविरोध इति बोध्यम् ॥

३ अयं कृत्योत्तरस्य पाठो देवप्रत्ययवर्तिता इत्यनेन कालेन ॥

उपपन्नो भवति—“बहुलं छन्दसि” इति । ‘यो मा-
तृहा पितृहा भ्रातृहा’ । न च भवति—अमित्रघात
इति ॥ ब्रह्मभूण ॥ ८७ ॥

(प्रदीपः) तथा चेति । यस्माद् ब्रह्मादिष्वेवेति निध-
मोऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति ।
उपपदान्तरेपि हन्तेऽछन्दसि किञ्चथा स्यादिति ॥ ८७ ॥

(उद्द्योतः) उत्तरस्य वचनार्थ इति । सापेक्षत्वेऽपि गमक-
त्वात्समासः ॥ धातुनियमस्येदं मानमिति दर्शयति—यस्मादिति ।
न चैतदर्थं छन्दसीत्येवास्तु सामर्थ्यादुपपदान्तरे भविष्यति, किं
बहुलग्रहणेनेत्यत—आह—भाष्ये न च भवति अमित्रेति । ताव-
न्मात्रोक्तौ किञ्चेवेति नियमादण्ण स्यात् स भवत्वित्येतदर्थं बहुलपद-
मिति भावः ॥ ८७ ॥

(५०५ इतिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ३)
८६० कर्मणीनि विक्रियः ॥ ३।२।१३ ॥

(२०७१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मणि कुत्सिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मणि कुत्सिते इति वक्तव्यम् । इह
मा भूत्—धान्यविक्राय इति ॥

(प्रदीपः) कर्मणि ॥ ९३ ॥ कर्मणि कुत्सित इति ।
यस्य सोमघृतादेः शास्त्रेण विक्रयः प्रतिषिद्धस्तत्कर्म विक्रये
कुत्सितम् ॥ ९३ ॥

(उद्द्योतः) कर्मणीति ॥ ९३ ॥ ननु कर्मणः कथं कुत्सित-
त्वमत आह—यस्य सोमेति ॥ ९३ ॥

(अथ उपप्रत्ययप्रकरणम्)

(५०६ उपप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ४)

८६८ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

(२०७२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्येष्वपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—आखा उखा परिखा ॥ अन्ये-
ष्वपि ॥ १०१ ॥

(प्रदीपः) अन्येष्वपि ॥ १०१ ॥ अन्येष्विति सप्तमी-
निर्देशादुपपदान्तरेवाधितं न तु धात्वन्तरमित्याह । अन्ये-
ष्वपीति ॥ १०१ ॥

(५०७ निष्ठासंज्ञकप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ५)

८६९ निष्ठा ॥ ३ । २ । १०२ ॥

(२०७३ अन्योन्याश्रयदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वाद्-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्ठायामितरेतराश्रयत्वाद्प्रसिद्धिः
स्यात् ॥

केतरेतराश्रयता ? ।

सतोः क्तकवत्वोः संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया
च क्तकवत् भाव्येते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(२०७४ गौरवापत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वा-क्तकवतुग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वा-क्तकवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति—
“क्तकवत् भूते” । “क्तकवत् निष्ठा” इति ॥

(गौरववारणभाष्यम्)

यदि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञायुच्येत—“क्तकवत्
भूते” । ततो “निष्ठा” । क्तकवत् निष्ठासंज्ञौ भवत
इति ॥

किं कृतं भवति ? ।

द्विः क्तकवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

(गौरवस्यापरिहार्यताभाष्यम्)

एवमपि “तौ” इति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यति
ह्येतत्—“तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम्” इति ।
असंसकयोर्भूतकालेन क्तकवत्वोर्निष्ठा संज्ञा यथा
स्यात्—जिम्बिदा । मिन्नः । जिम्बिदा द्विषणः ॥

(उद्द्योतः) निष्ठाः ॥ १०२ ॥ तौ सदिति वचनसि-
त्यादिवाचकं तौ सदिति सूत्रे । तेन समानन्यायमिदमित्याह—
भाष्ये असंसकयोरिति । तावित्युक्ते हि अगृहीतविशेषस्वरूपमा-
यपरामर्शश्च दोष इति भावः ॥ मिन्न इत्यादौ जीतः क्त इति
वर्तमाने क्तः ॥

(अन्योन्याश्रयद्विःकरणदूषणपरिहारभाष्यम्)

यदि पुनरदृष्ट्युतावेव क्तकवत् गृहीत्वा निष्ठा-
संज्ञोच्येत ।

(प्रदीपः) निष्ठा ॥ १०२ ॥ यदि पुनरिति । यौ
लौकिके प्रयोगे न दृष्टौ, नापीह शास्त्रे श्रुतौ, तौ क्तकवत्
निर्दिश्य संज्ञा विधीयते । एतदुक्तं भवति—इदेष प्रकरणे
“क्तकवत् निष्ठा” इति सूत्रं कर्तव्यम् ।—यौ-भूते क्तकवत्-तौ
निष्ठासंज्ञौ भवतः । तत्र संज्ञाविधानान्ययानुपपत्त्या तयोर्भूते
विधानमनुमास्यते । इतरेतराश्रयदोषश्च न भविष्यतीति ॥

(उद्घोतः) यदि पुनरिति भाष्यं पूर्वोक्तेन पुनरुक्तमित्या-
शङ्क्याह—यौ लौकिक इति । न दृष्टाविति । अनुबन्धविशिष्टौ
न दृष्टावित्यर्थः । कथमश्रुतत्वमेत आह—एतदुक्तं भवतीति ।

(परिहाराशङ्क्यत्वभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । दृष्टश्रुतयोर्हि न स्यात्—‘जि-
दा-मिन्ना, जिश्चिदा-श्चिषण’ इति । तस्माच्चैवं श-
क्यम् । न चेदेवं, द्विः कक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भव-
ति । इतरेतराश्रयं वा भवति ॥

(प्रदीपः) दृष्टश्रुतयोरिति । यद्यपि कक्तवतुरन्यो नास्ति ।
तथापि संज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशादत्रापि द्विवचनेन नि-
र्देशो, न तु द्वित्वं विवक्षितम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये दृष्टश्रुतयोरिति । जीतः क्तः इत्यादौ ।
अत्र शास्त्रज्ञानां तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात्प्रयोगेऽनुबन्धविगमेपि दृष्टत्वं
बोध्यम् ॥ भाष्ये द्विः केति । तद्व्योषकग्रहणमित्यर्थः । ‘कक्तवत्
भूते’ तौ निष्ठेति ॥

(अन्योन्याश्रयपरिहारस्मारणभाष्यम्)

नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति । स-
र्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि—*सिद्धं
तु नित्यशब्दत्वाद्* इति ॥

(प्रदीपः) एकत्वेनेति । सामान्येनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सामान्येनेति । एकत्वप्रदेन तदाश्रयो लक्ष्यते ॥
साधारणपर्यायश्रेकशब्द इत्यन्ये ॥

(उक्तपरिहाराप्राप्तिभाष्यम्)

नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या ॥

(प्रदीपः) न हि संज्ञा नित्येति । वृद्धादिका संज्ञा
विषयनियतत्वात्तस्या आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र नृ-
जैवृद्धिरित्यादिना साधुत्वमात्रमन्वाख्यायते—युजेवृद्धिः सा-
धुर्भवति । कक्तवत् तु सानुबन्धको प्रयोगे न विद्येते इति
नित्यत्वाभावं संज्ञिनोऽभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥

(उद्घोतः) ननु वृद्धादिसंज्ञापि कृत्रिमत्वादनित्यैव तत्कर्तृ
तत्रायं समाधिर्नेहेत्यत आह—वृद्धादिकेति ॥ विषयनियतत्वा-
दिति । संज्ञाविषयस्य शास्त्रे प्रयोगे वैकल्पिकत्वेन संज्ञिनो नित्यत्वा-
त्संज्ञा नित्या, साधुत्वान्वाख्यानस्य च संभवो, नैवं प्रकृते इति भावः ॥

(परिहारान्तरस्मारणभाष्यम्)

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा
कश्चित्कंचिचिन्तुवायमाह—‘अस्य सूत्रस्य शाटकं
वयं’ इति । स पश्यति—‘यदि शाटको न वातव्यः ।
अथ वातव्यो, न शाटकः । शाटको वातव्यश्चेति
विप्रतिपिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता ।
स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवति’

इति । एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभि-
निर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) भाविनी संज्ञेति । संज्ञिनोर्भावित्वात्संज्ञा
भाविनीति । तथा हि—निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यं कक्तवत्
निष्ठेति स्मर्यते । तत्र सामर्थ्यात् कक्तवतुविधानं संपद्यते ॥

(उद्घोतः) ननु संज्ञायाः स्वतो भावित्वमनुपपन्नमतआह—
संज्ञिन इति ॥ सामर्थ्यादिति । अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठासंज्ञाया
अभावादिति भावः ॥

(२०७५ निष्ठाविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदिकर्मणि निष्ठा ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः
कटं देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) आदिकर्मणीति । आद्येषु क्रियाक्षणेषु
भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावाविष्ठा न प्राप्नोतीति वच-
नम् । न चादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेत्येतदर्थो देशनमादि-
कर्मणि निष्ठाया ज्ञापकम् । जीतः क्त इत्यादिना वर्तमान-
कालविषयस्य कस्य संभवात्तस्यैवैतदर्थो देशनं स्यात् ॥

(उद्घोतः) आदिकर्मणीति । कर्मशब्दः क्रियावार्त्ता ।
एकफलदेशप्रवृत्तसमूहरूपा च क्रिया ॥ तत्र वार्तिकफलं दर्शयति—
आद्येष्विति । संपूर्णसमूहस्य व्यववृत्तत्वे हि भूतव्यवहार इति भावः ॥
क्रियाक्षणेष्वाति । अत्र क्षणशब्दः सूक्ष्मग्राहकालोपलक्षणम् ।
अन्यथा क्षणैरुपलब्धे क्रियायास्तद्वदेव सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वात् प्रत्य-
क्षत्वानापत्त्या ‘पश्य सृगो धावती’ इत्यादेर्लोपापत्तिरिति बोध्यम् ॥

वस्तुतः क्रियाऽप्रत्यक्षैव फलानुमेया च । तदक्षयति भाष्ये—
अत्यन्तापर दृष्टेति । अवयवरूपेण समुदायरूपेण चाप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥
पश्य सृगो धावतीत्यादि प्रयोगस्तत्फलसंयोगदर्शनाभिप्रायेण ।
दृष्टेर्वा ज्ञानसामान्ये लक्षणा । निरूपयिष्यते चेदं वर्तमाने लङ्घिते
सूत्रे ॥ आद्येषु क्रियालक्षणेष्वाति कन्तिपाठः । तत्राप्येव क्रिया-
वयवेष्वित्यर्थः ॥ जीतः क्त इति । यदि तद्विषयमेव स्यात्, वर्त-
मानग्रहणमेव कुर्वदिति चित्त्यमिति हरदत्तः । तेन कानुमानेपि
कक्तवर्थं वचनमावदयकमित्यलपरे ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न लिख्यति ? ।

(२०७६ हेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यद्वा भवन्त्यर्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते । प्रकृतः
कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) यद्वा भवन्त्यर्थे इति । यस्मादर्थोऽर्थं विक-
ल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्माद्वक्तव्येत्यर्थः ॥

—ए-क्षणावस्थेनेन पाठो भावि । क्रियायाः सूक्ष्मग्राहकालविषयस्य पश्य-
वदेव प्रत्यक्षत्वान्नतत्त्वमिति बोधना । (र. ना.)

(उद्द्योतः) यस्माद्धट इति । धात्वर्थस्य वर्तमानत्वं एव, यतो लोके विकल्पेन प्रयुज्यतेऽतो वक्तव्येत्यर्थः । यद्भवन्त्यर्थे वा भाष्यत इति भाष्येऽन्वयः ॥

(२०७७ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न्याय्या स्वाद्यपवर्गात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न्याय्या त्वेषा भूतकालता । कुतः ? । आद्यपवर्गात् । अदिरत्रापवृत्तः । एष च नाम न्याय्यो भूतकालः—यत्र किञ्चिदपवृत्तं दृश्यते ॥

(प्रदीपः) न्यायेति । आदिभूत एवावयवे समूहस्य समाप्तत्वादस्मिन् भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—
समूहः स तथा भूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।

समाप्यते ततोऽभेदे कालभेदस्य संभव इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये आदिरेति । आद्यक्रियाक्षण इत्यर्थः ॥ ननु तस्य भूतत्वेऽपि धात्वर्थस्य क्रियायात्मत आह—आदिभूत एवेति ॥

समाप्तत्वाद् आरोपितत्वाद् ॥ प्रतिभेदम् । प्रत्यवयवम् ॥ समूहिषु । अवयवेषु ॥ समाप्यते । आरोप्यत इत्यर्थः ॥ अभेदे अवयवे समूहाभेदे ॥

(२०७८ (२०७६ धार्तिकं) प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वा चाद्यतन्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा चाद्यतन्यां भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्राकार्पाँकटं देवदत्त इति ।

(प्रदीपः) वा चाद्यतन्यामिति । यदुक्तं यद्वा भवत्यर्थे भाष्यत इति, तस्य व्यभिचारः । लघोपि विषये निश्रया अयं प्रयोगः । तस्मादयस्यमाद्यपवर्गात् भूततैष्ठ्या । अन्यथा लुः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः ॥

(भाष्येभाष्यम्)

किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्येषा भूतकालता ॥

(प्रदीपः) किं शक्यन्त इति । यापदभिमतफलप्रयोजनफलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रियाया न तु भूतत्वम् । ततश्च यल्लुप्त्या एषामीशब्दाः प्रयुज्यन्त इति भाष्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नायस्यं प्रयोगादेव । क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्या न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्जुष्ट इति । सासो येन येन शब्देनाभिसंप्रपश्यते तापति तापति परिसमाप्यते तदपथा—फक्षितपाटलिपुत्रं जिगमिषुरेकमदहर्गत्याह 'इदमद्य गतम्' इति । न च तापता तस्य प्रजिक्रिया

समाप्ता भवति । यत्तु गतं तदभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते 'इदमद्य गतम्' इति । एवमिहापि यत्कृतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते—'प्रकृतः कटं देवदत्तः' इति । यदा हि वेणिकान्तः कटोभिसमीक्षितो भवति । 'प्रकरोति कटम्' इत्येव तदा भवितव्यम् ॥ निष्ठा ॥ १०२ ॥

(प्रदीपः) अत्यन्तापरदृष्टेति । परं प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात् । तेन क्रिया न दृश्यते । अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादनवस्थानाच्च । तदुक्तम्—

क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।

सद्वस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिरिति ॥

येन येनेति । शब्देन प्रत्याख्यमाना येनयेनावयवेन संबध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते । तत्रावयवानां कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः ॥ १०२ ॥

(उद्द्योतः) तेन क्रिया न दृश्यते इति । अत्यन्तमवयवशः समूहशब्दं न दृश्यत इत्यर्थः ॥ अनवस्थानाच्चेति । अनेनावयवस्याप्यप्रत्यक्षत्वम् । क्षणिकत्वेनानवस्थानादित्यर्थः ॥

क्रमात्सदसतामिति । भूयोऽवयवसंनिकर्षः समूहप्रत्यक्षो कारणमिति भावः ॥ चक्षुरादिभिरसंबन्धे हेतुः—सद्वस्तुविषयैरिति ॥ येन शब्देनेति सामानाधिकरण्ये तच्छब्देनापि तस्यैव परामर्शोऽशब्दे परिसमाप्तिरुक्ता स्यात् । न च सा युक्तिमती । अतो वैयधिकरण्येन व्याप्यते—येनावयवेनेति । संबध्यते यत्रयत्रावयव आरोप्यत इत्यर्थः । यो योऽवयवः फलानुभूतत्वेन विवक्ष्यते तत्रैव समाप्यते । तत्रावयवे समाप्ते समूह एव समाप्यतेऽतीतो भवतीत्यर्थः ॥ वेणिका कटचरमावयवः । तदन्तः कट इत्यस्य तदन्तः कटनिर्वर्तकः क्रियासमूह इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

—०—

(५०८ लिटः कानज्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ६)

८७३ लिटः कानज्वा ॥ ३।२।१०६ ॥

(५०९ लिटः कसुविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ७)

८७४ कसुश्च ॥ ३ । २ । १०७ ॥

(चाग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाष्येभाष्यम्)

किमर्थं कानचूकस्योर्वावचनं क्रियते ।

(२०७९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कानचूकस्योर्वावचनं छन्दसि तिङो दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कानचूकस्योर्वावचनं क्रियते । छन्दसि तिङो दर्शनात् । छन्दसि तिङपि दृश्यते—

अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं चावापृथिवी आत-
तानेति ॥

(प्रदीपः) लिटः कान् ॥ १०६ ॥ कसु ॥ १०७ ॥
छन्दसि तिङो दर्शनादिति । वासरूपविधिश्च लादेशेषु
नास्तीत्युक्तम् ।

(उद्घोतः) लिटः कान्ज्वा ॥ १०६ ॥ कसुश्च ॥ १०७ ॥
वासरूपविधिरिति । ननु ह्यश्वतोर्लङ् चेति ज्ञापकादादेशगत-
वैरूप्यमादाय लविधौ वासरूपो नास्तीत्युक्तम् । एवं च प्रकृते
स्यादेव । न च प्रत्ययविधिविषयस्यादेशेष्वभावः । आदेशविधावपि
प्रत्यय इत्यस्योपस्थितेराद्युदात्तश्चेति सूत्रभाष्यसंमतत्वात् इति चेन्न ।
यतद्रामहणादादेशरूपप्रत्ययविधौ तदैन्युपस्थितिकल्पनात् । तत्फलं
तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः कसुरेव न पक्षे तिङ इति भावः ॥

(२०८० समाधानासंगतिवार्तिकम् ॥ २ ॥)
॥*॥ न वानेन विहितस्यादेशवचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कार-
णम् ? । अनेन विहितस्यादेशवचनात् ॥

(प्रदीपः) अनेनेति । छन्दसि लिङिल्यनेनेत्यर्थः ।
तस्यैव लिट इहायुक्तत्वाद् आनन्तर्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्त्वनेन विहितस्यादेशः । केनेदानीं छन्दसि
विहितस्य लिटः तिङः श्रवणं भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

“छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इत्यनेन । तदेतद्वा-
चनं तिष्ठतु तावत् सान्यासिकम् ॥

(प्रदीपः) तदेतदिति । उत्तरत्रोपयोऽयत् इति भावः ॥

(उद्घोतः) उत्तरत्रेति । केचित्तु तस्यै धातुसंबन्धे विधानेन
धातुसंबन्धे पक्षे भूतसामान्ये लिङ्सानिकतिङः श्रवणार्थमिदमाव-
श्यकमित्याशयो भाष्यस्येलाहः ॥ यत्तु वृत्तौ लिङित्यनुवर्त्य विभक्ति-
विपरिणामेन तिङे लिङ्प्रवृत्तेन लिङ्मात्रस्यादेशो ज्ञाप्यते इति वा-
चनमावश्यकमेवेत्युक्तम् ॥ तन्न । प्रकृतभाष्यविरोधादित्याहुः ॥

(किरकरणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कित्करणं किमर्थम् । न “असंयोगाल्लिङ्
कित्” इत्येव सिद्धम् ।

(२०८१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कित्करणं संयोगान्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कित्करणं क्रियते । संयोगान्तार्थम् ।
संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वन्धे वृत्रस्य यद्वह्मधा-
नस्य रोदसी । त्वमर्णवान् वह्मधानाँ अरम्णाः ।
अञ्जे आजिवानिति ॥

(प्रदीपः) वह्मधार्नस्येति । वन्धवन्धने छान्दस-
त्वादभ्यासधकारस्य हलादिः शेषेण निवृत्त्यभावे झलाँ जश्
झशीति जश्त्वं दकारः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

(प्रयोजनतिराकरणभाष्यम्)

छान्दसौ कानवृक्कस् । लिट् च छन्दसि सार्व-
धातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिद् डिङ्-
ज्जवति । डिङ्त्वादुपधालोपो भविष्यति ॥

(२०८२ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋकारान्तानां गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि
किञ्च वक्तव्यम् । अयं हि लिटि ऋकारान्तानां प्रति-
षेधविषये गुण आरभ्यते । स यथैवेह प्रतिषेधं
वाधित्वा गुणो भवति—तेरतुः तेहरिति । एवमि-
हापि स्यात्—तितीर्तान्, तितिराण इति । पुनः
कित्करणात् प्रतिषिध्यते । तस्मात्किञ्च कर्तव्यम् ॥

लिटः कान्ज्वा ॥ १०६ ॥ कसुश्च ॥ १०७ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पुनः कित्करणादिति । आरिवातिस्यादौ
गुणसु कच्छस्युत्तामित्यत्र ऋकारान्तरप्रक्षेपेण ऋपातोः पुनर्विधाना-
द्दोष इति दिङ् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

(५१० कसुःविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ । आ. ८)

८७५ भाषायां सदवसश्रुवः

॥ ३ । २ । १०८ ॥

(२०८३ लिङ्विकल्पवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् ॥*॥

(भाष्यम्) भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्वक्यः ।
किं प्रयोजनम् ? ॥

१ अथ कित्करणमिति भावः । (र. ना.)

२ वाऽस्यविधिस्यार्थः । (र. ना.)

३ सान्यासिकमिति । ‘काश्यानां कर्मणां स्वर्गं संन्यासं कथमपि विदुः’
इति भाष्यहीनेषु शास्त्राणां कर्मणां एतत्प्रयोजनानां ल्याने तदित्यनेन संन्यासो-
न्नेति ‘वा’ यचनस्वरार्थजनेन न एतदन्तर्गतेति बोध्यम् ॥ यथा—वाच-
नियेन—अपि—इत्येतुं पूर्वकास्ते ‘न पापेः कालसंरोपायः किरणोऽस्ति
अधिकारः’ इति दत्तविकल्पोपनिषत्प्रमाणतो दध्यतिनः, विदुः ‘महिषास-
विनरश्चन क्वापिश्चरन् संध्यां यावत्तमेन विनमि शयि कर्तुमस्मिन्मते मेति तावत्’
इति द्युतिनमः ॥ यदुत्तरं सुप्रसन्नं संन्यासं संन्यासं तदेतत्प्रयोजनं तद्विहित-
प्रयोजनाभावा इति तदवयवः । (र. ना.)
४ छन्दसि लिङ्गि हि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि
५ ऋकारान्तेन छन्दसि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि लिङ्गि
इति भावः । (र. ना.)
६ ‘अतिदिनां ह्यथ यजमानां’ इत्युत्तरात्तमेन लिङ्गमात्रव्यवस्थितिः भावः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धोऽत्रेदं “वस्वेकाजादसाम्” इत्येव ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

द्विर्वचने कृतेऽनेकाचूत्वाच्च प्राप्नोति ।

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्य, द्विर्वचनं क्रियतामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिङागमः ॥

(साधकभाष्यम्)

नित्यं “द्विर्वचनं” कृतेऽपीति प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥

(बाधकभाष्यम्)

इहपि नित्यः, कृतेऽपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥

(साधकभाष्यम्)

नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् । “दीर्घ इणः कितीति” इति दीर्घत्वेन बाध्यते । तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते ॥

(प्रदीपः) उपेयुषीति । इणो लिङ् कसुः तत्रेङागमात्पूर्वं नित्यत्वाद् द्विर्वचनं दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते । न च दीर्घस्यावकाश इत्यतुरियादिः तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वनिधित्वात् तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादिकादेशप्रसङ्गात् । तत्रानेकाचूत्वादिङागमो निपात्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपेयिवान् ॥ १०९ ॥ इङागमादिति । वस्वेकाजादसामित्येकाचूत्वादिङागमः । द्वित्वे कृतेऽनेकाचूत्वात्तदप्राप्तेरित्यतिमिड इति भावः ॥ नन्वेकादेशो कृते एकाचूत्वात्तदप्राप्तिरिति सोऽपि नित्य इत्यत आह—तत्सामर्थ्यादिति ॥ न चेति । तत्र द्वित्वे सवर्णदीर्घ बाधित्वेणो यणि निमित्ताभावादिकादेशप्राप्तौ दीर्घः सावकाश इति भावः ॥

(२०८९ दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादाविटोऽतिप्रसङ्गो भवति । उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति ॥

(प्रदीपः) अजादावतिप्रसङ्ग इति । यदाऽपूर्वं इण्निपात्यते तदा विशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति । यथा स्य सिच् सीयुडिलत्रोक्तं, नित्यथायं वल्निमित्तो विधातीति ॥

यदि त्वेन निपातनेन कादिनियमप्राप्तस्य वस्वेकाजादसामित्यनेन नियमेन निवारितस्य अतिप्रसवमात्रमिडः क्रियते न त्वपूर्वं विधिस्तदाऽजादावतिप्रसङ्गाभावः ।

(उद्घोतः) विशेषेति । वलादित्वरूपेत्यर्थः ॥ तदाजादाविति । प्राप्तविषय एव प्रतिप्रसवसंभवात् इति भावः ॥ किं च पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वं न पूर्वपरयोरिति सिद्धान्तादीयतुरियादौ तदप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घाप्रतिप्रसवसदीर्घस्य नैकादेशबाधकत्वमितीदं सिद्धं प्रवेति न तन्निपातनफलमित्यपि बोध्यम् ॥

(२०९० निपातनीयान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकादिष्टस्यैवभावार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादिष्टस्यैवभावार्थं तु निपातनं क्रियते । एकादिष्टस्य ईय् इत्येतद्रूपं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) इदानीमजादावतिप्रसङ्गपरिहाराय प्रकारान्तरमाश्रयति—एकादिष्टस्येति । द्विर्वचने कृते अभ्यासस्य दीर्घत्वे नैकादेशस्यैवादेशो निपात्यते ॥ यद्यप्युपेयिवानित्येतदिवादेशनिपातनेन सिध्यति, तथापि समीपिवानित्यादि न सिध्यतीति तदर्थमीवादेशो निपात्यते ॥ क्वचित्तु, भाष्ये “इय” इति पाठः, स उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्ध्यपेक्षया द्रष्टव्यः ॥

(उद्घोतः) ईयादेश इति । अन्येदेति कृते इणो यणिति स्यादिति भावः ॥ तदर्थमिति । ईयादेशो दीर्घाच्चारणमसंयुच्चारणं चोपेयस्याविवक्षायां वीजं द्रष्टव्यम् ॥ भाष्ये—इयिति ह्रस्वपाठे ईयिवानित्यादौ छान्दसो वर्णमूलयो बोध्यः । लोके तु उपेयिवानित्येव साधुः । उपेयविवक्षायां मानाभावादित्यने ॥

(उक्तदूषणस्यारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् ? “दीर्घ इणः किति” इति दीर्घत्वेन बाध्यत इति ॥

(तद्रूपणासामञ्जस्यभाष्यम्)

तद्धि न सुपृच्यते । न हि दीर्घत्वमेकादेशं बाधते । कस्तर्हि बाधते ? । यणादेशः । स चापि क बाधते ? । यत्रास्य निमित्तमस्ति । यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः ॥

(प्रदीपः) कस्तर्हीति । इणो यणित्यनेनाजादौ विधीयमान इत्यर्थः । ननु चोक्तमीयतुरिलत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात् पूर्वं चार्णादाङ्गं वलीय इति यणि कृते स्थानिवत्त्वादिकादेशः प्राप्नोति ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो बाध्यः । नैप दोषः । नहि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते, रूपाप्रत्यय पूर्वपरयोरैकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति । अथवा यणादेशेन चार्णादाङ्गमिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनः स्थानिवद्भावाद् बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् ॥

१ इणीत्यर्थः । (२. ना.)

२ यणादेशस्य पूर्वान्तरात्तेनित्यादिति भावः । (२. ना.)

३ मरुतभाष्ये इति शेषः । (२. ना.)

(उद्द्योतः) भाष्ये न हि दीर्घत्वमिति । ईयतुरित्यादी प्रागुक्तरीत्या चारितार्थादिति भावः ॥ न हीति । किं तु शास्त्रातिदेश इति भावः ॥ रूपाश्रयश्चेति । अङ्-अच् पदान्यां तत्तद्गुणोपस्थितयोरेव दीर्घ इति भावः ॥ ननु कार्यातिदेशे दोषस्तु तदवस्थ इत्युच्यते—अथवेति । वस्तुतः पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वमिति नाम स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये निष्प्रतिहन्द्र इति । यकादेशात्पूर्वमियोऽभावेन यणप्राप्तिरिति भावः ॥

(२०९१ निपातनीयान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ व्यञ्जने यणादेशार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशो कृते “एकाच” इतीदं सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) व्यञ्जन इति । अभ्यासदीर्घत्वे कृतेऽजादी विधीयमान इणो यणिति यणादेशो हलादौ न प्राप्नोतीति निपात्यते ॥ ततश्चैकाच्चाद्व्यस्येकाजाद् घसामित्यनेनैवेद्भवतीत्यजादी न भवति ॥

(उद्द्योतः) यणादेशो निपात्यत इति । एकादेशवाचकत्वेति भावः ॥

(ऋष्यन्तरमतभाष्यम्)

अपर आह—

(२०९२ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिद् भविष्यति परत्वाद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचनं क्रियतामिडिति परत्वादिद् भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) नोपेयिवानिति । इणो भाषायां केवलभूतमात्रे वा छिद्रियेयस्तस्य च नित्यं क्रयुरादेशः, कार्यान्तरं तु सिध्यत्येवत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इणो भाषायामिति । पूर्वयज्ञ षोण्मरणं कार्यमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदमपि तर्हि द्विर्वचनादिद् स्याद् विभिन्नान् चिच्छिन्नानिति ।

(२०९३ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यम्—कृतेऽपीति प्राप्नोति, अहर्नोऽपि ।

(प्रदीपः) अन्येषामिति । मिदानीनां द्विर्वचने श्वेऽनेवाष्ट्यादिशोऽप्रसङ्गादिति भावः ॥ १०९ ॥

(२०९४ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अस्य पुनरिद् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्य पुनरिद् चैवं नित्योऽस्य हि द्विर्वचनं च न विहन्यते ।

(उद्द्योतः) भाष्येऽस्य पुनरिद् चेति । हित्वे कृते एकादेशो तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ न विहन्यते ह्यस्येति । अस्वेतो निमित्तं द्विर्वचनेन न विहन्यते यत इत्यर्थः ॥

(२०९५ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचने चैकाच्चात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचने कृते एकादेशो चैकाज्भवति ।

(२०९६ वार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तस्मादिद्वाधते द्वित्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मादिद् द्विर्वचनं बाधते ॥

(२०९७ वार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अनूचानः कर्तरि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनूचानः कर्तरि ति वक्तव्यम् । अनूचवाननूचानः । अनूकमित्येवान्यत्र ॥

(उद्द्योतः) लकाराणां भावकर्मणोरपि सत्त्वेन तत्राप्यनूचानः स्यादतो भाष्ये कर्तरिति ॥ १०९ ॥

नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिद् भविष्यति परत्वात् ।

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥

अस्य पुनरिद् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य । द्विर्वचने चैकाच्चात्तस्मादिद्वाधते द्वित्वम् ॥

उपेयि ॥ १०९ ॥

(५१२ लुङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १०)

८७७ लुङ् ॥ ३ । २ । ११० ॥

(२०९८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लुङ्लटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुङ्लटोरपवादः प्राप्नोति । अगमाम घोषान् । अपाम पयः । अदायिष्महि पूतीकतृणेषु । गमिष्यामो घोषान् पाय्यामः पयः दायिष्यामहे पूतीकतृणेषु । किं कारणम् । भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् । भूतभविष्यतोरविशेषवर्तनीति विधीयते

लुङ्लटौ, तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः ॥

(प्रदीपः) लुङ् ॥ ११० ॥ लुङ्लटोरिति । कालविशेषसङ्गावाश्रयेण चोद्यम् ।

(उद्घोतः) लुङ् ॥ ११० ॥ भाष्ये लुङ्लटोरिति । तुल्यन्यायत्वात् लटोऽप्युपन्यासः ॥ कालविशेषेति । अगमामेला-युदाहरणेषु अनद्यतनरूपेत्यर्थः ॥

(२०९९ आक्षेपोद्धारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वापवादस्य निमित्ताभावाद-
नद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ? । अपवादस्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । किं कारणम् ? । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ लङ्लुटौ विधीयेते । न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । किं तर्हि ? । भूतकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं च ।

(प्रदीपः) सामान्यविवक्षाश्रयेण प्रतिसमाधानम्—न वेति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावदेतच्छक्यते वक्तुम्—गमिष्यामो घोषान्पास्यामः पयः । शयिष्यामहे पूतीकतृणेषु । यत्रैतन्न ज्ञायते—किं कदेति । इह तु कथम्—‘अगमाम घोषान्, अपाम पयः, अशयिष्यामहे पूतीकतृणेष्विति । यत्रैतन्निर्ज्ञातं भवति अमुमिन्नहनि गतमिति ॥

(प्रदीपः) यत्रैतदिति । विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि नवापवादस्यनिमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथाऽलोमिका एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा समुद्रः कुण्डिका विन्ध्योर्वर्धितकमिति ।

(प्रदीपः) असतश्चेति । विवक्षोपाहृत एवार्थः शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतदनेन द्रष्टव्यम् । इह तु सदेव विशेषेषु सामान्यमाहित्यं ललादिप्रयोग उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायां तु लटादिप्रयोग इति न कश्चिद्दोषः ॥

(उद्घोतः) सतोऽप्यविवक्षेति । सतानेव लोमां सत्तेना-विवक्षया नृपटितप्रयोग इति भावः ॥ नन्यसतो विवक्षानिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगोऽत आह—विवक्षोपेति ॥

(३००० वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वसेर्लुङ् रात्रिशेषे ॥ * ॥

(भाष्यम्) वसेर्लुङ् रात्रिशेषे वक्तव्यः । न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित् कंचित्पृच्छति ‘क भवानुषित’ इति, स आह ‘अमुत्रावात्सम्’ इति । अमुत्रावसमिति प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वसेर्लुङ् इति । रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रबुद्धो यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते अमुत्रावात्समिति तदा तत्रातिकान्तरात्रिप्रहर-त्रयवसनमनद्यतनमिति लङ्प्रसङ्गे लुङ् वक्तव्यः । एकस्या रात्रेश्चतुर्थो यामो दिवसश्च सर्वो द्वितीयायाश्च रात्रेः प्रथमोऽद्यतन इत्याहुः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न्याय्ये प्रत्युत्थाने इति । प्रत्युत्थानं जागरणम् । तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः । प्रत्युत्थितम् इति पाठोऽप्यवयवार्थः । प्रस्थितमिति कंचित्पाठः । तत्रापि प्रत्युत्थाय प्रस्थितमित्यर्थः । सै च रात्रेश्चतुर्थयाम पव, तत्र स्मृत्या प्रबोध-स्रोक्तः तदाह—रात्रेरिति ॥

(३००१ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जागरणसन्ततौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्र ‘अमुत्रावसम्’ इत्येव भवितव्यम् ॥ लुङ् ॥ ११० ॥

(प्रदीपः) जागरणसन्तताविति । यदा प्रयोक्ता सकलमतिकान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवात्सदा लङ्प्रयोगः । यदा तु सुप्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः ११०

(उद्घोतः) अतिकान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवानिति । एवं हि पूर्वतनस्य प्रत्युत्थितं कंचित्पृच्छति त्रित्यस्यासंगतिः, स्वार्थं विना प्रत्युत्थानासंभवाद । तस्माच्चतुर्थे यामे यदा जागरणसन्ततरिति भाष्यार्थः । तत्र मुहूर्तमपि स्वापे लङ्वेत्यर्थः इति केचिद् ॥ ११० ॥

(५१३ लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ० ११)

८७८ अनद्यतने लङ् ॥ ३ । २ । १११॥

(३००२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयं ह्योऽभुक्ष्महीति ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाद्यतनोनद्यतन इति ॥ किं प्रयोजनम् ? । ‘अद्य ह्योभुक्ष्महीति’ । अद्य च ह्यश्वाभुक्ष्महीति व्याप्तिश्च लुङेव यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥ अनद्यतन इति यदि तत्पुरुषः पशुदासश्च, तर्हि व्याप्तिश्च दोषः । प्रसज्यनभिषे-

ऽसमर्थसमाप्ति भूतसामान्ये च स्यादत आह—भाष्ये बहुव्रीहि-
निर्देश इति । तथा चाविद्यमानाद्यतनभूतकारणवृत्तेर्धातोर्लङि-
त्यर्थः । एवं च व्यामिश्रे न, भूतसामान्येऽपि नेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवमद्यतनेपि लङ् प्रप्नोति । न ह्यद्यतनेद्यतनो
विद्यते ।

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

अद्यतनेपि हि अद्यतनो विद्यते । कथम् ? । व्य-
पदेशिवद्भावेन ।

(प्रदीपः) अनद्यतने ॥ १११ ॥ व्यपदेशिवद्भावे-
नेति । यथा सुखे मेद आधाराधेयभावो भवति तटे तिष्ठ-
तीति । तथेहापि समुदायावयवमेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतनेऽव-
यवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते । न तु तत्त्वतो
ऽवयवव्यतिरिक्तोत्र समुदाय आधरोस्ति । तदुक्तं हरिणा—
'कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ।
न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोऽनुगम्यते' इति ॥

(उद्द्योतः) गौणाधारत्वाश्रयेण धीजमाह—न तु तत्त्वत
इति ॥

कालस्यापीति । यथा दिने सुहृत् इति । न च तावता सुहृत्-
समुदायातिरिक्तं दिनमस्तीत्यर्थः । अनुगम्यते प्रमाविषयो भवति ॥

(३००३ पार्थिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयो-
क्तुर्दर्शनविषये ॥ * ॥

(भाष्यम्) परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शन-
विषये लङ्काल्पः । अरुणद्ययनः साकेतम् । अरु-
णद्ययनो मध्वसिकाम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

परोक्ष इति किमर्थम् ? ।

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

उद्गादादित्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

लोकविज्ञात इति किमर्थम् ? ।

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

घफार कटं देवदत्तः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम् ? ।

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

जगान् कर्म किल पाशुदेवः । अनद्यतने ॥ १११ ॥

(प्रदीपः) परोक्षे चेति । अनद्यतनत्वात्परोक्षोपि
प्रत्यक्षोद्गातानाप्रारब्धे दर्शनीयत्वे इति विशेषभाष्यः १११

(उद्द्योतः) भाष्ये जघानेति । कंसवधो हि नेदानीतन-
प्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योपीत्यर्थः ॥ अरुणदित्युदाहरणे तु तुल्यकालः
प्रवर्तते बोध्यम् ॥ १११ ॥

(५१४ लङ्विकल्पसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ० ११)

८८१ विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ३।२।११४ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः ।
तत्र सक्तून् पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त क-
श्मीरानगच्छाम । तत्र सक्तून्पिष्याम ॥

(उद्द्योतः) विभाषा ॥ ११४ ॥ साकाङ्क्षे बर्तमानाद्
धातोर्लित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेत् पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात्,
परं तु कथं साकाङ्क्षम् ।

(प्रदीपः) विभाषा सा ॥ ११४ ॥ भवेत्पूर्वमिति ।
यदतिप्रसिद्धं वासगमनादि तद्वृक्षणम् तत्र परार्थमुपादीयमानं
यत्तत्सर्वमाणत्वात्क्षयं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्षम् ।
लक्ष्यं तु प्रधानमपरोपकारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तत्रैकस्य साकाङ्क्षत्वेऽप्युभयत्र कथं लटि ति शङ्क-
ते—भवेत् पूर्वमिति ॥ तथा च—यदतीति । वासगमनादे-
र्लक्षणस्य हेतुमाह—तच्चेति । यत् परोपनार्थमुपादीयते तदेव
लक्षणमित्यर्थः । यत्तत्सर्वमाणत्वात्क्षयं भोजनादि, तस्मिन् भवतु
लक्षणं साकाङ्क्षमित्यन्वयः । यद्यपि पुरपगताकाङ्क्षेर्वाधानां साका-
ङ्क्षत्वम्भवत्तत्तत् । आकाङ्क्षायाश्चेतनभर्तृत्वात् । तथापि तस्यापि गम-
नेन सक्तुपानं बोधयिष्यामीत्येवाकाङ्क्षा, न तु निषरीतेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

परमपि साकाङ्क्षम् । कथम् ? । अस्त्यसिन्ना-
काङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् ॥

(प्रदीपः) अस्त्यसिन्निति । यद्वाच्यं विद्यमानार्थ-
वृत्तिः । तेन विद्यमानाकाङ्क्षाः साकाङ्क्षोर्थ उच्यते, लक्ष्यल-
क्षणयोश्च परस्परपक्षत्वाद् द्वयोरपि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) द्वयोरपीति । उपाकाङ्क्षायां द्वयोरपि विषय-
त्वादि भावः ॥ परस्परपक्षत्वादिति । चिन्त्यं, लक्ष्यस्य लक्षणा-
नवेश्या भाष्ये दक्षितमाह ॥ ११४ ॥

(३००४ पार्थिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति यज-
णम् । कः सर्वत्र ? । यदि चायदि न । यदि तावत्—
अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः,

यत्कश्मीरानगच्छाम् । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे, यत्त-
त्रौदनमभुञ्जमहि । अयदि—अभिज्ञानासि देवदत्त
कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरानगच्छाम् । तत्रौदनं
भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्जमहि ॥ विभाषा सा०
॥ ११४ ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । यदीति नावुवर्तेते । तेनोभयत्र
विभाषेयमिति भावः ॥ ११४ ॥

(५१५ लिट् विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ० १३)
८८२ परोक्षे लिट् ॥ ३ । २ । ११५ ॥
(परोक्षशब्दसिद्धयधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

परोक्ष इत्युच्यते । किं परोक्षं नाम ? ।

(प्रदीपः) परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ किं परोक्ष-
मिति । यद्यपीन्द्रियाविषयोर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जानाति,
तथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाद्विशेषणानर्थक्यमिति
पृच्छति ॥

(उह्योतः) परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ इन्द्रियाविषय इति ।
इन्द्रियजन्यज्ञानाविषय इत्यर्थः ॥ तथापीति । यस्य क्रियायां व्यभि-
चारस्तत्परोक्षं किमिति प्रश्नार्थ इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

परमक्षणः परोक्षम् ॥

(प्रदीपः) परमक्षण इति । मयूरव्यंसकादित्वात्तत्मासः ।
अचप्रत्यन्ववपूर्वैल्लज्जिति योगविभागादत एव वा निपा-
तनादचसमासान्तः । यद्वा प्रतिपरसमनुभ्योक्षण इति टच्-
समासान्तः । स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परश-
ब्दस्याक्षिशब्देनाव्ययीभावासंभवात्समासान्तरं विज्ञायते । वृ-
त्तिविषये चाक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची, न तु चक्षुर्मात्रपर्यायः ।
अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षशब्दवाच्यं स्यात् । अत
एवान्ये दर्शनपर्यायोयमक्षिशब्दो न भवतीति अक्ष्णोदर्शना-
दिल्लेवं समासान्तं कुर्वन्ति । ततो यदिन्द्रियात्परमिन्द्रियागो-
चरतामापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः ॥

(उह्योतः) इन्द्रियागोचरत्वमेव परोक्षम् । तच्च साधन-
द्वारा क्रियावामित्याशयेनोत्तरयति—परमित्यादि ॥ मयूरेति ।
तत एव परशब्दस्य पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥ योगविभागात्
भाष्येऽदर्शनादाह—अत एवेति ॥ [वृत्तिविषये त्वक्षिशब्दः सर्वे-

न्द्रियवचनो, न चक्षुःपर्यायः । अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु
परोक्षमापद्यते । एवं च कृत्वा दर्शनपर्यायोप्यक्षिशब्दो न भवती-
त्यक्ष्णोऽदर्शनादिल्लेवान् समासान्त इति तत्त्वम् ॥] प्रतिपरेति ।
अरदाद्यन्तर्गणसूत्रम् । इन्द्रियाजन्यं ज्ञानं परोक्षम् । अत एव परोक्षं
ज्ञानमित्युपपद्यते । अशेषाद्यत्र तद्विषयोपि तथा । अत एव क्रि-
यायां परोक्षायामिति भाष्यप्रयोग उपपन्नः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अक्षि पुनः किम् ? ।

(प्रदीपः) अक्षि पुनरिति । किं चक्षुरेवाक्षिशब्देनो-
च्यते अथ सर्वमिति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अश्रोतेरयमौणादिकः करणसाधनः सिप्रत्ययः ।
अश्रुतेऽनेनेत्यक्षि ।

(प्रदीपः) अश्रोतेरिति । व्युत्पत्तिद्वारेण विषयव्याप-
नात्सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दो वक्तव्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं परोक्षमिति प्राप्नोति ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः ॥

(३००५ निपातनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परोभावः परस्याक्षे परोक्षे
लिटि दृश्यताम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परशब्दस्याक्षिशब्दे उत्तरपदे परो-
भावो वक्तव्यः ॥

(३००६ निपातनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्वं वादेः परादक्षः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्द-
स्योत्वं वक्तव्यम् ॥

(३००७ निपातनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा निपातनादेव सिद्धं “परोक्षे
लिट्” इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं वेति । निर्माणः समुदाय एवेन्द्रिया-
गोचराद्यवाची निपात्यत इत्यर्थः ॥

(उह्योतः) निर्माण इति । समागनिपातनस्य गुरत्वादिनि

१ यत्र अत्राप्य शापरादप्यधीमानेति कल्पनीय इति सिद्धान्तगोचराणां
शेषाः ॥ तत्र हिन्दुधर्मादाभिमतैरुपपन्नस्य “प्रतिपरि” इति मन्त्र-
गोचर्य “अपरिपरि” इत्यर्थः यद्यप्यस्य इति समागत्य निर्माणस्य “सिद्धं
वास्मान्निपातनात्” इत्यनेनैवैवशापरादप्यधीमानेति कल्पनीय इति सिद्धम् ॥
२ अथ वेति निर्माणः यतो गैरगोचरोपपन्न इत्यनेन । न तानि केनचित्प्रि-
यत्वेन मदीने द्वा तत्र परमं प्रदर्शनं विना “तत्त्वम्” इति सिद्धम् ॥
३ यद्यपि सिद्धेति कल्पनीयमेवेति । (र. गा.)

४ “अथचन्द्रोनीन्द्रियमापद्यति नान्यत्रेण समागच्छत्तत्वेन इति
“प्रतिपरसमनुभ्य” इति मन्त्रेण परपरोक्षज्ञानमप्यनुभवेति । अत्र मन्त्रेण
परमहणं प्रतिपत्तिरिति परोक्षे लिटि सिद्धं वास्मान्निपातनात् इति सिद्धं
नाम ॥ अत्र दाधिगम्याः परोक्षोपपन्नस्य परमहणं समागच्छत्तत्वेन
समागच्छत्तत्वात्परपरोक्षे मन्त्रेण “उत्वं वादेः परादक्षः” इति मन्त्रेण समा-
गच्छत्तत्वात्परपरोक्षे मन्त्रेण “उत्वं वादेः परादक्षः” इति मन्त्रेण समा-
गच्छत्तत्वात्परपरोक्षे मन्त्रेण “उत्वं वादेः परादक्षः” इति मन्त्रेण समा-
गच्छत्तत्वात्परपरोक्षे मन्त्रेण “उत्वं वादेः परादक्षः” इति मन्त्रेण समा-

भावः । अवयवार्थाप्रतीतिश्च ॥ इन्द्रियागोचरार्थवाचीति । तद्विषयकज्ञानवाचीत्यपि बोध्यम् ॥

(परोक्षार्थविशेष्यविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मिन्पुनः परोक्षे लिङ् भवति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

काले ।

(प्रदीपः) काल इति । यथा कालस्य नित्यपक्ष उपाधिभेदाद् भूतादिव्यपदेशस्तथा परोक्षत्वमपि । अनित्यक्रियारूपकालपक्षे तु स्वत एव परोक्षत्वम् ।

(उद्द्योतः) ननु कालः सर्वस्यापि इदानीमित्यादि व्यवहारणापरोक्ष एवेत्यत आह—यथेति । नित्यपक्ष इति । नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

न चैकालाधिकारोस्ति ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि “धातोः” इति वर्तते, धातौ परोक्षे ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

धातुर्वै शब्दः । न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवोस्ति ।

(प्रदीपः) न च शब्दस्येति । प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्यानुभूतत्वात्परोक्षत्वासंभवः । ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्य विशेषणं न संभवति, एवं परोक्षत्वमप्यसंभवादविशेषणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति । प्रत्यक्षपरोक्षत्वविविशेषणतायामित्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य काव्यभावात्तदुपादानमसंगतमत आह—यथा प्रत्यक्षत्वमिति ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

शब्देऽसंभवादर्थं कार्यं विज्ञास्यते—परोक्षे धातौ=परोक्षे धात्वर्थ इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनर्धात्वर्थः ।

(प्रदीपः) कः पुनरिति । यथेकैकः क्षणो धात्वर्थस्तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवाद्युक्तं विशेषणम् । अथ समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमिति मत्वा प्रश्नः ।

(उद्द्योतः) युगपदसंनिधानमिति । अतः सदसुविषयैरिन्द्रियेन शुद्धते इत्यप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

(समाधानभाष्यम्)

क्रिया । क्रियायां परोक्षायामिति ॥

(प्रदीपः) क्रियेति । समूहरूपेति भावः ॥

(उद्द्योतः) एवं चैकैकस्य प्रत्यक्षत्वेपि समूहरूपो धात्वर्थः परोक्ष एव । अत एव पिण्डीभूता निदर्शयितुमशक्येत्युक्तमिति

भावः । वस्तुतोऽवयवशोऽप्यप्रत्यक्षत्वमेवेति उक्तं प्राक् । किं चावयवशः प्रत्यक्षत्वे एकैकत्रावयवे समुदायरूपारोपेण भूतत्वादिवत् प्रत्यक्षत्वस्यापि संभवेन तद्व्यावृत्त्यर्थं परोक्ष इति विशेषणोपपत्तौ साधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षत्वोपपादनं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । अत एवात्यन्तापरदृष्टेः अत्यन्तपदं चरितार्थम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

यद्येवं ह्योपचदित्यत्र लिङ् प्राप्नोति । किं कारणम् ? । क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्याऽशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः ॥

(उद्द्योतः) ननु अवयवानां सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादत आह—अशक्येति । पिण्डीभूतापि निदर्शयितुमशक्याऽवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाभावादिति भाव इति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु ।

(प्रदीपः) साधनेष्विति । शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षया साधनशब्देन शक्तिमन्ति द्रव्याण्युच्यन्ते ।

(आक्षेपभाष्यम्)

साधनेषु च परोक्षेषु भवतः कः संप्रत्ययः ? ।

(प्रदीपः) इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पृच्छति—साधनेष्विति ॥

(उद्द्योतः) साधनेषु चेति भाष्ये साधनपदेन किं भवान्मन्यते इत्यर्थः ।

(समाधानभाष्यम्)

यदि तावद् गुणसमुदायः साधनम् । साधनमप्यनुमानैर्गम्यम् ॥

(प्रदीपः) गुणसमुदाय इति । शक्तीनां समुदाय इत्यर्थः । समुदायग्रहणं सर्वासां करणादिशक्तीनां क्रियासिद्धौ निमित्तत्वाविशेषात् साधनत्वप्रतिपादनार्थम् । तेन यावदुक्तं सर्वाः शक्तयः साधनमिति तावद् गुणसमुदायः साधनमिति । साधनमपीति । शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वेकैकस्या अपि शक्तेरप्रत्यक्षत्वात्समुदायग्रहणं व्यर्थमत आह—समुदायेति । नित्यानुमेयत्वादिति । तत्त्वं चातीन्द्रियत्वाद्बोध्यम् ॥

(भाष्यम्) अथान्यद् गुणेभ्यः साधनम्, भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवः ॥

(प्रदीपः) अथान्यदिति । शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः । तत्र द्रव्यप्रत्यक्षत्वे लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वे क्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) अत्यन्तापहृवे चेति । न केवलं तद्देशस्य

१ साधनस्येत्येव प्रदीपे पाठो नागेशेनोपलब्धो भवेत् । अत एव समञ्ज-
स्त्वायं सारगगन्देशभाषाज्ज्ञातः ॥

भोजनादेरपत्त्यः, यावत्तद्देशगमनादेरपि, यदि भवतीत्यर्थः ॥
राष्ट्रिका नाम जनपदः । तथा 'अयाज्यो याजित' इत्युक्तः
कश्चिदाह 'नकारिसोमम्' इति । कारी याजक ऋत्विगु-
च्यते । तस्य सोमं नाहं पयो । ऋत्विगुभूत्वा सोमं म पीत-
यान् । अपि तु यजमान एव भूत्येत्यर्थः । ऋत्विक्तमग्रेवापहृत्य ।
तथा 'प्रतिग्रहस्तथाऽयोरयाद्युहीतः' इत्युक्त आह—न दा-
र्वजस्येति । दार्वो नाम जनपदविशेषः । तत्र जातस्याहं न
प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिग्रहीतुलमपहृत्य ॥ को मे मनुष्य
इति । को मनुष्यो वधाय ममासत्यारोपणेन प्रहरित्वेत्यर्थः ११५

(उद्द्योतः) जनपद इति । कस्मिंश्चराष्ट्रिकादिषु स्वयां युक्त-
मिति पृष्ठे तत्कारणीभूतगमनप्रतिषेधादलन्तापहृत्येति बोध्यम् ॥
तस्य सोममिति । तदंशभूतं सोममित्यर्थः ॥ कलितमाह—ऋत्वि-
ग्भूत्येति ॥ हवयाऽयोगयादिति । दार्वदेशीयादिति शेषः ॥ को
मनुष्य इति । यतोऽहं न प्रतिजग्राह अत इत्यादिः ॥ परंतु
'मरतरन्वयि प्रहरिष्यन्ति' इत्यशिनोक्तं इन्द्रस्यैव वाचयम्—राष्ट्रि-
कादिषु भोजनवतः अयाज्यकृत्स्निकृत्प्रतोऽसतोदार्यजग्राहप्रतिग्रही-
तुर्वा मनुष्य(स्य)प्रदारे न गम, तद्देशे गमनस्यैवाभावात् । कृत्वि-
कृत्यस्यैवाकरणात् दार्वजतः प्रतिग्रहस्यैवाग्रहणानयि तस्य न प्रदारे
सामर्थ्यमित्येवमाहुः ॥ ११५ ॥

(५१६ लट्प्रत्ययविधिस्त्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १४)

८८५ लट् स्मे ॥ ३ । २ । ११८ ॥

(३०१०-११ वार्तिकद्वयम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ 'सपुरा भूतमात्रे' 'न
सपुराद्यतने' ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'सपुरा भूतमात्रे' 'न सपुराद्यतने'
इति चकव्यम् ।

(प्रदीपः) लट् स्मे ॥ ११८ ॥ इत आरभ्य पञ्चसूत्र्यां
कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्—'सपुराभूतमात्रे'
'*न स पुराद्यतन*' इति । तस्यायमर्थः—प्रथमे वार्तिके
सपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्री लक्ष्यते । तत्र भूतमात्रे
प्रत्ययो भवति । सपुरालक्षणस्तु प्रत्ययद्यतने न भवति ॥
एतदुक्तं भवति—'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च' 'पुरि लुट्
चास्ते' इति सूत्रत्रयेणान्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति ।
'ननौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां तु भूत-
मात्रे प्रत्ययः । तत्र सपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयो-
रपादान्भूतमात्रस्य विधानात्तस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारेणान्यत-
नलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादिकस्मिन्विषय एकस्य विधि-
प्रतिषेधयोरलन्तविरोधात् पूर्वोक्तविषयविभाग आश्रीयते ॥

(उद्द्योतः) लट् स्मे ॥ ११८ ॥ प्रथमे वार्तिके इति ।
यद्यप्युपसर्गात्विरोधात् द्वितीयवार्तिके लक्षणा युक्ता तथापि लक्ष्यानु-

रोपादभिगमाप्यावाप्त्यै एवमेति भावः ॥ तत्र एवमाद्यतने धीज-
माह—तत्र स्मेति ॥ भूतमात्रस्य विधानादिति । भावे वार्तिके
इति भावः ॥ निषेधादिति । अनद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादने
निषेधतात्पर्यादित्यर्थः । एकस्मिन्विषये—'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च'
'पुरि लुटि' इति सूत्रत्रयविषये ॥ भूतमात्रविधि अनद्यतननिषेधयो-
र्विरोधः ॥ पूर्वोक्तमिति । भावे पञ्चसूत्री लक्षणरूपः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमयं स्मादिविधिः पुरान्तोऽप्यविशेषेण भूतमात्रे
भवति । तत्र चकव्यं 'सलक्षणः पुरालक्षणध्वा-
द्यतने न भवत' इति ॥

आहोस्वित् 'सलक्षणः पुरालक्षणध्वाविशेषेण
भूतमात्रे भवतः' इति । तत्र स्माद्यर्थे 'न सपुरा-
द्यतन' इति चकव्यम् ? ।

(प्रदीपः) किमयमिति । सपुराभूतमात्र इत्यत्र
वार्तिके सपुराशब्दाभ्यां यदि पञ्चसूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमौ
योगौ भूतमात्रे भवतो, न सपुराद्यतन इति वचनाच्च सपु-
रालक्षणो विधिरनद्यतन एव ।

अथ सपुराभूतमात्र इत्यनेन सपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूत-
मात्रं निर्दिश्यते । न सपुराद्यतन इत्यत्र वार्तिके सपुराश-
ब्दाभ्यां मध्यमौ योगौ लक्ष्येते तदा 'ननौ पृष्टप्रतिवचने'
'नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना
भवितव्यमिति प्रश्नः ।

(उद्द्योतः) मध्यमौ योगौ लक्ष्येते इति । आपन्ताभ्यां
पञ्चसूत्रीग्रहणेऽपि सूत्रत्रये भूतमात्र इति विशेषोक्तैर्मध्यमयोरेवै-
तत्फलमित्याशयेनेदमुक्तम् । ननाविति नन्वोरिति च मध्यमौ
योगौ ॥ इति प्रश्न इति । तत्र विनिगमकाभावादिति भावः ॥
भाष्ये स्माद्यर्थमित्यतद्वृत्तसंविधानो बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्) किं चातः ? ।

(प्रदीपः) किं चात इति । एकतरस्मिन् वार्तिके सपु-
राशब्दावुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ तत्र पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा
विशेषमपश्यन् पृच्छति ।

(उद्द्योतः) विशेषमपश्यन्निति । अक्षरलापबगौरवरूपं किति-
गमकमित्यर्थः । अन्यथा फलविशेषस्य स्पष्टतया तदसंगतिः स्पष्टेव ॥

(३०१२ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानवार्तिकम् २)

॥ * ॥ स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशे-
षेण किं कृतं भवति न सपुराद्यतन

इति लुवता कात्यायनेनेह ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण
भवति, किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति—न
सपुराद्यतन इति ॥

१ यदि तद्देशगमनादिर्भवति तदा तद्देशगमनादेरपि यावदपहृत्य इति
भोजना । (२ ना.)

२ भाष्यमिति शेषः । (२ ना.)

३ 'लट् स्मे' (११८) 'अपरोक्षे च' (११९) 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' (१२०)
'नन्वोर्विभाषा' (१२१) 'पुरि लुट् चास्ते' (१२२) इति पञ्चसूत्री ॥

(प्रदीपः) इतरो वार्तिकप्रत्याख्यानाय मया विकल्पित-
मेतदित्याह—**स्मादिविधिरिति । लट्से । अपरोक्षे**
च । पुरि लुङ् चासे । इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणानुवृ-
त्त्येष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वाच्च **स्म पुराद्यतन** इति वार्तिकं न कर्त-
व्यमित्यर्थः ॥

(३०१३ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ **अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति**
तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “लट् से” इत्यत्रानद्यतन इत्येतदनु-
वर्तिष्यते ॥

(३०१४ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ **अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च**
विनिवृत्तौ ॥ ‘न पुराद्यतन’ इति
भवेदेतद्वाच्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रैतावद्वक्तव्यं स्याद्—**‘न पुरा-**
द्यतन’ इति ॥

(प्रदीपः) अपरोक्षानद्यतनाविति । तेन भूतमात्रे
एताभ्यां योगाभ्यां विधिरित्यर्थः ॥ **पुरि लुङ् चास्म** इत्य-
त्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौ भूतमात्रे विधिः प्राप्नोतीत्याह—**न**
पुरेति ॥

(३०१५ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ **तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) तत्र चापि लुङ्ग्रहणं ज्ञापकम्—**न**
पुरालक्षणोद्यतने भवतीति ॥

(प्रदीपः) तत्रेति । **पुरि लुङ् चास्म** इत्यत्रानद्यतन-
ग्रहणमनुवर्तत इत्येतदलुङ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । यदि तु भूतमात्रेऽयं
विधिः स्यात्तदा नन्वोर्विभाष्येतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विक-
ल्पेन लटो विधानात् पक्षे लुङ् भविष्यति किं लुङ् ग्रहणेन ।
अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ् ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् न लभ्यते
लङ् वाधितत्वाद् इति भावः ॥

(उद्घोतः) अपरोक्षानद्यतनावितिति । अपरोक्षे चेति
सूत्रसमपरोक्षग्रहणमिति बोध्यम् । एवं च तत्रित्वेतिवानद्यतन
इत्यस्यापि निवृत्तिर्भविष्यतीति निषेधवार्तिकं व्यर्थमित्याशयः ॥
ज्ञापकमुपपादयति—यदि त्विति ।

(भाष्यम्) अथ बुद्धिरियम् ‘अविशेषेण सपुरा
हेतु’ इति, तत्र चापि शृणुभूयः ॥

अपरोक्षे चेत्येव प्राक् पुरिसंशब्दानादविनिवृत्तः ।
सपेक्षानद्यतनस्तथासति नञा किमिह कार्यम् ॥

(प्रदीपः) अथ बुद्धिरिति । ‘लट्से’ ‘पुरि लु-
चास्मे’ एतावाद्यन्तौ योगौ यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः
स्मपुराहेतु इति । स्मपुराशब्दौ प्रत्ययोत्पत्तेर्निमित्ते इत्यर्थः
तत्र चापीति । अयमर्थः—*** न स्म पुराद्यतने *** इत्य-
निषेधो यथाद्यन्तोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तदा न कर्तव्य-
एव । अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्टप्रतिवचने ‘नन्वोर्विभाषे’-
त्यत्रानुवर्तिष्यते । तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते
यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रिय-
माणा द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति । अपरोक्षग्रहणेन हि परो-
क्षाधिकारो निवर्त्यते, यथा—अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वधिकार-
ग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) द्वितीयपक्षेऽपि वैयर्थ्यमुपपादयति—भाष्ये अथ
बुद्धिरिति । भूतमात्रे लटः स्म—पुराशब्दौ हेतु इत्यर्थः ॥ निव-
र्त्यते इति । लट् से इत्यत्र परोक्षानद्यतनयोर्निवृत्त्या स भूतमात्रे
सिद्धः । एवं चापरोक्षे इत्यस्यार्थः—उत्तरवृत्तये परोक्ष इति
निवृत्तमिति । तेन तत्रैवानद्यतनानुवृत्तिर्भवतीति उत्तरवार्तिकं व्यर्थ-
मेवेति भावः ॥

(अपरोक्षे च इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्यम्)

स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमपि शक्यमेतदिति
विद्धि ।

शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥

(प्रदीपः) इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातु-
माह—**स्मादाविति ।** स्मादिग्रहणेन ‘स्मादिविधिः पुरान्त’
इत्येव पक्षो लभ्यते । लट् स्म इत्यादिसूत्रेण परोक्षग्रहणस्य
निवृत्तत्वाद् अपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यातुमाहेति । प्रथमपक्ष इति शेषः ॥
प्रथमपक्षे लाघवेन स एव पक्षः परिग्राह्य इति बोधयितुमिति भावः ॥

(सूत्रसमर्थनभाष्यम्)

स्मादेवा तव बुद्धिः स्मलक्षणेऽप्येवमेव सिद्ध-
मिति ।

लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु ॥
एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—‘स्मलक्षणः पुरालक्षण-
श्चानद्यतने भवतः’ इति ॥ लट् से ॥ १९८ ॥

(प्रदीपः) इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह—
स्मादेवेति । यदि त्वं मन्यसे लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणनि-
वृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लट् भविष्यतीति नार्थोऽपरोक्षे
चेत्येतत्सूत्रेणेति । तत्र । यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानु-
वृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम् । लट्स्म इत्यर्थः योगः परोक्षानद्यतने
वर्तते । यदि ह्यत्र परोक्षग्रहणं निवर्तत तदा तत्संबन्धमनद्यतन-
ग्रहणमपि निवर्तत तस्मादपरोक्षे चेतिसूत्रात्मना लट्स्मे
इत्यर्थः योगः परोक्ष नद्यतनविषयः, अपरोक्षे चेत्यनमपरोक्षान-

यतनविषयः । पुरि लुङ् चास् इत्ययं तु लङ्ग्रहणादन्यत-
नविषयः । मध्यमौ तु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः
सिद्धत्वाच्चाथौ वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः । ननौ पृष्टप्रतिवचन
इत्ययं योगो येन नाप्राप्तित्यायेन लुङो बाधकः, परस्त्वेन
लङ्लिटोः ॥ ११८ ॥

(उद्द्योतः) इदानीमिति । तत्पक्षस्यैव शापकतया सूत्रं
समर्थयितुमित्यर्थः ॥ मध्यमौ त्विति । परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्य
च निवृत्त्या तत्सहचरितान्यतनग्रहणस्यापि निवृत्तेरिति भावः ॥
भाष्ये एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सलक्षणश्चान्यतने इति ।
तत्र सप्रग्रहे इदं शापकं, पुराग्रहे तु लुङ् ग्रहणमिति विवेको
बोध्यः ॥ नन्वेवं ननुयोगेऽन्यतने लङ्लिटौ स्यातां ताभ्यां येन
नाप्राप्त्यभावेन तद्वाधयोगादत आह—ननाविति ॥ ११८ ॥

(५१७ लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १५)

८८७ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ३२।१२० ॥

(३०१६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं
क्रियासमासेर्विवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ननौ पृष्टप्रतिवचन इति अशिष्यो
लङ् । किं कारणम् ? । क्रियासमासेर्विवक्षितत्वात् ।
क्रियाया अत्र असमासिविवक्षिता । एष एव न्या-
य्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रियाया असमासिर्भवति
तत्र “वर्तमाने लङ्” इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) ननौ पृष्ट ॥ १२० ॥ असमासिरिति ।
निवृत्तायामपि पाकादिक्रियायां तत्कृतस्य श्रमादेरनुवर्तना-
त्तस्या एवासमासिविवक्षायां लङ् सिद्ध इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननौ पृष्ट ॥ १२० ॥ असमासिविवक्षायां हेतु-
माह—तत्कृतस्य श्रमादेरिति ॥

(दूषणभाष्यम्)

यदि “वर्तमाने लङ्” इत्येव लङ् भवति । शतृ-
शानचौ च प्राप्नुतः ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

इष्टेते शतृशानचौ—ननु मां कुर्वन्ते पश्य, ननु
मां कुर्वाणं पश्येति ॥ ननौ पृष्ट ० ॥ १२० ॥

(प्रदीपः) इष्टेते इत्यनेन प्रत्याख्यानं द्रव्यति ॥ यदि
हि भूताश्रयो लङ् क्रियेत तदा वर्तमानाधिकारद्वर्तमाने विहि-
तस्य लटो विधीयमाना शतृशानचावस्य लटो न स्याताम् ॥
अथ पृष्टग्रहणं किमर्थम् । यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं
भवति ॥ गैतदस्ति—विददमपि वचनं वचनाभिमुख्यमपि
तथा । वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसंग्रहात् पृष्टप्र-
हणं मन्यम् ॥ १२० ॥

(उद्द्योतः) प्रत्याख्यानमिति । सूत्रारम्भे इष्टातिङेरिति
भावः ॥ ननुशब्दयोगे लङ्लङ्लिटान्नभिधानमाश्रयणीयमिति
तात्पर्यम् ॥ १२० ॥

(५१८ लङ्लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ० १६)

८८९ पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३ । २ । १२२ ॥

(३०१७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हशश्वल्लक्षणां पुरा ॥ * ॥

(भाष्यम्) हशश्वल्लक्षणापुरालक्षणा भवति
विप्रतिषेधेन । हशश्वल्लक्षणास्यावकाशः—इति हा-
करोत् इति ह चकार,—शश्वदकरोत् शश्वच्चकार ।
पुरालक्षणास्यावकाशो—रथेनायं पुरा याति रथे-
नायं पुरायासीत् । इहोभयं प्राप्नोति—रथेन ह
शश्वत्पुरा याति रथेन हशश्वत्पुरायासीत् । पुरा-
लक्षणा भवति विप्रतिषेधेन ॥

(३०१८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) सलक्षणः सर्वेभ्यो भवति विप्रति-
षेधेन । हशश्वल्लक्षणापुरालक्षणाच्च । हशश्वल्लक्ष-
णास्यावकाशः—इति हाकरोत्=इति ह चकार ।
शश्वदकरोत् शश्वच्चकार । पुरालक्षणास्यावकाशः—
रथेनायं पुरा याति=रथेनायं पुरायासीत् । सलक्ष-
णास्यावकाशः—धर्मेण स कुरवो शुध्यन्ते । इह
सर्वे प्राप्नोति—‘न ह स वै पुरा शश्वदग्निरपरशु-
वृकणं ददति’ । सलक्षणा लङ् भवति विप्रति-
षेधेन ॥ पुरि लुङ् ॥ १२२ ॥

(प्रदीपः) पुरि लुङ् ॥ १२२ ॥ सः सर्वेभ्य इति ।
परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च । ततश्च पुरिलुङ् चास्मे
[इति अस्य] इति न वक्तव्यं भवतीति भावः ।

(उद्द्योतः) पुरि लुङ् ॥ १२२ ॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
पुरिलुङ् चास् इत्यतः से लङिति पूर्वं इति भावः । ननु
असे इत्युक्ते सयोगे पुरि लुङित्यस्याप्राप्तेः कथं विप्रतिषेधोऽत
आह—तत्रश्रेति ॥ १२२ ॥

(इति भूताधिकारः)

(अथ वर्तमानकालाधिकारः)

(५१९ लट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १७)

८९० वर्तमाने लट् ॥ ३ । २ । १२३ ॥

(३०१९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्य-
वर्तमानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती ।
इहाधीमहे, इह वसामः, इह पुण्यमित्रं याजयाम
इति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? । अवर्तमान-
त्वात् ॥

(प्रदीपः) वर्तमा ॥ १२३ ॥ प्रवृत्तस्येति । इहाधी-
मह इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं, न च तद्विरतम् । यदा च भो-
जनादिकां क्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदाऽधीमह इति प्रयोगो
न प्राप्नोति इति वचनम् ॥ भवन्तीति । लटः पूर्वोक्तार्थसंज्ञा ।

(उद्घोतः) वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ ननु प्रवृत्तं न च
विरतं अथ च न वर्तमानमिति विरुद्धमत आह—इहेत्यादि । न
च तद्विरतमिति । सर्वथा न समाप्तमित्यर्थः ॥

(३०२० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात् ॥*॥

(भाष्यम्) नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती ।
तिष्ठन्ति पर्वताः, स्रवन्ति नद्य इति ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति ? । कालाविभागात् । इह भूत-
भविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः कालः । न चान्न भूत-
भविष्यन्तौ कालौ स्तः ॥

(प्रदीपः) नित्यप्रवृत्ते चेति । पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ
स्थानादेः सर्वदा सद्भावात् साध्यत्वाभावात् क्रियारूपत्वाभावा-
त्तदर्थस्य वर्तमानत्वसाध्यभाव इति भावः ॥ भूतेति । सा-
ध्यसाध्यस्यानित्यत्वादवश्यं भविष्यत्वेन भाव्यम् । उत्पन्नस्यापि
नाशाद्भूतत्वेन भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धात्वर्थो, नि-
त्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्वर्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वा-
भावश्चेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) क्रियारूपत्वाभावादिति । भूतभविष्यद्वर्तमान-
व्यवहारविषयत्वस्य भावत्वात्तस्या इति भावः । त्रिविधव्यवहारविषय
एव हि साध्यत्वमित्यभिमानैः ॥ ननु विद्यमानकालसंभन्धित्वरूपं
वर्तमानत्वमसाध्यस्यापि संभवतीत्यतो—भाष्ये भूतेत्यादि ॥ तथा-
च—साध्यस्येति । अनित्यत्वात् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् ।
उत्पन्नस्यापि । भावस्येति शेषः । तेन ध्वंसव्यावृत्तिरिति केचित् ।
वस्तुतो ध्वंसस्यापि प्रत्येकदर्शनरूपो नाशोस्त्वैव । न ह्यभावनानाशः
प्रतियोगिरूप एवेति नियमः । अधिकरणरूपत्वादिति परे ॥ प्रति-

द्वन्द्व इति । प्रतियोगिसत्ताकाले तयोः संभवाच्च द्विरोधिवर्तमानत्व-
मिति भावः । वर्तमानत्वाभाव इति । भूतादिविरोधिवर्तमानत्वा-
भाव इत्यर्थः । तादृशमेव वर्तमानत्वं सूत्रे विवक्षितम्, पूर्वं भूते
इत्युक्तेर्ये च भविष्यतीति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । क्रियारूप-
त्वाभावश्चेति । यतो भूतभविष्यद्विरोधि वर्तमानत्वाभावोऽतः
क्रियात्वाभाव इत्यर्थः । तदुक्तम्—

क्रिया भेदाय कालैस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिकेति ।

(३०२१ प्रथमाक्षेपबाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् ॥*॥

(भाष्यम्) न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता ।
कुतः ? । आरम्भानपवर्गात् । आरम्भोन्नानपवृत्तः ।
एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानकालो यन्नारम्भो-
नपवृत्तः ॥

(३०२२ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ अस्ति च मुक्तसंशये विरामः ॥*॥

(भाष्यम्) यं खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्त-
मानकालं न्याय्यं मन्यते 'भुङ्क्ते देवदत्त' इति ।
तेनैतच्चुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा
जल्पति वा पानीयं वा पिबति । यद्यत्र युक्ता वर्त-
मानकालता दृश्यते । इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥

(प्रदीपः) न्याय्यात्विति । अध्ययनं यदा प्रवृत्तं, न
चोपरतं तदा तस्य भोजनादिक्रियानान्तरिकत्वादव्यवधा-
यिका । अथ बाध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः । तदुक्तं हरिणा—

'व्यवधानमिबोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।

क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामाभिन्नवर्तते ।

सर्वेव हि क्रियान्येन संकीर्णैवोपलभ्यते ॥

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।

सादृश्यासति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते' इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आरम्भोऽत्रेति । कर्मणि घञ् । आरब्ध

इत्यर्थः ॥ अथवाध्ययनस्यैवेति । भोजनादिकं विना तदनिर्वा-
हात्—तदवयवत्वेनैव तस्या ग्रह इति भावः ॥

व्यवधानमिबेति । अव्यवधानकोपि व्यवधानमिव प्राप्नोति,

अनिवृत्तोऽपि निवृत्त इव दृश्यते इत्यर्थः ॥ अन्तरालप्रवृत्तिभिः ।

हासादिभिः ॥ अविरामात् । फलानिवृत्त्या विरामाभावात् ॥

विच्छिन्नरूपोऽपि । विच्छिन्न इव भावमानोऽपि ॥ [अविरामात्]

फलानिवृत्तेः न निवर्तते, सर्वथा न निवर्तते इत्यर्थः ॥ सर्वेवेति ।

तथा च नान्तरिकत्वात्तान्न न व्यवधायकत्वमिति भावः ॥ पक्षान्त-

रमाह—तदिति । तन्मध्यस्थं सर्वं तदवयवक्रियैवेत्यवयवः ॥ एवं

च स्वावयवक्रिया यथा स्वस्य न व्यवधायिकास्तथा इमा अपीलये ॥

१ स्थानादेरित्यस्य स्थित्यादेरित्यर्थः । (र. ना.)

२ शनिमानोक्तिर्ननु गु क्रियान्तराकाशाद्भूतत्वापकतावच्छेदकधर्मरूपं सा-
म्यत्वं त्रिविधव्यवहारविषयेऽपि त्रिते आत्मसंज्ञादौ संभवतीति । (र. ना.)

३ कालस्तु क्रियानेदमित्युक्तम् । कालः क्रियाविशेषनमिति तद्वर्तमानमिति भावः ।
(र. ना.)

एवं चात्र पक्षे भोजनाद्यपि अध्ययनशब्दार्थेनाश्रितमिति तात्पर्यम् ॥
ननु कथं तदवयवत्वेन ग्रहोऽत आह—सादृश्यादिति । तत्फल-
निर्वाहकत्वेनेत्यर्थः ॥ सति भेदेति । तुरप्यर्थः । अत्यन्तभिन्नाया
अपि क्रियाया मध्यपातितया तद्वत्त्वेन ग्रहात्स्वाहं न व्यवधायाक-
मिति भावः ॥

(२०२३ द्वितीयाक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सन्ति च कालविभागाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्ति च खल्वपि कालविभागाः
तिष्ठन्ति पर्वताः, स्थास्यन्ति पर्वताः, तस्थुः पर्वता
इति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं शक्यन्त पते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति
कालविभागाः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

नावश्यं प्रयोगादेव । इह हि भूतभविष्यद्वर्तमानानां
राज्ञां याः क्रियास्ताः तिष्ठतेरधिकरणम् । इह ता-
वत् 'तिष्ठन्ति पर्वताः' इति, संप्रति ये राजानस्तेषां
याः क्रियास्तासु वर्तमानासु । 'स्थास्यन्ति पर्वताः'
इति । इत उत्तरं ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः
क्रियास्तासु भविष्यन्तीषु । 'तस्थुः पर्वताः' इति,
इह हि ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रियास्तास्वति-
क्रान्तासु ॥

(प्रदीपः) नित्यप्रवृत्ते चेत्स्योत्तरं सन्तीति । इहेति ।
'प्रसिद्धपरिमाणा कियैव क्रियान्तरपरिच्छेदात्काल' इत्युक्तम् ॥
तत्र राज्ञां स्थितिर्भूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादिभेदिकेति
क्रियारूपत्वं कालत्रययोग्योपपन्न इत्यर्थः ॥ उक्तञ्च हरिणा—

'परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते ॥

प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयवक्रियाः ।

साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रियाः ॥ इति ॥

ता इति । तासांमेव कालरूपत्वात् कालस्य च क्रियाधि-

करणत्वादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये नावश्यमिति । किं त्वैवसत्त्वादीत्यर्थः ॥

ननु कालः क्रियाधिकरणं न तु क्रियाऽत आह—प्रसिद्धेति ।

वस्तुतोऽनवस्थापस्या चिन्त्यमिदम् ॥ भाष्ये क्रियापदेन तदधि-

करणकालो लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम् ॥ तिष्ठतेरिति । तत्तत्क्रिया-

विशिष्टतिष्ठतेरित्यर्थः ॥ क्रियारूपत्वमिति । तत्तद्वाजक्रियासमाना-

धिकरणपर्वतादिसिलादेरित्यर्थः । यतः कालत्रययोगोऽतः क्रिया-

रूपत्वमित्यर्थः ॥

आत्मा, द्रव्यम् । न विकल्पते इति । न स्वरूपेण भिन्न
इत्यर्थः । विरूपावयवक्रियाः व्यापाराः प्रसिद्धभेदाः । न तु
साध्वैभेदा इत्यर्थः । सरूपावयवक्रियासु गिरिसिलादयो राज-
क्रियादेः साहचर्येण भिद्यन्त इत्यर्थः । साहचर्यमत्र कालवृद्धिर्न
वोच्यम् ॥

तासांमेवेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् ॥ क्रियाकारणत्वा-
दिति । आधारतयेति भावः ॥ कचिद्व्यापारधिकरणत्वादित्येव पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अपर आहुः—'नास्ति वर्तमानः काल' इति ॥
अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति—

(भाष्यम्) 'न वर्तते चक्रमिधुर्न पात्यते ।

न स्यन्दन्ते सरितः सागराय ।

कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टितास्ति ।

यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः ।

काकं स्नेहानुपुच्छति 'किं ते पतितलक्षणम्' ॥

अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक न ।

यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्यम् ॥

हिमवानपि गच्छति ॥

अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।

सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥

(प्रदीपः) नास्तीति । निष्पन्नस्यार्थस्य भूतजादनिष्प-

न्नस्य आवित्वाविष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः ॥

न वर्तते इति । परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावादिति

भावः । कूटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रिया-

विशिष्ट इत्यर्थः ॥ अत एवाह—न विचेष्टितेति । व्यापारस्य

न कर्तव्यः । एवं यो वेति सोऽप्यनन्धः किं पुनर्योऽनुष्ठाता

योगीत्यर्थः । स ह्यविच्छेदमात्मतत्त्वं भाषयन् प्रत्यक्षीकरोति ।

तथा चोक्तं भगवता—

ज्ञानेन तु तद्विज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ इति ॥

मीमांसक इति । विचारकः ॥ युत्रेखनेन प्रज्ञायां

पाठवं दर्शयति—मेधाविसंमत इति । मेधावी चासौ

सम्मतयेति विशेषणसमासः ॥ षष्ठीसमासस्य तु क्तेन च

पूजायामिति निषेधात् ॥ पतितलक्षणमिति । पातः

पतितं तस्य किं रूपम् । नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः ॥ अनागत

इति । अनागतत्वादेवासत्त्वात् पातक्रियायाः पतसीति व्यप-

देशोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ अतिक्रान्त इति । तथैव क्रियाया

असत्त्वात् ॥ सर्वो लोक इति । क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि

नेत्यर्थः । (र. ना.)

४ इदुर्न पात्यते इति । वर्तमानायाः पातनक्रियाया अभावादित्येवापि देह-
रेवेवेवापि । (र. ना.)

१ वर्तमानस्यादिपदार्थसत्त्वादीत्यर्थः । (र. ना.)

२ पठ्यर्थे यदुमीह । (र. ना.)

३ साहचर्येण, सामानाधिकरण्येन, तत्तद्वाजक्रियाधिकरणतत्त्ववृद्धित्वरूपे-

(३०२५ अन्यथा दूषणापत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योग इति चेदन्यत्रापि योगः

स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ मतमेतत्—'भवति योग' इति ।

अन्यत्रापि योगः स्यात् ॥ कान्यत्र ? । लङि—अपचदोदनं देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) अपचदिति । तथा चापचदोदनं देवदत्तं पश्येत्त्यादिप्रसज्येत्यर्थः ।

(उद्घोतः) इत्यादिप्रसज्येतेति । शतरीव लङ्वापि लकारार्थकर्तुः प्राधान्यं स्यादिति भावः ॥ यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथापि प्रधानानुरोधित्वेन बलवती द्वितीयैव स्यादित्यर्थः ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

न कच्चिद्योग इति कृत्वातः सर्वत्र योगेन भवितव्यम् । कच्चिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्रायोगेन ॥ तद्यथा—समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते, अपरे न । न चेदानीं 'कश्चिदर्थवान्' इति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्, 'कश्चिद्धानर्थक' इति सर्वैरर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यद्भट्टोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति, लङो न भवति, स्वाभाविकमेतत् ॥

(प्रदीपः) न कच्चिदिति । तिङ्भाविनो लकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभिधानम् । शत्रौदिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानम् । तथा च क्रियान्तैरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः ॥ शक्यं कर्तुमिति । प्रतिपत्तिमित्यर्थः ।

(उद्घोतः) कर्त्राद्यभिधानमिति । तदभिधानशक्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयादीति । द्वितीयाद्यन्तार्थैत्यर्थः ॥ प्रतिपत्तिमित्यर्थ इति । लङ्वाच्यस्याप्रथमान्तसामानाधिकरण्यं न भवति, लङ्वाच्यस्य भवति यच्च त्रिंशत्कारणं प्रतिपत्तुं शक्यम्, स्वाभावितिरिक्तं न किमपीति भाष्यार्थ इति भावः ॥ ततश्च शत्रादिविषयलटोऽस्त्येव शत्रुविषयकशालवलङ्घ्येस्वभावादप्रथमासमानाधिकरण्यमिति न दोष इति तात्पर्यम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वाऽऽदेशेन सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्भवत्यं 'प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवति' इति । तद्यथा—धूमं दृष्ट्वा 'अग्निरत्र' इति गम्यते । त्रिविष्ट्वकं दृष्ट्वा 'परिव्राजक' इति ।

(प्रदीपः) अथ वेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वा-

ख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्येत्त्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासमानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) ननु लस्य कापि प्रयोगाभावेन कथमीदृशस्वभावावगतिरतः पक्षान्तरमाह—भाष्ये अथवेति ॥ ननु यावदप्रथमासमानाधिकरण्यं न निर्णीतं तावदादेश एव न, आदेशेन चानुमानमित्यन्योन्याश्रयग्रस्तमत आह—सिद्धानामिति । नित्यानामित्यर्थः ॥ प्रक्रियार्थं विहितस्येति । अनेन प्रक्रियार्थं कतिपयानामवोधकत्वं दर्शयति ॥

(परिहारान्तरासंभवभाष्यम्)

विषम उपन्यासः—प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंवन्धः कृतो भवति, त्रिविष्ट्वकपरिव्राजकयोश्च । ननु तद्विद्वेश्चमपि दृष्ट्वाध्यवस्यति 'अग्निरत्र' परिव्राजकोत्रेति ।

(प्रदीपः) विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाभावादप्रथमासमानाधिकरण्यं न कच्चिदुपलब्धमिति भावः ।

(उद्घोतः) विषमउपन्यास इति वदन्प्रष्टव्यः—'किं प्रत्यक्षेण बाधनिश्चयादनुमानं न, उत व्याप्तिग्रहाभावादिति ।

(प्रत्यक्षस्यानुमानाबाधकतभाष्यम्)

भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानवलीयस्त्वम् । तद्यथाऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते, अनुमानाच्च गम्यते 'नैतदस्ति' इति ॥

(प्रदीपः) भवतीति । यद्यपि लटोऽप्रयोगादप्रथमासमानाधिकरण्याभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धालङ्काराप्रयोगनिमित्तत्वादभावप्राहिणो बाध्यत्वम्, अनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतो दृष्टे नानुमानेन लटोऽप्रथमासमानाधिकरण्यावगमो । "नह्यन्यथादेशस्य तदुपपद्यते इति भावः ॥" तद्यथेति । आशुसञ्चाराचक्रान्तिरुपपद्यते । रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्यानेकदिकस्य युगपदग्रहणादनन्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो बाध्यते । तदुक्तं हरिणा—

'स्पर्शप्रवन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य सन्ततः ।
न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तद्' इति ॥

(उद्घोतः) तत्रापि आह—यद्यपीति । प्रत्यक्षमेनाग्नीत्यादिग्रहेणापि भाष्ये तत्र बाधनिश्चयाभावः प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् ॥ प्रत्यक्षेण तत्राभिसंवन्ध एव पुरुषेण कृतो गृहीतो न तु बाधः । प्रकृते तु विपरीतमित्यर्थः । लकाराप्रयोगनिमित्तकत्वेनान्यथासिद्धत्वाद्भावप्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यनयः ॥ सामान्यतो दृष्टेन कार्यकारणभित्तिद्वयेन ॥ न गम्ययेति ।

दित्यगतिवन्नोपलभ्यत इति ॥ अपि चात्रश्लोक-
मुदाहरन्ति—

विसस्य वाला इव दृश्यमाना ।

न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते ।

अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः ।

सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥ इति ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे

द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) विसस्येति । विसस्य वाला विसे दृश्यमाने
दृश्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वेनावसीयन्ते । किं तर्ह्यनु-
मानेन विसान्तर्गतत्वात्तद्वाहे तेषामपि दाहः प्रतीयते । तथा
कारकसंनिपात एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेशलक्षणाविकृतिः प्रत्य-
क्षेण न लक्ष्यते । तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चिन्वन्ति ।
त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावा योगिनो ये भाव-
नावशेन त्रीनपि कालान् योसिप्रत्यक्षेण विदन्ति ॥ सूक्ष्म
इति । अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रिया-
रूपस्य गुणपदसंनिधानादनुमीयत इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

इत्युपाध्यायज्यैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्या-
ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) एवं वास्तववर्तमानक्रियाभावमहोक्त्यानुमित-
वौद्धत्यमूर्तप्रक्रियां तद्वर्तमानत्वं च वौद्धमाश्रित्य प्रयोगानुपपाये-
दानीं वास्तववर्तमानक्रियां तत्तत्क्षणवर्तिनीं योगिप्रत्यक्षप्रमाणिका-
माश्रित्य समाधत्ते अपर आह—अस्ति वर्तमानः काल इति ।
क्रियाणां त्रिक्षणावस्थावित्वादिति भावः ॥ आदित्यगतिवन्नोप-
लभ्यते प्रत्यक्षेणेति शेषः । क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानिनो यथातिदूरत्व-
वशात्तद्वैतिरनुमेया तथातिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वादिकैकक्षणावच्छिन्ना
क्रियाप्यनुमेयैवेति भावः । ननु कार्योत्तरदेशसंयोगादिना एकैक-
क्षणवर्त्यैतिसूक्ष्मवर्तमानक्रियायाः कथमनुमानगत आह—भाष्ये
अपि चेति । विसदाहे बालदाहवत्कारकसंनिपाते विकृतिः
प्रकैका क्रिया यद्यपि न लक्ष्यते तथापि त्रिभावा योगिनस्तमा-
स्तीति चेदयन्त इत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् ॥
नन्वसदादिव्यवहारः कथमत आह—सूक्ष्मो हीति । समूहा-
न्यथानुपपत्तिवर्तमाने लङिति शार्ङ्गं च तदनुमापकमिति भावः ।
प्रत्यक्षेक्षणग्रहणे एकैकक्षणस्य वर्तमानग्रहणेन ग्रहणे तत्क्षणावच्छेदेन
क्रियावेशलक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यत इति अक्षरार्थः ।
नन्वेकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आह—अने-
केति । एवं चावयवरूपा समुदायरूपा च क्रियाऽनुमानगम्यैवेति
सात्पर्यम् ॥ अत्र पक्षेऽनुमितैकैकक्षणवर्तिक्रियायां धात्वर्थसमूहरूपा-
रोपेण वर्तमानप्रयोग इत्याशय इति दिक् ॥ १२४ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुवस्तीगर्भजनगोशमद्विवरिते व्याक-
रणमहाभाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे

तृतीयमाहिकम् ॥

(५२० लटः शतृशानजृविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. १)

८९१ लटः शतृशानचावप्रथमासमाना-

धिकरणे ॥ ३ । २ । १२४ ॥

(आदेशोपपादनाधिकरणम्)

(३०२४ आदेशानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लस्याप्रथमासमानाधिकरणेना-
योगादादेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेना-
योगादादेशयोरनुपपत्तिर्यथान्यत्र । तद्यथा—अन्य-
त्रापि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भ-
वति । कान्यत्र ? लङि—अपचदोदनं देवदत्त
इति ॥

(प्रदीपः) लटः शतृ ॥ १२४ ॥ लस्येति । इहायं
लकारो लः कर्मणि च भावे चेल्वेन कर्तृकर्मणोर्विधीय-
मानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति । तथा च
पचत्योदनं देवदत्तः, ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधान-
त्वात् क्रियान्तरयोगाभावाच्छतयन्तरावेशाभावः । अन्ये तु
कृतः प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति । तथा च क्रियान्त-
रयोगे शतयन्तरावेशो भवति । पाचकं पश्य पकेन तृप्त इति ।
ततश्च लङादिवल्लटोपि क्रियान्तरयोगाभावाद् द्वितीयाद्यनु-
त्पत्तावप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) लटः शतृशानचौ ॥ १२४ ॥ भाष्ये लस्ये-
त्यादि । सामानाधिकरणेनाप्रथमान्तेन लवाच्यस्य कारकस्यायोगा-
दित्यर्थः । ननु पचन्तं देवदत्तं पश्यत्यादी तत्सामानाधिकरण्य-
मस्येवेत्यत आह—इहेति ॥ गुणभूते इति । क्रियाप्रधानमा-
ख्यातमिति सिद्धान्तादिति भावः ॥ इति क्रियेति । इत्यस्य
क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः ॥ क्रियान्तरयोगाभावादिति । एकत्र
विशेषणत्वेनान्वितस्य कारकस्यान्यत्र तथान्वयायोगात्कर्तृत्वाद्यति-
रिक्तानभिहितशतयन्तरावेशाभावेन नियगेन प्रथमान्तेनैव सामा-
नाधिकरण्यादिति भावः ॥ प्राधान्येनेति । सत्त्वप्रधानानि ना-
मानीत्युक्तेः ॥ लटादिवदिति । लङादिवाच्यकारकसामानाधि-
करणवत्तद्वाच्यकारकसामानाधिकरण्येत्येत्यर्थः ॥ अप्रथमान्तेन ।
तदर्थेन ॥

(३०२५ अन्यथा दूषणापत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योग इति चेदन्यत्रापि योगः

स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ मतमेतत्—'भवति योग'इति । अन्यत्रापि योगः स्यात् ॥ कान्यत्र ? । लङि—अपचदोदं देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) अपचदिति । तथा चापचदोदं देवदत्तं पश्येत्प्रादिसंज्ञेतेत्यर्थः ।

(उद्धोतः) इत्यादिप्रसज्येतेति । शतरीव लङ्यपि लकारार्थकर्तुः प्राधान्यं स्यादिति भावः ॥ यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथापि प्रधानानुरोषित्वेन बलवती द्वितीयैव स्यादित्यर्थः ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

न कचिद्योग इति कृत्वातः सर्वत्र योगेन भवितव्यम् । कचिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्रायोगेन ॥ तद्यथा—समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते, अपरे न । न चेदानीं 'कश्चिदर्थवान्' इति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्, 'कश्चिद्धानर्थक' इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यल्लोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति, लङो न भवति, स्वाभाविकमेतत् ॥

(प्रदीपः) न कचिदिति । तिङ्भाविनो लकारस्य गुणभूतकर्त्राभिधानम् । शत्रादिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राभिधानम् । तथा च क्रियान्तैरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः ॥ शक्यं कर्तुमिति । प्रतिपत्तुमित्यर्थः ।

(उद्धोतः) कर्त्राभिधानमिति । तदभिधानशक्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयादीति । द्वितीयाद्यन्तार्थैरर्थः ॥ प्रतिपत्तुमित्यर्थः इति । लङ्वाच्यस्याप्रथमान्तसामानाधिकरण्यं न भवति, लङ्वाच्यस्य भवति यत्तत्र किं कारणं प्रतिपत्तुं शक्यम्, स्वभावातिरिक्तं न किमपीति माय्यां इति भावः ॥ ततश्च शत्रादिविषयल्लोऽस्त्येव शब्दविषयकशास्त्रलक्षणे स्वभावादप्रथमासमानाधिकरणमिति न दोष इति तात्पर्यम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ चाऽऽदेशेन सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानान्नतव्यं 'प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवति' इति । तद्यथा—धूमं दृष्ट्वा 'अग्निरत्र' इति गम्यते । त्रिविष्टयकं दृष्ट्वा 'परिव्राजक' इति ।

(प्रदीपः) अथ वेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वा-

ख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्येत्प्रादिसंज्ञादर्शनात् स्थानिनोपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासमानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः ।

(उद्धोतः) ननु लस्य कापि प्रयोगाभावेन कथमीदृशस्वभावावगतिरतः पक्षान्तरमाह—भाष्ये अथवेति ॥ ननु यावदप्रथमासमानाधिकरण्यं न निर्णीतं तावदादेश एव न, आदेशेन चानुमानमित्यन्योन्याश्रयग्रस्तमत आह—सिद्धानामिति । नित्यानामित्यर्थः ॥ प्रक्रियार्थं विहितस्येति । अनेन प्रक्रियार्थं कल्पितानामवोषकत्वं दर्शयति ॥

(परिहारान्तरासंभवभाष्यम्)

विषम उपन्यासः—प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंवन्धः कृतो भवति, त्रिविष्टयकपरिव्राजकयोश्च । ननु तद्विदेशस्यमपि दृष्ट्वाध्यवस्यति 'अग्निरत्र' परिव्राजकोवेति ।

(प्रदीपः) विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाभावादप्रथमासमानाधिकरण्यं न कश्चिदुपलब्धमिति भावः ।

(उद्धोतः) विषमउपन्यास इति वदन्प्रष्टव्यः—'किं प्रत्यक्षेण वाधनिश्चयादनुमानं न, उत न्यासिग्रहणाभावादिति ।

(प्रत्यक्षस्यानुमानावाधकताभाष्यम्)

भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानवलीयस्त्वम् । तद्यथाऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते, अनुमानाच्च गम्यते 'नैतदस्ति' इति ॥

(प्रदीपः) भवतीति । यद्यपि लटोऽप्रयोगादप्रथमासमानाधिकरण्याभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वात्काराप्रयोगनिमित्तत्वादभावप्राप्तिर्नो वाध्यत्वम्, अनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतो दृष्टे नानुमानेन लटोऽप्रथमासमानाधिकरण्यावगमो । "नान्यथादेशस्य तदुपपद्यते इति भावः ॥" तद्यथेति । आनुसम्बाराचक्रान्तिरुपपद्यते । रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्यानेकदिकस्य युगपदग्रहणादनन्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो वाध्यते । तदुक्तं हरिणा—

'स्पर्शप्रचन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य सन्ततः । न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तद्' इति ॥

(उद्धोतः) तत्रापि आह—यद्यपीति । प्रत्यक्षस्तेनाग्नीत्यादिग्रन्थेनापि भाष्ये तत्र वाधनिश्चयाभावः प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् ॥ प्रत्यक्षेण तत्राभिसंवन्ध एव पुरुषेण कृतो गृहीतो न तु वाधः । प्रकृते तु विपरीतमित्यर्थोऽयम् । लकाराप्रयोगनिमित्तकत्वेनान्यथासिद्धत्वादभावप्राप्तिः प्रत्यक्षस्य बाधपरवर्गित्वमन्यदः ॥ सामान्यतो दृष्टेन कार्यकारणभित्तिद्वयेन ॥ न गम्ययेति ।

१ क्रियामात्रादि । (र. ना.)

२ यद्यपि विधेयता विषयो यत्वेत्यर्थः । अग्निदोषेऽन्यथासिद्धिर्न विषयतः अन्यविषयमात्रम् अपादित्येति वाच्यम् । (र. ना.)

३ नित्यान्तरं निमित्तं तन्निमित्तं तुल्यतया विषय विधिगोचरम् । (र. ना.)

४ त्वयेति । हतोऽर्थः । (र. ना.)

५ तयो दृष्ट्यादिव्याप्य परम्पराभेदेन विज्ञातं यथेति ध्रुवत्वात् सोमहन्ता-
शब्देन निरूपयितव्यः । (र. ना.)

६ अन्यभाविज्ज्वले ह्येव तत्राप्रयोगनिमित्तकत्वादि । (र. ना.)

७ प्रत्यक्षेण वाध पर निश्चीयते न तु भाविग्रन्थ इति भावः । (र. ना.)

पूर्व च शतृशास्त्रवैयर्थ्यरूपानुकूलतर्कसहितमनुमानम् अन्यथासिद्ध-
प्रत्यक्षाप्रबलमिति भावः ॥ रूपसहचारिणस्त्विति । शुक्रभास्वर-
रूपव्यापकस्यैवार्थः । तमस्तु न तद्रूपैव ॥ स्पर्शस्योद्भवस्येति
द्रष्टव्यम् । तेन दीपप्रभायाः स्पर्शाग्रहेषि अनेकदिक्कल्पस्य युग-
पद्यहणेन न दोषः ॥

(अनुमानसाधकव्याप्तिसाधकभाष्यम्)

कस्यचित्खल्वपि सकृत्कृतोभिसंबन्धोऽत्यन्ताय
कृतो भवति । तद्यथा—वृक्षपर्णयोः—‘अयं वृक्षः,
इदं पर्णम्’ इति । स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानाति
‘वृक्षस्येदं पर्णम्’ इति ॥

(प्रदीपः) कस्यचिदिति । न भूयोदर्शनेनैव सम्ब-
न्धग्रहणम्, अपि तु सकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः ॥ वृक्षपर्णयो-
रिति । भाष्यकारवचनप्रासादव्याप्तातिरप्राणिनामित्येकव-
द्भावो न कृतः ॥

(उद्द्योतः) व्याप्तिग्रहणाभावं समाधत्ते—भाष्ये—कस्य-
चिदिति । तद्याचष्टे—न भूय इति । ननु ‘लट् अभ्यमान्तसामा-
नाधिकरण्यवान्, तदनुवादेन विहितदेशस्थानित्वात्’ इत्यनुमानम् ।
तत्र दृष्टान्ताभावेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेत् । यः स्थानी, स आदेश-
समानधर्मेति सामान्यतो व्याप्त्यैव सहकारिविशेषबलाद्विशेषानु-
मितिः ॥ अप्रापि शतृविधायकशास्त्रमेवानुकूलतर्क इत्याहुः ॥
वृक्षपर्णयोरिति त्वादिकेकवद्भावः स्यादत आह—भाष्यकारेति ।
व्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्रप्रथमासमानाधि-
करणादिति, आहो खिद् प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमा-
समानाधिकरणेनेति ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे वा-
क्यमेवाद् गौरवप्रसङ्गस्तथापि लक्ष्यसिद्धये शास्त्रे क्वचिदवा-
वभीकृत इति विचार्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यदन्यत्रप्रथमासमानाधिकरणादिति ।
तत्रावश्यकमितिः साजालाद्व्यक्तिरितिसमानाधिकरणमेव गृह्यते ।
तेनाप्रथमान्तेन समानाधिकरणस्य लट इति फलति । यथाश्रुते तु
कौर्वत इत्यादी दोषापादानासंगतिः स्पष्टैव ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ।

(३०२६ पर्युदासे दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमाना-
धिकरणे इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधि-
करण इति चेत् प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानं कर्त-

व्यम् । कौर्वतः, पाचतः, कुर्वद्भक्तिः, पचतभक्तिः,
कुर्वाणभक्तिः, पचमानभक्तिरिति ।

(प्रदीपः) कौर्वत इति । कुर्वतो देवदत्तापस्यमित्यत्र
सापेक्षत्वादित्यतो नोत्पद्यते । पदान्तरनिरपेक्षे च पदान्तरेण
सामानाधिकरण्याभावाददेशाप्रसङ्ग इति भावः । कुर्वद्भक्ति-
रिति । पृष्ठी समासः । सामानाधिकरण्यसमासे तु प्रसज्यप्रति-
षेधेपि दोषः । स च वक्ष्यत एव ॥

(उद्द्योतः) नन्यत्रापि कुर्वतो देवदत्तस्येत्यादि पदान्तर-
सामानाधिकरण्यमस्येवेत्यत आह—कुर्वत इति । दृष्टावट्काति-
रिक्तविशेषापेक्षामपि सापेक्षमिति भावः ॥ पदान्तरेति । देवदत्त-
स्येत्यादित्यर्थः ॥

(प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधि-
करणे नेति ।

(३०२७ प्रसज्यप्रतिषेधदूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदे-
शानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेश-
योरनुपपत्तिः कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वद्भक्तिः,
पचद्भक्तिः, कुर्वाणभक्तिः, पचमानभक्तिरिति । ये
चाप्येते सामानाधिकरण्यवृत्तयस्तद्विज्ञास्तेषु शतृ-
शानचौ न प्राप्नुतः । कुर्वत्तरः, पचत्तरः, कुर्वाण-
तरः, पचमानतरः कुर्वद्भूषः, पचद्भूषः, कुर्वाणरूपः,
पचमानरूपः, कुर्वत्कल्पः, पचत्कल्पः, कुर्वाणकल्पः,
पचमानकल्प इति ।

(प्रदीपः) कुर्वत्तर इति । अत्र देवदत्तादिना पदा-
न्तरेण सामानाधिकरण्यादादेशाप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे
एव दोषः ॥

(उद्द्योतः) देवदत्तादिना पदान्तरेणेति । प्रथमान्तेनेति
शेषः पूर्वस्मिन्नपि । सामानाधिकरण्यसमासरूपः कुर्वद्भक्तिरि-
त्यादिः । कुर्वत्तर इत्यादिश्च । कुर्वद्भक्तौ पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत् ।

(३०२८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । ‘प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्च शतृशानचौ भवतः’ इति वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । लक्षणशेषः कर्तव्य इत्यर्थः ।
पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लुप्या-
धत इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वायम् ॥

(उद्द्योतः) ननु लक्षणान्तरे ‘अपचत्कल्पं देवदत्तः’ इत्यादौ

स्यादत आह—लक्षणशेष इति ॥ अन्तर्वर्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धे किमुत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह—पृथगिति ।

(३०२९ समाधानदूषणप्रत्ययाप्रसिद्धिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः । आदेशनिमित्तः प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आदेशनिमित्त इति । तसिद्धिं प्रातिपदिकत्वे सुबन्तत्वे च तद्विज्ञोत्पत्तेरिति भावः ।

(३०३० समाधानदूषणोत्तरपदाप्रसिद्धिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वा-
च्छतृशानचोरप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपदनिमित्तः सुप सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम् । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

(प्रदीपः) उत्तरपदनिमित्त इति । सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः तयोश्च कृत्वात् सुबुत्पत्तिः, सुत्रिमितः समासः समासनिमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः ।

(उद्घोतः) सुप उत्तरपदनिमित्तत्वम्, उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वं दर्शयति—सत्युत्तरपद इति ।

(३०३१ प्रत्ययप्रसिद्धिसमाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वा लकारस्य कृत्वात् प्राति-
पदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ? । लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । 'लकारः कृत्' । कृत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा । तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न वेति । लस्य कृत्वात् सुबुत्पत्तौ सलामणादिषु तरवादिषु चोत्पन्नेष्वदेशविधानमिति नास्तीतरेतराश्रयदोष इत्यर्थः ।

(३०३२ उत्तरपदप्रसिद्धिसमाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति । परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति ।

(३०३३ वार्तिकशेषवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मादुत्तरपदस्य प्रसिद्धिर्भविष्यति ।

उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तरपद' इति शतृशानचौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदे इतरेतराश्रयं परिहरति—तिङादेशादिति ।

(उद्घोतः) तिङादेशादिति । तिङरूपादेशादित्यर्थः । एवं च पचल इत्यत्र तिङो बाधित्वा सुपि समास उत्तरपदे शवादि तिङां बाधकमिति भावः ।

(समाधानदूषणभाष्यम्)

इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात्—पचति पठतीति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अस्यत्र विशेषः, नित्योऽत्र तिङादेशः । उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्युत्पन्नेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात् तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(दूषणभाष्यम्)

इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात् । कुर्वङ्गकिः पचङ्गकिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अस्यत्र विशेषः । शतृशानचौ तिङपवादौ तौ चात्र निमित्तवन्तौ । न चापवादाविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । "पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गः" । "प्रकल्प्य चापवादाविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते" । न तावदत्र कदाचित् तिङ् भवति । अपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते ॥

(उद्घोतः) निमित्तवन्तामिति । उत्तरपदरूपनिमित्तस्य संपन्नत्वादपवादत्वेन शतृशानचावेवेति भावः ॥

(दूषणपरिहारदूषणभाष्यम्)

तदेतत् कसिद्धं भवति । यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषाद् "अत इञ्" इति इतरेतराश्रयमेव तत्र भवति । वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति । इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति ॥

(प्रदीपः) वीक्षमाणस्येति । अत्राकृते शानच्यकारान्तत्वाभावादित्योऽप्रसन्न इत्यर्थः । पचतितरामिति । तिङश्चेत्येतत्सु लकारान्तरायं स्यादपचतरामिति । पचतीति । अत्रापि लस्य कृत्वात् सुबुत्पत्तेः प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः । तिङां तु लिङादयोऽवकाशाः ।

(उद्घोतः) ननु पचवीलादी प्रत्ययोत्तरपदयोरमावाक्यभेदादेशप्रसक्तिरत आह—अत्रापितीति । नृवेव प्रत्यय इति भावः ॥ २२४ ॥

(प्रसन्नभाष्यम्)

तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति ? ।

(३०३४ समाधानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ शतृशानचौ यदि लटो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि लटः शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषा च । तेनेह च भविष्यतः—कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्पः पचन्पठन्निति च लटः शतृशानचौ । इह च न भविष्यतः—पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ ॥

(प्रदीपः) तदेतदिति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथेष्टं प्रयोगसिद्धिः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वाचनं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? । “नन्वोर्विभाषा” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते “वर्तमाने लट्” इति लङपि विभाषा प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

संबन्धमनुवर्तिष्यते । “नन्वोर्विभाषा । “पुरि लुङ्चास्ते” विभाषा । “वर्तमाने लट्” “पुरि लुङ्चास्ते” “विभाषा” । “लटः शतृशानचौ” विभाषा । “पुरि लुङ्चास्ते” इति निवृत्तम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् ? ।

(प्रदीपः) न तर्हीति । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धत्वात्त्रिलयोरदेशयोरिति भावः ।

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । नित्यार्थम् । अग्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ शतृशानचौ यथा स्याताम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क तर्हीदानीं विभाषा ? ।

(समाधानभाष्यम्)

प्रथमासमानाधिकरणे पचन् पचतीति पचमानः उते इति ॥ लटः शतृ ॥ १२४ ॥

(प्रदीपः) नित्यार्थमिति । लटः शतृशानचावित्येको योगः क्रियते तत्र विभाषेति वर्तते । ततोऽप्रथमासमानाधिकरण इति द्वितीयो योगो नित्यार्थः । व्यवस्थितविभाषाश्रयेण तु विस्पष्टा प्रतिपत्तिर्न स्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः ॥ १२४ ॥

(५२१ शतृशानज्जिविधिसूत्रम् ॥ ३।२।३ आ. २)

८९३ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः

॥ ३ । २ । १२६ ॥

(३०३५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः गुण उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति ।

(प्रदीपः) लक्षण ॥ १२६ ॥ गुण इति ॥ गुणशब्देनात्र साधनमुच्यते । तिष्ठन् मूत्रयतीत्यादौ यदा स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा तु कारकं लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनम् । बहुषु मूत्रयत्सु को देवदत्त इत्युक्ते यस्तिष्ठन्मूत्रयसीति प्रतिपचनेन देवदत्तो लक्ष्यते । अथ वा अशोचादिगुणो गृह्यते ॥

(उद्द्योतः) लक्षणहेत्वोः ॥ १२६ ॥ भाष्ये क्रियाया गुणे इति । क्रियायाः कारके इत्यर्थः । कारकनिरूपितं पदलक्षणत्वं भावधेयस्य तदर्थमिदं तदाह—गुणशब्देनेति । यदास्थानादिनेति । “कथमयं मूत्रयतीत्यादि श्रेष्ठे यदेदमुत्तरं तदा तथा सा लक्ष्या भवतीति बोध्यम् । यदाह्विति । यदा क्रियाया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः । देवदत्तो लक्ष्यत इति । मूत्रणसमानकालिकस्थानक्रियेत्यर्थः ॥ गृह्यत इति । गुणशब्देनेत्यर्थः । अत्र पक्षेऽशुचित्वादिगुणसेदं लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः । अत्र पक्षे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति चरे गुणे लक्ष्ये उपसंख्यानं कार्यमित्यर्थः ।

(३०३६ शतृशानज्जिविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोग उपसंख्यानं कर्तव्यम् । योधीयान आस्ते स देवदत्त इति । आसीनोधीते स देवदत्त इति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अचयोग इति किमर्थम् ? ।

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

य आस्ते चाधीते च, स चैत्रः ।

(प्रदीपः) कर्तुंश्चेति । यदा पूर्ववाक्ये गुणः साधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः । यदा त्वशौचादेशुणस्य तत्र तत्र ग्रहणं तदा विधयर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कर्तुंश्चेति । कर्तुलक्षणभूतयोः क्रिययोर्वाचकाभ्यां पर्यायेणेत्यर्थः ॥

(३०३७ शत्रुशानजविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्त्वाख्याने च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्त्वाख्याने चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शयाना वर्धते दूर्वा, आसीनं वर्धते विसमिति ॥

(प्रदीपः) तत्त्वाख्यान इति । स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः । नह्यासनं घृद्धेलक्षणं किं तर्हि ? स्वभावात्रकधनम् आसीनं विसमिति ॥

(३०३८ विकल्पवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सदादयश्च बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मण इति ॥

(प्रदीपः) सदादयश्चेति । वाग्रहणस्यायं प्रपञ्चः ।

(उद्घोतः) सदादयश्चेति । प्रथमात्तमानाधिकरणार्थमिदम् ॥ वाग्रहणस्यायमिति । लटः शत्रुशानजविधि विभक्त्युत्प्रेषणवर्तमानवाग्रहणस्य सदादयश्चेत्यादिवचनसमुदाय इत्यर्थः ॥

(३०३९ विकल्पवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इङ्जुहोत्योर्वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इङ्जुहोत्योर्वेति वक्तव्यम् । अधीते, अधीयानः । जुहोति, जुहुवन् ।

(प्रदीपः) सच्छब्दे विद्यमानवाचीति सत्सदृशाः सदादिशब्देनोपात्ता नान्यं इत्याह इङ्जुहोत्योर्वेति ॥

(३०४० शत्रुशानजविधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ माड्याक्रोशे ॥ * ॥

(भाष्यम्) माड्याक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः ॥

(प्रदीपः) माड्याक्रोश इति । छुञ्चि प्राप्तेऽसादेवादेशविधानाल्लज्जुमीयते ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इत्येव सिद्धम् । इह तावत्तिष्ठन् मूत्रयतीति, तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् । गच्छन् भक्षयतीति, गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम् । योधो-

यान आस्ते स देवदत्त इति, अध्ययनक्रिया आसन-क्रियाया लक्षणम् । य आसीनोधीते स देवदत्त इति आसिक्रियाऽध्ययनक्रियाया लक्षणम् ॥

(प्रदीपः) तिष्ठतिक्रियेति । स्थितिक्रियालक्षिता तु मूत्रणक्रिया यत्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त इति सर्वनाम-परामर्शे देवदत्तस्य लक्षणं तद्गतस्य वाऽशौचादेरिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु क्रिययोरेव लक्ष्यलक्षणभावे ‘को देवदत्त’ इति प्रश्ने इदमुत्तरं न स्यादत आह—स्थितिक्रियेति ॥ सर्वनामपरामर्श इति । यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य लक्षणमिति फलितम् । अन्यथा वचनान्तरारम्भेपि तिष्ठतेः शत्रुनापत्तिः । न हि तद्वाच्या क्रिया देवदत्तस्य लक्षणं किं तु तद्रूपलक्षितमूत्रणक्रियेति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘अभ्ययोग’ इति वक्ष्यामी-ति । इह मा भूत—य आस्ते वाधीते च स चैत्र इति ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नैतत् क्रियालक्षणम् । किं तर्हि ? कर्तुलक्षणमेतत्—शयाना वर्धते दूर्वावेति श्रौतिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणं भवति । आसीनं वर्धते विसमिति आसिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति ॥ * “सदादयश्च बहुलम्” ॥ * “इङ्जुहोत्योर्वा” ॥ * “माड्याक्रोश” इत्येतद्वक्तव्यमेव” ॥ लक्षणहेत्वोः ॥ १२६ ॥

(प्रदीपः) नैतदिति । समुच्चयमानं क्रियाद्वयं परस्परखालक्षणं कर्तुविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ श्रौतिक्रियेति । तत्त्वाख्यानामपि लक्षणं भवति । यथा चैतन्यलक्षणः पुरुष इति भावः ॥ १२६ ॥

(उद्घोतः) समुच्चयमानमिति । परस्परलक्षणतामानापत्तं समुच्चयमानं सत्कर्तुविशेषस्य लक्षणमित्यन्वयः ॥ यथा चैतन्येति । तत्स्वरूपत्वात्पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वारोपेण शब्दप्रयोगस्तथाऽत्रापि तदारोपेण प्रत्यय इति भावः ॥ भाष्ये इति वक्तव्यमेवेति । लक्षणहेत्वोरित्यनेनासिद्धेः । यथास्थितसूत्रन्यासे घञे वा ग्रहणानुवृत्तेरमावाचेरभिमानैः ॥ १२६ ॥

(५२२ सरसंज्ञासूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ३)

८९४ तौ सत् ॥ ३ । २ । १२७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तौग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) तौ सत् ॥ १२७ ॥ तौग्रहणमिति । शत्रुशानचोरलुक्वर्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

शतृशानचौ प्रतिनिर्दिश्येते ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ शतृशानचावबु-
वर्तिष्येते । क्व प्रकृतौ ? । “लटः शतृशानचावप्रथ-
मासमानाधिकरणे” इति ।

(प्रदीपः) शतृशानचाविति । असति तौग्रहणे प्र-
त्ययविधिरयं स्याद् न तु संज्ञाविधिरिति भावः ॥

(उद्द्योतः) तौ सत् ॥ १२७ ॥ प्रत्ययविधिरिति ।
सदित्यस्य प्रत्ययस्य विधिरित्यर्थः । भाष्ये प्रकृताविति । एवं च
प्रत्ययविधौ शतृशानचावित्यस्यानन्वयापत्त्या सञ्ज्ञाविधिरेवेति भावः ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(३०४१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) तौ ग्रहणं क्रियते । [किमर्थम् ?]
असंसर्गार्थम् । असंसक्तयोरैतैर्विशेषैः शतृशानचोः
सत्संज्ञा यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) तौ सदिति । तच्छब्देन शतृशानचो रूप-
भात्रं परामृश्यत इति लक्ष्म्यानिक्त्वादिधर्मासंबन्धयोरपि संज्ञा-
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) धर्मासंबन्धयोरपीति । लटः सद्देत्यादिविधि-
तयोरित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चेते विशेषा निर्वर्तन्ते ।

(प्रदीपः) ननु चेति । अस्वरितत्वादनपेक्षणाच्चेति
भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यप्येते विशेषा निर्वर्तन्ते । अयं तु खलु वर्तमानः
कालोऽवश्यमुत्तरार्थानुवर्त्यः । तस्मिन्नुवर्तमाने
वर्तमानकालविहितयोरैव शतृशानचोः सत्संज्ञा
स्यात् । भूतभविष्यत्कालविहितयोरनं स्यात् ॥

(प्रदीपः) भूतेति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्देति
वचनाद् भूतेषु शतृशानचौ भवतः ।

(उद्द्योतः) ननु भूते शतृशानचोर्विध्यदर्शनादाह—वर्त-
मानसामीप्ये इति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोः सत्संज्ञाव-
वने प्रयोजनम् ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । अतिदेशाद् भूते शतृशा-
नचौ भविष्यतः । लटः सद्देति वचनाद्भविष्यत्यपीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अतिदेशादिति । तेन प्रत्ययवत्संज्ञाप्यतिदेशे-
नैव सिद्धा । तस्या अपि वर्तमानाधिकारे विहितत्वाद् लटः सद्देति
वचनादेवभविष्यदर्थयोरपि सा सिद्धेत्यर्थः ॥ शतृशानचावित्यस्य
सत्संज्ञा इति शेषः ॥

(३०४२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं पूरणगुणसुहितार्थ-
सदिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्य-
माणः ॥

(प्रदीपः) पूरणेति । वर्तमानवदित्यतिदेशाद्विधान-
मेव भूते शतृशानचोः स्याद् न तु संज्ञा । प्रत्ययाधिकाराद्धि
प्रत्यय एवातिदिश्यते न तु संज्ञा । तथा लटः सद्देति सत्-
संज्ञकप्रतिरूपकविधानं स्यात् । यथा ‘पिष्टपिण्डाः सिंहाः
क्रियन्ता’ मिति तदाकाराः क्रियन्ते । विहितयोस्तु तयोः सत्-
संज्ञानिवन्धनकार्याप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) ननुकरीत्या सत्संज्ञासिद्धिरत आह—वर्त-
मानवदित्यादि ॥ न तु संज्ञेति । अनधिकारादिति भावः ॥
ननु लटः सद्देत्यनेन सच्छब्देन विधानात्तद्विहितयोः सा सिद्धेत्यत
आह—तथा लट इति ॥ भाष्ये ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्निति । यद्यपि
पूरणेति सूत्रे अत्रासीमध्यात्ममासो नेति भाष्ये उक्तम्, तथापि
तत्रलसिद्धान्तोदाहरणस्य ब्राह्मणस्य द्वेक्ष्यन् इत्यस्योपलक्षणमिदम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि तौग्रहणे कथमेवासंसक्तयो-
रैतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या ? ।

(प्रदीपः) अथेति । संनिहितस्यैव वस्तुनः सर्वनाम्ना
परामर्शोदिति प्रश्नः । यद्यप्यनुवृत्त्या प्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ
तौग्रहणं क्रियते तथापि न प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमपि तु
प्रमाणानुवर्ति प्रयोजनमिति क्रियमाणमपि तौग्रहणं प्रयोजन-
संपादनाय नालमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) संनिहितस्यैवेति । संनिहितगुणविशिष्टस्यै-
वत्यर्थः । तादृशस्यैव तत्र बुद्धिसत्त्वादिति भावः ॥ नालमिति ।
वाच्यवृत्त्या तदधःप्रतीतेरिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

लभ्येत्याह । कथम् ? । ताविति शब्दतः । “सद्”
इति योगे क्रियमाणे “तौ” ग्रहणं योगाङ्गमुपजा-
यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते ।
“तौ” तावैतौ शतृशानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्य-

यस्य भवतः । ततः “सत्” । सत्संज्ञौ भवतः शतृ-
शानचाविति ॥

(प्रदीपः) ताविति शब्दत इति । शब्देनैवाभिमतोऽर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः । तावेताविति । पूर्वसूत्रे तयोरादेशावदिहाप्यादेशयोरेव विधानमिति भावः ॥

(उद्घोतः) शब्देनैवेति । योगविभागबोधनद्वारा बोध्यत इत्यर्थः ॥ शब्दत इति भाष्ये आद्यादित्वातृतीयान्तात्सरिति भावः ॥ भाष्ये सदिति योग इति । सदित्वेव धृते इत्यर्थः ॥ योगाङ्गमिति । योगः स्रजसमुदायरूपाष्टाध्यायी तदङ्गं स्रजत्वेन ॥ तच्च योगविभागे सतीत्यर्थः ॥ ननु स्यान्निर्देशाभावात्प्रत्ययाधिकाराच्च आदेशत्वं कथं, प्रत्ययस्येति च कथं लब्धमत आह—पूर्वसूत्रे इति । प्रत्ययप्रकरणाच्च प्रत्ययस्येति लब्धमिति भावः ॥ अनुवर्तमानप्रत्ययपदं षष्ठ्या विपरिण्यत इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्तुतः कारको हारक इति ।

(प्रदीपः) कारक इति । तुजादीनां विधानसामर्थ्याच्छ-
तृशानचौ न भविष्यतः क्तिवादीनामपि लोपविधानसामर्थ्या-
दिति यः प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यते तस्य तदादेशापवादौ
शतृशानचौ प्राप्तुत इत्यभिप्रायेण ण्युल्लाहृतः ॥ एवं च नन्द-
नायप्युदाहार्यम् । युवोरनाकावितिलस्य तु तद्धितोऽव-
काशः ॥

(उद्घोतः) ननु धातोरेत्यधिकारातृतीयधात्वधिकारविहिता-
नामादेशेपि तस्यादीनामपि असंगः कस्मान्नोक्तो आह—तृजादी-
नामिति ॥ लोपविधानसामर्थ्याच्च भविष्यत इत्यनुषङ्गः ॥ ण्युल्ल-
विधानं स्वादेशप्रवृत्तये एव स्यात् । न हि स कृत्विप्रयोगे श्रूयते
इत्यभिमानः ॥

(३०४३ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवधारणं लृटि विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “लृटः सन्नेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ।
लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति ॥

(नियमार्थत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

कैमर्थक्यान्नियमो भवति । “विधेयं नास्ति” इति
कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? । नित्यौ
शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषाविधेयौ । तत्रापूर्वो
विधिरस्तु नियमोस्त्विति अपूर्वं एव विधिः स्यान्न
नियमः ॥

(३०४४ नियमार्थत्वोपपत्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागतश्च विहितं सत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—

“लृटः सत्” । लृटः सत्संज्ञकौ भवतः । किमर्थ-
मिदम् ? । नियमार्थम् । लृट एव धातुमात्रात्परस्य
नान्यस्येति ॥ ततो “वा” । वा च लृटः शतृशा-
नचौ सत्संज्ञौ भवतः ॥ तत्रायमप्यर्थः—“सद्विधि-
नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे” इति वक्ष्यति, तन्न
वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) तन्न वक्तव्यमिति । कथमिति चेदुच्यते ।
ताविल्यत्र योगे प्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतृ-
शानचौ विधीयते तावेव च लृटः सदित्यनेन नियम्येते ।
वेत्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लृट इव विकल्पेन
विधीयते ।

(उद्घोतः) नियमं साधयति—भाष्ये—योगविभागत-
श्चेति ॥ ताविति योगविभागेन यतः सत्संज्ञकं विहितमतो लृटः
सदिति योगविभागेन नियम उपपद्यत इत्यर्थः ॥ तद्याचष्टे—एवं
तर्हीत्यादि ॥ तावेवेति । ताविल्यनेन पुनर्विहितो सदित्यनेन च
प्रकान्तत्वाविशेषात्सर्वेषामपि संज्ञा ॥ नन्वेवमपि द्विषोऽमित्वा इत्यादि
विहितशतृः संज्ञा न स्यादिति चेन्न । लृटः सदेति शापकात्तच्छब्देन
शतृत्वशानचत्वाभ्यामेव परामर्शो न तु लृटस्यानिकत्वादिविशेष-
स्याप्याश्रयणमित्याशयात् ॥ लृट इवेति । पूर्वविहितशतृशानच-
मात्रानुवादेन विकल्पोऽनेन विधीयत इत्यर्थः । एवं च लृट लृटो-
रुभयोरपि प्रथमासमानाधिकरण्ये आदेशविकल्पसिद्धिरिति भावः ॥
एवं च यथान्यासेत्ययं विकल्पः प्रथमासमानाधिकरण्यनिवृत्तये
ध्वनितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ तावेतावुत्तरौ शत्रानौ किमेतौ लादेशौ,
आहोस्विदलादेशौ ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) शत्रानाविति । ‘इङ्घार्योः शत्रक-
च्छिणि’ ‘पूङ्घजोः शानन्’ ‘ताच्छीत्यवयवोवचन-
शक्तिषु चानशि’ति प्रत्ययानां ग्रहणं तत्र लटोऽन्ययननु-
वृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः ॥

(३०४५ लादेशपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उत्तरयोर्लादेशो वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरयोर्लादेशो वावचनं कर्तव्यम् ।
पचमानः यजमानः । पचते यजत इत्यपि यथा
स्यात् ॥

(प्रदीपः) उत्तरयोरिति । लादेशेषु वासरूपवि-
धिर्नास्तीत्युक्तावादिति भावः ।

(उद्घोतः) लादेशोऽपि विधिः । वासरूपन्यायस्य अनारदेश-
प्रत्ययविपर्ययादिति भावः ॥

लमिति । (१. ना.)

३ लृटि विधानमवधारणं नियामकं भविष्यतीत्यर्थः । अन्यात्पदे कस्मिन्
स्पृष्ट । (१. ना.)

१ विधित्वं प्रथमानं प्रत्ययपदमित्यर्थः । इदं च प्रत्ययस्यैतस्य लभे रणा-
पान्तरं नोपपत् । (१. ना.)

२ भविष्यतीति तत्र तु ण्युल्लविधानगतादेशमवधारणमित्यस्य नक्तं शक्य-

(३०४६ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ साधनाभिधानं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) साधनाभिधानं च प्राप्नोति “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य” इति भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ॥

(प्रदीपः) साधनाभिधानं चेति । तदानीष्टस्यापि साधनस्याभिधानं प्राप्नोति कर्तुरेव चेष्ट्यते ॥

(उद्द्योतः) साधनाभिधानस्येष्टत्वाद्वाह—अनिष्टस्यापीति ।

(३०४७ दूषणवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरश्च साध्यः । कतीह पचमानाः । ‘अदुपदेशाल्लसात्रेधातुकमनुदात्तं भवती’त्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स्वर इति । चित्करणं तु निग्नाना इत्यादौ सावकाशम् ।

(उद्द्योतः) निग्नाना इत्यादाविति । अदुपदेशात्परत्वाभावादिति भावः ॥ १२७ ॥

(३०४८ दूषणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ उपग्रहप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतीह निग्नानाः “तङानावात्मनेपदम्” इत्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उपग्रहस्येति । आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः । अन्यथा परस्मैपदस्येति न स्यात् ॥ १२७ ॥

(अलादेशपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

स्तां तर्हि अलादेशौ ।

(३०४९ दूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अलादेशो षष्ठीप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलादेशो षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः । सोमं पचमानः । नडमाघ्नानः । अधीयन्पारायणम् । लग्नयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(दूषणवारणभाष्यम्)

मा भूदेवम् तुभित्येवं भविष्यति । कथम् ? । वृद्धिर्निर्देय प्रत्ययग्रहणम् किं तर्हि ? । प्रत्याहारग्रहणम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

फ संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

“लटः शवृ” इत्यत आरभ्यादुनो नकारात् ।

(दूषणभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विपन् वृपलस्य द्विपन् अत्रापि प्राप्नोति ॥

(३०५० समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ द्विषः शतुर्वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यतीति ॥ तौ सत् ॥ १२७ ॥

(अथ ताच्छीलिकप्रकरणम्)

(५२३ तुन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ४)

९०२ तुन् ॥ ३ । २ । १३५ ॥

(३०५१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तुन्विधावृत्तिवक्षु चानुपसर्गस्य ॥*॥

(भाष्यम्) तुन्विधौ ऋत्तिवक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । होता पोता ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुपसर्गस्येति किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) तुन् ॥ १३५ ॥ तुन्विधाविति ॥ अताच्छील्यार्थमिदम् ॥

(उद्द्योतः) तुन् ॥ १३५ ॥ अताच्छील्यार्थमिति । अनुपसर्गस्येति विशेषं वक्तुमित्यन्ये ॥

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

प्रशास्ता प्रतिहर्ता ॥

(प्रदीपः) प्रशास्तेति । तुजेव भवति । तुंस्तुचौ शास्तृक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावित्यनेन । खरे च विशेषः । तुनि तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिखरो भवति । तुचि कृतखरः ॥

(उद्द्योतः) तुन् भावे कथं प्रशास्तेत्यत आह—तुजेवेति । नन्वेवं प्रशास्तेति स्यादत आह—तुंस्तुचाविति । शांतिक्षदादिभ्य इति हरदत्तोक्ताये तु वृद्धिर्लोपो दुर्लभौ ॥ नन्वग्रगतिस्मासे उभेयथाप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिखर पदेति कथं खरे विशेषोऽत आह—तादौ चेत्यादि ॥

(३०५२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नयतेः पुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नयतेः पुग्वक्तव्यः । तुंश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । नेष्टा ॥

(३०५३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा धात्वन्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं नैवतिः ॥

(प्रक्षभाप्यम्)

कथं क्षायते ? ॥

(३०५४ प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नेपतुनेष्टादिति दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नेपतुनेष्टादिति हि प्रयोगो दृश्यते ।

इन्द्रो वस्तेन नेपतु । गावो नेष्टात् ॥

(प्रदीपः) नवेति । नयतेस्तु पुकि गुणो न स्यात् । नेपतेस्तु ऋतिविज्ञि वृत्ति वक्ष्यमाणादनिद्वचनान्तरात्सर्वोपसंख्यानं शेषादिउभावः ॥

(उद्घोतः) पुकीति । प्रत्ययसंनियोगक्षिप्ततयाऽन्तरङ्गत्वा-
दुणात्पूर्वमेव पुष् स्यादिति भावः ॥ ननु नेपतेरिदं पुंवांरोऽत
आह—नेपतेस्त्विति ॥

(३०५५ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ त्विपेर्देवतायामकारश्चोपधाया
अनिद्वत्त्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्विपेर्देवतायां त्वन्वक्तव्यः । अकार-
श्चोपधायाः । अनिद्वत्त्वं च वक्तव्यम् । त्वष्टा ॥

(प्रक्षभाप्यम्)

किं पुनरिदं त्विपेरेवानिद्वत्त्वम् ।

(सप्ताधानभाष्यम्)

नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव
शेषोऽनिद्वत्त्वं चेति ॥

(प्रदीपः) नेत्याहिति । त्विपेः स्वत एवानिद्वत्त्वादिति
भावः ॥

(उद्घोतः) त्विपेरिति । तथा च तत्रानुपयोगात्सर्वशेष
इति भावः ॥

(३०५६ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ क्षदेश्च युक्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षदेश्च युक्ते त्वन्वक्तव्यः । क्षत्ता ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—क्षत्तेति । दाराधिकृतो रथयुत-
त्वाहः ॥ १३५ ॥

(३०५७ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि तृच ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि तृच तृच वक्तव्यः ॥ क्षतृभ्यः
संगृहीतृभ्यः । क्षतृभ्यः संगृहीतृभ्यः । तृच ॥ १३५ ॥

(५२४ क्लृप्तप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ५)

१०६ ग्लानिस्थश्च क्लृप्तः ॥ ३।२।३९ ॥

(प्रत्ययस्य गित्त्वनिर्णयाधिकरणम्)

(३०५८ कित्त्वे दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रोः कित्त्वे स्य ईकारप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रोः कित्त्वे स्य ईकारस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । स्थासुरिति । “धुमास्या—” इतीत्वं
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ग्लानि । क्लृप्तिरिति भवणात् कित्त्वं निश्चि-
त्वाह—क्लृप्तोः कित्त्वं इति ॥

(अकिद्वङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्यकित्करिष्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । गकारस्य चत्वेन निर्देशो
व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥

(३०५९ अकिद्वङ्गीकारे दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकिति गुणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यकित् क्रियते, गुणप्रतिषेधो व-
क्तव्यः । जिष्णुरिति ।

(३०६० दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भुव इद् प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भुव इद् प्रतिषेधश्च वक्तव्यः ।

किं चान्यत् ? ।

गुणप्रतिषेधश्च । भूष्णुरिति ॥

(किद्वङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कित् ।

(दूषणस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—स्त्रोः कित्त्वे ईकारप्रतिषेधः इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैव दोषः ।

(२०६१ क्लृप्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ स्यादंशिभ्यां क्लृच्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यादंशिभ्यां क्लृच्छन्दसि वक्तव्यः ।
‘स्यास्तु जङ्गमम् दङ्क्षणवः पशवः’ इति । स इदानीं
स्थः स्मरविशेषेण विधास्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

(वृषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं स्रोः कित्वे स्थ ईकारप्रतिषेध इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि गित्करिष्यते ॥

(३०६२ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्तोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तोर्गित्वात् स्थ ईकारो न भविष्यति । किं कारणम् ? ।

(३०६३ हेतुवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ क्ङितोरीत्वशासनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्ङितोरीत्वं शिष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्राप्नोति ।

(३०६४ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ गुणाभावस्त्रिषु सार्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणाभावस्त्रिषु स्तर्तव्यः । गिति किति ङिति चेति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तद्वकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गका-
रश्चतुर्वभूतो निर्दिश्यते—क्ङिङिति चेति ।(प्रदीपः) ककार इति । परभूत इत्यर्थः । एतच्च लक्ष्य-
मूलाद्याख्यानाल्लभ्यते ।(उद्ध्योतः) ग्लाजि ॥ १३९ ॥ नै कदयमुपलभ्यतेऽत
आह—लक्ष्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि भूष्णुरिति “श्रुयुक्तः किति” इतीदृ प्रति-
षेधो न प्राप्नोति ॥

(३०६५ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ श्रुयोकोनिदृत्वं गकोरितोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्रुयोकोनिदृत्वं गकारककारयोरिति
वक्तव्यम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तद्वकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गका-
रश्चतुर्वभूतो निर्दिश्यते “श्रुयुक्तः किति” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं चतुर्वस्यासिद्धत्वाद् “इति च” इत्युत्वं
प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

सौत्रो निर्देशः ॥ अथवाऽसंहितया निर्देशः क-
रिष्यते—श्रुयुक्तः किति इति ॥(प्रदीपः) सौत्र इति । तेन असिद्धत्वाभावादुत्वाभावे
विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः ॥ अथवेति । संहितायामुत्त्वविधा-
नात् । इह तु तदभावादवसानविषयत्वाद्विसर्जनीयो
भवति ॥ १३९ ॥(उद्ध्योतः) तेनेति । निर्देशेनासिद्धत्वं ब्रूयत इत्यर्थः ॥
तदभावादिति । असंहिताकृतार्थमात्राकालेन विच्छिदादवसान-
विषयत्वमिति भावः ॥ ननु संहिताया अविवक्षायां विसर्गोपि कथं,
तत्रापि संहिताधिकारादिति स्पष्टमष्टमे भाष्ये इति चेत् । पूर्वेण
संहिताया एवावसानकार्यनिमित्तत्वादिति भावः ॥ १३९ ॥स्तोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः क्ङितोरीत्वशासनात् ।
गुणाभावस्त्रिषु सार्यः श्रुयोकोनिदृत्वं गकोरितोः
ग्लाजिस्थश्च ॥ १३९ ॥

(५२५ धिनुणप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ६)

१०८ शमित्यष्टाभ्यो धिनुण्

॥ ३ । २ । १४१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

धिनणयं वक्तव्यः । धिनुणि हि सति शमिनौ
शमिनः तमिनौ तमिन इति “उगिद्वां सवैनाम-
स्यान” इति नुम्रसज्येत ।

(धिनुण्वादिभाष्यम्)

नैप दोषः । झल्लग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ।

(धिनुण्वाधाक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि शमिनीतरा शमिनीतरा तमिनीतरा त-
मिनीतरा । “उगितो धादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वो
भवती”त्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ।१ ‘न धातुलोप आर्षधातुके विवदति च’ इत्येवं पाणिनेः संहितापाठे
पश्चाद्व्यपदेशेन सूरविभाषण ईश्वरविष्णो कषाद्वयस्य ‘अनधि च’ इति द्विव-
िप्पत्यमगमस्य व्यक्षपाठे द्वित्रयमात्रा गकारद्वयस्यासंभवोदिककार एव
पाठोऽङ्गीकृतः । तदभिप्रायेणेदमिति बोध्यम् ॥२ पाणिनिना “सरो इति” इति श्रुते लोपमजानानां ‘एवकार एव
पाणिनिना “श्रुयुक्तः किति” इति व्यासः गृह्यते’ इति जानानां आधेता भूष्णु-
रित्येवमिति प्रमाणमिति ध्यातव्यम् ॥ विद्वान्ती तु लोपवैकल्यापाठे उपलभ्य-

मानेऽपि धातुवचनं ककारद्वयमिति जानाल्लेखेति बोध्यम् ॥

३ ‘असिद्धत्वाभावात्’ इत्युक्त्या ‘असिद्धत्वाभावात्’ इति पदता-
मैवदस्यावयवस्य—‘सौत्रो निर्देशः’ इत्यस्य ‘सौत्रं निपातनम्’ इत्यर्थेन नाम
‘खरि च’ इत्यनेन चत्वं यस्यापि द्वित्वमागच्छते । त्व्यनेन निपातनेति भावः
त्रैपादित्वमात्रेण नैवापि द्वित्वम् । येन ‘इति च’ इत्युत्तमापद्येत इति ॥ इति
दाधिमथानां रहस्यम् ॥

४ असंहिता गृह्यतेमात्राविकारत्वेनेति पाठो भागि । (१. पा.)

तस्माद् घिनण्यं वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) शमित्य ॥ १४१ ॥ घिनण्यमिति ।

उकारे हि सति कार्यार्थत्वसंभवात्सौचारणार्थत्वं न स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) शमित्य ॥ १४१ ॥ उच्चारणार्थत्वमिति । केवलोच्चारणार्थत्वमित्यर्थः ॥ शमिनीतरेति । ननु ह्रस्वाभावे तत्सिलादिवृत्ति पुंवत्त्वं युक्तमिति कथं दीर्घप्रयोग इति चेन्न । ताच्छीलिकानां प्रायेण रुदितुव्यताया भगवतोक्तत्वेन संज्ञात्वा- हसंज्ञापूर्वपयोश्चेति निषेधादिलाहुः ॥ १४१ ॥

(धिनुण्वादिभाष्यम्)

इष्यत एव ह्रस्वत्वम् ॥

(३०६६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धिनुणकर्मकाणाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धिनुणकर्मकाणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—संपृणक्ति शाकमिति ॥

(३०६७ वार्तिकप्रत्याख्यानम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । अनभिधानादिति ॥ शमित्यष्टा ॥ १४१ ॥

(प्रदीपः) इष्यत इति । विकल्पेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न तु निष्पत्तिस्तुकार उगित्कार्यार्थ इति स्थितम् ।

(५२६ युच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ७)

११३ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशप-

रिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषा-

सूयो वुञ् ॥ ३ । २ । १४६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ्जिधीयते । न ण्वुलैव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषः । निन्दादिभ्यो ण्वुलो वा वुजो वा । तदेवरूपं स एव स्वरः ॥

(३०६८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वुजमनेकाचः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वुजमनेकाचः प्रयोजयन्ति । असूयकः । (प्रदीपः) निन्द ॥ १४६ ॥ वुजमनेकाच इति । जातौ बहुवचनम् । असूयशब्दस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

(उद्घोतः) निन्दहिंस ॥ १४६ ॥ जातौ बहुवचनमिति । तत्र बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्यानादेकव्यक्तिविषये जालाश्रयणे फलाभावाच्चिदं चिन्त्यम् ॥ प्रयोगवहुत्वाश्रयं बहुवचनमिति परे ॥ १४६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ ये उत्रैकाचः पठ्यन्ते । तेषां ग्रहणं किमर्थम् । न तेषां ण्वुलैव सिद्धम् ।

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधी- यते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं वाधेत ।

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

वाऽऽसरूपेण न्यायेन ण्वुलपि भविष्यति ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(३०६९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निन्दादिभ्यो वुञ्जवचनमन्येभ्यो ण्वुलः प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निन्दादिभ्यो वुञ्जवचनं कियते [कि- मर्थम् ?] ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् ? । एतज् ज्ञापयत्याचार्यः ‘तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेना- न्येभ्यो ण्वुलं न भवतीति’ ।

(३०७० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तृजादिप्रतिषेधार्थं वा एके ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा एके मन्यन्ते—एतज् ज्ञापय- त्याचार्यः ‘ताच्छीलिकेषु सर्वे एव तृजादयो वास- रूपेण न भवन्तीति’ निन्दहिंस ॥ १४६ ॥

(प्रदीपः) तृजादिप्रतिषेधार्थं वेति । प्रत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते, न तु ण्वुलभावाथर्मैव ॥ १४६ ॥

(युच्प्रत्ययप्रकरणम्)

(५२७ युच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ८)

१२७ जुचङ्क्रम्यदंक्रम्यसृष्टधिज्वलशु-

चलषपतपदः ॥ ३ । २ । १५० ॥

(३०७१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? । “अनुदात्तेश्च हलादेः ।” इति सिद्धत्वात् । “अनु- दात्तेश्च हलादेः” इत्येवात्र युच् सिद्धः ।

(प्रदीपः) जुचङ्क ॥ १५० ॥ पदिग्रहणमिति । न च सकर्मकार्थं पदिग्रहणमनभिधानाद् अनेन सकर्मकाद- विधानात् ॥ १५० ॥

(उद्घोतः) जुचङ्क्रम्य ॥ १५० ॥ सकर्मकार्थमिति ।

अनुदात्तेतश्चेति सूत्रे चलनशब्दार्थोदितलोऽकर्मकादित्यनुवर्तते ।
तत्त्वं च सोपसर्गत्वेनान्तर्भावितव्यधत्वेन वेति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्) न सिध्यति । अयं पदेरुक्तं विधीयते—
“लपपत्तपदस्थाभृवृपहनकमगमशृभ्य उक्तञ्” इति ।
स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधेत ॥
वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति ॥

(३०७२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असरूपनिवृत्त्यर्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं
क्रियते ।

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु ताच्छी-
लिका वासरूपेण न भवन्तीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते “सूददीपदीक्षश्च” इति दीपि-
ग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते—“नमि-
कम्पिस्म्यजसकमर्हिसदीपो र” इति । स विशेष-
विहितः सामान्यविहितं युचं बाधियते ॥

(उद्घोतः) सूददीपेति । युजनिषेधकम् ॥ १५० ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यद् दीपिग्रहणं करोति ।
तज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘भवति युचो रेण समावेश’
इति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

कत्रा कन्या कमता कन्येत्येतत्सिद्धं भवति ॥
युचंक्रम्य ॥ १५० ॥

—*—

(५२८ आलुपप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ९)

९३५ स्पृहियृहिपतिदयिनिद्रातन्द्रा-

श्रद्धाभ्य आलुचू ॥३।२।१५८॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमालुञ्जिधीयते, न लुशेवोच्यत ।

(प्रश्नभाष्यम्)

का रूपसिद्धिः ? । स्पृहयालुः दयालुः ।

(उत्तरभाष्यम्)

शपि कृते “अतो दीर्घो यज्ञी”ति दीर्घां भवि-
ष्यति ।

(प्रदीपः) स्पृहि ॥ १५८ ॥ शपि कृत इति ।
तुरुस्तुशम्यम इत्यतस्तत्र सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न तु
तिङ्प्रग्रहणमिति भावः ॥

(उद्घोतः) स्पृहियृ ॥ १५८ ॥ ननु अतो दीर्घ-
इत्यत्र तिडीत्यनुवृत्त्या कथमत्र दीर्घ इत्यत आह—तुरुस्तु इति ।
अत एव ज्ञानोर्जति दीर्घविधानस्याङ्गवृत्तपरिभाषाशापकत्वं संग-
च्छते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि । सिद्धे सति यदालुचं शास्ति, तज्-
ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

आलुचि शीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति । तत्र कर्तव्यं
भवति ।

(३०७३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आलुचि शीङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । श-
यालुः ॥ स्पृहियृहि ॥ १५८ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । ननु लुचि सति लकारस्ये-
त्संज्ञा प्राप्नोति, श्रद्धालुश्च न सिध्यति श्रद्धुरिति प्राप्नोती-
त्याहुः ॥ नैष दोषः । यादित्वादित्संज्ञा न भविष्यति । यकारश्च
लुप्तनिर्दिष्टः । प्रयोजनाभावाद्वा । नह्यत्र लिखरप्रत्ययस्वर-
योर्विशेषोक्तिः । उभयत्रैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वस्य भा-
वात् । श्रद्धालुशब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्वात्तुनामत्र विषये दधात्यर्थं
वर्तमानस्य घेटो भविष्यति ॥ ननु शिदाश्रयोऽक्षितीत्या-
द्वप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि श्रद्धा आश्रद्धेयाकारप्रत्यये-
दात्वं भविष्यति । अथवा दधातेरेव संज्ञापूर्वको विधि-
रनित्य इति द्विवचनं न प्रवर्तिष्यते ॥ १५८ ॥

(उद्घोतः) प्रयोजनाभावाद्धेति । नेरसंघेति दोषः । उभयत्रै-
कादेश इति । लिखरे प्रत्ययस्यरे चाकृते चकारेण गुणरूपे एकादेशे इ-
त्यर्थः । एवं चेत्ते लकारोच्चारणवैयर्थ्येन सामर्थ्यानेरवमिति भावः ॥
न येवमपि श्रद्धालुरिति स्वादत आह—श्रद्धालुशब्दस्यापीति सि-
द्धिरिति दोषः । घेट इति । कर्णस्य शेषप्रत्ययव्याप्या पक्षी । तस्य
च मोवारिकावाद्य श्रोत्रमात्रेण दिश्यामात्र इति भावः ॥ शिदाश्रय-
इति । श्रद्धाश्रय इति भावः ॥ अथ चेति । संज्ञापूर्वक-
तया श्रोत्रमात्रेण दिश्यं नेत्यर्थः । दिश्यं तु न संज्ञापूर्वकं,
निषेधकोटी संज्ञापूर्वकस्येव तेनानित्यत्वबोधनादित्याहुः ॥ भाष्या-
नुकुर्येन संज्ञापूर्वक इत्यस्याप्रामाणिक्ये तु इदं चिन्त्यम् ॥ परे
तु अनैसर्ग्यविभ्यामिवात्रापि श्रद्धेः समुदायाप्रत्यय इति न कानि-
चप्रेत्याहुः ॥ दैवैरेव शुक्लारलनभिधानादिति बोध्यम् ॥ १५८ ॥

—*—

(५२९ किकिन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. १०)

१४८ आह्वगमहनजनः किकिनौ

लिट् च ॥ ३ । २ । १७१ ॥

(भाष्यम्)

किमर्थं किकिनोः कित्त्वं क्रियते । न “असंयो-
गाह्निट् कित्” इत्येव सिद्धम् ।

(३०७४ आह्वेपवाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किकिनोः कित्त्वमृकार-

गुणप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किकिनोः कित्करणं क्रियते । [किम-
र्थम् ?] ऋकारस्य गुणप्रतिषेधार्थम् । अयमृकारा-
न्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यते “ऋ-
च्छत्युताम्” इति । स यथेह भवति आतस्तरनुरा-
तस्तररिति । एवमिहापि प्रसज्येत—मित्रावरुणौ
तनुरिः, दूरे अध्वा जगुरिरिति । स पुनः कित्त्वेन
वाध्यते ।

(प्रदीपः) आह्व ॥ १७ ॥ दकारो मुखसुखार्थोऽसं-
देहाथो वा । तकारे तु सति तादपि परस्तर इत्यृकारस्य
तपरत्वाद् ऋकारग्रहणं न स्यात् । ऋकारगुणनिषेधार्थाच्च
किकिनोः किलाद् ऋकारनिर्देशावसायः ।

(उद्घोतः) आह ॥ १७१ ॥ ऋकारगुणनिषेधार्थादिति ।
ऋधातोः किकिनोर्गुणनिषेधानिषेधयोः फले विशेषाभावः । आरि-
रिति रूपमेव गुणे, तन्निषेधेऽपि अत आदेरिति दीर्घं यणि च तदेवेति
भावः ॥ ऋकारनिर्देशेति । दीर्घग्रहणेनेत्यर्थः ॥ जगुरिरिलादौ
कित्वाद्गुणाभावे ओष्ठपूर्वत्वाभावेपि छान्दसत्वाद्भवम् ॥

(३०७५ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्सर्गश्छन्दसि सदा-

दिभ्यो दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ ।
किं प्रयोजनम् ? । सदादिभ्यो दर्शनात् । सदादिभ्यो
हि किकिनौ दृश्येते । सदिरमिनमिमनिविचीनां
सेदिः, रेमिः, मेनिः, नेमिश्चक्रमिवाभवत् । विविचि-
रत्नधातमम् ।

(३०७६ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भाषायां धावृकृष्ट-

जनिनमिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भाषायां धावृकृष्टजनिनमिभ्यः कि-

किनौ वक्तव्यौ । धावृ—दधिः । कृ—चक्रिः ।
सु—सखिः । जनि—जङ्घिः । नमि—नेमिः ।

(३०७७ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सासहिवावहिचाचलिपाप-

तीनां निपातनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सासहिवावहिचाचलिपापतीनां नि-
पातनं कर्तव्यम् । वृषा सहमानं सासहिः । वावहिः
चाचलिः पापतिः ॥

अपर आह—

(३०७८ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सहिवहिचलिपतिभ्यो यङ-
न्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तान्येवोदाहरणानि ॥ आह्वगम ॥ १७१ ॥

(प्रदीपः) सासहीति । पापतीति । निपातनाद्यङि
नीगभावः । विधौ तु भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् । तेनाप्युक्तं
तान्येवोदाहरणानीति ॥ अथ लिङ्बद्धावे किकिनोः पर-
स्त्रैपदसंज्ञा कस्मान्न भवति । तथा चात्मनेपदिभ्यो देहृदृबा-
दिभ्यो न प्राप्नुतः । नैष दोषः । लादेशानां परस्त्रैपदसंज्ञा न
तु लकारस्य ॥ भावकर्मकर्तृषु तर्हि लिङ्बुद्ध किकिनौ प्राप्नुतः ।
एषोप्यदोषः । उत्पन्नयोः कार्यातिदेशात् । उत्पत्तिश्च कर्तरि
कृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तरि तयोर्भवति । वर्तमानाधि-
काराच्च वर्तमान इति भूतकालतापि विरोधाच्चातिदिश्यते ।
स्वरूपाबाधेन च कार्याण्यतिदिश्यन्त इति कसुकानचावपि
किकिनोर्न भवतः ॥ १७१ ॥

(उद्घोतः) भाष्यकारवचनेति । असादिबहुसङ्घटितस्यैव
पतेस्तत्र ग्रहणमित्यन्यविकरणस्य तदभावः । यद्वा प्रसिद्धस्य पते-
ग्रहणं न दैवादिकस्य, तस्य वेदं रूपम् ॥ १७१ ॥

(५३० कुक्कुक्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ११)

१५१ भियः कुक्कुक्नौ ॥ ३ । २ । १७४ ॥

(३०७९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भियः कुक्कुक्नपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) भियः कुक्कुक्नपि वक्तव्यः । भीरुकः ॥
भियः कु ॥ १७४ ॥

१ छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ इत्ययमुक्तार्थो विधिरित्यर्थः । तथाचाह्वगमह-
नेत्युक्त्वा छन्दसि धातुमात्रात् किकिनौ वाप्याविति भावः । (र. ना.)
२ किकिन्निषेधादित्यर्थः । (र. ना.)

३ लिट् : स्वरूपाबाधेन यानि कार्याणि तान्यतिदिश्यन्ते कसुकानचौ तु न
तथेति तौ किकिनोर्न सवत इति भावः । (र. ना.)

(५३१ किप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ० १२)

९५५ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥३।२।१७८॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न “किप् चान्येभ्योपि दृश्यते” इत्येव सिद्धम् ।

(३०८० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किन्विधिरनुपपदार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपपदार्थोयमारम्भः । पचेः पक् । भिदेः भित् । छिदेः छित् ।

(प्रदीपः) अन्येभ्योपि ॥ १७८ ॥ किक्विधिरिति किप् चेत्यत्र सुप्पुपसंभेति च वर्तते इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ योत्र सोपपदस्तस्य ग्रहणं किमर्थम् । न तेनैव सिद्धम् ।

(प्रदीपः) अथेति । पूर्वसूत्रे प्रावस्तुशब्द इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) अन्येभ्योपि ॥ १७८ ॥ प्रावस्तु इति । विद्युतोपि उपलक्षणम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । इह केचिद् “आ केः” इति सूत्रं पठन्ति । केचित् “प्राक् केः” इति । तत्र ये “आकेः” इति पठन्ति तैः किवप्याक्षिप्तो भवति । तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु किक् यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) आकेरिति । अभिविधावाकारः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यति । अन्यत्र च ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तुन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं किपं वाधेत ॥

(वाधकभाष्यम्)

वासरूपेण किवपि भविष्यति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । इदानीमेव शुकम्—“तच्छीलादिष्वर्थेषु वासरूपेण वृजादयो न भवन्ति” इति । किप्चापि वृजादिः ॥

(३०८१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चचिप्रच्छपायतस्तुकटमुजु-
श्रीणां दीर्घश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) चचिप्रच्छपायतस्तुकटमुजुश्रीणां दीर्घश्च षष्ठ्यम् । किप्च ॥ चचि—पाक् ॥ प्रच्छि—

शब्दप्राट् । आयतस्तु—आयतस्तूः । कटमु—कटम् । जु—जूः । श्रि—श्रीः ॥

(मुन्यन्तरवाक्यम्)

अपर आह—

*चचिप्रच्छधोरसम्प्रसारणं चेति वक्तव्यम् ।

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्यात्सम्प्रसारणं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां सम्प्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गं दीर्घत्वम् । का अन्तरङ्गता ? । प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यते । उत्पत्तेः प्रत्यये सम्प्रसारणम् । तत्रान्तरङ्गत्वादीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात् सुपृच्यते । दीर्घवचनसामर्थ्यात् सम्प्रसारणं न भवतीति ।

(प्रदीपः) दीर्घवचनसामर्थ्यादिति । दीर्घश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानाच्चचिप्रच्छधोरचो दीर्घत्वेन भाष्यं तत्र कृते सम्प्रसारणे पूर्वकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः ॥ न स्यादिति । संभावने लिट् । पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् पुनर्दीर्घो न प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) तत्र कृते इति । प्रत्ययसंनियोगक्षिप्तवान्तरङ्गत्वादीर्घत्वे कृते इत्यर्थः ॥ ननु दीर्घत्वं न स्यादित्युक्तम्, भस्यानुवादत्वेन विधिलिङोऽसंभवादत् आह—संभावने इति । दीर्घत्वं संभवेदिति नेत्यर्थः । यपि दीर्घवचनसामर्थ्याद्भक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायवाचेन पुनर्दीर्घप्रवृत्तेरिव वक्तुं युक्ता तथापीदृशानुधोधासंसारणाभाव एव भाष्यकृतोक्तः ॥ भाष्ये कार्यकृतत्वादिति । विकारकृतलक्ष्यभेदस्तु नात्र न्याये आधीयते पतञ्जल्यप्रामाण्यात् ॥ चचिप्रच्छधोरस्य वार्तिके सूत्रेणैव किपि सिद्धे दीर्घत्वाभेदे ग्रहणमिति बोध्यम् ।

(३०८२ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यम् । दिद्युत् । गमि । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहः ॥

(प्रदीपः) दिद्युदिति । द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ॥ जगदिति । गमः क्राविति गलोपः ॥ जुहुरिति । दीर्घं समुचीयमाने दीर्घश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानादवाच तदन्तविध्याश्रयणाद् जुहोतेरेवाजन्तानसंभवाद्भवति १७८

(उद्योतः) येन दीर्घसमुच्ये दिद्युदादिरपि स्यात् । जगमुच्ये जुहोतेरिति आह—दीर्घ इति । द्युतिगमिजुहोतीनां दीर्घवचनसामर्थ्यात् तस्यामसंभवे दीर्घत्वमेव ॥

(३०८३ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

[॥ * ॥ दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च किप् च ॥ * ॥]

(भाष्यम्) दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च किप्चेति वक्तव्यम् । ददृत् ॥

(धात्वन्तरसाधनभाष्यम्)

जुहृर्जुहोतेर्ह्रयतेर्वा । ददृत् दृणातेर्दीर्यतेर्वा ॥ जूः ज्वरतेर्जीर्यतेर्वा ।

(उद्घोतः) भाष्ये दीर्यतेर्वेति । यतश्चाप्यप्राप्त्यादेव दृणादिवादावपि बोध्यः ॥ जीर्यतेर्वेति । अत्र पक्षे उत्त्वं चैनविधेयम् ॥

(३०८४ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ध्यायतेः सम्प्रसारणं च किप्च वक्तव्यः ॥ धीः ॥

(धात्वन्तरसाधनभाष्यम्)

धीर्ध्यायतेर्दधातेर्वा ॥ अन्येभ्यो ॥ १७८ ॥

(उद्घोतः) दधातेर्वेति । धुमास्येतीत्वम् । ईत्त्वमवकारादाविति वचनं तु भगवता प्रत्याख्यास्यते ॥ [वस्तुतोऽस्मादिकेव नेतीदमेकदेशयुक्तिरिति बोध्यम् । वस्तुतो दृशिसमुच्चैयमपूर्वमीत्वं भगवदभिमतम्, पूर्वत्र पक्षेऽपूर्वात्त्ववदिति बोध्यम्] ॥ ११८ ॥

(५३२ जुप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. १३)

१५७ विप्रसंभ्यो ह्रसंज्ञायाम्

॥ ३ । २ । १८० ॥

(३०८५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधितुक्प्रतिपेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । धातुविधितुक्प्रतिपेधार्थम् । धातुविधेस्तुक्प्रतिपेधो यथा स्यात् । मितद्रुः मितद्रू मितद्रवः । “अचिश्रुधातुमुवाच”

इत्युवडादेशो मा भूत् । इह च मितद्र्वा । मितद्र्वे—“नोङ्धात्वोः” इति प्रतिपेधो मा भूत् ॥ तुग्विधि—मितद्रुः । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुग” इति तुङ् मा भूदिति ॥ विप्रसंभ्यो ॥ १८० ॥

(प्रदीपः) विप्रसम् ॥ १८० ॥ किं प्रयोजनमिति । किपा सिद्धिं मन्यमानस्य प्रश्नः ॥ १८० ॥

(५३३ कर्तरे कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. १४)

१६५ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च

॥ ३ । २ । १८८ ॥

शीलितो रक्षितः शान्त आकुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावमिभ्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टौ तथाकान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥

न म्रियन्ते अमृताः ॥ मतिबुद्धि ॥ १८८ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे

तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) मतिबुद्धि ॥ १८८ ॥ कस्य मत्याद्यर्थेभ्यः परस्य भूतविषयतापि वर्तमानविषयतया तत्ककौपिडन्यायेन बाध्यते ॥ ज्ञातमिति^३ तु भूतेपि भवति । तेनेत्यधिकारात् तृतीयान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽण्प्रत्ययविधानात् । वर्तमाने हि कस्य च वर्तमान इति पश्चा भाष्यम् ॥ १८८ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) मतिबुद्धि ॥ १८८ ॥ प्रत्ययविधानादिति । तेन हि विषेयविषयस्य न्यायो न तु बाधविषय इति ज्ञाप्यते । कालस्तनुवाच इति भावः ॥ तेन पूजितो यः सुरामुरैरेत्येति तिङम् ॥ भाष्ये शीलित इत्यादि । अनुक्तमुपभाषां न केनेपां संग्रह इति भावः ॥ कष्टं भविष्यतीत्यर्थे कष्टवत् इत्यर्थः ॥ पूर्ववत् शीतिगोपचान्ताद्य ॥ वर्तमाने इत्यर्थगदाह—न म्रियन्ते इति ॥ १८८ ॥

इति श्रीशिवभट्टशुनमनीगणेशनामोक्तमट्टविरचिते व्याकरणमहा-

भाष्यप्रदीपेऽष्टोत्तरेऽध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

पादश्चायं द्वितीयः समाप्तः ॥

	प्राक्तनयोगः	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या चकमिदम् ॥				सर्वयोगः
		१ माह्निके	२ याह्निके	३ याह्निके	समुदितयोगः	
व्याख्यातसूत्राणि						५३३
अव्याख्यातसूत्राणि						४३२
समुदितसूत्राणि					१८८	९६५
वार्तिकानि						

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाहिकम् ॥

(५३४ उणादीनामपि त्वीकारसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. १)

१६६ उणादयो बहुलम् ॥ ३ । ३ । १ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

बहुलवचनं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥ बहुलवचनमिति । उणादय इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः ॥

(उद्घोतः) उणादयो ॥ १ ॥ शास्त्रान्तरेति । व्याकरणान्तरेत्यर्थः ॥ साधुत्वेति । वर्तमानकाले तत्त्वावमिति भावः ॥

(३०८६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ।

(३०८७ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ।

(३०८८ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ।

(प्रदीपः) बाहुलकमिति । प्रकृतेरिति जातावेकवचनम् । तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचनः प्रकृतीनां तानवं दृष्ट्वा बाहुलकं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बहुव्रीदानुक्तम् । तेनापठिताभ्योपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति । यथा ह्यपेक्षलक्षकेरपि भवति शङ्कलेति । तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतम्, न तु साकल्येनेति बहुलवचनादविहितं अपि भवन्ति । यथा—अतः फिडफिड्डौ भवतः ऋफिड ऋफिड्ड इति । सशेषाणि च कार्याणि उणादिषु विहितानि न तु निःशेषाणि । बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति तेन पण्ड इत्यत्र सत्त्वाभावः सकारस्य वा पत्यं भवति ।

(उद्घोतः) प्रकृतेरित्यस्य तन्वीभ्य इति व्याख्यानमननुगुणमत आह—जातावेकमिति । ननु तनुशब्दस्य प्रकृतेरिति विशेषणतया कथं समासोऽत आह—तनुशब्द इति । तथा च गमकरास्त्वमास इति भावः ॥ तानयमिति । व्याकरणान्तरे तासा-

मत्पत्वं दृष्ट्वा इत्यर्थः ॥ बाहुलकमिति । बहूनर्थात्तात्पर्यकबहुलशब्दाद्भावे तुला सिद्धमिति बोध्यम् ॥ बहुव्रीडायां प्रवृत्तिनिमित्तद्वयो वृद्धेरुक्ताः ॥ बहुव्रीदानमिति । बहुव्रीडाग्रहणरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ तेनापठिताभ्य इति । व्याकरणान्तरे पठिताभ्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये उणादयो दृश्यन्त इत्यादेर्व्याकरणान्तरे इति शेषः । तदाह—यथा ह्यपेक्षलक्षित्यादि ॥ प्रायेण समुच्चयनमिति । व्याकरणान्तरे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यः ? । किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ? । किं च कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यावत्प्रकृतयः यावन्तश्च प्रख्याताः यावन्ति च कार्याणि तावन्त्यैव भवन्तिवति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु स्वतन्त्राणादीनामेवं न्यूनं शास्त्रं कृतमिति पर्यनुयोगोऽनुक्तोऽत आह तावत्यैव भवन्तिवति प्रश्न इति ॥ ननु प्रकृतीनां निर्देशोऽत्रैवादि त्वया केन मानेन श्रुतमिति भाष्याद्वार्षः ॥

(३०८९ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ * ॥

(भाष्यम्) नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः ।

(प्रदीपः) नैगमेति । निगमश्छन्दस्तत्र भवा इत्यणुगुणानादिभ्य इत्यण् ॥ रूढिः प्रसिद्धिस्तत्र भवाः संज्ञाशब्दा इत्यर्थः । ते सुषु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णत्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते । अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्वं बहुलग्रहणेन कियत् इति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेतिन्नुत्पादनादसंदिग्धं साधुत्वमवगम्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तदिति । नैगमरूढिमवमित्यर्थः । जातावेकवचनमिति । साधव इत्यनेन नान्यगः । ते सुष्ठुति पाठस्तु सम्यगेव ॥ तस्य चाशेषेण संग्रहोऽदृश्यस्त्वस्य साधुत्वं च सर्वसमतम्, अतो शक्यते—प्रकृतेस्तनुदृष्टेरित्यादिति भाष्यार्थः । सुसाधवः कथं स्युरिति भाष्यस्य—अतो बाहुलकमिति शेषः । ते पाणिनिना बोधितसाधुत्वकाः । कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना बोधितसाधुत्वनेव सुसाधुत्वम्, संग्रहि प्रयोगाद्विशेषः । तदाह—अपरिपूर्णानामिति । सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां तदुद्घोतेन विधानं तु मङ्गलापि दुरुपपादमिति भावः ॥

(३०९० वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) नाम खल्वपि धातुजमेवमाहुर्नैरुक्ताः ॥

(३०९१ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ व्याकरणे शाकटस्य च तोकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वैयाकरणानां च शाकटायन आह—
‘धातुजं नामेति’ ॥(प्रदीपः) अन्यैरप्याचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन
व्युत्पादनसम्भूतमित्याह—नामेति ॥ तोकमित्यप्य-
मित्यर्थः ॥(उद्धोतः) ननु तेषामेवं व्युत्पादनं कैवैयाकरणैः कृतमि-
त्याशङ्क्याह—भाष्ये नाम चेत्यादि । तद् व्याचष्टे—नाम खल्व-
पीति । नाम धातुजमित्येवमाहुर्नैरुक्ता इत्यक्षरार्थः । तदाह—अ-
न्यैरित्यादिना । पाणिनेस्तु त्रान्यव्युत्पन्नान्येवेति भावः । इदं चाय-
नेयीतीति ध्वजे भाष्ये १९१२ ॥ यच्च च कृवापेत्युगादि सृजानि
शाकटायनस्येति ध्वजितम् ॥ धातुजं नामेति । निरुक्ते आह—निरु-
क्तकारः । शाकटायनश्च स्वकृते व्याकरणे आह—धातुजं नामेति
भाष्येऽन्वयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र
भवितव्यम् ।

(३०९२ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः

प्रकृतेश्च तद्व्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः । प्र-
त्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्पाद्विधादनून्यधमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ उणा-
दयो ॥ १ ॥(प्रदीपः) यज्ञेति । पदमर्थः प्रयोजनं यस्य व्युत्पाद्य-
त्वेन च पदार्थः प्रकृत्यादिविशेषपदार्थसौ पदार्थस्तस्यायञ्च समु-
त्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः ॥ प्रकृ-
तिमिति । प्रसिद्धमर्लादिकमित्यर्थः ॥ प्रत्यय इति ।
फिजिदिकः ॥ प्रत्ययं चेति । प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः ॥
तेन एपेद्वज्जिति प्रत्ययं दृष्ट्वा शक्ति प्रकृतिरूपते । तेन सिद्धे
नाद्वेते ॥न सर्वत्र ऊहः फलव्यः । किं तर्हि चाधुत्वेनाभिमतानु सं-
श्लिखति प्रदर्शयति—संश्लिखति ॥ १ ॥(उद्धोतः) पदार्थ इत्यत्रार्थशब्दः प्रयोजनवाचीत्याह—
अर्थः प्रयोजनमिति । विशेषपदार्थमिति । उक्तप्रकृतिप्रत्यया-
देर्देन समुत्थितं विशिष्टाया संज्ञायाः प्रकृतेरुत्पत्त्यव्युत्पादनेन नव्युत्पादितमित्यर्थः ॥ संज्ञासु धातुरूपाणीत्यवतारयति—न सर्व-
त्रेत्यादि । संज्ञासु प्रसिद्धसंज्ञाशब्देयु ॥ १ ॥

(भविष्यत्कालाधिकारः)

(५३५ भविष्यति गम्यादीनां साधकसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ०२)

१६८ भविष्यति गम्यादयः ॥ ३।३।३ ॥

(३०९३ दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भविष्यतीत्यनद्यतन

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । श्रवो ग्रामं गमी ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

लुटायं निर्देशः क्रियते । लुट् चानद्यतने लुटा
वाध्यते । तेन लुट् एव विषये एते प्रत्ययाः स्युः
लुटो विषये न स्युः ।(प्रदीपः) भविष्यति ॥ ३ ॥ अनद्यतन इति ।
भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मात्रे वर्तते न तु तद्विशेषेऽनद्यतने तस्य
लुङ्विषयत्वात् । ततश्च गम्यादयो भविष्यच्छब्दार्थेनवाह्याय-
माना अनद्यतने न सिध्यन्तीति वार्तिकारम्भः ॥

(३०९४ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरेतराश्रयं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरे-
तराश्रयता ? । भविष्यत्कालेन अयं निर्देशः क्रियते,
निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता । तदेतदि-
तरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रक-
ल्पन्ते ॥(प्रदीपः) इतरेतराश्रयं चेति । एतद्वृत्ते इत्यत्र
व्याख्यातं तत् एवावधारणीयम् ।

(३०९५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? ॥ पक्वं तावदुक्तम्—*न
वाऽपवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्वि-
धानम्* इति ॥(प्रदीपः) न वेति । विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाध-
येण गम्यादयः प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । विशेषविषयक्षार्था चापवाद-
विप्रतिषेधाद्युक्ते भवति श्रवो गन्ता ग्राममिति । वासरूपवच-
नाद्युक्ति भवति । तेन भविष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा
उपपद्यन्ते ।(उद्धोतः) भविष्यति ग ॥ ३ ॥ विशेष इति । एतानि
वाक्ये विशेषे वृत्त्याऽपि वृत्तवत्तत्सामान्यस्यैव विषयमाश्रित्य तदा--२ “आसंज्ञाया भूतवच” इति (१११०) गणपथे मार्गिरनिर्दिष्टा
बोध्यम् ॥

अथो णिनिः । अनद्यतनाख्यस्तु विशेषः पश्चात् इवःशब्दमहिम्ना गम्यते इति भावः ॥ विशेषपीति । प्रथमतः पञ्च विशेषविवक्षाया- मित्यर्थः ॥ अपवादोति । लटो हि दावपवादौ णिनिर्लुट् च ॥ नन्वेवं इवो गमिष्यतीत्यादिप्रयोगानापत्तिर्णिनिना वापादत आह— वासरूपेति । सामान्यविवक्षायामिति भावः ।

(शेषभाष्यम्)

अपरमप्युक्तम्—*अव्ययनिर्देशात्सिद्धम्*इति । अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । अवर्तमाने भूत इति ।

स तथा निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । अव्ययमेष भविष्यतिशब्दः । नैव भवतेर्लुट् ॥

कथमव्ययसंज्ञा ? । “विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा” “निपातोव्ययम्” इत्यव्ययसंज्ञा । अथापि भवतेर्लुट्, एवमप्यव्यय- मेष । कथम् ? । न व्येतीत्यव्ययमिति । क पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते ॥

यदि तर्हि नव्येतीत्यव्ययमिति ।

न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात्* । न वा भवि- ष्यदधिकारेणार्थः ॥ किं कारणम् ? । तद्विधान- स्यान्यत्राभावात् । येऽपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते, एतेऽप्येते कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(३०९६ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं

यावत्पचति पुरापचतीत्यनप-

शब्दत्वाय ॥ * ॥

भविष्यतिग ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) यावत्पचतीति । सति भविष्यदधिकारे भविष्यत्येव यावत्पुराशब्दयोगे लटः साधुत्वं भवति । भवि- ष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य वाधनाद् । असति भविष्यदधिकारे भूतेषु साधुत्वं लटः स्यात् । शब्दोपात्तकाले विशेषविधाना- भावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात् ॥ ३ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वायेति । भवि- ष्यत्येवानपशब्दत्वं यथा स्याज्ज्ञे तु नैत्येतदर्थमित्यर्थः । तदाह—

१ तयोर्धर्मविधेयाल्लुट्तेवेति योजना (र. ना.)

२ अस्य वार्तिकत्वे भाष्यं लेखकप्रमादाद्भूतम् भाष्यत्वे वार्तिकं वेति शु- धीभिः नु विचार्यम् ॥

३ शब्दोपात्तकालविशेषे विधानाभावे इति पाठः शोभनो नाति । (र. ना.)

पा० पु० ३८

सतीति । भविष्यद्भूतयोरसाधुत्वप्राप्तौ भविष्यत्येवानेन साधुत्वं क्रियते न तु भूते । वर्तमानकाले साधुत्वाभावे तु न मानम्, भाष्यादलाभात् । कालस्यानुवाचयता तत्कालोऽपि न्यन्यायाप्राप्तेश्च । भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य वाधनादिति कैयटश्चिन्त्यः ॥ भूतेपीति । भविष्यत्पदाभावे यावदिति सूत्रं यत्र विहितो लट् ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थः स्यात् । एवं च भूतेषु साधुत्वं स्यादिति भावः ॥ दूषणान्तरमाह—शब्दोपात्तेति । अनुवाचविषये तत्कालोऽपि न्यन्यायाभावादित् चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

(५३५ लट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ३)

९६९ यावत्पुरानिपातयोर्लुट् ॥ ३।३।४ ॥

(३०९७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यावत्पुरादिषु लङ्घिर्लुट्:

पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यावत्पुरादिषु लङ्घिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लङ्घवतीत्य- स्यावकाशः—यावद्भुङ्के । पुराभुङ्के । लुटो- काशः भवः कर्ता श्वोऽध्येता । इहोभयं प्राप्नोति— यावत् श्वो भुङ्के । पुरा श्वो भुङ्के । लङ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोतः) यावत्पुरा ॥ ४ ॥ यावत्पुरादि इति भाष्ये आदिना इत आरभ्य तुमुन्त्पूर्वपर्यन्तसूत्रतन्मर्मसंग्रहः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । “अनद्यतने लुट्” इत्यत्र “यावत्पु- रानिपातयोर्लुट्” इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥ यावत्पुरा ॥ ४ ॥

(उद्घोतः) लङ्घितेतदनुवर्तिष्यते इति । इत्यादिसूत्रसं- दर्भोपलक्षणमिदम् ॥ ४ ॥

(५३६ लट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ० ४)

९७२ लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ३।३।७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्स्यैव । तत्र किंवृत्ते लिप्सायामित्येव सिद्धम् ॥

(उद्घोतः) लिप्स्यमान ॥ ७ ॥ भाष्ये न लिप्स्यमान- सिद्धिरपि लिप्स्यैवेति । लिप्साव्याप्येवेत्यर्थः ॥ एवं च लिप्सा- यास्तत्रापि गम्यमानत्वमत्येवेत्याशयः ॥

४ इव गम्योक्तिरिव चिन्त्या स्वरूपेण कालस्य प्रमाणान्तरमास्तयाऽनु- वाद्यत्वेऽपि प्रत्ययवर्गमित्येन तस्याप्राप्तत्वेन विषयत्वसंगमादिति । (र. ना.)

५ लुटः पूर्वविप्रतिषिद्धं पूर्वविप्रतिषेधोऽस्ति तेन यावत्पुरादिषु लङ्घि- रिति योजना । (र. ना.)

६ अनद्यतने लङ्घितादि सूत्रसंदर्भः । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

अकिंवृत्तार्थोयमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥ लिप्स्यमा० ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) लिप्स्यमान ॥ ७ ॥ अकिंवृत्तार्थ इति । पूर्वत्र तु किंवृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहितायां लिप्सायामकिंवृत्ते लङ्निगत्यर्थम् ॥ ७ ॥

(उद्घोतः) सिद्धिरहितायामिति । भवानद्य ब्राह्मणानामभ्युपगम्यतीत्यादौ । सिद्धिरिष्येदाहरणं तु यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छतीत्यादौ ॥ ७ ॥

(५३७ तुमुन्ण्वुलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ५)

९७५ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रिया-
र्थायाम् ॥ ३।३।१० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल्विधीयते, न अविशेषेण विहितः ण्वुल् । स क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चोदितम् । अकर्मकार्थोयमारम्भः । आसको व्रजति । शायको व्रजतीति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

प्रत्याख्यातं तत् *न वा धातुमात्रादर्शनाद् ण्वुल्* इति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितम् । अवर्तमानकालार्थोयमारम्भः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

तदपि प्रत्याख्यातम्—*न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम्* इति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“अकेनोभविष्यदाद्यमर्ण्ययोः” इत्यत्र पष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः । स यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) तुमुन् ॥ १० ॥ अकेनोरिति । सति भविष्यत्काले ण्वुलविधा तदनुवादेन पठ्थीनिषेधो विधातुं शक्यते नान्यथेति भावः ॥

(उद्घोतः) तुमुन्ण्वु ॥ १० ॥ भाष्ये—इत्यत्र पष्ठ्या इति । अत्र चरे, अकस्य भविष्यतीत्यन्वाख्यानवार्तिके चेत्पर्यः ॥ ननु सामान्यण्वुत्वेवाय निषेधोऽस्त्वत आह—सतीति । तदनुवादेन मिथितो हि तदर्थको भवतीत्यर्थः ।

१ भवता मध्ये यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छतीति योजना । (२. ना.)

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषेण विहितः स यदा भविष्यति तदास्य प्रतिषेधो भविष्यति ।

(उद्घोतः) भाष्ये य एवासाविति । भविष्यत्क्रियावाचकप्रकृतिकत्वमेव ण्वुलि भविष्यत्त्वमिति भावः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह माभूत्—अङ्ग यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजकाः—य एनं याजयिष्यन्तीति ।

(प्रदीपः) लप्स्यन्तेऽस्येति । याजकशब्दो भविष्यति वर्तते यस्मात्ते तं याजयिष्यन्ति न तु ते याजितवन्तः तत्र भविष्यदधिकारविधानाभावादस्येति पठ्थी न प्रतिषिष्यते—अस्य याजका इति । एतद्व्याचष्टे—य एनमिति ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैव भविष्यत्कालः ॥ कस्तर्हि ? । भूतकालः ॥

कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ।

“धातुसंबन्धे प्रत्ययाः” इति ॥

(प्रदीपः) कस्तर्हि ? भूतकाल इति । शब्दशक्तिस्त्वाभाष्यायाजकशब्दस्य भूतकालविषयत्वमिति भावः ॥ धातुसंबन्ध इति । याजकत्वस्यैव भविष्यत्त्वं प्रतीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) धातुसंबन्ध इति । लप्स्यन्त इति धात्वर्थः संबन्धेति भावः । न च धातुसंबन्ध इत्यनेनापि कालान्तरे प्रत्यया विधीयन्त इत्यस्यापि भविष्यत्कालत्वमस्त्वेति वाच्यम् । धातुसंबन्धे इत्यादिना तत्प्रत्याख्यानप्रकारसंज्ञेनादोषात् ॥ याजका इत्यस्य तथा व्यवहरिष्यमाणा इत्यर्थात् । तदाह—याजकत्वस्यैवेति । तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यस्तर्हि न धातुसंबन्धः । इमेऽस्य याजकाः । इमेऽस्य लावका इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यस्तर्हि इति । तत्र लक्षणायां न प्रमाणमिति तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्त्वमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एषोपि भूतकालः ॥

कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ।

संबन्धात् । स च तावत्तैरयाजितो भवति ।

तस्य च तावत्तैर्या अलूना भवन्ति । उच्यते च ॥

(प्रदीपः) संबन्धादिति । भाविजाजकत्वादिकमारोप्य तथाभिधानादित्यर्थः ।

(उद्घोतः) तत्रापि प्रकरणादक्षणेत्तुत्तरम् ॥ संबन्धशब्देन प्रकरणमुच्यत इत्याह—स च तावदिति ॥ भाविजाजकत्वादि-

२ अर्थ इति शेषः । (२. ना.)

कमारोप्येति । तद्यवहारमित्यर्थः ॥ ओदनं भोजको व्रजतीत्यादौ च भविष्यत्वेनैव भावार्थप्रतीतिरिति सिद्धिरिति भावः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन् विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं वाधेत ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्विधीयते कर्तरि ण्वुल् । तत्र कः प्रसङ्गो यद्भावे विहितस्तु मुन्कर्तरि विहितं ण्वुलं वाधेत ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

लट् तर्हि वाधेत ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति ॥

(३०९८ वार्तिकावतरणसमाधानभाष्यम् ॥ १ ॥)

अत उत्तरं पठति—

(३०९९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते । [किमर्थम् ?] ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यम् ? । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्ति’ इति । ण्वुलपि तृजादिः । तुमण्वुलौ ॥ १० ॥

(प्रदीपः) तृजादिप्रतिषेधार्थमिति । तेन कर्ता व्रजति विशिषो व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

(उद्घोतः) कर्ता व्रजतीति । करिष्यामीति व्रजतीत्यर्थे इत्यर्थः ॥ १० ॥

(५३८ भावार्थकप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ६)

१७६ भाववचनानां ३ । ३ । ११ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न अविशेषेण भावे ये प्रत्यया विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम् अन्यत्र च भविष्यन्ति ॥

(समाधानवार्तिकावतरणभाष्यम् ॥)

अत उत्तरं पठति—

(४००० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भाववचनानां च यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थोऽयमारम्भः ।

इदानीमेव लुक्तं क्रियार्थायां वाऽसरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । भाववचनाश्चापि तृजादयः ॥

(प्रदीपः) भावव ॥ ११ ॥ प्रतिपदविध्यर्थमिति । ज्ञापकेन निराकृतानां पुनः प्रतिपदं साक्षाद्विधानार्थं योग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाववचनाश्च ॥ ११ ॥ ज्ञापकेनेति । यद्यपि तुमूलद्वयोर्भावोऽसत्त्वभूतः, यथादिवाच्यस्तु सत्त्वभूत इति तुमर्थे से से इति सूत्रे भाष्यकैयट्योरुक्तत्वेन तेषां कथं तुमा लटा वा वाधः । तथापि अवान्तरविशेषाविवक्षया भाव्यं बोधयम् । एकदेश्युक्तिर्वा इदं भाष्यम् ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ।

(४००१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यथाविहिता इति तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) यथाविहिता इति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । [इह] याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युः । व्यतिकरो मा भूदिति ।

(प्रदीपः) यथाविहिता इति । येन प्रकारेण विहिता यथाविहिता इत्यसमस्तं पदद्वयम् । अथ वा यथाविहितं विधानं येषां ते यथाविहिता इति बहुव्रीहिः । अव्ययीभावे तु यथाविहितमिति स्यात् ।

(उद्घोतः) यथाविहिता इति । सादृश्योक्तकत्वान्नाव्ययीभावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भवन्तीतीयातासिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनम्—वाचका यथा स्युरिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यः येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामपि भवन्ति ततोमी वाचकाः कृताः स्युः । अथ हि चातुमात्राद् वा स्युः, प्रत्य-

यमात्रं वा स्यात्, ततो नामी वाचकाः कृताः स्युः ॥
भाववचनाच्च ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) वचनग्रहणमिति । वचनग्रहणेन लोकप्र-
सिद्धं वाचकत्वमवगम्यत इत्यसामञ्जसं न भवति ॥ ११ ॥

(उद्द्योतः) लोकप्रसिद्धमिति । यथाविधानं विहितानामेव
तथा वाचकत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

(५३९ अण्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ७)

९७७ अण् कर्मणि च ॥ ३ । ३ । १२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न 'अविशेषेण "कर्मण्यण्"
इत्यण्विहितः । स क्रियायामुपपदे क्रियार्था-
याम्' अन्यत्र च भविष्यति ।

(४००२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अणः पुनर्वचनमपवादविषये-
ऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणः पुनर्वचनं क्रियते अपवादवि-
षयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति कम्बल-
दायो व्रजतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते—अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थमिति,
न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् ॥

इदानीमेव ह्युक्तम्—क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां
वासरूपेण एजादयो न भवन्तीति । अण् चापि
एजादिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्यभयमनेन क्रियते । अपवादविषये चानि-
वृत्तिः । उत्सर्गविषये च प्रतिपदविधिः ॥

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ।

लभ्यमित्याह । कथम् ? । कर्मग्रहणसामर्थ्यात् ॥
कथं पुनरन्तरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यण् लभ्यः ? ॥

(प्रदीपः) अण् कर्म ॥ १२ ॥ कथं पुनरिति । अपू-
र्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लाघवादुत्सर्गविषय एव णुलं वाधि-
त्याण् स्यात् । काण्डलावो व्रजतीति । तथा चापवादविषये न
स्यादिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अण् कर्म ॥ १२ ॥ प्रतिप्रसवस्य लाघवा-
दिति । काण्डलावादी वासरूपेण णुलं वाधितस्याप्यनः प्राप्या
एजादयो वासरूपेण न भवन्तीति निषेधनिवृत्तिमात्रेण प्रतिप्रसवस्य,
सिद्धानुवादेन च तद्विषये निवृत्तिः । अत एवापूर्वविध्यमेषया लाघ-
वम् । अपवादकारिषिषये ण परत्वाणुल्लेखः स्यात्, नखण् ॥ न
प परत्वाद्नुकादीनामपि वाचकः, अपूर्वविधित्वापत्तेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

(प्रदीपः) वचनग्रहणमपीति । ततश्च वचनग्रहणा-
त्मकमेवोपपदेऽपि सिद्धे पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमि-
त्यपवादविषयेऽप्यण् सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ततश्चेति । अण्वचनो वाचको भवतीत्यर्थं कर्म-
ण्युपपद एव तस्य वाचकत्वमिति भावः ॥ कर्ममात्रेति । एवं च
तत्सामर्थ्यात्परत्वेनापवादकादि विषयेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वमस्येति
भावः ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ।

(४००३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपर्यायेणेति तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपर्यायेणेति तु वक्तव्यम् । कदाचिद्धि
कर्मणि स्यात् कदाचित् क्रियायामुपपदे क्रियार्था-
यामिति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तर्हि वक्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । चेन्न संनियोगः करिष्यते—'अण्
कर्मणि च' ॥ किं च ? । अन्यत्—'क्रियायामुपपदे
क्रियार्थायामिति ॥

(प्रदीपः) कदाचिदिति । वचनं तु भविष्यति काले-
पवादवाधानार्थं स्यादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु क्रियायां उपपदे विधानार्थम्, 'अण्' इत्येवाणुं
कर्मग्रहणं व्यर्थं केवलकर्मोपपदे सामान्यवृत्तेण 'कर्मण्य' णिलनेनैव
सिद्धेरत आह—वचनं त्विति । कर्मग्रहणं त्वित्यर्थः ॥ भविष्यति
काले क्रियायां उपपदेऽस्य लपि कम्बलदाय इत्यादौ कादिवाधानार्थमेव
स्यादिति भावः ॥

(वृषणभाष्यम्)

एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । ततश्च काण्डलावो व्रजतीति केव-
लस्य कर्मण उपपदसंज्ञाया अभावात्संज्ञातो न प्राप्नोतीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

चेन्नैव संनियोगः करिष्यते । "प्रत्येकं च वाक्य-
परिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति ॥
अण् कर्मणि" ॥ १२ ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकं चेति । कर्मणि क्रियायामिति वृषण-
समीनिर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति निमित्तसद्भावादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये चेन्नैवेति । उपपदसंज्ञयोरपि समुच्चय
इति भावः ॥ युपलब्धत्वाद्—प्रत्येकं चेति । तमाचष्टे—
कर्मणीति ॥ १२ ॥

(५४० लट् विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ० ८)

९७८ लट् शेषे च ॥ ३ । ३ । १३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

शेषग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) लट् शेषे च ॥ १३ ॥ शेषग्रहणमिति ।

क्रियायां क्रियार्थोपपत्तिरिति निवर्तिष्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) लट् शे ॥ १३ ॥ क्रियायामिति । तन्निवृ-
त्त्येवोभयत्र सिद्धिरिति भावः ॥

(४००४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लटि शेषवचनं क्रियायां

प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां
प्रतिपदविध्यर्थथा स्यात् ॥

(४००५ हेतुवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अविशेषेण विधाने लटो-

ऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविशेषेण हि विधाने सति लटोऽ-
भावः स्यात् । करिष्यामीति व्रजति ॥ किं कार-
णम् ? । प्रतिषिद्धत्वात् । इदानीमेव हुक्ं क्रियाया-
मुपपदे क्रियार्थोपां वासरूपेण तुजादयो न भव-
न्तीति । लट्चापि तुजादिः ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

(प्रदीपः) लट्तीति । अयं भावः । लट्तिस्तेतावत्युच्य-
माने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ
ण्वुला बाधितत्वात् स्यात् । शेषग्रहणात् क्रियायां क्रियार्थोपा-
मिल्यस्य संनिधिरनुमीयते इति तत्रापि लट् सिध्यति शेषे च
विषये ॥

(उद्घोतः) ण्वुला बाधितत्वादिति । वासरूपन्यायाभा-
वस्य शापनात् । वासरूपन्यायेन लट्ति इददत्तलु चिन्त्य एव ॥
शेषग्रहणादिति । तत्सामर्थ्याद्योगविभाग इति भावः । सूत्रपाठलु
'च'रहित इति तात्पर्यम् । अन्यथा शेषवचनं क्रियार्थक्रियायां
प्रतिपदविध्यर्थमिति भाष्यसंगतिः । चकारसहितस्यायमर्थो न
शेषग्रहणस्येति स्पष्टमेव ॥

(पूर्वपक्षभाष्यम्)

साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदादल्-
णनिर्मज्यते । किं कारणम् । अक्रियार्थोपपदत्वात् ।

१ क्रियार्थोपां क्रियायामुपपदे लट् विधिः । प्रतिपदविध्यर्थथात्वादित्यर्थः ।

(र. ना.)

२ चकारसहितस्य शेषग्रहणस्य प्राधान्येनैतदर्थकत्वात् तदभाष्या-
गतिरिति वचनम् । (र. ना.)

शेष इत्युच्यते । शेषश्च कः । यदन्यत् क्रियायाः क्रि-
यार्थोपाः ।

(प्रदीपः) साधीयस्त्विति । विपर्ययसाधनं प्रत्युत
शेषग्रहणमिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु तत्सामर्थ्यात्क्रियोपपदेनेत्येव कल्पना स्या
दिति मत्वा शङ्कते—साधीयस्त्वित्यादि । भाष्ये निर्भज्यते ।
विभज्यत इत्यर्थः ॥ अक्रियार्थोपपदत्वादिति । क्रियार्थोपपदभि-
न्नोपपदार्थकत्वादित्यर्थः ॥

(पूर्वोक्तसमाधानवार्तिकशायप्रदर्शकसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(४००६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लटि शेषवचनं क्रियायां

प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्र-
तिपदविध्यर्थथा स्यात् । लट् शेषे च । करिष्यति
हसिष्यतीति । क च । क्रियायामुपपदे क्रियार्थो-
यामिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । चशब्दसहिताच्छेषग्रहणात्
क्रियायामुपपदे लट् सिध्यतीति वार्तिककारस्याशय इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) स्वाशयं प्रकटयति—एवं तर्हीति । च घटितः
पाठः कर्तव्य इति भावः ॥ वार्तिककारस्येति । तेन वार्तिककृ-
त्कृतोऽयं चशब्दघटितो न्यास इति सूचितम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

स तर्हि चकारः कर्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । कथम् ? । इह 'लट् भवति' इती-
यता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत् शेषग्रहणं
करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—योगाङ्गं यथा विज्ञा-
येत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते—
'लट्' लट् भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थोपा-
मिति । ततः 'शेषे' । शेषे च लट् भवति इति ॥
लट् शेषे च ॥ १३ ॥

(प्रदीपः) इदानीं योगविभागाश्रयणेन चकारं प्रत्याख्या-
तुमाह—स तर्हीति ॥ १३ ॥

(उद्घोतः) चकारं वार्तिककृदुक्तम् ॥ १३ ॥

१ क्रियार्थोपपदमिन्नोपपदाद् विधीयमानत्वेनेत्यादौ शेषः । (र. ना.)

२ शेषग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । (र. ना.)

३ शेषग्रहणस्येति शेषः । (र. ना.)

(५४१ लटः सदादेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ९)

९८९ लटः सद्वा ॥ ३ । ३ । १४ ॥

(४००७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सद्भिधिर्नित्यमप्रथमा-

समानाधिकरणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सद्भिधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम् । पक्ष्यन्तं पश्य पक्ष्यमाणं पश्य । क तर्हीदानीं विभाषा ? ।

प्रथमासमानाधिकरणे । पक्ष्यन्पक्ष्यति । पक्ष्यमाणः पक्ष्यते ॥

(प्रदीपः) लटः सद्वा ॥ १४ ॥ सद्भिधिरिति । अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थानामिति संबोधनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते ॥ १४ ॥

(उद्द्योतः) लटः सद्वा ॥ १४ ॥ सूत्रोपात्तानामिति । इदं च वृत्त्यादिव्यवहारात्मयोगवलाच्चावृत्तेयम् ॥ १४ ॥

(५४२ लुङविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १०)

९९० अनद्यतने लुट् ॥ ३ । ३ । १५ ॥

(४००८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः कर्तव्यः—“अनद्यतने” । अनद्यतने लटः सत्संज्ञौ भवतः । श्वोऽनीनाघासमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । ततः “लुट्” । लुट् च भवत्यनद्यतने । श्वः कर्ता । श्वोऽध्येता ।

केन विहितस्यानद्यतने लटः सत्संज्ञावुच्यते ॥ एतदेव ज्ञापयति—“भवत्यनद्यतने लुट्” इति । यद्यमनद्यतने लटः सत्संज्ञौ शास्ति ॥ एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति । यदुक्तं “भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानम्” इति ।

(प्रदीपः) अनद्य ॥ १५ ॥ एवं चेति । भविष्यच्छब्दस्यानद्यतनेपि वर्तनात्तत्रेण एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) अनद्यतने ॥ १५ ॥ अनद्यतनेपीति । लट्-शेषे इति सूत्रेण केवलं भविष्यति शापकेन अनद्यतने भविष्यतीत्यर्थः ॥ तत्रान्यतरनिर्देशेऽन्यतरशिखस्यादत्त आह—तत्रेणेति । एकशेषेणेति । विभक्त्यन्तेकशेषेत्यर्थः ॥ एतच्च शापकं सदिपयलट् एवेति निरुपिष्यलटोऽनद्यतनेऽसाधुत्वमेवेति केचिद् । सामान्यत एव शापकमित्यने ॥

(४००९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे ॥*॥

(भाष्यम्) परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्या अर्थे

इति वक्तव्यम् । इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति । अयं तु कदाध्येता य एवमनभियुक्त इति ।

(प्रदीपः) भविष्यन्त्यर्थे इति । भविष्यन्तीशब्देन पूर्वार्चार्थसंज्ञया लुङ्मुच्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये परिदेवनमनुशोचनम् ॥ श्वस्तनीति लुटः सज्ञा । भविष्यन्त्यर्थे लुङ् इयं भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः ॥ यैवमिति । विलम्बितम् ॥ अनभियुक्तः । अभ्यासहीनः ॥ अनद्यतनविषयमेतत्प्रयोगद्वयम् ॥ १५ ॥

(४०१० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कालप्रकर्षात्तूपमानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति । गन्तेवेयं गन्ता नेयं गमिष्यति । अध्येतेवायमध्येता नायमध्येष्यते ॥

न चै त्तिङन्तेनोपमानमस्ति ।

(भाष्यम्) एवं तर्ह्यनद्यतन इवानद्यतन इति ॥ अनद्यतने ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) अनद्यतन इति । प्रयोगदर्शनवशाच्च गौण-प्यनद्यतने प्रत्ययो भवति ।

(घञ्प्रत्ययाधिकारः)

(५४२ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ११)

९९१ पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ ३ । ३ । १६ ॥

(४०११ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्पृश उपतापे ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कम्बलस्पर्श इति । पदरु ॥ १६ ॥

(प्रदीपः) पदरुज ॥ १६ ॥ स्पृश उपताप इति । उपतापो रोगः । स्पृशो नाम व्याधिविशेषः ॥ अन्यत्र पचायञ् भवति । खरे विशेषः ॥ १६ ॥

(उद्द्योतः) पदरुज ॥ १६ ॥ स्पृशो नामेत्युदाहरणम् ॥ अन्यत्र व्याध्यातिरिक्ते ॥ १६ ॥

(५४३ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १२)

९९२ सृ स्थिरे ॥ ३ । ३ । १७ ॥

(४०१२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्याधिमत्स्यचलेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्याधिमत्स्यचलेष्विति वक्तव्यम् । अतिसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । चले—शालसारः । खदिरसारः । सुस्थिरे ॥ १७ ॥

(प्रदीपः) सुस्थिरे ॥ १७ ॥ स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोर्थ उच्यते ॥ व्याधीति । अस्थिरार्थं वचनम् ॥ १७ ॥

(उद्घोतः) सुस्थिरे ॥ १७ ॥ कालान्तरस्य प्रापक इति । प्राप्तिमानित्यर्थः । कालान्तरस्यायीति यावत् ॥ अस्थिरा-र्थमिति । विसारो मत्स्य इत्यत्रैकदेशस्य कालान्तरप्राप्त्याऽ-स्थिरत्वम् ॥ बलं दृढोऽंशः ॥ सारो बलमित्यपि शरीरे दृढशुक्रांश-स्यैव बलपदार्थत्वादुपपन्नम् न्याय्यस्यापि दृढत्वादेव तत्रापि सार-शब्दः सिद्धः । एवं श्रेष्ठेऽपि ॥ खदिरसारादौ कैयटोक्तस्थिरत्वाभा-वश्चिन्त्यः । तस्मात्सूत्रस्यैव विषयपरिगणनमिदम् । त्रिविकरूपा-स्थिरत्वस्य कैयटोक्तस्थिरत्वप्रतिद्वन्द्वो निरूपयितुमशक्यत्वाच्चे-त्यन्ये ॥ १७ ॥

(५४४ अधिकांशसूत्रम् घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ भा. १३)

९९३ भावे ॥ ३ । १ । १८ ॥

(५४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः—भूतौ, भवने, भावे, इति ॥ किं प्रयोजनम् ? सर्व-लिङ्गं भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

पुलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च । तेन पुलिङ्गे एव भावे एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः । स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः ॥

(प्रदीपः) भावे ॥ १८ ॥ सर्वलिङ्ग इति । लिङ्गस्यो-पलक्षणार्थत्वात्सर्वसंख्य इत्यपि बोद्धव्यम् ॥ पुलिङ्गेनेति । ततश्च शब्देन योर्थः प्रतिपाद्यते यलिङ्गसंख्यायुक्तस्तस्यैवाभि-धायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन संव-न्वस्यासंभवाद् स्त्रियामकर्तरि कारके किन्प्रत्ययः स्यात् । भावे तु पुंसि । एवं नपुंसके भावे क इत्यत्राकर्तरि च कारके इत्यस्य निश्चितत्वाच्चपुंसके कर्तरि क्तः स्यात् । भावे तु पुंसि । द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भावे ॥ १८ ॥ ततश्च शब्देनेति । भाव इति शब्देनेत्यर्थः । सिद्धावस्थः ॥ नन्वेवं स्त्रियां किञ्चि-दिति स्यात्संगतिरत आह—स्त्रियां भाव इति ॥ नन्वेवमपि नपुंसके भाव इत्यसंगतं स्यात्तत्रार्थान्तरानुवृत्त्यभावादत आह—एव-मिति ॥ कर्तरिति । कर्तरि कृदित्यनेन लब्ध इत्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नात्र निर्देशस्तत्रम् ॥

(प्रदीपः) नात्रेति । सत्त्वभूतयोर्विना लिङ्गं संख्यां च न निर्देष्टुं शक्यत इति तयोः शब्देनोपादानम् । शब्दसत्त्वा-रमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

कथं पुनस्तेनैवं च नाम निर्देशः क्रियते । तच्चा-तन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद् द्वेषी च ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नान्तरीयकत्वाच्च पुलिङ्गेन निर्देशः क्रियते, ए-कवचनेन च । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चि-लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा कश्चिद्वचनार्थं शा-लिकलापं सतुपं सपलालमाहरति, नान्तरीयक-त्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्यु-त्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थं मत्स्यान्सशकैला-न्सकण्टकानाहरति, नान्तरीयकत्वात् । स याव-दादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एव-मिहापि नान्तरीयकत्वात्पुलिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तत्रम् । कया चिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) नान्तरीयकत्वादिति । अन्तरशब्दो गृहादिषु पठ्यते, स च विनार्थे वर्तते । अन्तरे भवं अन्तरीयं तत्र नृषसमासे कृते पृषोदरादिलाङ्गाध्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः । ततः स्त्रायै कचप्रत्ययः ॥ तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः । द्वन्द्वे तु जा-तिरप्राणिनामित्येकवद्वाचप्रसङ्गः ॥ एवं शकलकण्टका-नीति बोद्धव्यम् । कण्टकशब्दोभयलिङ्गः ॥ एवमिहा-पीति । प्रयोगमूलत्वाद्वाकरणस्मृत्यैः प्रयोगे च सर्वलिङ्गसंख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसंख्ययोरिवविश्लेषार्थः ॥

(उद्घोतः) लिङ्गसंख्ययोनान्तरीयकत्वमुपपादयति—स-त्वेति । प्रातिपदिकमात्रं निर्दिश्यतामिति वदन्तं प्रत्याह—श-ब्देति । न केवला प्रकृतिरिति निषेधादिति भावः ॥

भाष्ये कयाचिद्विभक्त्येति । सङ्ख्ययैत्यर्थः ॥ विनार्थे इति । एवं च यद्विना यत्र भवति तत्रान्तरीयकमित्यर्थः ॥ भाष्यकारव-चनप्रामाण्याद्देति । वा शब्दो हेतौ । ततो हेतोः पृषोदरादित्व-मित्यर्थः ॥ न लोपाभाव इति । निषेधार्थकोऽननुवचनो नशब्दो नारत्येवेति भावः ॥ ननु कण्टकस्य पुंस्त्वात्कण्टकानीत्यनुपपन्नमत आह—कण्टकशब्दश्चेति । गर्द्धादित्वादिति भावः ॥ प्रयोगमू-लत्वादिति । अनुवाच्यगतत्वादिविश्लेषेति तत्त्वम् । नह्यत्रेति भाष्य-स्यानानुवाद इत्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकयुक्त्यन्तरभाष्यम्)

अथ वा कृभ्वस्त्यः क्रियासामान्यवाचिनः, क्रि-याविशेषवाचिनः एवाद्यः । यच्चात्र पचतेर्भवति-र्भवत्, न तद् भवतेः पचतिर्भवति । यच्च भवतेः पचतर्भवत्, न तत् पचतेर्भवतिर्भवति ॥

किंच पचते भवति भवति ? ।

सामान्यम् ॥

किं च भवतेः पचति भवति ? ।

विशेषः ॥

तद्यथा—उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागि-
नेयं गत्वाह—‘उपाध्यायं भवानभिवादयताम्’ इति ।
स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा—मातुलस्य
भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह—‘मातुलं
भवानभिवादयताम्’ इति । स गत्वा उपाध्यायम-
भिवादयते ॥ एवमिहापि पचते भवतौ यच्चान्निर्दि-
श्यते ॥ भाष्ये ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्न-
लिङ्गसंज्ञानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं ज्ञातव्यमिति
विशेषः गोतवं विद्यते, तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया
विधास्यन्त इत्यर्थः ॥ यच्चान्निर्दिश्यते । भावः सामान्यमेव पचा-
दयो विशेषा एवेत्यर्थः ॥ भूतिभवनमित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादि-
भेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः ॥ तद्य-
थेति । यच्चैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वं च भिन्नसं-
वन्ध्याभ्यां परस्परमभावेन व्यवस्थितं तथा पाकादिषु विशेष-
रूपता भावशब्दस्य वाच्यं च सामान्यम् ॥ तदुक्तं हरिणा—
आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।
संवन्धिभेदादर्थत्वात्मा स विधिः पक्तिभावयोरिति ॥

भवतौ यदिति । भवतौ धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं य-
त्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं, तत्प्रत्ययार्थत्वेन
निर्दिश्यते इत्यर्थः ॥ तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्य-
रूपमर्थमाह । प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम् । तदुक्तं हरिणा—
आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥
इति ॥ १८ ॥

(उद्घोतः) किंचिदधिकं वक्तुं विवक्षायामपि न दोष इत्याह
—अथ वेति । भाष्ये फल्लोर्ह्यन्तार्थं ग्रहणम् । घञसमभि-
व्याहारे साध्यत्वेन भासमानं सुबोधे इति तस्य सामान्यवाचित्वम् ॥
भिन्नलिङ्गेति । पाकः पक्तिः पचनमित्येवमिति भावः । भिन्नलि-
ङ्गसंज्ञानुगतेषु वदितिशेषेषु ॥ सामान्यं सत्त्वभावरूपसिद्धत्वा-
त्यम् ॥ तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति । अत एव पक्तिर्मात्रं इत्याद्यु-
पपद्यते । धर्मपरत्वापि धर्मभूमिगोभेदास्तामानाधिकरण्यम् ॥ त-

दाश्रित्येति । एवं च लिङ्गसंज्ञानुगतेष्वपि विवक्षायामपि न दोषः । न
चैवं पक्तिरित्यादौ पुंस्त्वानुगतः । तादृशविशेषगतसामान्यस्य भा-
वशब्दवाच्यस्य सिद्धत्वरूपस्य पुंस्त्वैकत्वयोः सत्त्वेपि तदाश्रयविशे-
पस्य नानालिङ्गत्वात्स्वीत्वाद्युपपत्तिरिति भावः ॥ सामान्यमिति ।
तद्वत्तत्सिद्धत्वाख्यो धर्म इत्यर्थः । विशेषा इति । तदाश्रया
व्यक्त्य इत्यर्थः ॥ ताश्च भावविहिततत्त्वप्रत्ययान्तवाच्या अनेकलिङ्गा
इति भावः ॥ कर्त्रादिभेदादिति । कृपादिभेदादित्यपि बोध्यम् ॥
वन्ति कुतश्चेति तथैव पाठः । सामान्यानुगत इति । सिद्धत्वरूप-
सामान्यानुगत इत्यर्थः ॥ स विधिरिति । प्रकार इत्यर्थः । यथा
एकस्यैवाचार्यत्वं मातुलत्वं संवन्धिभेदात्तथा एकस्मिन्नेव पाकादिषु
साध्यत्वविशिष्ट तत्त्वक्रियात्वरूपविशेषरूपता, भावशब्दवाच्यं सा-
मान्यं चेत्यर्थः ॥ तच्च तत्र यथा निरूपकभेदाद्विभक्तम् । एवं प्रकृ-
तेऽपि वाचकभेदात् कारकनिरूपितं साध्यत्वम्, क्रियान्तरनिरूपितं
च सिद्धत्वमिति बोध्यम् ॥

वाच्यत्वेनेति । अनेकार्थत्वाद्भातूनां सिद्धत्वमपि घञन्तर्भूता-
न्तोरर्थ इति भावः ॥ यत्सामान्यमिति । साध्यत्वविशिष्ट तत्त्वक्रि-
यात्वरूपविशेषसत्त्वेपि यत्सिद्धत्वाख्यं सामान्यं पच्यार्थगतं घञन्तं
भवति वाच्यं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यते इत्यर्थः । न च तस्यैक-
त्वापुंस्त्वाच्च चिकीर्षा इत्यादौ दावादिर्न स्यादिति वाच्यम् । तस्य
भावस्य सिद्धत्वरूपस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्य विशेषणत्वेन लिङ्गाद्यनि-
वामकत्वात् । विशेषणत्वेन भासमानेनापि तेन स्वाश्रयस्य लिङ्गाद्य-
योग्यतापत्नीयते इति न दोषः ॥ सत्त्वरूपतामिति । एवं च सिद्ध-
त्वमाध्यत्वोभयधर्मेणैविशिष्टो धात्वर्थः पाकादिपदार्थ इति भावः ॥
आख्यातशब्दे । पचतीत्यादौ ॥ भागाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् ॥
साध्यसाधने क्रियाकारके बोध्येते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१४५ अधिकारसूत्रम् घञप्रत्ययविधिसूत्रं च ॥ ३१. १ आ. १४)

१९४ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्

॥ ३ । ३ । १९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कारकग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अकर्तरि ॥ १९ ॥ कारकग्रहणं किम-
र्थमिति । अकर्तरीति पशुनासपक्षे कर्तृमहशस्य कारकस्य
ग्रहणं विज्ञास्यते । प्रसज्यप्रतिपेधेपि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ्
भवति, कर्तरि न भवतीति विधिप्रतिपेधयोर्विधानाद् भावे च
पूर्वसूत्रेण विहितत्वात् संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंवन्धिनि कारके
एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यते इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) अकर्तरि च ॥ १९ ॥ विधिप्रतिपेधयोरिति ।

१ भावशब्दवाच्यं सामान्यं निर्दिश्यते इत्यर्थः । (र. ना.)

२ चित्तगतीवसादिष्वित्येत्यर्थः । (र. ना.)

३ यथैव एवार्थात्मा संवन्धिभेदाद् आचार्यो मातुलश्चेति व्यपदिश्यते च
विधिः भगवत् पक्तिभावयोरिति योजना । (र. ना.)

४ सामान्यमिति शेषः । (र. ना.)

५ धर्मपरत्वापि भावशब्दस्य धर्मवाचिना पक्तिग्रहेण सामानाधिकरण्यं
पक्तिर्मात्रं इति धर्मभूमिगोभेदादिति योजना । (र. ना.)

६ आचार्यत्वं मातुलत्वचेत्यर्थः । निरूपकभेदात्, क्रियानिर्णयस्वरूप-
वन्धिभेदादित्यर्थः । (र. ना.)

एकविपयत्वे विकल्पापत्तेर्लक्षितकारकविपयता विधेरिति भावः ॥
ननु भावविपयत्वमेव स्यादत आह—भावे चेति ॥

(४०१३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थ-
विज्ञानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारकग्रहणं क्रियते । [किं कार-
णम् ?] अनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनादेशे अनि-
र्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति—तद्यथा, “गु-
त्तिज्जकिञ्चयः सन्” “यावादिभ्यः कन्” इति । ए-
वमिमेऽपि प्रत्ययाः स्वार्थं स्युः । स्वार्थं मा भूव-
न्कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) स्वार्थ इति । साध्यमानरूपस्वार्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु स्वार्थस्य विधानमपि “भावे” इत्येव
लिङ्मत आह साध्यमानेति । अकर्तरीति तु सामान्यप्राप्तक-
र्तृधातुसंबन्धार्थं स्यादिति भावः ॥

(नियमार्थत्वप्रयोजनभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्ययः स्वार्थं
“भावे” वञ्जिति ॥

(प्रदीपः) विहित इति । भावे भेदमवबुध्यमान आह ॥

(उद्घोतः) भाष्ये विहित इति । एवं च सामर्थ्यात्कारक
एव भविष्यतीति भावः ॥

(नियमखण्डनभाष्यम्)

तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोयं विज्ञायते—
अकर्तरि संज्ञायामेवेति ॥

(उद्घोतः) इतर आह—तेनेति । अकर्तरि संज्ञायामेवेति
सामान्यतः कर्तरि कृत् इति सूत्रप्राप्तकर्तरि न, किं तु भावे तत्र
च संज्ञायामेवेत्यर्थः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अस्ति चेदानीं कश्चित्संज्ञाभूतो भावो यदर्थो
विधिः स्यात् ॥

(उद्घोतः) संज्ञाभूत इति । संज्ञात्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥
भावः । भावप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥ यदर्थो विधिरिति । नियमवि-
धिरित्यर्थः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

अस्तीत्याह । आवाहो विवाह इति ॥

(प्रदीपः) आवाह इति कन्याया आगमनमुच्यते ।
विवाहस्तु नयनम् ॥

(नियमखण्डनभाष्यम्)

कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति
कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? । अकर्तरि च

कारके संज्ञायां वञ्चिष्येयः । तत्रापुर्वो विधिरस्त-
नियमोस्त्विति । अपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न
नियमः ॥

(प्रदीपः) तत्रापुर्व इति । अन्यथा भावे संज्ञाया-
मिति एकमेव योगं कुर्यात् । योगविभागात्तु विध्यर्थत्वमस्येत्यर्थः ।

(उद्घोतः) योगविभागात्त्विति । अकर्तरिग्रहणाच्चैत्य-
योध्यम् । नियमपक्षे तस्यापि वैयर्थ्यादित्याहुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदेव तर्हि प्रयोजनं स्वार्थं मा भूवञ्जिति ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं विहितः प्रत्ययः स्वार्थं “भावे” वञ्जि-
तीति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् ॥ अनेनेदानी-
मभ्यन्तरे भावे स्यात् ॥

(प्रदीपः) अन्य इति । सत्त्वभावमापन्न इत्यर्थः ॥
अनेनेति । साध्यमानरूपो धातुवाच्य आभ्यन्तरः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कः पुनरनयोर्भावयोर्विशेषः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

उक्तो भावभेदो भाष्ये ॥

(प्रदीपः) उक्त इति । सार्वधातुके यगिलत्र
भावभेदः प्रतिपादितः ॥

(उद्घोतः) उक्तो भावभेदो भाष्ये इति शङ्खिन्नतिरि-
क्तस्य छात्रस्य वाक्यमित्येके । भगवत एवेत्यन्ये ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “नञिव्युक्तमन्य-
सदशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः” । नञ्युक्तमिव-
युक्तं चान्यस्मिन्सदृशे कार्ये विज्ञायते तथा ह्यर्थो
गम्यते । तद्यथा—“अब्राह्मणमानय” इत्युक्ते ब्राह्म-
णसदृशं पुरुषमानयति । नासौ लोष्टमानीय कृती
भवति । एवमिहापि “अकर्तरि” इति कर्तृप्रतिषेधा-
दन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे कार्ये विज्ञायते ।

किं चान्यदकर्तृ कर्तृसदृशम् ? ।

कारकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नञिव्युक्तमिति । प्रसज्यप्रतिषेधा-
त्पशुंदासो न्याय्य इति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि कारकग्रहणं कर्तव्यम्—“परिमा-
णाख्यायां सर्वेभ्यः” कारके यथा स्यात् । इह मा
भूत्—एका तिलोच्छ्रितः, द्वे शुती इति । * “वञ-

नुक्रमणमजविवषये अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्य-
पवादविज्ञानम्”* इति वक्ष्यति । तत्र चक्तव्यं
भवति ॥

(प्रदीपः) उत्तरार्थमिति । तेन परिमाणाख्यायां
सर्वेभ्य इत्यनेन घञ् कारके भवति, न तु भावः इति एका
तिलोच्छ्रितः द्वे श्रुती इत्यत्र भावे घञः प्रसङ्गादेतदर्थं घञनु-
क्रमणमित्यादि न वक्तव्यं भवति ॥ १९ ॥

(उद्द्योतः) घञनुक्रमणमित्यादीति । परिमाणाख्याया-
मित्यादि घञविधानमजपेरिव बाधकं न तु स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थकं
हि तद्वार्तिकमिति भावः ॥ ननु परिमाणाख्यायामित्यत्र कारके
इत्यनुवृत्तावपि कर्मणि क्तिनं बाधित्वा घञ् मा भूत् इत्यर्थं तदावश्य-
कमिति चेन्न । परिमाणाख्यायां भाव एव क्तिनं मन्यते अभिधान-
स्वभावादिनि न दोषः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्यकर्तरीत्येवा-
नुवर्तिष्यते ॥

(४०१४ संज्ञाग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र
घञो दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किं कार-
णम् ? । सर्वत्र घञो दर्शनात् । असंज्ञायामपि घञ्
दृश्यते—‘को भवता लाभो लब्धः’ ‘को भवता
दायो दत्तः’ इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते, अतिप्रसङ्गो भवति
—कृतः कट इत्यत्र ‘कारः कटः’ इति प्राप्नोति ॥

(४०१५ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानल-
क्षणत्वात् प्रत्ययस्य सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अतिप्रसङ्ग इति चेत् । तत्र । किं
कारणम् ? । अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् ।
अभिधानलक्षणः कृच्छ्रितसमासाः । अनभि-
धानाद् न भविष्यन्ति ॥ अकर्तरी च ॥ १९ ॥

(५१६ घञप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १५)

९९५ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः

॥ ३ । ३ । २० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सर्वग्रहणं किमर्थम् ।

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् यथा स्यात् । अजपोरपि
विषये—एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ ॥

(प्रदीपः) परिमाणा ॥ २० ॥ अजपोरपीति ।
अन्यथा पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाचमेव घञ् बाधेत
नापमिति भावः । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति । यद्यप्यत्र नि-
रभ्योः पूर्वोरिति घञ् सिध्यति तथापि सर्वापवादार्थं सर्वग्र-
हणोपादानादनेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यासः ॥

(३०१६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणा-
ख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ।
परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् । परिमाणा-
ख्यायामित्येव घञ् सिद्धः अजपोरपि विषये, नार्थः
सर्वग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) सर्वग्रहणमिति । बाध्यमात्रापेक्षायां समु-
दायापेक्षायां वा पुरस्तादपवाद्व्यायो नास्तीति भावः ॥

(आनर्थक्यनिराकरणभाष्यम्)

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? । एकः
पाको द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति ।

(प्रदीपः) एकः पाक इति । कर्मण्यपि घञ् भव-
तीति भावः ॥

(उद्द्योतः) परिमाणाख्यायां स ॥ २० ॥ परिमाणं
परिच्छिद्यः । तस्या आख्यानं कथनं तत्रैवार्थः । परिच्छित्तिश्च प्रत्य-
यार्थस्येति भावः । सा पैकादिशब्दैरुदाहरणेपु स्पष्टैव । पुनर्विधाना-
देवाजवविषये भवतीत्यत आह—अन्यथेति ॥ उपादानादने-
नैवेति । परिमाणाख्यायामित्यनेनैवैवार्थः । निरभ्योः पूर्वोरिति
च न कार्यमिति भावः ॥ निचायनिष्पावौ कर्मणि घञन्तौ । तण्डु-
लशब्देन शूर्पशब्देन च तत्पुरुषः ॥ निचीयते सः । भावसाधनो
वा निचायो राशिः । अत्र राशेरकत्वेन परिच्छेदः । निष्पूयते
गुणपपनयनेन च निष्पावस्तण्डुलराशिः । अत्रापि संख्यया परि-
च्छेदः ॥ निचाये ग्रहण इति अत्रप्राप्तिः ॥ बाध्यमात्रापेक्षा-
यामिति । सामान्यचिन्तायामिदम् ॥ बाध्यविशेषचिन्तायामपि
प्रकारविशेषमाह—समुदायापेक्षायां वेति ॥ ननु भावे इत्यने-
नैव सिद्धमत आह—कर्मण्यपीति । परिमाणशापनार्थं भाष्ये
एकादिपदोपादानम् ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

न पूर्वोणाप्येतत् सिद्धम् ।

(आनर्थक्यपरिहारभाष्यम्)

न सिध्यति । “संशायाम्” इति पूर्वो योगः । न
चैषा संज्ञा ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम् । अथापि क्रियते ।

एवमपि न दोषः । अजपावपि संज्ञायामेव । यथा-
जातीयक उत्सर्गः तथाजातीयकेनापवादेनापि भ-
वितव्यम् ।

(उद्घोतः) भाष्ये—अथापीति । एवं च पाकादिशब्दा-
नामसंज्ञात्वात् अकर्तृरिति चेत्तत्र न सिद्धमित्यर्थः । एवं चासं-
ज्ञार्थं परिमाणाख्यायामित्यस्य चारिताशब्दात् अजपोविषये घनार्थं
सर्वग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ समापत्ते—अजपावपीति ।
एवं च तण्डुलनिचाय इत्यादावप्यसंज्ञात्वादपोऽप्राप्तौ परिमा-
णाख्यायामित्येव वञ्छित इति नार्थः सर्वग्रहणेनेत्यर्थः ॥ अजपोः
संज्ञाविषयत्वे युक्तिमाह—यथाजातीयक इति । अन्यथाऽसंज्ञार्था
तयोश्चारिताशब्देन घनपवादत्वमेव न स्यादिति भावः ॥

(आनर्थक्यपरिहारभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि—“इहश्च” । सर्वेभ्योपि यथा
स्यात् ॥

(आनर्थक्यभाष्यम्)

ननु चायमिह एक एव घण्टरण्डाकल्पः । घण्टो
मृतमर्थः

(आनर्थक्यपरिहारभाष्यम्)

सर्वेषु साधनेषु यथा स्यात् । उपेत्याधीयते त-
स्मादिदं युपाध्यायः । अस्मिन्नधीयते इत्यध्यायः ।
“अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च” इत्येत-
न्निपातनं न कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वेष्विति । सर्वेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी
तेनायमर्थो गृह्यत इति भावः । तेनाधिकरणे घं बाधित्वा
घञ् भवति ॥

(उद्घोतः) ननु धातुविशेषणात्सर्वेभ्य इति पञ्चम्यन्ता-
त्सर्वेष्विति कथं लभ्यतेऽत आह—सर्वेभ्य इति ॥ तादर्थ्यं
इति ॥ नन्वपादानेऽकर्तृरिति कारके इत्युक्तेः सिद्धमत आह—
तेनाधिकरणेति । अपादानं तु दृष्टान्ताधेमिति भावः । तदुदा-
हरणम्, अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्याय इति । स्वाध्यायकाल इत्यर्थः ।

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

(आनर्थक्यबाधकभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम्—“कर्मव्यतिहारे णञ्
स्त्रियाम्” इति सर्वेभ्यो यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये णञ् स्त्रियामिति सर्वेभ्य इति ॥
व्यावचोरीत्यादौ युजादिविषयेऽपीत्यर्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येत्येतत्—कर्म-
व्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम्* । *पृथक्ग्रहणं
बाधक बाधनार्थम्* । *व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थ-

म्* । *तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः* । सिद्धं तु प्रकृते
स्त्रीग्रहणे णञ्ग्रहणं णिञ्ग्रहणं चेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कर्मव्यतिहारे इत्यादि । तत्र णिञ्-
विधायके सूत्रे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाको वर्तत इत्यत्र णञ्भावार्थम् ॥
स्त्रियां क्तिञ्जितलः पृथक्ग्रहणं तु व्यावचोरीत्यादौ ण्यासिति
युजादीनां बाधकानां बाधनार्थम् । न च व्यतीक्षादिषु गुरोश्च
हल इत्यस्यापि बाधप्रसङ्गः ॥ स्त्रियां क्तिनित्यधिकारे एव कर्म-
व्यतिहारे णञ् ततो णिच इति न्यासेन सिद्धेति तद्वार्तिकार्थः ॥

(आनर्थक्यबाधकभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि—“अभिविधौ भाव इनुण्”
सर्वेभ्यो यथा स्यात् । साराविणम् ॥

(उद्घोतः) इनुण् सर्वेभ्य इति । साराविणमित्यादौ भाव-
कादिविषयेऽपीत्यर्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येत्येतत्—“अ-
भिविधौ भावग्रहणं ननुसंके कादिनिवृत्त्यर्थम् ।
पृथक् तु ग्रहणं बाधकबाधनार्थं न तु व्युत्” इति ।

(उद्घोतः) अभिविधाविति ॥ शब्दश्चक्त्विभावान्नावे
वेदनुणसिद्धौ भावग्रहणं वासरूपन्यायेन पक्षमाप्तकादिनिवृत्त्य-
र्थम् ॥ ननुसंके भाव इत्यनन्तरमेव वक्तव्ये पृथक्ग्रहणं तु कस्य
बाधकानां खल्वर्थानामपि बाधनार्थं पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥
कवच व्युत्वे बाधस्तु न्येत्वे इत्याह—न तु व्युत् इतीति ।
एतद्वार्तिकार्थः ॥

(आनर्थक्यबाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रकृत्याश्रयो योऽपवाद-
स्तस्य बाधनं यथा स्याद् अथाश्रयो योऽपवादस्तस्य
बाधनं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रुतिः । द्वे श्रुती
इति ॥ *घञनुक्रमणमजव्विषये । अवचने हि स्त्री
प्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम्* इति चोद्दिश्यति ।
तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्याश्रय इति । सर्वेभ्य इति पञ्चमी-
निर्देशादयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥ अथाश्रय इति ।
स्त्रियामित्यर्थं निर्दिश्य किनो विधानादर्थोश्रयत्वम् ॥ एकेति ।
ननु कारकानुवृत्त्याऽत्र भावे घञ् न भविष्यति ॥ नैतदस्ति ।
उभयाधिकारात् ।

(उद्घोतः) उभयाधिकारादिति । परिमाणाख्यायां भावेऽ-
पीधेति भावः । उदाहरणयोर्भावे किञ् । पूर्वपक्षसमाप्यस्वरत्नात् ॥

(४०१७ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ घञनुक्रमणमजव्विषये ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञनुक्रमणमजव्विषय इति घञ्-
व्यम् ।

(४०१८ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्य-
पवादविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुच्यमाने होतस्मिन् स्त्रीप्रत्यया-
नामप्यपवादोऽयं विज्ञायेत—एका तिलोच्छ्रितः,
द्वे श्रुती इति ।

(४०१९ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ । णिलुक्
च वक्तव्यः । दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति
जाराः ॥

(प्रदीपः) दारजाराविति । णिलोपे सति तस्य स्था-
नियत्वाद् घन्वाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिलुगं विधीयते । तस्य
हि अपरनिमित्तकत्वात् किलुगुपधात्वेति प्रतिषेधात् वा
स्थानिवत्त्वाभावाज्जारवाद्दः सिध्यति ।

(उद्द्योतः) घन्वाश्रयेति । प्याश्रयाणां तु जनीजूपक्षस्त्विति
मित्रेन जारशब्दे ह्वापवतिरिति भावः । ननु जुणातिरपि क्रयादौ
पठ्यते । अत एव तथावृत्तये जनीजूपिति गणध्वने प्रकारोच्चारणम् ।
एवं च तस्या मित्रेन तस्माद् घञि णिलोपेनापि सिद्धं जार इतीति
धैर्यम् । मितो जर इति रूपव्यावृत्त्यर्थत्वात् । दारयतेत्यपि पचा-
यया सिद्धं तथाप्यस्कावदाकाविति स्वरव्यावृत्तये इदम् ॥

(४०२० वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ करणे वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) करणे वा वक्तव्यौ । दीर्यन्ते तैर्दाराः ।
जीर्यन्ति तैर्जाराः । परिमाणा ॥ २० ॥

(प्रदीपः) करणे वेति । अण्यन्तयोरेव हणतिजीयलोः
करणे पे प्राति पन्नेवोच्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

(उद्द्योतः) करणे प इति । सुंति संज्ञायां प इत्यनेन
इदमुपलक्ष्यं स्युडोऽपि ॥ २० ॥

(५४० घनप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १६)

११६ इडश्च ॥ ३ । ३ । २१ ॥

(४०२१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं
तदन्ताच्च वा ङीप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्या-
नं कर्तर्यं तदन्ताच्च वा ङीप् वक्तव्यः । उपेत्याधी-
यतेऽस्या उपाध्यायी उपाध्याया ॥

(प्रदीपः) इडश्च ॥ २१ ॥ प्रत्ययकर्तृभावो घना-
भावेन भाष्यम् । न तत्र पदप्रत्ययस्य इति भाष्यम्—
इडश्चेति ।

(उद्द्योतः) इडश्च ॥ २१ ॥ ननु सूत्रेणैव सिद्धमत-
आह—प्रकृत्येति ॥ सजातीयत्वादित्यर्थः । तथाच स्त्रियां क्तिनो
वाधनार्थमिदमिति भावः ॥

(४०२२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शृवायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) शृ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ्
वक्तव्यः । शारो वायुः । शारो वर्णः । गौरिवाकृत-
नीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । इडश्च ॥ २१ ॥

(प्रदीपः) शृवार्यविति । ऋदोरविति प्राप्ते वच-
नम् ॥ आर इति । कर्मणि घञ् ॥ अकृतनीशार इति ।
अकृताच्छादन इत्यर्थः ॥ २१ ॥

(उद्द्योतः) कर्मणीति । हरदत्तसु करणे इत्याह ॥
निमित्तयतेऽनेनेति निवृत्तमाच्छादनं बाहुलकारकरणे क्तः । तदाह—
अकृताच्छादनेति ॥ २१ ॥

(५४८ ग्रहेर्वन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १७)

१०११ समि मुष्टौ ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

(४०२३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समि मुष्टावित्यनर्थकं वचनं परि-
माणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समि मुष्टाविति वचनमनर्थकम् ।
किं कारणम् ? परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ।
“परिमाणाख्यायाम्” इत्येवात्र घञ् सिद्धः ॥

(प्रदीपः) समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ परिमाणवाचिमुष्टि-
शब्दाश्रयेण पूर्वेः पक्षः ।

(४०२४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अपरिमाणार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः । महत्स्य
संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राह इति ॥

(प्रदीपः) अहुत्सिचिनिवेद्यायाः श्रयणेन नु परिहारः ॥ ३६ ॥

(उद्द्योतः) समि० ॥ ३६ ॥ अहुलीति । ह्यमुष्टि-
तेनाग्राख्यायते । मुष्टिकस्येति भाष्ये मुष्टे मुष्ट इत्यर्थे आकर्षा-
दित्वात्कन् ॥

(४०२५ निपातनपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि
सुगुह्यमननिपातनयोरर्थयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उद्ग्राभो निग्राभ इति इमी शब्दौ
छन्दसि घनार्थौ सुगुह्यमननिपातनयोरर्थयोः ।

(प्रदीपः) नपुंसक इति । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्

वाधन्त इति इतुण् घञमेव वाधेत न तु क्वाधीन् । भावग्रहणा-
दधिकविधानार्थोक्तानपि वाधत इति भावः ॥

(उद्घोतः) मध्येपवादा इति ॥ वाध्यसामान्यचिन्तयेदं

सिद्धमिति वासरूपन्यायेन पक्षे प्राप्तयोरपि तयोर्वाधनार्थं भाव-
ग्रहणमिति भाष्याभिप्रायवर्णनमुचितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं पृथग्रहणं क्रियते ।

(प्रदीपः) अथेति । नपुंसके भाव इत्यस्यानन्तरमिदं

वक्तव्यमिति भावः ॥

(४०३१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ पृथग्रहणं वाधकवाधनार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) पृथग्रहणं क्रियते वाधकवाधना-

र्थम् । ये तस्य वाधकास्तद्वाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) पृथग्रहणमिति । वासरूपो स्त्रियामिति

वचनात्पक्षे क्वादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिर्वा-
ध्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(उद्घोतः) वासरूप इति ॥ रुचधिकार एव वासरूप-

निषेध इति प्राक् प्रतिपादनादिति भावः ॥ भाष्ये ये तस्येति ।

कस्य वाधकाः पक्षार्था इत्यर्थं वक्षितः । कैयटोक्तार्थे नाक्षरस्वार-
स्यम् ॥ भावग्रहणफलादविशेषश्च ॥ अत्राभ्येवकरणात्पूर्वविप्रतिषेध-
कत्वेनेति सापेक्षम् ॥

(४०३२ वार्तिकदोषः ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नतु ल्युटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ल्युटो वाधनं नेष्यते, संकूटनमि-

त्येव भवति ॥ अभिविधौ ॥ ४४ ॥

(उद्घोतः) संकूटनमित्येवेति । संकूटनमिति भवत्येव-

लक्षणव्यः ॥ अत एव पुंभोगादिति सूत्रस्य साकूटनमिति भाष्य-
प्रयोगः संगच्छते ॥ ४४ ॥

(५५१ इवर्णान्वादयप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. २०)

१०३१ एरन् ॥ ३।३।५६ ॥

(४०३३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) अज्विधौ भयस्योपसंख्यानं कर्त-

व्यम् । भयम् ॥

(उपालम्भभाष्यम्)

धत्यल्पनिदमुच्यते भयस्येति ।

भयादीनामिति पक्षव्यम् । इहापि यथा स्यात्-
भयं, पर्यम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(४०३४ वार्तिकदोषः ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूव-
ञ्जिति ॥

(प्रदीपः) एरन् ॥ ४६ ॥ वर्षमिति । वर्षणमित्यपि
भवति । वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारवचनात् ॥

(उद्घोतः) एरन् ॥ ५६ ॥ भाष्यकारवचनादिति ।
ततो बाहुलकाद्युदपीति भावः ॥

(४०३५ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
कल्पः अर्थः मन्त्र इति ॥

(प्रदीपः) कल्प इति । प्यन्तेभ्योऽपि प्रतिषेधे घनेव
भवति । एरज्यन्तानामिति तु वचनमनार्थम् ॥

(४०३६ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जवसवौ छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ । ऊर्वा-
रस्तु मे जवः । अयं मे पञ्चोदनः सवः ॥ एरन्
॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) जवसवाविति । अपि प्राप्तेऽज्विधिः ।
सरे विशेषः ॥ ५६ ॥

(उद्घोतः) सरे इति । अपि आपुदात्तम् । अच्यन्तोदात्त-
मित्यर्थः ॥ ५६ ॥

(५५२ अप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. २१)

१०३३ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ३।३।५८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोतेरच् विधीयते । नाचैव
सिद्धम् । न एतस्मिन् विशेषो निष्पूर्वाच्चिनोतेरपो वा,
अचो वा, तदेव रूपम्, स एवास्य स्वरः ॥

(उद्घोतः) ग्रह वृ० ॥ ५८ ॥ भाष्ये स एव च स्वर
इति ॥ भाष्यम् इति एतेनेति भावः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । एतादृशान् चारस्तेये इति घञ् प्रा-
प्नोति तद्वाधनार्थम् ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(३०३७ प्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं
स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकम् । किं
कारणम् ? । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् । स्तेयस्य
घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते । निपूर्वाच्चिनोतिः स्तेये
वर्तते ॥

(उद्ध्योतः) स्तेये वर्तते इति ॥ हस्तादानविषये
इति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अस्तेयार्थं तर्हीदं वक्तव्यं निपूर्वाच्चिनोतेरस्तेये
अव्व यथा स्यात् ॥

(४०३८ प्रयोजननिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तेयार्थमिति चेत् । तन्न । किं
कारणम् ? । अनिष्टत्वात् । नहि निपूर्वाच्चिनोतेर-
स्तेये अविष्यते । किं तर्हि ? । घञेवेष्यते ॥

(उद्ध्योतः) किं तर्हि घञेवेति । हस्तादानविषये इत्यर्थः ॥
प्रकृतघञे निश्चिग्रहणं स्तेयार्थं चेत् घञोऽप्राप्तेरैव सिद्धम् ।
अस्तेयार्थं चेत् । तन्न निपूर्वाच्चिनोतिः पूर्वविप्रतिषेधेन घञ् एषेष्टे-
रिति भाष्यार्थः ॥ घञ्चेति पाठे च शब्द एवायं द्रष्टव्यः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपूर्वाच्चिनोतेरपं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः यत्तद् “अन्तः थायघञ्काज-
वित्रकाणाम्” इति, तन्निपूर्वाच्चिनोतेरनं भवतीति ॥
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । निश्चयः । एष स्वरः
सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) ग्रहवृ ॥ ५८ ॥ एष स्वर इति । मध्यो-
दात्तत्वं कृत्स्वरेण भवति ।

(उद्ध्योतः) कृत्स्वरेणेति । गतिकारकोपपदादिति
विहितेन ॥ ५८ ॥

(४०३९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वशिरण्योश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वशिरण्योश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
सवशं सैन्धवम् । धनंजयं रणे रणे ॥

(प्रदीपः) वशिरण्योरिति । घञि प्राप्ते वचनम् ॥
वशनं वशः । रणन्त्यस्मिन्निति रणः ॥

(४०४० कविधिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ घञर्थे कविधानं स्यात्स्नापाव्य-
विह्नियुध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञर्थे को विधेयः । किं प्रयोजनम् ? ।

स्यात्स्नापाव्यविह्नियुध्यर्थम् । स्या—प्रतिष्ठन्ते-
स्मिन्धान्यानीति प्रस्थः । प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे ।
स्या । स्ना—प्रस्नान्ति अस्मिन्निति प्रस्नः । स्ना ।
पा—प्रपिबन्त्यस्यासिति प्रपा । पा । व्यधि—आ-
विध्यन्ति तेनाविधः । व्यधि । हनि—विघ्नन्ति त-
स्मिन्मनांसि विघ्नः । हनि । युधि—आयुध्यन्ते ते-
नायुधम् ॥ ग्रहवृद्ध ॥ ५८ ॥

(प्रदीपः) घञर्थे इति । भावः कर्तृवर्जितं च कारणं
घञर्थः ॥ ५८ ॥

(५५३ हनेः कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २२)

१०५८ स्तम्बे क च ॥ ३ । ३ । ८३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मादयं को विधीयते ।

(समाधानभाष्यम्)

हन्तेरित्याह ।

(प्रश्नभाष्यम्)

तद्धन्तिग्रहणं कर्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ? ।

प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? । “हनश्च वधः”
इति ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यम-
नुवर्तयितुम् ।

(उद्ध्योतः) स्तम्बे क ॥ ८७ ॥ अनेकेनेति । वनान्तर्पन-
प्रवणप्रधानोद्धनापधनरूपेणेत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैतानि निपातनानि । हन्तेरेते आदेशाः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यथादेशाः । घनस्वरो न सिध्यति—“घनः”
इति ।

(प्रदीपः) स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ घनस्वर इति ।
अन्तोदात्तत्वं न सिध्यति अपस्वरेणापुदात्तत्वप्रशङ्कादित्यर्थः ।

(उद्ध्योतः) अपस्वरेणापुदात्तेति । निपातने तु निपातना-
त्किपोन्त इति सिद्धिरिति भावः ॥

(निपातनाङ्गीकारभाष्यम्)

सन्तु तर्हि निपातनानि ।

(दूषणसंस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् “तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं
न शक्यमनुवर्तयितुमिति” ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

संवन्धमनुवर्तिष्यते ।

(आदेशपक्षस्वीकारभाष्यम्)

अथ वा पुनः सन्तु आदेशाः ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् 'स्वरो न सिध्यती'ति ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः । अकारान्ता आदेशाः ॥

अकारान्ता इति । तत्रातो लोपे कृते उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणाप उदात्तत्वं भवतीति भावः ।(उद्घोतः) तत्रातो लोप इति ॥ प्रत्ययसन्नियोगशिष्ट-
तया निधानात् आर्धधातुक इति लोप इति भावः ॥ आदेशाश्च
स्यान्तिस्वरेणान्तरतम्यादन्तोदात्ता इति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यदा इपीकया स्तम्भो हन्यते कथं तत्र
भवितव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

केचित्तावदाहुः—स्तम्भेति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) स्तम्भेति । कप्रत्यये रूपं तस्य सर्वापवादत्वा-
दिति भावः ।(उद्घोतः) तस्य सर्वापवादत्वादिति ॥ यद्यपि पुंस्यं
चरितार्थेनूपाय बहुलप्रवृत्तादिति भावः ॥अपर आहुः—स्तम्भेतिरिति भवितव्यम् । ऊ-
त्तियूतिजृत्सार्त्तहेति कीर्तयश्चेति निपातनादिति ॥अपर आहुः—स्तम्भहननीति भवितव्यमिति ।
वक्ष्येत्येतत्—“अजम्भ्यां स्त्रीपलनाः स्त्रियाः खल-
नौ विप्रतिषेधेन” इति ॥ स्तम्भे क च ॥ ८३ ॥स्तम्भेतिरिति । निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति
भावः ॥ ८३ ॥(उद्घोतः) भाष्ये—अजम्भ्यामिति । हेतिरिति निपा-
तनमप्रवरणे चरितार्थमिति भावः ॥ निपातितहेति शब्दः शय्यरूप
इत्यन्ये ॥ ८३ ॥

(५५४ नष्टप्रत्ययतिथिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २३ सू.)

१०६५ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो

नद्ध ॥ ३ । ३ । ९० ॥

(४०४३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यजादिभ्यो नस्य ङित्वे

संप्रसारणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यजादिभ्यो नस्य ङित्वे संप्रसारण-
प्रतिषेधो यत्तस्यः । प्रश्न इति ॥

१०६५ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नद्ध

(ङकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि अङ्गिकरिष्यते ।

(४०४२ दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अङ्गिति गुणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यङ्गिद् गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः—
'विश्व' इति ॥

(दूषणभाष्यम्)

सूत्रं च भिद्यते ।

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं यजादिभ्यो नस्य ङित्वे संप्रसारण-
प्रतिषेध इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । निपातनादेतत् सिद्धम् ॥ किं निपा-
तनम्? । 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति ॥ यजयाच ॥ ९० ॥

(स्यधिकारोक्तप्रत्ययाः)

(५५५ क्तिन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २४)

१०७९ स्त्रियां क्तिन् ॥ ३ । ३ । ९४ ॥

(४०४३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियां क्तिन्नावादिभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियां क्तिनित्यत्र “आवादिभ्यश्च”
इति वक्तव्यम् । आतिः । राङ्गिः । दीप्तिः ॥

(४०४४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायां वा सेटोऽकार-

वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा निष्ठायां सेटः अकारो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि निष्ठायां सेटोऽकारो भवतीत्युच्यते । संसा-
ध्यंसेति न सिध्यति । स्रस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदं परिगणनं त्रय पद्यायादयः । आटो-
स्विदुदाहरणमात्रम् । किं चातः ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यदि परिगणनम्, भेदो भवति । अयोदाहरण-
मात्रम्, नास्ति भेदः ।

निष्ठायां (३. आ.)

(समाधानभाष्यम्)

स्मृतिः ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥ स्त्रियां किन् ॥ ९४ ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां किन् ॥ ९४ ॥ स्मृतिरिति । सं-
सेति नैव भवतीति भावः ॥ ९४ ॥

(उद्घोतः) स्त्रियां किन् ॥ ९४ ॥ किन्नावादिभ्यः
इतिवचनं गुरोश्च हल इत्येतत्प्राप्तियोग्यविषयम् । निष्ठायां वा
सेटोऽकारवचनादित्यनेन समानयोगक्षेपत्वादित्याहुः । एवं च
निष्ठायामनिटस्तत्सूत्रप्राप्तिविषया अवादाय इति फलितम् ॥ ९४ ॥

(५५६ किन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २५)

१०८० स्थागापापचो भावे ॥ ३ । ३ । १५ ॥

(४०४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थादिभ्यः सर्वापवादः किन्नाप्रोति
स यथैवाङ् वाधते एवं ण्वुलिजावपि बाधेत—'कां
त्वं स्थायिकां कां त्वं स्थायिम् ॥

(प्रदीपः) स्थागापा ॥ ९५ ॥ स्थादिभ्य इति ।
वाध्यमात्रापेक्षायां वाध्यसमुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवा-
दन्यायो नास्तीति भावः ॥ ण्वुलिजाविति । विभाषाख्या-
नपरिप्रश्नयोरित्यनेन विहितो ॥

(उद्घोतः) स्थागापा ॥ ९५ ॥ वाध्यमात्रेति ॥
वाध्यसामान्यचिन्तेयम् ॥ वाध्यसमुदायेति विशेषचिन्तायामपि
प्रकारविशेषः ॥ ९५ ॥

(४०४६ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु अङ्गविधाने स्थादि-
प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गविधाने
एव स्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषिद्धे तस्मिन्
किन्नेव भविष्यति ॥

(दूषणभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्ग इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । "पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधी-
न्याघनन्ते नोत्तरान्" इत्येवमयं स्त्रियां किन्नाङ् वा-
धिष्यते । ण्वुलिजौ न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) पुरस्तादिति । अनन्तरबाधेन लब्धावकाशो
विधिः पुरस्तादुत्तरेण बाध्यत इत्यर्थः ॥

(४०४७ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ श्रुयजिपिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्रुयजिपिस्तुभ्यः करणे किन्वक्तव्यः ।
श्रुयतेऽनयेति श्रुतिः । इज्यतेऽनयेति इष्टिः । इज्य-
तेऽनयेति इष्टिः । स्तूयतेऽनयेति स्तुतिः ॥

(प्रदीपः) श्रुयजीति । ल्युङ्वाधनार्थं वचनम् ॥ ९५ ॥

(४०४८ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्धेक्तव्यः ।
ग्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः । हानिः ॥ स्थागापा
॥ ९५ ॥

(५५७ क्यप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २६)

१०८३ व्रजयजोर्भावे क्यप्

॥ ३ । ३ । १८ ॥

(४०४९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्यव्विधिरधिकरणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्यव्विधिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् ।
समजन्ति तस्यां समज्या ॥ व्रजयजो ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) व्रजयजो ॥ १८ ॥ क्यव्विधिरिति ।
उत्तरसूत्रे इति भावः ॥ १८ ॥

(उद्घोतः) व्रजयजो ॥ १८ ॥ उत्तरेति । भाष्ये तद्धि-
षयोदाहरणदानादिति भावः ॥ १८ ॥

(५५८ शक्यप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २७)

१०८५ कृजः श च ॥ ३ । ३ । १०० ॥

(४०५० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृजः श चेति वाचचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृजः श चेति वाचचनं कर्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? किन्नपि यथा स्यात् । कृतिः ॥
कृजः श ॥ १०० ॥

(प्रदीपः) कृजः श च ॥ १०० ॥ चकारेणानन्तरस्य
क्यप् एव समुच्चयो न तु व्यवहितस्य किन् इति मत्वाह—
वाचचनमिति । तेन क्रिया कृत्वा कृतिरिति रूपत्रय-
सिद्धिः ॥ १०० ॥

(उद्घोतः) कृजः श च ॥ १०० ॥ वाचचनमिति ।
इदमेव शापयति वर्णगौरवादपि योगविभागो गरीयानि[वी]ति
भावः ॥ १०० ॥

(५५९ श्रमप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २८)

१०८६ इच्छा ॥ ३ । ३ । १०१ ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं निपात्यते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

इषेः शे यगभावः ।

(उद्द्योतः) इच्छा ॥ १०१ ॥ शे यगभाव इति । भावा-
र्थकरवाचकः प्राप्तिः ॥ १०१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अत्यल्पसिद्धमुच्यते इच्छेति ।

(४०५१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयादा-
द्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटा-
द्यानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(४०५२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ जागर्तेरकारो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) [जागर्तेरकारो वा वक्तव्यः ।] जा-
गर्यो । जागरा ॥ इच्छा ॥ १०१ ॥

(५६० अङ्गप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २९)

१०८९ पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ॥ ३ । ३ । १०४ ॥

(४०५३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भिदा विदारणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) भिदा विदारण इति वक्तव्यम् । भि-
त्तिरन्या ॥

(४०५४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

[॥ * ॥ छिदा द्वैधीकरणे ॥ * ॥]

(भाष्यम्) छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् । छि-
त्तिरन्या ।

(४०५५ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आरा शख्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आरा शख्यामिति वक्तव्यम् । आ-
त्तिरन्या ।

(प्रदीपः) पिङ्गिदादि ॥ आर्तिरिति । आलोऽन्तेऽथ उ-
पसर्गादिति धाताविति शुद्धिरकादेशः ।

(४०५६ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ धारा प्रपाते ॥ * ॥

(भाष्यम्) धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृति-
रन्या ।

(४०५७ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ गुहा गिर्योषध्योः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुहा गिर्योषध्योरिति वक्तव्यम् ।
गृद्धिरन्या । पिङ्गिदा ॥ १०४ ॥

(प्रदीपः) गुहा गिर्योषध्योरिति । गिरिशब्दोऽत्र
गिर्यवयवे वर्तते ॥ १०४ ॥

(उद्द्योतः) पिङ्गिदादि ॥ १०४ ॥ ननु गुहा न गिरिरत
आह—गिरिशब्द इति ॥ १०४ ॥

(५६१ युच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ३०)

१०९२ प्यासश्रन्थो युच् ॥ ३ । ३ । १०७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं
यथा स्यात् ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उदात्त इति वर्तते “शुवीरा
उदात्तः” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्युदात्त इति वर्तते—“प्रजयजोर्भावे ऋयप्”
किमर्थः पकारः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तुगर्थः । ह्रस्वस्य पिति कृतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उदात्त इत्येव हि वर्तते ॥

एवमपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति,
न पुनरादेरिति ।

(उद्द्योतः) प्यास ॥ १०७ ॥ भाष्ये न पुनरादे-
रिति । एवं च पाक्षिकानिष्टप्रसङ्ग इति भावः ॥ यत्तु प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावादादेरेव स्यादिति । तत्र । तत्रायस्यात्र शास्त्रे-
नङ्गीकारात् ॥ अत एवाद्युदात्तश्चेति सार्थकम् ॥ अत एव तिस्र-
रितमिति तस्यादावन्तसरितिसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उदात्त इत्यनुवर्तनसामर्थ्यात् यस्य अप्राप्तः स्वर-
स्तस्य भवति । कस्य चाप्राप्तः । अन्तैस्व ॥

(उद्घोतः) अन्तस्थेति । आदेस्वाद्युदात्तश्चेल्यनेन सिद्धे-
रिति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

सामान्यग्रहणाविधातार्थस्तर्हि ।

क्व सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः ? ।

युवोरनाकाविति ।

(प्रदीपः) ण्यासश्रन्थो ॥ १०७ ॥ युवोरिति ।
अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्याज् तु व्युडादीनामिति
भावः ॥

(प्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येत्यतः—*सिद्धं
तु युवोरनुनासिकवचनादिति ॥

(प्रदीपः) अनुनासिकवचनादिति । तत्र व्युडादी-
नामपि अनुनासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्याद् ग्रहणं भविष्यती-
त्यर्थः ॥ १०७ ॥

(उद्घोतः) प्रतिज्ञानसामर्थ्यादिति । इदं च चित्त्वेऽपि तदनु-
बन्धकपरिभाषया व्युटोऽग्रहणशङ्कावारणायानवश्यकमिति भावः १०७

(४०५८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ युचप्रकरणे घट्टिवन्दि विदिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) युचप्रकरणे घट्टिवन्दि विदिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । घट्टना । वन्दना । वेदना ॥

(४०५९ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इषेरनिच्छार्थस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम् । अ-
न्विष्यते अन्वेष्टव्यम् ॥

(४०६० वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ परेर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) परेर्वेति वक्तव्यम् । अन्यां परीष्टिं
चर । अन्यां पर्येषणां चर ॥ ण्यासश्रन्थो ॥ १०७ ॥

—*—

(५६२ ण्वुलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ३१)

१०९३ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्

॥ ३ । ३ । १०८ ॥

(४०६१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः । का
नामासिका अन्येष्वीहमानेषु । का नाम शायिका
अन्येष्वधीयानेषु ।

(प्रदीपः) रोगाख्या ॥ १०८ ॥ धात्वर्थनिर्देश
इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) रोगाख्यायाम् ॥ १०८ ॥ धातुक्रुतार्थः साध-
नमिति भ्रमं वारयति—क्रियेति । भावाधिकारेऽपि कारक-
निवृत्त्यर्थमिदम् ॥

(४०६२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इक्षितपौ धातुनिर्देशे ॥ * ॥

(भाष्यम्) इक्षितपावित्येतौ प्रत्ययौ धातुनि-
र्देशे वक्तव्यौ । पचेर्बृहि पचतेर्बृहि ।

(प्रदीपः) इक्षितपाविति । बहुलवचनान्न क्वचिन्न
भवति । क्षितपः क्षित्करणादकृतृवाचिन्यपि तस्मिन् शबादयो
भवन्ति । यगपि क्वचिद्भवति, यथा विभाषा लीयतेरिति ।
अत्र हि लीलीब्धेरका क्षितपि निर्देशः कृतः । इयति तु लीळ
एव ग्रहणं स्याद्, न तु लिनातेः ।

(उद्घोतः) इक्षितपौ ॥ क्वचिन्नेति । भुवो भुगि-
लादौ ॥ क्षित्करणादिति । क्षित्करणास्य पिवापादेशविधानेन
चारितार्थादिदं चिन्त्यम् । तस्मात्निर्देशेरेव विकारणः साध्यः ॥
भाष्ये पचेरिति । कर्मणः शेषत्वविवक्षया पक्षी ॥ धात्वर्थनिर्देशो-
प्येतौ बाहुलकात् । अतः पचेक्षतेर्नाशब्दम् । आहौ प्रभूता-
दिभ्यः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्य इति प्रयोगाः सप्तच्छन्ते ॥

(४०६३ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्णात्कारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः । अकारः ॥

प्रत्यये नमुने अनुपमये नमुन् इत्यादिरस्यते सर्वत्रैवाकारः सिद्धो भवतीति बोध्यम् ॥
३ निर्देशेरेव विकारणवाचनम् पिवापादेशग्रहणे का तत्र हानिः न हि
'निर्देशार्थिकरणा एव साध्या न पिवापादेशाः' इति मनुवाच्यमिति ॥
तस्मात् गित्करणात् तन्निमित्तकार्थत्वात् विकारणप्रत्ययेऽप्यत्र च घापीय-
मिति मदीनायाम् मन्मथे ॥ नागमनद्वयम्—

"नपीनेभ्योऽप्युत्तरमर्षं प्राप्य रयापयितुं नयः ।
तदाशायममुद्धृत्य सख्यते यमते शृया" ॥ इति

रीतिमनुवर्तनी दामिन्मया ॥

१ धातुरूपस्य कृतः कृदन्तस्थेति ॥ (२. ना.)

२ चिन्त्यमिति ॥ यमादय इत्यादिप्रदेन पिवापादेशानामपि संग्रहात्
भूतता मदीये । 'न हि घटाद्योन्मीलितेन चक्षुःपटे न पश्यति' इति
न्यायेन क्षित्करणात्माप्योद् 'मयते र' इत्यादौ उप इव 'चिन्त्यते' इत्यादौ पि-
वापादेशानामपि करणे का नो हानिः ॥ किं च इष्टिगो नैव कर्तृवाचकौ
'अकर्मणि' इत्युपादानात् ॥ नापि भाववाचकौ 'धात्वर्थनिर्देशे' इत्यनुवृत्तावपि
'धातुनिर्देशे' इत्युपादानात् । किं तु धातुनट्यादृशमिति विधिधातुरूपपर-
कानामेव गवा इति 'पचेर्बृहि' इत्यस्य 'पप्प्रतीर्बृहि' इत्यस्य 'रूपाणि' इति
रेषः ॥ एवं च 'मयते र' इत्यत्र भवति शब्दो भूषणतुर एवेति भावकर्मकर्तृ-

(प्रदीपः) वर्णादिति । वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः । बहुलग्रहणात् कचिन्न भवति अस्य चाविति यथा । तथा कचिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि—एवकार इति । कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्वं प्रयोजनाभावात् भवति ॥ अनुकरणं कारः अस्य कारः अकार इत्येवं सिध्यति ॥ नैतदस्ति । एवं हि विशयमानेऽकारकरणमित्यादि न सिध्येत् ॥ कारप्रत्ययस्य कृदतिङित्यधिकांशाल्लिखितत्वेऽपि कृत्संज्ञा । तत्तत्सुदन्तस्य प्रातिपदिकत्वादिभक्त्युत्पत्तिः ॥

(उद्द्योतः) कृत्संज्ञेति । बाहुलकादित्ये ॥

(४०६४ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ रादिफः ॥ * ॥

(भाष्यम्) रादिफो वक्तव्यः । रेफः ॥

(४०६५ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ मत्वर्थाच्छः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः । एवं मत्वर्थीयः ॥

(प्रदीपः) एवं मत्वर्थीय इति । अकारलोपस्तवत्राभवेऽपि भाष्यकारवचनाद्बहुलग्रहणाद्वा ॥

(उद्द्योतः) एवं मत्वर्थीय इति ॥ प्रातिपदिकत्वादिभक्त्युत्पत्तिरित्यनुपपन्नः ॥ आर्षधातुक्त्वाभावादतो लोपाप्राप्तेः, स्वादि-त्वाभावेनामत्वाद्यस्येति लोपाप्राप्तेः—भाष्यकारेति ॥ बहुलग्रहणादिति सारम् ॥ तदाश्रयणे भाष्यकारवचनं हेतुः ॥ बहु-मीहेः स्वाधिक्ये छः । षष्ठीतत्पुरुषात् गदादित्वाच्छेन कश्चित् सामयति ॥ १०८ ॥

(४०६६ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ इणजादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इणजादिभ्यो वक्तव्यः । आजिः । अंतिः । आदिः ॥

(४०६७ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ इञ् चपादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इञ् चपादिभ्यो वक्तव्यः । चापिः । पाप्तिः । चादिः ॥

(४०६८ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इक् कृष्यादिभ्यो वक्तव्यः । कृषिः । किरिः । गिरिः ॥

(४०६९ वार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ संपदादिभ्यः क्तिप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संपदादिभ्यः क्तिप् वक्तव्यः । संपत् । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिपत् । रोगाख्या १०८

(प्रदीपः) संपदादिभ्य इति । किञ्चपि बहुलवचनाद्भवति संपत्तिरिति ॥ १०८ ॥

(५६३ इष्टार्थविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ३२)

१०९८ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ३ । ३ । १३ ॥

(४०७० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृतो बहुलं पादहारकाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृतो बहुलमिति वक्तव्यम् । [किमर्थम् ?] पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियंते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः । श्वोऽग्नीनाध्या-स्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

(प्रदीपः) कृत्य ॥ ११३ ॥ कृत इति । कृत्यग्रहण-मपनीय कृद्ग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यं तस्मिन् कृते ल्युट्ग्रहणं न कर्तव्यं तस्यापि कृत्वाद् ॥ श्वोऽग्नीति । अनयतनेपि लट् भवति ॥ ११३ ॥

(५६४ वप्रत्ययान्तनिपातनसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ० ३३)

११०४ गोचरसंचरवह्नजव्यजापन-

निगमाश्च ॥ ३ । ३ । ११९ ॥

(४०७१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद् यथा कपो निकप इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ घञ् कस्मात् भवति ? ।

प्रायवचनाद् । यथा कपः निकप इति । प्रायव-चनाद् घञ् न भवति ॥ गोचरसंचर ॥ ११९ ॥

(प्रदीपः) गोचरसंचर ॥ ११९ ॥ प्रायवचना-दिति । हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणाशुवर्तनाद् घञः कचिदभाषाद् घ एव भवतीत्यर्थः ॥ ११९ ॥

१ बहुलग्रहणं भवति अत्रिंशत् । 'रक्षामण्य' 'रक्षामण्य' 'रक्षाम' इत्यत्र दिव ॥ तत्र 'वरम् रक्षाम' इत्यत्र 'र' इत्यत्र मण्यत्वात्तत्रिंशत् नैवर्तनं यस्मिन् ल्युट् भवति तत्राभावेन तत्र इत्यत्र ल्युट् भवति । तत्र मण्यत्वात् त्रिंशत् भवति । २ आ० ३२ 'स्वयं स्वयं प्राप्नोति' इत्यत्र 'स्वयं' इत्यत्र

'प्राप्नोति' इति पदं ल्युट् । 'अमे' 'स्वयं प्राप्नोति' इत्यत्र 'स्वयं' इत्यत्र 'प्राप्नोति' इति पदं ल्युट् । 'अमे' 'स्वयं प्राप्नोति' इत्यत्र 'स्वयं' इत्यत्र 'प्राप्नोति' इति पदं ल्युट् । 'अमे' 'स्वयं प्राप्नोति' इत्यत्र 'स्वयं' इत्यत्र 'प्राप्नोति' इति पदं ल्युट् ।

(५६५ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ३४)

११०६ हलश्च ॥ ३।३।१२१ ॥

(४०७२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ घञ्विधाववहाराधारावायानामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञ्विधौ अवहाराधारावायानामु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । अवह्रियन्ते अस्मिन्नवहारः ।
आध्रियन्तेऽस्मिन्नाधारः । एत्येतस्मिन्वयन्त्यावा-
वायः ॥ हलश्च ॥ १२१ ॥

(प्रदीपः) हलश्च ॥ १२१ ॥ अध्यायसूत्रे आधारवा-
यश्चादौ वार्तिके दर्शनादभिनूतौः प्रक्षिप्तौ ॥ १२१ ॥

(उद्घोतः) हलश्च ॥ १२१ ॥ भाष्येति । एत्येति ।
आडोर्ध्वप्रदर्शनमिदम् ॥ वेज आत्वे आतो युगिति युक् ॥ १२१ ॥

(५६६ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ० ३५)

११०८ उदङ्गोनुदके ॥ ३।३।१२३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न 'हलश्च' इत्येव सिद्धम् ।

(समाधानभाष्यम्)

अनुदक इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—उद-
कोदञ्चनः ॥

(४०७३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदङ्गोनुदकग्रहणानर्थक्यं च
प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः

प्रसाधन इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदङ्गोनुदकग्रहणं चानर्थकम् ॥ घञ्
कसाञ्च भवति ? ।

प्रायवचनाद् घञ् न भवति । यथा गोदोहनः
प्रसाधन इति ॥ उदङ्कोऽनु ॥ १२३ ॥

(प्रदीपः) उदङ्को ॥ १२३ ॥ प्रायवचनादिति ।

घञ्वद्घोपि न भवतीति ल्युडेव भवति ॥ १२३ ॥

(उद्घोतः) उदङ्को ॥ १२३ ॥ घञ्वद् घोऽपीति ।
घञ्जेऽनुदक इति प्रतिपेयसामर्थ्यात्प्रत्याख्याने प्रायग्रहणादिति
भावः ॥ १२३ ॥

(५६७ घप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ३६)

१११० खनो घ च ॥ ३।३।१२५ ॥

(४०७४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खनो डडरेकैकवकाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) डो वक्तव्यः—आखः ॥ डरो वक्तव्यः—

आखरः । इको वक्तव्यः—आखनिकः ॥ इकवको
वक्तव्यः—आखनिकवकः ॥ खनो घ च ॥ १२५ ॥

(खलर्थप्रकरणम्)

(५६८ खलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ० ३७)

११११ ईषहुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु

खल् ॥ ३।३।१२६ ॥

(४०७५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्र-
तिषेधेन । अजपोरवकाशः—चयः । लवः ॥ स्त्री-
प्रत्ययानामवकाशः—कृतिः । हतिः ॥ इहोभयं
प्राप्नोति—चितिः स्तुतिः ॥

खलोवकाशः—ईषद्भेदः । सुभेदः ॥ अजपोः स
एव ॥ इहोभयं प्राप्नोति—ईषच्चयः । सुचयः । ईष-
लवः । सुलवः ॥

अनस्यावकाशः—इधमप्रवञ्चनः । अजपोः स
एव ॥ इहोभयं प्राप्नोति—पलाशचयनः । अत्रिल-
वनः ॥ स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(४०७६ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ।
स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः—कृतिः । हतिः । खलोव-
काशः—ईषद्भेदः । सुभेदः । इहोभयं प्राप्नोति—
ईषद्भेदा । सुभेदा ॥

अनस्यावकाशः—इधमप्रवञ्चनः ॥ स्त्रीप्रत्ययानां
स एव ॥ इहोभयं प्राप्नोति—सकुधानी । तिल-
पीडनी ॥ खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥ ईषहुः-
सुषु ॥ १२६ ॥

(५६९ खलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ३८)

१११२ कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः

॥ ३।३।१२७ ॥

(४०७७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खल् कर्तृकर्मणोश्चञ्चर्थयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खल् कर्तृकर्मणोः चञ्चर्थयोरिति वक्त-
व्यम् । अनाद्येन भवता ईषदात्येन शक्यं भवि-
तुम् ईषदात्यंभवं भवता । दुरात्यंभवम् । स्वात्यं-
भवम् ॥

(प्रदीपः) कर्तृ ॥ १२७ ॥ चञ्चर्थयोरिति । तेनाभूत-

(प्रदीपः) वत्करणमिति । वर्तमान इत्येतावतैव वर्तमानसहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) वर्तमान इति प्रथमान्तेन वर्तमाने ये प्रत्यया इत्यर्थः । कथं लभ्यतेऽत आह—सहचरितानामिति । लक्षणयेति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वा’ इतीयत्युच्यमाने-वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वा वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रास्त्युः । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) धातुमात्रादिति । वर्तमानग्रहणेन साहचर्या-प्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्येत ततश्च संकरोपि स्यात् । यस्माद्धातोर्वर्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषानुपादानाद्वान्त्वन्-रादपि स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) रूपमात्रमिति । न तूपाधिविशिष्टमित्यर्थः ॥

(भाष्यम्) यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन वर्तमानसामीप्ये भवन्ति । ततोमी वर्तमानवत्कृताः स्युः ॥ अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् । नामी वर्तमानवत्कृताः स्युः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति उक्त्वा लडेवोदाह्रियते । यदि पुनर्वा लड्भवतीत्येवोच्येत ।

(प्रदीपः) लडेवेति । वृत्तिष्विति भावः ।

(समाधानवार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(४०८१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानव-

द्वचनं शत्राद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] शत्राद्यर्थम् । शत्राद्यर्थो-यमारम्भः । एषोस्मि पचन् । एषोस्मि पचमान इति ॥

(प्रदीपः) शत्राद्यर्थमिति । लटः शत्रुशानचानिल-नेन वर्तमानाधिकाराद्वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शत्रुशानचौ भवतः न तु कालान्तरविहितस्येति भावः ।

(उद्घोतः) वत्करणे तु वर्तमानेयं यथा भवति तथा सामीप्ये भवतीत्यर्थान्न दोष इति भावः ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लडादेशौ शत्रुशानचौ । तत्र ‘चा लड्भवति’ इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) लडादेशाविति । लण्मात्रादेशौ । वर्तमानग्रहणस्य तत्रानपेक्षणादिति भावः ॥

(उद्घोतः) लण्मात्रेति । मात्रशब्दः कालर्थः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

यौ तर्ह्यलडादेशौ एषोस्मि पचमानः एषोस्मि यजमान इति ॥

यौ चापि लडादेशौ, तावपि प्रयोजयतः ॥ वर्तमानविहितस्य लटः शत्रुशानचावुच्येते अविशेष-विहितश्चायं योगः ॥

शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते बहवश्च शत्रादयः । एषोस्मि अलंकरिण्युः । एषोस्मि प्रजनिण्युः ॥ वर्तमानसा ॥ १३१ ॥

(प्रदीपः) यौ तर्हीति । पूड्यजोः शानन् । ता-च्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानन् । इङ्धार्यादिभ्यः शत्रुप्रत्यय इत्यर्थः ॥ वर्तमानविहितस्येति । लट्स इत्यादिविहितलणितवृत्त्यर्थमवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणमपेक्षणीयमिति भावः ॥ अविशेषविहित इति । वर्तमानलक्षणाद्विशेषाद-न्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यौ तर्हीति । शत्रानावित्यर्थः ॥ नन्व-यमपि वर्तमानसमीपभूतमविध्यतोर्विधीयमानः कथमविशेषविहित इत्यत आह—वर्तमानलक्षणादिति ॥ भाष्येऽयं योग इति । एतद्योगविहित इत्यर्थः ॥

प्रयोजनान्तरमप्याह—भाष्ये शत्राद्यर्थमिति । इष्णुजादयोऽपि वर्तमान एव विधीयन्ते इति भावः ॥ दुर्ज्ञेः शत्रुर्नजिडः चानश्च सर्वकालत्वमुक्तं भूत इति स्ये भाष्ये इति चानश्रुतिः कैयटे चित्वा ॥ १३१ ॥

(५७२ अतिदेशसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. २)

१११७ आशंसायां भूतवच

॥ ३ । ३ । १३२ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

आशंसा नाम भविष्यत्काला ॥

(प्रदीपः) आशंसायाम् ॥ १३२ ॥ आशंसेति । आशंसा अभिमतार्थवाञ्छा । सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्कालेत्युच्यते । इह आशंसाऽतिदेशस्य विषयभा-वेनोपात्ता । आशंसायां विषय आशंसासमानक्रियावचनाद्वा-तोर्भूतवद्वर्तमानवच प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः संपद्यते ॥

(उद्घोतः) आशंसायां ॥ १३२ ॥ सूत्रप्रयोजनं दर्श-यति—भाष्ये—आशंसानामेति । आशंसायां भविष्यत्काले

कथमत आह—आशंसेति ॥ ननु भविष्यन्त्यामाशंसायामेव प्रत्ययः कसात्रेत्यत आह—इह चेति ॥ एवं च कालस्य सर्वत्र लकार-प्रकृत्यर्थे एवावयवस्य कृतत्वान्नाशंसायां तदवयव इति भावः ॥

(४०८२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आशंसायां भूतवदतिदेशे

लङ्घितोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्घितोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(४०८३ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न चापवादस्य निमित्ताभावादन-
द्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? । अपवादस्य निमित्ताभावात् । नान्नापवादस्य निमित्तमस्ति । कथम् ? । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ विधीयन्ते लङ्घितौ । न चान्ना-द्यतनः कालो विवक्षितः । कस्तर्हि ? । भूतकाल-सामान्यम् ॥

(प्रदीपः) नवेति । अत्र सूत्रे भूतमात्रमुच्यते न तु तद्वि-
शेषोऽनद्यतनस्य च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्याया-
लङ्घितौ न भवत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अपवादस्येति भाष्यस्य अपवादस्य निमित्तमु-
पादायातिदेशाभावाद् इत्यर्थः । तदाह—नान्नापवादस्येति ।
निमित्तमुपात्तमस्तीत्यर्थः ॥ ततः किमत आह—न चात्रेति ॥

(४०८४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आशंसासंभावनयोरविशेषात्त-
द्विधानस्याप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशंसासंभावनमित्यविशिष्टावेता-
वर्थौ ॥

आशंसासंभावनयोरविशेषात् ॥ तद्विधानस्या-
प्राप्तिः ।

आशंसायां ये विधीयन्ते, ते संभावनेऽपि प्राप्नु-
वन्ति । ये च संभावने विधीयन्ते, ते आशंसायामपि
प्राप्नुवन्ति ॥

किं तर्तुच्यते—अप्राप्तिरिति ।

न साधीयः प्राप्तिर्भवति । इष्टा व्यवस्था न प्रक-
ल्पेत । न सर्वे संप्रेष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) आशंसासंभावनयोरिति । यद्विशेषः
कथं ह्यहर्निदेश इति चेत् ॥ शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः ।

आशंसासंभावनयोरर्थभेदाभावादविशेष इत्यर्थः ॥ आशंसा
अनागतवस्तुवाञ्छा संभावनमपि भाविवस्तुप्रेक्षणमिति
भावः ।

(उद्घोतः) कथं ह्यहर्निदेशेति । विरूपाणामपि समानार्थाना-
मित्येकशेषारम्भादिति भावः ॥ शब्देति । तस्य भिन्नत्वादि-
न्नार्थत्वमिति भावः ॥ उल्लेखणमिति । तदपीच्छाविशेष एवेत्य-
भिमानैः ।

(४०८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा संभावनावयवत्वादाशं-
सायाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ? ।
संभावनावयवत्वादाशंसायाः । संभावनावयवा-
त्मिका आशंसा ॥ आशंसा नाम प्रधानितोर्थः ।
अभिनीतश्चानभिनीतश्च ॥ संभावनं नाम प्रधानि-
तोर्थः । अभिनीत एव ॥

(प्रदीपः) नवेति । अवयवशब्दः पृथग्भाववाची सं-
भावनात् पृथगेवाशंसेत्यर्थः ॥ प्रधानितोर्थ इति । इदं मे
भूयदिति मनसा विषयीकृतोर्थः । आशंसाविषयत्वादाशंसाश-
ब्देनात्रोक्तः ॥ अभिनीत इति । कारणयोरवयवावशाच्छब्द-
प्राप्तिरित्यर्थः । ततोऽन्योऽभिनीत इत्यर्थः ॥ अन्ये त्वप्र-
धारित इति पठन्ति अनिर्धारितोऽवयवभावितया अनिश्चित
इत्यर्थः । संभावनं चासति विधुरप्रत्ययोपनिपाते भवितव्य-
मनेनार्थेनेति ज्ञानमित्यनयोर्भेदः ॥

(उद्घोतः) नन्वाशंसायाः सम्भावनावयवार्थं वाचितमत
आह—अवयवशब्द इति ॥ प्राम्यत्वेन निश्चयविषयत्वरूपप्रधा-
रितत्वसाशंसाविषयेऽसंभवादाह—मनसेति । संकल्पारम्भ-
नेत्यर्थः ॥ अनेनेच्छारूपताऽऽशंसाया उक्ता ॥ आशंसायाः प्रधानि-
ताथेत्वासंभवादाह—आशंसाविषयत्वादिति ॥ अनिश्चित इति ।
अत एवेच्छाविषयः ॥ अनेनेच्छारूपता तस्या उक्ता ॥ विधुर-
प्रत्ययो विपरीतकारणम् ॥ तेन संभावितस्याथेत्वं ज्ञमयप्राप्तिर्त्यं
सञ्चितम् ॥ संभावनं नामाप्रधारित इति पाठे एककोट्यर्थे उत्क-
टत्वेऽपि अन्याशेऽनुरक्तज्ञानसर्ववादनिश्चयरूपज्ञानविषयः तेन ज्ञान-
रूपतोऽुक्ता ॥ प्रधानितोर्थ इति पाठे अंशेऽवयवभावितत्वेन निश्चित
इत्यर्थः ॥ अभिनीत एवेति । ज्ञमयप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ज्ञानमिति ।
ज्ञानेच्छयोश्च भेदः स्पष्ट एवेत्यर्थः ॥

(४०८६ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अर्थसंदेहो बालमर्थत्वात्संभा-
वनस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा अर्थसंदेह एव पुनरस्य ।

१ भूतत्वमिति विधीयमानो को मुद तदप्रत्ययस्य चोदो वेत्यर्थः । (र. मा.)

२ तद्विधानं यद्विधिः तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं । तद्विधानं आशंसासंभावना
या । अत्रापि, इष्टायां मानेत्वा इत्यर्थः । (र. मा.)

३ अभिनीतमिति न तु तद्विधानेति तद्विधानम् इति । (र. मा.)

४ अवयवशब्दः कोनेति भिन्नार्थवत्त्वमिति । अवयवस्य पृथग्भावमिति-
वयवः । (र. मा.)

५ आशंसेति ॥

किं कारणम् ? । अलमर्थत्वात्संभावनस्य । संभावने आलमर्थं गम्यते । आशंसायां पुनरनालमर्थम् ॥

(उद्धोतः) तयोर्भेदे एकदेश्युक्त्युत्तरमाह—भाष्ये अर्थोसंदेहोवेति । तयोरर्थाविशेषेऽप्यालमर्थ्यानालमर्थ्यकृतो भेद इति भावः ॥

(अर्थोसंदेहभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘संभावनेऽपि नालमर्थं गम्यते’ इति । यद्यं “संभावनेऽलमिति चेत्” इत्याह । तस्मात्सुष्ठुच्यते—‘न वा संभावनावयवत्वादाशंसायाः’ इति ॥ आशंसायां भूत ॥ १३२ ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । यदि संभावने नियमेनालमर्थो गम्येत तदा व्यभिचाराभावादलमिति विशेषणं नोपाददीतेत्यर्थः ॥ १३२ ॥

(उद्धोतः) तद्वचयति—आचार्येति ॥ नालमर्थमिति । नियमेनालमर्थं न गम्यते इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

(५७३ लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ३)

१११८ क्षिप्रवचने लट् ॥ ३।३।१३३ ॥

(४०८७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्षिप्रवचने लट् आशंसावचने लिङ्प्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षिप्रवचने लट् आशंसावचने लिङ् भवति विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लङ् भवतीत्यस्य अवकाशः—उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येऽप्यामहे । आशंसावचने लिङ् भवतीत्यस्यावकाशः । उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे युक्तोधीयीय । इहोभयं प्राप्नोति—उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे क्षिप्रमधीयीय । लिङ् भवति विप्रतिषेधेन ॥

(४०८८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्पन्नत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः । किं कारणम् ? । अनिष्पन्नत्वात् । देवश्चेद् वृष्टो निष्पन्नाः शालयः । तत्र भवितव्यं संपत्स्यन्ते शालय इति ॥

(प्रदीपः) क्षिप्रवच ॥ १३३ ॥ अनिष्पन्न इति । अनाशंसार्थमिदम् । वृष्ट्येदित्यादि वस्तुस्वरूपकथनम् ।

(उद्धोतः) क्षिप्रवचने ॥ १३३ ॥ भाष्ये अनिष्पन्न इति ॥ भविष्यति भूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ अनाशंसार्थमिति । आशंसायां पूर्वेण भूतवदतिदेशाद्भविष्यत्यपि क्तः सिद्ध इति भावः ॥ आशंसाभावं दर्शयति—भाष्ये—‘देवश्चेद् वृष्ट इति । तदेवाह—वस्तुस्वरूपेति । न त्वशांसंसाविष्यतेति भावः ॥ वृष्टो जातायामेवं वादो लोकस्य ।

(४०८९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । भविष्यत्प्रतिषेधात् । यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति ॥ कश्चिदाह—देवश्चेद् वृष्टः संपत्स्यन्ते शालय इति । स उच्यते—‘मैवं वोचः’, ‘संपन्नाः शालयः’ इत्येवं ब्रूहि ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अप्शालिवीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनाम् तत्रैव निष्पत्तेर्वर्तनादिति भावः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये यल्लोक इति । यल्लोको भविष्यत्प्रयोगं न मृष्यति तस्मात् मुख्या निष्पत्तिर्निष्पेक्षरहितः । किं त्वन्यत्प्रेत्यर्थः ॥ तमेवाह—अप्शालीति । अयमेव निष्पत्तिपदार्थोऽभितस्तस्येति भावः ॥ शालीनामिति । पूर्वान्वयि । तत्रैवेति । अप्शालिवीजसंयोगरूपनिष्पत्तावेवात्र प्रायो निष्पूर्वकपदेर्वर्तमानत्वात्तदाचकत्वादित्यर्थः ॥ निष्पदेरित्युपलक्षणं संपदेरपि । निष्पत्तेरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । शिपानिर्देशाद् इयंस्तु कर्त्रर्थकत्वाभावात् कृतः ॥ यदा सत्कार्यवादे तत्रैव निष्पत्तेर्वर्तमानत्वम् । आर्थव्याख्यानमेव युक्तम् ॥

(४०९० वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । हेतुभूतकालं वर्षम् । वर्षकाला च क्रिया ।

(प्रदीपः) हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा इति । कारणसंबन्धो कालः कार्यस्य व्यवस्थाप्यते कारणान्तरप्राप्ताभावप्रतिपादनायेत्यर्थः । हेतुभूतस्य वर्षोदर्थः कालः स एव कार्यसंप्रेक्षितः कारणस्यैव कार्यरूपतया विवक्षितत्वात् । कार्यकारणयोरभेदाव्यवसायादित्यर्थः । भाष्यकारस्त्वेतदेव च वस्तुन्यथा व्याचष्टे—हेतुभूतकालवर्षमिति । हेतुभूतस्य

१ ‘वृष्टयेद’ इति पाठः कैवल्येन दृष्टो भवेत् ॥

२ ‘मत्पुष्पे’ इत्यर्थः ॥

३ न लट् इति ॥ एवं च ‘क्षिप्यतेरशालौकिके’ ‘अम्यतिरूपोः’ इत्यनं दत्तः ‘भवते र’ इत्यनं दत्तः ‘विनोति’ इत्यनं ‘भो’ इत्यनं गृह्यते । अन्त्यमामां विप्रत्ययानामप्यपि त्वात् ॥ तत्त्वात् ण्वुपाधिव्यवहारेऽपि

शिकरणानामन्योऽप्युपाधौ निरुक्तः विषयश्च आदेशश्च निरुक्तः ॥ प्रदीपे निष्पत्तिरित्युक्तं किञ्चन दशासंज्ञं निधेयः । इति दापिनभा ॥

४ अस्यां वीजसंयोग एव निष्पत्तिरिति कैवल्येन व्याख्यातः—अयं निष्पत्तिरित्यर्थः इति, कर्त्रर्थकत्वाभावात् एव निष्पत्तिरित्यर्थः इति—नान्यत् व्याख्यानमेव युक्तम् । अन्त्यमामां विप्रत्ययानामप्यपि त्वात् निष्पत्तिरित्यर्थः निष्पत्तिरिति भावः । (र. ना.)

हेतुत्वं प्राप्तस्य मेधादेर्यः कालः स एव वर्षस्य । वर्षस्य च यः कालः स एव निष्पत्तिक्रियाया इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये हेतुभूतेति । हेतुभूतस्य कारणत्वं प्राप्तस्य कारणस्य काल कार्ये आरोप्य प्रयोग इत्यर्थः । तदारोपफलमाह—कारणाभ्तरेति । तेन चावश्यभावित्वं फलति । कारणस्यैवेति । अपामप्युपादानकारणत्वादिति भावः ॥ अन्यथेति । वृष्टेः—प्रागपि मेघोत्पत्त्यनन्तरमीदृशप्रयोगस्य दर्शनात्तत्र च वृष्टेरपि वास्तवभूतत्वाभावात्तदुपपत्तिमपि दर्शयितुमिति भावः ॥ मेघादेरिति । मेघाद्युत्पत्तेरित्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

यदि तर्हि निष्पन्नोर्थः, किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते ? कानि ? । भोजनादीनि ॥

(उद्द्योतः) तत्रापक्षे शङ्कते—भाष्ये—यदि तर्हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्यदिदानीमेतदुच्यते—‘किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते’ इति । यत्तु तन्निष्पन्नोर्थो न निष्पन्न इति । स निष्पन्नोर्थः, अवश्यं स्वल्पं कोष्ठगतेष्वपि शालिषु अवहननादीनि प्रतीक्ष्याणि ॥ एवमिहापि निष्पन्नोर्थः । अवश्यं तु जननादीनि प्रतीक्ष्याणि ॥

(प्रदीपः) जननादीनीति । जननमभिव्यक्तिः । एतदुक्तं भवति—विद्यमानोप्यथोऽनभिव्यक्त्यर्थक्रिया न करोति । न चैतावता तस्यासत्त्वम् । कारणसामग्र्या कार्यात्पादानुमानात् स्थूलेन तु रूपेणाभिव्यक्त्यर्थक्रिया सपादयति ॥

(उद्द्योतः) अभिव्यक्तिरिति । स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरित्यर्थः । निष्पत्तिस्त्वत्राप्शालिबीजसयोग एव । तत्रापि कार्यमस्वादिति भावः । तद्दर्शयति—एतदिति ॥ कारणसामग्र्येति ॥ ननु कार्यसमधिगम्य सामग्रीत्वम् । तत्रापि कार्यानुमाने इतरेतराश्रय इति चेत् वृष्टपरम्परया सामग्रीत्वप्रज्ञात् । तेनावश्यभावित्वेन कार्यात्पत्तावनुमिताया तत्र कारणकालारोपेण भूतप्रयोगेऽपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरूपमुपयजनोत्तरमेव क्रियाकारित्वमिति भावः ॥

(४०९१ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अस्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) अस्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः शासितव्याः । कूपोस्ति कूपो भविष्यति कूपो भविता कूपोभूत् कूप आसीत् कूपो बभूवेति ।

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एवोर्थे इति ? ।

कर्तुर्विद्यमानत्वात् । कर्तात्र विद्यते ॥

कथं पुनर्ज्ञायते कर्तात्र विद्यत इति ? ।

कूपोनेन कदाचिद् दृष्टः । न चास्य कंचिदप्यपार्थं पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामध्यवस्यति कूपोत्रास्तीति ।

(प्रदीपः) अस्यर्थानामिति । सत्तावाचिनमित्यर्थः ॥ भवन्तीशब्दो लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । कर्तुर्विद्यमानत्वादिति । ततश्च सत्ताया वर्तमानत्वं न तु भूतभविष्यद्रूपसमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वस्यर्थानामित्युक्तम् । नष्टास्तिः केषां चिदातृतामर्थोऽस्य आह—सत्तेति अक्षरार्थो येषामित्यर्थ इति भावः ॥ कर्तुर्विद्यमानत्वेपि क्रियायाः कालत्रययोगदर्शनादाह—ततश्च सत्ताया इति । कर्तुंसत्तयोः समनित्यतत्वादिति भावः ॥

(४०९२ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यथास्वकालं समुच्चारणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेपु स्वेपु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेपु स्वेपु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ? ।

(४०९३ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवात्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यन्न वा भाष्यन्ते ॥

(४०९४ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ असिद्धविपर्यासश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित् ‘कूपोस्ति’ इति प्रयोक्तव्ये कूपोभूदिति प्रयुङ्क्ते ॥

किं पुनः कारणं ‘न वा भाष्यन्ते’ ‘असिद्धश्च विपर्यासः’ । इह हि किञ्चिदिन्द्रियकर्म किञ्चिद् बुद्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समासादनम्, बुद्धिकर्म व्यवसायः । एवं हि कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुराह—‘योयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्’ । एतस्मिन्कूपो भविष्यति । अनद्यतने कूपो भवितेति । समासाद्य कूपोस्तीति समासाद्यातिक्रम्य कूपोभूदिति । समासाद्यातिक्रम्योपित्वा कूप आसीदिति । समासाद्यातिक्रम्योपित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदेता विभक्तयः । यदा

१ विद् ३ अस्मिन्पत्रेपाठः, हेतुभूतत्वेमेकित्वाद्वा, इति द्वयोः पद्योत्पत्त्यर्थ इत्यर्थः । (२. ना.)

२ अत्रास्तीतिप्रयोगवशेनेपि निष्पत्ताः शाल्य इति प्रयोगरूपवार्थसंपादिति भावः । (२. ना.)

३ तथा चेति पाठो नास्ति । (२. ना.)

४ समानपालसामासविपर्ययादिति पलितार्थः । (२. ना.)

५ वृषमिति शेषः । एवमनेपि । (२. ना.)

६ विवक्षितमिति शेषः । एवमने बुद्धिमत्त्वमिति । (२. ना.)

हि बुद्धिकर्म तदा वर्तमाना भविष्यति ॥ क्षिप्रवचने ॥ १३३ ॥

(प्रदीपः) अवात्वादिति । अविकल्पितत्वादित्यर्थः ॥ एतदेवाह—यत्र वा भाष्यन्त इति । एतदुक्तं भवति—यदि वचनेन वर्तमाने लडादयो विधीयेरन् तदा लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन् । कूपोऽभूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत ॥

तदेव दर्शयति—असिद्धविपर्यासश्चेति ॥ इह किं चिदिति । इन्द्रियव्यापारकालस्य कूपसत्त्वं प्रति भेदकत्वेनाश्रयणात् तस्यापि तत्कालत्वमित्यर्थः ॥ तदुक्तं हरिणा—

सतामिन्द्रियसंबन्धात्सैव सत्ता विशिष्यते ।

भेदेन व्यग्रहारो हि वस्त्वन्तरतिवन्धनः ॥

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षितः ।

इति ॥ १३३ ॥

(उद्घोतः) अविकल्पितत्वादिति । प्रयोगे इत्यर्थः ॥ यत्र वेति । प्रयोगे इति शेषः ॥ वचनेन । अस्त्यर्थानामिति वार्तिकेन । असिद्धविपर्यास इति । भाष्येऽपि लोके इति शेषः । चो हेतौ । यतः सिद्धलोकानामसिद्धो विपर्यासो विपरीतः प्रयोगोऽतो न विकल्पेन प्रयुज्यन्तेऽन्यैः अतोत्र यथाकालमेव प्रत्यया इत्यर्थः ॥ किं पुनः कारणमिति ॥ किं पुनः कारणं वा न भाष्यन्ते । किं च कारणं शिष्टानां विपर्यासासिद्धिरिति भावः । वास्तवकालभेदस्याभावाच्चनेनैव साधने प्राप्तोऽयं विपर्यासादिकमिति भावः ॥ इन्द्रियव्यापारः । तत्प्राप्तिः । इन्द्रियपदेनात्र कर्मेन्द्रियम् ॥

सतां वस्तुनाम् । इन्द्रियसंबन्धात्तत्कृतप्राप्तिसंबन्धात् । एकेव सत्ता कालभेदमापद्यते ॥ वस्त्वन्तरम् इन्द्रियव्यापारः । तदेवाह—यः समासादनादिति । तत्र बुद्धिकर्मव्यवसायविषये ॥ वर्तमानेति । वर्तमानाधिकेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

(५७४ लङ्लुटोर्निषेधविधिसूत्रम् ॥ ३।३।२ आ. ४)

१११९ नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्ध-
सामीप्ययोः ॥ ३।३।१३५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । न 'अद्यतनवत्' इत्येवोच्येत ।

(४०९५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नानद्यतनवत् प्रतिषेधे लङ्लुटोः
प्रतिषेधो द्रष्टव्यः ।

(४०९६ हेतुवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अद्यतनवद्वचने हि विधानम् ॥*॥

(भाष्यम्) अद्यतनवद्वचने हि सति विधान-
मिदं विज्ञायेत ॥

तत्र को दोषः ? ।

(४०९७ दोषदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र लङ्विधिसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र लङ्विधिः प्रसज्येत ॥

(४०९८ दोषान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लङ्लुटोश्चायथाकालम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लङ्लुटोश्चायथाकालं प्रयोगः प्रस-
ज्येत । लुटोऽपि विषये लङ् स्यात् । लुटश्च विषये
लुङ् यथा स्यात् । अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा-
त्पूर्णीमास्ते । यथाप्राप्तमेवाद्यतने भविष्यति ॥ ना-
नद्यतन ॥ १३५ ॥

(प्रदीपः) नानद्यतन ॥ १३५ ॥ तत्र लङ्विधिप्र-
सङ्ग इति । अपूर्वविधानेऽद्यतने लुटो दृष्टत्वाद्भूतभविष्यदन-
द्यतने प्रसङ्गः ॥ लङ्लुटोश्चेति । ननु वत्करणत्वादयौ-
र्थात्संक्रान्तौ न भविष्यति । नैतदस्ति । अप्राप्तप्रापणार्थत्वादिति-
देशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लङ्लुटोर्विधानेऽप्यद्यतने
दृष्टत्वमात्रेणायथाकालमपि प्रसङ्ग उच्यते । वत्करणं तु तदा
विस्पष्टार्थमेव स्यात् । प्रतिषेधोपादानेन तु वत्करणमनद्यतनवि-
शेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थम् । अन्यथा वत्करणमनर्थकं
स्याद् 'नानद्यतन' इत्येव नूयात् । तेन 'परोक्षे लिट्' 'हश्-
श्चतोर्लङ् च' 'लट् सौ' 'पुरि लङ् वासे' इत्येतत्सूत्र-
विहिता अपि प्रख्याताः प्रतिषिध्यन्ते ॥ १३५ ॥

(उद्घोतः) नानद्य ॥ १३५ ॥ अपूर्वेति । अद्यतनशब्दो-
पादानेन कस्यापि विध्यभावान्नत्र दृष्टत्वमात्रेणातिदेशो वाच्यः ।
तथा च भूतादिरूपेऽद्यतने लुटपि स्यादिति भावः ॥ भाष्ये लङ्लुटो-
रिति । भविष्यत्यद्यतने लुङ्, भूताद्यतने लट् स्यादिति भावः ॥
अप्राप्तेति । लङ्लुटौ भूतभविष्यत्तोरद्यतने दृष्टौ तत्राद्यतनवदित्युच्य-
माने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदंशस्तत्त्वाज्यः
तत्राद्यतनांशस्यागेनातिदेशे भूतानद्यतने लुङ्, भविष्यति तत्र लङिति
प्रयोगसिद्धावपि अद्यतनवदिति विरुध्यते । तस्याद्भूतापंशपरित्यागे-
नातिदेशे आशीरमाणेऽयथाकालप्रसङ्ग इति भावः । भाष्ये यथा
प्राप्तमेवेति । स्मरेव विधायकैः सेषु कालेषु भवतीति न संकर-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तेन परोक्षे इति । परं त्वग्रमानं चिन्त्यम् ।
भाष्ये लङ्लुटोर्विषयकान् उक्तेरिति दिक् ॥ १३५ ॥

(५७५ लुटो निषेधसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ५)

११२० भविष्यति मर्यादावचनेऽवर-
स्मिन् ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न 'नानद्यतनवद्' इत्येव
सिद्धम् ? ।

(१०९९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्नि-
त्यक्रियाप्रबन्धार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियाप्रबन्धार्थोयमारम्भः ॥

(प्रदीपः) भविष्यति म ॥ १३६ ॥ अक्रियाप्रबन्धार्थ-
मिति । एतच्च उपलक्षणं तेन असामीप्यार्थं चेति द्रष्टव्यम् ।
वचनसामर्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निवृत्तम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते अक्रियाप्रबन्धार्थं इति, न पुनः क्रिया-
प्रबन्धार्थोऽपि स्यात् ? ।

(५००० वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्
वचनानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनम-
नर्थकं भवति । सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वणैव ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'अनहोरात्राणाम्' इति
वक्ष्यामि इति । इह मा भूद्—योर्यं त्रिशद्रात्र आ-
गामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्र इति ।

(प्रदीपः) अनहोरात्राणामिति । उत्तरसूत्रस्य प्रयो-
जनमेतत् स्यादिति भावः ।

(उद्ध्योतः) भविष्यति ॥ १३६ ॥ उत्तरसूत्रे सप्रयो-
जनमेतदिति पाठः । त्रिशद्रात्र इति । संख्यापूर्वं रात्रं क्रीव-
मिति त्वसादेव भाष्यप्रयोगाल्लिङ्गमशित्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये-
त्युक्तेश्चानित्यमिति भावः ॥

(५००१ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्ना-
निष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत् ॥
तच्च । किं कारणम् ? अनिष्टत्वात् । अत्रापि 'नान-
द्यतनवद्' इत्येवेष्ट्यते ॥

(प्रदीपः) अनिष्टत्वादिति । क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो-
रहोरात्रविभागेऽप्यनद्यतने प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह
मा भूत्—योर्यमध्वा गत आपाटलिपुत्रात्तस्य यद-
वरं साकेतादिति ।

(समाधानभाष्यम्)

नानिष्टत्वात् । अत्रापि 'नानद्यतनवदित्येवेष्ट्यते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं मर्यादावचन इति वक्ष्या-
मीति । इह मा भूत्—योर्यमध्वा अपरिमाणो ग-
न्तव्यः तस्य यदवरं साकेतादिति ।

नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्ट्यते ।

(प्रदीपः) मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् सा-
न्मर्यादावचन एवेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) योर्यमध्वाऽपरिमाण इति । अपरिमाण इति
उदेः ॥ नियमार्थमिति । क्रियाप्रबन्धविषय इति भावः ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवरस्मिन्निति वक्ष्या-
मीति । इह मा भूत्—योर्यमध्वा आपाटलिपुत्रा-
द्गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेतादिति ।

नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्ट्यते ।
तस्मात्सुष्टुच्यते भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्नि-
त्यक्रियाप्रबन्धार्थम् । क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् व-
चनानर्थक्यमिति ॥ भविष्यति म ॥ १३६ ॥

(प्रदीपः) अत्रापि । विधिनियमसंभवे विधेर्ज्याय-
स्त्वात् ॥ १३६ ॥

(उद्ध्योतः) विधीति । अक्रियाप्रबन्धादाविति भावः १३६

(५७६ लुटो निषेधविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ६)

११२१ कालविभागे चानहोरात्राणाम्
॥ ३ । ३ । १३७ ॥

(५००२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनहोरात्राणामिति तद्विभागे
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनहोरात्राणामिति चेत्तद्विभागे
प्रतिषेधो वक्तव्यः । योर्यं त्रिशद्रात्रं आगामी तस्य
योवरोर्धमास इति ।

(५००३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तैश्च विभागे ॥ * ॥

(भाष्यम्) तैश्च विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
योर्यं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः ॥

तद् द्वेष्ट्यं विज्ञानीयात्—अहोरात्राणामेवाहो-
रात्रैर्विभागे प्रतिषेधो भवतीति । तदाचार्यः सुह-
द्भूत्वान्वाचष्टे अनहोरात्राणामिति तेषां विभागे
तैश्च विभाग इति ॥ कालवि ॥ १३७ ॥

(प्रदीपः) कालविभा ॥ १३७ ॥ तद्विभाग इति ।
अनहोरात्राणामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी, न कर्मणि नापि कर्त-
रि ॥ तेन यदाहोरात्राणामन्येन कालेन विभागोन्यस्य वा अहो-
रात्रैरहोरात्राणां वाऽहोरात्रैः सर्वथा प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

(उद्घोतः) कालवि ॥ १३७ ॥ इन्द्रश्च प्राणीलादिवत्
अहोरात्राणामहोरात्रैर्विभागे एव स्यादतो वार्तिकम्—अनहोरा-
त्राणामिति । तद्याचष्टे—संबन्धसामान्ये इति ॥ १३७ ॥

(५७७ लुटो विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ७)
११२२ परस्मिन्विभाषा ॥ ३।३।१३८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)
कस्मिन्परस्मिन् ? ।

(समाधानभाष्यम्)
कालविभागे ।

कुत एतत् ? ।

योगविभागकरणसामर्थ्यात् ॥ परस्मि ॥ १३८ ॥

(प्रदीपः) परस्मिन् ॥ १३८ ॥ योगविभागकरण-
सामर्थ्यादिति । इह भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मि-
न्नहोरात्राणामिलेकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणं परस्मि-
न्विभाषेत्यत्र कालविभागग्रहणसंबन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

(उद्घोतः) परस्मिन् विभाषा ॥ १३८ ॥ एकयोग
इति । सामर्थ्यात्कालविभागविषय एव निषेधः ॥ न हि देश-
विभागस्याहोरात्रैः संबन्धोक्ति इति भावः ॥ पृथग्योगेति । काल-
विभागग्रहणसामर्थ्याच्चैत्यपि बोध्यम् ॥ १३८ ॥

(५७८ लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ८)
११२४ लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ

॥ ३ । ३ । १३९ ॥

(५००४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ साधनातिपत्तावपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) साधनातिपत्तावित्यपि वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात् । अमोक्षयत भवान्मांसेन यदि
मत्सरीप आसिष्यतेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृ-
त्तिरस्तीति । साधनातिपत्तिश्चैव क्रियातिपत्तिरपि
भवति । तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धम् ॥ लि-
ङ्गिमित्ते ॥ १३९ ॥

(प्रदीपः) लिङ्गिमि ॥ १३९ ॥ साधनातिपत्ता-
विति । साधनं मांसादि तस्यातिपत्तौ क्रियानिष्पत्तावपि लङ्
भवतीति भावः ॥ अमोक्षयतेति । मांसस्यात्रानिष्पत्तिः ।
भोजनक्रियायास्तु निष्पत्तिरेव ॥ साधनातिपत्तिश्चेदिति ।
करणमेदान्निश्चैव भोजनक्रिया । तेन मांसातिपत्तौ मांसभोज-
नक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

(उद्घोतः) लिङ्गिमित्ते ॥ १३९ ॥ कुतश्चिमितिमात्कि-
याया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः । साधनातिपत्तिः साधनविशेष-
विशिष्टक्रियातिपत्तिरित्यर्थः ॥ १३९ ॥

(५७९ लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ९)

११२५ भूते च ॥ ३ । ३ । १४० ॥

(५००५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भूते लङ्गुताप्यादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूते लङ् उताप्यादिषु द्रष्टव्यः ।
उताप्यैष्यत । अप्यधैष्यत ॥ भूते ॥ १४० ॥

(प्रदीपः) भूते च ॥ १४० ॥ भूत इति । वक्ष्यमा-
णसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यं चैतत् । उताप्योरित्यारभ्य यल्लिङ्गि-
मित्तं तत्र भूते क्रियातिपत्तौ अनेन लङ्प्रत्ययः प्राक् तौ
विकल्प इत्यर्थः ॥ १४० ॥

(५८० लङ्विकल्पाधिकारसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १०)

११२६ वोताप्योः ॥ ३ । ३ । १४१ ॥

(५००६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापि-
भ्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्या-
मिति वक्तव्यम् । “वोताप्योरि” इति सुच्यमाने
संदेहः स्यात्—प्राग्वोतापिभ्यां, सह वेति । तदा-
चार्यः सुहद्भूत्वान्वाचष्टे—विभाषा गर्हाप्रभृतौ
प्रागुतापिभ्यामिति ॥ वोताप्योः ॥ १४१ ॥

(प्रदीपः) वोताप्योः ॥ १४१ ॥ विभाषेति । ग-
र्हायां लटपि जात्योरित्यनेन लङ्गिद्वयानि लिङ्गिमिताभाषा-

२ एतद् भवतीति नन्दरित्वा पाठः कण्डू । (र. मा.)

३ उताप्योः कर्मपर्योक्तत्वात् भाष्ये विभाषादप्यमोक्षयति । (र. मा.)

१ तत्र यथा मान्यद्वारां सेः इतिवत्पूर्वोक्तान्ते सेः सहैकव्यङ्ग्यो नान्यः
२ वोताप्योरित्येव एव लङ् एवमिति अनहोरात्राणां तैरेव विभागे स्यादिति
भाष्यम् । (र. मा.)

द्विभाषा कथमि लिङ् चेत्यतः प्रभृति प्रागुताप्योः समर्थयोरित्यतः सूत्राद् यल्लिङ्मितं तत्र लङ्विकल्पः । मर्यादायां ह्यत्रादनाभिविधावित्यर्थः । गृह्यप्रभृताविति । गृह्यदिविशिष्टे प्रकृत्यर्थ इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

(उद्द्योतः) चोताप्ये ॥ १४१ ॥ भाष्ये विभाषागृह्यप्रभृताविति । गृह्यविशिष्टप्रकृत्यर्थविषयविभाषापदघटितविभाषाकथमिलङ् चेति सूत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ अनन्तरसूत्रत्यागे वीजमाह—गृह्यायां लट्पीति ॥ १४१ ॥

(५८१ लङ्विविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ११)

११२७ गृह्यायां लट्पिजात्वोः

॥ ३ । ३ । १४२ ॥

(४००७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गृह्यायां लङ्घिधानानर्थक्यं क्रिया-
ऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गृह्यायां लङ्घिधानमनर्थकम् । किं कारणम् ? । क्रियाया असमाप्तेर्विवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्रासमाप्तिर्विवक्षिता । एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रिया अपरिसमाप्ता भवति । तत्र “वर्तमाने लङ्” इत्येव सिद्धम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि “वर्तमाने लङ्” इत्येवमत्र लङ् भवति ॥

शतृशानचावपि तर्हि प्राप्नुतः ।

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

इष्येते च शतृशानचौ—अपि मां याजयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य ॥ गृह्यायां ल ॥ १४२ ॥

(प्रदीपः) गृह्यायाम् ॥ १४२ ॥ इष्येते इति । तौ च सूत्रारम्भे सत्यवर्तमानकालविहितत्वाद्यतो न प्राप्नुत इति दोषवानेय सूत्रारम्भ इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

(उद्द्योतः) गृह्यायां लट्पि ॥ १४२ ॥ मां याजयन्तमिति । तादृशीत्यप्रतिपादनेन गृह्या यदनेन क्रियते, तत्सर्वं याजनापमिति तत्पदा याजयन्नेवास्मिन् क्रियायाः समाप्तिरविवक्षितेति भावः ॥ १४२ ॥

(५८२ लिङ् लट् लृट् विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १२)

११३० अनवकृप्यमर्पयोरकिंवृत्तेपि

॥ ३ । ३ । १४५ ॥

(५००८ अकिंवृत्तप्रहणानर्थक्यवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्रा-

किंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्त-

ग्रहणमनर्थकम् । निवृत्तं ‘किंवृत्ते’ इति, तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च भविष्यति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ।

(प्रश्नभाष्यम्)

उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनम् ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

“उपपदमलिङ्” इति समासो यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) अनव ॥ १४५ ॥ इदं तर्हीति । अकिंवृत्तशब्देन किंवृत्तादन्यत्पदं पशुदासाश्रयणेन गृह्यते तस्योपपदसंज्ञार्थमकिंवृत्तग्रहणं तेन किंवृत्ताकिंवृत्तयोपपदसंज्ञा सिध्यतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) अनवकृ ॥ १४५ ॥ ननु किंवृत्तेनेत्यर्थान्तरकथं उपपदत्वमत आह—अकिं वृत्तेति ॥

(प्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अतिङ्गितिप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) अतिङ्गितिप्रतिषेध इति । न विद्यते लिङ्स्मिन् समासे सोऽतिङ्गिति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

यदा तर्हि—लटः सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति ।

(प्रदीपः) उपपदसंज्ञेति । उपपदसंज्ञाकार्यं समास इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उपपदसंज्ञायां अन्यदापि भावात्तदा भविष्यतीत्यनुपपन्नमत आह—उपपदसंज्ञाकार्यमिति ॥ १४५ ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

भविष्यदधिकारविहितस्य लटः सत्संज्ञावृत्त्येते अविशेषविहितश्चायम् ॥ अनवकृत्य ॥ १४५ ॥

(प्रदीपः) भविष्यदधिकारविहितस्येति । लटः सत्संज्ञा भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येवं विहितस्य लट् दोषे चेत्यस्य लट् आनन्तर्योद्भावात्तद्वानर्था ॥ अविशेषेति । कालमात्रे विधानादयं लट् यद्यपि भविष्यति भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति शतृशानचायस्य न भवतः ॥ १४५ ॥

(५८३ लिङ्विविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १३)

११३२ जातुयदोर्लिङ् ॥ ३।३।१४७ ॥

(५००९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायथो-
रूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायथोरूपसंख्यानं कर्तव्यम् । यदा भवति यः शप्रियं याज-

येत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् ॥ जातु-
यदोलि ॥ १४७ ॥

(५८४ लृट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १४)

११३६ शेषे लृडयदौ ॥ ३ । ३ । १५१ ॥

(५०१० आदिग्रहणानर्थक्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्य-
मर्थान्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्रीकरणे यदि प्रतिषेधानर्थकः ।
किं कारणम् ? । अर्थान्यत्वात्, नहि यदाबुपपदे
चित्रीकरणं गम्यते । किं तर्हि ? । संभावनम् ॥
शेषे लृड ॥ १५१ ॥

(प्रदीपः) शेषे लृड ॥ १५१ ॥ नहि यदाविति । आ-
श्चर्यं यदि स भुञ्जीतेत्यत्र संभावनं तात्पर्येण प्रतीयत इति तन्नि-
मित्त एव लिङ् भविष्यति । संभावनेऽलमिति । चेदित्य-
नेनेत्यर्थः । संभावने हि यदिशब्दः प्रयुज्यते ॥ १५१ ॥

(उद्घोतः) शेषे लृड ॥ १५१ ॥ संभावनं तात्पर्येणेति ।
यदि शब्दस्य संभावनार्थत्वेन संभावनं प्रतीयते इत्यर्थः ॥ तदे-
वाह—संभावने हि यदि शब्द इति । भाष्ये न हि यदाविति ।
चित्रीकरणं त्वाश्चर्यपदगम्यम् ॥ ननु अन्यो नाम पर्वतमारोक्ष्यतीला-
दाबुदाहरण इव तत्तत्सम्भाव्याहारं विनापि गम्यमिति भावः ॥ १५१ ॥

(५८५ लिङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १५)

११४१ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

(५०११ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेति वक्तव्यम् । दक्षि-
णेन चेद्यायात्, न शकटं पर्यामवेत् । दक्षिणेन चे-
द्यास्यति, न शकटं पर्यामविष्यति ।

(५०१२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भविष्यदधिकारे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भविष्यदधिकारे इति वक्तव्यम् । इह
मा भूत्—वर्षतीति धावति । हन्तीति पलायत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीं शतृशानचावत्र कस्मान्न भवतः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्भिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥
हेतुहेतुमतो ॥ १५६ ॥

(प्रदीपः) हेतु ॥ १५६ ॥ देवत्रात इति । व्यवस्थि-
तविभाषाश्रयणादिति भावः । तेन देवत्रात इति संज्ञायां
भवति, न तु देवत्राण इति ॥ गलशब्दः प्राण्यङ्गे भवति, न
तु गर इति । विषे तु गर इति न तु गल इति ॥ जलचरे
ग्राह एव, ज्योतिषि ग्रह एव । इतिशब्दप्रयोगे च तत्संज्ञो
न प्रवर्तते ॥ गवाक्ष इति । वातायने नित्यमेवावद् भवति ॥
संशितव्रत इति । व्रतविषये इत्येतन्नित्यमित्वं भवति ॥ मिथं
इति । परस्परं देवत्राणादिभिरेकस्मिन्विषये न विकल्प्य-
न्तइत्यर्थः । एषु च नुदविदोन्दन्नेति वान्तवमचि विभा-
पेति त्वं विभाषाग्रह इति नप्रत्ययः लक्षणहेत्वोः कि-
याया इति शतृशानचौ नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषाबुवर्त-
नाद्विकल्पितौ । अवहुस्फोटायनस्येति विभाषाऽवह् शा-
चोऽन्यतरस्यामित्येते विधयः ॥ १५६ ॥

(उद्घोतः) हेतुहेतुमतो ॥ १५६ ॥ लक्षणहेत्वोरिति
क्रियालक्षणे हेतौ च वर्तमानाद्वातोः कर्तारं शत्रानावित्यर्थः सूत्रस्य ।
किं च लक्षणत्वादेस्तद्व्योक्त्येव शतृकसमुच्चयस्य दृष्टत्वादिति श-
ब्देन तद्व्योक्तनेपि शत्रादिप्राप्तिरिति भावः ॥ १५६ ॥

(५८६ लिङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १६)

११४२ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ

॥ ३ । ३ । १५७ ॥

(५०१३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ कामप्रवेदने
चेत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कामप्रवेदनं चेद्व्यत्यत इति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत्—इच्छन् कटं करोतीति ॥ इच्छा-
र्थेषु ॥ १५७ ॥

(उद्घोतः) इच्छार्थेषु ॥ १५७ ॥ कामप्रवेदनमिति ।
प्रयोजुः स्वाभिप्रायाविकरणमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(५८७ लिङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १७)

११४६ विधिनिमज्जणामन्त्राधीष्टसं-
प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

विध्यधीष्टयोः को विशेषः ? ।

(प्रदीपः) विधिनिमज्जणा ॥ १६१ ॥ विध्यधीष्ट-
योरिति । उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) विधिनिम ॥ १६१ ॥ नियोगेति । नियोगः
प्रवर्तना प्रवर्तकनिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । एतदेव प्रेषणम् ॥

२ शत्रादि चोल्लेख्यमित्यर्थः । (र. ना.)

३ प्रसमात्तापठः शोभनो भाति । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कारपूर्विका व्यापारणा ॥

(प्रदीपः) प्रेषणमिति । मृत्पादेः कस्याचित् क्रियायां नियोजनमित्यर्थः ॥ अधीष्टं नामेति । गुर्वदेस्तु पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः ॥ अप्रैवार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं वार्थमेदमाश्रित्य मेदेनोपादानं विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम् । विधिरूपता हि सर्वत्रान्वयिनी विद्यते ॥

(उद्धोतः) भाष्ये व्यापारणेति । प्रवर्तनेत्यर्थः । एतेन नियोग इहसाधनताज्ञानमिति परास्तम् ॥ हेतुमति चेति सूत्रस्थलिङ्गिचोः पर्यायस्वशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेरित्याहुः ॥ न्यायेति । शब्दशक्तिविषयेत्यर्थः ॥ अयं भावः—निमन्त्रणादिशब्दानां प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्य सर्वसंमततया विधिशब्दस्यापि प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचित्वं न त्विहसाधनत्वादिवोधकत्वमिति ॥ संचात्र प्रयुज्यमानलिङ्गादिरूपः । स च प्रेरणात्वेन लिङ्गशक्यः । प्रेरणात्वं चाखण्डोपाधिः । एकैस्त्वेव रूपभेदेन वाच्यवाचकत्वे उपपद्यते । स च लोके पुरुषनिष्ठः ॥ वेदे ईश्वरनिष्ठः । वेदस्याकर्तृकत्ववादिनां मते शब्दनिष्ठः ॥ शब्दरूपत्वाच्च स शाब्दीभावनेरयुज्यते इति मञ्जूषायां विल्लरः ॥ विधिरूपतेति । प्रेरणेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ निमन्त्रणानिमन्त्रणयोः को विशेषः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

संनिहितेन निमन्त्रणं भवति । असंनिहितेनामन्त्रणम् ॥

(प्रदीपः) संनिहितेनेति । धात्वर्थेनासनादिना । यथा इह भवानासीत इति संनिहितमासनम्, तद्वैतु परमार्थं च निमन्त्रयते ॥ असंनिहितेनेति । यथा इह भवान् भुञ्जीत इति भोजनमसंनिहितं तदर्थमासन्त्यते ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैपोस्ति विशेषः । असंनिहितेनापि निमन्त्रणं भवति । संनिहितेन चामन्त्रणम् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् ॥

किं पुनस्तत् ? ।

हव्यं कव्यं च । 'ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यताम्' इत्युक्ते अधर्मः प्रत्याख्यातुः ॥ आमन्त्रणे कामचारः ।

(प्रदीपः) यन्नियोगत इति । अवश्यकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च तन्निमन्त्रणमिति निमन्त्रणविषयत्वात्तदेव निमन्त्रणम् ॥ अधर्म इति । यदान्यो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते तर्हि दौहित्रादिभोजयितव्यः । तस्य च प्रत्याख्याने अधर्मः इति स्मार्तः समाचारः ॥ आमन्त्रण इति । काम्यकर्मणि कामनया प्रवृत्तिर्नान्यथा ॥

(उद्धोतः) यन्नियोगतः कर्तव्यं श्राद्धादि ॥ तस्य निमन्त्रणत्वाभावादाह—निमन्त्रणविषयत्वादिति ॥ भाष्ये ब्राह्मणेनेति । सिद्धं हव्यं कव्यं वा भुज्यतामिति ब्राह्मणेनोक्तंश्राद्धं ब्राह्मणं प्रति तत्र प्रत्याख्यातुर्ब्राह्मणस्याधर्म इत्यर्थः । ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यैदीयनिमन्त्रणप्रत्याख्याने, ब्राह्मणकृतेऽपि हव्यकव्यातिरिक्तविषयार्थमन्त्रणे प्रत्याख्याने नाधर्म इति लभ्यते ॥ यदान्य इत्यादिप्रत्याख्याने कैयटकृते वीजं भाष्यानुग्रहश्च चिन्त्यः ॥ सामान्यत एव ब्राह्मणस्य श्राद्धादिनिमन्त्रणप्रत्याख्यानेऽधर्मः स्मृतिष्वपि स्मर्यते इति बोध्यम् ॥ काम्यकर्मणीति । यत्र भोजनाधननुष्ठानेऽपि न प्रत्यवयत्तद्विषय प्रवर्तनाऽऽमन्त्रणमिति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते, निमन्त्रणादीर्नामर्थ इति । आहो स्विन्नमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति । कश्चात्र विशेषः ? ।

(प्रदीपः) कथमिति । किमिह विध्यादयः प्रत्ययस्याभिधेयत्वेन निर्दिष्टाः उत विधेयभावेनेति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) उत विषयेति । लिङादयस्तु धोतका इति भावः ॥

१ तथा भोक्तुम्—

'अस्ति प्रवर्तनास्त्वमनुसृतं चतुर्वर्षि ।
तत्रैव लिङ्गविपातव्यं किं भेदस्य विवक्षया ॥
न्याममुत्पादनार्थं वा मयपार्यमयापि वा ।
विष्वादीनामुत्पादानं चतुर्णांमादितः कृतम्' इति ॥

२ विधिबोध्यः । (२. ना.)

१ यद्युतस्तु मेरणादिरूपविधिकाचकत्राह्मिदेर्विधित्वस्यबहारा, तथाच नैकस्य वाच्यत्ववाचनं ये विरुद्धे कल्पनीये इति ध्वम् । (२. ना.)

३ आतन्मयु परमार्थं बोधनीयं यावच्च यत्तु भोजनादिकं निमन्त्रणे बोध्यते इत्यर्थः । (२. ना.)

४ भोकेति ॥

'शोधयामि देवान् हव्यकव्यानि दातुमि' इत्यादिशब्दादिस्तुत्युपदर्शितम् ॥

६ तदेति ।

यस्य वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकत्वयोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्धिरुत्तिष्ठ ॥

मातामर्तं मातुलं च सखीयं श्वशुरं गुरुम् ।

कौटिल्यं पिदपतिं वस्तुमूलिव्यगर्थं च भोजयेत् ॥ इति मन्वादिस्मृतेः ॥

७ यद्यपिदिनिमन्त्रणेत्यर्थः । (२. ना.)

८ ब्राह्मणवृत्तस्यापि हव्यकव्यातिरिक्तविषयमन्त्रणस्य प्रत्याख्याने इत्यर्थः । (२. ना.)

९ चिन्त्य इति ॥ श्राद्धादिस्मृतिषु प्रथमवत्प्राप्तव्यपदकथनरूपस्य यौगस्यैव चिन्तया चिन्ताकाङ्क्षासमाप्तिः करणीयेति दापिमया ॥

१० साः स्मृतयो विशेषपत्रतया संकोचनीयाः, अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेय इत्यादि स्मृतिष्वपिदिति ध्वम् । (२. ना.)

११ निमन्त्रणादिनामर्थे लिङ्गिते भोजना । (२. ना.)

१२ अयापत्येऽपि सत्त्वमिधौ मतीयमानत्वं तद्विषयम् । (२. ना.)

(५०१४ प्रथमाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निमन्त्रणादीनामर्थं चेदामन्त्रयै
निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः
प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमन्त्रणादीनामर्थं चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययो नोपपद्यते । किं कारणम् ? । प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याऽभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) निमन्त्रणादीनामिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद्विधिरपि गृह्यते ॥ प्रकृत्यभिहितत्वादिति । प्रकृत्या योर्थो नाभिधीयते तत्रैव प्रत्ययेन भाष्यं न तु प्रकृत्यभिहितेयं । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । विषयपक्षाश्रये तु प्रकृत्यभिहितेष्वपि विध्यादिषु तत्सत्तामात्राश्रयः प्रत्ययः सिध्यति ॥

(उद्घोतः) विध्यादीनामर्थं इति वक्तुमुचितमत आह—आदिशब्दस्येति । प्रत्यये भवन्तमित्यादि तदुदाहरणं बोध्यम् ॥ निमन्त्रणादीनामिति भाष्यस्य निमन्त्रणादिपदानामित्यर्थः । भाष्ये निमन्त्रयै इत्याद्युपलक्षणं निमन्त्रयेदित्यादेरपि ॥

(५०१५ द्वितीयाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चै-
कार्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? । एकार्थत्वात् । एकोयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्विवचनेति । नाप्राप्तेषु कर्त्रादिषु विध्याद्यर्थो निर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः प्रसज्यन्तीति कर्त्रादिगतायाः संख्याया अभिधानं न प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु निमन्त्रणस्यैकत्वेऽपि कर्त्रादिसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यत आह—नाप्राप्तेष्विति । एवं च कर्त्राचप्रतीत्यापत्तिरपि दूषणान्तरं बोध्यम् ॥ कर्त्रादिगतायाः संख्याया इति । क्रियायामारोपिताया इति शेषः । वस्तुतः प्रवृत्तकनिष्ठप्रेरणायाः प्रयोज्यकर्तृकत्वाभावात्तद्वत्संख्यारोपे न मानम्, वाच्यैवेति च तस्या एव विशेष्यत्वम् । सा चैकैवेति द्विवचनाभ्यापत्तिः । धात्वर्थस्य कैर्तृद्वित्वादिना द्वित्वादावपि तस्य विशेषणत्वात् द्विवचनादिनियामकता । कर्त्रादिवाचस्तु न शुक्त इत्यत्रे स्फुटं भविष्यति ॥ अत एव भाष्ये द्विवचनायसिद्ध्यायेकार्थत्वादिलेख हेतुर्यक्तः । सिद्धं चैकोयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादिति । अनेकविषयकमपि निमन्त्रणमेकमेवेति तदर्थः ॥ एतेन विशेष्य-

गतसंख्यैकवचनादि बोधेति सूचितम् । अत एवात्र पक्षे भावकर्त्रादीनां बोधानापत्तिरिति दूषणं नोक्तम् ।

(दोषत्वपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति ॥

(दोषत्वे दूषणभाष्यम्)

इहापि [तर्हि] प्राप्नोति-देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते, देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयते इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये इहापि प्राप्नोतीति । लडादयस्तेभ्यो न स्युः । अनेन लिङा बाधितत्वादिति भावः ॥

(५०१६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते
प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । “द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवति” इति वक्तव्यम् ॥ के पुनः प्रकृता अर्थाः ? । भावकर्मकर्तारः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । द्वितीयं विध्यादिकमर्थं यदा धात्वर्थमाकाङ्क्षति तदा लिङ्प्रत्ययः, यदा च धात्वर्थं संपाद्ये नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकाङ्क्षित्वम् । इह तु देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयत इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षित्वमिति लिङ् न भवति ।

(उद्घोतः) चोतकतापक्षीयदूषणमुद्धर्तुमाह—सिद्धं त्विति । द्वितीयाकाङ्क्षातोः प्रकृते प्रत्ययार्थं कर्त्रादौ लिङित्यर्थः ॥ कर्त्रादीनामपि चोत्वपक्षे प्रत्ययार्थे इत्यस्य प्रत्ययचोत्व इत्यर्थः ॥ नन्वेवं पश्य मृगो धावतीत्यादावपि लिङ् स्यादत आह—द्वितीयं विध्यादिकमिति । द्वितीयशब्देन विध्यादिरेव गृह्यते इति भावः ॥ नियोज्यः प्रेयः । नियुज्यते प्रेयते । प्रेरणाविषयधात्वर्थं यदा धातोर्लक्षणा तदा प्रकृतेयं प्रत्यय इति भावः । प्रकृते प्रत्ययार्थे इत्यनेनामन्त्रणादीनामर्थं इति पक्षेपि तदत्यागः सूचितः, विरोधाभावात् । कर्त्रादयो चोत्वा इति पक्षस्य क्षुद्रमोरिति सूत्रसामान्यसंमततया बाधे मानाभावाच्च । अत एव वाचकत्वपक्षे द्विवचनायसिद्धिरिति वाच्यसिद्धिर्नोक्ता ॥ भावकर्मकर्त्रर्थकत्वस्यैवात्मनेपदपरलौपदविभागेन तद्विधानात् । शुष्मदसन्धेष्पसामानाधिकरण्याभावेन प्रथमपुरुषायसिद्धिश्च नोक्ता । अनियमश्च नोक्त इति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि भवेत्सिद्धम्—“प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम्”—अनुभवतु भवानामन्त्रणम्” इति यत्र द्वितीया आकाङ्क्ष्यते । इदं तु न सिध्यति—निमन्त्रयै, आमन्त्रयै इत ॥

प्रेरणाविशेषणत्वादित्यर्थः । (र. ना.)

४ उद्घोतकृता नोपलब्धः, त्यक्तो वा ॥

५ धात्वर्थे आकाङ्क्षतिति प्रथमान्तापठः शोभनो भाति ।

१ प्रयोज्यकर्तृगतत्वर्थः । (र. ना.)

२ प्रेरणाया इति शेषः । (र. ना.)

३ प्रवर्तककर्तृगतत्वत्वादित्यर्थः । तस्य, प्रवर्तककर्तृगतत्वस्य, धात्वर्थ-

(प्रदीपः) प्राप्नोत्विति । धात्वर्थस्य प्राध्यादेर्मिन्नमाम-
न्त्रणं प्रत्याकाङ्क्षा विद्यत इति भावः ॥ आमन्त्र्यै इति ।
आमन्त्रणस्य धात्वर्थं तात्तस्य चैकत्वाद् भेदपूर्विकाया आका-
ङ्क्षाया आमन्त्रणं प्रत्यभाव इति भावः ॥

(उद्द्योतः) भिन्नमामन्त्रणं प्रतीति । धात्वर्थान्तरिकं प्रेरणा-
रूपव्यापारं प्रतीत्यर्थः । प्राप्नोतु भवानित्यादेरङ्गीकरोतु भवान्-
आमन्त्रणाङ्गीकारविषयाप्रेरणेत्यर्थः ॥ ननु पाकं पचतीतिवत् प्रवर्तन-
विशेषरूपमामन्त्रणस्यापि तद्विशेषमामन्त्रणान्तरविषयकाङ्क्षित आह—
भेदपूर्विकाया इति । तत्र सामान्यविशेषतयाऽभेदान्वयो, न तु
तथा प्रकृते इति भावः ॥ आमन्त्रणं प्रतीति । धात्वर्थव्यापारान्ति-
रेकेण प्रेरणां प्रतीत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वम्—स्वविषया प्रेरणा तु नात्र
प्रत्ययार्थः, स्वैच्छयैव तत्प्रवृत्तिभिदेः, प्रवृत्तेः स्वप्रवृत्तेः स्वप्रेरणा-
नपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाभावात् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य 'उत्तमपुरुषो
विधिशक्तिप्रतिबन्धकः' इति न्यायविदः ॥ अत एव भगवतोत्तम-
पुरुषविषये एव शङ्कितम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्ष्यते । कः ? । निमन्त्रि-
रैव । निमन्त्र्यै निमन्त्रणम्, आमन्त्र्यै आमन्त्रण-
मिति ॥

(प्रदीपः) निमन्त्र्यै निमन्त्रणमिति । प्रकृतिवाच्यं
निमन्त्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत् तद्विषयं त्ववश्यकर्तव्यतालक्षणं
निमन्त्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्त्वैव द्वितीयाकाङ्क्षितम् । तद-
यमर्थः—स्वैकर्मकं भोजनादिषु निमन्त्रणं ममानुष्ठेयम् । ततो
भोजनादिषु त्वां निमन्त्र्यै इति । अत्र वामन्त्र्यै आमन्त्रणम्,
निमन्त्र्यै निमन्त्रणमिति प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तमामन्त्रणसङ्भावप्रदर्श-
नायामन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौ प्रयुक्तौ नत्वयं लौकिकः प्रयोगः,
लोटैव प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादेर्मितत्वात् । तदयमर्थः—
आमन्त्र्यै आमन्त्रणमिति आमन्त्र्यै इत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने
आमन्त्रणं धात्वर्थविषयमाकाङ्क्ष्यमाणमस्ति ॥

(उद्द्योतः) विशिष्टकर्मकमिति । संबोध्यकर्मकमित्यर्थः ॥
अवश्यकर्तव्यतालक्षणम् अवश्यानुष्ठेयत्वलक्षणम् ॥ ततो भोज-
नादिविवृति । तद्वोधनार्थं च निमन्त्र्यै इत्यादिप्रयोग इति भावः ॥
तन्त्वेन 'निमन्त्र्यै निमन्त्रणम्' इत्यादौ निमन्त्रणादिपदप्रयोगोऽयुक्तो,
लोटैव तदर्थप्रत्यापनादत आह—नत्वयं लौकिक इत्यादि ॥
धातूनामनेकार्थत्वात् निमन्त्रणमामन्त्रणशब्दावर्तत्वार्थको । अर्हत्वं
चावश्यकर्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तम् । एवं च । 'अर्हं कृत्यतु चक्ष' इत्यनेन
लिय लोटावत्तमपुरुषविषय इत्युक्तं भवतीति बोध्यम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं पुनर्निमन्त्रिनां निमन्त्रणमाकाङ्क्षेत ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये कथं पुनरिति । धर्मिणो हि धर्माकाङ्क्षा
न तु धर्मस्येति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

दृष्टश्च भावेन भावयोगः । तद्यथा । इपिरिणिणा
युज्यते, स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन । यावता चात्रापि द्वि-
तीय आकाङ्क्ष्यते ॥

(प्रदीपः) इपिरिति । एषितुमिच्छति इति कालसाध-
नभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योर्गः ॥ स्त्रीत्वमिति । कुमारीत्यादौ
स्त्रीत्वं व्रज्यस्य विशेषणम् । यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा
तस्य स्त्रीत्वादिना योगः स्त्रीत्वं स्त्रीतेति ।

(उद्द्योतः) स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेनेत्यस्य स्त्रीताशब्द उदा-
हरणम् ॥ प्रवर्तनाविषय एककर्तृकः पाक इति बोधः । अहं पाच-
येयमित्यादौ पाकप्रवर्तनाऽवश्यानुष्ठेयेति बोधः ॥ भाष्ये यावतां
चात्रेति । यैषत्वेत्यर्थः ॥

(वाचकत्वपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति ।

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं निमन्त्रणादीनामर्थं चेदामन्त्र्यै निम-
न्त्र्यै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहित-
त्वादिति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैव दोषः । योसौ द्वितीय आकाङ्क्ष्यते स
एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) स एव ममेति । निमन्त्र्यै भवन्तमित्यवश्य-
कर्तव्यं भवतो भोजनादिषु मया निमन्त्रणमिति । निमन्त्र-
णस्यावश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद
इत्यर्थः ।

(वाचकत्वपक्षे द्वितीयदूषणसारणभाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—'द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरे-
कार्थत्वादिति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

एषोप्यदोषः ।

(५०१७ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या
चैव तथा तिङाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च ॥

१ यावतेति चेनेति हेत्वर्थकं प्रत्ययार्थोऽप्यवधारितः । यावता इतिरिपिणा
युज्यते इत्यादि ततोऽत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षयत इति योजना । (र. ना.)

२ प्रयोग इत्यर्थः । (र. ना.)

३ पचैदल्लद विनि शेषः । (र. ना.)

४ इदं धित्यलम् । मनुकस्त्वयादयः एव भाष्यसरणिस्तिङ्गत्वात् । (र. ना.)

५ शवश्ववर्जित्यतालक्षणे निमन्त्रणपदार्थः । (र. ना.)

(५०१८ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

(५०१९ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नियमः प्रकृतेषु वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥
के च प्रकृताः ? । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं
न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु ।
बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ विधि-
नि० ॥ १६१ ॥

(प्रदीपः) सुपासिति । विध्यादिभिर्विरोधाभावात् लः
कर्मणि चेत्यत्र बहुवचननिर्देशात्सर्वलकारसंप्रहोधाद्वा उभ-
यैः सुप्रह्लाच्च कर्त्राद्यो न बाध्यन्त इति कर्तृकर्मगतद्विलचबहुल-
नियन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६१ ॥

(उद्घोतः) बहुवचनेति । अत एव सर्वलकारास्तै लः
कर्मणीत्यकारि । इदं चिन्त्यम् । एतावाँश्च ल इति तत्त्वज्ञस्य-
भाष्यस्वग्रन्थाभ्यां ल इत्यस्यैकवचनान्तताया एव लामात् । सुपां
कर्मादय इत्यस्यायं भावः । धात्वर्थकिमाया इव प्रेरणायाः स्वतः
एकत्वेऽपि प्रेर्यगतसंख्यायाः स्तनिष्ठभावेन इव स्वविषयप्रेरणाया-
मप्यारोपाद् द्विवचनादीनि । वस्तुतो यावताचात्रेत्यादिर्ग्रन्थ एक-
देशिनः । एतेन प्रत्ययार्थे व्यापारे संख्यान्वयेषु प्रत्ययानां प्रकृ-
त्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यपास्तम् । एक-
देश्युक्तिवैनाक्षतेः ॥ नन्वेवमपि नियमेन न स्यादधिकार्यस्यापि
भानादत आह—प्रसिद्ध इत्यादि । तत्र अर्थे ॥ अत्र द्योतकता-
पक्षो युक्तः । पचेल्लादौर्षे तत्प्रतीतेश्च संख्या कालकारकाणामि-
वास्या अपि द्योत्यताया एवौचित्याच्च । एवं च प्रवर्तनाविषयः पाकः
इत्येव बोध इति बोध्यम् ॥ १६१ ॥

(५०८८ कृत्वालिङ्गप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १८)

११४८ प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च

॥ ३ । ३ । १६३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं प्रैपादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते, न अवि-
शेषेण विहिताः कृत्याः ते प्रैपादिषु भविष्यन्ति,
अन्यत्र च ॥

(५०२० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रैपादिषु कृत्यानां वचनं
नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रैपादिषु कृत्यानां वचनं क्रियते ॥ किं
प्रयोजनम् ? । नियमार्थम् । नियमार्थोयमारम्भः ।
प्रैपादिष्वेव कृत्या यथा स्युरिति ॥

(५०२१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रैपादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थ-
मिति चेत् तदनिष्टम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रैपादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थ-
मिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैपादिष्वर्थेष्वेव
कृत्या इष्यन्ते । किं तर्हि ? । अविशेषेण । बुसो-
पेन्ध्यं तुणोपेन्ध्यम् । घनघात्यम् ॥

(५०२२ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विध्यर्थं तु प्रैपादिषु कृत्यानां वच-
नम् । अयं प्रैपादिष्वर्थेषु लङ्घिधीयते स विशेषवि-
हितः सामान्यविहितान् कृत्यान्वाधेत ॥

(कृत्यासाधकभाष्यम्)

वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति ॥

(कृत्यासाधकभाष्यम्)

न स्युः । किं कारणम् ? । स्त्रियाः प्रागिति वच-
नात् । प्राक् स्त्रियां वाऽसरूपः ॥ प्रैपातिसर्गः ॥ १६३ ॥

(प्रदीपः) प्रैपाति ॥ १६३ ॥ बुसोपेन्ध्यमिति ।
अभिस्त्रोक्तं बुसेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूपकथनं, न तु प्रैपा-
दिप्रतिपत्तिः । घनघात्यमिति । घनेन लोहादिना घात्य-
मिति कठिनत्वादित्यर्थः ॥ १६३ ॥

(उद्घोतः) प्रैपा ॥ १६३ ॥ भाष्ये स्त्रियाः प्रागिति । इदमपि
शापकं कथयित्वापदार्थं वचिद्राऽसरूपविषयभावस्येत्यर्थः ॥ १६३ ॥

१ तत्र सुपरिग्रह्येषु नियमः प्रसिद्ध इत्यर्थः । (र. ना.)

२ इदं बहुवचननिर्देशादिपक्षम् । (र. ना.)

३ हि दा पिपाक्षोर्ना कर्मादीनां चातुगण्यद्वयवचनरूपाधेत्यर्थः । (र. ना.)

४ अस्मिन् भागपदे इत्यादिद्वन्द्वः । तस्मादिष्य, मेत्यानादिधेत्यर्थः ।

(र. ना.)

५ अतोः स्तोत्रावपदस्य यत् बुसेन स्वर्तनीयमित्यर्थः । (र. ना.)

(५८९ तुमुन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १९)

११५२ कालसमयवेलासु तुमुन्

॥ ३ । ३ । १६७ ॥

(५०२३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रथमान्तेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? । इह मा भूत्—काले भुङ्क्ते ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । प्रैपादिष्विति वर्तते । तच्चावश्यं प्रैपादिग्रहणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति ह्युच्यमाने

इहापि प्रसज्येत 'कालः पचति भूतानि' 'कालः संहरति प्रजाः' इति ॥ कालसमय ॥ १६७ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य अध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपे द्व्योते तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

—→○←—

	प्राक्तनयोगः	सूत्रवार्तिकसंख्याचक्रम् अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिक			सर्वयोगः
		१ म आहिके	२ य आहिके	आहिकद्वय- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि					५८८
अव्याख्यातसूत्राणि					५७३
समुदितसूत्राणि				१७६	११६१
वार्तिकानि					

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(५९० कालान्तरे प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १)

११६२ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ ३।४।१ ॥

(प्रदीपः) धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥ संबन्धस्य
अनेकविधान्तात्सामर्थ्याद् वृत्तावपि संख्याविशेषो द्विलम्ब-
गम्यते । धात्वोः संबन्धो धातुसंबन्धः । धात्वर्थश्चात्रोपचारा-
द्भातुशब्देनोच्यते । न हि स्वाथे गुणीभूतयोर्धात्वोः परस्पर-
संबन्ध उपपद्यते । धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसं-
बन्धोपपत्तिः । तत्र धातुसंबन्धे कालान्तरविहितानां प्रत्यया-
नामन्यस्मिन् काले साधुताभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

(उद्धृतः) धातुसंबन्धे ॥ १ ॥ 'धातोः संबन्धे' इत्यर्थे-
 ऽन्यवर्तकमेतत् । धातोः कारकसंबन्धस्य कारकाणां वा धातुसंब-
 न्धस्य सार्वत्रिकत्वाद् । धात्वोः संबन्ध इत्यर्थे तु समाप्तो दुरुपपादः ।
 वृत्तौ सङ्ख्याविशेषस्याभावात् आह—संबन्धस्येति । द्वित्वमव-
 गम्यते इति । वस्तुतो द्वित्वाबोधेऽपि धातुत्वेनैव धातुद्वयबोध-
 इति बोध्यम् ॥ गुणीभूतयोरिति । स्वार्थप्रतिपादनग्रन्थयोरित्यर्थः ॥
 नन्वर्थद्वारकसंबन्धो धात्वोरेवाश्रीयताम् । कर्मत्वसमानकर्तृकत्वादि-
 वदिति चेत् । न । गोमानासीदित्यादौ प्रवृत्त्यनापत्तेः । नह्य-
 प्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोपि संबन्धो वक्तुं शक्य इति भावः ॥ अर्थ-
 योश्च कः संबन्ध इत्यत आह—विशेषणेति । तच्च प्रत्ययार्थ-
 द्वारको वाक्यार्थ इति बोध्यम् ॥ अन्यस्मिन्काले इति । उपपदो-
 पाधिप्रकृत्यर्थानां तु न बाधः । वर्तमानसामीप्य इत्यारभ्य
 कालान्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रत्यय इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) प्रत्यय इति वर्तमान इति । यद्यपि खलु-
पदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतः । तथापीह संज्ञिनिर्देशाभावा-
त्संज्ञिपदार्थको विज्ञास्यत इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अघातुप्रत्ययानामपि घातुसंबन्धे साधुत्वं यथा
स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति ॥

स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति ॥
(प्रदीपः) अधातुप्रत्ययानामपीति । अन्यथा प्रहृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्यग्रहणात् सर्वप्रत्यपरिग्रहाद्यर्थोत्पत्तिरित्यानामपि कालमेवे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप्रत्ययो वर्त-

मानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तेऽर्थे विहितः । धातुसंबन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वेऽपि साधुर्भवति ॥

(उद्ध्योतः) प्रकृतानामिति । प्रकरणादिति भावः ॥ वरतमानसत्तेति । न च तदस्यास्तीत्यत्र संख्यावद्वर्तमानकालोप्यविवक्षित इति वाच्यम् । णिङ्मनानेत्युक्तेऽतीतदण्डस्याप्यानयनापत्तेः । इदं च तत्रैव भाष्येऽत्र च स्पष्टम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

इह पश्यामः भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंब-
ध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते । कस्मान्न भवि-
ष्यत्कालो भूतकालेनाभिसंबध्यमानो भूतकालः
संपद्यते ।

(प्रदीपः) इह पश्याम इति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुष्ठानाय सूत्रम् । तत्र विशेषानुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनितेत्येतत्संबन्धाद् अग्निर्भविष्यति काळे भवति तथा जनितेति छद्मप्रत्ययो भविष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबन्धाद् भूते कस्मान् भवतीति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) माथ्ये भूतकाल इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥

(५०२४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकाल-
विधानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातुसंबन्धे यथाकालविहिता एवैते
प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते ॥

प्रदीपः यथाकालमिधानादिति । सूत्रप्रत्याख्या-
नेन उक्तम् । अश्लोमयाजीति भूत एव गिनित्तिधीमते ।
जनितेति तत्त्वं न्यानु । भाविष्यपदेशपतिपत्तिर्यास सूत्रस्य
शाटकं वयेतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाविष्यपदेशेति । भाविष्यवशरेत्यर्थः ॥ अग्नि-
ष्टोमयाजीत्युत्तरम् । इति व्यवहरिष्यमाण इति शेषः । इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि कालान्यत्वं गम्यते ॥

(प्रदीपः) इतरोऽप्युहीताभिप्राय आह—कथं तर्हीति ।
पुत्रोऽस्य जनिता स चाभिरोयेन यद्येति तत्र यदि भूते णितिर्वि-
धीयते तदा यागस्य भविष्यतावगमनं न प्राप्नोतीति प्रश्नः ।
तद्विरोधीति । हलन्तः प्रतीयत इति शेषः ।

(उद्घोतः) यष्टेतीति । इत्यर्थः प्रवीयत इति शेषः ।

१ अनेकाधिष्ठानत्वात्, द्विष्ट्यादित्यर्थः । (र. ना.)

१ अनेकाधिष्ठानत्वात्, द्विष्ट्यादित्थं । (र. ना.)
२ चानर्प्यादयनम्यतो इत्युक्त्यादर्थाविति लभ्यत्वं द्वित्वे बोध्यते । तेन गृह्य-
मर्षेदित्यसंख्यामानमेवेति सिद्धान्तविरोधो न । (र. ना.)

१ अश्वविष्टिष्टये अश्वानां अकिरिणि आश्विनये अश्वरुपमोर्वातोः श्वानं.
अश्विनये अश्वानां अकिरिणि आश्विनये अश्वरुपमोर्वातोः श्वानं. (१. ना.)

(५०२५ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपपदस्य तु कालान्यत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम् ॥

(प्रदीपः) उपपदस्येति । भाविष्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयत इत्यर्थः । विशेष्याया आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात् स्वकाल एवावस्थानं, विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वावगम इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाविष्यपदेशादिति । भाविष्यवह्णारविषयान्निष्ठोमयाज्यादिपदादित्यर्थः ॥ वाक्यार्थवशादिति । जनितेलेतत्तमभिव्याहारात्तत्प्रतीतेस्तस्य वाक्यार्थत्वमित्यर्थः । व्यवहारस्य भाविष्यत्वं विषयभाविष्यत्वंकृतमिति भावः ॥ वैपरीत्यनिवारणाय मूलशक्तिं दर्शयति—विशेष्याया इति । भाष्ये उपपदस्येत्यस्य गुणभूतत्वमित्यर्थः । सूत्रारम्भे तु नायं न्यायः । न्यायेन वचनसंकोचे मानाभावाद् । धात्वोः संबन्धे ताभ्यां धातुभ्यां ये प्रत्ययास्तेऽन्यथापि काले भवन्तीति वाक्यार्थादित्याशयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्—अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भवति, न पुनर्जनितेति ? ।

(प्रदीपः) इतो यथोक्तमभिप्रायमनुद्धृत्वा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यवगम्य चोदयति—कुत इति । तद्व्यामिष्टोमयाजस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कस्माज्ज भवतीति प्रश्नः ।

(समाधानभाष्यम्)

एवं तदस्यत्यादिभिर्योगे । अस्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि ।

(प्रश्नभाष्यम्)

के पुनरस्यादयः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अस्तिभूजनयः ॥

(प्रदीपः) शाकार्यदेसीय आह—एवं तर्ह्यिति । धातुपिपासादुपग्रहे णिदे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातुग्रहणं धातुपिपपरिप्रार्थ । तेनास्तिभूजनिर्बन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे यापुनगन्वाद्यवयव इति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः ॥ अस्यादिद्विषया इति । अस्यादिविशेषणानां प्रयुक्ता इत्यर्थः ।

(उद्धोतः) सूत्रारम्भ इति । तथा च यत्तस्य 'यातोः' इतिः संक्षेपे सति पाठोः प्रत्ययाः कालान्तरे' इत्यर्थे इति भावः ॥

नन्वस्यादि प्रकृतिकत्वाभावात्कथं तद्विषयत्वमत आह—अस्यादिविशेषणायेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि यदास्यादीनामेवास्यादिभिर्योगस्तदा न श्रूयते कः कस्य कालमनुवर्तते इति ।

भाविष्यमासीत् । पुत्रो जनिष्यमाण आसीत् ॥

(समाधानभाष्यम्) .

एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंविषयं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता । कस्मिन्योस्य पुत्रो जनिता । कदा । यदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति ॥ धातुसंबन्धे ॥ १ ॥

(प्रदीपः) आचार्यः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानं नैव वाक्यार्थं स्थापयति—एवं तर्ह्यिति । अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः । भाविष्यमासीदित्यत्र भाविष्यत्त्वं भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद् गुणपदप्रयोगो न स्यात् ॥ १ ॥

(उद्धोतः) पूर्वोक्तेनेति । गुणप्रधानभावरूपन्यायाभ्युपगमिप्रायेणेत्यर्थः ॥ भाविष्यत्त्वेति । यदि यात्कालं भावितया व्यवहृतं तदासीदिति हि तदर्थं उचितः । न तु अतीतमासीदिति । तथा सति पर्यायत्वपत्तिरिति भावः ॥ इत्येतत्तस्मिन्निति । इत्येतत्त्वं तस्मिन्भविष्यत्त्वं । एवं प्रत्याख्याते सूत्रे वसन्तदस्यैतदीवर्तमानत्वमारोप्य श्रुता । तत्फलं तु तत्तत्मानकालत्वस्य दर्शने लाभः । श्रुत्यस्य क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतिः । यदा दर्शनकालिकं वासस्य वर्तमानत्वमाश्रित्य प्रत्ययः । एवमेव । ननु चोत्पत्तैव वचनलोपं चोदितः स इति सरूपवृत्तस्य भाष्यप्रयोगोपपत्तिः । गोमानासीदित्यत्र देवदत्तस्य विषयमानत्वेऽपि गोर्मेधूपस्यातीतत्वाद्भूते प्रत्ययः । तत्रार्थाद्भवामप्यतीतत्वप्रतीतिरिति दिङ् ॥

(५०१ कालान्तरे लोद्विधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २)

११६३ क्रियासमभिहारे लोद लोटो हिस्वौ वा च तध्वसोः ॥ ३।१।२ ॥

(५०२६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्य आत्मनेपदानामिति ॥ किं प्रयोजनम् ? । लादेशप्रतिषेधार्थम् । लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति ॥

१ अथ लोद्विधिः कालान्तरे लोद्विधिः आह । (र. मा.)

२ अथ लोद्विधिः कालान्तरे लोद्विधिः आह । (र. मा.)

३ अथ लोद्विधिः कालान्तरे लोद्विधिः आह । (र. मा.)

१ अथ लोद्विधिः कालान्तरे लोद्विधिः आह । (र. मा.)

२ अथ लोद्विधिः कालान्तरे लोद्विधिः आह । (र. मा.)

(प्रदीपः) क्रियासम ॥ २ ॥ हिस्वयोरिति । सामान्यहिहितानां तिङ्वां शतृशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) क्रियासमभि ॥ २ ॥ भाष्ये हिस्वयोरिति । तद्विधायके इत्यर्थः ॥ ननु परत्वात्तिङ्गु कृतेषु तेषामेवैतौ भविष्यत इत्यत आह—सामान्येति ।

(प्रश्नभाष्यम्)

किं च स्यात्—यदि लादेशौ हिस्वौ स्याताम् ।

(समाधानभाष्यम्)

तिङ्न्तं पदमिति पदसंज्ञा न स्यात् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

मा भूदेवम् । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं स्वाद्युत्पत्तिः ।

(५०२७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लकारः कृत् तस्य कृत्वात् कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लकारः कृदिति । तत्र स्थानिवद्भावाद् हिस्वयोरपि कृत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद् स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) लस्य कृत्वेऽपि हिस्वयोः किमायातमित्यत आह—तत्रेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि स्वाद्युत्पत्तिः, सुपां श्रवणं प्राप्नोति ।

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

अव्ययादिति सुबुल्लुक् भविष्यति ॥

कथमव्ययत्वम् ? ।

विभक्तिसंज्ञाप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्ययमिति अव्ययसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) विभक्तीति । विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अव्ययत्वमिति । तदन्तस्य विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वादव्ययत्वमिति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

इह तर्हि 'स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति' "तिङ्तिङः" इति निघातो न प्राप्नोति ।

(५०२८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समसंख्यार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात् । स्व आत्मनेपदानाम् । व्यतिकरो मा भूदिति ।

(प्रदीपः) व्यतिकरो मा भूदिति । यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वौ विधीयेयातां तदा लः परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात् । ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्यर्थं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) हिस्वयोरित्यस्य हिस्वात्तयोरित्यर्थः ॥ ननु व्यतिकरो नामात्मनेपदिभ्योपि हिः, परस्मैपदिभ्योपि स्व इत्याकारः । स चानुपपन्नः आत्मनेपदसंज्ञाऽभावेन लादेशत्वेन परस्मैपदसंज्ञासन्नेन चात्मनेपदिभ्यो विधानानुपपत्तेरत आह—यदीति ॥

(५०२९ प्रथमवार्तिकोक्तदूषणवारकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? । तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य । यद्यं "वा च तध्वमोः" इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'पदादेशौ हिस्वौ' इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । यदि लस्यैव हिस्वौ स्यातां तदा तध्वमोर्लोदस्थानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमोः स्थानित्वेनोपादानाद्दोदशब्देन लोलादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवशीयत इत्यर्थः ॥ पदादेशस्येति । पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ् उच्यन्ते । अथ वा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात्तिङन्तस्य हिस्वान्तादेशप्रवृत्तिः ॥

(उद्ध्योतः) ननु तिङो हिस्वौ, न च तावन्मात्रं पदं तद-

नया । (र. ना.)

१ 'स भवान् लुनीहि लुनीहि लुनाति' इत्येवमेव प्रयोगोऽभिहितः । तत्रैव 'निपातो न प्राप्नोति' इति संगच्छते ॥ मध्ये 'इत्येवायम्' इत्यस्य भवेने वास्तविके ऽऽ अव्यमित्य-ऽऽ निघन्तत्वे निपातः विध्यत्वेनेति न प्राप्नोतीत्यसंगतं स्यात् ॥ अनुप्रयोगशब्दस्य व्यवहितव्यवहितसमाचारेण शक्तिरिति दर्शयितुमेव भाष्यकृता मध्ये 'इत्येवायम्' इति प्रयुक्तम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

२ लुनीहीत्यस्फोटिकायां सुन्तात्वेन पदत्वेऽपि तिङन्तत्वाभावेन तिङन्तोद्देश्यनिपातानां न स्यादिति भगवदभिहितम् अनुप्रत्ययमानस्य तिङन्तत्वे न किंचिदप्यत्र नापि निघन्तत्वे तस्य निपातत्वमिदं तिङन्तात्परत्वादिति चिन्ता दाधि-

दाधिमथाः । (र. ना.)

न्तस्य पदत्वादिति पदादेशस्येत्युक्तमत आह—पदशब्देनेति ॥
निमित्तान्तीति । निमित्तशब्दो नित्यनपुंसक इति भावः ॥ केचित्तु
नामैकदेशग्रहणेन परस्यैपदात्मनेपदे पदशब्देन भाष्ये उच्येते
श्लाघुः ।

(५०३० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तत्र पदादेशो पितृवाटोः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र पदादेशे पितृवस्याटश्च प्रतिषेधो
वक्तव्यः । पितृवस्य तावत्—स भवान्नुनीहि लु-
नीहीत्येवायं लुनाति । आटः खल्वपि—सोहं लु-
नीहि लुनीहीत्येवं लुनामि ।

(प्रदीपः) पितृवस्येति । तिप्सिष्मिणां स्थाने विधीय-
मानो हिः स्थानिवद्भावात्पितृव्यात् ततश्च चित्वाभावालुनीही-
तीत्वं न स्यात् । अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत लुनीहि लुनीहि
स भवानित्यादौ, परस्य लुनीहिशब्दस्य तस्य 'परमात्रेडि-
तम्' 'अनुदात्तं चे'त्यनुदात्तत्वं भवति ॥

(उद्द्योतः) स्थानिवद्भावादिति । न च सार्वधातुकमपि-
दित्यतिदेशान् चित्त्वं स्यात् परत्वादिति वाच्यम् । एतद्विषयेऽपि
स्थानिवद्भावप्रवृत्त्यातिदेशिकमिष्वमादायापिदिति निषेधप्रवृत्तेः । अ-
न्यथा एतु अकरवमित्यादौ गुणानापत्तिरिति दिक् ॥ स भवानित्या-
दायिति । आदिखण्डे इति शेषः । तद्वचनग्रहाह—परस्येति ।

(पितृव्यप्रतिषेधानावश्यकत्वभाष्यम्)

पितृवस्य तावन्न वक्तव्यः । पितृव्यप्रतिषेधे योग-
विभागः करिष्यते । इह "सोहिं" सोहिंभवति ।
ततः "अपिच्च" अपिच्च भवति यावान् हिर्नामेति ।

(प्रदीपः) यावानिति । योगविभागकरणसामर्थ्यादा-
नन्तर्यं नापेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वनन्तरत्येति न्यायात् यावानित्यसंगतमत
आह—योगविभागेति ।

(आद्यप्रतिषेधानावश्यकत्वभाष्यम्)

आटश्चापि प्रतिषेधो न वक्तव्यः । आटि कृते
साट्कस्यादेशो भविष्यति । इदमिह संप्रधायम् ।
आट् क्रियताम्, आदेश इति । किमत्र कर्तव्यम् ? ।
परत्वादाडागमः ॥

नित्य आदेशः । कृतेप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्रा-
प्नोति ॥

आटपि नित्यः । कृतेप्यादेशो प्राप्नोत्यकृतेपि ॥

अनित्य आट् । अन्यस्य कृतेप्यादेशो प्राप्नोत्यन्य-
स्याकृतेपि प्राप्नोति "शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्वि-
धिरनित्या भवात्" ॥

आदेशोप्यनित्यः । अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोति
अन्यस्याकृते प्राप्नोति । "शब्दान्तरस्य च प्राप्नुव-
न्विधिरनित्यो भवति" । उभयोरनित्ययोः परत्वा-
दाडागमः ॥ आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तर्हि भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्व इत्येवं भुनजै इति "श्र-
सोरलोपः" इत्यकारलोपो न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति । परत्वादाटि कृते उत-
मस्य पितृव्ये खादेशः स्थानिवद्भावात्पितृव्यादिति चित्वाभावा-
लोपाप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये भुङ्क्ष्वेत्यस्यानुप्रयोगे 'भुनजै' इति पाठः ॥
पितृव्ये खादेश इति पाठः कैयटे ॥

(आक्षेपपरिहारस्मारणभाष्यम्)

समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव ।

(प्रदीपः) समसंख्यार्थत्वमिति । सर्वेषां तिङां द्वा-
वपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) सर्वेषां तिङामिति । तिङादेशत्वे चापितेभ्यस्य
दोष इत्यर्थः ॥

(५०३१ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु लोपमध्यमपुरुषस्यैक-
वचनस्य क्रियासमभिहारे
द्विवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । लोपमध्यम-
पुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवतः । इति
वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोपमध्यमपुरु-
षैकवचनस्य द्विवचनमुच्यते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति क्रियासमभि-
हारे लोड्' इति । यद्यं क्रियासमभिहारे लोपम-
ध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विवचनं शास्ति ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । वृद्धकुमारीवरन्यायेन कि-
यासमभिहारविषयो लोटनुमीयत इत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) वृद्धकुमारीति । एतद्भाष्यवार्तिकस्वरसात्
क्रियासमभिहार इति वार्तिकं लोटन्तविषयकमेव द्रष्टव्यम् ।
अन्यथा तस्येतोमित्रवचनत्वे गौरवं स्यात् श्लाघुः ।

(ज्ञापकत्वनिरासभाष्यम्)

कृतो न खल्वेतत्—ज्ञापकाद्द्र लोड् भविष्यति ।
न पुनर्यं पद्यासावविशेषविहितः स यदा क्रियास-
मभिहारे भवति तदा तस्य द्विवचनं भवतीति ॥

क्रियासमभिहारलोटनन्तत्वं तदन्त्या वचनेन द्विवचनाशङ्कयात्तदर्थं लो-
पिणामनुमीयते इति भावः । (५०. गा.)

१ आहूतस्य विधेः (विहितस्येति) । (५०. गा.)

२ वृद्धकुमारी परलोपमध्यमपुरुषैकवचनस्य लोटनुमीयते इति भावः ।

(प्रदीपः) कुतो न्विति । ज्ञापकं विघटयति ॥ विघ्ना-
दिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविषयस्य
तस्यैवादेशयोर्द्विवचनार्थं प्रहणं स्यादित्यर्थः ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

लोपमध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं
स्यात् । इमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां
वचनानामिष्येते ।

(प्रदीपः) सर्वेषामिति । प्रसङ्ग इति शेषः ॥

(उद्घोतः) दोषान्तरमप्याह—भाष्ये लोटमध्यमेति ।
ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थोऽसंभवः परस्मैपदादिग्रहणाभावादत आह—
प्रसङ्ग इति शेष इति ।

(दूषणभाष्यम्)

सूत्रं च भिद्यते ।

(उद्घोतः) दोषान्तरमप्याह—भाष्ये सूत्रं चेति ।

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं
लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति ।

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः ।

(५०३२ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—“क्रियास-
मभिहारे लोट्” क्रियासमभिहारे लोट् भवति ।
ततो “लोटी हिस्वौ” लोटो हिस्वौ भवतः । लोटि-
त्येवानुवर्तते लोटौ यौ हिस्वाविति ॥ कथम् “वा
च तध्वमोः” इति ? । वा च तध्वंभाविनो लोट
इत्येवमेतद् विज्ञायते ॥ क्रियासमभिहारे ॥ २ ॥

(प्रदीपः) लोटौ याविति । लोटदेशां यौ हिस्वौ द्वौ
तनुल्यावनेन हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेन तदीयकार्योतिदेशा-
त्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्वयोर्भवतः । तेन परस्मैपदभ्यो
हिरात्मनेपदिभ्यस्तु खो भवति । दिशब्दस्य कर्ता वाच्यः,
खशब्दस्य भावकर्मकर्तारः । तिङ्त्वं च भवतीति तिङ्त्वतिङ्
इत्यादि कार्यं भवति ॥ पुरुषैकवचनसंज्ञे तु सामर्थ्याज् भवतः ॥
यदि हि ते अपि स्यातां हिस्वयोरनेन विधानमनर्थकं स्यात्
वचनान्तरेण तयोः सिद्धत्वात् ॥ तध्वंभाविन इति । सु-
ख्यार्थासंभवे गौणे कल्पनाधीयते । ततश्च तध्वंभावित्वालोपेव
तध्वंशब्दाभ्यामुच्यत इति भावः ।

(उद्घोतः) लोटादेशाविति । लोटित्यस्य च लोटवदि-

त्वर्थः ॥ स्थानिवत्त्वेनैव लोटधर्मातिदेशस्य तिङ्ः पुनर्लोटवदिति-
वचनं लोटस्थानिकहिस्ववदतिदेशार्थमिति भावः ॥ अतिदेशफल-
माह—तेनेति ॥ वचनान्तरेणेति । पुरुषादिसंज्ञायां युष्मत्सामा-
नाधिकरण्ये एकत्वे च भाष्यं तत्र च व्यर्थस्तयोर्विधिति भावः ॥ २ ॥

(५१२ अनुप्रयोगविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ३)

११६५ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्

॥ ३ । ४ । ४ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकम्
तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भवि-
ष्यति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् ‘यथाविधीति’ वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) यथावि ॥ ४ ॥ हिस्वान्तमिति । संख्या-
कालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् ॥

(उद्घोतः) यथाविध्य ॥ ४ ॥ ननु क्रियारूपार्थप्रतीतेः
कथमनभिव्यक्तपदार्थकत्वमत आह—संख्येति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “समुच्चये सामा-
न्यवचनस्य” इति वक्ष्यति । तत्रान्तरेण वचनं यथा
विध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥ यथाविध्य ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । समुच्चय एव धात्वन्तरस्यानु-
प्रयोग इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भ-
विष्यति ॥ ननु समुच्चये सामान्यवचनस्यैवेति नियमः स्यात् ।
ततश्च धात्वन्तरस्यापि लोटप्रकृतिसामान्यस्य क्रियासमभिहारे-
ऽनुप्रयोगः स्यात् । नैतदस्ति—नह्येकस्या आकृतेश्चरितः
प्रयोगो द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्च भवतीति न्याया-
लोदप्रकृतिरेवानुप्रयोक्ष्यते । पूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा,
यतस्तदर्थो योगः स्यात् ॥ ४ ॥

(उद्घोतः) नह्येकस्या इति । एतेन ‘समुच्चय एव सामा-
न्यवचनस्येति नियमोऽपि प्रकृतेन पर्यायव्यापृतिरित्यपास्तम् ॥
समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येति वचनाप्यायैवापेऽपि प्रकृतविषये
तथाववापि मानाभावादिनापि वचनं सिद्धमिति साम्याक्षरार्थः ।
नेष्टेति । अत एव लुनीदि लुनीदि इत्येवायं लुनातीति भाष्ये व्य-
हितप्रयोगः संगच्छते । तेनानुप्रयोगशब्दापेक्षमिचार उक्तः ॥

२ सुप्रस्थानानाधिकरण्येनैव न च भाष्यमिति शोभनः पाठो नाति ।

(२. ना.)

३ नह्येकस्या इति व्यापकशब्दोऽस्ति । (२. ना.)

१ प्रथमात्मतुर्वर्तनान् लोट् पदं लोटदेशपरं तद्व्याप्तिदिदपत इति
भावः । (२. ना.)

पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदानभिधानाद्वारणीयः ॥ यद्वेष्ट एव स
इत्याहुः ॥ ४ ॥

(५९३ अनुप्रयोगविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ४)

११६६ समुच्चये सामान्यवचनस्य

॥ ३ । ४ । ५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

अनुप्रयोगो यथा स्यात् ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्त्वान्तमनभिन्नकपदार्थकं तेनापरिस्मात्तार्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामीति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति । सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति । लघुत्वात् ॥ समुच्चये सा ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) समुच्चये ॥ ५ ॥ लघुत्वादिति । एतच्च लाघवं केचिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादादियते, न सर्वत्र, अन्यथा तद्वृत्तादीनामेव प्रयोगः स्याच्च वनस्पत्यादिशब्दानाम् ॥ ५ ॥

(उद्योतः) समुच्चये सामा ॥ ५ ॥ भाष्ये लघुत्वादिति । सर्वविशेषानुगतैकसामान्यवाचकानुप्रयोगे सामान्यस्य संनिहितविशेषपर्यवसानासर्वेषां कालापमित्यक्तौ सिद्ध्याय विशेषवाचकनानापातुप्रयोगे गौरवादिति भावः ॥ फचिदेवेति ॥ अपर्यायविषये इत्यर्थः । एवं च तद्वृत्तमन्यतरस्यादिषु पर्यायेषु लापयगौरवान्दराएव न दोषः ॥ इत्यपर्यायस्य स्पष्टमेवेत्याहुः ॥ ५ ॥

(५९४ लेशप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ५)

११६९ उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

(५०३३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यं लिङ्गत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम् । किं

कारणम् ? । लिङ्गत्वात् । “लिङ्गर्थे लेट्” इत्येव सिद्धम् ॥ कः पुनर्लिङ्गर्थः ? । केचित्तावदाहुः—“हेतुहेतुमतो लिङ्” इति । अपर आहुः—वक्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके ‘यदि मे भवानिदं कुर्याद्, अहमपि त इदं दद्यामिति ॥ उपसंवादा ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) उपसंवादा ॥ ८ ॥ उपसंवादेति । नित्यार्थमिदमिति चेच्छब्दसि नित्योत्र लेट् दृश्यत इत्यत्र प्रमाणाभावः । व्यवस्थितविभाषया वा नित्यं लेट् भविष्यति ॥ हेतुहेतुमतोरिति । उपसंवादाः कर्तव्ये पणवन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्यात् अहमपि त इदं दद्यामिति । तत्र करणं हेतुर्दानं हेतुमतः ॥ आशङ्कापि कारणाकार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भावः ॥ अपर इति । करणमवधिर्दानमवधिमित्यवध्यवधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः । आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः । लिङ्प्रयोगसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लिङ् न तु सूत्रप्रत्याख्यानायैव ॥ ८ ॥

(उद्योतः) उपसंवादा ॥ ८ ॥ इदं नित्यं लेट् विधानार्थं तदाह—नित्यार्थमिति । पूर्वसूत्रे हि लिङ्गर्थे लेट् इत्यन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्तत इति भावः ॥ व्यवस्थितेति । वेदे आषाढरूपाभावात्सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वाददोष इत्यन्ये । करणं हेतुरिति । तदुत्तरकालत्वादानस्येति भावः ॥ करणमवधिरिति । तदनुदानस्य तत्करणाभावेऽपि बहुशो दृष्टत्वात्तरकरणे सत्यपि बहुशस्तदानाभावाच्च व्यक्तविशेषयोः सत्यपि पूर्ववार्तिकोत्तरवर्तित्वे नियमपठितकारणात्वस्य नैतच्छब्दतो भानम् । किं त्ववध्यवधिमद्भावस्येति भावः ॥ भाष्ये इदमेवाशङ्काया अप्युदाहरणम् । संभावनापरत्वेन तद्यास्त्यानस्य संभवात् ॥ संभावनैव चात्राशङ्का तदाह—आशङ्कायामपीति । अकारणैककार्योत्प्रेक्षाया अपि दर्शनादित्यपि बोध्यम् ॥ लिङ्प्रयोगेनेति । लोकेपीत्यर्थः । एवं च अनयोरपि लिङ्गत्वात्लिङ्गर्थे लेट् इत्येव सिद्धे इदं न कार्यमिति भावः ॥ ८ ॥

(अथाव्ययसंज्ञककृत्प्रकरणम्)

(५९५ सेमभृतिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ६)

११७० तुमर्थे सेसेनसेअसेन्कसेकसेन-
ध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्त-

वैतवेङ्कतवेनः ॥ ३ । ४ । ९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तुमर्थे इत्युच्यते कस्तुमर्थो नाम ।

१ एष भाष्यं चरितं विषये आक्षेपे शिष्टप्रयोगदर्शनात् सर्वविधेति कोट्या । (८. पा.)

२ वागुक्तं चरितं विषये आक्षेपे शिष्टप्रयोगदर्शनात् सर्वविधेति कोट्या । (८. पा.)

१ वागुक्तं चरितं विषये आक्षेपे शिष्टप्रयोगदर्शनात् सर्वविधेति कोट्या । (८. पा.)

२ वागुक्तं चरितं विषये आक्षेपे शिष्टप्रयोगदर्शनात् सर्वविधेति कोट्या । (८. पा.)

३ इदं कुर्याद् इदं दद्यामिति शब्दा इत्यर्थः । (८. पा.)

४ अकारणैककार्योत्प्रेक्षाया अपि दर्शनात् । (८. पा.)

(समाधानभाष्यम्)

कर्ता तुमर्थः ।

(समाधाननिरासभाष्यम्)

यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन । येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भवति तेनैव हेतुना सयादयोपि भविष्यन्ति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'अस्त्यन्यः कर्तुस्तुमुनोर्थः' इति ॥ कः पुनरसौ ? भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतद् ? भावे तुमुन् भविष्यति, न पुनः कर्मादिषु कारकेषु स्यादिति ॥

(प्रदीपः) तुमर्थं सेसे ॥ ९ ॥ कुतोन्विति । क्रियया कर्मादीनामाक्षेपावित्वेव तुमुन् स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) तुमर्थं ॥ ९ ॥ ननु कर्मादिष्वनुपादानात्कथं तेषु प्रसक्तिरत आह—क्रिययेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

ज्ञापकान्तावदयं कर्तुरपरकृत्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे औदित्यते । "अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति स्वार्थं भविष्यति । तद्यथा । "गुणितिकः सन्" "यावादिभ्यः कन्" इति । सोऽसौ स्वार्थं भवन् भावे भविष्यति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्—"अव्ययकृतो भावे भवन्ति" इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ तुमर्थं से ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) न वक्तव्यमिति । तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या क्त्वादीनां भावे सिद्धत्वात्साध्यमानरूपश्च भावः क्त्वादीनामर्थः । स एव च वातवर्थः । क्त्वादीनां तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धेरूपो वाच्यः ॥ ९ ॥

(उद्घोतः) ननु अव्ययकृतो भावे इत्येतत्सत्त्वे क्त्वादिवत्सिद्धे भावे तुमुनादयः स्युः । स्वार्थं विधाने तु साध्ये भावे इति विशेषोऽत आह—साध्यमानेति । वार्तिकेण भावशब्देन साध्यभावग्रहणमिति भावः । तुमर्थं इत्यनुवादाच्च तुमोऽपि भावे सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ ९ ॥

(५९६ क्त्वाप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ७)

११८० उदीचां माडो व्यतीहारे
॥ ३ । ४ । १९ ॥

('नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति परिभाषाज्ञापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं मेडः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं

क्रियते । न 'उदीचां मेडः' इत्येवोच्यते । तत्रायमप्यर्थः—'उदीचां मेडः' इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । किं कारणम् । तद्विषयो हि सः । व्यतीहारविषय एव मयतिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेडः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः "नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवति" इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

*तत्रासरूपसर्वादेशदाप्रतिषेधेषु "पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात्" इत्युक्तम्, तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) उदीचाम् ॥ १९ ॥ नानुबन्धकृतमिति । एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामेकान्तत्वे उपयुज्यते । अनेकान्तत्वे खल एव एजन्तत्वाज्ज्ञापनप्रयोजनाभावः ॥ पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्येतद् दाप्रतिषेधग्रहणेनैव संबध्यते । दाधाच्चदाविलस्य दपोपि पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः अनाकारान्तत्वाद्वाब्रूतत्वाभावादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उदीचां माडो ॥ १९ ॥ नानुबन्धेति । तेनानुबन्धविशिष्टस्याप्यात्वमिति भावः ॥ एकान्तत्वे इति । अयमेव पक्षो न्यायः इति तस्य लोप इति स्ये भाष्ये ॥ १९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, न "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्येव सिद्धम् ।

(समाधानभाष्यम्)

अपूर्वकालाथेयमारम्भः । पूर्वं हासौ याचते पश्चादपमयते ॥ उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) अपमयत इति । वक्तादिकं परिवर्तयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

(५९७ क्त्वाप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ८)

११८२ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले
॥ ३ । ४ । २१ ॥

(प्रदीपः) समान ॥ २१ ॥ समानशब्द एकवाची शक्तिशक्तिमतोऽभेदविवक्षया क्रिययोरेककर्तृकत्वम् ॥

(उद्घोतः) समानकर्तृकयोः ॥ २१ ॥ ननु कर्तृशब्देन श्रेकरमिधानात्साध्य क्रियाद्वयविषयाया भेदाश्रेककर्तृकत्वं युक्तं

१ माह तु मेडो निष्पन्नो व्यतिहारोऽन्योऽन्यतिहार इति नाह इति निर्देशे

व्यतिहारग्रहणं कर्तव्यं भवति । (र. ना.)

२ पृथक्त्वनिर्देश इत्यस्य पृथक्त्वेन निर्देशः कर्तव्यः प्रतिषेधार्थमित्यर्थः स्वीकारेणार्थः क्लृप्तिः । (र. ना.)

१ आदिश्यते, उपदिश्यत इत्यर्थः । अनुचिति तेषः । (र. ना.)

२ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावनु यत्तस्याः च क्त्वादितिबन्धन इत्यभिप्रायकोक्तिरिति भावः । (र. ना.)

क्रिययोरत आह—शक्तीति ॥ शक्तिमद्वैतकत्वस्य शक्तयोरारोपणै-
ककर्तृकत्वोपपत्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वशब्देनोक्तत्वाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) स्वशब्देनेति । पौर्वकाल्ये बोधे क्त्वादिर्वि-
धीयते न तु विषये इति भावः । पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वका-
ल्यवाचित्वादप्रादिसूत्रेणापि न भवति । अप्रादीनां साधनपौर्व-
काल्यविषयाणां तत्र ग्रहणात् ।

(उद्द्योतः) भाष्ये स्वशब्देनेति । नान्न धातोः पूर्वकाल-
विशिष्टक्रियाश्रुतिता, किं तु स्वार्थमात्रवृत्तिवैति भावः ॥ पूर्वकालश्च
क्त्वाबोध्यस्तदाह—पौर्वकाल्ये धोत्ये इति । न सूक्तार्थानामिति
न्यायस्य विषयोऽयं धोतकस्यैव प्रायश्चलदग्रहणेः । तद्वच्चनयन्—
वक्ष्यति—इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुमिति । अन्यथा
तत्र तुमुनासिक्त्यानिष्ठपूर्वकालस्य बोधितत्वाच्चदसंगतिः स्पष्टेति
दिह ॥ भाष्ये स्वशब्देनेति । पूर्वशब्देनेत्यर्थः ॥ नन्वत्र विभा-
षात्रे इति सूत्रेण भवत्येव क्त्वाऽत आह—पूर्वशब्दस्येति । तत्र
ग्रहणादिति । अत्र चेदनेव भाष्यं मानम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—पूर्वं भुङ्क्त्वा ततो
व्रजतीति ।

(समाधानभाष्यम्)

नैतत् क्रियापौर्वकाल्यम् । किं तर्हि ? कर्तृपौर्व-
काल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुङ्क्त्वान्येभ्यो भोक्तृभ्यः
ततः पश्चाद् व्रजति अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः ।

(प्रदीपः) नैतदिति । द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता
प्रजिक्रियापेक्षा तस्यां क्त्वाप्रसङ्गः । भोक्तृप्रान्तराध्यभुजिक्रि-
यापेक्षा च तां पूर्वशब्द उपपादते । ततश्चाप्रादिसूत्रेणात्र
क्त्वाणमुल्लेखो भवति इति भावः । कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारक-
मेव बोधव्यम् । क्रियाविषयत्वात् कालव्यवहारस्य ।

(उद्द्योतः) भोक्तृप्रान्तरेति । कर्तृपौर्वकाल्यमित्यस्य कर्तृ-
प्रान्ताभ्यस्तत्प्रादीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमित्यर्थ इति भाष्यस्तत्प्रा-
नप्राह—कर्तृपौर्वेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति । आस्यते भोक्तुमिति ॥ कुतः
कस्मान्न भवति ? । किमासेः आहो खिद्र भुजेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भुजेः कस्मान्न भवति,

(समाधानभाष्यम्)

अपूर्वकालतयात् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति ।

(समाधानभाष्यम्)

यस्मादत्र लङ् भवति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

एतदत्र प्रष्टव्यं लङ्त्र कथं भवतीति ।

(समाधानभाष्यम्)

लङ् चात्र वासरूपेण भविष्यति ।

(प्रदीपः) आस्यत इति । आसेः पूर्वकालत्वाद्वाच्यं
च प्रतिपाद्यत्वात् आसित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भावः ॥

लङ्चात्रेति । वासरूपेणियामित्यत्र क्रियाः प्राप्तिरिति पक्षो
नाश्रितः । किं तर्हि ? ह्यधिकारे वासरूपविधिर्नैति । यदा
त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुञ्च भवति अनभिधानात् ।
न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति । तस्मादलङ्घ्य एव
भुजेर्भवन्ति आसित्वा भुङ्क्ते इति ॥

(उद्द्योतः) पूर्वकालत्वादिति । तत्र भोजनफलं पूर्व-
कालमासनमिति बोध इति भावः । तुमुन्तमभिव्याहारे समभि-
व्याहृतकिर्यायां पूर्वकालत्वं तुमुद्योतं प्रतीयते । एवं च तत्र क्त्वा
स्यादिति तात्पर्यम् । एवं च यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाच-
कत्वं तत्र क्त्वा । तदाह—भाष्ये लङ्चात्र वासरूपेणेति । अन्य-
थास्य पूर्वकालार्थकत्वाभावेन कथं वाऽसरूपेण सः, समानार्थत्वं हि
तत्त्वग्रहणेः । एवं च भुङ्क्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वकालभोजनकर्तृकं
व्रजनमिति बोधः ॥ ननु ह्यधिकारात्परतोऽपि वाऽसरूपविषेरभा-
वात्कथमत्र तेन लङित्यत आह—वासरूप इति । तदूर्वं वाऽस-
रूपविध्यभावस्तु कान्तिक इति भावः ॥ ननु वाऽसरूपेण लङ्
सिद्धान्तं कदाचिदुपगृहीतं स्यादत आह—यदा स्थितिः ॥ न
हीति । तुमुग्रन्थापेक्षं स्वाधेफलक्रिया प्रति विशेषणत्वनिषमाय
क्त्वान्तापेक्षं च स्तोत्रकारादिक्रिया प्रति विशेषणत्वनिषमाय । न
चैतदुभयं युगपत्संभवतीति भावः ॥

(५०३४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समानकर्तृकयोरिति बहुष्वमासिः

[द्विवचननिर्देशात्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानकर्तृकयोरिति यदुपु क्त्वा न
प्राप्नोति । आत्वा भुङ्क्त्वा पीत्वा व्रजतीति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

द्विवचननिर्देशात् ।

द्विवचनेनाप्ये निर्देशः क्रियते । तेन द्वयोरप्ये
पौर्वकाल्ये स्याद् यद्वा न स्यात् ॥

(५०३५ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । क्रियाप्रधान-

त्वात् । क्रियाप्रधानोयं निर्देशः । नात्र निर्देशस्त-
न्त्रम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं पुनस्तेनैव निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् ।
तत्कारी च भवान् तद्वेपी च ॥

(उत्तरभाष्यम्)

नान्तरीयकत्वाद्वा द्विवचनेन निर्देशः क्रियते ।
अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः
कर्तव्यः । तद्यथा—कश्चिद्ब्राह्मणं शालिकलापं सतुपं
सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात्, स यावदा-
देयं तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति । तथा—
कश्चित् मांसार्थं मत्स्यान् शकलान् सकण्टका-
नाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय
शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीय-
कत्वाद् द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । न ह्यत्र निर्देश-
स्तन्त्रम् ॥

(प्रदीपः) क्रियाप्रधानत्वादिति । समानकर्तृकक्रि-
यान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वादिर्देशस्य नान्तरी-
यकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) समानकर्तृकेति । समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षं
पौर्वकाल्यं यस्यास्तत्प्रतिपादनपरत्वादित्यर्थः ॥ निर्धारणे षष्ठी । तत्र
द्विवचनबहुवचनान्यतरावश्यकत्वेनैकतरोपादनेऽन्यत्र न स्यादिति
साधुत्वाभेदे तत् न तु विवक्षितमिति तात्पर्यम् । 'इमौ चेद् व्या-
पितौ स्यातां देयं स्याद्विदमौपधम्' इत्यादौ लोके द्वित्वस्याप्यविवे-
कादर्शनात् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यति । तद्यथा—
लोके ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्वं आ-
नीयते एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लोकविज्ञानादिति । अमीषां ब्राह्मणानां
पूर्वमानयेत्युक्ते षष्ठी यः सर्वेषामादिः स एवानीयते तथेहापि
ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति ज्ञानस्यैव पूर्वत्वात् ज्ञातेरेव
प्रत्ययेन भाष्यं न तु भुजिपिबितिभ्यामित्यर्थः ।

(५०३६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनन्त्यवचनात्तु सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं *समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्रतिः*
इति ।

(परिहारस्मरणभाष्यम्)

परिहृतमेतत्—*सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वाद्*
इति ॥

(परिहारासंभवभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—'एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्य-
तीति' इति ।

(परिहारसंभवभाष्यम्)

नैप दोषः । सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वका-
त्यम् । ज्ञात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रज-
तीति । एवं च कृत्वा प्रयोगोऽप्यनियतो भवति ।
ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । पीत्वा भुक्त्वा
ज्ञात्वा व्रजति ॥

(प्रदीपः) सर्वेषामिति । आख्यातवाच्यायाः क्रियाया
विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परणा-
सम्बन्धः । यथोक्तम्—गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः
समत्वादिति ।

(उद्घोतः) गुणानां चेति । प्रधानक्रियान्वये संभवति
गुणभूतक्रियान्वयोऽनुचित इति भावः ॥ प्रत्येकानन्तर्यविवक्षाया-
मिष्टासिद्धिमप्याह—भाष्ये एवं च कृत्वेति । तेन प्रत्येकानन्तर्य-
विवक्षायां कृता न साधुरित्याहुः ॥ २१ ॥

(५०३७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानम-
पूर्वकालत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अपूर्वकाल-
त्वात् । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति ।

(५०३८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । स्व-
प्नस्यापरकालत्वात् । अपरकालः स्वप्नः अवश्यमसौ
व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥ समानकर्तृक ॥ २१ ॥

(प्रदीपः) अपरकाल इति । यद्यपि स्वप्नज्ञानां
व्यादानात् पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरमाविशप्रक्रिया-
पेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ पूर्वकाले इत्यपह्म्यानन्त्यस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । अनन्त्यस्येति च पञ्च-
मर्थे षष्ठी । (२ ना)

५ तेषां विधिति शेषः । (२ ना)

१ भोक्स्वरूपद्विवचननिर्देशो न विवक्षित इत्यर्थः । (२ ना)

२ समानकर्तृकयोरित्येत्यर्थः । (२ ना)

३ यत्स्यापि व्याधितत्वे औपघदानादिति भावः । (२ ना)

(५९७ क्त्वाणमुलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।१ आ. ९)

११८५ विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु

॥ ३।४।२४ ॥

(प्रदीपः) विभाषाग्रे ॥ २४ ॥ इहाप्रादयः साधनपौर्वकाल्यविषया गृह्यन्ते न तु क्रियापौर्वकाल्यविषयाः । तेषां हि क्रियापौर्वकाल्यविषयत्वे तैरेष पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात् क्त्वाणमुलोर्गतार्थत्वादुत्पत्त्या न भाष्यम् । न चैतत् सूत्रारम्भादुक्तेषु पौर्वकाल्ये तयोरुत्पत्तिरिति शक्यते वक्तुम् । अस्य साधनपौर्वकाल्यविषयाप्राप्त्युपपदत्वे चरितार्थत्वाद् भाष्यकारेण च समानादिसूत्रे पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्ये ऽप्ये क्त्वाप्रत्ययस्यानुत्पत्तेः प्रतिपादितत्वात् । यदि चात्र अप्रादयः क्रियापौर्वकाल्यविषया गृह्यन्त तदा अप्राप्तविभाषैव निःसंदेहा स्यादिति किमर्थं प्राप्ते विभाषेति संशयो नैवोपपद्येत । यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुत्पद्येति क्त्वाणमुलौ क्रियापौर्वकाल्ये एव विधीयते । तच्चेदप्रादिनिश्च्यते तदाभीक्ष्ण्यग्रहणानुरतावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात् । आभीक्ष्ण्यं च द्विवचनमनन्तरं क्त्वाणमुत्पद्यं न चोत्पद्यति तद्द्योतनायापि तयोर्विधानं नोपपद्यते । तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषया इहाप्रादय इति स्थितम् । यद्यपि देशविशेषचयनोपशब्दोऽस्ति प्रभोरप्ये भुङ्क्ते इति तथापि पूर्वप्रथमसादृश्योर्गकालविशेषश्रुतिरेव गृह्यते ॥

(उद्योतः) विभाषाग्रे ॥ २४ ॥ साधनेति । साधनान्तरजन्मसंज्ञातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः ॥ न तु क्रियेति । एककर्तृकमिदं क्रियानिरूपितपौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः ॥ साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेव ग्रहणे प्रमाणमाह—तेषां हीति । पूर्वादीनामित्यर्थः ॥ मानान्तरमभ्याह—भाष्यकारेण चेति । प्रकृत्यन्तमाध्यपदालोचनयाऽप्येवमेवेत्याह—यदि चेति ॥ निःसंदेहा । संदेहाभिप्रायान्तेषु समासः ॥ सद्यःप्राप्तप्राप्तिं दर्शयति—यस्याप्राप्तिः । तदाभीक्ष्ण्येति । उच्यते न क्त्वाणमुलोपपत्तिरिति भावः ॥ ननु पौर्वकाल्योत्पत्तिरिति आभीक्ष्ण्यप्रतिपादनाय तयोः प्राप्तिरत्र आह—आभीक्ष्ण्यं चेति । एवं चाप्येकदिवचनेनेव तयोर्गसंभवेनास्य श्रवणप्राप्तिरिति भावः ॥ तयोर्विधानं तयोः प्राप्तिः ॥ पूर्वप्रथमेति । अथपि पूर्वग्रहणे देशाध्ययने तथापि प्रथमसादृश्यं विभाव्यतेति शेषम् ॥

(आलेपमाध्यम्)

किमयं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते ॥

(प्रत्याहोपमाध्यम्)

कथं च प्राप्ते, कथं चाप्राप्ते ।

(प्रत्याहोपसमाधानमाध्यम्)

आभीक्ष्ण्य इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते ॥

॥ वातः ॥

(प्राप्तविभाषायां दूषणम्)

यदि प्राप्ते । आभीक्ष्ण्येऽनिष्टा विभाषा प्राप्नोति । अन्यत्र चेष्टा न सिध्यति ।

(प्रदीपः) अनिष्टाविभाषेति । आभीक्ष्ण्ये नित्यौ क्त्वाणमुलौ इष्येते अग्रे भुङ्क्ता भुङ्क्ता व्रजतीति । लडादयस्तु नैवेध्यन्ते अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो व्रजतीति भावः ॥ अन्यत्र चेति । आभीक्ष्ण्यग्रहणानुरता सत्यमानाभीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुलौ न स्यातामित्यर्थः ॥

(अप्राप्तविभाषायां दूषणभाष्यम्)

अथाप्राप्ते—

(५०३९ अप्राप्तविभाषायां दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ॥ * ॥

अग्रादिषु अप्राप्तविधेः समासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अप्राप्तविधेरिति । अप्राप्तविभाषायामप्राप्तीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वात्किमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्रतिषेध्यः । प्राप्तविभाषायां त्वमाधीनां पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वं ननु प्रत्ययोत्पत्तौ प्रत्यययोः आभीक्ष्ण्ये णमुत्पद्येत्वेनेनाविशेषेण विहितत्वादिति भावः ॥

(उद्योतः) निमित्तस्य चेति । उपपदमिति मदासयया प्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वम्, न हि अभावस्योपपदत्वमिति वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

(प्रक्षमाध्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(समाधानमाध्यम्)

न वक्तव्यः ।

(५०४० भाष्यवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उक्तमेतत् । अमेवाव्ययेनेत्यत्र एवकारकरणस्य प्रयोजनम्—‘अमेवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपदे तत्र समासो यथा स्याद्, अमा सान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदे तत्र मा भूदिति ॥ विभाषाग्रे ॥ २४ ॥

(प्रदीपः) न वक्तव्य इति । अप्राप्तविभाषातमनेन इदमिति । पूर्वप्रतिषेधाभावाप्राप्त्यानीक्ष्ये नित्याभ्यां क्त्वाणमुत्पद्यं भाष्यमित्युभयत्र विभाषा चयं न भवति ॥ ननु पणमुत्पद्यते क्त्वाप्रत्यये तु समानादिसूत्रेण प्राप्ते सत्यारम्भादुभयत्र विभाषेयं युक्तं ॥ नेतदस्ति । समानादिसूत्रे विहितं न शं प्रति विभाषाग्रहणमनर्थमेव, याऽस्तरूप इत्यनेनैव पक्षे स्यादीनां सिद्धत्वात् ॥ कः पुनरस्य कृतः समानादि-

सूत्रविहितद्विशेष इति चेद् । णमुल्प्रहितत्वमेव विशेषः । णमुल्प्रहितकत्वाविधौ विभाषाश्रुतिरिहोपादीयमाना ज्ञापकार्था संप्रपद्यते—कृत्वाणमुलं यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्न भवतीति । तेनाभीक्ष्ण्ये पूर्वैकात्म्ये लडादयो न भवन्तीति । तत्र यदि केवलो णमुल् विधीयेत विभाषाश्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेतेति कत्वोप्यनुवादः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये न वक्तव्य इत्युक्ते अवचने हेतुमाह—उक्तं चेति । चो हेतौ । यत उक्तम् अतो न वक्तव्य इत्यर्थः । उक्तं चेति पाठेपि वाशब्दोप चापे एव बोध्यः । अवचने वैकल्पिकहेतुवन्तरानुक्तेः ॥ नन्वननुवृत्ताविधि आभीक्ष्ण्ये परत्वादिमेवोचितमित्युभयप्रविभाषावमुचितमित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधादिति ॥ ननु चेति । साधनपूर्वैकात्म्यविषये क्रियापूर्वैकात्म्यस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ वासरूपेण लडादीनां सिद्धत्वादिभाषाग्रहणं किमर्थमिति शङ्कायामपि ज्ञापकार्थमित्युत्तरं बोध्यम् ॥ वासरूपन्यायेन लडादिसिद्धेर्बन्धमेतदिति शङ्कते—कः पुनरिति । वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञापकार्थित्युत्तरम् । एवं च प्रकृतसूत्रविषये लडादिसिद्ध्यर्थं विभाषाग्रहणम् ॥ ज्ञापनफलं तु पूर्वचक्षे, यदि तु णमुल्विषये वासरूपो नास्तीत्येव भाष्यते तदोत्तरसूत्रविषयेपि कृत्वालडादयो न स्युः ॥ तद्वधनयग्राह—तत्र यदीति । आभीक्ष्ण्य इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ अभिमतमर्थं यत्र सह विधीयेते इत्येवंरूपमिलार्थः ॥ २४ ॥

(५९८ णमुल्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ० १०)

११८७ स्वादुमि णमुल् ॥ ३।४।२६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं स्वादुमि मकारान्तनिपातनं क्रियते । न, खमुञ्जप्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ? ।

(५०४१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वादुमि मान्तनिपातनमीकाराभावार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वादुमि मान्तनिपातनं क्रियते ईकाराभावार्थम् । ईकारो मा भूदिति । स्वाद्वी कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्त इति ॥

(५०४२ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ऋयन्तस्य च मकारान्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋयन्तस्य च मकारान्तत्वं यथा स्यात् । अखादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥

(प्रदीपः) स्वादुमि ॥२६॥ ईकाराभावार्थमिति ।

मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने विद्वत्तैर्निमित्तत्वाद्भोतोगुणवचनादिनि छीप् न भवतीत्यर्थः ॥ ऋयन्तस्य चेति । खमुञ्जपि सर्वत्र मुप् न सिध्यति । अनव्ययस्येति अधिकारादिति भावः ॥ यथेवं मान्तत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्तु खमुनेव विषेयः । नैतदिति । अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति छीप् स्यादेव । णमुल्लि तु मान्तत्वपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं ऋयन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते । अवश्यं चोत्तरार्थो णमुल् विषेय इति लाघवाभावादिवैव विहितः ॥

(उद्ध्योतः) स्वादुमि ॥ २६ ॥ भाविप्रत्ययविषयेति । णमुल्लिषयेत्यर्थः । स्वादुमीत्यन्यत् प्रत्ययविधानात्प्रत्यये भाविनि सति पूर्वमेव निपात्यते इति भावः । भावप्रत्ययविषयेति पाठेप्यन्यमेवार्थः । यस्तु एवं पाठं दृष्ट्वा भावप्रत्ययमात्रविषयं निपातनं तेन कृत्वायोगेपीति । तत्र, 'स्वादी' कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते 'अस्वादु स्वादु' कृत्वा भुङ्क्ते इति भाष्यप्रयोगविरोधात् । स्वादी कृतेतिवत्स्वादुकारमित्येवापीकारः स्यात्तदभावाय निपातनमित्यर्थो भाष्यस्य ॥ विद्वतेति । उकारान्तत्वाभावादित्यर्थः । अन्ययार्थमेवेति । अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लघुत्वादिति भावः ॥

(५०४३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आच तुमुनः समानाधिकरणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) आच तुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ केन ? । अनुप्रयोगेण ॥ किं प्रयोजनम् ? । स्वादुंकारं यवागूं भुङ्ज्यते देवदत्तेनेति देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च कारणं न स्यात् ? ।

(कारणप्रदर्शनभाष्यम्)

णमुलाभिहितः कर्तेति ॥

(प्रदीपः) आच तुमुन इति । पूर्वोक्तवाक्यार्थपेक्षया समुच्चयप्रतिपादनायैव शब्दः । न केवलं स्वादुमि मान्तनिपातनमपि तु इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः । शकधृपादिसूत्रविहितस्तुमुन् गृह्यते अभिविधौ चायमाकारः ॥ णमुलेति । असत्यस्मिन्नवचने कर्तरि कृदिति णमुला कर्तरि भाव्यमिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) आच तुमुन् इत्यत्र चकारः किमपेक्ष इत्यत आह—पूर्वोक्तेति । मान्तनिपातनम् इत्यस्य वक्तव्यम् इति शेषः । अभिविधौ चेति । एवं च तुमुन्नन्तधातुसंबन्धाधिकाराविहिता अव्ययकृत इत्यर्थः । तुमुन्नन्तसामान्यानुमुन्शुलाविलसापि ग्रहणं बोध्यम् ॥ अत एवापि ओकुभोदजः पच्यत इत्युदाहरणं संगच्छते । भाष्ये समानाधिकरण इति । स्वान्वयितमभिव्याहृताख्यातवाच्यकारक इत्यर्थः । भाष्येऽनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते । समानाधिकरणे कारकं वर्तमानाद्वातोस्त्वर्थेन तस्य धात्वर्थं प्रति

१ आभीक्ष्ण्ये इत्यर्थः । (र. ना.)

२ विद्वत्तोत्तरपदत्वादर्थेति सुखादिति भावः । (र. ना.)

३ निपातेन मान्ते उदनास्त्राभावेन नैत इति जीप् नैति भाष्यं । (र. ना.)

४ तुमुन्नन्तपदस्य विहितत्वमेव कार्यकारणः । (र. ना.)

५ स्वाचयित्वमाख्यातविशेषणम् । (र. ना.)

६ तुमुन्नन्तस्य तिङन्तभावार्थं प्रतीत्यर्थः । (र. ना.)

विशेषणत्वमेवेति न बोधे वैषम्यम् ॥ ननु सत्यन्यसिन्कारके कर्तेव
कसादभिधीयतेऽत आह—असत्यसिञ्चिति ॥

(तृतीयासाधकभाष्यम्)

ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितः कर्तेति कृत्वा
अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ।

(प्रदीपः) अनभिहिताश्रय इति । अनभिहित
इति पर्युदास आश्रीयते न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

(उद्द्योतः) नन्वभिहिते प्रतिषेधात्कथमनभिहिताश्रयो विधि-
रत आह—पर्युदास इति ॥

(द्वितीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदन-
भिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति
तृतीया । यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् ।
णमुलानभिहितं कर्मेति ॥

(द्वितीयासाधकभाष्यम्)

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ।

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । अन्ययकृतः कर्मणीति
वचनं यदि क्रियत इति भावः ॥

(द्वितीयानुपपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते
देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात् । किं कार-
णम् । णमुलानभिहितं कर्मेति ।

(द्वितीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अ-
नभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया ।

(तृतीयोपपत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदन-
भिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवि-
ष्यति द्वितीया देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कार-
णम् ? । णमुलानभिहितः कर्तेति ।

(प्रश्नभाष्यम्)

अथानेन पत्वायामर्थः । पक्त्वौदनो भुज्यते
देवदत्तेनेति ॥

(प्रदीपः) अथानेनेति । आचतुमुन इत्यनेन वचने-
नेत्यर्थः । अनेकप्रयोजनतत्त्वस्य वचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति ।

(उत्तरभाष्यम्)

यादमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च
कारणं न स्यात् ? । पक्त्वयामिहितः कर्तेति ॥

(तृतीयासाधकभाष्यम्)

ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वा
अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥

(द्वितीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदन-
भिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवि-
ष्यति तृतीया । ओदने द्वितीया प्राप्नोति ॥ किं
कारणम् ? । पक्त्वयानभिहितं कर्मेति ॥

(द्वितीयापत्तिवारणभाष्यम्)

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ॥

(द्वितीयानुपपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि पक्त्वा ओदनं भुङ्क्ते देव-
दत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात् ॥
किं च कारणं न स्यात् ? ।
पक्त्वयाऽभिहितं कर्मेति ॥

(द्वितीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितं कर्मेति कृत्वा
अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया ॥

(तृतीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदन-
भिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति
द्वितीया । देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति किं कारणम् ? ।
पक्त्वयानभिहितः कर्तेति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अथानेन तुमुन्यर्थः । भोक्तुमोदनः पच्यते देव-
दत्तेनेति ॥

(उत्तरभाष्यम्)

यादमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥
किं च कारणं न स्यात् ? । तुमुनाभिहितः कर्तेति ॥

(तृतीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा
अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥

(द्वितीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदन-
भिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवि-
ष्यति तृतीया । ओदने द्वितीया प्राप्नोति । किं
कारणम् ? । तुमुनानभिहितं कर्मेति कृत्वा ॥

(द्वितीयापत्तिवारणभाष्यम्)

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ॥

१ 'अथ' इति विज्ञापनार्थः । तथा च णमुलानभिहितं कर्मेति द्वितीया
न प्राप्नोति । (२. भा.)

२ 'अथ' इत्यनेन विज्ञापनार्थः । (२. भा.)

३ 'अथ' इति विज्ञापनार्थः । (२. भा.)

४ 'अथ' इति विज्ञापनार्थः । (२. भा.)

५ 'अथ' इति विज्ञापनार्थः । (२. भा.)

६ 'अथ' इति विज्ञापनार्थः । (२. भा.)

७ 'अथ' इति विज्ञापनार्थः । (२. भा.)

८ 'अथ' इति विज्ञापनार्थः । (२. भा.)

(द्वितीयानुपपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि भोक्तृमोदनं पचति देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात् ।

किं च कारणं न स्यात् ? । तुमुनाभिहितं कर्मेति ॥

(द्वितीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति द्वितीया ॥

(तृतीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् ? । तुमुनानभिहितः कर्तेति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अथ अनेनेहार्थः । पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति ।

(प्रदीपः) पक्त्वौदनमिति । भिन्नधातव्यविषयकमेनेदपि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः ।

(उद्घोतः) भिन्नधातव्येति । पाके ओदनो, गमने ग्राम, इत्यर्थः । अत्र वचनस्य प्रयोजनं दर्शयितुमिलम्बः ।

(अभ्युपगम भाष्यम्)

वाढमर्थः । देवदत्तं तृतीया यथा स्यात् ।

किं च कारणं न स्यात् ? ।

पक्त्वयाभिहितः कर्तेति ॥

(तृतीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च गमिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ।

(द्वितीयापत्तिवारणभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥ यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते ।

(उद्घोतः) भाष्ये स इह दोषो न जायत इति । ननु अनभिहिताश्रया तृतीया सिद्धा द्वितीयाप्राप्तिरूपो दोषश्च न तत्किमत्र प्रयोजनमिति प्रयोजनं दर्शयितुमुपन्यास इति कैयदासंगतिरिति चेद् ॥ अत्र वदन्ति—दर्शयितुमिति कैयदस्य विचारयितुमिति चेद् ॥ स दोष इह न जायते तस्मात्प्राप्यं प्रतदुदाहरणविषये मित्यर्थः ॥ तदोष इह न जायते तस्मात्प्राप्यं प्रतदुदाहरणविषये इति भाष्यार्थः । वैदि प्रवर्तते तदा पतत्ययोगाभावरूपमनिर्णयं च स्यात् । तस्मात्समानैशब्द एकपर्याय इति तात्पर्यम् ॥

१ भोक्तृमोदनं पचति देवदत्त इत्येति शेषः । (र. ना.)

२ ओदनः पच्यते देवदत्तेनेत्यत्र यदि ओदने द्वितीया प्रवर्तते तदैतत्प्रयोगाभावरूपमनिर्णयं च स्यादिति बोधना । (र. ना.)

३ प्रकृतवार्तिकस्य समानाधिकरणपदघटकसमानशब्द इत्यर्थः । (र. ना.)

४ त्वदुक्तरीत्या गत्यर्थकर्मत्वाभावादिति भावः । (र. ना.)

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्सर्हि घक्तव्यम्* आद्यं तुमुनः समानाधिकरणे* इति ॥

(उत्तरभाष्यम्)

न घक्तव्यम् । अव्ययकृतो भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं घक्तव्यमेतत् ।

(उत्तरभाष्यम्)

नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । “तुमर्थे” इति वर्तते ॥

तुमर्थश्च कः ।

भावः ॥ स्वातुमि ॥ २६ ॥

(प्रदीपः) अव्ययकृत इति । यथेवं पक्त्वौदनं भुक्त्वे देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति कृत्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधानात्पाकापेक्षया तृतीयाद्वितीये कस्मात् भवतः उच्यते आख्यातादिपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानम् । विशेषणभूता त्वप्रधानम् । तत्क्रियासाधन्योरपि शक्तयोस्तद्व्यतिरेकशुणप्रधानभावः । तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने शुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते । प्रधानानुरोधाद् शुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात् पृथक्त्वाद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात् ।

(उद्घोतः) आख्यातादिपदवाच्येति । अत्रेदं तत्त्वम्—उपात्तकारकाणां प्रधानान्वये संभवति न शुणे शाब्दान्वयः । अथैत एव तदीयकारकाकाहाशान्ती तत्रान्वये भावाभावाद् ॥ तद्द्वाराक इति । क्रियाद्वारकः ॥ शुणक्रियानिरूपिता शक्तिरपि शुणभूतेति भावः ॥ नन्वाभावेपि शक्तियानिरूपिता शक्तिस्तत्रास्त्वैव । अन्यथा ग्राभाय गन्तुमिच्छतीत्यादि न स्यात् । एवं च द्वितीयादिकं स्यादेवात आद्य—तत्र प्रधेनेति । अत्र प्रधानशब्देन सर्वत्र प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैव । तच्छेत्तरेव वस्तुस्वभावमाहात्म्येन स्वसमानाधिकारेतरशक्त्यभिभावकत्वाद् । अत एव धुषं प्रतिहन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति पस्पशायां कैयटेनेति संगच्छते । तत्र शक्यमित्यस्यापि नामत्वेनेतरक्रिया प्रति शुणत्वेन स्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभावे सामर्थ्याभावाद् इति दिक् ॥ अन्ये तु समानाधिकरणे श्लक्ष्णानुप्रयोगेणैव व्याख्यानात् । अयमपि प्रयोगाक्षित्यप्येव । तद्वचनवादिमतेऽसिद्धेः । न च तदाख्यातान्त्वानुप्रयोगविषयम्, शुदुपबन्तुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगासिद्ध्यापत्तेः । तुमुना कर्मणोऽनभिधानाद् द्वितीयापत्तेरित्याहुः ॥ पृथक्त्वादिति । भिन्नत्वादिरुद्धं यत्तत् कार्यं तदारम्भकत्वाभावादित्यर्थः ॥ एतेन यदा

५ ‘प्रधानेतरयोश्च त्रयस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुच्यते ॥

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा, शुणे तदा तद्वदुक्तपि प्रतीयते ॥’ इति

कारिके अत्र सत्यं ॥

६ स्वसमानाधिकरणमितरशक्तिविशेषणम् । (र. ना.)

यत्र शाब्दोन्वयस्तदा तद्विभक्तेः साधुत्वे गोदन एवत्वा भुज्यते, पक्तौदनो भुज्यते इत्युभयमपि साध्विति परास्तम् ॥ प्रकृतघृत्प्रस-
भाष्यवार्तिकयोस्तुक्तिसंभवस्तत्वापेक्षेरित्यलम् । यत्तु हरदत्तेन
वयं तु भूमः—सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभाभ्यां संवन्धाभावादेकैव
प्रधानेन शाब्दोन्वयः । इतरेण तु संनिधानादाथे इति शुणितरू-
पिता शक्तिस्तत्र नास्त्येवेति उक्तम् । तत्र, ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति
सम्बन्धस्य भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः । ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावेन
चतुर्थ्यप्राप्तेः । मम तु शाब्दान्वयाभावेति—तत्रिरूपितकर्मत्वस्य
सत्त्वेन परत्वाद् गत्यर्थकर्मणीत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः । एवं ग्रामाय
गत्वा इच्छतीत्यपि साध्विति दिक् ॥ २६ ॥

(५९९ गुणुल्लप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ० ११)

११९३ वर्षप्रमाण उल्लोपश्चास्यान्यतर-

स्याम् ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उल्लोपश्चास्यान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं गोष्पदग्रं वृष्टो देव इति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

प्रातिः पूरणकर्मा । तस्मादेव कः ॥

(अनिष्टापत्तिभाष्यम्)

यदि कः, विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

श्रूयन्त एवात्र विभक्तयः । तद्यथा—एकेन गो-
ष्पदग्रेणेति ॥ वर्षप्रमाण ॥ ३२ ॥

(प्रदीपः) वर्ष ॥ ३२ ॥ तस्मादेव क इति । गोष्पदं
प्रातीत्यातोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । क्रियाविशेषणत्वाच्च
कर्मलनपुंसकत्वे । गोष्पदग्रं कल्पं गोष्पदग्रन्तरामित्यादिप्रयोग-
विषयधर्मूलोपो न विधेयः । एषां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्यु-
पगमात् । अनभ्युपगमस्तु उल्लोपप्रत्याख्यानान्यथातुपपत्त्या
विज्ञायते ॥ गोष्पदग्रमिल्यादेरपि घञा सिद्धत्वाद् गुणुल्ल
कस्मान्न प्रत्याख्यायते । खरे दोषप्रसङ्गात् । तथा हि—यदि
करणे घञं विधाय पठिततुल्यः क्रियते । तदा थाथादिसूत्रे-
णान्तोदात्तत्वं भवति । भावे तु घञि बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । गुणुलि तु लिट्स्वरेणौकार उदात्तः । गोष्पदग्रन्तरा-
मित्यादि च विध्यति । गोष्पदग्रमित्यत्र तु नास्ति खरभेदः ।
कप्रत्यये थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद् गुणुलि उल्लोपे कृते
पूर्वस्योदात्तभाजोऽभावात् कृत्स्नस्वरेणान्तोदात्तत्वात् ॥ ३२ ॥

(उद्घोतः) वर्षप्रमाणे ॥ ३२ ॥ गोष्पदं प्रातीति पूर-
यतीत्यर्थः ॥ नन्वस्मात्कल्पपि वृत्तौ प्रमित्यनुस्वारश्रवणं न स्यात्
गुणुल्लान्तान्तु भवतीत्यत आह—गोष्पदग्रमिति । करणे इति ।
तथा सति वृषघातव्येन सामानाधिकरण्यं भवति । बहुव्रीह्याविति ।
गोष्पदस्य पूरणं यत्र क्रियायामित्यर्थः ॥ लिट्स्वरेणौकार इति ।
तत उपपदसमाप्तेः कृत्स्नपदप्रकृतिस्वरः ॥ कृत्स्नरेणेति प्रत्यय-
स्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वे कृत्स्नपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(६०० गुणुल्लप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ० १२)

११९८ करणे हनः ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

(५०४४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हनः करणेऽनर्थकं वचनं हिंसा-
र्थेभ्यो गुणुल्लिविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हनः करणे वचनमनर्थकम् । किं
कारणम् ? । हिंसार्थेभ्यो गुणुल्लिविधानात् । हिंसा-
र्थेभ्यो गुणुल्लिविधीयते । तेनैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) करणे ॥ ३७ ॥ बाहुल्येन हन्तिहिंसार्थो
दृश्यत इति मतवाह—हन इति ॥

(उद्घोतः) करणे ह ॥ ३७ ॥ बाहुल्येनेति । अन्ये
तु हन्तिहिंसार्थे एव । पदस्योदात्तं हिंसारोप इत्याहुः ॥

(५०४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात् ॥*॥

(भाष्यम्) अर्थवत्त्वहन्तेर्गुणुल्लिवचनम् । कोर्थः ? ।
अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थस्य हन्तेर्गुणुल्ल
यथा स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति पुनरयं कचिद्वन्तिरहिंसार्थः यदर्थो विधिः
स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह । पाण्युपधातं वेदिं हन्ति ॥

(५०४६ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नित्यसमासार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यसमासार्थश्च हिंसार्थादपि हन्ते-
रनेन विधिरेपितव्यः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छतापि हिंसार्थाद्वन्तेरनेन विधिर्ल-
भ्यः । अनेनास्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन ॥

१ उक्तिसमयमात्रेण प्रकृत्यापत्तेरित्यर्थः । (२. ना.)

२ वर्षेनेत्यादि । (२. ना.)

३ ननु हिंसामुपपत्तिस्तत्र हन्तेः खरत्वादेन बाहुल्ये प्रत्ययो विधीयते यदप्यमा-

त्रेण तु केवलहिंसायामेवेति हन करण इति वार्तिकप्रसङ्गतमत आह बाहुल्ये-
नेति प्राप्तेनेत्यर्थः । (२. ना.)

४ 'विधायम्' ॥

५ प्राणवियोगादुक्तव्यापारो हि हिंसा एव चेत्तां गच्छीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्तिकेनैव स्थापितः । यदयं नित्यसमासार्थं चेत्याह । तज्ज्ञापयत्याचार्यः-
हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भवतीति ॥ करणे
हनः ॥ ३७ ॥

(प्रदीपः) हन्तेः पूर्वविप्रतिषेध इति । यथेवं
हिंसार्थानामित्यत्र दण्डोपघातं गाः कालयतीति उदाहरणं
नोपपद्यते । नैष दोषः—यत्र एक एव घात्वर्थः सामान्यविशेष-
भावेन भिद्यमानो विशेष्यभावमनुभवति सोऽस्य विषयः ।
कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति वचनादन्यत्र भिन्न-
घात्वर्थसंबन्धे तु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति ॥ ३७ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पाण्युपघातमिति । पाणिना वेदिं
घ्नतीत्यर्थः । हिंसा च प्राणिविषयेति भावः ॥ सामान्येति ।
यत्रानुप्रयोगणमुल्लस्योः सामान्यविशेषभावेनान्वयस्तत्रैव
यत्र भेदसंदन्धेनान्वयस्तत्र तेनैवेति भावः ॥ हिंसार्थानामिति ।
णमुलि वृत्तीयाप्रवृत्तीन्यन्तरस्यामिति वैकल्पिकः समासः ॥ ३७ ॥

(६०१ णमुल्लस्यविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. १३)
१२०२ अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।१३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति ग्रामे बन्ध इति ॥

(प्रदीपः) अधिक ॥ ४१ ॥ ग्रामे बन्ध इति ।
णमुलि सति ग्रामबन्धं बद्ध इति प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

(उद्घोतः) अधिकरणे ॥ ४१ ॥ ग्रामे बन्ध इति ।
यद्यपीदं वासरूपन्यायेन वला सिद्धम् तथापि अनिष्टमपि प्राप्नोती-
त्याह—ग्रामबन्धमित्यादिना । ग्रामे बद्ध इति त्वपघातः ।
कर्मणि क्तस्य विषये भावविषयणमुलोऽप्राप्तेः । यद्यप्ययं साध्यो
भावः स च सिद्धस्य भावः । तथापि संज्ञात्वाभावात्प्रशः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं वक्ष्यामि “अधिकरणे बन्धः संज्ञायाम्”
ततः “कर्त्रोर्जाविपुरुषयोर्नैव शिवहोः” इति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमट्टालिकाबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं
- बद्धः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

“उपमाने कर्मणि च” इत्येवं भविष्यति ॥ अधि-
करणे ॥ ४१ ॥

(उद्घोतः) उपमाने इति । प्रथमवधिकरणविषये तेनैव
साध्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

(६०२ क्त्वाणमुल्लस्यविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १४)
१२२१ तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३ । ४ । ६० ॥

(उद्घोतः) तिर्यच्य ॥ ६० ॥ तिर्यकशब्दोऽप्यनुवाची ।
अपवर्गः समासित्वाची च ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । तिरश्चीति भवितव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

सौत्रो निर्देशः ॥ तिर्यच्य ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) तिर्य ॥ ६० ॥ सौत्रो निर्देश इति ।
अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गस्तु न परिहारः । न हि प्रयोज-
नानुवर्ति प्रमाणम् ॥ ६० ॥

(उद्घोतः) न हीति । सौत्रत्वेन शास्त्राप्रवृत्तौ तु तैदि-
नाशप्रसङ्गो वीजमिलन्यदिति भावः ॥ ६० ॥

(६०३ क्त्वाणमुल्लस्यविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १५)
१२२३ नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ३।४।६१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

नाधाप्रत्यय इतीयुच्यमाने इहैव स्यात्—
द्विधाकृत्य । इह च न स्यात्—द्वैधं कृत्य । अर्थ-
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नाधाप्रत्यये
च सिद्धं भवति । यश्चान्यत्वेन समानार्थः ॥

(प्रदीपः) नाधा ॥ ६२ ॥ द्वैधं कृत्येति । यदा
द्विष्योश्च धमुजिलादौ प्रत्ययपक्षस्तदैतदर्थग्रहणस्य प्रयो-
जनम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् धाप्रहणेन ग्रहणारि-
ष्यति । तथा च धमुजन्तात् स्वार्थे ङ्दर्शनमिति उ-
प-
त्यय उदाहार्यो द्वैधकृत्येति ॥ नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमन्यथा
निरनुबन्धकपरिभाषया नाजो ग्रहणं न स्यात् ॥ ६२ ॥

(उद्घोतः) नाधार्य ॥ ६२ ॥ तथा चेति । तदा चैत्यर्थः ।
द्वैधकृत्येतीति । ङान्तेन समासे विभक्तिलोपः । एतद्भाष्यस्वर-
सात्प्रत्ययपक्ष एव तत्र न्याय्य- इति तत्त्वम् ॥ नार्थमपीति ।
निरनुबन्धकमादाय रूपाणां सिद्धेरिति भावान्न तदर्थत्वं चिन्त्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह हि मा भूत्—हिक्क कृत्वा पृथक् कृत्वा ॥
नाधार्य ॥ ६२ ॥

(उद्घोतः) हिक्कमिति । नार्थत्वात्प्राप्तिः ॥ ६२ ॥

(६६४ दत्वाणमुत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १६)

१२२५ अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ३।४।६४ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोयं निर्देशः । अनुचीति भवितव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

सौत्रोयं निर्देशः ॥ अन्वच्या ॥ ६४ ॥

(अव्ययकृतः समाप्ताः)

(अथ कृतादीनां शक्तिबोधकप्रकरणम्)

(६०५ कृतप्रत्ययशक्तिबोधकसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १७)

१२२८ कर्तरि कृत् ॥ ३।४।६७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रदीपः) कर्त ॥ ६७ ॥ किमर्थमिति । वक्ष्यमाणो-
भिप्रायः ॥

(५०४७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थ-
विज्ञानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते । [किं
कारणम् ?] अनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनिर्दि-
ष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । तद्यथा—“गुप्ति-
किल्बः सन्” “यावादिभ्यः कञि”ति । एवमिमे
प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन् । कर्तरि
यथा स्युः । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) अनादेश इति । यत्र वचनेनामो नादिश्यते
तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥ यमिच्छति स्वार्थे, आह तं
भावे ध्वं भवतीति ॥

(प्रदीपः) यमिच्छतीति । अंसलसिन् सृजे धञिले-
तावत् सृजं कर्तव्यम् । धातोर्धञ् भवतीति । तत्रानिर्दिष्टत्वा-
द्भावे ध्वं भविष्यति । ततः पदरुजविशसृष्टं इति द्वितीयं
सृजं कर्तव्यम् । ततश्च भाव इति न कर्तव्यम् । क्रियमाणं तु
नियमार्थं भविष्यति ध्वेव भावे नान्य इति । ततो धात्वर्था-
क्षिते कर्तरि कृद्विष्यति नार्थः सृजेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥ ननु भावे इति ध्वं
धातुमात्राद् ध्वं विषये भावद्वयकमत आह—यमित्येतावदिति ।

भावपदोपादानं विनापि भन्वप्रत्ययवत्त्वायै विधानेनैव भावे सिद्ध-
मिति भावः ॥ ततः पदरुजेति । कर्त्रर्थमिदम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

कर्मणि तर्हि मा भूवञ्छिति ।

(प्रदीपः) कर्मणीति । तस्यापि धात्वर्थेनाक्षेपादिति
भावः ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तं “धः कर्मणि ध्वं”
इति ।

(प्रदीपः) कर्मणि ध्वञ्छिति । ध्वेव कर्मणि नान्य इति
नियमो विज्ञास्यते । यद्येवं कर्मणो नियमात्प्रत्ययो न नियत
इति कारकान्तरेपि ध्वं प्राप्नोति । नैव दोषः । एकमिदं वाक्यं
धः कर्मणि ध्वञ्छिति । तेन च कर्मणि विधीयमानं कथं कार-
कान्तरे स्यात् । अथवा द्वितीयो नियमः करिष्यते कर्मणि
एव ध्वञ्छिति ॥

(उद्घोषः) ध्वंप्राप्नोतीति ॥ धः ध्वञ्छित्येकं वाक्यं विध्वं-
यैम् । ततः कर्मणीति नियमार्थमिति भावः ॥ परिहरति—एक-
मिदं वाक्यमिति ॥ कथं कारकान्तरे इति । एकवाक्येपि
विशेषणोपादानं नियमफलमित्यर्थः । ननु एवं विधिरन्वेन स्यात्
विशेषणोपादानार्थकैर्मण्येवेत्येव स्यात् तु ध्वञ्छेतीत्येवराह—अथ
वेति । आहृत्येति भावः ॥ धात्वर्थाक्षितकर्मण्यपि सिद्धे नियमार्थ-
मिति तार्क्यम् ॥ एवं करणाधिकरणयोरित्यत्रापि बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवञ्छिति ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

करणाधिकरणयोरपि यमिच्छत्याह तं “व्युद्-
करणाधिकरणयोर्भवति” इति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवञ्छिति ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह तं “दाश-
गोत्रौ संप्रदाने” “भीमादयोपादाने” इति । य इदा-
नीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सौन्तरेण वचनं कर्तव्येवं
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) य इदानीमिति । ननु कर्तरि ध्वं
खिण्णुच् खुकञौ कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति कर्तुरपि
नियमः प्राप्नोति । नैव दोषः । उभयत्र करणनिवृत्त्या कर्तुंशुति-
विष्येयैव न नियमार्थः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

तेदेवं तर्हि प्रयोजनम् । स्वार्थे मा भूवञ्छिति ।

१ अथोनिर्देशे इत्यर्थः । (र. ना.)

२ बोधयत्तासंभवेन ध्रुमप्रत्ययविशेषणस्य कर्मणीत्युपादानं नियमफलं
मिथः कर्मोक्तिरकार्थम्यागृहिः फलं बलित्वार्थः । (र. ना.)

३ कर्मणीत्यस्य नियमत्वाङ्गीकारेऽप्यपि शेषः । (र. ना.)

४ अनेनैव प्रकारेण कर्मणीत्यस्य नियमार्थस्योपपत्तौ ग्राह्यताः कार्येति
भावः । (र. ना.)

५ उभयत्र कर्तृपदानावे हि करणे इत्यनुवृत्त्या शेषेव प्रत्ययाः स्युरतोऽभाताः
कर्तरि प्रत्यया आभ्यां तत्र विधीयन्ते इति न नियमविधिः । (र. ना.)

(प्रयोजननिरासस्मरणभाष्यम्)

ननु श्लोके स्वार्थे यमिच्छत्याह तं भावे घञ्भव-
तीति ।

(प्रयोजननिराससंभवभाष्यम्)

अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानी-
माभ्यन्तरे भावे स्युः । तत्र मा भूवन्निति कर्तृप्रह-
णम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

उक्तो भावभेदो भाष्ये ।

(प्रदीपः) उक्त इति । सार्धधातुके यगित्त्र
बाह्यान्तरयोर्भावयोर्विशेषो दर्शितः ।(उद्घोतः) सार्धधातुके यगित्त्रेति । नन्वाभ्यन्तरेपि
भावे न भविष्यन्ति ॥ तुमर्थे से इति तुमर्थग्रहणेनाभ्यन्तरे भावे
क्षयादीनां नियमादिति चेन्न । सति एस्मिन्तत्र तुमर्थग्रहणेन भाव-
ग्रहणम्, असति त्वस्मिन् विधित्वसंपत्तये तुमर्थग्रहणेन कर्तुरेव
ग्रहणे स्यात् तुमुनोऽप्युक्त्यपेक्षेन कर्तृत्वेन प्रसक्तैरित्याशयः ॥ लः
कर्तृणि च भावे चेति भावग्रहणे तु न नियमः शक्यो विशातुम् ।
अकर्मकेभ्य इति विशेषणाय तदावश्यकत्वात् ।

(काङ्क्षप्रश्नभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

(समाधानभाष्यम्)

किं तर्हीति ।

(५०४८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र ख्युनादिप्रतिषेधो नाना-
वाक्यत्वात् ॥ * ॥(भाष्यम्) तत्र ख्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
ख्युनादयः कर्तरि मा भूवन्निति ॥(उद्घोतः) भाष्ये ख्युनादयः कर्तरिति । अर्थ भावः—
स्वस्वविधायकैर्विहितानां प्रत्ययानां पश्चादनेनार्थादेशनमिति पक्षे
यथा वृज्जादीनामर्थ आदिद्वये एवं ख्युनादीनामप्यति दिश्येता-
विशेषात् । ततश्च वेपथ्येन कर्तरि स्युः । तत्तद्वाक्ये उपैदाना-
त्करणादिषु चेति । करणादिरर्थो विशेषविहितत्वादिति । कार्यशब्दा-
वादेऽप्यस्यापि शास्त्रमात्रगम्यत्वेन विधेयत्वमिति भावः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

ननु घ करणे ख्युनादयो विधीयन्ते तेन कर्तरि
न भविष्यन्ति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

तेन च करणे स्युरनेन च कर्तरि ।

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

ननु चापवादत्वात् ख्युनादयो वाधकाः स्युः ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । ख्युनादिषु करणादिरर्थो विशेष-
विहितत्वात्कर्तृयोधको भविष्यतीति भावः ॥(उद्घोतः) भाष्ये ननु चापवादत्वादिति । ख्युनादि-
शास्त्रोपात्ताः करणादय इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न स्युः ॥ किं कारणम् ? । नानावाक्यत्वाद् ।
नानावाक्यं तच्चेदं च । समाने वाक्ये चापवादैरु-
त्सर्गा बाध्यन्ते । नानावाक्यत्वाद्वाधनं न प्राप्नोति ।(प्रदीपः) नाना वाक्यत्वादिति । इह ब्राह्मणेभ्यो
दधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्यायेलभिनं कालखदेकं वाक्यं विधि-
एव दानस्य प्रतिपादकमिति तत्केन दधि बाध्यते । यदा तु
कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते पूर्वोहे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि
ब्राह्मणेभ्यो दीयतामिति, अपराहे तु तर्कं कौण्डिन्याय दीयता-
मिति । तदां तत्केन दधि न बाध्यते । तथेहापि कालभेदेन
वाक्यद्वयोच्चारणाद् बाध्यवाधकभावो नास्तीत्यर्थः । यत्विवा-
दिवाक्ये यदेकं वाक्यं तच्चेदं च ततस्तच्छेषः । अथ
नानावाक्यं तदा तदपवाद इत्युक्तम् । तदसंभवाश्रयेण ।
यदाङ्गस्येति ईपेक्षावयववयविसंबन्धे पृष्टी तदा स्थानपक्षभा-
वादल्लोभ्यस्येत्वात्पदान्तरं तदेव चापवादत्वम् । ख्युना-
दयस्तु कृत्वादानेन कर्तरि स्युः । करणादिश्रुत्या च करणादिषु ।
तत्रानेकस्यार्थस्य युगपदभिधानासंभवात् पर्यायः स्यात् ।
कदाचित्कर्तरि कदाचित्करणादिषु ॥(उद्घोतः) इहापि कालभेदेनेति । पूर्व करणे विधानं
तदा तु न कर्त्रर्थोपस्थितिरिति बाधाभावः । विधानोत्तरे पश्चादुप-
स्थितस्य कथं बाधः, तत्प्रतिपादकाले तस्य नामाह्यभावात् । यथा-
ऽपराहे तत्तद्दानेन पूर्वोक्तदधिदानस्य न बाध इति भावः ॥ नन्वि-
को गुणवृद्धी इति स्ये नानावाक्यत्वमङ्गीकृत्य कथमपवादत्वोक्ति-
रत आह—यत्त्विति ॥ तदसंभवाश्रयेणेति । अलोभ्यस्येत्वात्सो-
पस्थित्यसंभवाभिप्रायेणेत्यर्थः । तदेवाह—यदेति । कृत्वादाने-
नेति । विष्णुचरकाल् अर्थसमर्थकेणेत्यर्थः ॥ तन्त्रानेकस्येति । कर्तृ-
करणयोः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां भिन्नकक्षत्वादिति भावः ।

(५०४९ समावेशवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तद्वच्च कृत्येष्वेवकारकरणम्
[तच्च भव्याद्यर्थम्] ॥ * ॥(भाष्यम्) एवं च कृत्येष्वेवकारः क्रियते “तयोरेव
कृत्यकखलार्था” इति “भावे चाकर्मकेभ्य” इति ।
किं प्रयोजनम् ? ।

तच्च भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो

भवति । गेयो माणवकः साक्षाम् ॥ गेयानि माण-
वकेन सामानीति ॥

(प्रदीपः) तद्वच्चेति । योऽयमर्थ उक्तः तेन तुल्यमेव-
कारकरणमित्यर्थः ॥ तथाहि—कृत्वाकर्तरि कृत्यादयः प्राप्ता
एवकारेण कर्तुरपकृष्यन्ते भावकर्मणोरेव यथा स्युरित्येवमर्थमि-
त्यर्थः ॥ भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं
दर्शयति ॥

किं प्रयोजनमिति । एवकारेणान्यत्र समावेशज्ञापनेन
किं प्रयोजनमिति प्रश्नः ॥

तच्च भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न
कर्तव्यम् । तदन्तरेणापि भव्यादयः कर्तरि भवन्तीत्यनेन समा-
वेशज्ञापनादेवकारकरणान्नाभावकर्मणी न बाधियते इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) योऽयमिति । अवाधकारणनानावाक्यत्वरूप
इत्यर्थः ॥ तेन तुल्यमिति । तस्यापि तद्वोधकत्वादिति भावः ॥
इत्येवमर्थमिति । यदि बाध्यवाधकभावः स्यात्तदा भावकर्मभ्यां
कर्तृबोधसंभवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादेवकारेण ज्ञाप्यतेऽर्थस्या-
र्थान्तरं न बाधकमिति भावः ॥ ननु भावे चेत्ताद्यंशोच्चारणं
किमर्थमत आह—भावे चेत्सादि ॥ ननु कृत्यादीनां कर्तव्यप्रवृत्ति-
रेवकारप्रयोजनमिति ज्ञातत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—एवेति ॥
वाग्रहणेन तत्सिद्धमत आह—भव्येति । कर्तरि भवन्तीति ।
कर्तरि कृदिति शास्त्रादिति भावः ॥ इति हेतोर्न कर्तव्यमित्यन्वयः ॥
नन्वेवमपि कर्त्रो भावकर्मणोर्बोधः स्यादत आह—अनेनेति ।
अनेन कर्त्रो ॥ समावेशेति । करणव्युत्पत्त्या समावेशज्ञापकादेव-
कारकरणादित्यर्थः ॥

(५०५० असमावेशवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेश-
वचनं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्वयं “कर्तरि चर्षिदेवतयोः” इति
सिद्धे सति समावेशार्थं चकारं शास्त्रि तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः—‘न भवति समावेशः’ इति ॥

(प्रदीपः) इदानीं तत्र ख्युनादिप्रतिषेध इत्यस्य
परिहारमाह—ऋषिदेवतयोरिति । कृद्भिरिति जातौ
यहुवचनम् । अत्र च यथासंख्यं वार्तिककारस्यानभिमतम् ॥
यथासंख्ये हि चशब्दस्य ज्ञापकत्वं न स्यात् समावेशाभावात् ॥

(उद्द्योतः) प्रत्ययसैकत्वादर्थयोरपि द्वित्वाद्बहुवचनमनुप-
पन्नमत आह—जाताविति । जातिविषयायामेकवचनस्य व्यक्ति-
विषयायां बहुवचनस्य साधनेन भाष्ये । जात्याख्यायामिति धृ-
प्रत्याख्यानादिदं चिन्तम् । प्रयोगभेदेनापेक्षादुल्लापबहुवचनमिति
यत्तु शुक्लम् ॥ भाष्ये कृद्भिरित्यस्य कृदर्थक्येकरूपयोरित्यर्थः ॥ ननु
तत्र नगो कर्णे देवतायां कर्तरीत्यन्यत्रासमावेश एव नास्त्येत्यत
आह—अत्र च यथासंख्यमिति । तत्तत्तरे हि तथा समन्वयार्थमेव

चस्य सार्धकत्वात्सति प्रयोजने ज्ञापकं न स्यादिति भावः ॥ भाष्ये
समावेशवचनमिति । समावेशबोधकचकारवचनमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते ? ।

(५०५१ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एवकारकरणं च चार्थं तच्च
भव्याद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवकारकरणं च चार्थं इष्टव्यम् । तयो-
र्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति भव्यादीनां कर्तरि च ॥
किं प्रयोजनम् ।

तच्च भव्याद्यर्थं, भव्यादिषु समावेशः सिद्धो
भवति । गेयो माणवकः साक्षाम् गेयानि माणवकेन
सामानीति ।

(प्रदीपः) भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयेति सूत्रं
न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अन्ये तु कृत्याद्योऽनभिधानात्कर्तरि
न भविष्यन्तीति भावः ॥

(उद्द्योतः) सूत्रं नेति । भव्यादीनां कर्तरि चेति भाष्य-
स्वरतेन सूत्राभावस्यैव लाभादिति भावः । ननु तत्सूत्राभावे पूर्वो-
त्तरीत्यान्येपि कृत्याः कर्तरि स्युरत आह—अन्ये त्विति ॥

(असमावेशवार्तिकनिरासभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—ऋषिदेवतयोः कृद्भिः समावे-
शवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य*इति ॥ नैतज्ज्ञापक-
साध्यम्—‘अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते’ इति ॥ एष
एव न्यायः—यदुत्तापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन् ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकारो वार्तिकदूषणमाह—यत्ता-
वदिति ॥

(उद्द्योतः) यत्तावदिति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामेवैयं
शेषः । तथा च समानकालतयाऽनिर्दिष्टार्थेषु चरितार्थस्यास्य विशेष-
पार्थन्यनिर्देशेन बाध इति भावः । यदा तेषामर्थो निराकाङ्क्षत्वात्-
पुनरुत्पत्तिरेव । तुजादिविधौ तु तेषामर्थोकाङ्क्षासम्भवात्कर्तरीत्यस्या-
प्यर्थवत्याकाङ्क्षासत्त्वेनोभयाकाङ्क्षया तत्रैवावयवः । न ख्युनादिषु
साक्षादर्थनिर्देशेन तेषां निराकाङ्क्षत्वात् इति तत्त्वम् ॥

(दूषणसारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम् नानावाक्यत्वाद् बाधनं न प्राप्नोति
इति ॥ न विदेशस्यमिति कृत्यातो नानावाक्यं
भवति ।

(समाधानभाष्यम्)

विदेशस्यमपि सदेकं वाक्यं भवति । तद्यथा
द्वितीयेऽध्याये लुगुच्यते, तस्य चतुर्थपष्ठयोरलुगु-
च्यतेऽपवाद्ः ॥

(प्रदीपः) न विदेशस्थसिति । न कालभेदाद्याना-
यात्तत्वं भवति । शान्ते विदेशस्थानामप्यन्तराक्यानामा-
काहानादित्यन्तराक्यानाम् । देशप्रदणं चात्र कालसोप-
लक्षणम् । शब्दक्रमस्य कालरुतत्वात् ॥ चतुर्थपष्ठयोरिति ।
चतुर्थे=गोत्रेऽलुगसीति । पष्ठे तु अलुगुत्तरपदे इति ।
तदुक्तं हरिणा—

अनेकार्थातयोरपि चाक्यं न्यायापवादयोः ।
एकमेवेत्येतैश्चिद्विधैरूपमिव स्थितम् ॥
नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा सति ।
द्वितीये यो लुगात्प्राप्तस्तच्छेषमलुक् विदुरिति ॥
(उद्घोतः) अनेकार्थातयोः यन् भवति दीर्घं भवती-
त्यारित्यः । न्याय उक्तं ॥ विधिशेष इति पाठे नियमप्रति-
षेधौ विधिशेषावेव न तु सत्तत्त्वमित्यर्थः । तदुदाहरणमाह—
द्वितीये इति । विशेषश्च तयोः पाठे विशेषोपवादः । एतद्विधै-
रप्येकस्यान्यताप्रतिलक्ष्यः ॥

(पूर्ववार्तिकदूषणभाष्यम्)
यदप्युच्यते एवकारकरणं च चाथं इति ॥ कथं
पुनरन्यो नामान्यस्यार्थं विधत्ते । कथमेवकारश्चाथं
वर्तते । स एव एवकारः स्वार्थं वर्तते ।

(आक्षेपभाष्यम्)
किं प्रयोजनम् ।
(समाधानभाष्यम्)
ज्ञापकार्थम् ।
(अनुयोगभाष्यम्)
किं ज्ञाप्यते ? ।
(समाधानभाष्यम्)
एतज् ज्ञापयत्याचार्यः 'इत उत्तरं समावेशो भ-
वति' इति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
(समाधानभाष्यम्)
तच्च भव्याद्यर्थम् ।
भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । नेयो मा-
णवकः साक्षां नेयानि माणवकेन सामानीति ॥
(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति—दाश-
गोत्रौ संप्रदाने भीमादयोपादान इति ।
(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि सिद्धं भवति । यद्यप्य "आदिकर्मणि
कः कर्तरि च" इति सिद्धे समावेशे, समावेशार्थं

चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'प्रागमुतः समा-
वेशो भवति' इति ॥

(प्रदीपः) कथमिति । एवकारस्य लौकिके प्रयोगे न
कश्चित् चार्थवृत्तित्वं दृश्यत इति भावः ॥ उत्तरमिति ।
कर्तरि कृदित्यल्लादुत्तरमित्यर्थः ॥ तच्चेति । भव्येयादिस्त्रे
वेति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः ॥ यद्यप्यमिति । आदिकर्मणि
कः कर्तरि लेखापदसु नायंशब्देन । समावेशोप्येवकार-
ज्ञापितो भविष्यति । कृतलु चशब्दो ज्ञापयति आदिकर्मणी-
त्यस्यात् सूत्रात् परेषु योगेषु समावेशो न भवतीति ।

(उद्घोतः) न कर्तव्यं भवतीति । नन्वचाथं वृत्तिमाश्लि-
ष्यमेव न कार्यम् । अतिप्रसङ्गत्यनभिधानाद्वारणीय इति प्राशुक्तं
शुक्तं, अनभिधानेन प्रत्याख्यानस्याप्युक्तत्वादित्याहुः । एवं च
साथं कृतां व्यावृत्तये सैवं कार्यम् । ख्युनादिषु करणरूपार्थेन
वाधात्र दोषः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)
किं पुनरयं प्रत्ययनियमः धातोः परः अकारः
अकशब्दो वा नियोगतः कर्तरि भुवन् कृतसंज्ञश्च
प्रत्ययसंप्रश्नेति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे
इति यदुक्तं तत् सारयितुं विचार्यते ॥ प्रत्ययनियम इति ।
धातोः परः कृतप्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति कर्तृलक्षणेयं कृतप्रत्ययो
नियम्यते ॥ नियोगत इति । कर्तरि कृदित्यल्लादाचार्य-
नियोगादित्यर्थः ॥ कार्यशब्दाभ्युपगमे चास्य पक्षस्य संभवः ॥

(उद्घोतः) तत्र किमिदमपूर्वतपार्थं बोधयत्प्रत्ययभित्तरार्थेभ्यो
व्यावर्तयति, किंवा तत्रार्थं लोके प्रयुज्यमानस्यैव कृदादिसंप्रति
प्रतिपादयतीति संदिग्धं तत्र द्वितीयस्य सिद्धान्तत्वकरणेनापि ख्युना-
दीनां तत्र प्रतिषेध इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुमुपक्रमते—भाष्ये—
किं पुनरिति ॥ कृतप्रत्ययो नियम्यत इति । एतावानेव सूत्र-
व्यापारः ॥ कर्तरि भुवन्कृतसंज्ञ इत्यादिषु सकलशालैकवाक्यता-
लाभार्थं कथनमिति बोध्यम् ॥ ननु सिद्धशब्दान्वाख्याने कथमाचार्य-
नियोगादर्थविशेषे प्रवृत्तिरित्यत आह—कार्यशब्देति ॥ तत्राप्यपक्षे

'कृतप्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति' उक्तेऽर्थोदयप्रादुर्भूता प्रत्ययनियमः ॥
(भाष्यम्) आहोस्वित्संज्ञानियमो धातोः परः
अकारः अकशब्दो वा स्वभावतः कर्तरि भुवन्
कृतसंज्ञश्च भवति प्रत्ययसंप्रश्नेति ॥

(तदस्थस्य विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)
कश्चात्र विशेषः ।

(प्रदीपः) आहोस्वदिति । नित्यशब्दार्थसंबन्धा-
भ्युपगमनिवन्धनोयं पक्षः । यः स्वभावतः कर्तरि वर्तते स
एव कृतसंज्ञो नात्य इति कृतसंज्ञा नियम्यते ॥ यथेवं ख्युना-
दीनां कृतसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ नैव दोषः—एतत्सूत्रव्यापारो

१ विधिशेषस्तथा सतीति पाठ इत्यर्थः । (र. ना.)

२ नियमप्रतिषेधोपवादप्रत्ययम् ॥ (र. ना.)

३ एवकारस्य चाथं वृत्तिमाश्लिष्य भव्येयेति सूत्रमेव न कार्यमित्यर्थः । (र. ना.)

४ अन्येषामपि कुलानां भव्येयादिवत् कर्तरि प्रसङ्गत्वेत्यर्थः । (र. ना.)

५ कर्तरि कृदिति सूत्रमित्यर्थः । (र. ना.)

६ अकारमात्रोऽत्राज्ञापयत्तत्त्वमात्रादित्यर्थः । (र. ना.)

नियम्यते । करणे ख्युभित्वादावप्ययमेव विचारः—किमय-
मर्थः करणे ख्युन्वर्ततामिति । उत—यत् स्वभावतो वर्तते
तस्य साधुत्वमिति । कृतसंज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाण
ख्युनादिषु प्रवर्तते एव ॥

(उद्योतः) द्वितीये तु अर्थस्य लोकत एव सिद्धत्वात्तद्विध-
संभवेन कृतसंज्ञाया अप्यधिकारेण सिद्धत्वेन कर्तारं भुवन्नेव कृत-
प्रत्ययसंज्ञको नान्यादृश इति तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतया संज्ञानियम इति
भावः ॥ ख्युन्नादीनामिति । करणादिषु वर्तमानानामिति शेषः ॥
एतत्सूत्रस्यापार इति । एतत्सूत्रविषय इत्यर्थः ॥ कृतसंज्ञा त्विति ।
प्रत्ययसंज्ञाया अप्युपलक्षणम् । प्रतिपन्नप्रत्ययानवैयर्थ्येन सर्वत्र
प्रवर्तते प्रवेत्यर्थः ॥

(५०५२ संज्ञानियमवादिनः प्रत्ययनियमे दूषण-

वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययनियमे सति अनिष्टं प्राप्नो-
ति । काष्ठभिदंब्राह्मणः । बलभिदंब्राह्मणः । एषोपि
नियोगतः कर्तारं भुवन् कृतसंज्ञश्च स्यात् प्रत्ययसंज्ञ-
श्चेति ।

(प्रदीपः) काष्ठभिदंब्राह्मण इति । अनित्यशब्दा-
भ्युपगमे काष्ठभेद इत्यत्राप्यत्र प्रत्ययो वचनादेव कर्तारमाचष्टे ।
उत्पाद्यैशब्दपक्षे चाकाराणां विशेषाभावाद्वादाज्ञानशब्दाकार-
स्यापि कर्तरि नियोगत्वं प्राप्नोति । आचार्यनियोगाच्च कर्तारं
भुवन्तः कृतप्रत्ययसंज्ञाप्रसङ्गः । तत्र कृतसंज्ञायां सत्यां साधु-
रूपतिप्रसङ्गः, प्रत्ययसंज्ञायां च सत्यां तन्निबन्धनात्संज्ञाश्रय
आर्धधातुकनिमित्तो गुणः प्राप्नोति ॥ ननु नार्यं धातोर्विहितः
ततो दोषाभावः ॥ नैतदस्ति—लक्षणवशाच्छब्दाधर्मसंबन्ध-
व्यवस्थानुविधाने कृतोयं नियमः—अयं धातोर्विहितो ज्ञाय-
मिति । काष्ठशब्दो हि कर्मोपपदं भिदिर्धातुः तस्माच्च परोऽकार
इति तस्य कर्तरि स्यादेव नियोगः । यदा हि खवाक्यैर्विहितानां
प्रत्ययानामनेनापेक्षिते नियोगः कियते, तदा विशेषाभावाद-
स्यापि नियोगः प्राप्नोति ॥ कियो उक्तत्वाद्भातुरेव कर्त्रर्थं नियुक्त
इत्यकारस्य कर्तार्यो न भविष्यतीति चेत् । यावकादिविधिव
सर्वाभिधानमस्तु । लौकिकार्थानपेक्षया हि धातोः परस्य कृ-
तप्रत्ययसंज्ञाकर्तृनियोगप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) वचनादेवेति । कर्तरि कृदिति वचनादेवेत्यर्थः ॥
नन्येवमप्येतत्प्रकरणविहितानामेव नियोगेन कर्मैकत्वमाख्यायेत,
नत्वन्येषामपीत्यत आह—उत्पाद्येति । धातोः परोऽकारः कर्त्रर्थेव
वर्तते इत्यर्थोऽस्ति भावः ॥ अर्धविधानं च प्रयोगे दृश्यमानानामे-
वेति नानुबन्धा भेदका इति तारयन् ॥ अत एव भाष्ये लकारोऽक-

शब्दो वा नियोगत इत्युक्तम् । नियोगो नियमः । नियोगत्व-
मिति पाठे नियोगविषयत्वमित्यर्थः ॥ [धातोः "परस्य कृतप्रत्य-
येति । सर्वसंज्ञप्रदर्शकम् ॥ कृतप्रत्ययसंज्ञेति । प्रकृतधत्ते विष-
मानानुवर्तमानकृतप्रत्ययपदाम्यामित्यर्थः ॥] गुण इति । कृतीति
निमित्तसप्तमीति किंवाद्ययो निषेधो नेति भावः ॥ ननु नार्यं धा-
तोरेति । धातोरेत्येव विहितस्यैवार्धधातुकत्वादित्यर्थः ॥ ननु कर्त्रर्थ-
शब्दोऽपि यत् कृतसंज्ञाकात्तच्छास्त्रेणैव धातोर्कर्मवर्तते इत्यर्थः ।
एवं च कथमस्याकारस्य नियोगेन कर्मैकत्वमित्यत आह—काष्ठ-
शब्दो हीति । एवं च स्वरूपे विशेषाभावेन सादृश्यादस्मिन्नपि
तत्त्ववृद्धिरित्येवेति धातोर्विहितत्ववृद्धिरन्यस्तीत्यार्धधातुकत्वमस्त्विति
भावः । नन्वेकवाक्यतयैवार्धविधानाच्च दोष इत्यत आह—यदा
हीति ॥ प्रत्ययानामिति । प्रयोगे दृश्यमानरूपप्राणमित्यर्थः ॥
धातुरेवेति । किमसहचरितो धातुरेवेत्यर्थः ॥ सर्वाभिधानमिति ।
सर्वैरभिधानमित्यर्थः ॥ एवं कृदादिंश्चा अपि विहितानामेव पक्ष-
क्रियन्ते इति लौकिकार्थानपेक्षया शास्त्रेणैवार्धविधाने धातोः पर-
त्वात्स्यादेव प्रत्ययत्वादीत्याह—लौकिकेति ॥

(५०५३ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति ।

(प्रदीपः) संज्ञानियमे सिद्धमिति । नद्यात्राकारो
लौकिके प्रयोगे कर्तारं व्रवीति प्रतिषेधवाचित्वादिति कृतप्रत्यय-
संज्ञयोरप्रवृत्तिरित्यर्थः ।

(उद्योतः) न ह्यत्रेति । एवं च ख्युनोपि लोके कर्तव्येवृत्ते-
स्त्रैतत्साधुप्रत्ययनियमिति न कर्तापर्यकत्वमस्तङ्ग इति तत्प्रतिषेधो व्यर्थ
इति भावः ॥

(प्रत्ययनियमवादिभाष्यम्)

यदि संज्ञानियमः ।

(५०५४ दूषणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ विभक्तादिषु दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्ता भ्रातरः पीता गाव इति न
सिद्ध्यति ॥ प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः
प्रकृतिभ्यः परः को नियोगतः कर्तारमाह । न चेमा-
स्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययनियमवाद्याह—यदीति । अत्र हि कः
स्वभावतः कर्तारमाह आतुभिर्गोभिश्च ग्रामानाधिकरण्यात् ।
ततश्च कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते । किंवाकारक-
संबन्धेन निमग्नानीनां कर्तरि ह्यतिरन्तर्भावोऽपि दोषोपपन्नाह ।
प्रकारान्तरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते । प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयम-
दोषः । गत्यर्थकर्मकेत्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः

१ यत्ते इति शेषः । (८. गा.)

२ धातुः—उत्पद्यमानस्य कृतप्रत्ययार्धधातुत्वे विमलप्रकृतिभूतस्य
गर्भात् न निर्देहत्वेऽप्युत्पन्नोऽस्मात्तत्प्राकारस्यैव प्रकृतप्रत्ययस्य कृतप्रत्ययस्य मा-
न्यत्वेऽपि वृत्तव्यवस्थितस्य दोषः । (८. गा.)

३ धातुः इत्येतत्पदे । (८. गा.)

४ यथा वायव्यव्यादयं यदर्थमतीतिद्वयद्वयैककृतप्रत्ययस्य यथाहिपि विमल-
गोप्याप्येत्यामन्त्रपटवरा । (न्यादन्विदेषावरात्वादित्यर्थः । (८. गा.)

५ अयं नोक्तप्रत्ययतः पाठो लौकिकेति इति श्रुतीश्वरः अनेदिति गोभिलः ।

क्तः कर्तरि नियुज्यते । नहि तत्र भजिपिवती परिगणिता-
विलयः ।

(उद्ध्योतः) ननु साधुत्वमिष्टमेवेति साधुत्वं प्राप्नोतीत्य-
सद्वतमत आह—असाधुत्वं मन्यते इति । एवं च इति न
सिध्यतीत्यत्र इत्येतेषु कस्य कर्तरि असाधुत्वं न सिध्यतीत्यर्थे इति
भावः ॥ असाधुत्वे वीजमाह—क्रियाकारकसंबन्धेनेति । धन-
कर्मकविभागकर्तार इत्यर्थे इति भावः ॥ प्रकारान्तरेण । मत्वर्थ-
संबन्धित्वेन बोधे इत्यर्थः ॥ क्तः कर्तरि नियुज्यत इति । शालेण
बोध्यत इत्यर्थः ॥

(५०५५ संज्ञानियमवादिवातिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः

प्रत्ययपरवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्रा-
प्तिः । किं कारणम् ? । प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् ।
परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः
कर्तारमाह । न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते ॥

(प्रदीपः) संज्ञानियमवाद्याह—विभक्तादिषु चेति ।
ममापि गत्यर्थकर्मकेति सूत्रं न दण्डवारितम् । तत्र गत्य-
र्थोदिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृतप्रत्ययसंज्ञो भव-
तीति भजिपिवतिभ्यां कस्य कर्तरि साधुत्वाप्रसङ्गः ॥ प्रकृते-
रिति । गत्यादिकाया इत्यर्थः । प्रत्ययपरवचनादिति ।
क्तप्रत्ययस्य कर्तरि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः ॥
तदेवं स्थितमेतद्—स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्यय-
संज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाह्यायते ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—प्रकृतेः प्रत्ययेति । प्रकृतिविशेषाद्
गर्हादेः परस्य क्तप्रत्ययस्य कर्तरि साधुत्ववचनादित्यर्थः । तदाह—
क्तप्रत्ययस्येति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति ? ।

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं
करोति—न तर्हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति साधुर्न तु कर्तरि ।

(प्रदीपः) न तु कर्तरीति । तयोरेवेति वचनात्कर्म-
ण्येव साधुरित्यर्थः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते ।

१ गम्यदिति पाठो नास्ति । गत्यादिकाया इत्यर्थेइत्यत्र कैवेयेऽपि गत्यादि-
काया इति पाठः शोभनः । (र. ना.)

२ वचनाभावादिति । 'अप्रत्यये तथैवेष्टः' इति वार्तिकार्थभूतस्य 'वि-
नापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपो यत्कृत्यः' इत्यस्य विसरणमूलकमिदमिति
चिन्त्यमेवेति शोभ्यम् ॥ प्रदीपकर्तृत्वाद्यत्र एवं वर्णनीयः नित्यशब्दवादे गम्य-
मानार्थकपदस्य कार्यशब्दवादे लोपकल्पनमिति ॥ इति दाधिमयाः ॥ ननुतस्तु
अप्रत्यये इति वचनं सङ्केतितेषु स्तेषु पदद्वयात्मकेषु नीमयेनसलगामादित्येव
पा० तु० ३५

(समाधानभाष्यम्)

अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेवामस्तीति विभक्ताः
पीतमेवामस्तीति पीता इति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः—विभक्तधनाः
विभक्ताः पीतोदकाः पीता इति ॥ कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

(प्रदीपः) विभक्तमिति । धनमिति भावः ॥ पीत-
मिति । उदकमित्यर्थः । आकृतिगणश्च अर्शआदिः ॥ अथ
वेति । गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः ।
विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद् भ्रातृपूषच-
र्यते । पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वा रोप्यते ॥ ६७ ॥

(उद्ध्योतः) भवति साधुर्न तु कर्तरीति भाष्याद् यत्र
कर्मणि स्वरसतो विधानं तत्रेति लभ्यत इत्याशयेनाह—धनमिति
भाव इति । एतेनेदं भाष्यं सकर्मकेभ्योपि भावे क्ते साधकमुप-
न्यस्यन्तः परास्ताः ॥ उत्तरपदलोपविधायकवचनभावादाह—
गम्यमानेति ॥ ६७ ॥

(६०६ लकारशक्तियोधकसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. १८)

१२३० लः कर्मणि च भावे चाकर्म-

केभ्यः ॥ ३ । ४ । ६९ ॥

(प्रदीपः) लः कर्मणि ॥ ६९ ॥ केचिन्न इति प्रथमा
व्याचक्षते ॥ अपरे षष्ठीं लस्य य आवेश इति । तत्र लकारो
द्विविधः तिङ्भाव्यतिङ्भावीति । तत्र तिङ्भाविनः कृतवृत्ता-
निषेधात् कर्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात् स्वार्थे भावे विधानं
प्राप्नोति । अतिङ्भाविनस्तु कर्तरि कृदिति वचनात्कर्तृत्वं
साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्ध्योतः) लः कर्मणि ॥ ६९ ॥ केचिदिति । उच्चार-
णार्थाकारेण सूत्रे लस्येति षष्ठ्येकवचनवत्प्रथमैकवचनं जातौ । एता-
वांश्च लो यदुत्तर परस्मैपदमिति भाष्ये परस्मैपदादिशब्दानां तैद्धि-
पये लक्षणेति तद्व्यावः ॥ अपरे इति । लस्य प्रयोगासमवायित्वाच्-
स्याथेककथनं व्यर्थम् । भाष्ये लक्षणाप्रसङ्गश्चेति तद्व्यावः ॥ वर्तमाने
लङ्लिटादौ प्रतिश्लेषापिबोधोत्कर्तव्यं यथा लकारस्य तथावापि भवि-
ष्यतीति । आद्यमन्तमेव युक्तम् ॥ अन्येपि वैकथ्यैकदेशन्यायेन प्रयो-
गस्य लक्षणया समत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः ॥

प्रवर्तते न तु योगिकेषु पश्यशादिकस्य सिद्धे शब्दार्थसम्भन्ध इति भाष्येऽ-
न्यतः सिद्धः सिद्धः पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य इति मतीकृतस्य मदीनप्रत्ययस्य
तादृशतत्त्वस्यदर्शनाधिनानमेव चिन्त्यम् । (र. ना.)

३ 'ल एतेषु सचनेषु यथा स्यात्' इति वक्ष्यमाणभाष्यात् ॥

४ परस्मैपदं तत्त्वार्थः । (र. ना.)

५ लस्य य आवेश इत्यस्य स्थाने ल इतीत्यादिः । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

ल पतेषु साधनेषु यथा स्यात् । कर्तरि कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति ।

(प्रदीपः) ल पतेष्विति । लकार इत्यर्थः । अथवा लस्य य आदेश इति भावः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । “भावकर्मणोः” आत्मनेपदं विधीयते, “शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्” । एतावांश्च लकारः—यदुत परस्मैपदम्, आत्मनेपदं च । स चायमेवं विहितः ॥

(प्रदीपः) भावकर्मणोरिति । असत्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरि च परस्मैपदविधानादकारस्य भावकर्मकर्तारोऽनुमास्यन्ते । लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामेवैतेऽर्था भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ एतावानिति । नन्वासुविषयोपि लो विद्यते । नैव दोषः । तस्य लुकापहारात् । अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् ।

(उद्द्योतः) ननु भावादिसात्मनेपदादिविधानेपि लं किमायातमत आह—असतीत्यादि ॥ भावकर्मणोरात्मनेपदेति । भावकर्मणोर्लस्यात्मनेपदमिति तदर्थः ॥ आदेशानामेवेति । लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः ॥ तस्य लुकेति । एतद्विषयनिष्कर्षमत्र वक्ष्यति ॥ अनुप्रयोगेति । एवं च स निरर्थक एव संख्याप्रतिपत्तये तदनुसरणस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ स चायमेवं विहित इति । सोऽयं लकार एवं लः कर्मणि चेति सूत्रसर्वत्र यथा विहितस्तथा विहित इत्यर्थः । अतोपि ल इत्यस्य पक्ष्यन्तत्वपक्षोऽनुक्तः । तथा सति ते चेमे इति वदेत् भाष्ये ॥

(समाधानवार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५०५६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लग्नहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लग्नहणं क्रियते [किं प्रयोजनम्?] सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् । सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) लग्नहणमिति । गदीदं नारुष्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घनादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति बोधनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति, तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योपि स्यात् । ततश्च पच्यते यवाग्नं देवदत्तेनेत्यपि स्यात् ॥

(उद्द्योतः) इत्यपि स्यादिति । लकारेण कर्तृकर्मणोरभिधानादिति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदि पुनस्तथैवाकर्मकग्रहणं क्रियेत ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं करिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति । अकर्मकाणां कर्मासंभवात् ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सूत्रारम्भवाद्याह—तत्रेति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ननु चेहापि क्रियते “भावे चाकर्मकेभ्य” इति ॥

(प्रदीपः) सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—ननु चेति । त्वयापीति शेषः ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

परार्थमेतत् भविष्यति “तयोरेव कृत्यकत्वलार्थाः” भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—परार्थमिति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवमपि यावदिह लग्नहणं तावत् तत्राकर्मकग्रहणम् ॥ इह वा लग्नहणं क्रियते । तत्र वाऽकर्मकग्रहणम् । कोऽन्यत्र विशेषः ? ।

(प्रदीपः) सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—यावदिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि वक्तव्यम् । त्वया तु ल इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम् । मया भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालापचं त्वत्र न निवक्षितम् ॥

(उद्द्योतः) इत्येतदत्र प्रदेशे इति । तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः ॥ पदेनेति । पदसमुदायात्मके सूत्रे भगवान्मात्रालापचं नाद्रियत इति भावः । वस्तुतस्तु अत्र लग्नहणे कर्मभावाभ्यां कर्तृरुपाधीनायाय चद्वयं कार्यम् । उत्तरवृत्ते च तयोरिति वाच्यम् । मम तु ‘कर्मणि कृत्यकत्वलार्था भावेऽकर्मकेभ्य’ इत्येवेति मात्रालापचमप्यस्येति बोध्यम् । भाष्ये सूत्रानुसारेण च पठितो न्यासः । केवदे च तथैव न्यासो दक्षितः ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः—इह लग्नहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भाष्यकर्मणोरिति वचनाद्भावकर्मोभिधायित्वमेव स्यात् तु कर्तृवाचित्वमिति शयान इत्यादी कर्तारानो न स्यात् । सूत्रारम्भे नु कर्तव्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सि-

द्धो भवति । कथम् ? । “भावकर्मणोः” इत्यतो यदनुदात्मनेपदानुक्रमणम्, तत्सर्वं कर्त्रर्थम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—तत्रापीति । अनुदात्तञित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्त्रर्थान्तेपदविधानार्थानः कर्तरि शयान इत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः ॥

(५०५७ प्रत्याख्यानवादिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धानः कर्तरि ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धानः कर्तरि भविष्यति ॥ तत्र “भावकर्मणोः” इत्येतदस्तु, “कर्तरि कृद्” इति । “कर्तरि कृद्” इत्येतद्विष्यति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्धेति । भावकर्मणोरित्यस्य तद्वक्काशः यत्र कृत्संज्ञाया अभावात्कर्तरि कृदिति न प्रवर्तते आस्ते पच्यत इति । कर्तरि कृदित्यस्य कृजादयोवकाशाः । आनस्य लभ्यप्रसङ्गे कर्तरि कृदिति परत्वात्कर्ताथो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कृजादय इति । तेषामात्मनेपदादिसंज्ञाऽभावाद्धि भावः ॥ परत्वात्कर्तार्थ इति । इदं कार्यशब्दवादे । एवं हि भावकर्मणोर्न स्यादिति त्वये भाष्ये एव स्पष्टम् ॥

(५०५८ आरम्भवादिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वप्रसङ्ग इति । विप्रतिषेधवादे दूषणम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैप दोषः । “अनुदात्तञित” इत्येष योगो नियमाथो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—नैप दोष इति । अनुदात्तञित आत्मनेपदं नान्यस्यादिति नियमादानः कर्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः ।

(आरम्भवादिभाष्यम्)

यद्येष योगो नियमार्थः, विधिर्न प्रकल्पते—आस्ते शेते इति । अथ विध्यर्थः, आनस्य नियमो न प्राप्नोति—आसीनः शयान इति । तथा “नेर्विश” इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थम्,—विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थम्,—आनस्य नियमो न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—यदीति । भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्ततोनुदात्तञितो न प्राप्नुवन्ति । अनुदात्त-

ञित इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यत इत्यर्थेकत्वादे-कस्य वाक्यस्य विधिनियमावेकेन सूत्रेण न प्रकल्पेते इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) तद्धेनुदात्तेति । कर्तरीति शेषः । एवं नेर्विश इत्यादीनां नियमत्वे कर्तरि तद् न स्यात् । विधित्वे केवलदप्यानः स्यादिति बोध्यम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि नियमार्थम् ।

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं ‘विधिर्न प्रकल्पते’ इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

विधिश्च प्रकृतः । कथम् ? । “भावकर्मणोः” इत्यत्र “अनुदात्तञितः” इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—अस्तु तर्हि । भावकर्मणोरित्यत्रेति । अनुदात्तञित आत्मनेपदमित्यनेनैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । भावकर्मणोरित्यत्र त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तदा विधिः क्रियत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तदा विधिरिति । कर्तरीति शेषः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यनुवर्तते । एवमपि “अनुदात्तञितः” एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । भावकर्मणोरित्यस्यानुदात्तञित इत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात् । ततश्चाख्येते गुरुणा अतिशय्यते गुरुरित्यादौ आत्मनेपदं स्यात् । भूयते गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भावकर्मणोरिति । तथा च आसादिभ्यः कर्तरि न स्यादन्त्येभ्यो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः ।

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—“अनुदात्तञित आत्मनेपदम्” भवति ॥ ततो “भावकर्मणोः” ततः “कर्तरि” कर्तरि चात्मनेपदं भवति । अनुदात्तञित इत्येव । आस्ते शेते । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् ॥ ततः “कर्मव्यतिहारे” कर्तरीत्येवानुवर्तते । “अनुदात्तञितः” इत्यपि निवृत्तम् ।

(उद्घोतः) भाष्ये भावकर्मणोस्ततः कर्तरीति । योगविभागसामर्थ्याद् भावकर्मणोरित्यत्रासंबद्धमेवानुदात्तञितद्वयहणं कर्तरीत्यत्र संबध्यत इति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—तथा “नेर्विश” इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ॥ अस्तु विध्यर्थम् ॥

स्वाद्यभावेन ततो भावकर्मणोस्तत् न स्यादेवं शोकादिभ्यः कर्तरि च न स्यात् । (१. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात् । कर्तरि कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति ।

(प्रदीपः) ल एतेष्विति । लकार इत्यर्थः । अथवा लस्य च आदेश इति भावः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । “भावकर्मणोः” आत्मनेपदं विधीयते, “शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्” । एतावांश्च लकारः=यदुत परस्मैपदम्, आत्मनेपदं च । स चायमेवं विहितः ॥

(प्रदीपः) भावकर्मणोरिति । अस्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरि च परस्मैपदविधानाल्लकारस्य भावकर्मकर्तारोर्था अनुमास्यन्ते । लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामेवैतदर्थं भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ एतावानिति । नन्वाभ्युपयोगिणो विद्यते । नैप दोषः । तस्य लुकापहारात् । अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् ।

(उद्द्योतः) ननु भावादिस्वात्मनेपदादिविधानेऽपि किं कामात्ममत आह—असतोत्यादि ॥ भावकर्मणोरात्मनेपदेति । भावकर्मणोरेत्यात्मनेपदमिति तदर्थः ॥ आदेशानामेवेति । लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः ॥ तस्य लुकेति । तद्विषयनिष्कर्षमये वक्ष्यति ॥ अनुप्रयोगेति । एवं च स निरर्थक एव संख्याप्रतिपत्तये तदनुसर्गस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ स चायमेवं विहित इति । सौर्ष लकार एवं लः कर्मणि चेति सूत्रसत्त्वे यथा निहितस्तथा निहित इत्यर्थः । अतोपि ल इत्यस्य पष्ठान्तत्वपक्षोऽयुक्तः । तथा सति ते चेमे इति वदेत् भाष्ये ॥

(समाधानवार्तिकायतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५०५६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लग्नहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लग्नहणं क्रियते [किं प्रयोजनम्?] सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् । सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) लग्नहणमिति । यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना पञ्चादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति ओदनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति, तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योऽपि स्यात् । ततश्च पच्यते चवान् देवदत्तेऽपि स्यात् ॥

(उद्द्योतः) इत्यपि स्यादिति । लकारेण कर्तृकर्मणोरनभिधानादिति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदि पुनस्तथैवाकर्मकग्रहणं क्रियेत ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं करिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति । अकर्मकाणां कर्मासंभवात् ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सूत्रारम्भवाद्याह—तत्रेति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ननु चेहापि क्रियते “भावे चाकर्मकेभ्य” इति ॥

(प्रदीपः) सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—ननु चेति । त्वयापीति शेषः ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

परार्थमेतत् भविष्यति “तयोरेव कृत्यकत्वलार्था” भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—परार्थमिति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवमपि यावदिह लग्नहणं तावत् तत्राकर्मकग्रहणम् ॥ इह वा लग्नहणं क्रियते । तत्र वाऽकर्मकग्रहणम् । कोऽन्वयविशेषः ? ।

(प्रदीपः) सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—यावदिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि वक्तव्यम् । त्वया तु ल इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम् । मया भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालाघवं त्वत्र न विवक्षितम् ॥

(उद्द्योतः) इत्येतदत्र प्रदेशे इति । तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः ॥ पदेनेति । पदसमुदायात्मके सूत्रे भगवान्मात्रालाघवं नाद्रियत इति भावः । वस्तुस्तु अत्र लग्नहणे कर्मभावार्थमा कर्तृरूपार्थावाधाय चद्वयं कार्यम् । उत्तरसूत्रे च तयोरिति वाच्यम् । मम तु “कर्मणि कृत्यकत्वलार्था भावेऽकर्मकेभ्य” इत्येवेति मात्रालाघवमप्यरत्येवेति बोध्यम् । भाष्ये यानुसारं च पठितो न्यातः । कैयटे च तथैव न्यातो दक्षितः ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः—इह लग्नहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भाष्यकर्मणोरिति वचनाद्भाष्यकर्मणिभिधायित्वमेव स्यात् तु कर्तृवाचित्वमिति शयान इत्यादी कर्तारानो न स्यात् । सूत्रारम्भे तु कर्तृव्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सि-

इहो भवति । कथम् ? । “भावकर्मणोः” इत्यतो यद-
न्यदात्मनेपदानुक्रमणम्, तत्सर्वं कर्त्रर्थम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाचाह—तत्रापीति । अनुदा-
त्तञ्चित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तव्यात्मनेपदविधानाधैरानः कर्तरि
शयान इत्यादी भविष्यतीत्यर्थः ॥

(५०५७ प्रत्याख्यानवादिवातिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धानः कर्तरि ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धानः कर्तरि भवि-
ष्यति ॥ तत्र “भावकर्मणोः” इत्येतदस्तु, “कर्तरि
कृद्” इति । “कर्तरि कृद्” इत्येतद्भविष्यति विप्र-
तिषेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्वेति । भावकर्मणोरित्यस्य
तद्वचकाशः यत्र कृतसंज्ञाया अभावात्कर्तरि कृदिति न प्रव-
र्तते आस्यते पच्यत इति । कर्तरि कृदित्यस्य तुजादयोव-
चकाशः । आनस्य तुभ्यप्रसङ्गे कर्तरि कृदिति परत्वात्कर्ताथो
भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तुजादय इति । तेषामात्मनेपदादिसंज्ञाअभावा-
दिति भावः ॥ परत्वात्कर्ताथ इति । इदं कार्यशब्दवादे । एवं हि
भावकर्मणोर्न स्यादिति त्वये माथ्ये एव स्पष्टम् ॥

(५०५८ आरम्भवादिवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि
प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मै-
पदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वप्रसङ्ग इति । विप्रतिषेधवादे दूषणम् ॥
(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैष दोषः । “अनुदात्तञ्चित” इत्येष योगो निय-
मार्थो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—नैष दोष इति । अ-
नुदात्तञ्चित आत्मनेपदं नान्यस्मादिति नियमादानः कर्तरि
परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः ।

(आरम्भवादिभाष्यम्)

यद्येव योगो नियमार्थः, विधिर्न प्रकल्पते—आस्ते
शेते इति । अथ विध्यर्थः, आनस्य नियमो न प्राप्नो-
ति—आसीनः शयान इति । तथा “नेर्विश” इत्येव-
माद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थम्,—विधिर्न प्रकल्पते ।
अथ विध्यर्थम्,—आनस्य नियमो न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—यदीति । भावकर्मणोरा-
त्मनेपदविधानात्तदनुदात्तञ्चितो न प्राप्नुवन्ति । अनुदात्त-

ञ्चित इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यत इत्यर्थकत्वादे-
कस्य वाक्यस्य विधिनियमावेकेन सूत्रेण न प्रकल्पेते इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) तद्वेत्तुदात्तेति । कर्तरीति शेषः । एवं नेर्विश
इत्यादीनां नियमत्वे कर्तरि तत् न स्यात् । विधित्वे केवलादप्यानः
स्यादिति बोध्यम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि नियमार्थम् ।

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं “विधिर्न प्रकल्पते” इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

विधिश्च प्रकृतः । कथम् ? । “भावकर्मणोः” इ-
त्यत्र “अनुदात्तञ्चितः” इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—अस्तु तर्हि । भा-
वकर्मणोरित्यत्रेति । अनुदात्तञ्चित आत्मनेपदमित्यने-
नैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । भावकर्मणोरित्यत्र
त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तत्रां विधिः क्रियत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तत्रां विधिरिति । कर्तरीति शेषः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यनुवर्तते । एवमपि “अनुदात्तञ्चितः” एव
भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । भावकर्मणोरित्यस्यानुदा-
त्तञ्चित इत्यनेनैकवाक्यता सत्यमनुवृत्तौ स्यात् । ततश्चास्यते
गुरुणा अतिशय्यते गुरुरित्यादौ आत्मनेपदं स्यात् । भूयते
गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भावकर्मणोरिति । तथा च आसादिभ्यः
कर्तरि न स्यादन्येभ्यो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः ।

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—“अनुदात्त-
ञ्चित आत्मनेपदम्” भवति ॥ ततो “भावकर्मणोः” ॥
ततः “कर्तरि” कर्तरि आत्मनेपदं भवति । अनु-
दात्तञ्चित इत्येव । आस्ते शेते । भावकर्मणोरिति
निवृत्तम् ॥ ततः “कर्मव्यतिहारे” कर्तरीत्येवानु-
वर्तते । “अनुदात्तञ्चितः” इत्यपि निवृत्तम् ।

(उद्घोतः) माथ्ये भावकर्मणोस्ततः कर्तरीति । योग-
विभागसामर्थ्याद् भावकर्मणोरित्यत्रासंबन्धमेवानुदात्तञ्चित्प्रहणं
कर्तरीत्यत्र संबध्यत इति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—तथा “नेर्विश” इत्येवमाद्यनुक्रमणं
यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थ-
मानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ॥ अस्तु विध्यर्थम् ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ।

(दूषणवारणभाष्यम्)

नैपदोपः । यथैवात्राप्राप्तास्तद्धो भवन्त्येवमानोपि भविष्यति ।

(प्रदीपः) यथैवात्रेति । अनुदात्तङित इत्यनेनानस्य नियमादप्राप्तिः । तलोपि भावकर्मणोर्विधीयमानाः निविशत इत्यादौ कर्तरि न प्राप्नुवन्ति । तत्राविशेषाच्चैविंश इत्यादिभिः सूत्रैस्तद्वानाः कर्तरि विधास्यन्त इत्यर्थः ॥

(५०५९ सूत्रारम्भवादिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्राप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषु च साधनेष्वानो न प्राप्नोति । "विप्रतिषेधाद्धानः कर्तरि" इति भावकर्मणोर्न स्यात् । कर्तर्येव स्यात् । इह पुनर्लङ्ग्रहणे क्रियमाणे "कर्तरि कृद्" इत्येतदस्तु, "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" इति, "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" इत्येतद्विष्यति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) सर्वत्राप्रसङ्गस्त्विति । असत्यस्मिन् सूत्रे भवदुक्तेन विप्रतिषेधेनानः कर्तरि कृदिति कर्तर्येव स्यात् न तु भावकर्मणोः । ततश्च भूयमानं गन्थमानमित्यादिप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । इह पुनरिति । यदि ल इति पष्ठो तदास्य विष्वाभावी लङ्कारोवकाशः । आनभाविनस्तु लङ्कारस्य परत्वा-दनेनार्थव्यवस्था ॥

(उद्द्योतः) तदासेति ॥ लः कर्मणि चेत्येत्यर्थः । पष्ठपन्तर्धं न भाष्यसंगतमित्युक्तम् । वक्ष्यते च ॥

(५०६० दूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति । दादृक् च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ।

(दूषणवारणभाष्यम्)

नैपदोपः । "शेषात्परस्मैपदं कर्तरि" इत्येवं तौ कर्तरि हिष्येते ॥ लः कर्मणि च ॥ ६९ ॥

(प्रदीपः) शेषादिति । कर्तर्येव परस्मैपदमित्येवं निय-मात् शङ्कम् भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः । ल इत्या-देशादेशपक्षोर्निर्देशपक्षे आत्म इति विधीयमानस्य लङ्कार-नमर्पेर्निर्देशः । धर्मावस्थाप्यादेशात् । तथा च अचः पर-स्मिन्निष्पन्न लोपस्याप्यादेशस्य स्यादितिद्वयः प्रदर्शितः । एतेऽभावावस्थात्वाद्यप्यर्थमभिधानमिति चेत् । प्रतिज्ञाप्रति-ज्ञावर्तीत्येव प्रयोगेऽप्येवमिति लङ्कारव्यवस्थानुसंगेनासु स-मभिधानादप्यविवक्षितोपः ॥ ६९ ॥

(उद्द्योतः) शेषादेव परस्मैपदमिति नियमे तदवस्थो दोष इत्यत आह—कर्तर्येवेति । लक्ष्यानुसारादिति भावः ॥ लङ्कार-ऽप्ययमिति । नन्वनुप्रयोगस्य लादेशैरेव भावाद्यभिव्यक्तौ किमस्या-र्थदेशेनेति चेत् । न, एवं द्वाभिव्ययस्य कर्तरि कृदिति कर्तर्येकत्व-मेव स्याद् एवं हि विरोधादन्यवान्निप्रत्ययपरोनुप्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ लोपस्याप्यनेति ॥ पठ्यतीत्यादौ ॥ प्रतिज्ञेति । अनेन प्रथमान्तत्वमेव युक्तमिति सूचयति—*लङ्ग्रहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थ-मिति भाष्याच्च । पठ्यन्तत्वे ल इति ग्रहणमिति स्यात् समासेऽपि विभक्तिलोपेऽङ्कारध्रुवणानापत्तिः । अलोपे विसर्गध्रुवणापत्तिः । अन्यदपि प्रथमान्तत्वसाधकं प्रायुक्तम् ॥ ६९ ॥

(६०७ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. १९)

१२३८ लस्य ॥ ३ । ४ । ७७ ॥

(५०६१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लादेशो सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥

(भाष्यम्) लादेशो सर्वस्य प्रसङ्गः । सर्वस्य ल-कारस्यादेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । लुनाति लभते । किं कारणम् ? । अविशेषात् । न हि कश्चि-द्विशेष उपादीयते—एवंजातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(५०६२ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवतो लकारस्य ग्रहणम् । न चैपर्थवान् ॥

(प्रदीपः) लस्य ॥ ७७ ॥ अर्थवद्ग्रहणादिति । लडादय एव भाषावर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) लस्य ॥ ७७ ॥ भाषावर्थाभिधायिन इति । शास्त्रप्रतिष्ठातापर्वत इति भावः ।

(५०६३ आक्षेपपरिहारानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत् ॥ तत्र । किं कारणम् ? । वर्णग्रहणमिदम् । न चैतद्वर्ण-ग्रहणेषु भवति "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यम्" इति ॥

(प्रदीपः) न वर्णग्रहणेऽप्यिति । लस्येव लङ्कारेऽङ्कार उच्चारणार्थः । ततश्च वर्णमात्रस्यापि निर्देशः । वर्णनिर्देशेषु विद्यमानाव्यर्थत्वात् सङ्केत नाशित्वा वर्णरूपमात्रस्यावधारणात् । तथा च दम्पति स्त्रीगणनस्यैवमपि भवति देवदत्तमिति ॥

(उद्द्योतः) अकार उच्चारणार्थ इति । अथवा निर्देशः ।

तिङो न स्युः । ततश्च परस्यैपदानां णलित्वापसंगतं स्यादिति भावः ।

(५०६४ भाष्येपोपसंस्कारवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । भावार्थभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः ।

(भाष्येपरिहारभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । धातोरिति वर्तते ।

(प्रदीपः) धातोरिति वर्तते इति । विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयत इत्यभिहितमत इत्यत्रापि न भवति ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) शालेति । शामामलिभ्य लौणादिको ल-प्रत्ययः ॥

(भाष्येपरिहारभाष्यम्)

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।

(भाष्येपभाष्यम्)

एवमपि नन्दन इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

(परिहारभाष्यम्)

इत्संज्ञाञ्च वाधिका भविष्यति ।

(प्रदीपः) इत्संज्ञात्रेति । तस्मां च सत्यां लोपे च कृते स्थान्यभावादतिवधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावाददेशो न भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) विहितविशेषणमिति । न चैवं शालादिषु प्राप्नोतीति भाष्यासंगतिः । समुदायस्य उतो विधानेऽपि निर्दिष्टस्य लकारस्य वर्णस्य ततोऽविधानादिति वाच्यम् । समुदायविधानेऽव्यवधानस्यापि सत्त्वमिलभिमानेन ॥ एवमपीत्यादिभाष्यस्यैकदेवमुक्तिर्वेनाक्षतेः ॥ एतेन स्युद् धातोर्विहितो न तु लकार इति परास्तम् ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

इहापि तर्हि वाधेत—पचति पठतीति ।

(प्रदीपः) इहापीति । ततश्चात्राप्यादेशा न स्युरित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

इदमस्तीत्यर्थम् । “लिति” प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति इत्येष खरो यथा स्यात् ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

लितित्युच्यते । न चात्र लिङं पश्यामः ॥

अथापि कथंचिद्वचनादनुवर्तनाद्वा इत्संज्ञकानामादेशः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु लिङ्कृतं भवतीति । यदयं णलं लिङं करोति ॥

(प्रदीपः) लितित्युच्यते इति । ल इदमेति बहुव्रीहिराश्रितः । अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चित्कार इत्संज्ञकः प्रत्ययोस्तीत्यर्थः । अथापीति । ल एवेह्लिदित्येवं तत्पुरुषो यथाश्रीयते तथापि लस्येति स्थानित्वेनाश्रयणात्सत्यामपि इत्संज्ञायां लोपो न क्रियते ॥ अनुवर्तनाद्धेति । भावादीनामनुवृत्त्या भावकर्मकर्तृवाचिनो लस्यादेशः । न च लोपे सति भावार्थभिधायित्वं संभवतीत्युक्ततलोरानामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते । ज्ञापकास्तु लिङ्खरो न भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) अथापि कथंचिदिति । अस्य ‘लित्वैराधेमिरवं स्या’दिति शेषः ॥ तदेवाह—ल एवेदिति । तत्रेत्संज्ञासामर्थ्याहोपात्पूर्वं लोपेऽपि स्थानिवत्त्वाद्वा खर इति भावः ॥ तत्पुरुषत्वे ण्लुदादौ कथं खर इति विन्यस्य ॥ इत्संज्ञकस्य परत्वाभावात्तदव्यवहितपूर्वस्य तदनिष्टस्य । तस्माद्वृत्तीदरेव । अथापि कथंचिदिति भाष्यस्य व्यपदेशिवद्भावेनेत्याशय उचितः । वचनादिलस्य—इत्वे यद्यप्यादेशा न स्युस्तथापि’ इत्यादिः तदाह—तथापि लस्येति । एवं चेत्संज्ञायामप्यादेशसिद्धिर्भावादिविहितलस्य, स्युटि तु दोषः ॥

(पूर्वोक्ताक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते । एवमपि न दोषः । क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति ॥

(प्रदीपः) क्रियत इति । अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः । अथ वा ल् अस्य लस्येत्वेवं निर्देशः कृतः । अस्येति सर्वेनात्रा भावार्थभिधायी परानुद्ध्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एवमपीति । एवं चात्र प्रयोजनाभावादिस्वाभावेन लादेशस्वरभावां सिद्धौ स्युटि तु इत्संज्ञाया लोपेन च बाधाञ्च दोष इति भावः ॥ ल् अस्येति । अत्र पक्षे ल् इति छसपक्षीकम् ॥ अस्येति समानाधिकरणं तस्य विशेषणम् । वस्तुतो धातोर्लित्यनुवृत्त्या धातुविहितलकारस्य वर्णस्य तत्र ग्रहणम्, अकार-रखोच्चारणाधत्वात् । शालादौ तु न व्यजनमात्रं धातोर्विहितम्, किंत्वकारविशिष्ट इति भाष्यार्थः ॥

(५०६५ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । लादेशस्यावकाशः—पचतु पठतु । वर्णविधेरवकाशः—दध्यत्र मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति—

१ इत्संज्ञकलकारसंज्ञनिधनं प्रत्ययविशिष्टभागम् । (र. ना.)

२ लकारसंज्ञक इति समस्तपाठः साधुः । (र. ना.)

३ न तु लोपार्थः, वचनादनुवर्तनाद्वा लोपान्नावादिति भावः । (र. ना.)

४ स्युटो लकारस्य तिवाद्यादेशापरिरूप इति भावः । (र. ना.)

५ ल् इति च छसपक्षीकमिति भावः । (र. ना.)

६ लादेशस्य एकरित्यस्येति । (र. ना.)

(प्रदीपः) आदीति । दागो लङ् उत्तमैकवचनम् । शपः श्लुः, द्विवचनप्रसङ्गे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । यदि छिदिद् स्यात्तदा आतो लोप इति चेत्स्वाकारलोपो न स्यात् । अत्र च छन्दस्युभययोरार्धधातुकत्वमिदं पृथग्व्यम् । आर्धधातुक इत्यालोपविधानात् ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमिदं आर्धधातुकत्वाभावादालोपो न स्यादत आह—अत्र चेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आदिस्तिर्हि कस्मान्न भवति ।

(समाधानभाष्यम्)

सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको नोत्सहते विहन्तुमिति कृत्वा आदिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सप्तदशेति । लस्येलेका पष्ठी सा यथवयवावयविसंवन्धे स्यात् तदा इट एवानुग्रहः स्यात् न तिवादीनाम् । तस्माद् भूयसां स्थान्यादेशसंवन्धस्य प्रयोजकत्वाल्लस्येति स्थानेयोगा पष्ठीत्यादेश एवेह भवति, न लागमः ॥

(उद्घोतः) स्थान्यादेशसंवन्धस्येति । स्थान्यादेशसंवन्धं प्रति भूयसां प्रयोजकत्वात्स्थानपष्ठीलन्वयः ॥ टकारस्तु इटोदित्यत्र विशेषणार्थः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति-लविषीयेति ?

(समाधानभाष्यम्)

असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ।

(प्रदीपः) असिद्धमिति । बलाद्यार्धधातुकापेक्षणादङ्गापेक्षत्वाच्च बहिरङ्ग इडागमः । इटोदित्यद्भावस्तु लिङ्गसंवन्धीलपेक्षणादन्तरङ्गः । तत्र कर्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वाद्भावाभावः ।

(उद्घोतः) बलाद्यार्धधातुकेति । अनेन प्रकृतिप्रत्ययोभ्यापेक्षत्वमागमस्य दर्शयति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्क्युक्तम्—प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति । के च प्रकृताः ? तादयः ॥

(प्रदीपः) प्रकृतानामिति । तिवादय इहानुवर्तन्ते तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते । अथ वा प्रकरणस्य विशेषपदस्य हेतुत्वात्प्रकृतान्येवात्मनेपदानिहातृत्वशब्देनोच्यन्ते ।

(उद्घोतः) भाष्ये इदं तर्क्युक्तमिति । इदमपि ग्राह्यलिटि-लत्रैवोक्तम् ॥ तैरात्मने इति । तिवादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानील्लर्थः ॥ न च तन्मध्ये शानजनिविष्ट इति भावः । अनुवृत्तिं विनापीदमिति सिद्धमाह—अथ वेति ॥

(भाष्यम्)

आने मुग्रहापकं त्वेत्वे, टित्छासिश्चिरीचः ।

डारौरःसु, टिट्टितः, प्रकृते तद्, गुणे कथम् ॥ टिट आत्मने ॥ ७९ ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकमाह—आनेमुगिति । यथेत्वमानस्य स्याद् आनयिमुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः ॥ टित्छासिति । टितः स्थाने ये तदः तेषामेत्वं न लानस्यापि । अथाध्येतेत्यादौ डारौरसामेत्वं कस्मान्न भवतीत्याह—इशिशीरिच इति । लिटस्तद्वयोरेशिरीच, थासः से इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लापवाय इश, सिहिरिच् इत्येते आदेशा विधेयाः । एवस्थानेन सिद्धत्वात् । ज्ञापनाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामित्वाभावस्य ॥ टिट्टित इति । अकुर्वीत्यत्र परिहारः । अटितो लङः स्थाने टिट्टिद् कृत इत्येत्वं न भवति ॥ प्रकृतेतदिति । तदेत्वं प्रकृते तद्व्यात्मनेपदे भवति न लाने ॥ गुणे कथमिति । श्लोकपूर्णाद्यैतदुक्तम् । एत ये इत्यत्र पचावेदम् इत्याद्गुणेकृते कथमेत्वं न भवतीति बोध्यम् । परिहारस्तु वक्ष्यते—वहिरङ्ग आद्गुण इति ॥ ७९ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एकदेव्याह—आनेमुगिति । आनसीति । प्रयोगे इदमन्यतरूपसैवानुकरणं न्याय्यमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अलदेशे शानन्वानशदिसंवन्ध्यानेपि मुक्त्सिद्धये तथा निर्देश आवश्यकः पवमानो यजमानः इति भावकर्मणोरप्रवृत्तये न ते लादेशा इति ज्ञापकासंगत्यर्थेर्वक्ष्यति—प्रकृते तदिति ॥ ज्ञापनाय तु सयादय इति ॥ ननु परत्वादित्ये पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेनेत्वाप्रवृत्तौ किमर्थमिदं स्पष्टं च डाविधा-यकभाष्ये एतदिति चेन्न । एकदेशयुक्तित्वेनाक्षतेः ॥ ज्ञापकस्य फलभावाच्चास्यास्तत्त्वम् ॥ पश्चन्त इत्यादौ परत्वाद्वाणीदाङ्गमिति वा पूर्वमन्तादेशे पूर्वरूपे सर्वेसर्वपदादेशा इति न्यायेनान्तस्यादेशादेशत्वेन ज्ञापकेन नैवैवंप्रतिरित्यन्ते ॥ श्लोकेति ॥ श्लोकपूर्णायाव्यसूत्रविषयपूर्वपक्षोऽत्र दर्शित इति भावः । तद्वध्वनयत्नाह—एत ये इत्यत्रेति । अनेनास्य श्लोकस्यैकदेशयुक्तित्वं स्फुटीकृतम् ॥ ७९ ॥

(६०९ लिटः परस्मैपदानामादेशानिभिसूत्रम्

॥ ३ । ४ । १ आ. २१)

१२४३ परस्मैपदानां गलतुसुस्थल-

भुसणत्वमाः ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

(५०६९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥ गलः शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥॥

(भाष्यम्) गल् शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् ? 'शित्सर्वस्य' इति सर्वादेशो यथा स्यात् ॥ अक्रियमाणे हि शकारे "अलोन्यस्य" विधयो भवन्तीत्यन्यस्य प्रसज्येत ॥

१ अत एव 'उभे अभ्यस्यम्' इति श्राम्यससंज्ञेति 'श्राम्यसयो रात' इत्यस्य

न मातिरिति भावः ॥

२ 'येति सार्व' इति काशीमुद्रितपाठः ॥

३ अकुर्वीत्यत्रान्तोदकित्वाविति चहकारेणधातोरादिवेदेत्यादि भावः । (र. ना.)

४ तात्. आदेशाय, एक आगम इदं विहन्तुं रथाने योग्यत्वप्रयोजकत्वाद् व्यावर्तिवृत्तिमित्यर्थः । (र. ना.)

५ पूर्वोक्तज्ञापकलीकारे एवमेव इत्यत्रैवानुपपत्तिरिति भावः । (र. ना.)

(प्रदीपः) व्यपदेशिचन्द्रावेनेति । आपन्तमयेकसि-
मित्यनेनेत्यर्थः ॥

[illegible]

(उद्घोतः) व्यपदेशिवदिति । तेनातिदेशेनान्तत्वातिदेशा-
त्स्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ अस्याद्यन्तवत्सुप्रत्यया कैवटेके व्याख्याने
वीजं चिन्त्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः । एव-
माद्युदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्य आद्युदात्त
आदेशः प्रसज्येत ।

(प्रदीपः) यथैवेति । कार्यातिदेशं मन्यते ॥

(उद्घोतः) इतरोन्तोदात्तव्यवहार एवानेन व्यपदेशि-
वद्भावेनोक्त इति मत्वाऽऽह—भाष्ये यथैवेति । अन्तोदात्तत्वादि-
धर्मातिदेश एव कैवटे कार्यातिदेशप्रदेनेकः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति—धातो-
रादिहृदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति—धातोरन्त
उदात्तो भवतीति । सोऽयं लक्षणेनान्तोदात्तः, तत्रा-
न्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति ।

(प्रदीपः) नत्विदमिति । शास्त्रातिदेश इति भावः ।

(उद्घोतः) न त्विदमिति । एवं चानेनान्तत्वातिदेशे शास्त्रे-
णान्तत्वाप्रयुक्तोदात्तत्वे तत्रव्यवहारसिद्धिः । आद्युदात्तविधायकशास्त्रा-
भावात् न तत्रव्यवहार इति भावः ॥ शास्त्रातिदेश इत्यस्य शास्त्रप्रवृत्तौ
निमित्तस्यान्तत्वास्यानेनातिदेश इत्यर्थः ॥ भाष्ये सोऽयमिति ।
प्रकृतिभूतो धातुरित्यर्थः ॥ अन्तोदात्तः—तथा व्यवहारविषयः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

एतदप्यादेशो नास्ति—आदेशस्यान्त उदात्तो भव-
तीति । प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चास्य
यथैवान्तोदात्ता, एवमाद्युदात्ताऽपि ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । स्थानिवदिति कार्यातिदेशः
प्राधान्यादिति भावः ॥ प्रकृतित इति । स्थानिन इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तद्वयति—भाष्ये एतदपीति । अन्तोदात्त
आदेश इति वचनं नास्तीत्यर्थः ॥ स्थानिवदिति न धर्मातिदेशक-
मित्याह—स्थानिवदिति कार्यातिदेश इति ॥ भाष्ये प्रकृतित
इति । आदेशे प्रकृतिसादृश्यबोधकारणान्तरतमसूत्रादित्यर्थः ॥
सादृश्यं च तद्वत्तिर्भवत्त्वम् । स च यथा व्यपदेशिवद्भावेनान्तो-
दात्तत्वास्तथाऽऽद्युदात्तत्वात्तदपीति भावः ॥

(द्विप्रयोगपक्षेऽपि शिल्करणदूषणापादकभाष्यम्)

द्विःप्रयोगे खल्वपि द्विवचने उभयोरन्तोदात्तत्वं
प्रसज्येत ।

१ लक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेन ततो निर्वाहभाव एव शापकस्यापिदिदाया अनु-
मानिकयाः परिभाषया लक्ष्यसिद्धयर्थमुक्त्याल उचित इति कैयटार्य इति
वचनम् । (र. ना.)

२ 'प्रत्यय' इति भाष्ये पाठः ॥

३ अनेकेनानुदात्तानामिति शेषलघाचान्तोदात्तमादाय पूर्वस्य निपाते सिद्धो-
न्तोदात्त इति । (र. ना.)

४ उक्तोऽनुदात्तस्यानुदात्तमादायादेरनुदात्तत्वं नाद्युदात्तमादायान्तस्यनुदात्ता-

पा० पु. ३६

(प्रदीपः) द्विःप्रयोग इति । षाष्टिकं द्विवचनं द्विःप्र-
योगः, न तु स्थाने द्विवचनमिति निर्णयः ॥

(उद्घोतः) स्थाने द्विवचनपक्ष एवास्तज्ज्ञ इत्याह—द्विः-
प्रयोगे चापीति । तदाह—निर्णय इति ॥

(शिच्ववादिभतेन दूषणोद्धारभाष्यम्)

अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन
संभवेः ।

(शिच्ववादिभते दूषणस्यापनपूर्वकं लकारसार्थक्योपसंहारः
भाष्यम्)

पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्त-
व्यः ॥ लकारः क्रियते, तस्यानित्त्वान्तिदम् ॥

(प्रदीपः) लकार इति । ततश्च लं उक्तमो वेति क-
र्तव्यं योगविभागश्च कार्यः ॥

(उद्घोतः) योगविभागश्चेति । णकाराभाव इदम् ॥

(५०७२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अकारस्य शित्करणं सर्वा-
देशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोज-
नम् ? सर्वादेशार्थम् । "शित्सर्वस्येति" सर्वादेशो
यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे "अलोऽन्यस्य"
विधयो भवन्तीत्यन्यस्य प्रसज्येत ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

ननु च अकारस्य अकारवचने प्रयोजनं नास्तीति
कृत्वा अन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अकारस्येति । यस्य स्थाने विधीयते तस्ये-
त्यर्थः । एतदपि प्रागल्भादेशाद्वात्तव्यकार इति पक्षाभवे-
नोक्त्यते । धात्वधिकारे ह्यादेः परस्येलादेरकारे सति रूपं
सिद्धम् ॥

(उद्घोतः) धात्वधिकार इति ॥ परविशेषण इदम् ।
विहितविशेषणपक्षे त्वन्यादेश एव प्राप्नोति । अत एव नित्यं कृत
इत्यादौ न दोष इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

अस्यन्यदकारस्य अकारवचने प्रयोजनम् ।
किम् ? ।

(५०७२ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अकारवचनं समसंख्यार्थम् ॥ * ॥
(भाष्यम्) संख्यातानुदेशो यथा स्यात् ।

त्वमेवं च विनिगमकाम्ये पर्यायापचाधिशो व्यवहितस्वर इत्यापेलादौ न
स्यादिति भावः । (र. ना.)

५ त्वत्पि निपाते स्थाने च इत्यन्यमादेशो गित् स्यात् उत्तमसु वा गिदिति
तदर्थः । (र. ना.)

६ यमस्ययादेशस्य अकारत्वेत्यर्थः । (र. ना.)

७ धातोरित्यस्य परविशेषणत्वे तु अग्रावेषादौ सज्जो न स्यात् । यथा
अवधानात् इति भावः । (र. ना.)

(५०७३ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तस्माच्छित्करणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि शकारः कर्तव्यः ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रक्षिप्यनिर्देशोऽयम् । अ अ इति । सोऽसौ अनेकाल् । अनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ परस्मै ॥ ८२ ॥

(प्रदीपः) अ अ इति । अकारद्वयसमुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

(उद्द्योतः) अकारद्वयेति । एवं 'ण अलिति' अत्रापि प्रेषो बोध्यः ॥ ८२ ॥

(६१० अतिदेशसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २२)

१२४६ लोटो लङ् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

(प्रदीपः) लोटो ल । लोट इत्युपमेये पक्षिनिर्देशादुपमानं पठन्तं विज्ञायते, तेन लजे यत्कार्यं तल्लोटोऽतिदिश्यते, न तु लटि यत्कार्यं तत्-इत्याद्यौ लोटि न भवतः ।

(उद्द्योतः) लोटो ल ॥ ८५ ॥ असादतिदेशलोपि अदादावपि प्राप्तु इत्यत आह—लोट इतीति ॥

(५०७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लङ्प्रतिदेशे जुस्भावप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लङ्प्रतिदेशे जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यान्तु यान्तु । लङः शाकटायनस्येति जुस्भावः प्राप्नोति ॥

(५०७५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उत्त्ववचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्त्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उत्त्ववचनादिति । नाप्राप्ते लङ्प्रभावे उत्पत्तिरूपं तस्य बाधकमित्यर्थः ।

(समाधानबाधकभाष्यम्)

अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशं चोत्त्वम् । कोऽवकाशः पञ्चतु-पठतु ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अप्राप्तीकारलोपः प्राप्नोति । तथैवेत्यमीकारलोपं याधते । एवं जुस्भावमपि याधेत ।

(प्रदीपः) अत्रापीति । लङ्प्रभावादितश्चेत्यनेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

न बाधते । किं कारणम् ? । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते इकारलोपे उत्त्वमारभ्यते । जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्याधन्ते इत्येवमिदमुत्त्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते ॥

(उद्द्योतः) ननु शिविषये परवाञ्जुसा इत्यश्लेषस्य बाधात्र तस्यापि एतद्विषये सर्वत्र प्राप्तिः । जुसा इकारापहारे तदभावादि-तश्चेत्यस्याऽप्राप्तिः । इकारलोपे झेरभावाञ्जुसोऽप्राप्तिरिति यौगपद्यासंभवात् । स्थानिवत्त्वं तु आदेशप्रवृत्तुत्तरं न तत्समकालम् । एवं सत्यन्तरविषयत्वे मानाभावात् । विनिगमनाविरहेणोभयबाधकं स्यादत आह भाष्ये अथवा पुरस्तादपवादा इति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्प्रहणस्य प्रयोजनम् । लङेव यो लङ् तत्र यथा स्यात् । लङ्प्रहणं यो लङ् तत्र मा भूदिति ॥ लोटो लङ् ॥ ८५ ॥

(उद्द्योतः) तत्र लङ्प्रहणस्येति । तत्र लङः शाकटायनस्येति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(६११ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २३)

१२४८ सेह्यपिच ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

(६१२ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २४)

१२५० मेनिः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

(५०७६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिन्योरुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि । लुनानि । "एरुः" इत्युत्वं प्राप्नोति ॥

(५०७७ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? उच्चारणसामर्थ्यात् । उच्चारणसामर्थ्यादप्युत्वं न भविष्यति । अलघीयश्चैव हि इकारोच्चारणमुकारोच्चारणात् । इकारं चोच्चारयति । उकारं च नोच्चारयति । तस्यैतत्प्रयोजनम्—उत्वं मा भूदिति ॥ सेह्यपिच ॥ मेनिः ॥ ८९ ॥

(प्रदीपः) सेह्यं ॥ ८७ ॥ अलघीय इति । उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति । इकारे तु सति लक्षणान्तरेणोत्वे प्रक्रियागौरवं स्यात् । न चेकारोच्चारणे लाघवं भवति । तस्मादिकारोच्चारणमुत्पत्त्य बाधकमेवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८९ ॥

(उद्घोतः) सेह्यं ॥ ८७ ॥ भाष्ये अलघीयश्चैव हीति । मात्राकृतलाघवाभाव इत्यर्थः । प्रक्रियालाघवं तूकारोच्चारणेऽस्त्ववेति भावः ॥ उत्पत्त्य बाधकमेवेति ॥ उत्पन्नहणमिकारलोपस्याप्युपलक्षणम् ॥ ८७ ॥ ८९ ॥

(६१३ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २५)

१२५४ एत ऐ ॥ ३ । ४ । १३ ॥

(५०७८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एत ऐत्वे आद्गुणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एत ऐत्वे आद्गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचावेदम् । पचामेदम् । आद्गुणे कृते “एत ऐ” इत्येवं प्राप्नोति ॥

(५०७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? । वहिरङ्गलक्षणत्वात् । वहिरङ्गलक्षण आद्गुणः । अन्तरङ्गमेतवम् । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ एत ऐ ॥ ९३ ॥

(६१४ आगमविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २६)

१२६३ लिङः सीयुट् ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

(५०८० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यासुडादेः सीयुट् प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यासुडादेः सीयुट् प्रतिषेधो वक्तव्यः । चितुयुः । सुतुयुः । “लिङः सीयुट्” इति सीयुट् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिङः ॥ १०२ ॥ नयैव कृपीष्ट कृपीष्टा इत्येवमादां सुटि कृते विरोधाभावाद्वाच्यबाधकभावाभावात्सीयुट् भवति । एवं यासुडमपि कृते तस्य लिङ्भक्तत्वादयैः सीयुट्प्रसङ्ग इति गत्वाऽऽह—यासुडादेरिति ।

(उद्घोतः) लिङः सी ॥ १०२ ॥ नन्वपवादतया यासुडा बाधात्कर्म तदप्ये सीयुट् न आह—यथैवेति ।

(५०८१ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वाक्यापकर्षात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? ।

वाक्यापकर्षात् । वाक्यापकर्षाद् यासुट् सीयुट् बाधिष्यते ।

(प्रदीपः) न वेति । लिङः सीयुडित्यस्य वाक्यस्य यासुड्विवाक्ये नापकर्षः बाधनमित्यर्थः । विनापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते, तत्केणेव दधीति भावः ।

(उद्घोतः) विनापीति । अत एव पूर्वमपि सीयुट् न । अपवादविषये उत्तरगाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

(५०८२ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुटोपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञायेत । कृपीष्ट । कृपीष्टाः । हृपीष्ट । हृपीष्टाः ।

(उद्घोतः) भाष्ये सुटोऽपीति । कर्तरि षष्ठी । कर्मणोऽनुपादानात् उभयप्राप्त्यभावः ॥ सुट्कर्तृकः सीयुटो बाधः स्यादित्यर्थः ॥

(५०८३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनादेशश्च सुट्चनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनादेशश्च सुट्चन्यः । कृपीयास्तां कृपीयास्थाम् । तकारथकारादेर्लिङ इति सुण् न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) अनादेशेति । तिथोरिति उत्तमो मन्यते, ततस्त्वादिति विधिसिद्धत्वात्तकारथकारादेरेव लिटादेशस्य सुट् स्यात्, कृपीष्टा इत्यादाविति भावः ॥

(५०८४ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । तिथोः प्रधानभावात् । तिथावन्न प्रधानं तयोर्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् । नैवं विज्ञायते । तकारथकारादेर्लिङ इति । कथं तर्हि ? तकारथकारयोः सुट् भवति । तौ चेच्छिङ इति ॥ लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥

(प्रदीपः) न वेति । बोधद्वयमपि परित्यज्य । सुट्सकारथकारावागमिनी, सीयुटस्तु समुदाग इति कार्यिमेदाद् बाध्यबाधकभावाभावः । तिथोरिति न पठ्योनिर्देशात्तद्विशेषणभावाद्भावोपरि तिथोः सुट् भवति ॥ १०२ ॥

(उद्घोतः) कार्यिमेदादिति । प्रथमनिर्णयनर विधीद्विचनेन कार्यिमेदेति बाधदशनाभिलषितम् ॥ तस्मादपकर्षो विज्ञायेतेत्युक्तं भाष्ये तस्मात्सीयुटादेः सीयुट् प्रतिषेधो वक्तव्य इति शेषलक्षणे च वचनं शान्तमय प्रकरणे बाध्यबाधकभावात्तद्विज्ञां सुट् सीयुटे न बाध इति भावः प्रवृत्तिरिति ॥ १०२ ॥

त्यत्र सिच् पदासंसृष्टस्यात इत्यस्यानुवृत्त्यर्थो योगविभाग इत्यर्थः ॥
नन्वातः सिच् इत्युच्यमानेपि स्वरितलिङ्गासङ्गादात इत्येवानुवृत्तिष्यते,
न तु सिच् इति, उत्तरत्र लङ्ग्रहणाच्चात आह—अथवेति ॥
नियमार्थत्वावेति । तत्कलं तु अभूवन्नित्यस्य व्यावृत्तिः ॥ नियमपक्षे
योगविभागप्रयुक्तगौरवेऽपि लाघवान्तरं दर्शयति—अस्य हीति ॥

(विध्यर्थत्वपक्षद्वीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

(५०८९ विध्यर्थत्वपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः । अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्त-
भावः प्राप्नोति ॥

(५०९० दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एवकारकरणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवकारकरणं च कर्तव्यम् । लङः
शाकटायनस्यैवेति ॥ नियमार्थं पुनः सति नार्थ
एवकारकरणेन ।

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च प्रापकेऽपि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो-
न्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः—यथैवं
विशायते ‘लङः शाकटायनस्यैव’ इति । मैवं विशायि
‘लङ एव शाकटायनस्य’ इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च स्यात् ।

(समाधानभाष्यम्)

लङः शाकटायनस्य न स्यात् । अहुः । अयुः ।
अधुः । अस्थुः ॥

(५०९१ गौरववार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लङ्ग्रहणं च ॥ * ॥

कर्तव्यः । अन्येषां मतेन अयानित्यादि यथा स्यात् । यदा तु
सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमिदं तदा लङः शाकटायन-
स्यैवेव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं नार्थ एवकारेणेत्यर्थः ॥ मैवं वि-
शायीति । लङ एव शाकटायनस्येति विशायमाने लङः शा-
कटायनस्य न स्यात् । ततश्च लङि विकल्पः प्रसज्येत । लङि
तु नित्यः स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ततश्च लङीति । शाकटायनमते लङ एवा-
न्यस्य तन्मते नेत्यर्थे लङि शाकटायनमते निषेधः, अन्यस्य मते लुप्ति-
त्यर्थद्विकल्पः फलितः ॥ लङि तु शाकटायनमतेऽन्यमते च ग्राह्या
नित्यत्वं फलतीति भावः ॥ भाष्ये लङ्ग्रहणं चेति । असति लङ्-
ग्रहणे लुङ्यपि विकल्पः स्यात् ॥ न चात इति योगविभागाहुडि
नित्य इति वाच्यम् । लङि विकल्पो लङि नित्य इति वैपरीत्यस्यापि
संभवादिति भावः ॥

(नियमार्थत्वपक्षद्वीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि नियमार्थम् ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं *जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्
सिज्जुक्ग्रहणम्* इति ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्य-
जातीयः ? । यो ह्याभ्यामनन्तरः, आतश्च सिचश्च ।

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम् ।

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । उत्तरार्थम् । “लिङ्
च” “लिङाशिपि” आर्धधातुकमेव यथा स्यात् ।
इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा स्यात् । लिङ्-
ग्रहणेन च ग्रहणात्सार्धधातुकसंज्ञा ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । लङेव यो लङ्
तत्र यथा स्यात् । लङ्ग्रहणेन यो लङ् तत्र नाभू-

(उद्योतः) एवं चात इति सूत्रं तिच इत्यनुवृत्त्या निय-
मार्धम्, उत्तरसर्वं तु विध्यर्धम् ॥ शाकटायनस्यैवेत्येवकार उत्तरार्धः ।
लङ्ग्रहणं लङ्ग्रहणार्धमिति बोध्यम् ॥ एवं च धातो-
रिति सूत्रस्य भाष्यं प्रौढ्या, एतत्सूत्रस्य भाष्यविरोधात् इति बो-
ध्यम् ॥ ११० ॥

(६१७ आर्धधातुकसंज्ञासूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २९)

१२७१ आर्धधातुकं शेषः ॥ ३।४।११४ ॥

(५०९२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आर्धधातुकसंज्ञायां धातु-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्त-
व्यम् । धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात्
इह मा भूत्—वृक्षत्वं वृक्षतेति ।

(५०९३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे,
स्वादिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा
भूत्—लृभ्यां लृभिरिति ।

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम् ।

(प्रदीपः) आर्धधा ॥ ११४ ॥ अनुक्रान्तापेक्ष-
मिति । ये प्रत्ययास्तिङ्शित्वास्ते आर्धधातुकसंज्ञा भवन्ति
न त्वनुकंसमाना इत्यर्थः ॥

(परिहारानुपपत्तिभाष्यम्)

एवमपि अत्रिकाभ्यति वायुकाभ्यतीति प्राप्नोति ।
तस्माद्धातुग्रहणं कर्तव्यम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः
प्रकृतोऽनुवर्तते । क प्रकृतः ? । “धातोरेकाचो हला-
देः” इति ।

(उद्योतः) आर्धधातु ॥ ११४ ॥ भाष्ये धातोरेकाच
इति । धातेरिति पृथक् सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव ॥

(समाधानासंगतिभाष्यम्)

एवमपि श्रीकाम्यति भूकाम्यतीति प्राप्नोति ।

(समाधानसंगतिभाष्यम्)

तद्विधानात् सिद्धम् । विहितविशेषणं धातुग्रहणं
‘धातोर्धो विहितः’ इति । ‘धातोरेव विहितः’ सं-
कीर्त्य धातेरित्येवं यो विहित इति ॥ आर्धधातु-
कम् ॥ ११४ ॥

(प्रदीपः) धातेरिति । धातेरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य
ये विहिता इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

(उद्योतः) धातेरित्येवमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥ ११४

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिक-
कम् ॥ पादश्चाध्यायश्च समाप्तस्तृतीयः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ॥

पादोऽध्यायश्च समाप्तः तृतीयः ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टमुत्तरीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे
प्रथममाहिकम् ॥ पादश्चाध्यायश्च समाप्तः ॥

